

© 1964 Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 20, India

Printed in India

At the Vasanta Press, The Theological Society, Adyar, Madras 20

PREFACE

We are happy to bring out this critical edition of the *Viṣṇusmṛti* with the *Keśavavaijayanṭī* commentary of Nandapandita as the ninety-third volume in the Adyar Library Series. The *Viṣṇusmṛti* is one of the most important and popular basic texts on Dharma-śāstra and has been published several times. Dr. Jolly's edition of the text with brief extracts from the commentary of Nandapandita was published by the Asiatic Society of Bengal in 1881; Jolly's English translation of the text was included in the Sacred Books of the East Series and published as its seventh volume in 1880. The *Keśavavaijayanṭī* of Nandapandita is the only extant commentary on the *Viṣṇusmṛti*. Nandapandita, a seventeenth century scholar from Varanasi, has many works on Dharma-śāstra to his credit, and in this elaborate commentary he discusses the views of earlier writers and gives a lucid exposition of the various topics dealt with in the text. The importance of *Keśavavaijayanṭī* has been fully recognized by scholars like Jolly and Kane, but it is only now that this exhaustive commentary is published in full for the first time.

The publication of the *Viṣṇusmṛti* with this important commentary was contemplated by the Adyar Library long ago and the late Professor K. V. Rangaswami Aiyangar undertook to prepare the critical edition with the assistance of Sri A. N. Krishna Aiyangar who was then a member of the staff of the Adyar Library. The available manuscripts were collected and the preliminary work of collation was started. The first sixteen pages of the commentary were published as a specimen in the *Adyar Library Bulletin*, volumes 7 and 8, 1913-4; but the work did not proceed further.

When the Education Department of the Government of India offered financial aid to bring out this important work we took it up for publication. It was found on examination that the entire work of editing remained to be done. Pandit V. Krishnamacharya, with his mature scholarship and

vast experience in editorial work, undertook to prepare this critical edition with the assistance of Pandits K. Parameswara Aithal and K. Ramachandra Sarma. It is the result of his devotion and concentrated effort.

The following material has been used for bringing out the present edition

(a) Manuscripts

- क Madras Government Oriental Manuscripts Library MS D No 2662 Paper Devanāgarī 37 fo 21 lines in a page Text only 1 to ५6 Adhyāya-s Entitled *Bṛhadvisnumṛti*
- ख India Office Library MS No 1342 Paper Devanāgarī 299 fo 15 lines in a page Text and Commentary Complete with introductory verses
- ग India Office Library MSS Nos 1343 to 1345 Paper Devanāgarī 219, 98 and 282 fo respectively 11 lines in a page Commentary only Complete
- घ Bhandarkar Oriental Research Institute MS No 39 of 1866-8 (174-VI) Paper Devanāgarī 309 fo Text and Commentary Complete Entitled *Bṛhadvisnumṛtyāparanāmaka-kathakadharmasūtra*
- ङ India Office Library MS No 1346 Paper Devanāgarī 187 fo 10 to 12 lines in a page Commentary Adhyāya-s 1 to 16 Incomplete
- च India Office Library MS No 5408 Paper Devanāgarī 239 fo 12 to 18 lines in a page Text and Commentary Complete except for a gap in Adhyāya-s 5 to 18
- छ India Office Library MS No 1317 Paper Devanāgarī 150 fo (188 to 337) 10 to 12 lines in a page Commentary Breaks off in the middle of the 23rd Adhyāya.

- ज Bhandarkar Oriental Research Institute MS No 160 of 1895-1902 Paper Devanāgarī 79 fo 8 lines in a page Text only Incomplete
- झ MS obtained from the Superintendent of Archaeology, Jodhpur Paper Devanagari 37 fo 10 lines in a page Text only Adhyāya s 1 to 43
- ञ Benaras Sanskrit College MS No 22 (of the 5th Collection) Paper Devanāgarī 55 fo A fragment of the Adhyāya s 15 and 16 of the Commentary
- ट A MS containing the Text and Commentary for a fragment of the work in the beginning Details not known Only collation sheets available
- ठ Mysore Government Oriental Library MS No C 333 (*Descriptive Catalogue*, vol II No 137) Paper Devanāgarī 39 fo 14 lines in a page Text only Adhyāya-s 1 to 96 Adhyāya s 91 to 94 wanting

(b) Printed editions of the Text

- 1 Edited by J Jolly, with brief extracts of the Commentary, Bibliotheca Indica Series No 91, 1881
- 2 Edited by Jivananda Vidyasagar in the *Dharmasastra Samgraha*, Calcutta, 1876
- 3 Entitled *Visnusamhita* in the *Dharmasastra* or *Hindu Law Codes*, H C Das, Calcutta, 1909
- 4 In the *Smrtisamdarbha*, vol I, Calcutta, 1952

For the loan of the manuscripts we are thankful to the authorities of the India Office Library, London, the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, the

Sanskrit College, Varanasi, the Government Oriental Library, Mysore, and the Superintendent of Archaeology, Jodhpur

We are grateful to the Ministry of Education, Government of India, for the financial assistance given for the publication of this rare work

Our thanks are also due to Dr V Raghavan for his valuable suggestions and encouragement

17 November 1964

RADHA BURNIER

Director,

Adyar Library and Research Centre

INTRODUCTION

THE antiquity of the Dharma-śāstra-s may be traced to the Vedic period, since they are based on ancient tradition and quote Vedic texts, and the old Dharma-sūtra-s form part of the Kalpa-sūtra literature which is one of the six Vedāᅅga-s. Rules of moral conduct and social behaviour found scattered in the Vedic texts as well as in the epics and the Purāna-s were collected and arranged in a brief and systematic form in these early Dharma-sūtra-s and Smṛti-s, which consequently came to be held in high reverence and honour on a par with the divine commands of the Supreme Lord.¹ They are designated as Mūla-smṛti-s. The total number of Smṛti-s varies according to different authorities on Dharma. Yājñavalkya² mentions twenty, Paiṭhīnasi³ thirty-six, Śankhalikḥita⁴ twenty-one, and

¹ Vide *Mahābhāṣya*, I. 1. 47 नैवेश्वर आशापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा वाध्यन्ता-
मिति and V 1. 119- नैवेश्वर आशापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति इमनि च्छ्रुतिभिरपवादैः समावेगो भवतीति ।

² See *Yājñavalkyasmṛti*, I. 4, 5

मन्त्रविष्णुहारीतयाश्नस्त्वयोरानोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्भसंबर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥
परदारव्यासदाहूलिखिता दक्षगौतमी ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मगात्रप्रयोजनाः ॥

³ Quoted in *Smṛticandriā*, p. 1.

तेषां मन्वाङ्गैरीष्यासमीतमाच्युदानोमभाः ।
वसिष्ठदक्षसंबर्तशातातपपराराराः ॥
विष्णवापस्तम्भहारीताः दाहूः कात्यायनो भृगुः ।
प्रचेता नारदो योगी योषायनवितामही ॥
सुमन्तुः कश्यपो वभ्रुः पैठीनी व्यास एव च ।
सत्यव्रतो मरदाजो गार्ग्यैः काष्ठीर्जिनिस्तथा ॥
जात्राविर्जमदप्रिश्च लौगाक्षिर्भ्रंहरसंभवः ।
इति धर्ममणेतारः पट्टत्रिवाट्यपस्तथा ॥

⁴ Quoted in *Caturvargacintāmani*, vol. I (BIS 72), p. 527 मनुविष्णुयमदशाङ्गिरोऽत्रिवृहस्पत्युदान-
आपस्तम्भवसिष्ठकात्यायनपरदारव्यासदाहूलिखितसंबर्तगौतमशातानुपहारीतयाश्नस्त्वयप्रचेतसादयः ।

respect Yajñvalkyā has Viṣṇu as the third in his list, Śāṅkhalikḥita places it second and Pāṭhinaśi makes it the thirteenth. The *Viṣṇusmṛti* is said to have been revealed by the God Viṣṇu to the Goddess Earth and is in this respect unique. It apparently won great popularity as many famous authors like Viṣṇāṅeśvara (A D 1050), Aparārka (A D 1115), Devanabhaṭṭa (A D 1200) and Maḍhavācārya (A D 1350) have profusely quoted passages from it.

Extent of the Work

The work is strangely enough divided into one hundred chapters or *adhyaḃya s*, the first being introductory and the last three panegyrical of God Viṣṇu, Lakṣmī and the work itself respectively. The commentator, Nandapandita, is of the opinion that these four chapters are later additions made by a sage. But this addition must, however, have taken place long ago as a verse in chapter 99 has been quoted by Vedāntadeśika (A D 1300).¹ While commenting on the last verse of chapter 98, Nandapandita points out that the total number (96) of laudatory epithets of Śrī Vasudeva in this chapter correspond to the number of chapters in the work. Thus according to Nandapandita, the text of the *Viṣṇusmṛti* contained originally only 96 chapters, omitting chapters 1 and 98 to 100.

The chapters are not uniform in length. The longest is chapter 5 with 197 aphorisms (183 in prose and 14 in verse), while the shortest are 34, 39, 40, 42 and 76 with only two aphorisms (one in prose and one in verse). Generally all the chapters have one or more verses only at the end except chapters 54 and 96 which have also a verse in the middle. Chapters 1, 99 and 100 are wholly in verse while chapter 74 is entirely in prose. Chapters 48, 73 and 86 are some Vedic hymns in full, while chapters 65 and 67 contain only the initial words (*pratīka s*). Chapter 56 refers to some hymns by their conventional names (*aghamaśana, devakṛta, taratsamāṃdya, etc*).

Relation to Other Smṛti s, etc

The *Viṣṇusmṛti* is related to the Kātha Śākhā of the Cārika school of the *Black Yajurveda*. The *Vaiyāṅṭi* states that the *Viṣṇusmṛti* belongs to

¹ Vide *Caṭuḥ lok bhāṣya* 1 अविष्णुस्मृतौ भूनिवाचयम्—आरभ्य सर्वो तु यथा विलोकीम् c

the Katha Śakha ¹ Many hymns cited in chapters 21, 67, 73 and 86 of the *Visnumṛti* are also found quoted in chapters 54, 59, 63 and 66 of the *Kathakagrhyasūtra* which is also called *Laugakṣigrhyasūtra* Pandit Madhusudan Kaul Sastrī states in his introduction to the latter work that the *Kathakagrhyasūtra* is also called *Carakagrhyasūtra* or *Carayanyagrhyasūtra* ² His statements are evidently based on the remarks found written on the MSS used by Dr W Caland for his edition of the *Kathakagrhyasūtra* ³ Caraka is a common term embracing twelve sub divisions of the school ⁴ and Caraka is said to be the name of Vaisampayana ⁵ Hence the twelve sub divisions might have originated from the pupils of Vaisampayana and are therefore called Caraka s

Many verses found in the *Visnumṛti* are traceable to the *Manusmṛti*, the *Yajnavalkyasmṛti* and the *Bhagavadgīta* As this topic has been dealt with in detail by P V Kane I confine myself only to one or two instances Verses 59 to 78 in chapter 51 of the *Visnumṛti* are the same as verses 34 to 53 of chapter 5 of the *Manusmṛti* Verses 41 and 39 in chapters 6 and 8 respectively of the *Visnumṛti* are identical with verses 53 and 79 of chapter 2 of the *Yajnavalkyasmṛti* Verses 48, 49 and 51 to 53 of chapter 20 of the *Visnumṛti* are identical with verses 28, 13 and 23 to 25 of chapter 2 of the *Bhagavadgīta*

The *Visnumṛti* generally resembles the *Vasīsthadharmasūtra* in style and in treatment of the subjects Like the *Manusmṛti* the *Visnumṛti* too devotes the last portion to teach about meditation on God Some *sūtra s* in chapter 56 of the *Visnumṛti* are found in the *Śankhasmṛti* The worship of Śrī Vasudeva is described as found in the *Visnudharmottara* Verses 3 to 12 of chapter 1

¹ Vide ch 673 This is corroborated by Vacaspati's statement in his *Śraddhakaṅkā* also known as *Pitybhakti taranginī* quoted by P V Kane in the *History of Dharmaśāstra (HDS)* vol I 1930 (Additions and Corrections) p vi यत्सर्वं परिस्तीर्य षीघ्रं अपवित्वा पृथा गा इति निष्पुष्पानुक्तं तत् षडशतिरगमं तस्य तस्युक्तारत्वात् ।

² Kashmir Series of Texts and Studies 49 p 6

³ Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Series 9 Lahore pp iv v

⁴ See Saunaka's *Caranavyūhasūtra* Kashi Sanskrit Series 132 p 31 ययुर्देस्य पन्शीति भेदा मतिः । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा मतिः । चरका अह्वरका कटा प्राच्यरका कपिल्लयका चारावणीया वारावणीया वत्तान्त्रिया श्रवाश्वरया औपमन्यन पाताण्णीया भैत्रावणीया इति ।

⁵ *Aśika* Kashi Sanskrit Series 37 vol I p 352 चरक इति वैशम्पायनस्यारवा । ततश्च भेदं सर्वे तदन्तर्गतान् चरका इत्युच्यते ।

of the *Viṣṇusmṛti* are found in chapter 213 of the *Brahmapurana*. Almost all the *Nibandha smṛti*-s like the *Kṛtyakalpataru*, *Smṛticandrika* and *Vīramitrodaya* quote passages from the *Viṣṇusmṛti*, which is referred to as the *Bṛhad viṣṇusmṛti* in the *Mitaksara* ¹

Some Noteworthy Points

Verses 44, 78 and 15 of chapters 15, 51 and 97 respectively give the derivation of the words *putra*, *mamsa* and *purusa* following their etymological meanings. Generally most of the verses are written in Anustubh metre with the exception of one or two in Tristubh. The work knows the Pāñcarātra system, as the Vāsudeva, Samkarsana, Pradyumna and Anuruddha incarnations and the *ara* form of Viṣṇu are mentioned, giving pre-eminence to Vāsudeva among the divinities (see ch 67). Chapter 43 enumerates twenty one hells (*naraka*s) and gives a terrible description of them and of the torments to be experienced by sinners. The seven days of the week with the deities presiding over them, the twenty-seven stars or *nakṣatra*s with their presiding deities and the fifteen lunar days or *tithi*s are mentioned in connection with the performance of Śrāddha ceremonies with specific objects (ch 78). The word *puṣṭaka* is used in 18 44 and 23 56.

Contents of the Chapters

Ch 1 Legend about the lifting of Goddess Earth by the Divine Boar (Yajñavarāha incarnation of Viṣṇu). Prayer to Viṣṇu by Goddess Earth for teaching her the Dharma of the four castes. *Ch 2* Four castes and their duties. *Ch 3* Duties of kings, appointment of officers in Government, rates of taxation, no one in the country should starve for want of food. *Ch 4* Weights and measures. *Ch 5* Punishments for various crimes: forgery, murder, theft, reviling, immoral actions, injury to others, using false weights in trade, wrong medical treatment, bribery in official circles, offering invalid mortgage. *Ch 6* Rates of interest on loan, security. *Ch 7* Validity of documents with or without witness. *Ch 8* Witnesses and their qualifications. *Ch 9* General rules about ordeals. *Ch 10* Ordeal of balance (*tula*). *Ch 11* Ordeal of fire. *Ch 12* Ordeal of water.

¹ Vide III 242, 261

Ch 13 Ordeal of poison *Ch 14* Ordeal of sacred water (*kosa*)
Ch 15 Twelve kinds of sons and their shares in property, persons unfit for shares *Ch 16* Sons born of mixed marriages *Chs 17 and 18* Rules for partition of property *Ch 19* Cremation of dead body, pollution on death *Ch 20* Duration of four Yuga s, Manvantara s, Kalpa s, day and night of Brahman (Creator), duration of the life of the Creator Brahman, Mahakalpa One should not grieve too much on the death of relations *Ch 21* Obsequial ceremonies *Ch 22* Pollution on birth and death of relations *Ch 23* Purification to remove the pollution *Ch 24* Girls who are eligible for marriage with men of various castes, different forms of marriage *Ch 25* Duties of married women living in harmony with her husband, she must be of frugal habits *Ch 26* The wife married from the same caste eligible to take part in religious ceremonies along with her husband *Ch 27* Religious sacraments such as Garbhādhāna, Jatakarman, Nāmakarana, Annaprasana, Caula and Upanayana Upanayana must not be delayed beyond the sixteenth year in the case of a Brāhmana boy *Ch 28* Duties and conduct of a Brahmacārin, he must be always obedient to his teacher *Ch 29* Greatness of a teacher, definitions of Ācārya, Upādhyāya and Rtvik *Ch 30* Upakarman, Utsarga, list of holidays on which the Veda should not be studied *Ch 31* Father, mother and spiritual teacher are specially venerable superiors *Ch 32* List of other persons to be respected *Ch 33* Passion, anger and greed are the natural enemies of men, specially of householders, they are the main causes of crimes *Ch 34* The worst type of sins (*atipataka s*) *Ch 35* The five great sins such as drinking spirituous liquor and stealing gold *Ch 36* *Anupataka s* or heinous crimes such as theft and murder *Ch 37* *Upapataka s* or minor sins such as reviling the Veda s, teaching the Veda for a reward, etc *Ch 38* *Jatābhramsakara* (sins leading to loss of caste) *Ch 39* *Samkarikarana* (sins leading to mixture of castes) such as killing animals, etc *Ch 40* *Apātrikarana* (sins leading to unworthiness) *Ch 41* *Malinikarana* (sins causing defilement) *Ch 42* *Prakirna* (miscellaneous sins) *Ch 43* Enumeration of diverse hells for sinners *Ch 44* Rebirth of sinners among animals *Ch 45* Various diseases of sinners *Ch 46* Penances Aghamārsana, Prajapatya, Taptakrechra, Śītrakrechra, Krecchratikrechra, Udakakrechra, Mulakrechra, Śīphalākrechra, Parāka, Śūptarāna, Mahasamtāpana, Atisūptarāna, Tulapurusa and Parānakrechra *Ch 47* Candrayana, Yaticandrāyana, Śīśucāndrayana

Ch 48 Yāvakavrata (vow to live only on barley) *Ch 49* Visnuvrata (vow to please Visnu) *Ch 50* Expiations for killing human beings and animals
Ch 51 Expiations for drinking spirituous liquor and eating prohibited food, flesh-eating is severely condemned *Ch 52* Expiations for stealing gold, etc
Ch 53 Expiations for forbidden sexual relations *Ch 54* Expiations for association with sinners *Ch 55* Expiations for secret sins, greatness of Gāyatrī hymn
Ch 56 Purificatory Vedic hymns *Ch 57* Sinners who must be completely avoided *Ch 58* Three kinds of wealth pure, impure and mixed
Ch 59 Religious observances for a householder, alms should never be refused to beggars
Ch 60 Cleaning of the body at dawn *Ch 61* Cleaning of teeth with twigs, prohibited twigs, teeth must be cleaned silently before sunrise
Ch 62 Rules for *acamana* (sipping of water using certain prescribed *mantra*-s)
Ch 63 Rules for starting on a journey, good and bad omens
Ch 64 Rules for daily bath and offering of oblations to divinities and manes
Ch 65 Details of the daily worship of God Vāsudeva *Ch 66* Materials of worship of God Vasudeva such as flowers, incense, cloth, food
Ch 67 Vaisvadeva ceremony *Ch 68* Rules about time and manner of taking food
Ch 69 Restrictions on sexual intercourse with a wife *Ch 70* Rules about sleep
Ch 71 General rules of conduct for a householder
Ch 72 Control of the mind and other senses *Ch 73* The procedure of Śrāddha ceremony, number of Brāhmana-s to be fed, hymns to be used, prayer to Brāhmana-s fed
Ch 74 Performance of Astakā Śrāddha *Ch 75* Manes meant to be worshipped in Śrāddha
Chs 76 and 77 Times of Śrāddha s
Ch 78 Seven week days, twenty-seven stars, fifteen lunar days or *tithi*-s recommended for Śrāddha, according to various objects or desires
Ch 79 Materials prohibited in Śrāddha *Ch 80* Materials recommended in Śrāddha
Ch 81 General rules to be observed in Śrāddha *Ch 82* Persons unfit to be fed in Śrāddha
Ch 83 Persons fit to be fed in Śrāddha
Ch 84 Places prohibited for the performance of Śrāddha *Ch 85* Sacred places for the performance of Śrāddha
Ch 86 Letting loose a bull (*ṽṛsotsarga*)
Ch 87 Gift of skin of a black antelope *Ch 88* Gift of a cow
Ch 89 Sacred bath during the month of Kārttika *Ch 90* Gifts to be given in the months of Mārgasīrsa, Pausa and Māgha
Ch 91 Gift for public use of well, tank, garden, temple, etc
Ch 92 Gift of land, horse, gold, silver, food, bed, umbrella, etc
Ch 93 Persons fit to receive the gifts
Ch 94 Rules prescribed for Vānaprastha (forest hermit)

Ch 95 Food, austerities and conduct of a Vānaprastha *Ch 96* Samnyāsin-s, their life, duty, detachment from worldly affairs *Anatomy of human body* *Ch 97* Meditation on God Vāsudeva *Ch 98* Praise of Vāsudeva by Goddess Earth *Ch 99* Praise of Lakṣmī by Goddess Earth *Ch 100* Reward for studying the work

THE VAJAYANTĪ

The *Vajayanti* by Nandapandita alias Vināyakapandita of Varanasi or Benares is an exhaustive and learned commentary, the only one known to have been written on the *Visnumṣrti*. It explains the meaning of almost all the words of the text as well as the difficult passages quoted. Nandapandita gives a clear exposition of the topics dealt with in the text by quoting abundantly various relevant passages from major Smṛti-s like those of Āpastamba, Bodhāyana, Āśvalāyana, Manu, Yājñavalkya, Gautama, Vasistha, Parāśara, Śankha and Hārīta, and some minor Smṛti-s like those of Yama, Samvarta and Parthinasī. He tries to arrive at an acceptable conclusion after discussing diverse passages which seem to conflict with one another.

Criticism against Other Authors

The author does not hesitate to criticize even well-known writers in the field like Vyñānesvara, Mādhavācārya and others, as can be seen from the instances quoted below.

Vajayanti, p 50 यत्तु “इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठाशमाहरेत्” इति योगीश्वरवाक्ये इतरशब्द-
अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिपरो व्याख्यतो मिताक्षरायां, तत् क्षत्रियवैश्यविषयकै-
तद्वचनद्वयादर्शननिम्ननमिति मन्तयम् । (cf *Mitā*, II 35)

” p 156 एवञ्च “आधे स्वीकरणात् सिद्धि” इति, अन्यं च फलम् “आधौ प्रतिभवे
कृति” इत्युक्ता या स्वीकारान्ता क्रिया, सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु
पूर्वापि न बलवतीति यत् विवृतमाचार्यै, तत् पूर्वोपरविरोधाच्चिन्त्यम् ।
(cf *Mitā*, II 60)

” p 170 यत्तु अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हान्ता या, समयातिक्रमादिति विज्ञानेश्वर-
व्याख्यानं, तत् मनुजचनविरोधादुपेक्ष्यम् । (cf *Mitā*, II 59)

- Vajayanti*, p 199 यत्तु मिताक्षरायामस्य वाक्यस्येदमेव व्याख्यान युक्ततरमिति, तत् “आधौ प्रतिग्रहे कृते ” इत्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तमिति चिन्त्यम्। (cf *Mita*, II 17)
- „ p 292 यत्तु एकशेषे विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावे च मातापितरा-
विति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रृणात् पाठरूपादेवार्थक्रममावगमात् प्रथमं माता गृह्णीयात्
पश्चात् पितेति व्याख्यातम्, तदसत्, मूलनाम्ये तद्भावेनार्थक्रमो गृह्यते ‘अग्नि-
होत्र जुहोति, यवागू पचति’ इतिवत्। (cf *Mita*, II 135)
- „ p 296 यत्तु यतिवर्णिनोराचार्याभावमभिप्रेत्य प्रातिलोम्यक्रमेणेति व्याख्यात, तत् हारीत-
विष्णुशाङ्खराक्यादर्शनमूलक्रमित्युपेक्ष्यम्। (cf *Mita*, II 137)
- „ p 301 यत्तु “अन्योदर्यस्तु ससृष्टी नान्योदर्यो धन हरेत्। अससृष्टी” इत्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यामन्योदर्यस्य ससृष्टित्वमेव धनभावत्वे हेतुरिति प्राचोक्त, तच्चिन्त्यम्,
ससृष्टिवाक्यस्य पत्न्याद्यपवादकत्वोक्त्यैवैतदर्थसिद्धे य क्यारम्भानर्थक्यात्।
(cf *Mita*, II 139)
- „ p 308 एतेन आकृतमिण्यो सम्भूयाशहरत्व नास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वेकशेषाभावादप्रतीते,
इति पराक्तम्, “चाथे द्वन्द्व ” इत्यनेनेतरेतरयोगस्य चार्थत्वात्।
(cf *Mita*, II 145)
- „ p 365 यत्तु नद्यादिव्यग्रहितदेशान्तरमृते तत्सपिण्डाना दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्य
शौचमिति मिताक्षरोक्त, तत् विध्वादिवाक्यविरोधादुपेक्षणीयम्।
(cf *Mita*, III 21)
- „ p 383 एतेन एषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति मिताक्षरायात्यान मामादिकमवगम्यते।
(cf *Mita*, I 184)
- „ p 421f एतेन पुमवनस्य क्षेत्रसंस्कारतया सरूक्करण मन्यमानो विज्ञानेश्वरोऽपि पगस्त।
(cf *Mita*, I 11)
- „ p 475 यत्तु “स तस्येव व्रत कुर्यात्” इति व्रतशब्दोपादानात् मरणस्य च व्रतशब्दा-
चाच्यत्वात् ससर्गिणो न मरणान्तिकमिति, तत् कूर्मवाक्येनैव परिहृतम्।
(cf *Mita*, III 261)

- Vayavyanti*, p 489 यत्तु 'गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम्' इति ऋणानां वानपक्रियेत्यस्य व्याख्यानं, तत् न सुन्दरम्, तस्य पूर्वोदाहृतहारीतवाभ्यामिहितस्तेयान्तरभेदत्वेन पौनरवत्यात् ।
(cf *Mita*, III 234)
- „ p 512 एतेन क्षयित्वादिलक्षणमथन न तद्युक्तानां द्वादशार्पिकादिब्रतप्राप्त्यर्थमिति प्राचा प्रोदिवचनमपास्तम् ।
(cf *Mita*, III 216)
- „ p 512 यच्च तदारब्धफलनाशार्थोऽप्यपूर्वनाशो नान्वेषणीय, निमित्तकारणनाशेन कार्य-
नाशाभावादिति, तदप्यापातत, दुरितैकनिदानत्ववत् व्याख्यादे दुरितनाशेक-
नाशत्वस्यापि शब्दैकसमाधिगम्यत्वेन लौकिकतर्कनिरसनात् ।
(cf *Mita*, III 216)
- „ p 512 यदप्युक्त नैसर्गिक कौनल्यादि न प्रत्यानेयमिति, तदपि प्रत्यक्षविरद्धम्,
प्रायश्चित्तेन रोगनिवृत्ते प्रत्यक्षोपलम्भात् । (cf *Mita*, III 216)
- „ p 512 यदप्युक्त नरकतिर्यग्येन्याद्यनुभूतवत् कौनल्यादिकं चरमफलम्, तेन चेतसन्नमात्रेण
स्वकारणापूर्वनाशात् न प्रायश्चित्तेनार्थ इति, तदपि न, सत्यं नाशयते, परं तु न
कृत्स्नम् । (cf *Mita*, III 216)
- „ p 513 यदप्युक्तं नापि सयवगारार्थम्, शिष्टैस्तेषामपरिहारादिति, तदपि न, “सर्वे
सचारिणो नेत्रत्वगिहारा विशेषण ” इत्यग्निना रोगमात्रस्य सचारित्वोक्त्या
“व्याधिर्नैर्न च सविशेत्” इति योगिना रोगपरिहाराभिमानाच्च ।
(cf *Mita*, III 216)
- „ p 513 यदप्युक्तं यदपि कौनल्यादौ वासिष्ठं वृच्छप्रायश्चित्तं तदपि नमिचित्तमेव, न
पापक्षयायमिति, तदपि न सम्प्रति, प्रायश्चित्तस्य कौनल्यानुमितपापक्षयार्थत्वे
नैमित्तिकायायोगात् । (cf *Mita*, III 216)
- „ p 117 यत्तु 'इत्यं प्राप्तं धनमभिभक्तैर्भ्रतुभिरनुदानमपि देयम्' इति माधवश्याम्यानाम्,
तत्र धनशब्देन यदि श्यामरमुच्यते तदा “श्यावरं द्विपदं च” इत्यादिवचननिरोधः ।
(cf *I)atal aramadhatya*, BIS 94, vol III, p 226)

Vaijayanti, p. 288: यत्तु “ स्यावरं मुक्त्वा ” इति वचनं दायदानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादि-
निषेधपरमिति, तदपि प्रमाणाभावप्रसक्तम् ।

(cf. *Vyavahāramādhyāya*, BIS 94, vol. III, p. 360)

„ p. 162: अथ ‘नाततायिवधे’ इत्येकम् । ‘दोषोऽन्यत्र’ इत्यपरम् । ‘गोब्राह्मणवधात्
ज्ञातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्’ इत्यग्नेतनसूत्रानुप्रविष्टं तृतीयम् । एवं सूत्रत्रयकरणेनाद्यस्य
पूर्वोक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तापवादादर्थत्वम् । द्वितीयस्यानाततायिवधे दोषप्रतिपादकत्वम् ।
तृतीयस्य गोब्राह्मणवधहेतुकप्रायश्चिनाङ्गज्ञानप्रतिपादकत्वमिति भवदेवव्याख्यानुसरणं
कार्यमिति चेत्; न, एवं सति ‘दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्’ इति भागे
‘दोषोऽन्यत्र’ इति द्वितीयसूत्रानर्थक्यं दुष्परिहरमेव ¹ ।

„ p. 302: अत्रापराः—अपुत्रधनं भ्रातृणामित्युक्तम् । तत्रायं विशेषः; संसृष्टिनः सोदरस्य
मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी गृह्णीयात् । तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु
प्रासङ्गिकम् । सोदर्यत्वाभावे तु नांशभाक्त्वमिति स्पष्टयति . . . , तत् आमूर्त्तं
शिथिलम् । (cf. *Aparārka on Yājñavalkyasmṛti*, II. 139)

„ p. 470: ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणीसुवर्णस्तेयं न महापातकम्, ब्राह्मणीवधवत्, इत्यपराः ।
तत्र ब्राह्मणीवधस्योपपातकत्वोक्त्या तन्निवृत्तिः । न प्रकृते; तदभावात् ।
(cf. *Aparārka on Yājñavalkyasmṛti*, III. 256)

„ p. 318: यत्तु अंशादिविक्रयात् विवाहोपयुक्तद्रव्यमात्र लभेत, “ कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं
वैवाहिकं वसु ” इति देवलवचनादिति चन्द्रिकाचमत्कृतम्, तच्च; “ विमज्यमाने
दायाधे कन्या अलंकारं वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभेत ” इति शङ्खसरणविरोधात् ।
(cf. *Smṛticandrikā*, p. 268)

„ p. 471: एतेन,

“ आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ॥ ”

इति देवलोक्तमपि परास्तम्; निषेकरूपप्रवृत्तिनिषेधाभावात् ।

¹ This perhaps refers to Bhavadēva's interpretation of the passage in his *Prāyāścitta-
nirūpana* for which see *HDS*, vol. I, p. 303 and *JASB*, 1912, p. 335.

Different Readings and Interpretations without Criticism

I *ajayanti*, p 118 शङ्खलिखितौ—“अथ ऋत्विजि वृते यदि पश्चादन्य वृणुयात् पूर्ववृतस्यैव दक्षिणा . . . स एवादुष्टस्तस्य ऋत्विक् उलोपाध्यायः । ”

Cāndesvara reads and interprets this passage differently:

“स एव वा दुष्ट, तस्य ऋत्विक् उलोपाध्याय ” अथ स्वभावन एव दुष्ट इति विज्ञायते, तदा यजनानस्य ऋत्विक् उलोपरीक्षाधिकृत उपध्याय एव दण्ड्यः ।

(cf *Vitādaratnākara*, BIS 103, pp 121, 122)

.. p 372 “अथो गच्छाहुरभ्यञ्जन वा स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यम्” इति ।
अभ्यार्य —मनान्तरमुपभ्यस्यति अथो इति । अभ्यञ्जन व्यवयः । तदेव स्त्रिया
अन्न तर्पकम् । तदेव न प्रतिगृह्यम्, न कर्तव्यम् ।

Bhāṣkara's interpretation

अभ्यज्यते परिश्रियते शरीरमनेनेति अभ्यञ्जन तैलादि । तच्चान्न स्त्रीणां
मियनमात् । तस्मात् तदेव तस्या अन्न न प्रतिग्राह्यम् । केचिदाहुः—
तथा अभ्यञ्जन न कर्तव्यमिति ।

Sīyama's interpretation

स्त्रिया शृङ्गारोपयोगिन्वेनाभ्यञ्जनमेवात्रमथार्थं यम् । तदायं तैः दिक्मेव
न गृह्णीयात् । तथा वा शृङ्गारीराभ्यञ्जन न कार्यम् ।

(cf *Taittirya-saṃhitā*, II 5.1.6)

.. p 490 निन्दितार्थवर्चनम् । निन्दितम्याराचट म्यार्यस्य मून्म्योपवर्चनम् ।

Apurīkṛt

निन्दितार्थवर्चनम् । अनिन्दितम्याराचट म्यार्यस्य प्रतिपिदार्थवर्चनम् ।

Vyāñesvara

भारतम् निन्दितार्थवर्चनम् ।

(cf *Mitā*, III 236)

.. p 515 कर्त्तुं च विदुषे, न भेदनासंभम् ; “गुणदिव प्रतिरादनार्थं स्पृष्ट्वा दृग्दर्शने”
इत्यापन्नास्वीयात् । प्रीतिरान्नं प्रदत्तयज्ञानम् ।

Haradatta reads *puruṣasīrah pratīpānārtham* and explains the meaning of the word *pratīpānārtham* thus:

प्रतिः धात्वर्थवाची “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति बाहुल्ये
दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणम् ; भोजनमपि तत्रैव ।
(cf. *Āpastambadharmasūtra*, I. 28. 21)

Vaijyantī, p. 625: वेदान्युत्सादी त्रिषवणस्नायी ; अन्युत्सादी आहितानामग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यक्ता ।

Maskarin explains the word *agnyutsādi*:

यस्य देशोपप्लवादिना श्रौताग्नीनां बहुकालं वियोगो भवति, सः अन्युत्सादी ।
. . . स्मार्तस्य तु पुनराधानमतीतकालहोमश्चैव । न प्रायश्चित्तान्तरमस्ति ।
(cf. *Gautamadharmasūtra*, XXII. 36)

„ p. 627: प्रायश्चित्तमाह गौतमः—“अन्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवम्” इति । अन्युत्सादी व्याख्यातः । निराकृतिः शक्तावपि वेदाध्ययनशून्यः ।

Maskarin explains:

निराकृतिः न कचिदाश्रमे व्यवस्थितः ।
(cf. *Gautamadharmasūtra*, XV. 17)

„ p. 645: नम इति ; “नम इदुग्रं नम आ विवासे” इति ऋक् ।

Kullūka says:

“नम इन्द्रश्च” इत्येतां वा ऋचम् । (cf. *Manusmṛti*, XI. 256)

„ p. 684: उपवेशनस्थलाभावे तिष्ठतापि कार्यम् ; “तिष्ठन्नाचामेत् प्रहो वा” इत्यापस्तम्बीयात् ।

Haradatta comments on the *sūtra*, *tiṣṭhannācāmet prahvo vā*, thus: *tiṣṭhan prahvo vā nācāmet*. He subsequently gives another meaning according to others:

अपर आह—अग्नादेव प्रतिषेधात् कचिन् तिष्ठनः प्रहस्य चाचमनमभ्यनु-
शातं भवति । भूमिगताः सन्तु तीरस्थायोभ्यत्ये उरुद्वेगे नानिद्वेगे वा जले
स्निग्धस्याचमनं भवति ।

Nandapaṇḍita takes the second meaning of Haradatta for his support. (cf. *Āpastambadharmasūtra*, I. 16. 1)

Vaiyanti, p 750 Nandapandita divides the *Bodhāyanadharmasūtra*, I 3 6, into two parts, reads the latter portion along with the next *sūtra* and gives different interpretations

“औपासनो दर्शपूर्णमासौ परिसु च केशश्मश्रुलोमनखत्रापनम्” इति बोधायनीयात् । औपासनं स्मार्ताग्निमान् ।

Govindasvāmin, reads *aupāsanam* instead of *aupāsanah* and gives a different meaning

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौपासनं दर्शपूर्णमासौ ।

(cf *Bodhayanadharmasūtra*, I 3 6)

„ p 555 वेद्यावधे गौतम —“ वैशिकेन किञ्चित् ” इति । वैशिकं वेद्याकर्म । तेन जीवन्ती हत्वा किञ्चित् अष्टमुष्टिधान्यं दद्यात् ।

Maskarin reads and interprets the *sūtra* differently

“ वैशिके न किञ्चित् ” वेद्य(वेद्या)कर्मणा जीवन्त्या हताया न किञ्चिदपि कर्तव्यम् । (cf *Gautamadharmasūtra*, XXII 29)

Some Noteworthy Points

In the *Vaiyanti*, 37 15, the passages beginning with *sodaryatvam tv atra trividham* on page 484 and ending with *na parivindatiti vakyadvayasyarthah* on page 487 are identical with those on pages 760 to 764 of the *Samskara-prakaśa* of the *Vīramitrodaya*¹ Nandapandita and Mitramisra are known to have been contemporaries. Nandapandita mentions names of works like *Puspasara* (p 713), *Tattvasagara* (p 714), *Ratnakosa* (p 714) and *Mantrakosa* (p 716), which are not widely known.

That the text of the *Viṣṇusmṛti* and the commentary *Vaiyanti* come to an end with chapter 100 is evident from the fact that this chapter is devoted to praising the text, that some concluding verses are seen at the end of the commentary on this chapter and that the date of copying of the original MS is given after the colophon². But the commentator Nandapandita writes some verses under the heading ‘Uttaracarita’ describing

¹ CSS 30 vol I

² शर १७८६ काचित्पुस्तकं ८ इन्दुवारात्तदिने संपूर्णमस्तु । पुन मन्तु ।

the attainment of *mokṣa* by his patron Kesavanāyaka by breathing his last at Manikarnikā, the holy spot in Varanasi. He makes this additional portion chapter 101 of the commentary *Vaiyayanti*. Again there are three additional verses by Nandapandita referring to the faultlessness of his commentary and requesting learned readers to point out mistakes if any. Following these are six verses, written by one Tārācandra Cakravartin in praise of the prince Vavarasa (son of Kesavanāyaka) and Nandapandita. Then an additional verse gives the date of composition of the commentary *Vaiyayanti*.

NANDAPANDITA

His Date

For fixing the date of Nandapandita, fortunately we have definite records. It is explicitly stated in a verse found at the end of the *Vaiyayanti* that it was completed in Samvat 1679, corresponding to A D 1623¹. A manuscript of his work *Madhavananda* bears the date Samvat 1655, corresponding to A D 1599² while a manuscript of the *Suddhicandrika* (commentary on the *Ṣadasiti*) is dated Samvat 1660 corresponding to A D 1603³. One of the manuscripts of his work *Śraddhakalpalata* bears the date Samvat 1641 corresponding to A D 1585⁴. These three manuscripts are believed to have been copied either by the author himself or by some scribes under his direction. Therefore Nandapandita's literary activities may be assigned to A D 1580 to 1630⁵.

The following authors are believed to have been contemporaries of Nandapandita at Varanasi: Nārāyanabhṛṅga, Śamkarabhṛṅga, Vidyānubāsa-bhṛṅgācārya, Nṛsiṃhāśramamuni, Madhusūdanāśrama and Nīlakantha-dāyāṅga⁶.

¹ Vide the 7th verse of the conclusion of the work

यथै विरुमभास्तरस गणिने नदाद्रियभूमिभि
 पुणै वास्तिरमपि वृद्धिवगत मानो वृषस्य विधौ ।
 वासवां धन्वानावस्य रूपतेयमवप्य रमृते-
 विष्णुवाह्मिमाचकार विमया भीन्दसामं शुषी ॥

² See *HDS*, vol I, p. 431

³ See *Indian Historical Quarterly* vol 28, p. 93

⁴ See *The Poona Orientalist* vol 15, p. 63

⁵ *ibid*, p. 64

⁶ Vide the English Foreword to the *Varanasi Reports* p. 2

His Other Works

Besides the *Vaijayanti*, Nandapanḍita is known to have written the following works:¹

1. Dattakacandrikā
2. Dattakamīmāmsā²
3. Harivamśavilāsa
4. Jyotihśāstrasamuccaya³
5. Kāśīprakāśa
6. Mādhavānandakāvya
7. Māmsamīmāmsā
8. Navarātrapradīpa⁴
9. Pramitāksarā, Mitāksarāvyaḅhyā
10. Sāpindyanirnaya
11. Smārtasamuccaya⁵
12. Smṛtisindhu
13. Śrāddhakalpalatā⁶
14. Śrāddhamīmāmsā
15. Śuddhicandrikā, Śadaśītivyaḅhyā⁷
16. Śūdrādhikāramīmāmsā
17. Tattvamuktāvali
18. Tīrthakalpalatā
19. Vidvanmanoharā, Parāśarasmr̥tivyāḅhyā⁸
20. Vināyakaśāntipaddhati

The author refers to the following, among his other works, in the *Vaijayanti*:

1. Dattakamīmāmsā (p. 270)
2. Mitāksarāvyaḅhyā Pramitāksarā (pp. 257, 274, 376)
3. Parāśarasmr̥tivyāḅhyā Vidvanmanoharā (p. 270)
4. Śadaśītivyaḅhyā Śuddhicandrikā (p. 356)
5. Smṛtisindhu (pp. 634, 670, 678, 679, 710, 842)
6. Śrāddhakalpalatā (pp. 350, 774)

¹ cf. *Bhīṛikā* to the *Śuddhicandrikā* and the *Navarātrapradīpa*.

² ASS 116.

³ Sarasvatī Bhavana Texts 23.

⁴ CSS 73.

⁵ *The Pandit*. Benares. 1907-11.

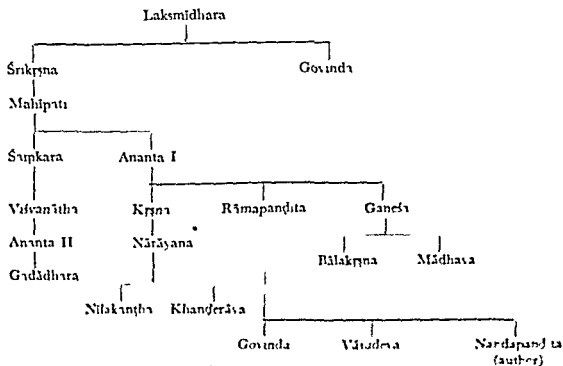
⁶ See *HDS*, vol. I, p. 431.

⁷ See *HDS*, vol. I, p. 431.

⁸ CSS 67

His Genealogy

Regarding the pedigree of Nandapandita we have to rely upon a recent work *Dharmādhikāriṅgamaśavarnana*¹ written by Venīrāma, a descendant of Nandapandita. According to this work, Lakṣmīdhara of Bedar was the founder of the family and belonged to the Mudgalagotra of the Āśī alāyana school of the *Rgveda*. He had two sons: Śrīkr̥ṣṇa and Govinda. Śrīkr̥ṣṇa's son Mahīpati lost his father in his boyhood and was taken by his paternal uncle Govinda to Varanasi, where he was well educated in all the Śāstra-s. Mahīpati had two sons: Śamkara and Ananta I. Śamkara had a son Viśvanātha whose son was Ananta II. Gadādhara, the son of Ananta II, died issueless. Ananta I had three sons: Kṛṣṇa, Rāma and Gaṇeśa. Kṛṣṇa's son Nārāyaṇa had two sons: Nīlakantha and Khanderāya. Rāma had three sons: Govinda, Vāsudeva and Nanda (our author). Gaṇeśa had two sons: Bālakṛṣṇa and Mādhava. The following table illustrates the genealogy of the family:

¹ CSS 78

At the end of the Samskāranirnaya portion of the *Smṛtisindhu* the author says that the work was written at the instance of Harivamsavarman of the Mahendra family¹

The importance of Nandapandita as an authoritative writer on Smṛti literature was recognized by early Indologists and jurists in India. His *Dattakamīmāṃsā* was translated into English long ago and was used as an authoritative text on Vyavahāra by Indian law courts. In Jolly's edition of the *Viṣṇu-smṛti* extracts from the *Vajrayantī* commentary by Nandapandita were given. The present critical edition of the voluminous commentary in full, making use of all the manuscripts and other materials, will, it is hoped, fill a gap in the published Dharma-sāstra literature.

V KRISHNAMACHARYA

---

¹ Vide *HDS*, vol. I, p. 425, p. 1047.

BIBLIOGRAPHY

- Āgmapurāna*, Anandasrama Sanskrit Series (ASS) 41, Poona, 1900
Āitareyabrahmana, Nirnayasar Press (NSP), Bombay, 1911
Āitareyanṛṣya, ASS 38, 1898
Āṅgirasasmṛti, Adyar Library Series (ALS) 84, Madras, 1953
Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute (ABORI), vols 7, 8, Poona, 1926-7
Āpastambadharmasūtra, Government Oriental Library Series (MOS) 15, Mysore, 1898
Āpastambasmṛti, *Adyar Library Bulletin*, vol 5, 1941
Āpastambasrautasūtra, Bibliotheca Indica Series (BIS) 92, Calcutta, 1882-1902
Arthasāstra, Trivandrum Sanskrit Series (TSS) 79, Trivandrum, 1924
Āśvalāyanagrhyaparīkṣita, Adyar Library Pamphlet Series 36, Madras, 1963
Āśvalāyanagrhyasūtra with Parīkṣita, ASS 105, 1936
Āśvalāyanasmṛtiratna, Narasimhaiah Press, Mysore, 1933
Āśvalāyanasrautasūtra, ASS 81, 1917
Atharvasamhita, Satyanarayan Press, Bombay, 1884
Bhāgavadgīta, ALS 25, 1941
Bhāgavata, Madhvavilas Book Depot, Kumbakonam, 1916
Bhaviṣyapurāna, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1911
Bodhayānadharmasūtra, MOS 34, 1907
Brahmapurana, ASS 28, 1895
Brahmasūtra with Śaṅkara's *Bhāṣya*, NSP, 1917
Brahmavivartapurāna, ASS 102, 1935
Brhadāraṇyakopaniṣad, ALS 15, 1936
Brhaspati-smṛti, Gaekwad Oriental Series (GOS) 85, Baroda, 1941
Budhahkṣara, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1926
Budhasmṛti, Adyar Library MS, TR 690
Chāndogyaopaniṣad, ALS 15, 1936
Ekāgnikānda, MOS 28, 1902
Garudapurana, Saravati Press, Calcutta, 1890
Gautamadharmasūtra, MOS 50, 1917
Gautasmṛti, Adyar Library MS, TR 687
Gobhītagrhyasūtra, BIS 73, 1880
Gopathabrāhmana, BIS 69, 1872
Hantasamhita, ed by BRIND LAL SEN, Calcutta

- Haruamsa*, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1882
Indian Culture (IC), Indian Research Institute, vol 9, Calcutta, 1942
Jābālopaniṣad, ALS 12, 1929
Journal of Oriental Research (JOR), vol 8, Madras, 1934
Kālikāpurāna, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1891
Kāmandakīyanītiśāra, TSS 14, 1912
Kaṇvasmṛti, Adyar Library MS., TR 684
Kāśīkāvṛtti, Medical Hall Press, Benares, 1876
Kāthakagrhyasūtra, Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Series 9, Lahore, 1925
Kāthakasamhitā, ed by L. VON SCHROEDER, Leipzig, 1900
Kathopaniṣad, ALS 15, 1936
Kātyāyanasmṛtisāroddhāra, *Hindu Law Quarterly*, Reprint, Bombay, 1933
Kātyāyanasrautasūtra, Chowkhamba Sanskrit Series (CSS) 19, Benares, 1908
Khādīragrhyasūtra, MOS 41, 1913
Kṛtyakalpataru, GOS 101, 1944
Kūrmapurāna, BIS 104, 1890
Laugākṣismṛti, Adyar Library MS , TR 698
Lingapurāna, Sarasvati Press, Calcutta, 1885
Madanopārṇvāta, BIS 114, 1893
Mahābhārata, Madhvavilas Book Depot, Kumbakonam, 1906-14
Mahābhāṣya, Bombay Sanskrit Series (BSS) 18, 1892
Mastrāyanīyaparīṣiṣṭa, in the *Altindischer Ahnencult* by W. CALAND, Leiden, 1893
Mastrāyanīyasamhitā, ed by L. VON SCHROEDER, Leipzig, 1881
Manusmṛti, NSP, 1925
Mārkaṇḍeyapurāna, Sarasvati Press, Calcutta, 1897
Matyopurāna, ASS 54, 1907
Mīmāṃsāsūtra with *Śāstradīpikā*, NSP, 1915
Mundakopaniṣad, ALS 15, 1936
Nāgarīpratārnī Patrikā (NPP), Nagarīpracharini Sabha, vol 63, Kashi, 1958
Namalīngānuśāsana, Government Central Book Depot, Bombay, 1886
Nāradasmṛti, BIS 102, 1885
Naradīyamanusamhitā, TSS 97, 1929
Nirukta, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1940
Nṛsimhapurāna, Gopal Narayan and Co , Bombay, 1889
Padmapurāna, Anandasrama Press, Poona, 1893
Parāśarasmṛti, with commentary, BSS 47, 48, 59, 64, 1893-1906
Pārāśaregrhyasūtra, Kasli Sanskrit Series (KSS) 17, Benares, 1926
Ratnaśāstra, Government Oriental Series 78, Madras, 1951
Rgerdasamhitā, ed by F. MAX MÜLLER, London, 1849-74

- Rgvedasamhitā* (with Khūla), NSP, 1910
Śabarabhāṣya, KSS 42, 1910
Sadaṣṭi, CSS 67, 1928
Sāmavedasamhitā, BIS 71, 1874-8
Samkhyakārikā, KSS 123, 1937
Samvartasmṛti, Adyar Library MS, TR 681
Śāṅkhyaanagrhyasūtra, Oriental Book Sellers, Delhi, 1960
Śarṅgadharasamhitā, NSP, 1914
Śatapathabrahmana (Madh), ed by A WEBER, Berlin, 1855
Śātatapasmṛti, Adyar Library MS, TR 681
Śaunakīya, TSS 120, 1935
Siddhāntakaumudī, NSP, 1899
Siddhāntasiromani, Agra School Book Society, Calcutta, 1842
Skandapurāna, Śrī Venkatesvara Press, Bombay, 1908
Smṛticandrikā, ed by G R GHARPURE, Hindu Law Texts 11, Bombay, 1918
Smṛtinām Samuccayah, ASS 48, 1905
Smṛtisamdarbha, Gurumandala Granthamala 9, Calcutta, 1952 3
Śukranītisara, ed by G OPPERT, Madras, 1882
Śvetasvataraopanisad, ALS 9, 1925
Taittirīyabrāhmana, ASS 37, 1898
Taittirīyanyaka, ASS 36, 1897
Taittirīyasamhitā, ASS 42, 1908
Taittirīyopanisad, ALS 15, 1935
Tāndyabrahmana, BIS 62, 1870 4
Trikāndamandana, BIS 140, 1903
Trīpuratāpinīyopanisad, ALS 10, 1950
Vajasaneyasamhitā, Jagadīshvara Press, Bombay, 1884
Vamanapurāna, Jagaddhitecchu Press, Bombay, 1885
Vāsisṭhadharmasūtra, BSS 23, 1883
Vāyupurāna, BIS 85, 1880 8
Vāyusamhitā, Virasarvagranthamala, Sholapore, 1906
Viṣṇudharmottara, Śrī Venkatesvara Press, Bombay, 1912
Viṣṇupurāna, Sarasvatī Press, Calcutta, 1882
Viṣṇusmṛti, BIS 91, 1881
Viṣṇvanusmṛti, NSP, 1907
Yājñavalkyasmṛti with Aparārka's commentary, ASS 46, 1904
Yājñavalkyasmṛte with *Mitākṣarā*, NSP, 1926
Yogasūtra, BSS 46, 1892

ते ज्ञा.	तेत्तिरीपरीदित्तानु	माग.	मागवतपुराणम्
ते ङ	तेत्तिरीपरीदित्तानु	भृगु.	भृगुस्मृतिः
तिरासी	नामलिङ्गानुनासनम्	मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्
दि म	त्रिशाप्टमण्डनः	मनु.	मनुस्मृतिः
दा	दधरमृतिः	मरी.	मरीचिस्मृतिः
देव	देवदरमृतिः	महाभार.	महामारतम्
देरीपु	देवीपुराणम्	मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्
धातु.	धातुषट्:	मिता.	मिताक्षरा
नर	नरसिद्धपुराणम्	मी. सू.	मीमांसायज्ञम्
नार.	नारदस्मृतिः	मुण्ड.	मुण्डकोपनिषद्
नार. TSS	नारदीयमनुमेदिता	मै. परि.	मैत्रायणीयपरिशिष्टम्
पत्र.	पद्मपुराणम्	मै. छं.	मैत्रायणीयमेदिता
परा.	पराशरस्मृतिः	यम.	यमस्मृतिः
परि.	परिशिष्टम्	याज्ञ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
पार	पारशररथयज्ञम्	यो. याज्ञ.	योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिः
पिंगा	पिंगामरस्मृतिः	लघुयम.	लघुयमस्मृतिः
पुत्र.	पुत्रन्यस्मृतिः	लघुवि.	लघुविष्णुस्मृतिः
पेटी.	पेटीनगिस्मृतिः	लघुशुभ.	लघुशुभलायनस्मृतिः
प्र. नं.	प्र. नं. स्मृतिः	त्रि. नि.	त्रि. नि. तस्मृतिः
मन्त्र.	मन्त्रान्तरस्मृतिः	लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्
सुष.	सुषरस्मृतिः	लीला.	लीलाक्षरस्मृतिः
सू. उ.	सू. उ. रथोपनिषद्	पराह.	पराहपुराणम्
सू. नार.	सू. नार. दपुराणम्	पनि.	पनिष्ठरस्मृतिः
सू. पग.	सू. पग. नारस्मृतिः	पापु.	पापुपुराणम्
सू. मनु	सू. मनुस्मृतिः	पापुमे.	पापुमेदिता
सू. मरी.	सू. मरीचिस्मृतिः	विष्णु.	विष्णुनेधः
सू. मं. पत्र.	सू. मं. पत्र. नारस्मृतिः	ति. पु.	ति. पु. पुराणम्
सू. मन्त्र.	सू. मन्त्र. निस्मृतिः	विश्वा.	विश्वाग्निस्मृतिः
शेष	शेषरथस्मृतिः	रिष्णु.	रिष्णुस्मृतिः
शेष.	शेषरथनपमेयस्मृतिः	रिष्णु. (T).	रिष्णुस्मृतिः AT.
शेष.	शेषरथनपमेयस्मृतिः	रिष्णुपमी.	रिष्णुपमीनस्मृतिः
शेष. ११ म. शेष	शेषरथनपमेयस्मृतिः	सू. ब्राह्म.	सू. ब्राह्म. नारस्मृतिः
शेष. १२	शेषरथनपमेयस्मृतिः	सू. मरी.	सू. मरीचिस्मृतिः
शेष.	शेषरथनपमेयस्मृतिः	सू. मन्त्र.	सू. मन्त्र. निस्मृतिः
शेष.	शेषरथनपमेयस्मृतिः	सू. पत्र.	सू. पत्र. नारस्मृतिः

विषयानुक्रमणी

अध्यायः

१. उपोद्घातः

यज्ञवराहवर्णनम् १ ; भूदेव्युद्धरणम् १० ; भूदेव्याः कश्यपसमीपगमनम् २० ; भूदेवी-
वर्णनम् २२ ; कश्यपवचनम् ३० ; भूदेव्या विष्णोः स्तुतिः ३३ ; विष्णुना धर्मोपदेश-
स्यारम्भः ४५

२. वर्णधर्माः

वर्णानां विभागः १ ; तेषां धर्माः ४

I. व्यवहारकाण्डः—

३. राजधर्माः

अधिकारिनियमनम् ७ ; वलिग्रहणे व्यवस्था २२ ; राज्याङ्गानि ३३ ; संधिविग्रहादिः
३८ ; मृगयादिव्यसनानि ५० ; निधिलाभे विनियोगव्यवस्था ५५ ; चोरापहृतघनप्रत्याहरणम्
६६ ; पुरोहितचरणम् ७० ; सभ्यनियमनम् ७४ ; राज्ञा सामान्यतोऽवधेया नियमाः ७५ ;
भूदानेऽवधेया नियमाः ८१ ; दण्डप्रशंसा ९१

४. अर्थपरिमाणम्

ऋत्तरेणुमारभ्य सुवर्णनिष्ककार्पापणादिद्रव्यपरिमाणम् १ ; प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डपरि-
माणम् १४

५. व्यवहारपदानि

महापातकिनां दण्डः १ ; वृट्शासनादिकर्तृणां दण्डः ९ ; धान्यमुवर्गाद्यहरणे दण्डः १० ;
तस्कराणां साहाय्याचरणे दण्डः १४ ; दण्डपारन्त्यम् १९ ; वात्रपारन्त्यम् २३ ; स्त्रीसंग्रह-
णम् ४० ; स्त्रीपुंघर्माः ४५ ; स्तेयम् ७७ ; साहसम् ९१ ; समूयसमुत्थानम् १२५ ;
त्रिक्रीयासंप्रदानम् १२७ ; क्रीयानुशयः १२९ ; द्यूतसमाह्वयः १३४ ; स्वामिवाडविवादः
१३८ ; चेतनादानम् १५७ ; अस्वामिविक्रयः ; १६५ ; संप्रिद्वपतिक्रयः १६८ ;
सीमाविवादः १७३ ; साहसदण्डरोपः १७४ ; भियजो निष्पाचारे दण्डः १७६ ; दत्ता-
प्रदानम् १७९ ; वृट्साक्ष्योत्कीचप्रहणादीनि १८० ; आधिविवादः १८२ ; दण्डस्य
कचिदपवादः १८८ ; आतनापिदण्डः १९२

त्रिपयानुक्रमणी

अध्यायः

१. उपोद्घातः

यज्ञवराहवर्णनम् १; भूदेव्युद्धरणम् १०; भूदेव्याः कश्यपसमीपगमनम् २०; भूदेवी-
वर्णनम् २२; कश्यपवचनम् ३०; भूदेव्या विष्णोः स्तुतिः ३३; विष्णुना धर्मोपदेश-
स्यारम्भः ४९

२. वर्णधर्माः

वर्णानां विभागः १; तेषां धर्माः ४

I. व्यवहारकाण्डः—

३. राजधर्माः

अधिकारिनियमनम् ७; बलिग्रहणे व्यवस्था २२, राज्याज्ञानि ३३, सधिविग्रहादिः
३८; मृगयादिव्यसनानि ९०; निधिलाभे विनियोगव्यवस्था ९९; चौरापहृतधनप्रत्याहरणम्
६६; पुरोहितवरणम् ७०; सभ्यनियमनम् ७४; राज्ञा सामान्यतोऽवधेया नियमाः ७९;
भूदानेऽवधेया नियमाः ८१; दण्डप्रशंसा ९१

४. अर्थपरिमाणम्

त्रसरेणुमारभ्य सुवर्णनिष्ककार्षापणादिद्वयपरिमाणम् १; प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डपरि-
माणम् १४

५. व्यवहारप्रदानि

महापातकिनां दण्डः १; कूटशासनादिकर्तृणां दण्डः ९; धान्यसुवर्णाद्यपहरणे दण्डः १०;
तस्कटाणां साहाय्याचरणे दण्डः १४; दण्डपारुष्यम् १९; वाम्बुपारुष्यम् २३; स्त्रीसप्रह-
णम् ४०; स्त्रीपुधर्माः ४९; स्तेयम् ७७; साहसम् ९१; समूहसमुत्थानम् १२९;
विक्रीयासंप्रदानम् १२७; क्रीतानुशयः १२९; द्यूतसमाह्वयः १३४; स्वामिपालविवादः
१३८; वेतनादानम् १५७; अस्वामिविग्रयः; १६९; सविद्वेषतिक्रमः १६८;
सीमानिवादः १७३; साहसदण्डशेषः १७४; भिषजो मिथ्याचारे दण्डः १७६; दत्ता-
प्रदानम् १७९; कूटसाक्ष्योत्क्रोचप्रहणादीनि १८०; आधिविवादः १८२; दण्डस्य
कचिदपवादः १८८; आततायिदण्डः १९२

अध्यायः

२२ ; अपविद्धपुत्रः २४ ; यत्रकचनोत्पादितपुत्रः २७ ; दायानर्हाः ३२ ; अर्थप्राहिणः
पिण्डदातारः ४० ; पितृवित्तालाभेऽपि पुत्रः पिण्डं दद्यात् ४३ ; पुत्रप्रशंसा ४४

१६. संकरजपुत्राः

अनुलोमजातानां मातृजातिः २ ; प्रतिलोमजातानां नामानि ४ ; प्रतिलोमजातानां वृत्तिः
८ ; तेषां धर्मः १८

१७. दायविभागः

स्वयमुपाजितेऽर्थे पितुरिच्छया दायविभागकथनम् १ ; पैतामहद्रव्यविभागः २ ; विभा-
गानन्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य विभागप्रकारः ३ ; अपुत्रधनप्राहिणः ४ ; संसृष्टिधनप्राहिणः
१७ ; स्त्रीधनविभागः १८ ; पितृधनविभागे विशेषः २२

१८. धंशनिर्णयः

सवर्णाजातानामनुलोमजातानां च पुत्राणां समवाये दायविभागक्रमः १ ; अपुत्ररिक्तस्य
भिन्नजातीयभार्याभिः भागकल्पनाप्रकारः ३४ ; अधिभाज्यानि वस्तूनि ४४

II. आचारकाण्डः—

(१. आशौचप्रकरणम्)

१९. पैतृमेधिकविधिः

पितृनिर्हरणे पुत्राणां मुख्योऽधिकारः ३ ; नवश्राद्धस्य कालः स्वरूपं च ७ ; अस्थिसंचय-
नम् १० ; आशौचिनां नियमः १४ ; आशौचान्तिमदिनकर्तव्यक्रमः १८ ; ब्राह्मण-
प्रशंसा २०

२०. प्रेतवन्धूनामाश्वासनम्

कालभेदनिरूपणम् १ ; युगभेदनिरूपणम् ६ ; ब्रह्मायुःपरिमाणम् १९ , कालगतेरन्ति-
क्रमणीयतानिरूपणेन बन्धूनामाश्वासनम् २२

२१. एकोद्दिष्टादिश्राद्धनिरूपणम्

एकोद्दिष्टविधिः १ ; सपिण्डीकरणविधिः १२ ; सवत्सरात् प्राक् सपिण्डीकरणेऽपि
सोदकुम्भश्राद्धं संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं कर्तव्यम् २३

२२. आशौचनिरूपणम्

वर्णभेदेन जननमरणाशौचव्यवस्था १ ; सापिण्ड्यनिर्णयः ५ ; आशौचिनां नियमः ६ ;
आशौच्यन्नभोजनप्रापश्चित्तम् ९ ; गर्भस्त्रावाशौचम् २५ ; दालप्ररणे आशौचम् २६ ;
विवाहानन्तरं स्त्रीमरणे पितृपक्षे नाशौचम् ३३ ; आशौचसांकर्यं निर्णयः ३५ ; औरस-

अध्याय

२२, अपविद्धपुत्र* २४, यत्रकचनोत्पादितपुत्र २७, दायानहा ३२, अर्थप्राहिण
पिण्डदातार ४०, पितृवित्तालाभेऽपि पुत्र पिण्ड दद्यात् ४३, पुत्रप्रशस्ता ४४

१६. सकरजपुत्रा

अनुलोमजाताना मातृजाति २, प्रतिलोमजाताना नामानि ४, प्रतिलोमजाताना वृत्ति
८, तेषा धर्म १८

१७. दायविभाग

स्वयमुपाजितेऽथ पितुरिच्छया दायविभागकथनम् १, पैतामहद्रव्यविभाग २, विभा
गानन्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य विभागप्रकार ३, अपुत्रधनप्राहिण ४, ससृष्टिधनप्राहिण
१७, स्त्रीधनविभाग १८, पितृधनविभागे विशेष २२

१८. अजनिर्णय

सवर्णाजातानामनुलोमजाताना च पुत्राणा समवाये दायविभागक्रम १, अपुत्ररिक्त्स्य
मित्रजातीयभार्याभि भागकल्पनाप्रकार ३४, अविभाज्यानि वस्तूनि ४४

II आचारकाण्डः—

(१ आशौचप्रकरणम्)

१९ पैतृमेधिकविधि

पितृनिर्हरणे पुत्राणा मुख्योऽधिकार ३, नवश्राद्धस्य काल स्वरूप च ७, अस्थिसचय
नम् १०, आशौचिना नियम १४, आशौचान्तिमदिनकत प्रक्रम १८, ब्राह्मण
प्रशस्ता २०

२०. प्रेतबधूनामाश्वासनम्

कालभेदनिरूपणम् १, युगभेदनिरूपणम् ६, ब्रह्मायु परिमाणम् १५ कालगतेरनति
क्रमणीयतानिरूपणेन बन्धूनामाश्वासनम् २२

२१ एकोद्दिष्टादिश्राद्धनिरूपणम्

एकोद्दिष्टविधि १, सपिण्डीकरणविधि १२, संवत्सरात् प्राक् सपिण्डीकरणेऽपि
सोदकुम्भश्राद्ध संवत्सरपूर्तिपयन्त कर्तव्यम् २३

२२. आशौचनिरूपणम्

वर्णभेदेन जननरण्याशौच व्यवस्था १, सापिण्च्यनिर्णय ५, आशौचिना नियम ६,
आशौच्यन्नभोजनप्रायश्चित्तम् ९, गर्भस्तावाशौचम् २५, बालमरणे आशौचम् २६,
विवाहानन्तर स्त्रीमरणे पितृपक्षे नाशौचम् ३३, आशौचसाकर्य निर्णय ३५, औरस-

अध्यायः

भिन्नपुत्राशौचम् ४३ ; आचार्यादिमरणे आशौचम् ४४ ; क्वचित् आशौचस्यापवादः ४८ ;
पतितादीनां मरणे कर्तव्यक्रमः ५६ ; रजस्वलाशुद्धिः ७२ ; सुरादिस्पर्शे शुद्धिः ८२

(२. शुद्धिप्रकरणम्)

२३. द्रव्यशुद्धिः

अत्यन्तोपहतशुद्धिः १ ; अल्पोपहतशुद्धिः ७ ; कर्माङ्गद्रव्यशुद्धिः १० ; स्पर्शशुद्धिः १२ ;
भोज्यद्रव्यशुद्धिः ३८ ; मार्गादिशुद्धिः ४१ ; जलाशयशुद्धिः ४४ ; स्वभावतः शुद्धानि ४८ ;
गृहादिशुद्धिः ५६ ; गवादिशुद्धिः ५८

(३. संस्कारप्रकरणम्)

२४. संस्काराः

विवाहः १ ; सगोत्रादिविवाहनिषेधः ९ ; अविवाहकन्याः ११ ; अष्टौ विवाहाः १७ ;
कन्यादातारः ३८

२५. स्त्रीधर्माः

गुरुभूजनादिः ३ ; प्रोषितभर्तृकाधर्माः ९ ; विधवाधर्माः १४

२६. धर्मकार्याह्नियः

ज्वेष्टतन्व्या अधिकारः १ ; सवर्गाया विशेषेणाधिकारः २ ; शूद्राया निषेधः ४

२७. निषेकादिसंस्कारः

निषेकः १ ; पुंसवनम् २ ; नामकरणम् ६ ; चूडाकरणम् १२ ; उपनयनम् १५ ;
वर्णविशेषेण मौञ्ज्यादयः १८ ; उपनयनस्य परमावधिकालः २६

२८. ब्रह्मचारिधर्माः

गुरुकुलवासादिः १ ; अभिवादनम् १५ ; गुरावनुष्ठेयवर्माः १८ ; वेदाध्ययनम् ३४ ;
ब्रनलोपे प्रायश्चित्तम् ४९

२९. आचार्यादिलक्षणम्

आचार्यः १ ; उपाध्यायः २ ; ऋत्विक् ३ ; अनध्यापनीयशिष्याः ७

३०. अध्ययनोपक्रमादिः

श्रावणी १ ; अज्ञाध्ययनम् ३ ; अनध्यायाः ४ ; शिष्यवर्माः ३२ ; गुरुद्रोहनिषेधः ४३ ;
आचार्यमहिमा ४५

३१. अनिगुरवः

मायादिमुभूया ३ ; तन्महिमा ७

अध्यायः

३२. गुरुधर्मातिदेशः

राजादयो मान्याः १ ; गुरुपत्न्यां विशेषः १३ ; मानाहाः १६

III. प्रायश्चित्तकाण्डः—

३३. प्रायश्चित्तोपोद्घातः

प्रायश्चित्तनिमित्तानि २

३४. अनिपातमानि

अतिपातकस्वरूपम् १ ; तत्प्रायश्चित्तम् २

३५. वामहृत्पानमानि

ब्रह्महत्यादयः १ ; तत्प्रायश्चित्तम् ६

३६. वामहृत्पातमानि

ब्रह्महत्यासमानि १ ; सुरापानमानि २ ; सुवर्णस्तेपमानि ३ ; गुरुहृत्पानमानि ४ ; तत्प्रायश्चित्तम् ८

३७. वामहृत्पानमानि

अनृतपचनादि १ ; वेदनिन्दा ४ ; परशाम्पानम् ९ ; पण्डितनादि १९ ; तत्प्रायश्चित्तम् ३९

३८. वामहृत्पानमानि

ब्राह्मणहाराण्यम् १ ; अभेदनादि २ ; तत्प्रायश्चित्तम् ७

अध्यायः

४४. तेषामेव विविधयोनिषु जन्म
स्थावरादिजन्म २
४५. तेषामेव विविधरोगाः
कुष्ठारि रोगाः २
४६. कामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
अपमर्षणकृच्छ्रम् २; प्राजापत्यकृच्छ्रम् १०; तप्तकृच्छ्रम् ११; शीतकृच्छ्रम् १२;
कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् १३; उदकमूलश्रीफलपराकसातपनमहासातपनातिसातपनतुलापुरुषपर्ण-
कृच्छ्राणि १४-२३; कृच्छ्राज्ञानि २४
४७. कामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
यवनध्वचान्द्रायणम् ३; पिपीलिकामध्यचान्द्रायणम् ४; यतिचान्द्रायणम् ७; किंशु-
चान्द्रायणम् ८; सामान्यचान्द्रायणम् ९
४८. कामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
यावकव्रतम् १; यावकेनाग्निहोत्रादिनिषेव २; यावकव्रतप्रक्रिया ४
४९. कामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
वैष्णवव्रतानि, तत्र कालध १; उपचाराः २; कालभेदेन फलभेदः ३
५०. अकामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् १; ब्रह्महत्यासमपातके प्रायश्चित्तम् ७; नृपवधे प्रायश्चित्तम् ११;
गोवधे प्रायश्चित्तम् १६; गजादिवधे प्रायश्चित्तम् २९; हस्तादिवधे प्रायश्चित्तम् ३३
५१. अकामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
मुरापाने प्रायश्चित्तम् १; तप्तमेघे अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ३; ब्राह्मभोक्तुर्ब्रह्मचारिणः
प्रायश्चित्तम् ४३; उच्छिद्यशानप्रायश्चित्तम् ४६; मासभक्षणविधिनियेधन्यवस्था ९९
५२. अकामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
सुवर्णस्तेपे प्रायश्चित्तम् १; तप्तमोषपातकेषु प्रायश्चित्तम् ४; स्तेयप्रायश्चित्तविधिरूपः १४
५३. अकामदृत्तपातकप्रायश्चित्तानि
गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तम् १; तप्तमोषपातकेषु परदारगमने प्रायश्चित्तम् २; घृभि-
चारिणीगमने प्रायश्चित्तम् ८

- अध्यायः
५४. संसर्गप्रायश्चित्तम्
 संसृष्टिनां पातकिममप्रायश्चित्तम् १; निषिद्धजलपाने प्रायश्चित्तम् २; कौटसाश्वये प्रायश्चित्तम् ९; प्रकीर्णकेषु प्रायश्चित्तम् १०; वेदाग्नित्यागे प्रायश्चित्तम् १३; परिवेदनादिषु प्रायश्चित्तम् १६; अविक्रियविक्रये प्रायश्चित्तम् १८; अस्तप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् २४; अयाज्ययाजने प्रायश्चित्तम् २९; ग्राम्यप्रायश्चित्तम् २६; संख्यादिछेपे प्रायश्चित्तम् २९; अयगोरणे प्रायश्चित्तम् ३०; प्रायश्चित्तकालम् ३१; बालादिविषये प्रायश्चित्तम् ३३
५५. रहस्यपातरूपप्रायश्चित्तम्
 प्रायश्चित्तविधिः १; तत्रोपपातके प्रायश्चित्तम् ७; प्रागायास्तच्छगम् ९; गावरीप्रशंसा ११
५६. प्रायश्चित्तोपमन्त्राः
 अचमयणादिसूक्तानि ३
५७. अननुतापिपातकिनः
 तेषां त्यागादि १; प्रतिग्रहवर्जनप्रशंसा ७; विषयविशेषेषु प्रतिग्रहे न दोषः १३
- आचारक्राण्डशेषः—
- (४. आह्निकप्रकरणम्)
५८. धनदियेकः
 धनत्रेविध्यम् १; शुक्रदानम् ६; शनत्रयत्नम् १०; गृह्यदानम् ११
५९. गृह्यधर्माः
 अग्निर्गोपः १; वैश्वदेवफालः १२; पशुवराः १९; गार्हस्थ्यदर्शना २७
६०. शौचविधिः
 मूत्राद्युत्सर्गं दिशनिवनः २; रुध्रनिवनः ३; आग्रनभिदीपेन शौचप्यनग्ना २६

अध्यायः

६४. स्नानविधिः

स्नाने वर्जनीयजलानि १ ; प्रातःस्नानविधिः ९ ; मध्याह्नस्नानविधिः १८ ; तर्पणविधिः २४ ; मध्याह्नस्नानान्नविधिः २८

६५. विष्णुपूजाविधिः

तत्राधिकारिनियमः १ ; पूजामन्त्राः २

६६. विष्णुपूजाविधिः

पूजायौदकानि १ ; गन्धपुष्पादीनि २ ; पूजाकर्तृनियमाः १५

६७. पूजोत्तराह्वानि

होमः १ , वैश्वदेवम् ३ ; भूतयज्ञः ४ ; पितृयज्ञः २३ ; मनुष्ययज्ञः २७ ; अतिथिलक्षणम् ३४ ; पञ्चयज्ञाकरणे प्रत्यवायः ४३

६८. भोजनविधिः

उपरागे भोजननिषेधः १ ; भोजननिषेधविषयाः ४ ; भोजने नियमाः ४०

६९. स्त्रीसंगमः

तत्र निषिद्धदिनानि १ ; निषिद्धाः स्त्रियः १७

७०. जयनविधिः

तत्र निषिद्धप्रदेशादयः १

७१. स्नानरथमाः

तस्य निषिद्धानि कर्माणि १ ; यष्टयादिधारणम् १३ ; निषिद्धदर्शनानि १७ ; निषिद्धा-
चाराः ३२ ; अनुष्ठेयाचाराः ९०

७२. माधारणधर्माः

आध्रमनगुष्टयमाधारणा धर्माः १ ; शान्तिप्रशंसा ६
(५. धाद्रमस्मरणम्)

७३. धार्ढ्याविधिः

द्वीदिनतृप्तम् १ ; धाद्रदिनतृप्तम् २ ; ब्राह्मणसंख्या ३ ; धाद्रविशेषधर्माः ९ ;
धाद्रप्रक्रिया ११

७४. धाद्रकथाविधिः

एष धाद्रकथान्तकथनोदिदेशः १ ; विहितव्य कर्तृविधिः २

अध्यायः

७५. श्राद्धदेवताः
जीवत्पितृकर्तृकश्राद्धदेवताः १ ; जीवत्पितृपितामहकर्तृकश्राद्धदेवताः २ ; जीवत्पित्रादि-
नृयकर्तृकश्राद्धदेवताः ३ ; व्युत्क्रममृते श्राद्धविधिः ४ ; मातामहश्राद्धविषय. ७
७६. नित्यश्राद्धानि
अमावास्यादिकालविधिः १ ; श्राद्धाकरणे प्रत्यवायः २
७७. नैमित्तिकश्राद्धानि
संक्रमणादिकालविधिः १ ; श्राद्धे निषिद्धकालः ८ ; उपरागश्राद्धप्रशंसा ९
७८. काम्यश्राद्धानि
तिथिवारनक्षत्रविशेषेषु श्राद्धकरणे फलविशेषाः १
७९. श्राद्धोपकरणानि
उदकादिनियमः १ ; पुष्पनियमः ९ ; दीपधूपनियमः ७ ; अनुष्ठेपनविषयः ११ ;
पात्रनियमः १४ ; वर्जनीयशाकादीनि १७ ; कर्तृधर्माः १९
८०. श्राद्धोपकरणानि
तिलादिप्रशंसा १ ; पितृगाथा १३
८१. श्राद्धभोक्तृधर्मादयः
अन्ननियमाः १ ; दर्शनानर्हाः ६ ; हविर्गुणकथननिषेधः २० ; विकिरक्रमः २२
८२. पञ्क्तिदूपकाः
श्राद्धभोजने वर्जनीया ब्राह्मणाः ३
८३. पञ्क्तिपावनाः
श्राद्धभोजने प्रशस्ता ब्राह्मणाः १ ; पितृगाथा २०
८४. वर्जनीयदेशः
म्लेच्छदेशो वर्जनीयः १ ; म्लेच्छदेशलक्षणम् ४
८५. प्रशस्तदेशाः
पुंकरादिदेशाः प्रशस्ताः १ ; पितृगाथाः ६८
८६. वृषोत्सर्गविधिः
वृषोत्सर्गकालः २ ; वृषमपरीक्षा ३ ; वृषोत्सर्गप्रकारः ९ ; वृषोत्सर्गफलम् १९

अध्याय

(६. दानप्रकरणम्)

८७. कृष्णाजिनदानविधि

कृष्णाजिनदानप्रकार. १ ; तत्र फलनिर्देश ८

८८. उभयतोमुखीदानम्

उभयतोमुखीदानप्रशसा १, फलनिर्देश. २ ; फलनिर्देशे गाथा ४

८९. कार्त्तिकम्नानविधि

कार्त्तिकम्नानप्रशसा १, तत्र फलनिर्देश ४

९०. प्रसीर्णदानविधि

मार्गशीर्ष्या लग्नदानम् ; पौष्या ब्राह्मणपूजा ३ ; माघ्या श्राद्धविधिः ६ ; फाल्गुन्या शय्यादानम् ७ ; चैत्र्या वस्त्रदानम् ९ ; वैशाख्या तिलब्राह्मणभोजनम् १० ; ज्यैष्ठ्या उत्तरापानहदानम् ११ ; आषाढ्यामन्नदानम् १२ ; श्रावण्या जलधेनुदानम् १३ ; प्रौष्ठपया गोदानम् १४ ; आश्वयुज्या घृतपूर्णपात्रदानम् १५ ; कार्त्तिक्या वृषभदानम् १६ ; अश्वयुज्या वामुदेवस्य विशेषपूजा १७ ; पौष्याकृष्णद्वादश्या वामुदेवस्य विशेषपूजा १९, माघ्याकृष्णद्वादश्या वामुदेवस्य दीपसमर्पणम् २० ; आश्विनमासे घृतदान-ब्राह्मणभोजनादि २४ ; प्रतिमास रेवत्या ब्राह्मणभोजनादि २६ ; माघमासे प्रयह कुल्माषैः ब्राह्मणभोजनम् २७ ; चतुर्दशीयु घर्मेराजपूजा २८

९१. कृपादिदानम्

तृपदानकृतम् १ ; तडागदानकृतम् २ ; पानीयदानकृतम् ३ ; वृक्षारोपणकृतम् ४ ; मेतुसन्धनकृतम् ९ ; देवायतननिर्माणकृतम् १० ; देवायतनमार्जनादिकृतम् १८ ; देवायतननीकरणकृतम् १९

९२. अन्नदानम्

अन्नदानकृतम् १ ; भूदानकृतम् ३ ; गोदानकृतम् ५ ; वृषभदानकृतम् १० ; अन्नदानकृतम् ११ ; वस्त्रदानकृतम् १३ ; रजगादिदानकृतम् १४ ; घृतादिदानकृतम् १६ ; औषधदानान्यदानकृतम् १७ ; तिलेन्वनामनशय्यादिदानकृतम् २३ ; वास्तुदानकृतम् ३१

९३. दानप्राप्ति

भ्रातृणां दानप्रशसा १ ; पुत्रोदिगादिभ्यो दानम् ६ ; दाने निषिद्धप्राप्ति ७

९४. धानप्रदानम्

धानप्रदानकृतम् १, उत्तराधिकारिद्वेष्याणि ३ ; पद्मप्रदानकृतम् ५ ; धाननिर्देश. ८ ; धाननिर्देश ११

अध्यायः

९५. वानप्रस्थधर्माः
शरीरशोषणोपायाः १ ; तपःप्रशंसा १५
९६. संन्यासिधर्माः
संन्यासस्वीकारयोग्यकालः १ ; शिक्षाचरणम् २ ; वासस्थलानि १० ; वस्त्राणि १३ ;
आचाराः १४ ; संसारजुगुप्सनीयतायाश्चिन्तनम् २५ ; शरीरावयवसंनिवेशकथनम् ४३ ;
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकः ९७
९७. मोक्षार्थचिन्तनम्
आत्मतत्त्वध्यानम् १ ; निरालम्बनध्यानविधिः २ ; तदशक्तं प्रति सालम्बनध्यानविधिः ७ ;
भगवद्वासुदेवध्यानविधिः १० ; वासुदेवध्यानप्रशंसा ११
९८. धरणीकर्तृकविष्णुस्तुतिः
आकाशादिभूतानां भगवदायुधरूपेणावस्थानकथनम् २ ; भगवतः षण्णवत्या नामभिः
स्तुतिः ६ ; भगवत्स्तुत्यनन्तरं लक्ष्मीस्तुतिप्रस्तावः १०२
९९. धरणीकर्तृकलक्ष्मीस्तुतिः
लक्ष्म्याः दिव्यसौन्दर्यस्य वर्णनम् २ ; धरण्या लक्ष्मीवासस्थानकथनं प्रति प्रार्थना ६ ;
लक्ष्म्याः स्वावासस्थानविशेषकथनम् ७ ; लक्ष्म्याः भगवदविनाभूतत्वकथनम् २३
१००. शास्त्राध्ययनफलश्रुतिः
विष्णुस्मृतेः भगवता स्वयमुपदिष्टत्वात् प्राशस्यकथनम् १ ; एतच्छास्त्राध्ययनस्य पापक्ष-
यादिकं फलम् २ ; शास्त्रपरिसमाप्तिः ४

विष्णुस्मृतिः

नन्दपण्डितकृतया वैजयन्तीव्याख्यया सहिता

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मरात्र्यां व्यतीनायां ¹प्रबुद्धे पद्मसंभवे ।

विष्णुः सिम्बुर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं ²जलानुगाम् ॥ १ ॥

जलक्रीडारुचि शुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।

वाराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुंधराम् ॥ २ ॥

वैजयन्ती व्याख्या

श्रीवत्साङ्कितवक्षसः प्रणयिनो नित्यार्चने सविधा-

माधानुं निहितं गिरीन्द्रसुतयोत्सङ्गे क्षणं धूर्जटेः ।

चूडाचुम्बिकलङ्कपङ्किलकलं चन्द्रं मृणालप्रभा-

दादातुं कामुक्षिपन्तमसकृड्ढण्डि चिरं भाषये ॥ १ ॥

सध्यासध्याङ्कसस्थे क्षितिजलधिमुते सक्षिपन् वाहुयुग्मे-

नैकेनान्येन चैतच्चिमुकमभिसृङ्गरेकदैवानुरोधात् ।

माजायाशान्तिर्मात्या युगपदमिलपंश्चुम्बितुं वक्त्रपद्मे

स्वास्यद्वन्द्वविधानानुशयितहृदयः श्रीहरिर्नः सदाध्यात् ॥ २ ॥

जयति सकलसंपत्कल्पनाकामधेनु-

र्जडशशिदृपदां वाम्यारिनिप्यन्दचन्द्रः ।

विविधसुहृन्लभ्यः कोऽपि वाग्देवताया

दुरितत्रलनदक्षः स्नेहपूर्णः कटाक्षः ॥ ३ ॥

¹ प्रबुद्धे—क, उ.

² जलानुगाम्—ठ.

यन्मूल प्रणयस्त्री सुवितता स्कन्धाश्च शाखा शुभा
 शाखा यस्य विधीरितानि विविधा कर्माणि यत्पल्लवा ।
 पुष्य यस्य यश सित त्रिजगतीपित्तारिसौमन्ध्वयत्
 स्वर्गादीनि फलान्यसौ दिशतु व्र शर्माणि धर्मद्रुम ॥ ४ ॥
 अग्नि स्वस्तिप्रशस्तिस्त्रिभुवनविदितो दक्षिणाशानितम्भ-
 श्चन्द्रकाञ्चीगुणेन स्फुटतरमहिमा तुङ्गभद्राधिकश्री ।
^१श्रीरङ्गस्नानशोभी विविधगुणलसच्चित्रासोविचित्रो
 वेणीसपातशोभाधिकललिततर कोऽपि कर्णाटदेशः ॥ ५ ॥
 जयत्यमरदुर्लभ सुरपुरातिर्जतिप्रभ
 प्रभावत्रिजिनाखिलावनितस्थतीर्थादिकम् ।
 पुराणमतकोविदा त्रिदुर्हिह क्षितेरङ्गद
 पुर विजयसजरु विजयत्रिट्ठलवस्थितम् ॥ ६ ॥
 यदीयमसुरद्विपा मुकुटकूटरत्नावली-
 मरीचिचयर्चयित चरणपङ्कज ध्यायताम् ।
 भयन्त्यमरदुर्लभा विषयभुक्तयो मुक्तय
 समस्तनभूतये ^२विजयविट्ठलो वर्धताम् ॥ ७ ॥
 समन्त्यसुरसेवित परशुरामसस्यापित
 मनोऽभिलषितार्थद मनुनकल्पवृक्षान्तरम् ।
 पुरेऽत्र समप्रस्थित विन्तविट्ठलश्रीतिन
 मन्दसु विनयाय वो जगति रामलिङ्ग सद्रा ॥ ८ ॥
 धन्य कोऽपि महीतले विनयते वशो वसिष्ठोद्भवो
 यस्मिन् भूतभूषणानि शनशो रत्नानि सनजिरे ।
 मेरुन्ते प्रतिपरं य द्विजगणा सच्छायपत्रासये
 नित्य कृष्णर्मान दधन् मरलना सद्बृत्तनामुनतिम् ॥ ९ ॥
 श्रीमान् षोडशपनायसः ितिपति प्रौढप्रतापोदय-
 भ्रत्र ब्राह्मणवदन समभयद्वर्णाश्रमाणा हित ।

धर्मे धर्मसुतो बलेऽनिलसुत शौर्ये च शक्रात्मज
 सौन्दर्ये नम्रलो नये तदनुजो यादृक्स तादृग्गुणै ॥ १० ॥
 वेदोद्धारत् क्षमाया सततमभिगमाऽऽयोद्धृतेर्द्विद्विदारै-
 र्वल्याधानादधस्तात् पितृवचनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
 कामाना पालनेनाश्रिनसकलजनस्यातिकारुष्यकीर्त्या
 म्लेच्छाना मूर्च्छितैश्चावतरदशकभृज्जन्मनेकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥
 वीक्ष्यातीवास्य दानत्रयसनमविरत पद्मभू पद्मनाभे
 पद्मा पाथोऽधिनाथे सुरसुरभिमपि क्षुद्रुमान् देवराजे ।
 दिश्रातङ्गान् दिगीशेष्वधिजलधि निज रत्नमग्य समग्र
 सगोप्य स्वैकरक्ष त्रिदशगणवृतो मेरुमध्यासरोह ॥ १२ ॥
 यत्कीर्तिं जुह्वकेन कौतुकवती नारीव नील हरिं
 कण्ठ च त्रिपुरान्तरुस्य धरतीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
 सपाद्य स्वपतेर्विवेकविरहाच्छस्मीभवान्यो क्षण
 त्याग च ग्रहण हरस्य च हरोर्नित्य हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥
 यद्यद्वालनलेष्वलेस्त्रिभिधिना प्रत्यर्थिपृथ्वीभृता
 सग्रामेषु रुद्रधन नृपशिरोरत्नादमुष्मान्नुपात् ।
 तत्पैतामहमात्मनि स्थितमृग सशोध्य तेषामय
 भालान्येव विदारयत्यभिमुख खड्गप्रहारेर्दृढे ॥ १४ ॥
 श्रीमान् केशवनायकोऽग्य तनयो वशावतसो जय-
 त्यात्मीयातियश पटीविनरणेर्ब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
 दातु देयमिवोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
 जुह्वद्वैरियश पमासि विधये खड्गसुवेणानिशम् ॥ १५ ॥
 अलमत पितृलालनात् स एष त्रिजगति तन्मगनायक्रेति नाम ।
 यदखिलजनतामिलापसिद्धे स्मृतिनिपथीकृत एव सिद्धिमन्त्र ॥ १६ ॥
 एतत्प्रौढप्रतापज्जलनपरिवृताशेषनिद्विट्पुराणा
 दूरादालोऽन्मात्राद्भलितुननगरभ्रान्तिभीता पराञ्च ।
 प्रत्यावृत्त्यापथान्त प्रनलनरनृपास्तपुराणामधीशा
 स्वातु वान्त प्रयातु बहिरिदहनत्रासतो नोऽसहन्ते ॥ १७ ॥

यन्मूल प्रणवस्यै सुवितता स्कन्धाश्च शाखा शुभाः
 शाखा यस्य विधीरितानि विविधा कर्माणि यत्पल्लवाः ।
 पुष्प यस्य यस्य सित त्रिजगतीविस्तारिसौगन्ध्यवत्
 स्वर्गादीनि फलान्यसौ दिशतु व शर्माणि धर्मद्रुमः ॥ ४ ॥
 अस्ति स्वस्तिप्रशस्तिस्त्रिमुपनविदितो दक्षिणाशानितम्ब-
 श्चञ्चत्काञ्चीगुणेन स्फुटतरमहिमा तुङ्गभद्राधिकश्रीः ।
^१श्रीरङ्गस्नानशोभा विविधगुणलम्चित्रवासोविचित्रो
 वेणीसपातशोभाधिरुल्लिततर कोऽपि कर्णाटदेशः ॥ ५ ॥
 जयत्यमरदुर्लभ सुरपुरातिवर्तिप्रभ
 प्रभावविजिनाखिलावनितरुस्तीर्थार्थदिकम् ।
 पुराणमतकोविदा विदुरिह क्षितेरङ्गद
 पुरं विजयसजक विजयविट्ठलावस्थितम् ॥ ६ ॥
 यदीयमसुरद्विषा मुट्टुट्टरत्नावली-
 मरीचिचयर्चिर्चित चरणपङ्कज ध्यायताम् ।
 भयन्त्यमरदुर्लभा विषयभुक्तयो मुक्तय
 समन्तजनभूतये ^२विजयविट्ठलो वर्धताम् ॥ ७ ॥
 समन्तमुरसेवित परशुरामसस्थापित
 मनोऽभिलषितार्थद मनुजकल्पवृक्षान्तरम् ।
 पुरेऽत्र समप्रस्थित वित्तविट्ठलश्रीतिन-
 स्तदस्तु विनयाय वो जगनि रामलिङ्गं सदा ॥ ८ ॥
 धन्यः कोऽपि महीतले विजयते धनो वसिष्ठोद्भवो
 यस्मिन् भूतलभूषणानि शनशो रत्नानि सज्जिरे ।
 सेवन्ते प्रतिपत्ते य द्विजगणा सञ्छायपत्रासये
 नित्यं कृष्णर्णव दधन् मरुतां सद्बृत्तानामुन्नतिम् ॥ ९ ॥
 श्रामान् श्रोण्डपनायकः धितिपति प्रौढप्रतापोदय-
 मत्र ब्राह्मणवशात् समभवद्वर्णाश्रमाणा हितः ।

^१ ७ begins here

^२ From here up to verse 74 there is a

धर्मे धर्मसुतो बलेऽनिलसुतः शौर्यं च शक्रात्मजः
 सौन्दर्ये नञ्जलो नये तदनुजो यादवस तादृग्गुणैः ॥ १० ॥
 वेदोद्धारात् क्षमायाः सतनमभिगमाञ्ज्योद्धृतेर्द्विद्विदारै-
 र्वल्याधानादधस्तात् पितृवचनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
 कामाना पालनेनाश्रिनसकलजनस्यातिकारुण्यकीर्त्या
 म्लेच्छानां मूर्च्छितैश्चावतरदशकभुजन्मनेकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥
 वीक्ष्यातीवास्य दानव्यसनमविरतं पद्मभूः पद्मनाभे
 पद्मा पाथोऽधिनाथे सुरसुरभिमपि द्युद्रुमान् देवराजे ।
 दिग्भ्रातङ्गान् दिगीशोपधिजलधि निज रत्नमग्र्य समग्र
 सगोप्य स्वैकरक्षं त्रिदशगणवृतो मेरुमध्यासरोह ॥ १२ ॥
 यत्कीर्तिं कुहकेन कौतुकवती नारीष्व नील हरिं
 कण्ठं च त्रिपुरान्तकस्य धवलीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
 सपाद्य स्वपतेर्विवेकविरहात्क्षीमवान्योः क्षण
 त्यागं च ग्रहणं हरम्य च हरोर्नित्यं हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥
 यद्यद्बालनलेप्यलेखि^१ विधिना प्रत्यर्थिपृथ्वीभृता
 सग्रामेषु कर्दर्थनं नृपशिरोरत्नादमुष्मान्नुपात् ।
 तरपैतामहमात्मनि स्थितमृणं सशोध्य तेषामय
 भालान्येव विदारयत्यभिमुखं सङ्गग्रहरैर्दृढे ॥ १४ ॥
 श्रीमान् केशवनायकोऽस्य तनयो वशावतसो जय-
 त्यात्मीयातियशःपटीविरणैर्ब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
 दातुं देयमिषोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
 जुह्वद्वैरियशःपमासि विभये स्वङ्गसुवेणानिशम् ॥ १५ ॥
 अलभत पितृबालनात् स एव त्रिजगति तम्पणनायकेति नाम ।
 यदखिलजननाभिलाषसिद्धेः स्मृतिविषयीकृत एव सिद्धिम्भ्र ॥ १६ ॥
 एतत्प्रौढप्रनापञ्जलनपरिवृताशेषविद्विष्टपुराणा
 दूरादालोकमात्राद्बलिमुननगरभ्रान्तिभीताः पराञ्च ।
 प्रत्यावृत्त्यापयान्तः प्रजलनरनृपाम्बुपुराणामधीशाः
 स्थातुं चान्तः प्रयातुं बहिररिदहनत्रासतो नोत्सहन्ते ॥ १७ ॥

यन्मूल प्रणवत्त्रयो सुवितता स्कन्धाश्च शाखाः शुभाः
 शाखा यस्य विधीरितानि विविधाः कर्माणि यत्सहवाः ।
 पुष्प यस्य यश सित त्रिजगतीविस्तारिसौगन्धवत्
 म्बर्गादीनि फलान्यसौ दिशतु च शर्माणि धर्मद्रुमः ॥ ४ ॥
 अन्ति स्वम्निप्रशस्तिस्त्रिभुवनविदितो दक्षिणाग्रानितम्ब-
 श्चञ्चत्काञ्चीगुणेन स्फुटनरमहिमा तुङ्गभद्राधिकश्रीः ।
^१श्रीरङ्गस्थानशोभा विविधगुणलमच्चित्रवासोविचित्रो
 वेणीसपातशोभाधिकल्लिततरः कोऽपि कर्णाटदेशः ॥ ५ ॥
 जयत्यमरदुर्लभं सुरपुरातिवर्तिप्रभ
 प्रभावविजिनाखिलावनितरुस्थतीर्थादिकम् ।
 पुराणमतत्रोविदा विदुरिह धितेरङ्गदं
 पुरं विजयसजकं विजयविट्टलावस्थितम् ॥ ६ ॥
 यदीयमसुरद्विषां मुट्टकृटरबावली-
 मरीचिचयचर्चिन चरणपङ्कज ध्यायताम् ।
 भयन्त्यमरदुर्लभा विषयमुक्तयो मुक्तय
 समन्तजनभृतये ^२विजयविट्टलो वर्षताम् ॥ ७ ॥
 समन्तसुरसेवित परशुरामसस्थापितं
 मनोऽभिलषितार्थद मनुजरूपवृक्षान्तरम् ।
 पुरेऽत्र समरम्बिन वितनविट्टलप्रीतिव-
 न्दस्तु निजयाय वो जगति रामलिङ्गं मदा ॥ ८ ॥
 धन्यः कोऽपि मर्हातले निजयते वशो वसिष्ठोद्भवो
 यस्मिन् भूतलभूषणानि शनशो रवानि सजजिरे ।
 सेवन्ते प्रतिपदे य द्विजगणाः सच्छायपत्रासये
 नित्यं कृष्णगर्भ दधन् मरलनां मद्भुत्तनामुत्तमि ॥ ९ ॥
 श्रीमान् फोण्डपनायकः क्षितिपतिः प्रौढमनापोदय-
 न्दत्र ब्राह्मणराज. ममभयद्वर्णाश्रमाणा हित. ।

^१ ७ begins here

^२ From here up to verse 74 there is a gap in ६ and ७

धर्मे धर्मसुतो बलेऽनिलसुत शौर्ये च शक्रात्मज
 सौन्दर्ये नकुलो नये तदनुजो यादवस तादृग्गुणे ॥ १० ॥
 वेदोद्धारत् क्षमाया सततमभिगमाज्जयोद्धृतेर्द्विद्विदारै-
 र्वल्याधानादधस्तात् पितृनचनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
 कामाना पालनेनाश्रिनसक्लजनस्यातिकारप्रयत्नीत्या
 म्लेच्छाना मूर्च्छितैश्चायतरदशकभृज्जन्मनैकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥
 वीक्ष्यातीवासा दानन्यसनमरित पद्मम् पद्मनाभे
 पद्मा पाथोऽधिनाथे सुरसुरभिमपि द्युद्रुमान् देवराजे ।
 दिङ्मातङ्गान् दिगीशेष्वभिजलधि निज रत्नमय्य समग्र
 सगोप्य स्वैकरक्ष त्रिदशगणवृतो मेरुमध्यास्तरोह ॥ १२ ॥
 यत्कीर्तिं जुह्वेन कौतुकवती नारीव नील हरिं
 कण्ठ च त्रिपुरान्तरस्य धनलीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
 सपाद्य स्वपतेर्विवेकरिहालक्ष्मीमयान्यो क्षण
 त्याग च ग्रहण हरस्य च हरेर्नित्य हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥
 यद्यद्बालनलेप्वलेखि विधिना प्रत्यर्थिप्रथ्वीभृता
 सग्रामेषु कदर्थन नृपशिरोरत्नादमुष्मान्नुपान् ।
 तत्पैतामहमात्मनि स्थितमृण सशोध्य तेषामय
 भालान्येव विदारयत्यभिमुख रङ्गप्रहारेर्दृढे ॥ १४ ॥
 श्रीमान् केशवनायकोऽस्य तनयो वशावतसो जय
 त्यास्मीयातियश पदीविरणेर्ब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
 दातु देयमिवोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
 जुह्वद्वैरियश पमासि विधये खड्गस्रुवेणानिशम् ॥ १५ ॥
 अलभन पितृलालनात् स एष त्रिजगति तम्भणनायकेति नाम ।
 यद्वरिलजनताभिलापसिद्धे स्मृतिविषयीकृत एव सिद्धिमन्त्र ॥ १६ ॥
 एतल्लौढप्रतापञ्जलनपरिवृताशेषविद्विष्टपुराणा
 दूरादालोक्यमात्राद्बलिसुननगरभ्रान्तिभीता पराञ्च ।
 प्रत्यावृत्त्यापथान्त प्रलनरनृपाम्बुपुराणामधीशा
 स्वातु वान्त प्रयातु वहिररिदहनत्रासतो नोत्सहन्ते ॥ १७ ॥

नित्य सत्यानुरक्तो सतनमनुगतो यो खलेनानुगृह्यन्
 गोपान् ऋषानलस्य प्रशमनविधिनानन्दपुष्ट सदैव ।
 जाक्षिण्यो य मुदाज्ञा बहुषु सहचरेषुद्वव वर्षयिष्यन्
 स श्रीमान् केशवोऽथ जयति कुमलयापीटनिष्पीटनाय ॥ १८ ॥
 मित्राणामुदयाचलो रिपुकुलस्यास्ताचल शीतलो
 बन्धूना मलयाचल शरणिना त्रिभ्याचलश्चाम्भये ।
 भिक्षणा धनरत्नसपदुदये रत्नाचलो धारणे
 पृथ्व्या य कनकाचलो मुनिमन सिद्धौ तुपाराचल ॥ १९ ॥
 शराणामग्नि स्वरप्रतिनिधि
 कतयेषु त्रिभिर्महाधननिधिर्गार्भीर्यपूर्णांदिभि ।
 विद्याशेवधिरक्षयेषुनिररिवात
 सप्रामे परिधिर्लस्य जयति श्रीकेशवः सन्निधि ॥ २० ॥
 गार्भीर्येण सरित्पति सुमहता धैर्येण भूभृत्यनि-
 लक्ष्म्या यक्षपति श्रिया रतिपतिर्मुद्रया च वाचस्पति ।
 साम्राज्येन दिग्मपति म्वमत्सा पुञ्जेन चाहर्षति
 शीलिनोदृपतिर्भो सममति श्रीकेशवश्चापतिः ॥ २१ ॥
 दुःखाना महिमा सद सु रणिमा नीर्तेस्तथेयाणिना
 लज्जाया गरिमा फलाग्रनविश्रो प्राकाम्यमात्मैशिता ।
 प्राप्ति परैतस्मन्दरस्य धिनिना बन्धाहर्नेर्भूपते-
 श्वित्र यम्य तप फल रिपुकुले सिद्धवष्टक दृश्यते ॥ २२ ॥
 अदूर सुहृदा भरत्यसुहृदा यश्चोग्रसेनो रणे
 दुष्टानामपि मारण मुमनमा प्रचोतनं माधन ।
 ईर्ष्या दृढये गद प्रतिमयो निहाद्वय निभवा
 चक्षुर्वाऽपि शठ शठेषु विषयेर्ध्वानिरुद्ध मदा ॥ २३ ॥
 म श्रीमान् केशवेन्द्रा जगति त्रिनयते यद्विपत्कीर्तिर्दुग्ध
 यदानाम्भ प्रानोद्धरपृथुनर्निर्नारनीरानुपदि ।
 तत्तद्विपत्पूर्वधित्पृथुस्यदा कन्दरगणैःपदय
 स्वात्स्व्याः पिबन्ति प्रमुद्दिनमनमो यद्यशोगवद्गया ॥ २४ ॥

यत्कीर्त्या निजया विदु रविमपि स्वाये प्रतापै पर
 चक्रोऽमौ नृपतिस्तदस्य विधितोऽप्यत्यद्भुत कौशलम् ।
 यद्राहु सममुद्रहृद्विशिष्टासासार्थमभ्युद्यत
 पश्यन्त सद्यशुभावपि मुहु प्रेक्षाविशेषैरपि ॥ २५ ॥
 कैलासे विन्निवेद्य शैलतनया भिक्षामटित्वा क्षिनौ
 प्रत्यावृत्य निजाश्रमाय ^१चलित साय समुत्कण्ठया ।
 यत्कीर्त्या धनलीकृते त्रिजगति क्षोणीधरान् सर्वश
 प्रत्येक भ्रमति भ्रमाक्षिजगिरे शैलात्मजावल्लभ ॥ २६ ॥
 गन्धर्वैर्गीयमानापनिशमतिरसात् कीर्तिमापीय ^२स्य
 प्रेम्णा शार्ङ्गकायो हरिरपि समभूत् कोऽपि कर्पूरगौर ।
 अन्त सतोषपूर्णा पतिवपुरखिल वीक्ष्य यस्मिन्नपर्णा-
 सीदर्धस्यापि हानान्मुषितनिचधनेनाब्धिपुत्री वभूव ॥ २७ ॥
 प्राक्प्रत्यगिगिरिनिर्मितेऽस्य महति श्राष्टे प्रतापानलै
 सतस द्विपदिन्धनैस्तद्वलानासास्यभस्त्रानिलै ।
 सध्याकीलककीलितेन महताहोरात्रसदशके-
 नाशाय द्युमर्षि निधि प्रतिदिन निर्वापयत्यम्बुधौ ॥ २८ ॥
 बाहोद्भूतधरापरागपटलै पृथ्वा द्विपन्मस्तकै
 शैलान् शत्रुपधृष्टिमुक्तनयनाम्भोमिश्र वारा निधीन् ।
 निश्चासैर्द्रवता गिया च पवन तेनोभिरकं निजै
 कीर्त्या चन्द्रमस स गाधिसुतत्रिर्माति शृष्टे पराम् ॥ २९ ॥
 एतद्दानजलै प्रतिग्रहविनौ नित्य पतद्भि करे
 निर्माण करसंस्थित हुतवह सधुक्षयन्तो द्विजा ।
 स्वाध्यायाध्ययने म्वराभिनयनयाजेन निर्मन्थने
 तिर्यक् चोर्ध्वममो सदारणिमिन् व्याधुन्वते स्व करम् ॥ ३० ॥
 यस्योत्तुङ्गातिसर्गप्रभजनलवहा स्वर्बुनीम्पर्धिनी का-
 प्यानिर्भृतापगान्या जलनिधिगमत्तज्जलस्थानुपहात् ।
 शङ्के पङ्के निमगाम्बिदशमणिर कामधुक् कल्पशारी
 नित्य प्रोत्तुङ्गदानयसनमिदममी साधु विग्यापयन्ति ॥ ३१ ॥

क्षोणीशा षोडशस्मिन् वटुलधनभया किं करिष्यन्ति यस्य
 स्वर्नारीगीतसपच्छनणुतुकभृद्वासवोऽपि स्वराज्यम् ।
 तुच्छ मत्वा निगृह्ये निशि निशि सतत पश्यतीहास्य लक्ष्मीं
 मिथ्या चेतारनास्तन्नयनगणगना व्योम्नि पश्यन्तु लोका ॥ ३२ ॥
 नो भूमौ पदपङ्क्तयो न च नभस्युद्भूलिता धूल्यो
 नाकृष्टास्तरसस्ततेन तरसा नाकर्णि शब्द पदाम् ।
 धावद्भि सहसा सहैव जनताचेतोभिरम्परीं नो
 चित्र धावति वाजिराजिरवनीपालस्य यस्याग्रत ॥ ३३ ॥
 म्कुरत्कनकसमुल प्रचुरचारसिंहासन
 वट्टुचिरचामर विभ्रमितोऽज्ज्वलच्छत्रकम् ।
 न गम्यमपि मन्दिर रिमद्वद्य रिपूणामभू-
 द्घदेप महिमाद्भुतो जयति केशवक्षमापतेः ॥ ३४ ॥
 उपनीय धनौघमर्थेनाभ प्रथम लिम्पति यत्तु चन्द्रनेन ।
 तद्वैमि तदक्षराणि दुष्टान्यपमार्थानुत्तेऽभ्य योग्यभावम् ॥ ३५ ॥
 गङ्गायां ममचीत्नच्छुननयान् धीरानुदारान् गुणे
 क्षोणीयां तुरगशयन्तनुरिवाभीक्षण स पञ्चात्मनान् ।
 गङ्गाया जननीं प्रभू जनको यन्केशवस्तद् बुधे
 कार्यं वै प्रेचनैर्गुणानुपचन मृत्या कया समदि ॥ ३६ ॥
 गुणैरन्त परिभाय तातो नाम्नाप्यनन्त विदपे तनुम् ।
 ज्येष्ठ जनन्याहितलाज्जनेन नाम्नाभयदावरसः स एव ॥ ३७ ॥
 ज्येष्ठो याधरमो युधिष्ठिर इराम्न्यन्यानुत्तेऽप्यवर्णा
 धीरो भीम इरापरोऽर्जुन इर निर्मट्टनाथोऽनुज ।
 तन्यान्नामनुत्तौ यमानि वरौ श्रीरामनारायणौ
 दुर्गादेर्गैव पद्य कल्पतरुमन्याभरतामना ॥ ३८ ॥
 तस्य गनायकृत्वा तुष्ट्यै तन्म-
 धर्मपुरदपत्नीनि पत्नानि पद्य ।
 शारभ्य यागमनायकमादिभेषा-
 मयानायकानि उत्तरानि ॥ ३९ ॥

पञ्चापि कल्पतरव प्रतिपादिता यत्

पूर्वं द्विजेषु ननु तम्मणनायकेन ।

नूनं त एव तनुजत्वमुपेत्य तस्य

प्रादुर्भूवुरिह वावरसादिरूपा ॥ ४० ॥

स वावरसनायको हृदयसायको विद्विषा

जितत्रिदशनायको विविधसपदा दायक ।

युधिष्ठिर इवानुजैरनुगतश्चतुर्भिर्निजे-

र्भुवीव सुरपादपैर्नयति पारिजात परे ॥ ४१ ॥

यशोविलासेरभिभूतवेन्य शौचेण विद्रावितशत्रुसेन्य ।

दानेन दूर्ऋकनदीनदेन्य सम क्षितौ वावरसेन नान्य ॥ ४२ ॥

जिह्वा प्रह्वायते यद्गुणगणगणनारम्भकाले कवीना

स्वान्त स्वान्त तदेव प्रकटयति मनाक् सूर्य्यभावात्पदानाम् ।

हस्तो व्यसो लिपीना भवति त्रिलिखने दृक् च चाञ्चल्यमेति

जात कायस्य कम्पोऽप्यहमहमिक्या सम्मृतेस्तद्गुणानाम् ॥ ४३ ॥

सगृह्णाति निरन्तर त्यजति नो यन्मार्गौघान् फलै

सपत्नान् कुरते पर तु न कद्राप्येतान् स्वपृष्ठानुगान् ।

किंचाकर्णमुपेत्य गर्जति गुणे सोऽसौ तदन्तागते

दातु लक्षमलक्षयज्जयति तदावृत्वमत्यद्भुतम् ॥ ४४ ॥

ये नित्य समनुजन्त्यनुवदन्त्यर्हामिनर्हा गिर

ये चित्तानुविधानमर्मजुशला पूज्यन्त एते नृपै ।

चित्र तत्र न किन्तु चित्रमिदमस्याल गुणापेक्षया

यन्नामश्रुतिमात्रतो द्विजपरान् सपूजयत्युजानान् ॥ ४५ ॥

तस्यास्य नायकजुलाम्बुधिशीतरश्मे

श्रीकार्तवीर्यनृपतेरिव कीर्तिनीर्ये ।

प्रत्यर्थिदानविधये कुरते सहस्र

बाहूनसावपि च वावरसोऽप्यनस्रम् ॥ ४६ ॥

ये सृष्टा जलजासनन जलदास्ते वारिमात्र दद-

त्युत्याते पुनरभिरक्तकरका वपन्ति गर्जन्ति च ।

एक वावरसाभुवाहमसजजर्मास्तत केशवो
 योऽगर्जन्निभृत सम क्षितितले स्वर्णं वज्रपर्णम् ॥ ४७ ॥
 यत्कीर्त्या निजया दशापि विहिता गौर्यो दिश सर्वश-
 ध्यातुर्यं तदनन्तनायकनृपस्यातीव लोकोत्तरम् ।
 रद्राणामनुवासर विरदता किं न्वेऋगौरीकृते
 न स्याद्वेशसमन्यथा स्मरवशादेकादशानामपि ॥ ४८ ॥
 श्रीमत्तम्पणनायकक्षितिपतेर्वैशावतसोऽद्भुत
 श्रीमानक्षणायाको विजयते साम्राज्यसर्वसह ।
 येनाकारि सुरद्रुमस्य मनसो मात्सर्यद्रोषो महा-
 नर्थप्रार्थनसाधकत्वविधिना कल्पद्रुमेण क्षिते ॥ ४९ ॥
 शत्रुघ्नत्वसुरीकृत रिपुजुलभ्वसादनीकेऽमुना
 ज्येष्ठाजापरिपालनात् भरताप्याविष्कृता स्वात्मन ।
 यत् श्वात्मानुचलक्ष्मणानुसरणाद्रामत्वमाविष्कृत
 तद् दृष्ट्याक्षणायाकरस्य जगतामासश्चतुर्णां मुद् ॥ ५० ॥
 जिन्या येन दिशो दिशासु निहिता लम्भा जयाङ्का सित
 नद्ध तेषु गुणैर्मद्विरमल कीर्तिर्विमान महत् ।
 यत्पान्तेषु विलम्बतेऽतिमहती पीता प्रतापावलि-
 र्यन्मध्ये परिमण्डलत्वमभनच्चित्र विशोर्मण्डलम् ॥ ५१ ॥
 भिन्नु पाणि पुरन्नादुपनयति तन पाणियुग्म ततश्च
 प्रायारान्न तनम्न सकल्पमपि तनो भक्तस्त्वयापि दास ।
 पात्र तत्राप्यमाति प्रपुरतरतया यद्वितीण धनैषे
 पश्चात्पाप मगान्न निरहदि जुरते तुर्यनव्याग्रहेण ॥ ५२ ॥
 यन्मिन् यच्छति वाञ्छिताभिन्धनन्याशामते भिन्नुसा
 पाणीनामतिसम्यतामतिप्रयायम परा विन्वृतिम् ।
 नैर्मुद्ग्यादिति गर्शणा स्निग्धते धानुश्च राहन् वज्रन्
 यद्वाणानुर्नयोर्बधाद् द्विमुन्तामस्माकमन्तामन ॥ ५३ ॥
 रक्ष्यैर्यस्य कगम्बुजेषु विदुषा कीति कवाना मुने
 कान्ति कामन्तौ प्रुतिर्दमगिरो विद्या च धानम्पनी ।

एकत्र स्थितिसंकटाक्षमतया विश्रम्भतः स्वं श्रमं

स्वे स्वे तातगृहे विनोदयति किं सापत्न्यजान्मत्सरात् ॥ ५४ ॥

यस्योत्सर्गजलप्रवाहपटलैराकालिकप्रावृषा

पूर्णम्भःसुरनिम्नगोर्मिनिवहैरन्मत्तगङ्गीकृता ।

वाराणस्यभ्रवंधना खलु तदा मत्स्योदरोसगम-

भ्रान्त्या काशिनिवासिसर्घजनता स्नानाय संप्रस्थिता ॥ ५५ ॥

एकं तावदिदं महन्मनसि नोऽनौचित्यमुद्गासते

यद्दानाम्बुभिराहितेषु जलधिव्यन्येषु सप्तस्वपि ।

तेषां प्राकृतर्वेकृतादिविषयभ्रान्त्या भ्रमन्त्यो दिशं

गङ्गाद्याः सरितः पतिव्रतमहो धास्यन्त्यभ्रमं कथम् ॥ ५६ ॥

असोष्ट सोऽप्यष्टगुण गुणोच्चैः सुतद्वयं यावकनामिकायाम् ।

लक्ष्म्याः सपत्न्यामिव धर्मपत्न्यामाराधनाद् वावरसः शिवस्य ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठस्तस्य यशःसितातिविभक्तकण्ठो द्विजिह्वात्रिजाद्

देशादप्यपसारयन्ननुदिनं पुष्पाति कामान् बहून् ।

मूर्ध्ना यः शतशो दधद् द्विजपतीन् गौरी यदीया दिशः

कीर्तिर्धावति कोऽप्यसौ विजयते रुद्रोऽरिविद्रावणः ॥ ५८ ॥

किशोरकस्यैव यशोवितानं व्यभूयत्तस्य दिशो दशापि ।

स एष रुद्रः कृनराजमुद्रः क्षुद्रोऽप्यभूयस्य पुरः समुद्रः ॥ ५९ ॥

सत्सङ्गावातगङ्गादिकसकलमहातीर्थसङ्गादभङ्गा-

नङ्गादिप्रौढिभङ्गाचरणविमलितान्यन्तरङ्गानि विभ्रत् ।

राङ्गाद्दासस्तदङ्गादङ्गुजन्तिरसवद्यद्वितीर्णास्तुरङ्गा

मातङ्गाः शैलुङ्गा विदधुरपथान्वित्तुङ्गान् शुभाङ्गान् ॥ ६० ॥

पितृत्वमप्यक्षणनायकस्य लब्धं सुखं केशवनायकेन ।

तच्चद्विबानोक्तमिवात्तिकामव्यूहः सुतीभूय विभाति योऽस्य ॥ ६१ ॥

तमगण्णेन यदाहितं बहुधनं दातुं द्विजेभ्यस्ततो-

ऽनन्तस्तद् द्विगुणीकरोति सहसा त्रैगुण्यमस्याक्षणः ।

तद्भुद्रः कुरुते चतुर्गुणमिदं गङ्गा शरन्नं ततः

पाङ्गुण्यं कुरुते पितामहमनोवृत्तिं दधत् केशवः ॥ ६२ ॥

अन्यच्चाद्भुतमेतदस्य सुमहद्यत्तत्प्रतापानल-

स्यौजस्यं बहुधा मनःसु रिपवोऽप्याशासते संततम् ।

यत्प्रालेयदिनेष्वपि व्यपगताशौपालवस्ता वने

शीतनाणममी गनामपि ततो नान्यह्मन्ते दृढम् ॥ ६३ ॥

एतच्चाद्भुतमेकमस्य गदराः कीर्तिश्च लोकोत्तरं

यत्प्रालेयदिनेषु शीतभगतः शत्रून् महस्त्रायते ।

भीष्मो रात्रापनानितापभगतः कीर्तिः सुधासेयनात्

रात्रागामात्मकृते हि ते विदभस्ते शीतोष्णयोर्वारणम् ॥ ६४ ॥

भीमिधनागेषुणाभ्यगामो पुनैश्च भौमैश्च युतः प्रपौत्रैः ।

गभीरनेरीय गजः शत्रून् यैः कश्चिरानन्दवनं विवेश ॥ ६५ ॥

काशीमाताभिमाने सद् गृहपतनो येन नीताः सहस्रं

तद्यानोपसर्करं मात्परितमगुभिभागपनीयापि भीतिम् ।

भद्रसिन्धो प्रथिभ्याः पृथुपृथुल्यशास्त्रीर्योगाचासु पार्थः

सार्धं नीत्वा सुवीर्याभिद् निजमुकृतस्याष्टगुण्यं व्यधत् ॥ ६६ ॥

पथि पथि तुल्यद्रुममसौ स्वस्य स्वपत्न्यास्तथा

काश्यां लुभ्यमाने चरश्च विभिरत्तरीयामुदेवाङ्गणे ।

भवत्पुत्रं निरभे हिरण्यमग्ने चके तृतीयां तुलां

भीमिचैभ्रमण्ये रत्निं कुरुक्षेत्रे सज्जीमपि ॥ ६७ ॥

काश्यायिकं पथामे पथामेति निरभर् कोटिमोहयं यो

रिपुणां वाशेणाभिर्भेदाभेयमाराशोपवृष्णां निरास ।

काशीयायां त्रितीयासिधे रिषेिहित गोसटसं प्रयागे

काश्यायामस्य तेन कुरासि निरभे चकतीर्थे तुलां सः ॥ ६८ ॥

सुभ्रमृत्पुत्रकालिकापारिसरे दिव्यसुलामण्डयो

सर्वास्त्राणि विभीक्ष्णमभरीतिः पताकोच्छ्रिता ।

सुभ्रमृत्पुत्रकालिकापारिसरे मन्गामहे पुण्यकं

सुभ्रमृत्पुत्रकालिकापारिसरे मन्गामहे मन्दाकिनाम् ॥ ६९ ॥

सुभ्रमृत्पुत्रकालिकापारिसरे मन्गामहे मन्दाकिनाम्

विष्णुवैभण्डपम भ्रजामिः ।

यत्तु तद्धोमधूमात्रुलितविनिमित्तप्रेक्षणास्तक्षणेना-

शक्तास्तद्विहितु वाप्यनदधुरवनीचारितामेव धन्याम् ॥ ७० ॥

यत्कामा ननु कुर्महे सुवि महादान वय तत्पद

कीदृक् किं श्रुतिराह तथ्यमथया मिथ्येति सदेहिनाम् ।

श्रीमान् केशवनायकोऽतिभगवद्भवत्या तुलामण्डप-

व्याजेनैतदिहोपनीय ननुदे सदेहमात्यन्तिकम् ॥ ७१ ॥

अचीकरत्तम्भणनायकेन तुला सुवर्णैर्मणिकर्णिकायाम् ।

यदा तदाभूदतुलस्त्रिलोक्या स्वय सुतेर्वावरसोऽक्वणश्च ॥ ७२ ॥

रग्यामु स्वेपु गेहेष्वनुदिनमसृ चोल्यामास लोहै-

र्लक्ष्मीं स्वर्णस्वरूपा यदयमननयत्तेन भूयोऽपराधान् ।

सर्वान्तान् सपमाष्टुं स्वजनकमिपत केशवनेन लक्ष्म्या-

स्तस्या काश्या वित्तेने सुरसरिति तुला स्वप्रभावाद्नन्तः ॥ ७३ ॥

लक्ष्मीकेशवयोस्तुला विरचिता दृष्ट्वा हरश्चेतसि

प्राय क्षोभमनाप्यतीति चक्रितस्तुल्यस्तयोर्भक्तित ।

श्रीमान् वावरसस्तदेव निजया गौर्यैव कीर्त्याकरो-

द्वौरस्याप्यतुला तुला कुतरणि सकल्पचिन्तामणि ॥ ७४ ॥

दृष्टि सत्कर्मदृष्ट्या श्रुतियुगलमथाकर्णेनेनापि कीर्त्त-

घ्राण धूपादिगन्धैर्गुणगणगणनैश्चापि जिह्वा जनानाम् ।

सौवर्णस्पर्शनैस्त्वक करकमलग्नाै प्रावृत्तै पट्टकृले

सर्वाङ्गेष्वप्यनेन प्रमुदितमनसा कि विमानन्दित न ॥ ७५ ॥

कीर्त्ति केशवनायकस्य कुशला केलासशैल पुरो

गत्वाल्याति मुहु सडिण्डिमरव दूतीव सप्रेषिता ।

काश्या श्रीमणिकर्णिकापरिसरे कृत्वा तुला केशवो

लब्धेद पुरमाशु तत्सुरगणै सपाद्यता सत्क्रिया ॥ ७६ ॥

काशीपते कल्पय्या निल काशिकाया

कृत्वा महावितरणानि च पोडशापि ।

विद्वद्गृहान्तरगतानि तमासि मुग्ध-

माणिन्यदीपशित्त्वयैव निराचकार ॥ ७७ ॥

अन्यच्चाद्भुतमेतदस्य सुमहच्चतुप्रतापानल-

स्यौन्नत्यं बहुधा मनःसु रिपवोऽप्याशासते संततम् ।

यत्प्रालेयदिनेष्वपि व्यपगताशेषात्रवस्त्रा वने

शीतत्राणममी मनागपि ततो नान्यल्लभन्ते दृढम् ॥ ६३ ॥

एतच्चाद्भुतमेकमस्य महसः कीर्तिश्च लोकोत्तरं

यत्प्रालेयदिनेषु शीतमयतः शत्रून् महस्त्रायते ।

श्रीप्मे ततपनानितापमयतः कीर्तिः सुधासेवनात्

ताभ्यामात्मकृते हि ते विदधते शीतोष्णयोर्वारणम् ॥ ६४ ॥

श्रीविश्वनाथेक्षणकाम्ययासौ पुत्रैश्च पौत्रैश्च युतः प्रपौत्रैः ।

गम्भीरवेदीव गज. स्वयूथैः कदाचिदानन्दवनं विवेश ॥ ६५ ॥

काशीयात्राविधाने सह गृहपतयो येन नीताः सहस्रं

तद्यात्रोपस्करं वाप्यखिलमनुविधायापनीयापि भीतिम् ।

प्रादक्षिण्ये पृथिव्याः पृथुपृथुलयशास्तीर्थयात्रासु पार्थः

सार्थं नीत्वा मुनीनामिह निजसुकृतस्याष्टगुण्यं व्यधत् ॥ ६६ ॥

पर्याये प्रथमे तुलाद्वयमसौ स्वस्य स्वपत्न्यास्तथा

काश्यां रूप्यमयं चकार विधिवच्छ्रीवासुदेवाङ्गणे ।

ब्रह्माण्डं विदधे हिरण्यमथो चक्रे तृतीयां तुलां

श्रीविश्वेश्वरमण्डपेऽधित कुरुक्षेत्रे चतुर्थीमपि ॥ ६७ ॥

काश्यामेकं प्रयागे परमिति विदधत् कोटिहोमद्वयं यो

विप्राणां दक्षिणाभिर्धनविपयगताशेषतृष्णां निरास ।

काशीयात्रां द्वितीयामपि विधिविहितं गोसहस्रं प्रयागे

काश्यामागत्य हेन्नः पुनरपि विदधे चक्रनीर्थे तुलां सः ॥ ६८ ॥

यश्चाभून्मणिकर्णिकापरिसरे दिव्यस्तुलामण्डपो

यत्तत्तोरणार्नित्रिणीध्वजमहादीप्तिः पनाकोच्छ्रिता ।

तं दृष्ट्वा जलयागिविष्णुसविधे मन्यामहे पुष्पकं

स्वर्गाद्भूमितलं समागन्मिवानन्द्राय मन्दाकिनाम् ॥ ६९ ॥

आरद्य व्योमयानं वियति सुरगणास्तत्तुलाया दिदक्षा-

क्रान्तस्वान्ता निरद्वे पथि विपुलतरैर्मण्डपस्य ध्वजाग्रैः ।

यातु तद्धोमधूमाजुलितविनिमिप्रेक्षणास्तस्वणेना-

शक्तास्तद्वीक्षितु वाप्यदधुरवनीचारितामेव धन्याम् ॥ ७० ॥

यत्कामा ननु कुर्महे भुवि महादान वय तत्पद

कीदृक् किं श्रुतिराह तथ्यमथया मिभ्येति सदेहिनाम् ।

श्रीमान् केशवनायकोऽतिभगवद्भवत्या तुलामण्डप-

व्याजेनैतदिहोपनीय नुनुदे सदेहमाल्यन्तिकम् ॥ ७१ ॥

अचीकरत्तम्भणनायकेन तुला सुगूर्णैर्मणिकर्णिकायाम् ।

यदा तदाग्दतुलस्त्रिलोक्या स्वय सुतैर्वावरसोऽकणध ॥ ७२ ॥

रथ्यासु स्वेपु गेहेष्वनुदिनमसहृत्तोलयामास लोहे-

र्लक्ष्मी स्वर्णस्वरूपा यदयमजनयत्तेन भूयोऽपराधान ।

सर्वास्तान् सप्रमाणं स्वजनकमिपत केशवनेन लक्ष्म्या-

स्तस्या काश्यां वितेने सुरसरिति तुला स्वप्रभावादनन्तः ॥ ७३ ॥

लक्ष्मीकेशवयोस्तुला विरचिता दृष्ट्वा हरश्चेतसि

प्राय क्षोभमवाप्स्यतीति चकितस्तुल्यस्तयोर्मस्कित ।

श्रीमान् वावरसस्तदैव निजया गौर्यैव कीर्त्याकरो-

द्गौरस्याप्यतुला तुला कुतरणि सकल्पचिन्तामणि ॥ ७४ ॥

दृष्टि सत्कर्मदृष्ट्या श्रुतियुगलमथाकर्णनेनापि कीर्ते-

र्प्राण घृपादिगन्धैर्गुणगणगणनैश्चापि जिह्वा जनानाम् ।

सौवर्णस्पर्शनेस्त्वक करकमलगत्तै प्रावृत्तै पट्टकूले

सर्वाङ्गेष्वप्यनेन प्रमुदितमनसा कि विमानन्दित न ॥ ७५ ॥

कीर्ति केशवनायकस्य कुशला कैलासशैल पुरो

गत्वाख्याति मुहु सडिण्डिमरव दूतीव समेषिता ।

काश्यां श्रीमणिकर्णिकापरिसरे कृत्वा तुला केशवो

लब्धेद पुरमाशु तत्सुरगणै सपाद्यता सत्क्रिया ॥ ७६ ॥

काशीपते कल्याया विल काशिकाया

कृत्वा महावितरणानि च पोडशापि ।

पिद्धग्रहान्तरगतानि तमासि मुग्ध-

माणिन्यदीपशिलयैव निराचकार ॥ ७७ ॥

शतकृत्योऽपि तुलायामारूढोऽय महाधरलानाम् ।

अस्य तु कृतप्रयत्न विमपि न रत्न तुला भेजे ॥ ७८ ॥

आत्मान स हिरण्यगर्भमसज्जन्तुमास्तदा केशवः

पश्चात्तापमवाप पङ्कजजनैरन्तर्महान्त यदा ।

मत्सष्टो मदधीकृतो मम सुखाज्जातान् द्विजान् मत्तनून्

दारिद्र्योपहतान् श्रिया विरहिताश्चक्रे त्रिमित्यात्मम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्माण्ड दातुकामे नृपतिलक्ष्मणो केशवे ब्राह्मणेभ्यो

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्र सुरगुरुमभिगम्यात्मनीनान्यपृच्छन् ।

किं कुर्मं बुत्र यामित्यमरगुरुरिमास्तन्त्रमूचे द्विजा व

प्राप्त्या गृह्णाध्वमस्येत्यखिलजनकृते मा विभागं कुरुध्वम् ॥ ८० ॥

दत्तान् केशवनाथकेन सफलान् नृपद्रुमान् वृत्रहा

विज्ञायार्थिषु पुष्पभूषणकृते शच्या सचिन्तोऽभवत् ।

ब्रह्माणं निमुपैमि सष्टिविधये तेषां पुनर्गाम्बुधि

मन्नाम्यर्धनमातनोभ्यनुजगत् किं वा द्विजानामिति ॥ ८१ ॥

सहस्रं बाहूनामकृतं कृतवीर्यात्मजन्तुषु

निधिर्नाणे वा तद्वितयमभिमन्ये एतत् वृथा ।

असुन्दर्यक मन्ये करमहमहो धन्यतरमि-

त्यन्म धेनुर्यो पितरति सहस्रं घटदुघा ॥ ८२ ॥

एका कामगरी सुरेनियमिता तत्तत्सुरप्रार्थिता-

नेनानेकविधार्थदानपटनास्वत्यर्थतां यापृता ।

नागन्तु क्षितिमण्डलैऽप्यवसरो यस्या कथं सा नृणा

मामान् पूरयितेत्यत्रेत्य विदग्धे यं कामत्रेनुजगम् ॥ ८३ ॥

निर्मथ्य क्षीरमिन्दुं कथमपि महता वृत्रजातेन जाता-

नुचे श्रुत्यादिकाश्चानमरपरिपदे प्राग्नितीर्थायतृप्त ।

भूलोकं प्राप्य भूयोऽयमनिगुरकृतेऽमौ च सप्तारमिन्दु

निर्मथ्य प्रवरवाचितमनकृतान् मिन्दुजान् केशवोऽदात् ॥ ८४ ॥

व्योमि योमचरैश्चरन्ति निनुधा दिव्यैर्मिमानेर्भुवि

क्षीर्णादण्डमण्डनानि त इमं यानैश्चरिष्यन्ति कै ।

इत्येवं मनसावधार्यं नृपतिः श्रीकेशवोऽश्वैर्भजे-

हैमैर्हेममयान् विधाय च रथान् प्रादाद् द्विजेभ्यो युतान् ॥ ८५ ॥

एकं लाङ्गलमात्मभूर्यदसृजत् संकर्षणार्थं ततः

कंचिद्देशमसौ पवित्रमकरोत् कृष्ट्वा कलिन्दात्मजाम् ।

यस्मै दास्यति पञ्चलाङ्गलमसौ तेनापि देशे कचित्

कृष्टे पञ्चनदे करिष्यति जनः स्नानं क वा कार्तिके ॥ ८६ ॥

किं दत्ता पृथिवी बलिप्रभृतिभिर्मृत्त्वामयी पर्वतै-

र्व्याप्तारण्यनदीनदीश्वरशतैरल्पोपभोग्या द्विजैः ।

तन्मन्ये सकलापि तेन घटिता स्वर्णैः सपृथ्वीधरा

सप्तद्वीपवती ससागरवना दत्ता द्विजेभ्यः क्षमा ॥ ८७ ॥

सत्यज्याय हिरण्यगर्भपदवीं सृष्टिं सिसृक्षुर्नवां

भूतानां महतां धतं प्रथमतो ह्यैरण्यमेवासृजत् ।

तेषामेव यतोऽधिकं जगदुपादानत्वमाह श्रुतिः

सौवर्णं विल केशवः सकलकं तद्विश्वकं व्यधात् ॥ ८८ ॥

स्वर्गं कल्पलता सुरेन्द्रमनने दत्ताश्च कल्पद्रुमा

विप्राणामजिरेषु तद्विरहिता मा भूत्तनो मत्कृता ।

इत्येवं मनसावधार्यं सकलक्ष्माभूषणं केशव-

श्चक्रे कल्पलताप्रदानमपि तद्विप्रेभ्य एवादरात् ॥ ८९ ॥

भार्याभिर्भिन्नुस्त्राणां लवणवधिसयःसर्पिरिश्रुदकाथे

घार्णी प्रोक्तां निशम्य ग्रहिलशिशुममुद्वेजितेभ्यः पतिभ्यः ।

यत्तेभ्योऽदत्त मिन्धून् पटपि तदभयद्युक्तमन्यन्तमेभ्यो

यत्सौरं सिन्धुमादात्तदनुचरदसच्छूद्रजात्यर्थमृते ॥ ९० ॥

निर्मग्य धीरमिन्धुं यदजनि हरिणा कौस्तुभाम्यं तदेकं

यद्योद्भूतं म्यमन्ताभिर्महिमकराद्रजमेतद् द्वितीयम् ।

भूमौ चिन्तामणिश्च त्रिसुरनरिपये श्रेणि रवान्यभूयं-

स्त्रैरवामन्यसंग्रहैः कथमवृत्त नृपः केशवो रजयेनुय ॥ ९१ ॥

इत्थं येन वृत्तानि षोडश महादानानि फाट्यां मनो

जना ब्रह्मपुरीवृत्ता निरपुरी स्पर्शार्तिस्पर्शिता ।

सर्वोपस्करपूर्णदिव्यभरनाधिष्ठानसत्कर्मजा-

नुष्ठानक्षपिताघसङ्घतुलिता यद्वाक्षणं ब्रह्मणा ॥ ९२ ॥

प्रासादोद्यानवापीप्रधिमवनमठान् धर्मशालाप्रपादीन्

दृत्वानृष्येन बन्धीदृनभरनभुना मोचनेन द्विजानाम् ।

उद्वाहाश्चैव मौञ्जीबहुधनवसनानभिहोत्रादिपूर्वान्

ज्योतिष्टोमादियजानपि बहुधनतोऽर्चाकरत् कोटिशोऽन्ये ॥ ९३ ॥

धर्मा यद्यपि कोटिशोऽत्र विहिता सतोपमन्तस्ततो

नेन प्राप यदा तदा रचयितुं विष्णुस्मृतेर्व्याकृतिम् ।

ऐच्छत्तत्र च रामपण्डितसुत श्रीकेशवः क्षमापति-

विद्वत्ससदि नन्दपण्डितमतिप्रीत्या न्ययुङ्क्त स्वयम् ॥ ९४ ॥

काश्या धर्माधिकारिप्रथितकुलमणिधर्मशास्त्रैरुनिष्ट

श्रीमान् श्रीम-महीपेत्यमि मनुष्युतानन्तमूरेस्तनूज ।

श्रीरामस्तस्य सुनु प्रथितऋद्धतिर्वर्मशास्त्रेषु नन्दो

व्याचष्ट केशवीयप्रणयपरवशो वेष्णव धर्मशास्त्रम् ॥ ९५ ॥

यद्यप्येतदतीन साहसमिवाभाति क्व विष्णुस्मृति-

बुद्धिर्वा मम मानुषी क्व च तथाप्युत्कण्ठते मे मन ।

तद्यास्यामि नये प्रसन्नहृदय साक्षात्स्वयं केशवः

प्रोत्साह्यत्र यदि प्रवर्तयति मा किं स्यादशयं तदा ॥ ९६ ॥

इह गच्छ १ कल्याणमणालयो भगवन् नारायण शेषनल्यात् कल्यादाबुल्याय २ वाराह वपुरासाय
निराधिनलमा दन्तमा वसु मरुद्वय ३ स्वधृत्यनाननिदानजिनामया तथेन पृष्ठान् ४ सर्वगर्णश्रमधर्मान्
प्रोवाच । ताश्च रुधिन निषध्विन् ऋषि उपश्राना आचन्तयो सगतिसपादनाय स्वनिर्मितया चतुरध्याप्या
भगवन्मुनिर्गताना सपद्यानामनरचाना गयाना पण्णसत्य-याथी परिपूर्य शनमभ्यासान् परिफल्य काण्डप्रयेण
निरन्तर, यथा भगवन्नेका उपनिषदो द्वैपायन । तत्र प्रथमाध्यायेनोपोद्घात वर्णयति । तस्य चेमावाद्यक्षेत्रो-
द्वारात्पामित्यादि । ५ मशुगुणविच्छेद पुण्यो त्रया,

१ वरुण to भगवन् omitted in ग, घ, ङ, च

२ विना omitted in ४

३ मशुगुण to ब्रह्मणो गतिं omitted in ४

४ वाराह व—ग

५ मशुगुण—ग, ग च ङ

“यत्तत्कारणमन्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते ॥”

इति मानवात् । तस्य ब्रह्मणो रात्रिः ब्रह्मरात्रिः दैविकयुगसहस्रपरिमितो विरामकालः ;

1“दैविकानां युगानां च सहस्रपरिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्जेयं तावती रात्रिरेव च ॥”

इति मनुस्मरणात् । तस्यां ब्रह्मरात्र्याम् । “डिति ह्रस्वश्च” इति नदीसजायां डेरामि आटि च कृते रूपम् । व्यतीतायां समाप्तायाम् । पद्मसभन्ने ब्रह्मणि प्रबुद्धे अपगतनिद्रे सति ; “तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते” इति मानवात् । विष्णुः । विशतेर्विषेर्वा नुरुप्रत्यये कृते विष्णुशब्दो निष्पद्यते । तेन च देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यतया व्यापको भगवान् परमात्मा । भूतानि चतुर्विधानि जरायुजादीनि । सिंसुः स्रष्टुमिच्छन् । यद्यपि ब्रह्मण एव स्रष्टृत्वं, न विष्णोः ; तथापि हेतुर्कर्तुरपि कर्तृत्वादाणिचूपयोगः ; “यावतोऽथान् प्रतिगृह्णीयात्” इतिरत् । भूमि जन्तानुगा जलघिजलममा जात्वा । जलक्रीडायामेव रश्मिः प्रीतिर्यस्य तादृशम् । यथा पुरा ; पूर्वपूर्वकल्पादौ यथा तथैव । वराहस्य रूपं देहमास्थितो धृत्वान्, वसुधारां नानावसुधरणशीलासृजहार उद्धृतवान् ॥ १, २ ॥

वेदपादो यूषदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।

अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ ३ ॥

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।

आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ ४ ॥

धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमधिक्रमसत्कृतः ।

प्रायश्चित्तमहाघोणः^३ पशुजानुर्महाकृतिः ॥ ५ ॥

अथ कथमाणं भगवतो यज्ञराहस्यं नरमि श्लोकैस्त्वपादयति । ‘वेदाः क्रगादयश्चत्वार एव पादाः । यद्यपि “यद्वैव हौत्र क्रियते यजुषाघर्ष्यव साम्नेद्रोथम्” इति श्रुत्या त्रयाणामेव वेदानां यज्ञसन्धात् चतुर्थस्य पादत्वयपदेशो नोपपद्यते, तथापि शान्त्यादीनामपि यज्ञत्वात् तत्सन्धेन तस्यापि पादत्वमविरुद्धम् । यूष एव एका दद्या धरोद्धरणमाधनम् ; ‘दद्याग्नेण’ इत्येकत्रनिर्देशात् । क्रमः चतुषष्टि-महाभ्यासाः दन्ताः । चितिः श्येनकङ्कादिः सुगम् । तत्स्य एवाग्निः जिह्वा^२ रमोपन्त्रियमाधनी यस्य स तथा ।

1 दैविना to तेन च omitted in ड, ट

2 मयो धीर.—ब ;

मयो धीर.—ड.

3 भगवान् to उद्धृतवान् omitted in ट

4 वेदा to एकत्रनिर्देशात् omitted in

5 रमो to एवाग्नी omitted in ट.

दर्भा वेद्यान्मृत्तानि वहीषि । ब्रह्मेण शिर , कृनाकृनावेक्षणेन मुरयत्वात् । महत् तप सामर्थ्यं सृष्टयनुकूलं यस्य ॥ ३ ॥

^१अहोरात्रसन्धिना ईक्षणे नेत्रे, तय रेय यजयास्तत्वात्, अहोरात्रसन्धिना सूर्याचन्द्रमसौ वा । द्वित्र्य अन्नेकिन्मर्माकारित्वाडलौकिक । वेद द्विगुणितदर्भमुष्टि । तो चैष्टिकपात्रुकभेदेन द्वौ । तावेन श्रुती कर्णा । अह उत्र वेदाग्रभाग ऋगादिसमार्चनाथ । तावेन तद्रूपणे जुष्टले । आज्यम् आज्यधारा नामा नासिक्ता । म्रुय तुण्ड मुत्राग्रभाग । साम्ना त्रिष्टदादाना घोष एव स्वन घुर्धुराराव । महान् कार्यानुष्ठाननुभावदेहान् । "यथोक्त हरिवंशे—

“जलत्राटारचित्तर वाराह वपुरम्भरत् ।

दशयोननमिस्तार शनयोननमुच्छिद्रतम् ॥”

इति ॥ ४ ॥

धर्म अपूर्वम्, सत्य यथावचनम्, ताभ्या प्रचुर । श्रीमान् अनिर्देश्यशोभ । क्रम विष्णुक्रम , म एव क्रिम पराक्रम , तेन सत्त्वन भूति । प्राथश्चित्त वेगुण्यसमाधातु कर्म, तदेव घोणा नासान्ति । पशु अग्नीषोमीयादि जानु । महती आठृति देहसस्वान यस्य ॥ ५ ॥

उद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गो वीजौपधिमहाफलः ।

वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ६ ॥

वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यऋत्यादिवेगवान्^३ ।

प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ ७ ॥

उद्गातारस्वयोऽप्यान्त्राणि शब्दानुष्ठानायुसचारनाद्य । अत्र एव सामघोषम्वन । होम एव लिङ्ग^१ शिक्षम् । वीजानि श्यामाफाटीनि । ओपय्यो त्रैहादय । महाफले वृषणौ । वेदि प्राग्गशान्त सिता गेष्टिनी । ^२अन्तरामा अन्त स्रणम्, प्राग्गशय कायत्वात् । मन्त्रा एव स्फिचौ^३ सक्थिनी, ताभ्या त्रिटन त्रिस्तण , उद्देन मन्त्राशामपि वैश्राण्यन् । सोम रसीभूत शोणित ले हित यम्य स^४ ॥ ६ ॥

वेदि महावेदि स्क्रन्धो मीना । हवि पुरोडाशादि गन्ध शरीर । ^५देवतार्थं द्रव्य हयम् । विरुधं कत्यम् । तदादि वेगो रद , तद्वान् । प्राग्ग पर्वोद्यान् । स एव कायो देहो यम्य^६ म ।

^१ अत्र to अन्तरामा omitted in ८, १

^२ अन्तरामा—३

^३ अन्तरामा omitted in ८

^४ सः ११ अन्तरामा omitted in ५

^५ अत्र अन्तरामा omitted in ५ १ १

^२ यथार्थं to इति omitted in ५ to १

^३ स्फिच (omitted in ८)

^४ गीतिना—११, ग घ

^५ देवार्थं—५

द्युतिमान्^१ तेजस्वी । नानादीक्षा एकत्रिद्वादशसवत्सराद्या , ता एव प्रकृतय सात्त्विक्याद्या ; तामिर्बुक्त ;
“ दीक्षामकृतिसयुत ” इति पुराणान् ॥ ७ ॥

दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।

उपाकर्म्मोष्टरुचिरः ^२प्रवर्यावर्तभूषणः ॥ ८ ॥

^३नानाच्छन्दोगतिपयो गुह्योपनिषदासनः ।

छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोदितः^४ ॥ ९ ॥

महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।

एकार्णवजलभ्रष्टामेकार्णवगतः प्रभुः ॥ १० ॥

दंष्ट्राग्नेण समुद्भूत्य लोकानां हितकाम्यया ।

आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥ ११ ॥

दक्षिणा द्वादशशतादि , सैव हृदय ह्यगुण्डरीन्म् । योग त्यक्तस्य द्रव्यस्य देवतया सन्ध , तस्मिन् ये महामन्त्रा याज्यापुरोनुवाक्यादय , ^२तन्मय तत्प्रचुर । महान् एकाहर्हीनमन्त्रादिरूपेण विनत । उपाकर्म्मणी पशुस्तोत्रोपाकरणे , ते ^३एवाभरोतरावेष्टौ , ताभ्या रुचिर ^४मनोहर । प्रवर्य धर्म , तस्यावर्त पय सेचनेन ज्वारामालावितति , स एव ^५भूषणम् अलङ्कारो यम्य^६ ॥ ८ ॥

नाना छन्दानि गायत्र्यादीन्येव गतय ^७पन्थानो मार्गा । गुह्या गृह्यार्था उपनिषदो वेदान्तप्राक्यानि आसनम् अप्रस्थितिस्वल यम्य^८ । छायाभिमाना लक्ष्मी पत्नी , सैव सहायो यस्य । उदित प्रकटीमृतो मणिशृङ्गनामा परेत इव ॥ ९ ॥

^९आदिदेव चतुर्मुग्गादिस्रष्टा । महायोगी अप्रविहृतयोग । अत एव प्रभु सामर्थ्यातिशयवान् । एकार्णवगत स । सागरपर्यन्ता समुद्रपरिधिम् । सशैलवनकानना शैला पर्यन्ता , वनानि उपनानि काननानि महागहनानि , तं समेताम् । महा शृङ्गम् । एकार्णवजलभ्रष्टाम् , प्रत्यदलितवेगान्तर्याना सप्तानामप्यर्णयानामेकीभावेनेकार्णवत्वम् , तज्जलमग्नम् दंष्ट्राग्नेण समुद्भूत्य सम्यक् अननयोद्भूत्य लोकानां हितकाम्यया जपनीम् , गच्छन्ति सचरन्ति अस्यामिति तादृशी पुन चैव ॥ १०, ११ ॥

^१ द्युतिमान् omitted in द, च

^२ प्रवर्यावर्तना—ठ

^३ This line omitted in ठ

^४ उडित—ठ

^५ तन्मय omitted in द

^६ ते एवेष्टी अपात्तगी—रा, ग, च

^७ मनोहर omitted in द

^८ भूषणम् omitted in द

^९ म तदपि added in ग, ग, ठ

^{१०} पन्थान omitted in द, ठ

^{११} अस्य—घ

^{१२} The entire commentary on verses 10 to 4f omitted in द, and 10 to 15 in ठ

एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।

उद्धृता पृथिवी देवी रसातलगता पुरा ॥ १२ ॥

उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापयित्वा तथा स्वके ।

यथास्थान विभज्यापस्तद्रता मधुसूदनः ॥ १३ ॥

सामुद्रचञ्च समुद्रेषु नादेयीश्च नदीषु च ।

पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोभवाः ॥ १४ ॥

पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।

द्वीपानामुदधीनां च स्थानानि विविधानि च ॥ १५ ॥

^१यथास्थानमिदं सप्तकं यथा योक्तुमुद्धारमुपसहरति— ण्वम्, उक्तप्रकारेण । यज्ञरूपो वराह यज्ञवराह, तेन । भूतहितार्थिना भूतहितमात्राद्विणा भूत्वा । रसातलगता देवी पृथिवी । पुरा प्रथमतः । उद्धृता, तदुद्धारिणा करिष्यमाणजगत्सृष्टिक्रमानुपपत्ते, जगत् आसारसापेक्षत्वात् ॥ १२ ॥

द्वानां सार्धपञ्चभिः श्लोके स्रष्टुममाह—उद्धृत्येति । मधुसूदन भगवान् उक्तप्रकारेण जलमग्रा पृथिवीमुद्धृत्य तथा म्वरु माहजिक स्थाने अप्पु, “अद्भ्य पृथिवी” इति श्रुते । निश्चले चलनवर्नादि-राहित्येन निश्चलीकृते स्थापयित्वा । तद्रता पृथिवीगता समुद्रजा आप समुद्रेषु, नदीनां नदीषु, पल्वलोद्भवा पल्वलेषु, सरोभवा सरसु, इत्येव यथास्थान विभज्य गमयित्वा पातालसप्तकं चक्रे इत्यग्रेननेन सन्ध ॥ १३, १४ ॥

सार्धत्रिभिः श्लोकैर्नदेवाह । पानालानां सप्तकम् । जनरहितलमुत्तरमहातरसातलनातलपातालानां सप्तकम् । पातालस्य सप्तमत्वेऽप्यग्रेभुवनपर्यायितया सप्तसाम्यान्वय । तथा भूर्भुव स्वर्महर्जनन्तप सत्यानां लोकानामुपरिभवाणां सप्तकम् । यद्यपि,

“जनन्तपन्था मयमिति चाकृतक त्रयम् ।

दृत्तकृत्तयोर्भये महर्लोक इति स्मृतम् ।

दृन्वो भवति कल्यान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥”

इति विष्णुपुराणान् भूरादीनां त्रयाणामेव प्रख्यात् सर्ग उपपद्यते, नान्येषाम्, तथापि भूरादित्रयसृष्ट्या मन्त्रादिचतुर्णां मत्सम्यासपादनं शक्यमेवेति न त्रिरोध । द्वीपा अन्तरीपाणि, जम्बूद्वीपश्चाल्मलीकुशनीच-शाङ्गपुष्कराग्न्या द्वीपा, तेषाम् । उदधीनां धारेणुपुरामर्षिर्द्विदुग्मन्वाद्ददोपलम्बितानां सप्तकम् । तेषां स्थानानि लव्योचनादिपरिमाणानि भागवतीनि वर्षाणि ॥ १५ ॥

^१ The entire commentary on verses 12 to 15 omitted in p

स्थानपालान् लोकपालान् नदीः शैलवनस्पतीन् ।
 ऋषीश्च सप्त धर्मज्ञान् वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥ १६ ॥
 पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
 पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 मेघेन्द्रचापशरुपाद्यान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ १७ ॥

^१तथा स्थानपाला तत्तद्द्वीपपाला । लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ । नद्य गङ्गाद्या । शैला मर्यादापर्यन्ता
 वर्षपर्यन्ताश्च । वनस्पतय जम्बवाद्या अन्ये च वृक्षा । तथा ऋषय वश्यपाद्या सप्त । धर्मज्ञा धर्मशास्त्र-
 कर्तार । वेद एक । यद्यपि “न कश्चिद्वेदकर्ता च” इत्यादिपराशरस्मरणेन वेदनिर्माणं नोपपद्यते,
 तथापि “वेद स्मृत्या चतुर्मुप” इति स्मृत्या सरणामिप्रायेण वेदानुकीर्तनम् । अङ्गानि तु प्रतिकल्प्य
 भिन्नान्येव । सुरासुरा देवा दैत्याश्च । तथा पिशाचा मन्गश्चिन । उरगा मर्षा । गन्धर्वा देवगायना
 हाहाहूहूभभृतय । यक्षा माणिभद्रादयो धनपाला । राक्षसा पुलस्त्यापयानि । मानुषा मनुष्या । पशु-
 गणादय । पक्षिण शुक्रपिपादय । मृगा वृष्णमारादय । आद्रिग्रन्थेन ग्राम्यारण्यानामन्येषामपि ग्रन्थम् ।
 जरासुनाण्डकम्बेदने द्विज्जगत्सो भूतग्रामश्चतुर्था । मेघा जम्बा शुक्लारतंरुथा । इन्द्रचाप इन्द्रधनु ।
 शम्पा विश्वत् । आग्निशदेन ग्रहणग्रहणीना ग्रहणम् । यज्ञा ज्योतिष्टोमादय । त्रिविधा नित्यनमितिक्रि-
 काभ्या । स यथापूर्वं चरे इति प्रत्येक सन्ध ॥ १६, १७ ॥

एवं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् ।
 जगज्जगाम लोकानामपिज्ञातां तदा गतिम् ॥ १८ ॥
 अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ।
 वसुधा चिन्तयामास का घृतिमं भविष्यति ॥ १९ ॥
 पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसशयम् ।
 मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महासुनिः ॥ २० ॥
 एवं सा निश्चयं कृत्वा देवी ग्रीष्पचारिणी ।
 जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्ट्वांस्तां च कश्यपः ॥ २१ ॥

न यमाजप्रियोपप्रिय स्या स्रष्टघनन्तरनिपन्नमाह । एवम्, उक्तप्रकारेण । भगवान् 'षड्गुणे स्वयं सप्त । वराह वराहरूपी त्रिष्णु । इदं वराचर म्थानरज्जम जगत् विश्वं कृत्वा । लोकानां चर्मवक्षुषाम् । अत्रिज्ञानाम् अन्क्षिनाम् । गतिं म्थान जगाम । भगवच्छन्दनिरक्षिश्च विष्णुपुराणे—

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य ययस श्रिय ।
 ज्ञानवीराम्ययोश्चैव पण्णा भग उतीरणा ॥
 उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
 वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवन्निति ॥ ”

इति ॥ १८ ॥

तदनन्तरवृत्तं द्वाभ्यामाह—अत्रिज्ञानामिति । देवानामिन्द्रादीनां देव अध्यक्ष, तस्मिन् जनार्दने, जनान् दुष्टान् अर्दयति, जनैः पुरुषार्थचतुष्टयम् अर्धने याच्यते इति वा जनार्दन, तस्मिन् अत्रिज्ञाना गतिं याते मति । वसुधा वध्यमाणलक्षणा पृथिव्यपिष्ठात्री देवता । इदं चिन्तयामास । यथा ममेदानीं धृतिराधारशक्तिं का भविष्यतीति ॥ १९ ॥

एतन् नश्यत् गत्वा पृच्छामि प्रश्यामि । स महासुनि अतिमननशील । मे मह्यम् । असदस्य याथात्म्येन, वध्यति । यतोऽहं नश्यामी, अतोऽस्यो नश्यत् मदीया चिन्ताम् उद्धाराधारादिनिपयिणीं नित्यं सदा वन्दते । चिन्ताया अहैतुकतागमनायात्मनेपद्रम् ॥ २० ॥

चिन्तानन्तरवृत्तमाह । एव सा धरादेरी तत्रपिष्ठात्री देवता गमनयोग्य स्त्रीरूपं धृत्वा पूर्वोक्तनिश्चयवती नश्यत् शृष्टुं जगाम । आगता च ता नश्यतोऽपि ददर्श ॥ २१ ॥

नीलपद्मजपत्रार्क्षी शारदेन्दुनिभाननाम् ।

अलिसंघालकां शुभ्रां चन्दुजीवाधरां शुभाम् ॥ २२ ॥

सुभ्रुं सुसूक्ष्मदशनां चारुनासां नतभ्रुवम् ।

फल्गुकण्ठीं संहतोरुं पीनोरुजघनस्यलाम् ॥ २३ ॥

अथाष्टमि श्रेयैर्मां विधिनष्टि । 'नीत्ये'पत्ता । शरत्परिपूर्णेन्दुमुगीम् अस्ति तुलनीलालना मितमनसो गर्भनां चक्षुषाण्णाम् अनन्यार्क्षीं मधुं कन्दर्पनामुं सुन्दरभ्रुयुगां हरिजणिकालमघात्तदना तिलमुमुग्गविरनायायुगां मननभ्रुयुगां महत्तन्मन्त्रन्दरभ्रुवां परम्परम्पदोमुगां सुभ्रुयुगेत्येवमेव यमिच्छोऽस्युगता करिन्करचक्रि-
 श्वात्तुहनामुर्गिन्तनाभ्रिन्तोरुजघनति

विरेजतुः स्तनौ यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ।

^१शक्नेभकुम्भसंकाशौ शातकुम्भसमद्युनी ॥ २४ ॥

मृणालकोमलौ बाहू करौ किसलयोपमौ ।

रुक्मस्तम्भनिभावूरु गूढे श्लिष्टे च जानुनी ॥ २५ ॥

जङ्घे विरोमे सुसमे पादावतिमनोरमौ ।

जघनं च घनं मध्यं यथा केसरिणः शिशोः ॥ २६ ॥

प्रभायुता नखास्तात्रा रूपं सर्वमनोहरम् ।

कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ॥ २७ ॥

कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा वितिमिरा दिशः ।

^२सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम् ॥ २८ ॥

पदन्यासैर्वसुमती सपद्मामिव कुर्वतीम् ।

रूपयौवनसंपन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ॥ २९ ॥

समो गर्भप्रेताविव स्वस्थानादचलितौ, युगपत् तुलातुलिनाविद्यान्यनाधिकपरिमाणौ वा । पीनो निरन्तर-
सुखेकतानाविव^३ मासलौ । सुहृदाविव निरन्तरौ अन्योन्यसंश्लेषिणौ । उत्रैभकुम्भाविनात्रिमुक्तमुक्तामलापो ।

^४मदनमहाराजमहाराज्याभिवेकायास्यादितो बहलशुभ्रुमाचिनौ शातकुम्भकुम्भाविव रात्रमानात्रुरोचौ ॥ २४ ॥

मृणालकोमले बाहुरते । किसलयकोमले पाणितले । स्वर्णमम्भमरणे चोक्तौ । गूढे अतिमासलनया
अम्पष्टे । अत्र एव श्लिष्टे अनभियत्तसधिनीं जानुनीं यस्यां जाते ॥ २५ ॥

यद्रीये जङ्घे श्लिष्टके निलेभि । सुसमे आरोहात्सरोहाभ्यामनिसमे । पादो कूर्मपृष्ठाट्टित्वेनातिरमणीयौ ।
जघनं श्रोणि । घनं मासङ्गम् । मध्यं कश्चित्श्री मिहशात्रम्येव शुशुभाते इति यथायथं योज्यम् ॥ २६ ॥

यदीया नखरा पत्ररागप्रतिमा प्रमारागाभ्याम् । रूपं सोऽन्यथातिगय । सर्वथा रागिणामरागिणं च मनो
हरतीति तथा । नित्यं सहजेरपि वीक्षिते तिर्यग्दृष्टिपातैः दिशः सिम्भागान् नीलोत्पलयुतानिव कुर्वाणाम् ॥ २७ ॥

देवीं दीप्यमानाम् । अत्र एव प्रभया निवक्तव्या दिशः वितिमिरा तिमिरापनयनेन घेतिया
कुर्वाणाम् । अनिमूक्षमशुभ्रमनरासिनीम् । दिव्योत्कृष्टप्रमृगालकारभूषिताम् ॥ २८ ॥

^१ मत्स्य—क, योगे—उ

^३ सुव्याचिनाविव—ए, ग, ७, सुरी देवाविव—उ

^२ सुगुह्यम्—ग

^४ मदनरा—उ

निचरणेन वसुमता निरुम्भितस्तोत्पलामिन् पुर्नतीम् । लावण्यतारुण्यसीमासमग्रदाम्,
 यानान् पूर्वेनिधानान् योननपूर्वकालीनान्प्यातिशयेन सपन्नमिति वा । तारुण्यलावण्यादिमदहेतुसङ्गावेषि
 विर्ननपदेवोपमिता ता नश्यो दृष्टवानिति गतेन सन्न ॥ २९ ॥

समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयिन्वाथ^१ कश्यपः ।

उवाच तां 'वरारोहे विजातं हृद्गतं मया ॥ ३० ॥

धरे तव विशालाक्षि गच्छ देवि जनार्दनम् ।

स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा धृतिः ॥ ३१ ॥

क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया जाता शुभानने ।

ध्यानयोगेन चार्वाङ्गि त्वदर्थं तत्प्रसादनः ॥ ३२ ॥

कश्यपदर्शनानन्तरवृत्तमाह । कश्यप समीपमागता ता धरा दृष्ट्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्योवाच । हे धरे, श्रुनदृष्टार्थधारणशैले । विशालाक्षि, अनीतानागतानलोकनक्षमाक्षि । ते तव हृद्गतम् अन्वर्विपरिवर्तमान मया मन्त्रिशेषं ज्ञातम् । देवि दीयत्काये, त्वं जनार्दनं सर्वजनप्राथनीयं गच्छ । यथा ते धृतिर्भाविनी, तथा स भगवान् ते तुभ्यमशेषेण वक्ष्यति ॥ ३०, ३१ ॥

तस्याविचानमृतिगतत्वमाह—क्षीरोद इति । जहान्नरसोष्ठ्रेऽपि सुगन्धसौन्दर्याभावे सुखत्वा निर्वाहान् 'रूपं सर्वमनोत्तरम्' इति विशेषानुपपत्ति, सुगन्धसौन्दर्येऽप्यहान्नरसोष्ठ्रे वैतेति 'शुभानने चर्षति' इति सर्वोपलक्ष्यम् । हे धरे, मया नश्येन ध्यानयोगेन तस्य वसति क्षीरोदे जाता । अत्र ध्यानं नाम "नत्र प्रत्ययस्त्वानता ध्यानम्" इति पातञ्जलमूत्रान् आन्तरे त्रह्णे वा वस्तुविशेषे ध्येये तदालम्बनं प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरेणापराभृष्टं क्वत्ताननया प्रवाहोऽभिधीयते । तेन योग चित्तवृत्तिनिरोधः, तथा पातञ्जलमूत्रान् । स च भित्त, मृद, विभित्तम्, क्वाप्त, निरुद्ध चेति पञ्चविधमपि चित्तभूर्मीना धर्मं । गोऽपि द्विविधं—सप्तमान, अमप्तानश्चेति । यत्प्रेनामे चेतसि सद्भूतमपि प्रद्योतयति, शिणोति च क्लेशान्, कर्मकल्पानि भ्रमयति, निरोधमभिपुङ्ग करोति, स सप्तज्ञान । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसप्तज्ञान । तत्र त्रिसप्तदशो योगानुयोगस्य प्रसिद्धत्वात् विनिव्यापि विरोधोपनिबन्धेन योगसप्तज्ञाने क्वाप्तानारूपाया चतुर्धर्मा शिष्यविशेषे भाग्यायानममाश्रित्यरूपस्यमविशेषान् नानाविधैर्भयमाश्रित्यति । तत्र सूर्यसामाप्यान् सप्त-शुभप्रत्ययाना ज्यैतिन्व्यापानं प्रवृत्ते आल्लेखिन्यामेन सूक्ष्मत्रयहितविमृष्टाना ज्ञानमिति योगशास्त्रे

प्रसिद्धिः । तदेवप्रक्रियया क्षीरोत्प्रत्यक्षतायां विप्रकृष्टस्यापि वक्ष्यमाणभगवत्स्वरूपस्य ध्यानयोगेन साक्षा-
त्कार उपपादितः । कैवल्येच्छोः सत्त्त्पुष्टपशुद्धिसाम्याय यतमानस्य यमोपमर्जनभूतसिद्धौ प्रयोजनाभावात्
त्वदर्थमिति प्रयोजननिर्देशः । भक्तिविशेषानुध्यानेनानुकूलिन्य भगवन् एव सोपायपत्त्योगाभिन्यङ्गत्वात्
तत्प्रसादत इति निजयोगोपायनिर्देशः ॥ ३२ ॥

इत्येवमुक्त्वा संपूज्य कश्यपं वसुधा ततः ।
प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥ ३३ ॥
सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम् ।
पवनक्षोभसंजातवीचीशतसमाकुलम् ॥ ३४ ॥
हिमवच्छतसंकाशं भ्रमण्डलमिवापरम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैराह्वयानमिव^१ क्षितिम् ॥ ३५ ॥
तैरेव शुक्लां चन्द्रे विदधानमिवानिशम् ।
अन्तरस्थेन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥ ३६ ॥
यस्मात्तस्माद्धारयन्तं सुशुक्लां तनुमूर्जिताम् ।
पाण्डुरं खगमागम्यमधोभ्रुवनवर्जितम् ॥ ३७ ॥
^२इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् ।
फलावलीसमुद्भूतवनसंघमिवाचितम्^३ ॥ ३८ ॥

कश्यपोक्त्यनन्तरवृत्तमाह । यथा भगवतोच्यते एवमित्युक्त्वा जिज्ञासिनोपदेशात् गुरु कश्यप संपूज्य
मनोवाक्यायकर्मोभिरभ्यर्च्य ततः कश्यपाश्रमात् अथानन्तर केशव द्रष्टुं वसुधा क्षीरोद क्षीरसागरं प्रययौ ॥ ३३ ॥

तं च सागरं साधोपचमि. क्षीरैर्विधिनाष्टि । ततः प्रयाता मा वसुधा अमृतनिधिम् ; क्षीरोदादेवामृतोत्पत्ते-
स्तस्यामृतनिधित्वेन व्यपदेशः । चन्द्ररश्मिमनोहरत्वेनातिविशदपथ पूर्वं जननपवनमन्तोभसंजातवरत्नरसीचीमान-
संपादिनगोभानिशयम् ॥ ३४ ॥

हिमवतां हिमावल्यानां शक्तेन सकाशमाननपरं मूलमण्डलमिव ; वीचीनां क्षिप्रदाकारत्वात् । वीचय
एव हस्ताः, तैश्चर्पटं. क्षितिमाह्वयमानमिव ॥ ३५ ॥

^१ मयादे-स

^२ इन्द्रनीलकडाराढ्यं-क, च

^३ वृत्तमिव-क

^४ मन्तोभसंजातवरत्न-ग ; मन्तोभसंजातवरत्न-३, ३

तरेण क्षर्यचाहन्तेरनिश प्रशालनेन चन्द्रमसि शौक्यातिशय विदधानमिव । नन्यस्य द्विजरा-
नोऽने तुन सामर्थ्यमित्यन आड । निरन्तरानरस्थिश्च हरिसानि-येनापगतसकलकल्पतया अन्यशोधने
सामर्थ्यं किं वर्णनीयम् ? ॥ ३६ ॥

यस्माद्धरिणा हतम्बुध, तस्मान्निशुद्धामूर्जिता स्फुरन्तां तनु धारयन्तम् । पाण्डून् शङ्खशुक्ति-
मुक्ताचन्द्रेराजताङ्गान् राति पातीति पाण्डुर, तम् । खगमै पक्षिमि अगम्यम् अनुलङ्घनीयम् । अधोभुवनानि
रमात्लाटीन्याभिवर्तमानम् ॥ ३७ ॥

उन्दिनीला नीलमणय । ऋतारा कपिशा प्रसालादय । तै तत्तत्पदेशेषूप्यधमानै आढ्य व्याप्तम् ।
विपरीत भूत्नगतमभ्यरमि, तस्यापि नीलरक्तादिमेवयासत्तवात् । फलानाम् आमपक्वतया हरितरक्तानाम्
आपल्य राचय, तामि सम्यगुद्भूत सजातशोभ वनममुदायमिवाचितमवस्थितम् ॥ ३८ ॥

निर्मोक्तमिव शेषाहेर्विस्तीर्णान्तमतीव^१ हि ।

तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केशवालयम् ॥ ३९ ॥

अनिर्देश्यपरीमाणमनिर्देश्यद्विसंयुतम् ।

शेषपर्यङ्कं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥ ४० ॥

शेषात्त्रिफणरत्नांशुदुर्धि भाव्यमुत्त्वाम्बुजम् ।

शशाङ्कशतसंकाशं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥ ४१ ॥

शेषनागनिर्मुक्त निर्माक कन्तुमिवातिनिर्माणप्रान्त तम् उक्तत्रिणैषणत्रिष्टै क्षीरसागर दृष्ट्वा
तन्मयगत भगवदाल्य ददृशे ॥ ३९ ॥

अनिर्देश्य वरनागोचर परिमाणमयम् । तादृश्यैव ऋद्ध्या मपत्त्या सयुत यत् भगवदाल्य, तत्र शेष
पत्र पर्यङ्क, तस्मिन् शयान भगवन् मधुसूदन ददर्श ॥ ४० ॥

भगवन् विगिनष्टि । शिर म्यानोपरान् तत्रशेषनागीयमहम्बुधणागणा मभिनदियरलकरनिर्दुर्निरीक्ष्य-
मुम्बुधना शरतिगापूर्णापूर्णाशरशतशीतशुतिगेतमान भक्तैभ्य, परतररनिर्दुर्दिनसरायुनममच्छवि-
च्छदादर्शनीयम् अदर्शनीयेभ्य ॥ ४१ ॥

पीनयामममश्रोभयं मवरत्नविभूषितम् ।

मुकुटेनार्यणेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ ४२ ॥

संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं ^१लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।

शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥ ४३ ॥

तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं चवन्दे मधुसूदनम् ।

जानुभ्यामवनिं गत्वा ^२विज्ञापयति चाप्यथ ॥ ४४ ॥

सुवर्णममवर्णमन्यनन्यदिन्याम्बरसन्धानसपादितोद्यद्विद्युन्नजलधरशोभ दुर्विनयदनुतनयकृत्यत्रिपयमनः-
क्षोभं सकलमुरासुरसमूहसमुद्भूतपय पयोनिधिमन्थनप्रयत्नसमधिगतप्रत्नरत्निरहनि र्धृदमुपुमं विविग्मणिमरीचि-
मञ्जरीपिञ्जरितोदयगिरिशिरसरतटनटदर्कनर्कशंभ्राप्रसरगोरसरेण गण्डलमदृष्टुतिमण्डलकुण्डलयुग्मेन च राज-
मानम् ॥ ४२ ॥

शेषदायिनो भगवतः चरणप्रदेशावस्थितया पद्मसन्मया मृदुतरैः करतलैः सखेह सनाहितचरणमलं
शङ्खचक्रगद्गापद्माधिष्ठःश्रीभिर्देवताभि मूर्तिमनीभिः पार्श्वयोरुपास्यमानम् ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनानन्तरवृत्तमाह । प्रसादातिशयेन पुण्डरीकवत् प्रफुल्ले अक्षिणी यम्य तादृश मधुसूदनमन-
लोक्य, अनिकृन्तजानुमण्डला धारिष्यमिवाद्य, अनन्तरं स्वाभिमतं विज्ञापयामास ॥ ४४ ॥

उद्धृताहं त्वया देव रसातलतलं गता ।

स्वस्थाने स्थापिता चिष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ ४५ ॥

तत्राधुना ^३हि देवेश का धृतिमं भविष्यति ।

एवमुक्तस्तया देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

^४वर्णाश्रमाचाररताः ^५सन्तः शास्त्रैकतत्पराः ।

त्वां धरे धारयिष्यन्ति तेषां त्वद्भार आहितः ॥ ४७ ॥

विज्ञापयमाह । सप्तैः शिष्यैः स्वस्थाने स्थापिता । तत्र स्थापिताया मे मां प्रत क्तमा धृतिः आगार भविष्यति
हितेऽस्तुना त्वया उद्धृता स्वस्थाने स्थापिता । तत्र स्थापिताया मे मां प्रत क्तमा धृतिः आगार भविष्यति
गृही । उचरमनारयति । एवम् ; उक्तप्रकारेण वनुभया विज्ञापितो भगवान् वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४५, ४६ ॥
तदेवाह । वक्ष्यमाणानां वर्णाश्रमाणामाचारेषु वक्ष्यमाणेषु ये निरताः स्वम्याचाररताः । अनुष्ठानम्

^१ लक्ष्मी—ग

^२ दृष्टुत्तन गत दृष्ट—ट.

^३ मे देवेश का धृतिर्—प, ट, ड.

^४ This verse omitted in B; वर्णाश्रमाचाररताः—ट.

^५ सन्तं—ड.

शास्त्रज्ञानपूर्वकस्य श्रेयस्करत्वमाह—शास्त्रमेवैस्म, तस्मिन् धर्मे परमयन प्राप्स्युपायो येषां ते । त्वा धरे धारयिष्यन्ति, यन्मतेषामेव त्वद्भारोऽस्माभिराहित । यथोक्तम्—

“गोभिर्विप्रैश्च वेदेश्च सतीमि सत्यादिभि ।
अदुन्द्वेर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥”

इति ॥ ४७ ॥

एवमुक्त्वा वसुमती देवदेवमभाषत ।

वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् वद सनातन^१ ॥ ४८ ॥

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ।

नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन^२ ॥ ४९ ॥

नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

पद्मनाभ हृषीकेश महाबलपराक्रम ॥ ५० ॥

एव दशोत्तराणि धरा भगवन्त पुनरुच्ये । यथा—हे सनातन नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्न, वर्णानामाश्रमाणां च नारादनुलोमचप्रतिलोमचानां च धर्मान् मत्स्य वदेति ॥ ४८ ॥

मामेव प्रति अथ नियोग उक्त इत्यन आह । यतो मे परमा सर्वोत्कृष्टा गति आश्रय त्वमेव, अतस्मिन्नाश्रमाणां च धर्मान् श्रोतुमिच्छामि, नान्यत् इति, त्वमेव वद । श्रवणार्थमेव गुरु नत्वा स्तौति । देवानामम्यानीना ये देवा ब्रह्मादयः, तेषामाश्रयं नियोजय, तस्मै ते नमः । देवारय यजन्निधुवत्कर्मैस्त्याज्य, तेषां यज्मोच सेन्य वा सूदयतीति म सर्वो यते ॥ ४९ ॥

नर परमात्मा, “नयतीति नर प्रोक्त परमात्मा सनातन ” इति व्यासस्मरणत्वात् । नरात् जानानि आमात्र दानि कार्याणि । तान्ययन यस्य,

“यच्च निचिज्जगत्स्यमिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्ववेहिश्च तस्मै व्याप्य नारायण म्यिन ॥”

इति श्रुतेः ;

“नरात् जानानि तत्त्वानि नारायणं ततो विदुः ।

नास्तेन चायन तस्य तेन^३ नारायण भग्न ॥”

इति स्मृतेश्च ।

^१ सनातन—४ धर्मात् धर्मसत्त्वान्—५ ४, धर्मान् मत्स्य वदति सो—५ च

^२ सूदयतीति—५

^३ ततो—५, ५, ४

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनर ।

अयन तस्य ता पूर्वं तेन नारायण स्मृत ॥”

इति मानवान् । जगता नाश्वते याच्यते, जगत् उत्पत्त्या आगाम्ते, जगतामीष्टे इति वा जगताथ । पाञ्चजन्याख्य भृताद्यहकारात्मकं शङ्खम्, मनस्तत्रात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं समारचकं वा, बुद्धितत्त्वात्मिकां कौमोदकीं नाम गदा च धारयतीति । पद्मं ब्रह्मयोनिं नाभौ यस्य, पद्मस्य हृत्पुण्डरीकस्य नाभिं मयगतं इति वा, पद्ममित्रं नाभिर्यस्येति वा । हरीरूपाणां त्रिष्येन्द्रियाणामीशं क्षेत्रज्ञं । हृष्यं हर्षकां केशां रस्मयो यस्येति वा, प्रयोदरादि । महान्तौ सर्वांनिशायिनो बलमोचनं परारुमं शौर्यं, तौ यस्य ॥ ५० ॥

अतीन्द्रियं सुदुष्पारं देव शार्ङ्गधनुर्धर ।

वराहं भीमं गोविन्दं पुराणं पुरुषोत्तमं ॥ ५१ ॥

हिरण्यकेशं विश्वाक्षं यज्ञमूर्तें निरञ्जनं ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञदेवेशं सलिलार्णवशायकं ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि वागादीनि अतिक्रान्तं, तद्विषयवत्त्वात्, “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुते । “अशब्दमस्पर्शम्” इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियरहितो वा । मुनरा दुर्जेयं पारमन्तो यम् । सुदुष्पापेते पाठे दुरधिगमं । देव श्रुतिमान् । क्रियाद्यहकारात्मकं शार्ङ्गनामकं धनुर्धारयतीति । वरान् उल्लूकान् शत्रून् वा समन्तात् हन्तीति । वरान् अभिरूपितान् आहन्ति प्राप्नोति, अर्धनीयत्वेन प्रार्थयतीति वा । तृतीयावनारो वा । निभेत्यन्मात् सन्नेमिति भीमं । हृत्सूर्तिर्वा, “मन्द्वयं हृत्सुघनम्” इति मन्त्रवर्णान् । गां विन्दति पालयतीति गोविन्दं, “गोत्राक्षणहिताय च” इति स्मरणात् । गां वेदान्तवाचं विन्दते वेदीति वा, “वेदान्तमिद्वेदविदेव चाहम्” इति स्मरणात् । गोभिर्पचते इति वा, “गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दं समुद्राहृतं” इति स्मरणात् । गां पृथिषीं समुद्रमगां विन्दते इति वा,

“नष्टा वै धरणीं पूर्वमविन्द वै गुहागताम् ।

गोविन्द इति तेनाह देवैर्वाग्भिर्निष्ठुत ॥”

इति मोक्षधर्मात् । पुराणि शरीराणि भ्रान्तिं प्राप्नोति, सर्ववर्णं इति वा । पुष्पाणामुत्पत्तौ । नात्र निर्गमणश्रीममामप्रतिपत्तौ, जाल्याश्रयभया गमयत्यन् । यत्र पुनर्वन्त्याद्यत्र तत्र निवेशः । यथा धर्माणां धारिण्यं शरं, गतां टण्ड्यां चतुर्धारां, गच्छन्तां धारणं शिघ्रतमं इति । पुष्पेभ्य उच्यते इति वचनसमगो वा,

“ यस्मात् क्षरमनीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथिनः पुरुषोत्तमः ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ५१ ॥

हिरण्यमिव केजा यस्य । विश्वस्मिन् अक्षिणी यस्य, सर्वसाक्षित्वात् ; विश्वतोऽक्षिणी यस्येति वा ;
“ विश्वतश्चक्षुः ” इति श्रुतेः । यज्ञो मूर्तिर्यस्य ; “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । इज्यतेऽमौ यज्ञः ; स
मूर्तिर्यस्येति वा । अन्नं मायामलम् ; अस्मान्निर्गतः । क्षेत्र शरीरम्, क्षेत्रज्ञो जीवः, तौ दीव्यतो येन ।
ईश सर्वेश्वर । अर्णवस्य मल्लिं सल्लिखार्णवः ; तत्र शाययति जगदिति ॥ ५२ ॥

मन्त्र मन्त्रवहाचिन्त्य^१ वेदवेदाङ्गविग्रह ।

जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक ॥ ५३ ॥

धर्माधर्मज्ञ धर्माङ्ग धर्मयोने वरप्रद ।

विष्वक्सेनामृत व्योम मधुकैटभसूदन ॥ ५४ ॥

वृहतां वृहणाज्ञेय सर्व सर्वाभयप्रद ।

चरेण्यानघ जीमूत जगन्निर्माणकारक ॥ ५५ ॥

मन्त्रयते जगदेनमिति ; मन्त्रयते संशोच्यते इति वा मन्त्रः । ऋगादिर्वा ; “ मन्त्रोऽहमहमेवाग्य-
ममृममिहं हविः ” इति भगवद्वचनात् । मन्त्रं वर्तति प्राप्नोतीति ; मन्त्रप्रकाश इति यावन् ; मन्त्रं वर्तति
पठतीति होता वा । अचिन्त्यः श्यानागम्यः । चेदा ऋगादयः ; वेदाङ्गानि शिक्षादीनि ; तदुभयं विप्रदो
यस्य । स्यारजद्रामानस्य जगतां विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीति ; “ यनो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जानानि जायन्ति । यन्प्रयन्यमिमविजग्नि ” इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

विश्विनैवार्था धर्मार्मा ; तौ तत्त्वेन जानातीति धर्माधर्मज्ञः । धर्म एवाङ्ग शरीरं यस्य ;
धर्मस्याङ्ग उपकारको वा ;

“ ईशमे नियन्ताग्या चिन्तनीयः स धर्मसु । ”

“ श्यायैतारायण देव स्नानादिषु च धर्मसु ॥ ”

इति,

“ सस्य म्भूया च नामोशया नश्यत्क्रियादिषु ।

नूनं मन्त्रेतां य नि मयो यन्दे तमच्यतम् ॥ ”

इत्यादिपुराणात्; धर्म एवाङ्गं प्राप्स्युपायो यस्येति वा । धर्मस्य योनिः उत्पत्तिस्थानम्; “स धर्ममत्स्य-सृजत” इति श्रुतेः; धर्मो योनिः प्राप्स्युपायो यस्येति वा । वरान् भक्ताभिलषितान् प्रकर्षेण अनन्योपघातलक्षणेन ददातीति । विष्णु समन्ततः अञ्चन्नि फलायन्ते दैत्यसेनाः यदुद्योगेनासौ । न विद्यते मृतं मृत्युः यस्मिन्नित्यमृतम् । विशेषेणावतीति व्योम । मधुकैटभौ दैत्यौ सूदयतीति ॥ ५४ ॥

बृहतां परममहत्परिमाणानां कालाकाशादीनां बृंहणः आवारुः । अज्ञेयः ज्ञातुमशक्यः, प्रत्यक्ष-प्रमाणाविषयत्वात् । सर्वरूपत्वात् सर्वः; “अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः” इति स्मरणान्;

“असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानान् सर्वमेतत् प्रचक्षते ॥”

इति व्यासस्मरणान् । सर्वेषामभ्यं प्रददातीति । वरेण्यः सर्वोत्कृष्टः । अनघः पापसवन्धरहितः । जीवन् लोकाणां, जीवान् वा मूत्रयतीति रेफलोपात् जीमूतः । जगतो विश्वस्य निर्माणं करोति, कारयति वा ब्रह्मणेति ॥ ५५ ॥

आप्यायन अपां स्थान चैतन्याधार निष्कृत्य ।

सप्तशीर्षाध्वरगुरो ^१पुराणपुरुषोत्तम ॥ ५६ ॥

ध्रुवाक्षर सुसूक्ष्मेश भक्तवत्सल ^२पावन ।

त्वं गतिः सर्वदेवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५७ ॥

आप्याययति जगदिति; आप्यमयन यस्येति वा; आप्यानां लक्ष्मीकौस्तुभादीनामयनमिति वा । अपां स्थानम् उत्पत्तिस्थानम्; “आपो वै नरमूतनः” इति स्मृतेः । चैतन्यस्य विज्ञानम्याधारः निधाम-स्थानम् । निर्गताः क्रियाः चेष्टाः, विहिता वा यस्मात् । सप्त मामनक्तयः, पात्रसम्था वा, हवि.सम्था वा, सोमसस्था वा, भूर्भुवरादयो लोका वा दीर्घाणि यस्य । अन्वरं गृणानि उपदिशतीति । पुराणाश्च ते पुण्यश्च ब्रह्मादयः, तेभ्यः उत्तमः; “उत्तमः पुण्यम्वन्यः परमान्नेत्नुनाहनः” इति स्मरणान् ॥ ५६ ॥

ध्रुवः निश्चलः; ध्रुवयति आत्माधिनमिति वा । अक्षरः अविनाशी । सुवरां गृह्णाः परमाणवः, तेषामीशः क्रियादिहेतुः । भक्ता एव यस्माः; तान् लयतीति । पात्रयति पापिष्ठानिति ।

“अतिपात्रक्युक्तोऽपि ध्यायन्नमिषमच्युतम् ।

भूयन्मपस्वी भवति पट्टकिपात्रनपावनः ॥”

“अग्नेनापि यज्ञान्नि कीर्तिते सर्वापानके ।

पुमान् निमुच्यते सद्य सिंह्रमन्तेर्भृगेरिव ॥”

इत्यादिपुराणात् । सर्वेषां ब्रह्मादिदेवानां त्वमेव गति , उत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतु , “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते ’ इत्यादिश्रुते’ ;

“यन सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

यस्मिंश्च प्रलय यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥”

इति स्पृतेष्व । ब्रह्मादिना वैदिकानां त्वमेव गतिर्गम्य , “वेद एव द्विवातीनां निश्चयसकर पर ” इति
स्मरणात् ॥ ५७ ॥

तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं ^१पुरुषोत्तम ।

प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥ ५८ ॥

^२सुब्रह्मण्यमनाधृष्यं वसुपेणं वसुप्रदम् ।

^३महायोगयलोपेतं पृथ्विगर्भं धृताचिपम् ॥ ५९ ॥

निदित वेद्य ब्रह्म येन्ते निदितवेद्या , “वेद्य नाम पर पदम् ” इति स्मरणात् । जगन्नाथपुरुषपदे
व्याख्याते । वाचो वेदस्य, वागिन्द्रियस्य वा परतर्क । अनुकममास । प्रभवति सर्वेभ्य इति प्रभु ॥ ५८ ॥
सुब्रह्मण्य नद्विग्नियोष , वाग्निशोषो वा , “वाग्वैर सुब्रह्मण्य ” इति श्रुतेः , सोऽस्यास्तीति
सुब्रह्मण्य । सुतरा ब्रह्मण्य इति वा । ब्रह्मणे वेदाय चतुर्मुखाय ब्राह्मणाय वा हित इति ब्रह्मण्य । देत्यादि-
भिराधर्षयितुमशक्य । वसु इत्य सेना लोकमाधनोपायो यस्य, द्रव्योन्मादेन हि भगवद्विमुखा जायन्ते । वसु धन
दीयमान सेना प्राप्स्युपायो यस्येति वा , “तमेत निदिदिपन्ति यजेन दानेन ” इति श्रुते । वसु धन
प्रकरणे भक्तेभ्यो ददानीति , “चतुर्विंश भवन्ते माम् ” इत्युपक्रम्य “आतो जिज्ञासुरर्थाथा ” इत्यभिधा-
नात् । अग्नि सुरारीणां प्रपण्य इति रण्टयतीति वा । महतोऽदृष्टिमस्य योगस्य बलेन सामर्थ्येन युक्त ,
“पश्य मे योगमैश्वरम् ” “योग योगेश्वरात् कृष्णात् ” “यत्र योगेश्वर कृष्ण ” इत्यादिस्मरणात् । पृथ्वि
आकाश गर्भे यस्य , “तस्माद्वा णनन्मादात्मन आकाश सभूत ” इति श्रुतेः । धृतानि अर्चीषि तेनाति
मूर्त्यादिषु येन , “तेनन्ते नस्विनामहम् ” “प्रभाम्नि शशिमूर्त्ययो ” “तेनश्चास्मि निभासमौ ” इत्यादि-
स्मरणात् ॥ ५९ ॥

वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥ ६० ॥

^१एकच्यूहं ^२चतुर्बाहुं जगत्कारणकारणम् ।

ब्रूहि मे भगवन् धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ॥ ६१ ॥

वसति सर्वभूतेषु, वासयति चात्मनि सर्वभूतानीति वा वासु । दीयति क्रीडति त्रिजिगीषते व्यवहरति विद्ये तते ^३स्तूयते कामयते गच्छतीति वा देव । वासुश्चासौ देवश्चेति ;

“ सर्वत्रासौ समस्त च वसत्यत्रेति वै यतः ।

तन स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ ”

इति वेष्णवात् । महाश्चासावात्मा चेति । महत्त्वमाकाशाद्याधारतया, “ सर्वभूतेषु चात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ” इति स्मरणात् ;

“ यच्चापोति यदादत्ते यच्चात्ति निषयानिह ।

यच्चास्य सततो भास्वत्समादात्मेति कीर्तित ॥ ”

इति स्मरणात् । हृदयपुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोति, “ यत्पुण्डरीकं पुरमभ्यसस्थम् ” इति श्रुतेः । तत्रेक्ष्यन् इति वा, पुण्डरीकरुद्रक्षिणी यस्येति वा, पुण्डरीकस्थानीकृतमग्नि शिवाचने येनासाविति वा । न च्यवतीत्यच्युत ; पद्भ्यावविकारराहित्यात्, “ शाश्वतं शिवमच्युतम् ” इति श्रुतेः । न च्युतोऽन्मादिति वा, “ यद्रत्या न निवर्तन्ते तद्धाम परम मम ” इति स्मरणात् । सुरानसुराश्च गृणानि हितमुपदिशतीति, सुरासुरेभ्यो गरिष्ठ इति वा । देवम् उक्तार्थम् । विषु व्यापक, विद्येपेण तत्प्रयोजनप्रशेन मन्वादि-योनिषु भवतीति वा । भूतानां पृथिव्यादीनामुत्पत्तिस्थितिन्यनारिखत् मन्वानीश्वर ॥ ६० ॥

एक एव व्यूहो देहो विगट्स्वरूपो यम्य ; एकस्यैव व्यूहो नानादेहकल्पना यस्येति वा ; “ एको देव सर्वभूतान्तरात्मा ” इति श्रुतेः । चत्वारो वेदा, युगानि वा वाहवो प्रणयगाधनानि यम्य ; चतुर्वहुरिति वासुदेवे रुद्रो वा ; “ चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ” इति ऋगान् । जगत्कारणानां मन्वभूतानां कारणम् । तन्मद् प्रपतामसीति सर्वत्र सन्नः । किमर्थं प्रपतेत्यत्र जाट । चतुर्णां वर्णानां मन्वाकारश्चतुर्वर्ण्यम् । तस्य वर्णयान् शाश्वतान् मार्गैरालिङ्गान् ॥ ६१ ॥

^१ एकाग्रहम्—१, ७

^२ भूतो—४

^३ चतुर्भुज—४

^४ इति मे हृदि । इत्यर्थेनैव मन्वानादिमनुष्यम्—अ'U'ed 10 ४, ७

आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ।
 एवमुक्तस्तु देवेशः क्षोण्या क्षोणीमभापत ॥ ६२ ॥
 शृणु देवि धरे धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
 आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ६३ ॥
 ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
 निपण्णा भव 'वामोरु काश्चनेऽस्मिन् वरासने ॥ ६४ ॥
 सुखासीना निरोध त्वं धर्मान् निगदतो मम ।
 शुश्रुवे वैष्णवान् धर्मान् सुखासीना धरा तदा ॥ ६५ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः^३

धर्मान् विगिनष्टि—आश्रमेति । आश्रमा प्रवृत्तारिप्रभृतय , ते आचर्यन्ते वियन्ते इत्याकारा
 कर्तव्या , तै संयुक्तान् गमयेतान् । रहस्यमापद्धर्म , रहस्यप्रायश्चित्त वा , तेन सहितान् सरहस्यान् । समग्र
 मक्षेप , तन्महितान् । दूर्गति सन्त्य । भगवदुत्तरमनारयति—एवमिति । एवम् उक्तप्रकारेण क्षोण्यामिहितो
 देवदेव क्षोणा वक्ष्यमाणमभापत ॥ ६२ ॥

तदाह । हे धरे मनुक्तधर्मधारणमर्थे, स्वनिवासितान् वर्णाश्रमधर्मान् सननानुष्ठेयान् सापद्धर्मान्
 समक्षेपान् । ये मन्त्र विहितानुष्ठानार निषिद्धवर्तनाश्च त्वा धारयिष्यन्ति, तेपा परायणान् परमयन म्यान
 संश्रयण येभ्यस्ते, तान् मघ शृणु । पुनर्भर्मनिरोधेण प्रश्नेत्तरयोरेकविषयाभिधानाय । तच्चेत्तरपर्या-
 ल्येचनया प्रश्नगतमपि धर्मशब्द पट्टिमन्मार्तपरमेव गमयति । यथेत्त भविष्ये—

“ धर्मधर्मं मृतमप्येव अ धर्मात्मान परम् ।
 धर्मधर्ममृतमप्येव गीर्णो भूमिभिक्षुमथा ॥
 धर्मं मन्थयन्तीं पेश धर्मं प्रवर्तन ।
 धर्मधर्मोक्तमिदं यं धर्मं मन्थयते ॥
 धर्मधर्मं म उक्तम् धर्मधर्मपान नृप ।
 अधर्मः धर्मधर्म्यं धर्मं मन्थयते ॥

स निन्नाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ।
वर्णत्वमाश्रमत्व च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ॥
स वर्णाश्रमधर्मस्तु स्यान्मौञ्जी मेखला यथा ।
यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्म स उच्यते ॥
यथा मूर्धाभिपिक्तस्य प्रचाना परिपालनम् ।
निमित्तमेरुमाश्रित्य यो धर्म सप्रवर्तते ॥
नेमित्तिक स विज्ञेय प्रायश्चित्तविधिर्यथा ।
वर्णाश्रैराश्रमाश्रैर प्रतिलोमानुलोमानान् ॥
अधिकृत्य प्रवृत्तो य स साधारण उच्यते ।
श्राद्धधर्म तपश्चैन सत्यमक्रोध एव च ॥
स्वेषु दारेषु सतोष शौच नित्यानमूयता ।
आत्मज्ञान तितिक्षा च धर्म साधारणो नृप ॥”

इति । गौणो गुणनिमित्तक । वर्णत्व ब्राह्मणत्वादि । उपनयनम् “ वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयत ” इत्यादि । भिक्षादि, “ ब्राह्मणेषु चरेद्भेक्षम् ” “ दण्डाजिनोपवीतानि धारयेत् ” इत्यादि । श्रमण चारुधान विना नेत्यन आह— निपण्णोति । शुश्रूषितधर्मश्रमणायास्मिन् सौवर्णे सर्वोत्कृष्टे आसने निपण्णा सुगामीना भूत्वा अशेषप्रियोपपुर-सर द्रुवतो मम सकाशात् जिज्ञासितधर्मान् ध्रुत्वा निषेध, समनम्स्तया बुभ्यम्ब । तस्मिन् काले सुगामनेन सावधाना धरा भगवता श्रीचिन्मुना अभिहितान् धर्मान् शुश्रुवे । श्रवणस्य धारणरूपफलौपयिक्रनाशोधनायात्मने-पदप्रयोग ॥ ६३-६५ ॥

इति श्रीम महाराजधिराजश्रीसिद्धवशावतमश्रीमोण्डपनायकात्मनश्रीतन्मणनायकापरनामधेय
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्मधिकारिश्रीरामपण्डितात्मनश्रीनन्द-
पण्डितदृणौ विष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्या वैजयन्त्या प्रथमोऽध्याय

द्वितीयोऽध्यायः

^१ओम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः
॥ १ ॥ तेषामाद्या द्विजातयस्त्रयः^२ ॥ २ ॥ तेषां निपेकाद्यः
इमज्जानान्तो ^३मन्त्रवत्क्रियासमूहः ॥ ३ ॥

एवं शास्त्रोत्पत्तिनिमित्तमभिवाय भूमिजिज्ञासितान् वर्णाश्रमधर्मानभिधातुं द्वितीयाध्यायमारभते । तत्रादौ वर्णानाह । वैश्यामाणाधर्माणां त्रयीमूलकत्वद्योतनाय तन्मूलस्य प्रणवस्यादावुपन्यासः । तेन च प्रणवविधारिणां त्रैवर्णिकानामेवास्मिन् शास्त्रेऽधिकारो ध्वनितः । वक्ष्यति चान्ते “ ये द्विजा धारयिष्यन्ति ” इति । ब्राह्मणाद्यश्चत्वारो वर्णसजाः । स्वशास्त्रे व्यवहारलघवाय सजाकरणम् । तत्प्रयोजनं च “ वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मं व्यख्यापनम् ” इत्यादिषु स्फुटम् । उद्देशेनैव चतुष्टयसिद्धावपि चतुर्ग्रहणं “ ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्या-मुत्पन्न. क्षत्रिय एव । वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव ” इत्यादिशङ्कादिप्रयोजेणानुमेयानामपि वर्णसंज्ञां वारयितुम् । तेन च तेषां “ राजा राजगृहेन ” इत्यादिवर्णधर्मानधिकारः । प्रयोगश्च गौणः, तत्तद्दण्डाजिनादिप्राप्त्यर्थः । यद्वा वर्णजात्यनन्तर्गतया वैश्यायाः वर्णतावारणाय । तेन च वर्णधर्मानधिकारेण सामान्यधर्मानधिकारः । अन्ये तु अनुन्दमानां कथंचिन् वर्णान्निर्भावात् वर्णधर्मप्राप्त्या प्रतिलोमज्ञानां तन्निवृत्त्यर्थमित्याहुः । इतिकरणं त्रयीमार्गानुवर्तिनामेव वर्णत्वम्, अन्यथा नमन्वमिति बोधयितुम् । यथाह विष्णुपुराणम्—

“ ब्राह्मणाश्च ये वर्णा स्वधर्मान्दन्त्यनोमुग्रम् ।

यान्ति ते नममंजा हि हीनधर्मस्वतस्थिताः ॥ ”

इति ॥ १ ॥

नानेव धर्मान् त्रिगोपागिभिमया अयान्तरसंज्ञया विभजति । तेषां चतुर्णां वर्णानां मध्ये आद्यान्वयो द्विजातयः । द्विजातिवर्जनं येन ते द्विजातयः । नकारणं च वक्ष्यति—

“ मातुर्ग्रेऽधिकजनन द्वितीयं मां त्रिसन्धनम् ।

अत्राम्य माता मात्रिणी पिता न्याचार्य उच्यते ॥ ”

इति । एतेभ्यः तेषां द्विजातयः । अ.यमदृष्टमन्त्रमनिरामाय^४ ॥ २ ॥

^१ omitted in ५, ४

^४ वर्णसंज्ञा—क

^२ ५२, omitted in ४.

^३ मन्त्रवान्—५, ४.

^४ अत्र अत्र इति भीममन्त्रं.—added in ५.

द्विजातिसजाप्रयोजनमाह । तेषाम् द्विजानाम् । प्रकृमादेव प्राप्तौ पुनर्निर्देशो द्विजानुलोमजसप्रहार्थं । शूद्रव्युदासार्थो वा ; “ शूद्रोऽप्येवविध कार्यो विना मन्त्रेण सस्कृत ” इति यमस्मरणात् । निषेको गर्भधानम् आद्यो यस्य । इमंशान तत्सन्धि प्रेतकर्म अन्ते यस्य^१ । क्रियाणां सस्कारकर्मणा समूह क्लृप । मन्त्रपत्; मन्त्रो विद्यते यस्या क्रियाया तद्यथा भवति तथा; कार्य इति शेष ॥ ३ ॥

तेषां च धर्माः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्याध्यापनम् ॥ ५ ॥ क्षत्रियस्य
शास्त्रनित्यता ॥ ६ ॥ वैश्यस्य पशुपालनम् ॥ ७ ॥ शूद्रस्य
द्विजातिशुश्रूषा ॥ ८ ॥ द्विजानां यजनाध्ययने ॥ ९ ॥

तेषाम्, चतुर्णां वर्णानाम् । व्यवहितपरामर्शाय पुनस्तच्छब्द । धर्मा; अभ्युदयस्नानानि । चकारोऽनुलोमजसप्रहार्थं ॥ ४ ॥

यद्यध्यापनस्य वृत्तिनया तास्वेव पठनमुचिनम्, तथापि,

“अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्षणम् ।

श्राद्ध वा पितृयज्ञ स्यात् पित्र्यो बलिस्थापि वा ॥”

इति कात्यायनेन तस्य नित्यकर्मत्वाभिधानात् धर्मत्वमप्याविरुद्धम् । तच्च ब्राह्मणस्येव, “ ब्राह्मणम्याधिसा-
प्रचनयाजनप्रतिग्रहा ” इति गौतमस्मरणात् । क्षत्रियेऽप्येवोस्तु अपि ब्राह्मणमैरितयोर्भवति, “ आप-
त्काले ब्राह्मणस्यात्राह्मणाद्विद्येपयोगः ” इति तस्येव स्मरणात् ॥ ५ ॥

शास्त्राणि अमन्त्रप्रयोज्यानि धनुरादीनि । तेषु नित्यता तत्परता युद्धाद्यभिर्मान्धि विनापि । आहिना-
म्यादित्वात् पूर्वनिपातेन नित्यशस्त्रतेत्यर्थं ,

“अनीत्य वेद विप्रैभ्य क्षत्रियोऽथ धनु श्रुतिम् ।

आददीत द्विजैभ्यस्तु तथामौ क्षत्रियो भवेत् ॥”

इति धनुर्वेदस्मरणात् ॥ ६ ॥

पशूनां गमादीनां पालनम् आहारादिदानेन पोषणम् ; दुग्गाद्यभिर्मान्धि विना^२ ॥ ७ ॥

द्विनतीनां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां शुश्रूषा परिचर्या, वेदानाद्यभिर्मान्धि विना ॥ ८ ॥

त्रितयमाधारण धर्ममाह । द्विजानां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यत्न याग, अययन^३ गुग्मस्रगादेव
वेदग्रन्थम् । ते धर्मैः । दान तु सर्वेनाधारणमन्येव ॥ ९ ॥

^१ यस्य स—रा, प, ट

^२ चतुर्वेद—रा, ग.

^३ द्विज—ग, ट

^४ विना—ग, ट

^५ गौतम—ग

^६ शूद्रो—ग, ट

अथैतेषां वृत्तयः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्य ^१याजनप्रतिग्रहौ
 ॥ ११ ॥ क्षत्रियस्य ^२क्षितित्राणम् ॥ १२ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्य-
 कुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य ॥ १३ ॥ शूद्रस्य सर्वशिल्पानि
 ॥ १४ ॥ आपच्यनन्तरा वृत्तिः ॥ १५ ॥

दृष्टार्थान् धर्मान् वक्तुं पृथक् प्रतिजानीते । एतेषां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां वृत्तयः जीवोपाया उच्यन्ते ॥ १० ॥

याजनम् आर्त्विज्यम् । प्रतिग्रहं त्यक्तस्य स्वत्वानुकूलो व्यापारः । द्वन्द्वनिर्देशात् अध्यापनमपि ; “चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति”^३ इति मानवात् । तेनाध्यापनमुभयगुणं भवति । वक्ष्यति — “धर्मार्थो यत्र न स्याताम्” इति ॥ ११ ॥

क्षत्रियस्य साक्षादन्योपसर्जनतया वा क्षिते तद्वासिना भूतानां गणं चोरादिभयापनयनेन वक्ष्यमाण-
 वल्यादानम्, “क्षत्रियश्चेदन्यस्तमुपर्जावेत् तद्वृत्त्या” इति गौतमस्मरणात् ॥ १२ ॥

कृषिं कर्षणेन सस्योत्पादनम् । गोरक्षं, रक्षणं रक्षं, गमां रक्षं गोरक्षं, गोपालनम् । गान् पशुमात्रोपलक्षणम्, “पाशुपाल्यं विशं स्मृतम्” इति योगिसरणात् । वाणिज्यं क्रयविक्रयौ । कुसीदं वृद्धयर्थं धनप्रयोगः । योनिं यन्त्रीह्यादिनीचम्, तस्य पोषणं रक्षणम्, “वीजानामुसितिच स्याद्धीजक्षेत्र-
 गुणस्य च” इति मानवात् । एतानि वैश्यस्य वृत्तयः ॥ १३ ॥

शिल्पानि चित्रमरणादीनि । सर्वशब्देन वैश्यवृत्तीनां कृष्यादीनामपि ग्रहणम् । यदाह देवलः—
 “शूद्रधर्मस्त्रिगुणशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्धहनपण्ययवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणासुरज-
 मृदङ्गवादनादीनि” इति ॥ १४ ॥

आपदि ब्राह्मणादीनां याजनादिभिरनिराहि अनन्तरा सनिहिता कनीयसी, न तु ज्यायसी वृत्तिः । यथाह वसिष्ठः—
 “अनीयन्तं स्वयमेणानन्तरा कनीयसी वृत्तिमातिष्ठेन्न कदाचिज्ज्यायसीम्” इति । गौतमस्तु
 तामप्याहापत्कालानुवृत्ते—“याचनायापनप्रतिग्रहा सर्वेषाम्” इति । तद्विरोधं परिहरति नारदः—

“उत्कृष्टं चापट्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मयमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते^४ ॥”

इति । शूद्रब्राह्मणयोस्त्वृष्टापट्टे कर्मणी न स्तः । परं तु मध्यमे क्षत्रियवैश्यकर्मणी । यन्मते सर्वसाधारणे । ततश्च ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यकर्मणी भवन्, न शूद्रम् । शूद्रस्यापि वैश्यक्षत्रियकर्मणी भवन्, न ब्राह्मणमिति पर्यन्यति । यत्र स एवाह—

^१ याचनायापनप्रतिग्रहा—७, ११, ४

^३ चतुर्थस्तु—१३, १

^२ क्षत्र—७, ४

^४ या—५ च

“ न कथंचन कुर्वन्ति ब्राह्मणाः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म वा ब्राह्म पतनीये हि ते तयोः ॥ ”

इति । अनेन गौतमीयं सर्वपदं त्रैवर्णिकपरमेव । तेनैकान्तरेत्यपि । यथाह गौतमः—“ तदलाभे क्षत्रवृत्तिः ; तदलाभे वैश्यवृत्तिः ” इति । एवमेव क्षत्रियस्य वैश्यवृत्तिः ; तदलाभे शूद्रवृत्तिरिति । तत्राप्यानुलोभ्ये प्रातिलोभ्ये वा पूर्वमनन्तरा ; तदसंभवे एकान्तरा । न कथंचन द्व्यन्तरेति । ब्राह्मणस्य विशेषमाह गौतमः—“ सर्वथा तु वृत्तिरशक्तावशौद्रेण । तदप्येके प्राणसंशये ” इति ॥ १५ ॥

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ १६ ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ १७ ॥

इति ^१विष्णुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः

सामान्यधर्मानाह । अपकारेऽपि चित्तस्याविकारः क्षमा । अप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनं सत्यम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः शौचम् । प्राणिनामार्यपहाराय यथाशक्ति अन्नोदकादिप्रतिपादनं दानम् । कर्मबुद्धीन्द्रियाणामनिपिद्धविषयवृत्तिरिन्द्रियसंयमः । हिंसा प्राणवियोगफलको व्यापारः ; तद्वर्जनमहिंसा । मातृपित्रादीनामनुमताचरणां गुरुशुश्रूषा । काशीप्रयागादिशीलनं तीर्थानुसरणम् । आपन्नभूतहितैषित्वं दया । अकौटिल्यम् आर्जवम् । यथोत्पन्नद्रव्यसंतोषः लोभशून्यत्वम् । देवब्राह्मणयोः संमाननं पूजनम् । परोत्कर्षासहिष्णुत्वमसूया ; तद्वर्जनमनसूया । तथाशब्देनानृशंभ्यादीनां ग्रहणम् । अयं च प्रत्येकं संकल्पितः ब्राह्मणाद्याचण्डालमतिशयं जनयतीति साधारणो धर्म उच्यते । यथाह व्यासः—

“ आनृशंस्यमहिंसा च प्रसादः संविभागिना ।

श्राद्धकर्मातिधेये च सत्यमक्रोध एव च ॥

स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्याननूयना ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥ ”

इति ॥ १६, १७ ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठसंशयनसंश्रीकोण्डपनायकालतज्ञश्रीतम्भणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्तमाहितश्रीवाराणसीवासिबर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितदृष्टौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

अथ राजधर्माः ॥ १ ॥ प्रजापरिपालनम् ॥ २ ॥ वर्णा-
श्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ॥ ३ ॥ राजा च जाङ्गलं
पशव्यं सस्योपेतं देशमाश्रयेत् ॥ ४ ॥ वैश्यशूद्रप्रायं च ॥ ५ ॥

अभिहिताभिधित्मिवर्णाश्रमधर्माणां राजायत्तनया प्रथमं राजधर्मानिव तृतीयाध्यायेनाह । तत्रावधान-
विधानाय प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । राज्ञोऽभिपिक्तस्य क्षत्रियस्य, दृष्टादृष्टसाधनतया नियमितानि कर्माणि
धर्मा उच्यन्ते । राज्ञोऽपि धर्माधीनत्वं द्योतयितुं धर्मशब्दप्रयोगः । तथा च वाजसनेयके—“तदेतत्
क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः” इति ॥ १ ॥

प्रजाः स्वदेशवामिनो जनाः ; तेषां परितः सर्वतः चौरादिभ्यः पालनम् आपदुद्धारः ॥ २ ॥

तत्परारमाह । वर्णाः ब्राह्मणादयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः । तेषां स्वे स्वे धर्मे अध्यापनपालनदौ
भैक्षभिक्षादानादौ च विशेषेणाप्रच्युतनयावस्थापनं निग्रहादिप्रदर्शनेन तत्परतासंपादनम् । वर्णशब्देनैव तन्म-
हानां संस्मरणां ग्रहणम् । आश्रमशब्देन च तन्मूलरानां पापण्डादीनाम् ;

“यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ।

परिवाटपि मैत्रेय स नम्रः पापकृत्तरः ॥”

इति विष्णुपुराणान् । वीष्मा च तत्तत्समयससिद्धधर्मस्यापि सप्रहार्था । यद्वाह याज्ञवल्क्यः—

“श्रेणिर्नैगमिषापण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं तेषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥”

इति ॥ ३ ॥

राज्ञो निरामस्थानमाह । यद्ययत्नोत्कृन्तव्येनो देशो लङ्कलः ; तथाप्यत्र समञ्जस्वरूपवर्तनं एव
कौम्यतया त्रिसर्गायः । पशुस्यो हिनः सुरमनदुल्लृणादिमत्तया पशयः । मर्त्यैः वार्षिकशारद्वैमन्वामन्त्रिवा-
दिभिर्गृहेण च अथरहितोत्पत्तिप्रतयाश्रितं देवं जनपदमाश्रयेत् अधिभवेत् ॥ ४ ॥

वैश्यमद्रपशुस्य । चकाराश्रायणं च । यथाह मनुः—“आर्यप्रायमनात्स्वित्” इति ॥ ५ ॥

१ प्रजापरिपालनम्—३, ४.

२ च omitted in ३, ४

३ मर्त्यस्यो—३, ४.

तत्र धन्वदुर्गमाहीवारिवृक्षगिरिदुर्गानामन्यतमं दुर्गमा-
श्रयेत् ॥ ६ ॥ तत्रस्थश्च^१ स्वस्वग्रामाधिपान् कुर्यात् ॥ ७ ॥ दशा-
ध्यक्षान् ॥ ८ ॥ शताध्यक्षान् ॥ ९ ॥ देशाध्यक्षांश्च ॥ १० ॥

धन्वदुर्गम् ; धन्विनामेव मण्डलरूपं दुर्गम् । निर्जलपर्यन्तभूमिकं स्थानमित्यन्ये । नृदुर्गम् ; अन्योन्य-
संश्लिष्टमानुपमण्डलम् । महीदुर्गम् ; मह्यमेवेष्टकापापाणादिनिर्मितं दुर्गम् । मह्येवेच्चावचप्रदेशप्रचुरा दुर्गमित्यन्ये ।
वारिदुर्गम् ; नद्यादिप्रवाहेणोभयतः समवेतेन दुर्गम् । वृक्षदुर्गम् ; ^२घनतरगहनवेष्टितो भूभागः । गिरि-
दुर्गम् ; परिमण्डलगिरिवलयवेष्टितो देशः । गिरिशिरोभूभागो वा । तत्रोक्ते देशे एषामन्यतमं दुर्गमाधि-
वसेत् ॥ ६ ॥

एकस्य राज्ञः व्यवहितानेकदेशपरिपालनं कथं शक्यमित्यत आह । तत्र दुर्गे स्थितः सन् स्वस्वग्रामे
प्रत्येकमेकैकस्मिन् ग्रामे अधिपान् साधारण्येन पालननियुक्तान् कुर्यात् ॥ ७ ॥

प्रत्येकाध्यक्षसत्त्वेऽपि दशानां दशानां ग्रामाणामेकैकमपरमध्यक्षं कुर्यात् ॥ ८ ॥

दशाध्यक्षसद्भावेऽपि शतशतग्रामाध्यक्षमेकैकमपरं कुर्यात् ॥ ९ ॥

शताध्यक्षे सत्यपि देशानां ग्रामसमूहानां प्रत्येकमध्यक्षानपरंश्च कुर्यात् । चकारात् ^३द्विगतीश-
सहस्रेशयोर्ग्रहणम् । ^४यथाह मनुः—

“ ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिपं तथा ।

विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ”

इति ॥ १० ॥

ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः ^५परिहारं कुर्यात् ॥ ११ ॥

अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ॥ १२ ॥ सोऽप्यशक्तः

^६शताध्यक्षाय ॥ १३ ॥ सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ॥ १४ ॥

देशाध्यक्षोऽपि ^७सर्वात्मना दोषमुच्छिद्येत् ॥ १५ ॥

तेषां प्रयोजनमाह । यस्य यस्य ग्रामस्य यो योऽप्यशक्तः, स स तत्तद्ग्रामोद्भवानां दोषादिदोषाणां
चिन्ताचरणेन ^८परिहारं कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्वयं तद्ग्रामपरिहारं कर्तुमशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय नै देषं निवेदयेत् । न तत्परिहारं कुर्यात् ॥ १२ ॥

^१ तत्रप्रथम्य—ग, घ.

^२ घनतरगहन—छ.

^३ द्विगतीश—ग, छ, ट.

^४ From here to परिहारं च omitted in १२ to ८.

^५ परिहारं—घ; परिहारं—ट.

^६ शतेष्टाय—ग, ट.

^७ सर्वात्मना—घ.

^८ परिहारं—घ, छ.

स ^१दशाध्यक्षोऽप्यशक्तश्चेत् शतग्रामाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तं परिहरेत् ॥ १३ ॥

स शताध्यक्षोऽप्यशक्तश्चेत् देशाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तं परिहरेत् ॥ १४ ॥

अनवस्थां परिहरति । देशाध्यक्षः सर्वात्मनापि, सर्वेण धनादिना, आत्मना प्राणव्ययेनापि तं दोष-
मुच्छिन्द्यात् उच्छिन्नमूलमेव कुर्यात् । न तु राजनि निवेदयेत् । एतद्वृत्तीराह मनुः—

“यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।

अन्नपानेन्धनादीनि ^२ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥

दशी कुलं तु भुञ्जीत विशी पञ्चकुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ^३ ॥”

इति । कुलं हलद्वयीकर्षणीया भूमिः ; “हलं तु द्विगुणं कुलम्” इति वचनात् । हलमानं चाह हारीतः—

“अष्टगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥”

इति । अत्र धर्महलमेव ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

आकरशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान् नियुञ्जीत ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान्
धर्मकार्येषु ॥ १७ ॥ निपुणानर्थकार्येषु ॥ १८ ॥ शूरान् संग्राम-
कर्मसु ॥ १९ ॥ उग्रानुग्रेषु ॥ २० ॥ पण्डान् स्त्रीषु ॥ २१ ॥

कचित्रियोज्यविशेषानाह । आकरः ; रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । शुल्कम् ; राजप्राप्तं ^४पण्यविंशतिभागदि ।
स्यलशुल्कमिति यावत् । तरः ; तीर्यते नद्यादिः अनेनेति तरः ; नौकादिः ; तज्जं शुल्कम् । जलशुल्कमिति
यावत् । नागाः गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा । नगः पर्वतः ; तत्संबन्धि नागम् ;
गिरिशुल्कमिति वा । तेषु आप्तान् स्वहितैषिणो नियुञ्जीत । न ग्रामाध्यक्षादिभिरेव निश्चिन्तः स्यात् ;
आकरादीनां राज्योपष्टम्भकृतया विश्रद्धपरिहारायोगात् ॥ १६ ॥

धर्मकार्येषु दानादिव्यापारेषु धर्मिष्ठान् दानादिव्यसनिन एव नियुञ्जीत ; तेषां तद्व्यसनिन्त्वेन
तन्निगुणत्वात् ॥ १७ ॥

अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु तन्निगुणानेव नियुञ्जीत । यद्वा उहापोहादिना प्रयोजननिर्णयवत्
कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत ॥ १८ ॥

संग्रामकर्माणि सेनागुल्मनिवेद्यादीनि । तेषु शूरान् अमीरून् नियुञ्जीत ॥ १९ ॥

^१ दशग्रामाप्पशोऽति—च, छ.

^२ पुनः—ए, घ.

^३ ग्रामकः—घ.

^४ पण्यदि—च.

उग्रेषु ताडनमारणादिषु उग्रान् क्रूरान्त करणान् नियुञ्जीत ॥ २० ॥

पण्डान् नपुसकान् स्त्रीरक्षणादिषु नियुञ्जीत । यथाहु —

“ धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् ।

स्त्रीवान् स्त्रीषु नियुञ्जीत नीचार्थेषु कर्मसु ॥ ”

इति ॥ २१ ॥

प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः पष्ठमंशमा-
दयात् ॥ २२ ॥ सर्वसस्येभ्यश्च ॥ २३ ॥ द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो^१
बल्लेभ्यश्च^२ ॥ २४ ॥ मांसमधुघृतौपधिगन्धपुष्पमूलफलरसदारु-
पत्राजिनमृद्गाण्डादमभाण्डवैदलेभ्यः पाष्ठभागं राजा ॥ २५ ॥

राजो वृत्तिमाह । राजा यथोक्तविधिना रक्षिनाभ्य प्रजाभ्यो बल्यर्थं कररूपनिवृत्त्यर्थं संवत्सरेण
प्रतिसप्तसरमुत्पन्नात् धान्यात् श्रीहियमादे पष्ठमश गृह्णीयात् । मौनमस्तु—“ राजो बलिदान कर्षकैर्द्वन्द्वम-
मष्टम षष्ठ वा ” इत्याह । स च कृष्टाया भूमौ रतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयो व्यवस्थितो विकल्प — अतिभोगे
दशमाश , मध्यमभोगे अष्टमाश , अल्पभोगे षष्ठाश इति । मनुस्तु—“ धान्यानामष्टमो भाग षष्ठो
द्वादश एव वा ” इत्याह । तत्रापि पूर्वं व्यवस्था । तथा दशमद्वादशयोरपि ॥ २२ ॥

सस्यानि वार्षिकादीनि श्यामाकादीनि । तेभ्योऽपि सर्वेभ्य पष्ठमशमादद्यात् । पृथग्निर्देश शास्त्रा-
न्तरीयविकल्पनिरासार्थं ॥ २३ ॥

पशूपत्नीनिना पशुभ्यो हिरण्योपत्नीनिना हिरण्येभ्यो बल्लेपत्नीनिना बल्लेभ्यश्च प्रतिसवत्सर द्विकं
शतमादद्यात् । द्वावुपादीयेते यस्मिन् शते तत् द्विकं शतम् । “ तदस्मिन् वृद्धयापलाभशुक्लेपदा दीयते ”
इति कन् । पशुहिरण्यबल्लेपत्नीनिभ्य पशुहिरण्यबल्लेपत्नीनिनात् पशुहिरण्यबल्लेपत्नीनिनात् ॥ २४ ॥

मांस छागादे । मधु क्षोद्रम् । घृत सर्पि । ओषधय गुडुच्यादय । गन्धा चन्दनादय । पुष्पाणि
चम्पकादीनि । मूलानि हरिद्रादीनि । फलान्याम्रादीनि । रसा लवणादय । दारुणि काष्ठानि । पत्राणि
तारीपत्रादीनि । अजिनानि कृष्णाचिनादीनि । मृद्गाण्डानि षट्पादीनि । अश्ममाण्डानि मणिफादीनि ।
वैदलानि वशविदलकृत्नानि शूर्पादीनि । तेभ्य पाष्ठभागम् , पष्ठ एव पाष्ठ , स चासौ भागश्चेति पाष्ठभाग ।
त राजा शुक्लरूपमादद्यात् । प्रतिसप्तसरामित्यत्राप्यनुवर्तते ,

^१ प्रजाभ्यश्च—

^२ द्विकं शतं—

^३ पशुभ्यो—

^४ पुष्प omitted in क, पशुभ्यो for मूलान् and शक for दारु—

^५ अष्टमाशं—

^६ गण omitted in ग, ण, घ, ङ.

^७ मन्त्रेभ्यश्च—

“ यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसजितम् ।
व्यवहारेण जीवन्त राजा राष्ट्रे पृथग्ननम् ॥ ”

इति मनुस्मरणात् । यत्तु षष्ट पष्टितम इति हरदत्तः, तत्र,

“ आददीनाथ षड्भाग द्रुमासमधुसर्षिषाम् ।
गन्धोपधिरसाना च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणाना च चर्मणामजिनस्य च ।
मृन्मयाना च भाण्डाना मर्षेस्वाश्मयस्य च ॥ ”

इति मनुस्मरणात् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ॥ २६ ॥ ते हि राज्ञो धर्म-
कराः ॥ २७ ॥ राजा च ^१प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतेभ्यः^२ षष्ठांश-
भाक् ॥ २८ ॥

पूर्वाक्तस्य क्वचिदपवादमाह । ब्राह्मणेभ्यः सर्पिकभ्यो व्यवहर्तृभ्यश्च पूर्वोक्तकरादानं न कुर्यात् । पर-
तु श्रोत्रियेभ्यः, “ त्रियमाणोऽप्याददेत न राजा श्रोत्रियान् करम् ” इति मानवात् ॥ २६ ॥

तत्र हेनुमाह — ते ि श्रोत्रिया ब्राह्मणा करनिषेधेऽपि राज्ञे धर्ममेव निनाचारसपन्नं स्वत्वेन
ददति, सम्यक् रतिनाश्चेत् । यथाह मनुः—

“ स रक्ष्यमाणो राजा य उरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्धेते राज्ञो द्रविण राष्ट्रमेव च ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

ननु च करग्रहणस्य वृत्त्यर्थत्वेनान्यनो वृत्तिसभरे तदनायस्यमित्यत्र आह । करग्रहणेन सयनाभ्य-
प्रजाभ्यो यान्युपगतानि पुष्यानि, तदग्रहणेनासयनाभ्यो यानि, पापानि, तेभ्यो, गुण्य, षष्टम्य, भवन्ते ।
तपष्ठांशममदृष्टान्तरमात्रे नीत्यथ, न तु तदेव, “ शान्मफलं प्रयोक्तारि ” इति न्यायविरोधान्,

“ पुष्यान् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् । ”

“ अथर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यस्य ॥ ”

इति योगिमनुस्मरणात् । यत्तु—

“ अक्षयमाणो उरुतेति यत्र किञ्चित् किञ्चिदपि प्रजा ।
तस्मात् नृतेरर्थं यस्माद् गुदायमौ कगन ॥ ”

इति 'योगिसरणं, तत् अरक्ष्यमाणा इति शानचा अत्यन्तारक्षणेत्पञ्चात्यन्तदुष्कृतपरम् । तस्मात् करादानं दृष्टादृष्टार्थत्वेनावश्यकम् ॥ २८ ॥

स्वदेशपण्याच्च ^१शुल्कांशं दशममादद्यात् ॥ २९ ॥ परदेश-
पण्याच्च ^२विंशतितमम् ॥ ३० ॥

यत् पण्यं स्वदेश एव क्रीत्वा विक्रीयते वणिग्भिः, तस्मात् पण्यात् राजा दशमं शुल्कांशं शुल्करूपोऽंशः, तमादद्यात् । पण्यस्य दशममंशं शुल्कं गृहीयादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यत् पण्यं देशान्तरे क्रीत्वा देशान्तरे विक्रीयते, तस्मात् विंशतितममंशमादद्यात् । पण्यस्य विंशंशं शुल्कं गृहीयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि वाक्यद्वयेऽपि पण्यस्यैव दशमविंशतितमौ भागौ शुल्कांशः प्रतीयते; तथापि देयकालानुरूपेणाभियुक्तकृतस्य पण्यमून्यस्येति ज्ञेयम्;

“शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरथै यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥”

इति मानवात् । सामुद्रपण्यशुल्के तु विशेषो बोधायनीये—“सामुद्र. शुल्को वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् । अन्येषामपि सारानुरूपमनुद्धृत्य धर्मं प्रकृत्ययेत्” इति । सामुद्रः समुद्रमन्थी । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतमिति । श्रेष्ठमुक्ताफलादिषु मध्ये एकं वस्तु पृथक् कृत्वा अन्यत्र वस्तुनि दशममंशं शुल्कं गृहीयादित्यर्थः ॥ ३० ॥

^३शुल्कस्थानादपाकामन् सर्वापहारमामुयात् ॥ ३१ ॥

शिल्पिनः कर्मजीविनश्च ^४मासेनैकं राज्ञः कर्म कुर्युः ॥ ३२ ॥

शुल्कममन्नादाह । शुल्कस्य अङ्गणस्थानं दृष्टव्यमिति । तस्मान् शुल्कदानमिवा अपाकामन् अन्यमङ्गणं गच्छन् वणिक् सर्वपण्यापहारमामुयात् । तस्य सर्वा पण्यमपहारमित्यर्थः । इदं च राजयोग्यराजप्रतिपिद्ध-पण्यविषयम् । यथाह मनुः—

“राज्ञः प्रत्यानमाष्टानि प्रतिपिद्धानि यागि च ।

तानीह हसने खेमात् सर्वदारां हरेन्मृषः ॥”

इति । अन्यत्र तु

“शुल्कस्थानं परिहरन्नाले कयविकर्या ।

मिथ्यापार्दा च संन्याने दाप्योऽष्टगुणनयनम् ॥”

इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

^१ योगिसरणं—प.

^४ मासेनैकं. यथाथ—प.

^२ विंशंशं—उ.

^३ मासेनैकं—उ. उ.

^३ शुल्कस्थानं—उ. उ.

मासिक क्रमाह । शिल्पिनो लोहकारादय । कर्मजीविन कारव वर्धनयादय । चकारादात्मोपजीविन
शूद्राश्च मासेन प्रतिमासमेकैकाह साध्य लोहकाष्ठादिकर्म दुर्यु । स एव तथा कर । यथाह मनुः—

“ कास्त्वान् शिल्पिनश्चैव शूद्राश्चात्मोपजीविन ।
एकैक कारयेत् कर्म मासि मासि महीपति ॥ ”

इति । गौतमोऽपि—“ एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याता ^१नौचक्रान्तश्च” इति । आत्मोपजीविन शरीर-
कष्टकारिण । नौमन्तो नाविका । चक्रान्त शाकटिका । राजकर्मकरेभ्यो राज्ञा तस्मिन्नहनि भक्त देयमेव ।
यथाह स एव—^२“ भक्त तेभ्यो दद्यात् ” इति । वणिजा विशेषमाह स एव—“ पथ्य वणिग्निरर्था-
पचयेन देयम् ” इति । इदं च शुल्कादधिकम् । तदाह बृहस्पति —

“ शुल्क दद्युस्ततो मास एकैक पण्यमेव च ।
अर्षावर च मूल्याेन वणिनस्ते पृथक् पृथक् ॥ ”

इति । अर्षावर न्यूनलाभम् । मूल्य द्रव्यम् ॥ ३२ ॥

^३स्वान्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतय ॥ ३३ ॥
तद्दूषकांश्च हन्यात् ॥ ३४ ॥ स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात्
॥ ३५ ॥ साधूनां पूजनं कुर्यात् ॥ ३६ ॥ दुष्टांश्च हन्यात् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं प्रचाना परिपालन, तस्याङ्गान्याह । स्वामी राजा । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादय । दुर्गे
पूर्वोक्त धन्यादि । कोशो धननिचय । दण्डो हस्त्यधादियुत बलम् । राष्ट्र प्रजानिवासो देश । मित्राणि
सहजप्राकृतकृत्रिमाणि । एतानि अभिहिताभिधित्तिराजधर्माणा प्रकृतय मूलकारणानि ॥ ३३ ॥

तासा प्रकृतीना स्वान्यादीना ये दूषका कार्याक्षमतापादकदोषासज्जका शत्रुचारादय, तान्
हन्यात् ॥ ३४ ॥

स्वराष्ट्र स्वाजावशर्त्ता देय । तथा परराष्ट्र परेरा शत्रूणा यत् राष्ट्रम् । चकारात् मित्रोदासीन-
राष्ट्रयोश्च, चारा म्यशा एव चतुर्षी यम् तथा स्यात् । चारै सर्वेराष्ट्रवृत्त जानीयादित्यर्थ ॥ ३५ ॥

तत्र स्वराष्ट्रवृत्तजानप्रयोजनमाह—साधूना पूजनमिति । साधूना सुवृत्ताना पूजनं च स्वम्बादिदानेन
समानं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

दुष्टान् दुर्बृत्तान् हन्यात् अपरागानुसारेण ॥ ३७ ॥

शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान्^१ यथार्हं
यथाकालं प्रयुञ्जीत ॥ ३८ ॥ संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च
यथाकालमाश्रयेत् ॥ ३९ ॥

अथ परराष्ट्रवृत्तज्ञानप्रयोजनमाह । शत्रुः द्वेष्य । मित्रं सुहृत् । उदासीनः उभयविलक्षणः । मध्यमः
शत्रुविजिगीषुमध्यवर्ती नृपः । तांश्चाह योगीश्वरः—“अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः” इति ।
अनन्तरः अरिः; तत्परः मित्रम्; तस्मात् पर उदासीनः । अन्यत्रापि—“अरेश्च विजिगीषोश्च मन्यमो
भूम्यनन्तरः” इति । तेषु प्रतिदिशमस्मितेषु द्वादशस्वपि । यथार्हम्; अर्हं योग्यनामनतिक्रम्य । यथाकालं
स्वशत्रूपचयाद्यनतिक्रमेण सामादीन् प्रयुञ्जीत । तत्र साम प्रियनाम्यम् । दानं धनादेः । भेदः तस्मान्तादीनाम-
न्योन्यवैरोत्पादनम् । दण्डः धनापहारादिः । तद्यथा—हीनो दण्डेन, सम साप्ता, अधिको दानेन, अधिकतरो
भेदेन साधनीय इति । यद्वा शत्रुः दण्डेन, मित्रं साप्ता, उदासीनो दानेन, मयमो भेदेनेति ॥ ३८ ॥

सामादिप्रयोगाणां फलमाह । सधिः व्यवस्थाकरणम् । विग्रहः^२अपहरणम् । यानम् अरिं प्रति यात्रा ।
आसनम् उपेक्षा । संश्रयः बलप्रदाश्रयणम् । द्वैधीभावात् स्वजलस्य द्विधा करणम् । एव सधिप्रभृतीन् गुणान्
यथाकालं यथार्हं देशकालशक्त्याद्यनतिक्रमेणाश्रयेत् । एषां च देशकालम्यरूपादिभेदा मानवे द्रष्टव्याः ।
तत्र सामफल सधिः । दण्डफल विग्रहः । भेदफल दानम् । आसनसंश्रयद्वैधीभावात् दानफलमिति विवेकः ॥३९॥

चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् ॥ ४० ॥ परस्य व्यसने
वा ॥ ४१ ॥ परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान् नोच्छिन्ध्यात् ॥ ४२ ॥
परेणाभियुक्तश्च सर्वात्मना स्वराष्ट्रं गोपायेत् ॥ ४३ ॥

“सासिन् पौर्णमासीनि सत्रायाम्” इत्यनुग्रामनेन चैत्रमार्गशीर्षयोः पौर्णमासीसम्बन्धात् दर्शपूर्ण-
मान्तो द्वित्रिभेदोऽपि मासौ गृह्यते । वासञ्चात् फाल्गुनोऽपि । यथाह मनुः—

“मार्गशीर्षि शुभे मासि यात्रां यायान्मदीपतिः ।

फाल्गुन वाथ चैत्रं वा मासी प्रति यथानुरम् ॥”

इति । “यस्मिन् यात्रां यायादेतया पुनराधेयसमित्तपेष्टया इष्टा” इतिन् प्रत्ययमात्रार्थविरक्त्या प्रयोगः ;
तेषां नानिशीतोष्णतया समजलनया^३ पुनराधेये च सुन्दरत्वात् ॥ ४० ॥

^१ भेद omitted in ८

^२ ३२ omitted in ३, ४, ८.

^३ यथा omitted in ८

^४ गन्तव्यं इति—८, ९.

^५ अत्रानुग्राम—८,

नेमित्तिक कालान्तरमाह । परस्य शत्रो व्यसन धनत्रमित्रादिनाश । वाशब्देनात्मनो धनत्रमित्रादि-
योगश्च^१ गृह्यते । तस्मिन् यात्रा यायात् । तदाह मनु —

“ अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् ध्रुप जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्येन व्यसने चोत्थिते रिपो ॥ ”

इति ॥ ४१ ॥

यानफले विशेषमाह । परेषा शत्रूणा यो देशो राष्ट्र, तस्यावाप्तौ स्वयशीभावे, तद्देशस्य धर्मान्
आचारान् नोच्छिन्द्यात्, नाचारान्तरे प्रवर्तनेन परावर्तयेत्, न समूल वा लुम्पेत् । यथाह योगीश्वर —

“ यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहार उल्लिखितः ।
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमनाप्नुयात् ॥ ”

इति । तत्पदेनैव देशप्राप्तौ पुनर्देशपदोपादानं सनिहितावाप्तिपरामर्शभ्रमवारणाय । ततश्चावाप्तिधर्माणाम्

“ उपरुन्धारिमासीत् राष्ट्र तस्योपपीडयेत् ।
दूपयेचास्य सततं यवसाक्षोदकेन्धनम् ॥ ”

इत्यादीनां तदवाप्तानुच्छेदो निरस्तः ॥ ४२ ॥

आसनादिफलविशेषमाह । आसनादिषु यथाऽथचित् स्वराष्ट्रक्षणमेव फलम् । तत्र शत्रूणांभियुक्तं
आस्फन्दितश्चेत् तदा स्वराष्ट्र संवेण बलशोशादिना अन्तत आत्मना स्वशरीरेणापि गोपायेत् रक्षेत् ॥ ४३ ॥

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसहशो धर्मः ॥ ४४ ॥ गोब्राह्मण-
नृपमित्रधनदारजीवितरक्षणात्^२ ये हतास्ते स्वर्गलोकभाजः ॥ ४५ ॥
वर्णसंकररक्षणार्थं^३ च ॥ ४६ ॥

ननु आत्मना रक्षणे प्रधानविरोध एवेति क धर्मः^४ इत्यन आह । अवेष्टिन्यायेन राजा क्षत्रियाणाम्,
न पार्थिवानामेव, समरे सग्रामे य तनुत्यागो मरण, तत्तुल्योऽन्यो धर्मो नास्ति । तेन तनुत्यागेन राष्ट्ररक्षणे
धर्मद्वयलाभः ॥ ४४ ॥

प्राग्निष्ठाह । गोब्राह्मणो जातिमात्रेण । नृप धार्मिक प्रजापालक । मित्र स्वोपकारकं सुहृत् ।
धन जीवनमाधनम् । दारा धर्मापत्यसाधनानि स्त्रिय । जीवित प्राणा । एतेषा रक्षणाद्भेदो ये हता

^१ पारश्च—७

^२ रक्षणाार्थं—७, ११, ४

^३ जन्यान्नेष्वपि—४ to ५

^४ रक्षणार्थं—७ to च ७, ४

प्रतिपक्षैः, ते स्वर्गलोकं भजन्ति । इदं च युद्धं विनाप्ययुद्धधर्मिणां फलोपदर्शनेन काम्यं मरणान्तरमुपदिश्यते ; अन्यथा युद्धमरणमात्रस्य स्वर्गफलकृतया विशेषवचनानर्थक्यात् । अत एव मनुः—

“ शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुह्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विद्वेषे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ ”

इति ॥ ४५ ॥

परदारामिमर्शनेन जायमानात् वर्णसंकराच्च यत् रक्षणं वर्णानां, तदर्धमपि वा हत' ये. बन्दिग्राह-
जारादिभिः, तेऽपि स्वर्गलोकभाजो भवन्ति । अत एवाह मनुः—

“ परदारामिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ”

इति । वसिष्ठोऽपि—“ आत्मत्राणे वर्णसंघे वा ब्राह्मणवैश्यौ शत्रुमादर्शयिताम् । क्षत्रियस्य तु तस्मिन्-
त्यमेव ; रक्षणाधिकारात् ” इति । पूर्वं दाराणां प्राणरक्षणमुक्तम् । अत्र तु वर्णसंकराद्व्रजणमिति भेदः ॥४६॥

• राजा परपुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभियञ्चेत् ॥ ४७ ॥ न
राजकुलमुच्छिन्त्यात् ॥ ४८ ॥ अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥ ४९ ॥

यदा रिपुद्वन्द्वनादिना तत्पुरमवाप्तेति राजा, तदा तत्रारिपुरे तस्मैव राज्ञः कुलीनं कुल्यमंभनमभिय-
ञ्चेत् ; न त्वन्यम् । यदि स्वचिकीर्षितं विन्याप्य ममयं करोति,

“ सर्वेषां तु त्रिभिर्नैषां ममामेन चिकीर्षितम् ।
भ्यापयेत्तत्र तद्वन्द्यं कुर्यान्न गमयन्क्रियाम् ॥ ”

इति मानवात् ॥ ४७ ॥

अकुलीनाः ; राजकुलानुपजाताः राजनेरराटयो दाम्नीपुराटयो वा फेरत्नान्मोरेणैव राजानः,
मरुत्यादन्वयः ; तत्कुलं नृत्विज्याद्वेदेत्यर्थः । यथा वक्ष्यति—“ ये वाकुलीना राजान्निश्चयमपुः ” इति ।
तान् हन्यादिति वनंते ॥ ४८, ४९ ॥

नैमित्तिक कालान्तरमाह । परस्य शत्रो व्यसन धनत्रमित्रादिनाश । वाशब्देनात्मनो धनत्रमित्रादि-
योगश्च^१ गृह्यते । तस्मिन् यात्रा यायात् । तदाह मनुः—

“ अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् ध्रुव जयम् ।

तदा यायाद्विगृह्येय व्यसने चोत्थिते रिपो ॥ ”

इति ॥ ४१ ॥

यानफले विशेषमाह । परेषा शत्रूणा यो देशो राष्ट्र, तस्यावासौ स्वमशीभावे, तद्देशस्य धर्मान्
आचारान् नोच्छिन्द्यात्, नाचारान्तरे प्रवर्तनेन परावर्तयेत्, न समूल वा लुम्पेत् । यथाह योगीश्वर.—

“ यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहार कुलस्यिति ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमवाप्नुयात् ॥ ”

इति । तत्पदेनेन देशप्राप्तौ पुनर्देशपदोपादान सनिहितावाप्तिपरामर्शभ्रमप्रारणाय । ततश्चावाप्तिधर्माणाम्

“ उपरुन्धारिमासीत राष्ट्र तस्योपपीडयेत् ।

दूप्येचास्य सतत यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ ”

इत्यादीना तदवाप्ताननुच्छेदो निरस्त ॥ ४२ ॥

आसनादिफलविशेषमाह । आसनादिषु यथाक्वचित् स्वराष्ट्ररक्षणमेव फलम् । तत्र शत्रुणाभियुक्त
आस्कन्दितश्चेत् तदा स्वराष्ट्र संवेण वलशोशादिना अन्तत आत्मना स्वशररिणापि गोपायेत् रक्षेत् ॥ ४३ ॥

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशो धर्मः ॥ ४४ ॥ गोब्राह्मण-
नृपमित्रधनदारजीवितरक्षणात्^३ ये हतास्ते स्वर्गलोकभाजः ॥ ४५ ॥
वर्णसंकररक्षणार्थं^४ च ॥ ४६ ॥

ननु आत्मना रक्षणे प्रथमनिरोध एवेति क्व धर्मः ? इत्यत्र आह । अवेष्टिन्यायेन राजा क्षत्रियाणाम् ,
न पार्थिवानामेव, समरे सप्रामे य तनुत्यागो मरण, तनुत्योऽन्यो धर्मो नास्ति । तेन तनुत्यागेन राष्ट्ररक्षणे
धर्मद्वयलाभ ॥ ४४ ॥

प्रामद्विक्रमाह । गोत्रात्मणौ जतिमात्रेण । नृप धार्मिक प्रनापालक । मित्र स्तोपकारक सुहृत् ।
धन जीवनमाननम् । दारा धर्मापत्यमाधनानि स्त्रिय । जीवित प्राणा । एतेषा रक्षणाद्धेतो ये हता

^१ पौरुष—७

^३ रक्षणार्थं—७, १, ८

^२ अन्या-व्यपि—क to घ

^४ रक्षणार्थं—क to च, ज, ट

प्रतिपन्नैः, ते स्वर्गलोकं भजन्ति । इदं च युद्धं विनाप्ययुद्धधर्मिणां फलोपदर्शनेन कास्यं मरणान्तरमुपदिश्यते ; अन्यथा युद्धमरणमात्रस्य स्वर्गफलकतया विशेषचनानर्थक्यात् । अत एव मनुः—

“ शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुह्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ ”

इति ॥ ४५ ॥

परदारामिमर्शनेन जायमानात् वर्णसंस्मरश्च यत् रक्षणं वर्णानां, तदर्थमपि वा हता ये. वन्दिग्राह-
जारादिभिः, तेऽपि स्वर्गलोकभाजो भवन्ति । अत एवाह मनुः—

“ परदारामिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन् महापतिः ।
द्वेजजनकरदण्डैश्चिह्नयित्वा प्रयासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोभस्य जायते वर्णसंस्मरः ।
येन मूलद्वरोऽधर्मः सप्तेनाशाय कल्पते ॥ ”

इति । वसिष्ठोऽपि—“ आत्मत्राणे वर्णसंस्मरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददायाताम् । क्षत्रियस्य तु तन्नि-
त्यमेव ; रक्षणाधिकारात् ” इति । पूर्वं दाराणां प्राणरक्षणमुक्तम् । अत्र तु वर्णसंस्मरद्रक्षणमिति भेदः ॥४६॥

राजा परपुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिपिञ्चेत् ॥ ४७ ॥ न
राजकुलमुच्छिञ्चन्त्यात् ॥ ४८ ॥ अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥ ४९ ॥

यदा रिपुदहनदिना तत्पुरमवाप्नोति राजा, तदा तत्रारिपुरे तस्मैव राज्ञः कुलीनं कुटुम्बभूतमभिपि-
ञ्चेत् ; न त्वन्यम् । यदि स्वचिरीर्षिनं विष्म्याप्य ममय करोति,

“ मर्षेषां तु विद्विष्येण ममात्मेन चिरीर्षिनम् ।
स्यापयेत्तत्र तदस्य दुर्याग ममयत्रियात् ॥ ”

इति मानसान् ॥ ४७ ॥

अतुर्नानाः ; रात्रतुलानुत्पत्ताः रात्रमेवरात्रयो दार्ढ्यपुरादयो वा केन्द्रमन्त्रेऽभेन गच्छन्,
तत्तुलादन्वयः ; तत्तुलं तुल्यम्यादेवेत्यर्थः । यथा कथयति—“ ये चातुर्नाना गच्छन्मन्त्रेऽभेनु ” इति ।
तान् हन्यादिति वदन्ते ॥ ४८, ४९ ॥

मृगयाक्षस्त्रीपानाभिरतिं परिहरेत् ॥ ५० ॥ वाक्पारुष्य-
दण्डपारुष्ये च ॥ ५१ ॥ नार्थदूषणं कुर्यात् ॥ ५२ ॥ ^१आद्यद्वाराणि
नोच्छिन्ध्यात् ॥ ५३ ॥

मृगया आखेटकम् । अशो घृतम् । स्त्रियो मैथुनम् । पानं मद्यादेः । इदमन्येषामप्युपलक्षणम् ।

यथाह मनुः—

“मृगयाक्षो दिवा स्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तैर्धनिकं वृथाया च कामजो दशको गणः ॥”

इति । चतुष्टयपरिगणनं तु तेषां कष्टतरत्वमभिप्रेत्य । यथाह मनुः—

“पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतरं विद्याच्चतुष्क कामजे गणे ॥”

इति । कष्टतरम् अत्यन्ताभिरतिजनकत्वेन दुष्परिहरम् । अत एव तेषु अभिरतिमत्यासक्तिं परिहरेत् ॥ ५० ॥
वाक्पारुष्यं परुषभाषणम् । दण्डपारुष्यं निर्दयप्रहरणम् । ते उभे परिहरेत् ॥ ५१ ॥

अर्थस्य सुवर्णादेः दूषणं वृथा व्ययः ; त न कुर्यात् । इदमप्यन्येषामुपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“^२धैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।
वाम्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥”

इति । त्रितयगणनं तु पूर्ववदेव । यथाह मनुः—

“दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ॥”

इति ॥ ५२ ॥

स्वपुरे परदुर्गेषु वा आद्यद्वाराणि पूर्वराजकृतानि तोरणगोपुरादीनि नोच्छिन्ध्यात्, न परावर्तयेत्
न लुपेद्वा, यथायादीनि शुद्धानि भवेयुः ॥ ५३ ॥

नापात्रवर्षी स्यात् ॥ ५४ ॥ आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ॥ ५५ ॥
निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ५६ ॥ द्वितीयमर्धं कोशे
प्रवेशयेत् ॥ ५७ ॥

अपात्रेषु नटविट्यन्दिचारणमागधादिषु धनवर्षणशीले न स्यात्;

“धूर्ते वन्दिनि मत्ते च कुवैधे वित्तवे शठे ।
नटे चारणमल्लेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥”

इति दक्षस्मरणात् । ताच्छील्यन्निषेधादानुशंस्थाय यत्किञ्चित् दद्यात् ॥ ५४ ॥

उत्तरविश्वक्षयेदमारभते । आकराः सुवर्णरत्नाद्युत्परिस्थानानि । तेभ्यो यदुपात्तं तत् सर्वं स्वयमादद्यात् ।
न तत्र विप्राद्यंशकल्पना ॥ ५५ ॥

निधौ विशेषमाह । अज्ञातस्वामिकं भूमौ चिरनिखातं निधिं लब्ध्वा राजा ब्राह्मणेभ्यः तदर्धं दद्यात् ।
अर्धमित्यनेनैव सिद्धौ तच्छब्दो यस्य सुवर्णादिः अर्धकरणं संभवति, तस्यैव दानमाचष्टे, मूल्यादिकल्पनया
न रत्नहीरकादेरपीति । यथाह मनुः—

“निधीनां हि पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धभाप्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥”

इति ॥ ५६ ॥

लब्धस्य निधेरर्थं ब्राह्मणेभ्यो दत्ते द्वितीयमर्धं राजा कोशे प्रवेशयेत्, स्थापयेत् । ‘अर्धं ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात्’ इत्यनेनैवार्धादानसिद्धौ पृथक् सूत्रकरणं कोशप्रवेशमात्रविधानार्थम् । न तदानीमेव तत् व्ययीते-
त्येवमर्थम् । अत एव प्रत्यागते स्वामिनि रूपसंस्त्यादिविभावितोऽसौ प्रत्यर्पणीय इति वक्ष्यति ॥ ५७ ॥

निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् ॥ ५८ ॥ क्षत्रियश्चतुर्थ-
मंशं राज्ञे दद्यात्, चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धमादद्यात् ॥ ५९ ॥
वैश्यस्तु चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात्, ब्राह्मणेभ्योऽर्धं, चतुर्थमंशमाद-
द्यात् ॥ ६० ॥ शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे
दद्यात्, पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्यः, अंशद्वयमादद्यात् ॥ ६१ ॥

पूर्वोक्तं निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमेवादद्यात् ; राजे न दद्यात् ; पट्टमामिरतश्चेत् । यथाह यमिष्ठः—

“ब्राह्मणश्चेन्नधिगच्छेत् पट्टमंस्तु वर्तमानो न राजा हरेत्” इति ॥ ५८ ॥

क्षत्रियश्चेत् पूर्वोक्तं निधिं लभते, तदा तं चतुर्धा विभज्य, एकं चतुर्धां राजे, अर्धं चतुर्धां
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ; अरमिष्टमर्धं स्वयमादद्यात् ॥ ५९ ॥

यदि वैश्यो निधिं लभते, तदा तं चतुर्धा विभज्य एकमंशं राजे, अंशद्वयं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
अरमिष्टं चतुर्धां स्वयमादद्यात् ॥ ६० ॥

यदि शत्रो निर्भि रभते, तदा त द्वादशधा विभज्य पञ्चाशान् राज्ञे, पञ्चाशान् ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अग्निष्टमगद्वय स्वयमादद्यात् । एतेन “अप्रजायमान विच योऽधिगच्छेत् राजा तद्धरेत्, अधिगन्त्रे षष्ठमश प्रदाय ” इति वारिष्ठे “अब्राह्मणोऽप्यास्याता षष्ठमश रभते ” इति गौतमीये च यच्छब्दाब्राह्मणशब्दौ शूद्रपगवेन व्याख्यातौ । यत्तु “इतरेण निधे लब्धे राजा षष्ठाशमाहरेत् ” इति योगीश्वरवाक्ये इतरशब्द अग्निद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिपरो व्याख्यातो भिताक्षराया, तत् क्षत्रियवैश्यविषयकैतद्वचनद्वयादर्शन- निवन्तमिति मन्तयम् । यत्तु अपराङ्मण इतरशब्दोऽग्निद्वद्ब्राह्मणमात्रपरोऽभिहित, तत् गोरक्षकादिब्राह्मण- परतया कर्त्तव्यं साधु,

“ गोरक्षान् वाणिजकास्तथा कारुशुशीलवान् ।

प्रेत्यान् वारुषिकाश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥ ”

इति स्मरणान् ॥ ६१ ॥

अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ॥ ६२ ॥ स्वनिहिताद्राज्ञे

ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः ॥ ६३ ॥

यद्यधिगन्त्रा राज्ञे न निवेदितो निधि, अथ च विज्ञात स्थचिद्राजा, तदा तस्य निधे सर्वमप्यशम- प्पन्रेत् । अग्निगन्ता च शास्त्रानुसारेण दण्डनीय । यथाह योगीश्वरः—“अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्त दण्ड- मेन च ” इति । यद्वा अनिवेदिन इति कर्तारि निष्ठा । य कश्चित् निर्भि रब्धे राजे न निवेदितवान्, विज्ञातश्च नियधिगन्तृत्वेन, राजास्य सर्वं निर्भि रन पुत्रेभ्यः चापहरेत् । मूर्धानसिक्काद्यनुलोमनामा मातृसमान- धर्मन्यान् क्षत्रियादिरदेव निर्णय । प्रतिशोमनामा शूद्रमर्मत्वात् शूद्ररदेवेति ॥ ६२ ॥

विज्ञातम्यामिक त्वा । यद्यसौ 'राजन्त्रो निधि स्वय ब्राह्मणादिवर्षिरेव निहितो भवेत्, तदा ब्राह्मणसर्वं क्षत्रियादय द्वादशमश राजे दद्युः, स्याय निर्भि चाप्यु । अयमर्थ —यद्यधिगन्तो निधि क्षत्रियादिभि स्वामिभिर्गम्य रूपमन्यादिभिर्मात्र्यते, तदा द्वादशमश दत्त्वा लभ्यत इति । यथाह मनुः—

“ ममायमिति यो नूयान् निधि मयेन मानव ।

तस्याददीत पद्ममाग राजा द्वादशमेव वा ॥ ”

इति । अग्निहोत्रमनु वर्णपगया कल्पपगया वा योग्य । यथाह म एव—

“ प्रनष्टम्यामिकं द्रव्यं राजा न्यज्ज निरापयेत् ।

अर्शकं श्रयज्जद्वरेण स्वमी पग्नो नृपनिरेत् ॥ ”

इति । हरण न व्यय, पश्चादप्यागते दानानश्यभावात् । ततश्च त्र्यब्दादर्वाक् द्वादशाशाम्, उपरिष्ठात् पष्ठमशमिति ध्येयम् । द्वादशाशमिति नियमेन च स्वाम्यागमनात् पूर्वं राजादिभिर्दत्तस्याप्यर्थादि ब्राह्मणाद्य-
शस्यास्नामिदत्तनया प्रत्याहरणीयत्व गम्यते, “अम्बामिन्द्रिय दानमार्धिं च विनिरर्तयेत्” इति बृहस्पति-
स्मरणात् । ¹यद्वा स्वनिहितमेव निर्धिं चिरकालमनासादित यदि स्वयमेव लभन्ते वर्णा, तदा ब्राह्मणवर्षं
राज्ञे द्वादशमग दद्यु । ब्राह्मणश्च द्वादशमपि न दद्यात् । यथाह नारदः—

“स्वमप्यर्थं तथा नष्ट लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृह्णीयात् त तत शुद्धमशुद्ध स्यादतोऽन्यथा ॥”

इति । यद्वा ब्राह्मणवर्षं पूर्वोक्त ब्राह्मणाश्च निना राज एव दद्यु, ब्राह्मणेभ्यो न दद्युरिति ॥ ६३ ॥

परनिहितं “स्वनिहितमिति द्रुवंस्तत्समं दण्डमावहेत्” ॥ ६४ ॥

वालानाथस्त्रीधनानि राजा¹ परिपालयेत् ॥ ६५ ॥ चौरहृतं धनम-

वाप्य सर्वमेव सर्ववर्णोभ्यो दद्यात् ॥ ६६ ॥ अनवाप्य च स्वकोशा-

देव² दद्यात् ॥ ६७ ॥

मिथ्यावादिन प्रत्याह । य पुन परनिहितम् अन्यदीय निर्धिं लोभातिगयेन स्वनिहित स्त्रीयमिति
ब्रूते, स तत्सम मकूननिधिसम दण्डमावहेत् दद्यात् । मनुस्त्वष्टमाश्च दण्डमाह—

“अनृत तु वदन् दण्ड्य म्ववित्तस्याशमष्टमम् ।

तस्यैव वा विधानस्य सम्ययात्पीयसी कलाम् ॥”

इति । अल्पीयसी षोडशीम् । तत्रेय व्यसत्या—अस्यस्य म्वत्वरचने तत्समो दण्ड । म्वस्यैव सम्यान्वधा-
वचने अष्टमाशादिरिति ॥ ६४ ॥

वाल वा षोडशाद्वर्षात् । अनाथ अवेक्षकरहित अन्धपट्ट्यादि । स्त्री कन्यापुत्रादि । मयेऽनाथ-
पदप्रयोगादुभयत्रान्वयेन वालस्त्रियोरप्यनाथत्व गम्यते । ततश्चानाथयोर्गोस्त्रियो अनाथस्त्रिय अनाथस्य च धनानि
स्वयमुपलब्धानि तैर्निमान्निनाम्यभि रूपसम्बन्धादिभि न तदानीमेव प्रत्यर्पयेत् । किंतु यावत्तन्मान्यं म्वयमेव
राजा परिपालयेत् । यथाह मनुः—

“बाल्दद्यादिक रिक्थ तावद्दानानुपालयेन् ।

यावत् स्यात् म समावृत्ते यावद्वातीर्नर्शन ॥

¹ यद्वा omitted in ११, प ८

² म्वदन्ति—१

³ आचरन्—१

⁴ एव omitted in ८

⁵ एव च—१

वशापुरासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कृतासु च ।

पतिप्रतासु च स्त्रीषु विनाम्बानुरासु च ॥ ”

इति । चकारान् स्वयमनुष्यद्वयानि तद्गृहस्यान्वपि पालयेत् । तथाच शहूलिखितौ—“न हार्यं राज्ञा देवराक्षणसम्भितम् । न निद्रोपोपनिर्गं । न क्रियाक्रमागतम् । न चालम्बिधनानि ” इति । निक्षेपोपनिर्गं यदन्ते म्यापित्री तन्निम्नृतेऽपि राजा तौ न हार्यौ; किंतु यथास्थानं पालनीयौ । तथा क्रियाः जीर्णोद्देशिकाः; क्रमा विवादादीनाम् । राजानुवृत्तावपि राजप्रहणं लुब्धनह्वान्धनादिनिराम्याय; तेषां तदपवर्तित्वमभवात् । यथाह मनुः—

“ जीवन्तीनां तु तामां ये तद्दरेयुः स्वयान्भवाः ।

तान्छिष्याघोरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ”

इति । प्रजापालनेनैवास्य मिदं पृथग्विधानं राजभागप्रहणनिवृत्त्यर्थम्; पूर्वोक्तशहूलिखितवचनारम्भमन्वर्थम् ॥ ६५ ॥

चौरहन्तं प्रत्याह । चौरैः प्रच्छन्न प्रसाशं वा अपहृतं जानपदधनमत्राप्य प्रत्यानीय, सर्वमेव सर्वश्रेष्ठैर्भ्यो दद्यात् प्रत्यर्पयेत् । सर्वमेवेत्यनेन भृतिप्रेनापि किञ्चिदादेयमित्युक्तम्; उपयोगे दोषधरणात् । यथाह मनुः—

“ दानार्थं सर्वश्रेष्ठैर्भ्यो राजा चौरहन्तं धनम् ।

राजा तदुपपुत्रानधोरम्याप्नोति विन्ध्यम् ॥ ”

इति । सर्वमेवेत्यस्य ददातिनापि मन्यते; अदाने दोषधरणात् । यथाह योगीश्वरः—

“ देयं चौरहन्तं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददति मनप्नोति विन्ध्यं यस्य तस्य तत् ॥ ”

इति । एतेनैवेत्येवमेतौ निगदन्तौ ॥ ६६ ॥

चौरहन्तं प्रत्याह । यवनादिभिः शत्रुजननाप्य, तान् द्रव्यं सर्वश्रेष्ठादेव दद्यात् । चकारादन्तो वि ।

यथाह मनुः—

एव प्रजापालने दृष्टोपायानभिधायेदानीमदृष्टोपायास्तत्राह । प्रत्युत्पन्नारिष्टशमनाय क्रियमाणं कर्म शान्तिं ग्रहशान्तिमहाशान्त्यादि । अनुत्पन्नारिष्टानुत्पत्तयै क्रियमाणं कर्म स्वस्त्ययनम्, प्रास्थानिकहोमादि । बहुवचनेन च पुण्याहादीनां ग्रहणम् । तैः द्वैवोपघातान् प्रशमयेत् । देवैः पौर्णद्वैहिकमिष्टानिष्टपल्ककर्म । तेनोपघातान् आपदं प्रशमयेत् । प्रशमनं नामोत्पन्नानां प्रध्वंसनम्, अनुत्पन्नानां च प्रागभावपरिपालनमिति । यथाह गौतमः—“यानि च द्वैवोत्पातचिन्तका ब्रह्मयुस्तान्याद्रियेत ।^१ तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिचानते । शान्तिपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषणसवननामिचारद्विपद्व्यद्वियुक्तानि च शालाग्नौ उर्यात्” इति । ‘पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु’ इति दिनदोषनाशकं कर्म पुण्याहम् । आयुष्यं जन्मदिनकर्तव्यं दूर्वाहोमादि । मङ्गलं वास्तुशान्त्यादि । विद्वेषणं शत्रूणां परस्परं विरोधोत्पादनम् । सननं वशीकरणम् । अभिचारं मारणम् । द्विपद्व्यद्वि द्विपताम्^२ ऋद्धयभावः । एतानि शालाग्नौ कार्याणि । स च “राजस्तु विशेषान् वक्ष्यामि” इति प्रकृत्यं वेश्मं आवसथं समेति त्रीणि स्थानान्यभिधाय “सर्वेऽप्येवाजस्ता अग्रयं सु । अग्निपूजां च नित्यां यथा गृहमेधे” इति आपस्तम्बोक्तानां त्रयणामप्यग्नीनामन्यतमं^३ शालाग्निरवसेयः । नौपासनो नापि त्रेताग्निः, तयोः गाह्येषु श्रौतेषु च नियमितत्वात् ॥ ६८ ॥

परेषां शत्रूणां चक्रं कल्मः । तेनोपघातान् आपदं शस्त्रनित्यतया शस्त्राभियोगेन प्रशमयेत् । चकारात् स्वचक्रोपघाताश्च ॥ ६९ ॥

वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं पुरो-
हितं च वरयेत् ॥ ७० ॥ शुचीनलुब्धान्^४ अवहितान् शक्तिसंपन्नान्
सर्वार्थेषु च सहायान् ॥ ७१ ॥

वेदा ऋगादयश्चत्वारोऽपि, शान्त्यादीनामथर्वाभिधेयत्वात् । यथाह योगीश्वरः—

“पुरोहितं च कुर्वन्तं देवजमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्या च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥”

इति । इतिहासा महाभारताद्याः । धर्मशास्त्रं मानवादि । अर्थं अर्थशास्त्रम् औशनसादि । तेषु कुशलम् । कुलीनम्, महाकुलप्रभूतम् । अयङ्गम्, अविकलाङ्गम् । तपस्विनम्, ऋच्छूचान्द्रायणादिनिष्ठम् । वरणेन अभ्यर्थनेन पुरोहितम् अग्रतो निहितं सर्वकार्येषु उर्यात् । यद्यपि सामान्यनोऽभिहितं, तथापि ब्राह्मणमेव, “तस्माद्वाजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत” इति श्रुतेः । चकारादभिननादिसपन्नम् । यथाह गौतमः—“ब्राह्मणं पुरो दधीत विद्याभिनननाम्नूपनयं शीलसपन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम्” इति । यद्वा

^१ तदधीनमपीत्येक—ए, च, छ

^२ उत्तम—ए, च, छ, ट

^४ तपस्विनं च पुरोहितं—७

^२ वृद्धयमान—ए, च, छ

^३ द्वितार—७, ट

चकारात् ऋविज्ञोऽपि वरयेत् । यथाह योगीश्वरः—“ श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजस्तथा ” इति ।
ऋत्विगेर च क्रमागतो विप्रादीनामुपाध्याय इत्युच्यते । तथा च शङ्खलिखितौ—“ स एवादुष्टस्तस्य
ऋत्विक् कुलोपाध्याय ” इति ॥ ७० ॥

शुचीन्, वाखाभ्यन्तरशौचयुक्तान् । अलुब्धान्, लिप्सातिशयरहितान् । अवहितान्, सर्वत्र
सवधानान् । शक्तिमि प्रभावोत्साहमन्त्रजामि सपत्नान् युक्तान् । समर्थेषु सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकेषु
मतिविषयेषु कृतिविषयेषु च सहायान्, सह अयन्ते इति सहाया सहकारिण, मन्त्रिणो वरयेत् अभ्यर्थ-
येत् । बहुवचनसामान्येऽपि सप्ताष्टौ वा कार्या । यथाह मनुः—

“ मौलज्ज्वालविद शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवान् ।
मन्त्रिण सप्त वाष्टौ वा कुर्यात् सुपरीक्षितान् ॥ ”

इति । तथा—

“ दूत चैव प्रकुर्यात् समशास्त्रविशारदम् ।
इक्षिताचारचेष्टाञ्च शुचिं दक्ष कुलोद्भवम् ॥ ”

इति । भारतेऽपि—

“ सेनान्य चाभिपिञ्चेत् सेनाकर्मस्ववस्थितम्^१ ।
शूर व्यूहविधानञ्च हस्त्यधरथकोविदम् ॥ ”

इति ॥ ७१ ॥

स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्धम्^२ ॥ ७२ ॥

व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्ज्यात् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तो राजा स्वयमेव, नान्यद्वारा, व्यवहारान् निरुद्धामिमाननिपयान् पश्येत् सदसद्रूपेण विवेच-
येत् । यथोक्तम्—

“ परम्पर मनुष्याणां स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु ।
वाक्यान्त्यायाद्वन्नम्यान व्यवहार उदाहृत ॥ ”

इति । तस्य च बहुवचनेनानेऽनिरुत्वमुक्तम् । तदाह मनुः—

“ तेषामाद्यमृणादान निक्षेपोऽन्वामिनिम्य ।
सम्य च समुत्थान दत्तस्यानपफ्रमं च ॥
धेननम्येन चात्मान सप्रिदध व्यतिनम ।
अयमिद्व्यानुशयो विनाऽ स्वामिपाल्यो ॥ ”

सीमान्निवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥”

इति । कथम् ? विद्वद्धिः वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ब्राह्मणैः, न क्षत्रियादिभिः, सार्धम् । तृतीयानिर्देशात्
ब्राह्मणानामप्राधान्येन नान्यथादर्शनादर्शनफलसंबन्धः ; किंतु राज्ञ एव । यथाह मनुः—

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥”

इति । एते च विधायका इत्युच्यन्ते ;

“विधायकैस्त्रिचतुरैः सम्यक् शास्त्रार्थकोविदैः ।
सभ्यैर्निर्णीतमर्थं तु राजा विप्रैः परीक्षयेत् ॥”

इति नारदस्मरणात् । राज्ञोऽनुवृत्तावपि स्वयमेवेति वचनं क्रोधलोभादिदोषपरकरतानिरासाय । यथाह
याज्ञवल्क्यः—

“व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥”

इति ॥ ७२ ॥

स्वयमेवेत्यस्यानुकल्पमाह । पूर्वोक्ते व्यवहारदर्शने स्वस्याशक्तौ ब्राह्मणं प्राड्विवाकं नियुञ्ज्यात् ।
यथाह योगीश्वरः—

“अपश्यता कार्यवशाद्भवहारान् नृपेण तु ।
सम्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥”

इति । प्राड्विवाकशब्दार्थमाह वृहस्पतिः—

“निवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति । चाशब्दात् तदसंभवे क्षत्रियः । तदसंगवे वैश्यं वा नियुञ्ज्यात् । न तु द्यज्ञम् । यथाह कात्यायनः—

“ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्रेन वर्जयेत् ॥”

इति ॥ ७३ ॥

जन्मकर्मव्रतोपेताश्च^१ राज्ञा सभासदः कार्याः, रिपौ^२ मित्रे
च ये समाः, ^३कामक्रोधभयलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः
॥ ७४ ॥

सभ्यानाह । जन्म विशिष्टमातापितृत् । कर्म जातकर्मादिसस्कारा । व्रतानि अध्ययनाङ्गानि सौम्य-
प्राजापत्यादीनि । तै उपेता युक्ता । चकारात् श्रुताध्ययनसपत्ना । यथाह योगीश्वरः—

“ श्रुताध्ययनसपत्ना धर्मज्ञा सत्यमादिन ।

राजा सभासद कार्या रिपौ मित्रे च ये समा ॥ ”

इति । रिपो मित्रे च ये समा रागद्वेषरहिता । कामो भोगलिप्सा । क्रोध अमर्ष । भय त्रास । लोभ
लिप्सातिशय । आदिशब्दात् खेहादीना ग्रहणम् । तै वृत्त्वा कार्यार्थिभि व्यावहारिकै अनाहार्या अना
कर्षणीया । अयमर्थ — कार्यार्थिभि स्यादिप्रदानेन स्वनिपयन्पक्षपातजनन सभ्याना कामेनापकर्षणम् ।
प्रतिपक्षतिरस्कारश्रवणेन स्वपक्षपातजनन ^४क्रोधेनार्कर्षणम् । निपक्षपातदर्शनेन स्वपक्षपातजनन भयेना-
कर्षणम् । धनदानादिना स्वपक्षपातजनन लोभेनार्कर्षणम् । तद्रहिता ब्राह्मणा राजा दानमानसत्कारैर्यथा
समासु सीदन्ति तथा कार्या । यथोक्त कात्यायनेन—

“ स तु सभ्ये स्थिर्युक्त प्राजेर्मोलेर्द्विजोत्तमे ।

धर्मशास्त्रार्थशुश्लेखशास्त्रविशारदे ॥ ”

इति । बहुवचनमामान्येऽपि सप्त पञ्च त्रयो वा कार्या । यथाह बृहस्पतिः—

“ लोकेष्वेदज्जर्मज्ञा सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपनिष्ठा विप्रा स्यु सा यजमदशी सभा ॥ ”

इति । चकारात् गणस्त्रेयस्मा यपालवणिना ग्रहणम् । यथाह व्यासः—

“ त्रिम्बन्धज्योतिषामिज सुम्प्रत्ययकारम् ।

श्रुताययनसपन्न गणक यो नयेन्नुप ॥

सुम्त्रेय नियुञ्जति शास्त्रलभणिक शुचिम् ।

मृषा रर चित्रे धमनुन्ध सत्यमादिनम् ॥

मायपालम्नु षनज्यो राजा मायम्य सायम् ।

प्रमायानो हृद शूद्र सभ्याना च मते म्वित ॥

^१ श्रुतापत्ना—१ ट

^२ कामक्रोधभयलोभादिभिः—१, क्रोधभयलोभादिभिः—४

^३ रिपौ १—४

^४ प्राजापत्यादीना to धनदानादिना omitted in ४

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थप्रतिवादिनाम् ।
सभ्याधीन सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुष ।
श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिन ॥”

इति । द्वितीयचक्रारात् राजन्यपि समा ,

“ अन्यायेनापि त यान्त येऽनुयान्ति सभासद् ।
तेऽपि तद्वाग्निस्तस्माद् बोधनीय ¹स तैर्नृप ॥”

इत्यनेन राजानुरोधस्यापि परिहरणीयत्वस्मरणात् । व्यवहारदर्शनप्रकारमाह मनुः—

“ धर्मासनमधिष्ठाय सवीताङ्ग समाहित ।
प्रणम्य लोक्रपालेभ्य कार्यदर्शनमारभेत् ॥”

इति । धर्मासन धर्मसमा । तत्र बृहस्पतिः—

“ दुर्गमध्ये गृह कुर्याज्जलवृक्षाश्रित पृथक् ।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखा तस्य लक्षण्या कल्पयेत् सभाम् ॥”

इति । सैव धर्माधिकरणमित्याह कात्यायनः—

“ धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।
यत्राधिष्ठियते स्थाने धर्माधिकरण हि तत् ॥”

इति । मूल व्यवहार । शास्त्र तत्प्रतिपादक स्मृत्यादि । व्यवहारदर्शननिमित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

“ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षित परै ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपद हि तत् ॥”

इति । चेच्छब्देन स्वयमेवावेदयति, न राजादिप्रेरित इत्युक्तम् ।

“ नोत्पादयेत् स्वय कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुष ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथञ्चन ॥”

इति मानवात् । आधर्षित इत्यनेन तत्सबन्धी तन्नियुक्तोऽपि वा गृह्यते,

“ अर्थिना सनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्वार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”

इति कात्यायनीयात् । असबन्धी तु दण्ड्य ,

“ यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगट्टत् ।
परार्थवादी दण्ड्य स्याद् व्यवहारेषु विद्वन् ॥”

इति नारदीयात् । आवेदितं श्रुत्वा प्रष्टव्योऽमो—

“ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषीर्त्रूहि मानर ॥
केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेव सभागनम् ॥”

इति । तदुक्तं च सर्वं लेख्यम्,

“ रागादिना यदेकेन कोपितं करणे वदेत् ।
तद्रोमिति लिखेत् सर्वं वादिनं फल्कादिषु ॥”

इति नारदीयात् । करणं सभा । अतन्तरहृत्यमात्रं कार्यायनः—

“ एव ^१पृष्ठे स यद् नूयात् तत् सभ्यैर्वाङ्मणे सह ।
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेद्राहानार्थमनं परम् ॥
मुद्रा वा निरिषेत् तस्मिन् पुरतः वा समादिशेत् ।
अकल्प्यनालस्यविरविपमस्यत्रियाजुलान् ॥
कार्यातिपातव्यमनिनृपकार्यात्मत्राजुलान् ।
मतोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान् नाहानयेन्नृप ॥
न हीनपत्न्या युवति कुले नाना प्रयुक्तिनाम् ।
सर्वैर्गर्वात्तमा मन्या ^२ता ज्ञातिप्रभुना स्मृता ॥
तदधीनजुष्टुम्बिन्यं भ्रैरिष्यो गणिकाश्च या ।
निकुला याश्च पतिनान्नामामाहानमिष्यते ॥
देव काच च रिजाय कार्याणां च गणान्तम् ।
अन्यादीनपि शनैर्यनिराहानयेन्नृप ॥
ज्ञान्वा ^३नियोगं येऽपि श्युरेन प्रवृत्तव्यम् ।
नानव्यहानयेद्राजा गुरुकार्येऽप्यशेषयन् ^४ ॥”

इति । आहृतस्य नागमने कार्यायनः—

“ आहृतस्य नागमने यः शक्नोति शक्नोति नागमनम् ।
तस्य कुर्यान्मृषां ^५ तत्र विविदिषेन कर्मणा ॥”

इति । पञ्चयने तु हीनता, “आह्वयप्रपञ्चयो च हीन पञ्चविध स्मृत ” इति स्मरणात् । यदि वायुक्त प्रतिमाद्यतिक्रामति, तदासावासेद्भव्य । तत्र नारदः—

“ वक्तव्येऽर्थं ह्यतिष्ठन्मुक्तामन्त च नद्वच ।
आसेवयेद्विवादार्या यावदाह्वानदर्शनम् ॥ ”

इति । आसेयो रानाज्ञयावरोध । स च ‘इतो न गन्तयम्, इदं न कर्तव्यम्’ इत्यादिरूप । तदतिक्रम-
कारी दण्ड्य ।

“ आसेवकाल आसिद्ध आसेध योऽतिवर्तते ।
स विनेयोऽन्यथा पुत्रेन् नासेद्वा दण्डभाग्भवेत् ॥
नदीसतारकान्तास्दुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्त परासेवमुक्तामन् नापराध्नुयात् ॥ ”

इति । आदिशब्दात् अत्यावश्यककार्येषु विवाहादिष्वपि । स च व्यवहारश्चतुष्पात्—

“ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभि ।
आक्षिप्तचतुरशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ ”

इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इत्येकार्था । क्रिया प्रमाण साधनानीति च । स च द्विविध —

“ भूतच्छलानुमारित्वाद् द्विगति समुदाह्वना ।
भूत तत्त्वार्थयुक्त यत् प्रमादाभिहित छलम् ॥ ”

इति स्मरणात् । तत्र विशेष — “ छल निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृप ” इति । युगपदनेकव्यवहार-
प्राप्तौ बृहस्पतिः—

“ अहपूर्विक्रिया प्राप्तावधिप्रत्यर्थिनो यदा ।
वाग्दे वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्य पीडामवेक्ष्य वा ॥ ”

इति । तत्र प्रतिज्ञामाह योगीश्वरः—

“ प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्य यथावेदितमर्थिना ।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ”

इति । पूर्वं समादिराहित्यम् । अत्र तु तदिति विशेष । तत्र विशेषो वार्हस्पत्ये—

“ प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम् ।
निश्चिन लोफसिद्ध च पक्ष पक्षविदो विदु ॥

अल्पाक्षरस्त्वसदिभ्यो बहुधश्चाप्यनाजुल ।
मुक्तो विरोधिकरणैर्विरोधप्रतिषेधक ॥”

इति । प्रतिज्ञादोषा नारदोक्ताः—

“ अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
लेख्य हीनाधिकं अत्र भाषादोषा प्रकीर्तिता ॥”

इति । साध्य साधनक्षमम् । सत्कारणे सद्धेतुभिः । निश्चितम् असदिग्मम् । ^१लेख्यप्रसिद्धपक्षलक्षणाभावात् पक्षाभास । यथा

“ अप्रसिद्ध निराज्ञाथ निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा निरुद्धं वा पक्षाभासं निरर्नयेत् ॥”

इति । अप्रसिद्धं यथा—‘कृष्माण्डपरिमाणं भोक्तिकं मेऽपहृतमनेन’ इति । निराज्ञाथम्, ‘अस्मद्ग्रथयाया प्रत्यहं गच्छति’ इति । निरर्थम्, ‘टवडनडदणेति । निष्प्रयोजनम्, ‘अस्मत्प्रतिवेशेऽयं चिरं देवान् पूजयति’ इति । असाध्यम्, ‘मा दृष्टानेनाक्षि निरोचितम्’ इति, ‘अल्पत्वादल्पकालत्वाच्च दिव्यसाक्षिणो, लिखितभुक्ता दुरापास्ते’ इति । विरुद्धं ग्रामदेशादीनाम् । तत्र गृहस्पतिः—

“ राजा च वर्चिनो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रम्यं ^२च समस्तस्य प्रवृत्तीनां तथैव च ॥
अन्ये वा ये पुरग्राममटान्नपिरोधिनः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहारा प्रकीर्तिता ॥”

इति । स्वारप्रिज्ञादे त्वय विदेशे —

“ देशश्च तत्र स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।
जाति सन्नापिज्ञासश्च प्रमाण क्षेत्रनाम च ॥
पितृपैनामत्र चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्वामिणो विज्ञादेषु दर्शयानि निवेशयेत् ॥”

इति । देशं कला(माल्या)दि । स्थानं काश्यादि । सन्निवेशो गृहादि । जाति अर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वादि । राजा देवदत्तादि । अविज्ञातं प्रतिवेशात् । प्रमाणं निवतनादि । क्षेत्रनामं शालि-ज्ञादि । पित्रादीनां पूजेनां च राजा नामेति । अत्र विशेषं दास्यायनीयः—“ अनेऽप्यदसनीयं पूर्वपते न भिष्यति” इति । युगपदिति शेषः । परं च सगो य परं लिखेत्,

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥”

इति कात्यायनीयस्मरणात् । विशोधनं विस्मृतानुसंधानेनान्यथाभूतमप्यनुपन्यस्तम्; अन्यथा “हीयते व्यवहारतः” इति वास्तववस्तुनोऽप्यसिद्ध्यापत्तेः । शोधनं च यावदुत्तरदानम्;

“शोधयेत् पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥”

इति नारदीयात् । इति प्रतिज्ञा ।

अथोत्तरम् । तत्र योगीश्वरः—“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वाविदकसनियौ” इति । तत्र विशेषो नारदीयः—

“पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥”

इति । तच्चतुर्विधम्; यथा कात्यायनः—

“सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

इति । तल्लक्षणमाह कात्यायनः—

“साध्यस्य प्रतिपत्तिस्तु सत्योत्तरमिति स्मृतम् ।
अमियोगापहवश्च मिथ्योत्तरमुदाहृतम् ॥
प्रत्यवस्कन्दनं पक्षे प्रपन्ने करणामिधा ।
अयं मया जितः पूर्वमिति प्राड्विन्याय उच्यते ॥”

इति । तत्र मिथ्योत्तरं चतुर्धा—

“मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥”

इति । उत्तरलक्षणाभावे उत्तराभासः । यथा—

“सदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्यन्यत् तथा नैवोत्तरं भवेत् ।

यद् व्यस्तपदमयापि निगृहार्थं तत्राहुल्म् ।
यास्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वाधमिद्धये ॥ ”

इति । सदिग्मम्, ऋणाभियोगे ‘गृहीत, न वा मया’ इति । प्रकृतादन्यत्, ऋणाभियोगे ‘नाह त्वा गाल्यामि’ इति । अन्यत्यम्, शताभियोगे ‘पञ्च धारयामि’ इति । अनिभूरि, पञ्चाभियोगे ‘शत धारयामि’ इति । पत्रेन्द्रेणान्यापि, सुवर्णरत्नपञ्चाभियोगे ‘वस्त्राणि धारयामि’ इति । व्यस्तपदम्, ऋणाभियोगे ‘जहमेनेन ताडित’ इति । अव्यापि, देशमालादिविशेषणयमिचारि, यथा ‘काश्या प्रभवत्सरे अनेन ऋण गृहीतम्’ इत्यभियोगे ‘मधुराया विभवत्सरे गृहीतम्’ इति । निगृहार्थम्, ऋणाभियोगे ‘मत्स्वरूपं त्वं न जानामि’ इति । अत्र व्यञ्जनया ‘दुष्टोऽहं त्वा हनिष्यामि’ इति गमयति । आहुल्म्, पूर्वापरस्मिद्धम् । ऋणाभियोगे ‘सत्यं गृहीतम्, न धारयामि’ इति । व्यास्यागम्यम्, अप्रसिद्धपदप्रयोगेण, यथा—‘मनीया गोरनेनापहता’ इत्यभियोगे ‘न मयानुनोऽपहत’ इति अनुनपदेन गोरच्यते । अमारम्, न्यायस्मिद्धम्, यथा—‘अनेन गृहीतस्य धनस्य वृद्धिर्दत्ता, न मृत्यु’ इत्यभियोगे ‘सत्यं वृद्धिर्दत्ता, न मृत्यु धारयामि’ इति । उत्तरं चेत्मेव ब्राह्मम् । नोत्तरस्तर । यथाह सात्यायन —

“ पत्रेन्द्रेण यत् सत्यमेन्द्रेण च कारणम् ।
मिया चपत्रेन्द्रेण च सभरात् तदनुत्तरम् ॥ ”

इति । यथा सुवर्णरूप्याभियोगे ‘सुवर्णं न गृहीतम्, रूप्यं गृहीतं प्रतिपत्तं च’ इति । एवमुत्तरत्रयस्तरैःऽपि ज्ञेयम् । तत्र कारणमाह स एव—

“ न वैकस्मिन् प्रियादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।
न तावन्मिद्धिन्मयानं चैत्रं क्रियाद्वयम् ॥ ”

इति । द्वयेराप क्रियेत्तरभेदेन यथा—“ मिया क्रिया पूर्वप्रादे कारणे प्रतिपदिनि ” इति । सर्वार्णानां च सुवर्णसुवर्णम् । यथा सुवर्णम्, तेन तेन प्रिया तस्य तस्यानुपमर्णम् । मम चाह हारीतः—

“ या प्रजाधरिण यत्र वा स्यात् क्रियाकल्म ।
उत्तरं तत्र तत्रयममकाणमनाऽन्यथा ॥ ”

इति । सर्वस्मिन् प्रिया । एवमिदं सत्यं अनुपमर्णम् हारीतः—“ मियाकारण्ये र्गोपि मया कारणसुवर्णम् ” इति । य । य । कश्चित् ज्ञेयं—‘इयं र्गोपि मया कारणसुवर्णम् गृहीतम् अम्यं गृहे दृष्टम्’ इति । ज्ञेयं ह्ये—‘निर्दत्ता कारणात् प्रमेयपदं मया प्रजा’ इति । अत्र मयाणस्यैव फलद्वयस्यानुपमर्णम् ।

नेद मिथ्येन ; कारणोपन्यासात् । नापि कारणमेव ; एरुदेशानभ्युपगमात् । तस्मात् सकीर्णस्यैवोत्तरत्वमिति । तस्य च कालमाह योगीश्वरः—

“ साहसन्तेयपारुष्यगोऽभिशापाल्यथे स्त्रियाम् ।

निवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत ॥ ”

इति । इत्युत्तरम् ।

अथ क्रिया । तत्र योगीश्वरः—“ ततोऽर्थी लेम्बयेत् सद्य प्रतिजातार्थसाधनम् ” इति । तत , उत्तरानन्तरम् । अर्थी , साभ्यनान् । साधनम् , प्रमाणम् । ततश्च मिथ्योत्तरे पूर्ववाद्येन र्थीति स एव साधन निर्दिशेत् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ प्रत्यर्थ्येवार्थीति स एव , प्राङ्न्यायकारणयोरेव साध्यत्वान् । सप्रतिपत्तौ तु द्वयोरपि साध्याभावाच्चेकस्यापि साधनोपन्यास इति द्विपादेव व्यवहार । तदाह हारीतः—

“ प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्वनादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ ”

इति^१ । साधनोपन्यासस्य फलमाह योगीश्वरः—“ तस्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ” इति । तस्य साधनस्य वक्ष्यमाणस्य लिखिनसाध्यादे सिद्धान्नाथे सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षण प्राप्नोति । अतोऽन्यथा , साधनासिद्धौ , निपरीत पराजयमित्यर्थ । तत सभापतिकर्तव्यमाह स एव—

“ उभयो प्रतिभृर्ग्राह्य समर्थ कार्यनिर्णये ।

निह्वये भारितो दद्याद्धन राज्ञे च तत्समम् ॥ ”

इति । इति साधारणी व्यवहारमातृका ।

अथासाधारणी । तत्र योगीश्वरः—

“ अभियोगमनिस्तीर्य नेन प्रत्यभियोचयेत् ।

अभियुक्त च नान्येन नोक्त विप्रकृतिं नयेत् ॥ ”

इति । आवेदनकाले अभिहितपद भाषाकाले न परिवर्तयेत् । यथाह नारदः—

“ पूर्वं पद परित्यज्य योऽन्यदालम्बते पुन ।

पदसक्रमणाज्ज्ञेयो हीननादी स वै नर ॥ ”

इति । हीननादी दण्ड्य , न तु हीनार्थ ।

“ सर्वेष्वर्थनिगदेषु वाक्छलेनावमीदति ।

पशुस्त्रीभूम्युणादाने शास्योऽप्यर्थाच्च हीयते ॥ ”

^१ After इति the following lines are added in च, छ, ट — तस्याश्रमवे कान्यापन — “ अथ चेदप्रतिभूनास्ति काययोग्यस्तु यादिन । स रक्षितो दिनस्याने दद्याद् भूम्याप वेतनम् ॥ इति ।

इति । ' अभियोगमनिस्तीर्य ' इत्यस्यापवाद — " कुर्यात् प्रत्यभियोग च कल्हे साहसेषु च " इति । अयं
फलमाह नारदः—

“ पूर्णमाक्षारयेद्यस्तु नियत स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाच्च सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरु ॥ ”

इति । युगपन् प्रवृत्तो तु द्वयोरपि तुल्यो दण्ड ।

“ कल्हे साहसे चैव युगपन् सप्रवृत्तयो ।
त्रिशेषश्चेत् लभ्येत विनय स्यात् समन्तयो ॥ ”

इति । मिथ्याभियोगिन्याह योगीश्वरः— " मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धन वहेत् " इति । सपण-
विवादेऽप्याह—

“ सपणश्चेद्विवाद स्यात् तत्र हीन तु दापयेत् ।
दण्ड च स्वपण चैव धनिने धनमेव च ॥ ”

इति । अनेनाभियुक्तार्थापह्नवेऽप्याह—

“ निन्नुते निग्निल नेरुमेकदेशविभाषित ।
दाप्य सर्वं नृपेणार्थं न ब्राह्मन्वनिप्रेदित ॥ ”

इति । पूर्वोत्तरकार्ययोर्न्यायमाह—

“ सर्वैव्यर्धविवादेषु कव्यत्युत्तरा क्रिया ।
आर्धे प्रतिग्रहे क्वीते पूर्वा तु कव्यतरा ॥ ”

इति । त्र्यश्वरदार्दिना कल्याणमाह—

“ नृपेणाधिगता पूर्णा श्रेणयोऽऽ तुलानि च ।
पूर्वं पूर्णं गुण ज्ञेय त्र्यश्वरविभौ नृणाम् ॥ ”

इति । परावर्तनीयव्यवहाराणाह—

“ चन्द्रेणारिनिर्गृहान् व्यवहाराण् निवर्तयेत् ।
सर्वनामन्तगागारिणः शत्रुहतामथा ॥
मार्गं चान्तं यमनिवर्त्य तद्विद्ये क्विन् ।
असंबद्धवर्धनं व्यवहारे न विद्यति ॥ ”

इति । यत्तु,

“गुरो शिष्ये पितु पुत्रे दपत्यो स्वामिभृत्ययो ।
निरोधे तु मिथस्तेषा व्यवहारो न सिध्यति ॥”

इति, तत् दृष्टादृष्टविरोधाभिप्रायेण, न तु अत्यन्तामिद्व्यभिप्रायेण, तेषामपि विषयविशेषे व्यवहारस्येष्टत्वात् ।
यथा अशास्त्रीयताडने गुरुशिष्ययो, पैतामहधनादाने पितापुत्रयो, स्त्रीधनोच्छेदने दपत्यो, ^१भृत्यदाने
स्वामिभृत्ययोरित्यादि । यदपि,

“एकस्य बहुभि सार्धं स्त्रीणा प्रेप्यननस्य च ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विरदाहृत ॥”

इति, तदनेकार्थं बहुभि, भर्तारि विद्यमाने कुलस्त्रीणा, स्वामिनि विद्यमाने प्रेप्यस्य च व्यवहारासिद्धयभि-
प्रायेण, न तु गणद्रन्यापहारादौ बहुभि, गोपशौण्डिकादिस्त्रीभि, अर्थादिनियुक्तस्य प्रेप्यस्य चेति ॥ ७४ ॥

राजा च सर्वकार्येषु सांवत्सराधीनः स्यात् ॥ ७५ ॥ देव-
ब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् ॥ ७६ ॥ वृद्धसेवी भवेत् ॥ ७७ ॥
यज्ञयाजी च ॥ ७८ ॥

राजा पूर्वोक्त । सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकेषु । सावत्सरो ज्यौतिषिक, तदधीन स्यात्, तदुदित-
ग्रहनक्षत्रादिपूजनपर स्यात् । चकारान्मन्त्रिणोऽपि । राजधर्मप्रस्ताव एव राज्ञ पुनरुपादान तस्य तदावश्य-
कत्वबोधनार्थम् । यथाह योगीश्वरः—

“ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छाया पतनानि च ।
भावामावौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहा ॥”

इति ॥ ७५ ॥

देवान् विष्ण्वादीन् ब्राह्मणान् स्नातकाश्च सतत निरन्तरमेव पूजयेत् । यथाह मनुः—

“आवृत्तानां गुरुकुलद्विप्राणा पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येव निधिर्ब्रह्मोऽभिधीयते ॥”
“ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिव ।
त्रेविद्यवृद्धान् विदुपस्तेषा तिष्ठेच्च श्रामने ॥”

इति ॥ ७६ ॥

^१ भृतिदाने—घ

^३ Thus verse is read after ब्राह्मणान् पयुपासीत, etc., in घ, च

वृद्धानां^१ ज्ञानैश्वर्ययवोवृद्धानां विप्राणां सेवाशीलः स्यात् । यथाह मनुः—

“वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धमेवी च सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥”

इति ॥ ७७ ॥

यत्रानां ज्योतिष्टोमादीना यजनशीलो भवेत् । चरारात् भोगधनदानशीलश्च । यथाह मनुः—

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैरासद्रक्षिणैः ।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥”

इति ॥ ७८ ॥

न चास्य विपये ब्राह्मणः क्षुधार्तोऽवसीदेत् ॥ ७९ ॥ न
चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः ॥ ८० ॥

अस्य राज्ञो विपये देत्रे ब्राह्मणः श्रोत्रियः क्षुधार्तो नावसीदेत्, न ह्यिदयेत् । यथाह मनुः—“न
च क्षुधास्य सतीदेच्छ्रोत्रियो विपये वसन्” इति । चरारात्श्रोत्रियोऽपि ॥ ७९ ॥

अन्य. क्षत्रियादिरपि सत्कर्मसु दृश्याभ्ययनदानेषु नित्यं वृत्त्यर्थं कर्मपरिहारेण रतो राज्ञो विपये
क्षुधा न सीदेत् । नेदं ब्राह्मणादीन् प्रत्युपदिश्यते ; प्रकर्मनिरोधात् । किंतु राजानं प्रत्येय ; तस्मै पर-
सन्धश्चरणात् । यथाह मनुः—

“यस्य राजन्सु विपये श्रोत्रिय सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तन् क्षुधा राष्ट्रमचिरेणावसीदति ॥”

इति । तनश्चायमर्थः—राजा यथा स्वविपये ब्राह्मणादि क्षुधा नावसीदेत्, तथा उर्यादिति ॥ ८० ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् ॥ ८१ ॥ येषां च प्रतिपादयेत्
तेषां स्वचंडयान् भुवः परिमाणं दानच्छेदोपवर्णनं च पटे^२ ताम्रपटे
चा लिपितं^३ स्वमुद्राङ्कितं चागामिनृपतिविज्ञापनार्थं^४ दद्यात् ॥ ८२ ॥

अनरमादेवयगाः । ब्राह्मणेभ्य धेत्रियेभ्य । चरारात्न्येभ्यश्च । तर्जावनपर्याप्तां भुवं सम्य-
त्सत्कर्तुं प्रतिपादयेत् दद्यात् । यथाह मनुः—

ननु प्रतिपादिताया अपि भुव परेणापहारे तदवसादस्तदवस्थ एवेत्यत आह । येषा ब्राह्मणादीना भुव दद्यात्, तेषा वक्ष्यमाणलक्षण शासनपत्र दद्यादिति सबन्ध । चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी । स्ववश्यान् पित्र दीन् त्रीन्, बहुवचनसामर्थ्यात् । चकारात् सप्रदानवश्यान् आत्मान च । भुव क्षत्रादिकाया । प्रमाण निर्वर्तनादि परिमाणम् । दीयत इति दानम्, भूम्यादि । तस्य छेद अपहार उपवर्ष्यते प्रत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण वक्ष्यमाणलक्षणेन, तत् दानच्छेदोपवर्णनम् । यद्वा दानस्य भूम्यादे छेद अवच्छेद नद्याघाटादि, तस्योपवर्णनम् । 'पूर्वतोऽमुकनद्या, पश्चिमत अमुकोद्यानस्येद^१ क्षत्रम्' इत्येवमादिवाक्यकदम्बकम् । चकारात् 'मत मेऽमुकयुवस्य यदत्रोपरि लेखिनम्' इति स्वहस्तम् । शाकनृपातीतसक्तसररूप रविचन्द्रोपरागादिरूप च कालम् । पटे कार्पासिके वस्त्रखण्डे, ताम्रपट्टे ताम्रफलके वा, उत्कीर्णवर्णैर्लिखित, मुख्यमन्त्रिणा तद्द्वारा लेखयित्वेति यावत् । स्वमुद्रा, हसरराहादिका, तथा अङ्गिन सर्पोपरि चिह्नित च कृत्वा आगामिना विचिष्यता नृपाणा विज्ञापनार्थं " दानाच्छेदोऽनुपालनम् " इति प्रार्थनार्थं दद्यात् । यथाह यागोश्वर —

“ दत्त्वा भूमिं निबन्ध वा कृत्वा लेख्य तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिव ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।
अभिलेख्यात्मनो वश्यानात्मान च महीपति ॥
प्रतिग्रहपरीमाण दानच्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसपत्र शासन^२ स्थापयेत् स्थिरम् ॥ ”

इति । आसः—

“ स्थान वशानुपूर्वीं च देश ग्राममुपागतान् ।
ब्राह्मणास्तु तथा चान्यान् मान्यान्धिदृतानपि ॥ ”

स्थान राजधानीम् । उपागतान्, तत्काल आगन्तुकान् ।

“ जुहुष्विनोऽथ कायस्थान् द्यूतवेद्यमहत्तरान् ।
मेदचाण्डालपर्यन्तान् सर्वान् सजोधयन्निति ॥
मातापित्रोरामनश्च पुण्यायामुक्तसुखे ।
दत्त मयामुकायाद्य दान सन्नद्धचारिणे ॥
अनाच्छेद्येमनाहार्यं सर्वभागविधिर्वर्जितम् ।
चन्द्रार्कसमकालीन पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥

दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 पट्टिर्षंसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखत् ॥
 स्वमुद्रार्पणमात्मार्षदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
 एवविप्र राजहृन् शासनं समुद्राह्वनम् ॥”

इति । भागे ; चतुर्धरिणमहत्तमादिलभ्यै विशेषेण वर्जितम् । मासार्धं पक्षः । दिनाध्यक्षो वार । शासन-
 पत्रलेखकश्च सन्धिप्रिप्रहाधिकारी ; न तु य कश्चित् । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ सन्धिप्रिप्रहाकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखक ।
 स्वयं राजा समादिष्ट स लिखेद्राजशासनम् ॥”

इति । अनेन भोगातिशयेन फलातिशय उपपादित ॥ ८२ ॥

परदत्तां च^१ भुवं नापहरेत् ॥ ८३ ॥ ब्राह्मणेभ्यः^२ सर्व-
 दायान्^३ प्रयच्छेत् ॥ ८४ ॥ सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत् ॥ ८५ ॥
 सुदर्शनश्च स्यात् ॥ ८६ ॥

ब्राह्मणानामादे प्रफारान्तरमप्याह । परैरन्यैर्नृपतिभिर्दत्ता भुवं ग्रामज्ञादिनां नापहरेत् ; किं
 पालयेदेव । चकारान् स्वदत्तामपि ;

“ स्वदत्ता परदत्ता वा यो हरेत् वसुधराम् ।
 पट्टिर्षंसहस्राणि विष्ठाया जायते निमि ॥”

इति स्मरणान् ॥ ८३ ॥

किंच, दीयन् इति दाय विप्रिधत्रिपया , तान् ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छेत् प्रसंगेण प्रत्याहृत्या
 दयान् । यथाह योगीश्वरः—

“ दृष्ट्वा ज्येतिर्दिशो वैषान् दद्यात् गा वामनं महीम् ।
 नैषंगिभानि च तथा श्रेत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥”

इति ॥ ८४ ॥

सर्वेनां दानदय्यागनादिभ्येऽप्यामानं गोपायेत् श्रेत् । यथाहानगभ्युदकमे मनुः—

“ एष प्रदत्तं कुर्वीत दानदय्यागनेषु च ।

शाने प्रगतमे पितृ शानेऽपि शाने ॥”

इति । यद्यपि “सर्वेत् एवात्मानं गोपायेत्” इति^१ श्रुत्या साधरण्येनैवात्मरक्षणं विहितम्; तथापि तस्मापद्धर्मविषयकत्वेनानापद्यपि राज्ञामरिवाहुल्येन सर्वकालमवधानविधानायेदमुच्यते इति नानर्थक्यमिति तुशब्दार्थः ॥ ८५ ॥

सुदर्शनः; विशिष्टवेपामरणः भवेत् । दिदृक्षूणां सुलभदर्शन इति वा । चकारात् बलदर्शननिरस्तश्च भवेत् । यथाह मनुः—

“अलंक्रतश्च संपश्येदायुषीय पृथग्जनम् ।

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राप्याभरणानि च ॥”

इति ॥ ८६ ॥

^२ विपन्नागदमन्त्रधारी च ॥ ८७ ॥ नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात्
॥ ८८ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् ॥ ८९ ॥ वध्येष्वपि न भुङ्कुटी-
माचरेत्^३ ॥ ९० ॥

यदुक्तं ‘सर्वतस्वात्मानं गोपायेत्’ इति, तदुपायमाह । विपन्नाः विपनाशकाः, अगदाः रोगनाश-
काश्च ये मन्त्राः, तद्धारणशीलो भवेत् । चकारात् विपन्नरत्नधारी च भवेत् । यथाह मनुः—

^४ “विपन्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि शोधयेत् ।

विपन्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”

इति ॥ ८७ ॥

किंच परिचारकैरपरीक्षितमन्त्रादि नोपयुञ्ज्यात् नोपभुञ्जीत । अपरीक्षितनिषेधेन परीक्षितमभ्यनु-
ज्ञायते । यथाह मनुः—

“तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्थैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विपापहैः ॥”

इति ॥ ८८ ॥

स्मितपूर्वमभिभाषितुं शीलमस्य तथा स्यात् ॥ ८९ ॥

वध्येषु चौरादिष्वपि स्वयं कोपावेशलक्ष्म नाचरेत् ॥ ९० ॥

अपराधानुरूपं ^५ च दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥ ९१ ॥ ^६सम्य-
ग्दण्डप्रणयनं कुर्यात् ॥ ९२ ॥

^१ इत्यसाधारण्येन—ख, घ, च, ज.

^२ विपन्नागम—च, ट.

^३ आवहेत्—ज.

^४ विपन्नागदैः—ख, ग; ट omits from here up to the end of the commentary on Sūtra 92.

^५ च omitted in ज.

^६ सम्यह् च—ज.

तर्हि कथं तेषां दमनमित्यत आह । दण्डेषु दण्डार्हेषु अपराधानुरूपम् अपराधे चौर्यादौ अनुरूपं यंत्र, महावसि मर्हयासम्, अल्पीयमि अल्पीयास दण्ड दमनफलक क्रियाविशेष दापयेत् भृत्यादिद्वारा प्रयेत् । चकारात् देशकालरयोऽनस्थाद्यनुरूप च । यथाह योगीश्वरः—

“ ज्ञात्वापराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।

वयं कर्म च वित्तं च दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ ”

इति ॥ ९१ ॥

तर्हि किं दण्डे प्रयोक्तव्यं त्वमेव राज्ञः ? इत्यत आह । यत्र “ गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात् तं स्वयम् ” इत्यादित्रिजेत्रिधानमस्ति, तत्र स्वयमेव सम्यक् यथा दण्डनं भवति, तथा दण्डप्रणयनं कुर्यात् । अन्यत्र भृत्यादिद्वारेण दापयेत्, न स्वयं कुर्यात् । यद्वा अपराधानुरूपे दण्डे कृतेऽपि यदि दण्ड्यस्य दुर्वृत्ततया दमनं न भवति, तदा कथमित्यत आह—सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यादिति । सम्यक् यथा दण्ड्यस्य दमनं भवति, तथा दण्डप्रणयनं कुर्यात्, दण्डस्य दमनार्थत्वात् । यथाह गौतमः—“ दण्डो दमनादित्याहुः, तेनादान्तात् दमयेत् ” इति ॥ ९२ ॥

द्वितीयमपराधं न स कस्यचित् क्षमेत ॥ ९३ ॥ स्वधर्मम-
पालयन् नादण्ड्यो नामास्ति राज्ञाम् ॥ ९४ ॥

“ चत्वारो वा त्रयो वापि यद् व्रुषुर्देवपारागा ।

स धर्म इति विज्ञेयो नैतरेषा सहस्रशः ॥ ”

इत्यादिप्रत्यादिवाक्यान् कथंचिदेकस्मिन्नज्ञानदृतेऽपराधे ‘ सान्, न दण्ड्योऽयमममद्वचनात् ’ इत्यादिवेद-
प्रिन्मधरचनस्यैव धर्मत्वमनुसन्धानो राज्ञा यमनुजानाति ‘ दण्ड्य, मुक्तोऽपि त्वम्, गच्छ यथेच्छम् ’
इति, तस्य यस्य कस्यचित् आत्रादेरपि द्वितीयमपराधं न राज्ञा न क्षमेत । अनेन प्रथमेऽपराधेऽनुज्ञानमप्यनु-
ज्ञानं भवति । यथाह गौतमः—“ अनुज्ञानं वा वेदवित्तमुद्रायपचनात् ” इति । राजधर्मेषु पुनश्चन्द्रेण
राजधर्मो अन्येन निष्कृतादिना धान्तमपि स्वयं न क्षमेतेत्येवमर्थः । यथाह मनुः—

“ अमान्यं प्राङ्निगमो वा यं कुर्यात् कार्यमन्यथा ।

तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् न मद्रमं च दण्डयेत् ॥ ”

इति ॥ ९३ ॥

अत्रेव हेतुमाह । स्वर्णाश्रमादिविहित धर्ममपालयन् अहुरेन राज अदण्ड्यो नाम नास्ति । यथाह

योगीश्वरः—

“ अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राजोऽस्ति धर्माद्विचलित स्वकात् ॥ ”

इति । एतदपि मातापितृयतिरेकेण । तथा च शङ्ख—“ अदण्ड्यौ मातापितरो स्नातम्पुरोहितपरिव्राजक-
वानप्रस्था श्रुतशीलशौचाचारवन्त , ते हि धर्माधिकारिण ” इति । इदमपि दमदण्डाभिप्रायेण । यथाह

बृहस्पतिः—

“ गुरुन् पुरोहितामात्यान्^१ वाम्दण्डेनेन दण्डयेत् ।

विवादिनो नराश्चान्यान् वाम्दमाभ्या च दण्डयेत् ॥ ”

इति । पूर्वं सर्वत्रेकवचनपरामर्शेऽप्यत्रेव बहुवचनमेकेन राजा कथञ्चित् दण्डितोऽप्यनेनासौ दण्डनीय इत्येव-
मर्थम् । तच्च कैमुतिकन्यायेनाह कात्यायनः—

“ सचिह्नमपि पाप तु पृच्छेत् पापस्य कारणम् ।

तदा दण्ड नियुञ्जीत दोषमाक्षिप्य मूलत ॥ ”

इति । राजान्तरेण गुस्तल्पगमनादौ भगादिना चिह्नितमपि, अन्यो राजा पापकारण पृच्छेदिति च-
चिह्नरहित पाप पृच्छेदित्युक्त भवति ॥ ९४ ॥

यत्र श्यामो लोहिनाक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।

प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति ॥ ९५ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः^३ स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृन्स्वजिह्वाः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ९६ ॥

यत्र राष्ट्रे दण्ड निर्भय अप्रतिहत चरति प्रवर्तते, तत्र प्रजा विरोधो दण्डेन । तत्र
प्रवर्ततामित्यत्र आह—नेता चेत् साधु पश्यतीति । नेता राजा यदि साधु
अभ्यवस्यति, तदा निर्भय प्रवर्तत इत्यर्थ । दण्डाधिष्ठातृदेवतास्वरूपनिरूपकश्च

^१ मान्यान्—व, छ

^३ वृत्ति—ज

त्रिगुणात्मकत्वमभिहितम् । तत्र श्याम इत्यनेन ताममत्वं, लोहिताक्ष इत्यनेन राजसत्वं, निर्भय इत्यनेन सात्त्विकत्वमभिहितम् । रजम्ममोभ्यामुत्पत्तेः, सत्त्वेन च प्रवृत्तेरिति ॥ ९५ ॥

उक्तदण्डविषये विषयप्रदर्शनान्यत्रापवादमाह । स्वराष्ट्रे येऽपराधिनः, तेषु न्यायेन देशकालाद्यौचित्येन दण्डो यस्य । शत्रुषु शत्रुराष्ट्रेषु भृशमुत्कटो विनाशको दण्डो यस्य । तथाह मनुः—

“ उपरुन्धारिमासीत राष्ट्रं तस्योपपीडयेत् ।

दूपयेचास्य सतत यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ ”

इति । अस्य क्वचिदपवादमाह । मुहत्सु वन्धुवर्गेषु, स्निग्धेषु मित्रेषु शत्रुदेशवासिष्वपि, अजिह्वः अनुटिलमतिः । तथा ब्राह्मणेषु तद्देशवासिष्वपि क्षमया सहिष्णुत्वेनान्वितो भवेदिति प्रत्येकं संबन्धः । शत्रुदेशगतेष्वप्येतेषु भृशदण्डो न स्यात् ; किमुन म्यदेशगतेष्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

‘चिस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिचाम्भसि ॥ ९७ ॥

प्रजासुखे सुग्री राजा तद्दुःखे यश्च दुःखितः ।

स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥ ९८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः

एवम् ‘अथ राजर्माः’ इत्यारभ्याभिहितं वृत्तमाचारो यस्य स तथा । तस्य नृपतेः यशो लोके प्रथित्यां निर्मायते विनारमायाति । यथाग्निं तैलविन्दुः । तत्र दृष्टान्तः—शिलोञ्छेनेति । अपिः इत्यर्थे । शिलोञ्छेने’ जीवतो विप्रस्य यथा कोशाद्यभावे वृत्तमात्रेणैव यशोलाभः, तथा यथोक्तदण्डेनाप्यशोश्यानि नृपतेरिति । ‘किमुनिरन्यापराधे तृप्तिरिरोधः’ शिलोञ्छस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वात् ; “विप्रो जीवेदनापदि” इत्युक्तस्य मानये तदभिगानात् । ‘अथ राजर्माः’ इति राजपदेनोपक्रम्य ‘एवंवृत्तस्य नृपतेः’ इत्युक्तशरे नृपतिपदोपादानेन तद्राजनिपुक्तानामन्येषामपि यथेकधर्मप्राप्त्यर्थम् ; मनुना “राजर्मान् प्रश्यामि यथाशुभं भवेन्मृतः” इति नृपमात्रे राजर्मातिदेशाभिगानात् ॥ ९७ ॥

यथोक्तधर्मानुष्ठानस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरमाह । यो राजा प्रजानां लोकानां सुखे सति तेनैव हेतुना सुखवान् संतोषवान्, यश्च तासां प्रजानां दुःखे सति तेनैव हेतुना दुःखवान् अरतिमान् भवति, स लोकेऽस्मिन् जनपदे कीर्तियुक्तः सन् प्रेत्य प्रायणानन्तरं स्वर्गे ब्रह्मलोकादौ महीयते मोदते । एतेन यथोक्त-धर्मजातस्यैहिकामुष्मिकफलकृत्वेन सर्वधर्मोत्कृष्टतया अवश्यानुष्ठेयत्वमभिहितम् ॥ ९८ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां तृतीयोऽध्यायः

^१ श्रीमन्महा to वाराणसीवासि omitted in छ.

चतुर्थोऽध्यायः

जालस्थार्कमरीचिगतं रजः ^१त्रसरेणुसंज्ञकम्^२ ॥ १ ॥
^३तदष्टकं लिक्षा ॥ २ ॥ तत्रयं राजसर्षपः ॥ ३ ॥ तत्रयं गौरसर्षपः
 ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये 'दण्ड दण्डेषु ढापयेत्' इत्युक्तम् । स च दण्डो द्विविध — शारीर अर्धदण्डश्च ।
 यथाह नारदः—

“शारीरश्चार्धदण्डश्च दण्डस्तु द्विनि मृत ।
 शारीरस्ताडनादिस्तु मारणान्त प्रकीर्तित ॥
 काङ्गिथादिस्त्वर्धदण्ड सर्वस्वान्तस्तथेन च ॥”

इति । तत्रार्धदण्डे अपेक्षित परिमाणं चतुर्थाध्यायेनाह । जाल गणाक्ष । तत्र तिष्ठन्तीति जालस्था , ते
 चार्कमरीचय सूर्यनिरणा , तद्वत् तत्र परिदृश्यमानं यत् सूक्ष्मं रज , तत् त्रसरेणुसंज्ञकम् , त्रसरेणुरिति
 सज्ञा यस्य तत् तथा । तत् सर्वपरिमाणानां पूर्वविधिभूतम् । यथाह मनुः—

“जालान्नरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रज ।
 प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं स उच्यते ॥”

इति ॥ १ ॥

तेषां त्रसरेणुनाम्, अष्टकम् अष्टानां समुदाय , लिक्षा भवेदन.युक्ताष्टकम् ॥ २ ॥

तामा लिश्रणां त्रयं राजसर्षपे रात्रिसा भवति ॥ ३ ॥

तेषां राजसर्षपाणां त्रयं गौरसर्षपं सिद्धाय । गौरसर्षपं न्यूनाधिकपरिमाणानां रक्तादीनां व्युत्पत्तयाम् ॥ ४ ॥

तत्पट्टकं^४ षडः^५ ॥ ५ ॥ तत्रयं कृष्णलम् ॥ ६ ॥ तत्पञ्चकं
 मापः ॥ ७ ॥ तद्द्व्यदशकमक्षार्धम् ॥ ८ ॥ अक्षार्धमेव सचतुर्मापकं
 सुवर्णं^६ ॥ ९ ॥ चतुःसुवर्णको निष्कः ॥ १० ॥

^१ त्रसरेणु—१ प १, ८

^२ त्रसरेणु—१

^३ त्रसरेणु—१ ८

^४ त्रसरेणु—१

^५ षडः—१

^६ सुवर्ण—८

तेषा गौरसर्पपाणा पद्क पण्णा समुदाय यव । सोऽपि न सूक्ष्म , न स्थूल , किंतु मध्य एव ।
यथाह मनुः—“ सर्पपा पद् यवो मध्य ” इति । गौरसर्पपादीना न स्थूलसूक्ष्मत्व स्पष्टम् । यवस्य तु तत्
स्पष्टमुपसहर्तुं शक्यमिति तस्यैवोपादानम् । तदपि स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मतम इति पद्कस्य^१
परिहारेणोपादेयम् ॥ ५ ॥

तेषा यवाना त्रय त्रयाणा समुदाय , कृष्णलम् । कृष्ण लतीति कृष्णल गुञ्जा । सापि मध्येन ॥ ६ ॥

तेषा कृष्णलाना पञ्चक पञ्चाना समुदाय , माप ॥ ७ ॥

तेषा मापाणा द्वादशक द्वादशाना समुदाय , अक्षार्धम् । अक्षार्धमिति च रूढा सज्ञा । न तु “ ते
षोऽक्ष कर्पोऽस्त्री ” इति त्रिकाण्डीपरिभाषितषोडशमापात्मरुसुवर्णपर्यायाक्षस्यार्धमिति यौगिकी , द्वादश-
मापात्मकत्वेन पादोनसुवर्णतात् , चतुर्विंशतिमापम्याक्षस्याप्रसिद्धेश्च ॥ ८ ॥

अक्षार्धमेव द्वादशमापक सचतुर्मापक चतुर्भिर्मापकै सहित षोडशमाप , सुवर्ण । स एव च
निस्तोऽक्षश्चेत्युच्यते , “ सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे ” इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । कुरुदेशे पुन निस्तशब्देन पल-
मुच्यते , “ कुरुनिस्तस्तु तत्पले ” इति तस्येन स्मरणात् । बृहस्पतिस्तु सुवर्णशब्दार्थमन्यथैवाह—

“ ताम्रकर्पकृता मुद्रा विज्ञेय कार्षिक पण ।

स एव ताम्रिका श्रेक्ता ताश्चतस्रस्तु दानक ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्य स एव तु ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ कार्पापणोऽण्डिका ज्ञेया ताश्चतस्रस्तु दानक ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराश्चित्रक स्मृत ॥ ”

इति ॥ ९ ॥

चत्वार सुवर्णा पूर्वोक्ता यस्मिन् स चतुसुवर्णको निष्क उच्यते । तदेव च पलम् ; “ पल
सुवर्णाश्चत्वार ” इति मानवात् । निष्कपलयोस्तुल्यपरिमाणनाप्रत्ययात् लाघवाभिसंधिना च न पृथक्
सज्ञानरणम् । “ सुवर्णरजतपरिमाणयोरन्तरा सुत्रकरण चोभयविधस्यापि निष्कस्य चतुसौवर्णिकत्वाभिधानाय ।
अत एव मनुयोगीश्वराभ्या रजतपरिमाणोऽपि चतुसौवर्णिको निष्क “ निष्क सुवर्णाश्चत्वार ” इत्युक्तम् ।
यद्यपि “ साष्टे शते सुवर्णाना हेम्नुरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री ” इति त्रिकाण्डीस्मरणात्
निष्कशब्दो नानार्थ , तथापि दण्डविधावयमेव मुख्य इत्यप्येन लक्षणाभिधानम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ सख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुद्राहता ।

कार्पापणाना सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥ ”

१ पद्कस्योपरिमाणमुपादेयम्—घ

२ सुवर्णरजतपरिमाणोऽपि चतुसौवर्णिको निष्क —ग, ज

इति^१ । व्यासस्तु सुरर्णनिष्कयोरेभयोरप्यन्यथा परिमाणमाह—

“ पत्नान्यष्टौ सुरर्णस्तु सुरर्णास्तु चतुर्दश ।

एव निष्कप्रमाण तु यामेन परिकीर्तितम् ॥ ”

इति । दीनारपरिमाण तु स्मृत्यन्तरे—

“ दीनारो रूपश्रेष्ठविंशत्या परिकीर्तित ।

सुरर्णमततितमो भागो रूपरमुच्यते ॥ ”

इति । फाल्गवायनवृहस्पतिभ्यामष्टान्तवारिदशत्पणक सुरर्णापरपर्यायो दीनारोऽभिहित । स ताम्रिक एव,
“ ताम्रकपर्णता मुद्रा ” इति प्रथमात् । अनेन तत्रत्यसुरर्णशब्दोऽपि न्याम्यात् । प्रस्तुतस्तु द्वाविंशत्पण-
क र्ण शर्णिभो यामागिभो निष्को वराहापरपर्यायो निष्पद्यत इत्यन्म् ॥ १० ॥

द्वे कृष्णले समधृते रूप्यमापकः ॥ ११ ॥ तत्पोडशकं
भरणम्^२ ॥ १२ ॥ ताम्रकार्पायिकः कार्पायणः ॥ १३ ॥

इदानीं रत्नपरिमाणमाह । पृथक् द्वे कृष्णले समधृते तुल्यपरिमाणे भवन एव; तथापि मयन-
परिमाणे रूप्यमरुन्दी मापको भवति । जय च रत्नगर्पवादीना यदन्ताना त्रयाणामपि शेष, अन्यथा
न्यूनादिपरिम विधीयते तत्रपरिमाणरूपेण तेषामपि प्रत्ययपरं । यद्यपि मध्ये मध्ये वा द्वे कृष्णले तुल्य-
परिमाणे भवन एव, तथापि मयनपरिमाणे प्राये, योगीश्वरीये यत्रेण तद्विशेषणस्य सर्वशेषसा । यत्रेऽपि
नानेने । “ यत्र मयात्र कृष्णलेयम ” इति शब्दमात्र । नत्र वि विनाकारितेन ॥ ११ ॥

“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

आचितो दश भाराः स्युः शकटो भार आचितः ॥”

इति ॥ १२ ॥

कर्पः षोडशमापः पलचतुर्थोऽशः ; “ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री पलं कर्पचतुष्टयम्” इति स्मरणात् । कर्षेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रश्चासौ कार्षिकश्चेति ताम्रकार्षिकः । कर्पपरिमितताग्रनाणकः कार्पापण इत्यर्थः । इष्टापूर्तमिति वदकारश्छान्दसः । यथाह वृहस्पतिः—“ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः” इति । स कार्पापणस्यु ताम्रिका, ताम्रिकः, अण्डिका, पणश्चेत्युच्यते ; “कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः” इति मनुस्मरणात् ; “स एव ताम्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु दानकः” इति वृहस्पतिस्मरणात् ; “कार्पापणोऽण्डिका ज्ञेया” इति कात्यायनस्मरणात् । यत्तु “पणोऽशीति-कर्पर्दकः” इति, तदुपचारात् तन्मूल्यमेवाभिधत्ते । षोडशपणः कार्पापणोऽपरोऽध्यस्तीत्याह कात्यायनः—

“कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।

षणैर्निघद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥”

इति । षोडशपणमूल्यरजतनिर्मितः षोडशपण एव वा दिग्भेदेन व्यवस्थित इति । यत्तु “मापो विंशतमो भागः पणस्य परिकीर्तितः” इति, तत् पञ्चमुवर्णपलपक्षे ; “पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः” इति योगिस्मरणात् । एवं च यद्यपि सुवर्णाक्षविस्तर्कर्यपणकार्पापणशब्दाः समानार्थाः ; तथापि कर्पपणकार्पापणशब्दाः ताम्रविपया एव ; सुवर्णाक्षविस्तर्कशब्दाः सुवर्णविपया एवेति व्यवस्था । वृहत्पराशरस्तु अष्टादशभिर्मापैः कर्पमाह—

“पञ्चगुञ्जो भवेन्मापः कर्पोऽष्टादशमिश्च तैः ।

तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने माने च पेशसः ॥”

इति । पेशसः सुवर्णस्य^१ । एवं द्रव्यान्तरेष्वपीदं परिमाणमहनीयम् ॥ १३ ॥

पणानां द्वे शते साधे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः^२सहस्रं त्वेष चोत्तमः ॥ १४ ॥

इति^३श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः

पणानां कार्पापणानां साधे द्वे शते प्रथमसाहसः । पणानां पञ्च शतानि मध्यमसाहसः । पणानां सहस्रमुत्तमसाहसो दण्डः ।^४इदममतिपूर्वापराधे ।^५मतिपूर्वापराधे तु योगीश्वरोक्तम्—

^१ हेयः—च, ट.

^२ वैष्णवे चतुर्थोऽध्यायः—क, ग ; वैष्णवे षमंशाखे चतुर्थे प्रकरणम्—ज, ट.

^४ इदममति—र, ग, ट.

^३ सहस्रमेव—ट.

^५ गनि—न, ग, ट.

“ सार्शीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहस ।
तदर्धं मध्यम प्रोक्तस्तदर्धमधम स्मृत ॥ ”

इति द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषो नारदीयः—

“ चतुर्विंशतिपूर्वं पर पणवतिर्भवेत् ।
शतानि पञ्च चतुरो मध्यमो द्विशतावर ॥
साहस्रस्तूत्तमो ज्ञेय स तु पञ्चशतावर ।
त्रिविध साहसैष्वेव दण्ड उक्त स्वयमुवा ॥ ”

इति । कात्यायनः—

“ सुवर्णशतमेक तु वधाहो दण्डमर्हति ।
अङ्गच्छेदे तदर्धं तु विवासाहस्तदर्धकम् ॥ ”

इति । मनुः—

“ कार्पापण भवेद् दण्ड्यो यत्रान्य प्राकृतो जन ।
तत्र राजा भवेद् दण्ड्य सहस्रमिति धारणा ॥ ”

इति । कात्यायन —

“ माप पादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पित ।
अनिर्दिष्ट तु सौवर्णं मापक तत्र कल्पयेत् ॥
यत्रोक्तो मापसो दण्डो राजत तत्र कल्पयेत् ।
मध्यमान तु रौप्य स्यादधमान तु ताम्रकम् ॥ ”

इत्याद्यन्धेयम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमन्महाराजाऋषिःश्रीःसिद्धशास्त्रसंश्रितश्रीःकोण्डवनायकात्मजश्रीःतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीःकेशवनायकरूपेशसहितश्रीःवाराणसीवासिःश्रीःमोक्षिकारिःश्रीःरामपण्डितात्मजश्रीःनन्द-
पण्डितद्वयौ विष्णुस्मृतिविरचयौ श्रीमत्या वैजयन्त्या चतुर्थोऽध्याय

पञ्चमोऽध्यायः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्ज^१ सर्वे^२ वध्याः ॥ १ ॥ न
शारीरो ब्राह्मणस्य^३ दण्डः ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्यायेनार्थदण्डं निरूप्य शारीरदण्डं निरूपयन्नेन तदुभयविनियोगमष्टादशस्वपि व्यवहारपदेषु
पञ्चमाध्यायेनाह । तत्र शारीरो दण्डो दशधा ; “ शारीरो दशधा प्रोक्तः ” इति स्मरणात् । ^४नाथं नियमः ;
बन्धनाङ्ककरणकर्मकरणबन्धनागारप्रवेशननाडनमुण्डनादीनामन्येषामपि दर्शनात् । तत्र नवविधमाह मनुः—

“ दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंसुवोऽब्रवीत् ।
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चशुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ”

इति । तथा—

“ शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे वामिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ ”

इत्यादि तत्र तत्रावधेयम् । तत्राष्टादशानां व्यवहारपदानामुपजीव्योपजीवकभावाद्यमावात् पाठक्रमस्यातन्त्रत्वेन
पूर्वं साहसदण्डोपक्रमाच्च साहस एव तावत् शारीरदण्डविनियोगमुपक्रमते । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्व्यभिचारितैः ।
तत् साहसमिति श्लोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
फलमूलोदकादीनां ^५क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः^६ प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

^१ वर्ज्य—एत to घ.

^३ ब्राह्मणदण्डः—ज, ठ.

^५ क्षेत्रोपकरणस्य to पानानां omitted in र, श.

^२ सर्वे omitted in ज, ठ.

^४ नाथ to दर्शनात् omitted in र, घ.

^६ मर्दादी—ट.

वास पञ्चपानाना गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनेत्र प्रसारेण मध्यम साहस स्मृतम् ॥
 व्यापादो विपश्चाद्ये परदारामिर्शनम् ।
 प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥
 तस्य दण्ड क्रियापेक्ष प्रथमस्य शतावर ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रजेष्टं पञ्चशतावर ॥
 उत्तमे साहसे दण्ड सहस्रावर दृष्यते ।
 वध सर्पेभ्यश्च पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
 तदङ्गच्छेद् इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ॥”

इति । तत्रोत्तमसाहसे तमाह । अत्रेति दण्डविनियोगाधिकार । महापातत्रिने ब्रह्महादयो वक्ष्यमाणाश्चत्वार ।
 तेषु ब्राह्मण वर्जयित्वा सर्वे वध्या । वधोऽत्र प्राणत्रियोगफलको व्यापार । इदं च प्रायश्चित्ताभरणे ,

“ चतुर्णामपि चैतेषा प्रायश्चित्तमनुर्वताम् ।

शारीर धनसयुक्त दण्ड धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥”

इति मानवात् । चतुर्णामेतेषा ब्राह्मणादीना शारीरो दण्डो वध । धनदण्ड सर्पेस्वापहार । एतदुभय
 समुच्चयस्तु “ क्षत्रियादीना ब्राह्मणपत्रे वध सर्पेस्वहरण च” इति बोधायनस्मरणात् । ब्राह्मणस्य तु
 सर्पेस्वापहार एव । न वध , “ महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ” इति बृहस्पतिस्मरणात् । महा-
 पातत्रिपदेनेन सिद्धौ सर्पेपदोपादान महापातकममेव्यपि वधप्राप्त्यर्थम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—“ पितु
 स्वमार मातुश्च मातुलाना स्नुषामपि ”^१ इत्युपक्रम्य “ छित्वा लिङ्ग वधस्तस्य सकामाया स्त्रिया अपि ”
 इत्याह । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । इदं च कामतो महापातकेषु ज्ञेयम् । अकामतस्तूत्तमसाहसो दण्ड ।
 यथाह मनुः—

“ इतरे वृत्तान्तस्तु पापान्येतान्यकामत ।

सर्पेस्वहारमर्हन्ति सफामास्तु प्रसासनम् ॥”

इति । इतरे, विप्रातिरिक्ता । प्रसासनम् , वध । अयमर्थ — क्षत्रियादीना कामतो महापातकेषु प्रायश्चित्ता-
 करणे वधसर्पेस्वापहारौ कार्या । प्रायश्चित्तकरणे तु उत्तमसाहसो दण्ड एव । तेषामेवाकामतस्तेषु प्रायश्चित्ता-
 करणे सर्पेस्वापहार । तत्करणे तु मयमसाहसो दण्ड इति ॥ १ ॥

ब्राह्मणपत्रमित्यत्र हेतुमाह । शारीर शरीरसम्बन्धी अङ्गच्छेदादिरपि यतो न ब्राह्मणस्य दण्ड , “ न
 तदभेदं त्रिप्रय प्रवदन्ति मनीषिण ” इति हारीतस्मरणात् ॥ २ ॥

^१ इत्याहुपक्रम्य—घ, ७

स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् ॥ ३ ॥ तस्य च ब्रह्म-
हत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् ॥ ४ ॥ सुराध्वजं सुरापाने
॥ ५ ॥ ^१श्वपदं स्तेये ॥ ६ ॥ भगं गुरुतल्पगमने ॥ ७ ॥

कथं तर्हि पातके तस्य दण्ड इत्यत्र आह । स्वदेशात् स्वाजाधीनात् राष्ट्रात्, वक्ष्यमाणं कृतं अङ्कं चिह्नं यस्य, तथाविधं ब्राह्मणं विवासयेत् निष्कासयेत् । यद्वा वाससो विगतं विवासा । विवासस करोतीति णिचि कृते “ णाविष्ठन्त् प्रातिपदिभ्यस्व ” इति टिलोप रूपम् । नम्रीजुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वास गृहम् । विवासयेत्, भग्नगृहं जुर्यादिति । एषा चानुबन्धाद्यपेक्षया व्याससमामौ योज्यो ॥ ३ ॥

महापातकविशेषेणाङ्कं यत्रस्थात्माह । तस्य ब्राह्मणस्य । ब्रह्महत्यायाम्, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या, तस्या जातायाम् । अशिरस्कं शिरोहीनं पुरुषं पुरुषावृत्तिमङ्कं ललाटे कुर्यात् । चकारात् शिरोमुण्डनादि च । यथाह यमः—

“ ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधं विधीयते ।
शिरसो मुण्डनं दण्डं पुरान्निर्वासनं तथा ॥
प्रत्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।
ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्वा ना यथाविधि ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

सुराया त्रिविधाया अपि पाने, सुराभ्यन्तं शौण्डिकद्वारस्थितध्वजावृत्तिमङ्कम् ॥ ५ ॥

श्वपदाकारमङ्कं स्तेये सुवर्णस्तेये ॥ ६ ॥

गुरुतल्पं पितृभार्या । तद्गमने भग्नं भगाकारमङ्कं ब्राह्मणस्य ललाटे कुर्यादिति प्रत्येकं सन्नयते । अङ्कं च तत्तत्कृतिना तत्सायसेन कार्यम् । यथाह योधायनः—“ तत्सायमेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ता-
न्निर्वासनम् ” इति । यद्यपि समर्गिणामङ्कविशेषो नैतत्, तथापि येन महापातनिना यस्य समर्गं, तदङ्कनेऽङ्कयेत्, “ यो येन सप्तत्येषा स तद्भिन्नोऽभिनायते ” इति कर्मविषयकमप्यङ्कित्वात्, “ स तस्यैव वनं कुर्यात् ” इति प्रायश्चित्तमप्यङ्कित्वात् । इत्यपि प्रायश्चित्कारणे । तत्कारणे तूत्तमसाहसो दण्ड एव, नाङ्कनम् । यथाह मनुः—

“ प्रायश्चित्तं तु जुर्वाणाम्बयो वर्णा यपेदितम् ।
नार्वक्या रागा ललाटे स्पृश्यान्तूत्तमसाहसम् ॥ ”

इति । यत् प्रायश्चित्कारणेऽङ्कन क्षत्रियादीनामप्यत्र व्यतिरेकेणोच्यते, तत् ब्राह्मणममानधर्मसवनस्य-
क्षत्रियादिविषयमश्रेयम्, इतरेषा वधनिधानात्, अङ्कननिषेधाच्च^१ । यथाह उशनाः—

“ ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।
इतरेषा तु वर्णानामङ्कन^२नात्र कारयेत् ॥
महापातक्युक्ताश्च वषट्कारेण शतयेत् ॥ ”

इति । एतदपि कामतो महापातके ज्ञेयम् । अकामतस्तु मनुः—

“ आग सु ब्राह्मणस्येषु कार्यो मध्यमसाहस ।
निनास्यो वा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्य सपरिच्छद ॥ ”

इति । आग सु महापातकेषु प्रायश्चित्तकरणाकरणयोर्व्यथाक्रम मध्यमसाहससद्रव्यविवासने द्रष्टव्ये ॥ ७ ॥

अन्यत्रापि^३ वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवास-
येत् ॥ ८ ॥ कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् ॥ ९ ॥ कूटलेख्यका-
रांश्च ॥ १० ॥

तर्हि अपराधान्तरे ब्राह्मणस्य कथमित्यत्र आह । वध्य वयार्हम्, वधनिमित्तमिति यावत् । तादृशो
अन्यसितपि कर्मणि वक्ष्यमाणे कूटशासनकरणादौ वर्तमान ब्राह्मण समग्रमनपहृत धन यस्य तादृशम्, अक्षतम्,
अहूनस्पर्च्छेदादिक्षत विवासयेत् निष्नासयेत् । समग्रधनत्वश्चरणात् नग्रीकरणाद्यसभव । यथाह मनुः—

“ न जातु ब्राह्मण हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
राष्ट्रादेन बहि कुर्यात् समस्तधनमक्षतम् ॥ ”

इति । यत् आपस्नग्नेनोक्तम्—“ वस्त्रनिरोधो ब्राह्मणस्य ” इति, तत् निर्वासनकाले वस्त्रादिनावरोध-
परम्, “ अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ” इति मनुस्मरणात् । तिष्ठन्तमिति शत्रो वर्तमानक्रियस्थैनाय दण्ड ;
न भूतमावित्रियस्येति गम्यते,

“ आरम्भे प्रथम दण्डश्च प्रवृत्तौ मध्यम स्मृत ।
यस्य यो विहितो दण्ड स पर्याप्तस्य तद्भवेत् ॥ ”

इति धात्यायनेन तत्र दण्डान्तराभिगानात् ॥ ८ ॥

^१ प्रतिषेधाच्च—घ

^२ वषट्कारेण कर्मणि—ज, वष्य कर्मणि—झ ट

^३ नोपयुज्यते—घ

वधार्हकर्माप्याह । शासन 'पटे ताम्रपट्टे वा लिखितम्' इत्यादिनोक्तम् । तत् ये कृट राजाज्ञा-
मन्तरेण स्वेच्छाकल्पितं पुर्वन्ति, तान् अमात्यादीन् राजा हन्यात् । चकारात् प्रहतिभेदकाश्च । यथाह
मनुः—

“कृटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूपकान् ।
स्त्रीपालत्राङ्गणघ्नाश्च हन्याद् द्विःसैमिनस्तथा ॥”

इति । यत्तु योगीश्वरेणोक्तम्—

“तुलाशासनमानानां कृटकृत्वाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्ता य स दाप्यो दममुत्तमम् ॥”

इति, तत् ब्राह्मणविषयम्, तस्य वधनिषेधात् । राजपदं तस्य हननावश्यक्रमाबोधनाय । यथाह मनुः—

“अमात्यं प्राड्विवाको वा यं कुर्यात् कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् त सहस्रं च दण्डयेत् ॥”

इति ॥ ९ ॥

राजशासनातिरिक्तमपि व्यावहारिकं लेख्यम् नरणादिपत्रं^१ कृटं कृत्रिमं ये पुर्वन्ति, तानपि हन्यात् ।
यथाह कात्यायनः—

“प्रमाणेन तु कृटेन मुद्रया वापि कृट्या ।
कार्यं तु साधयेद्यो वे स दण्ड्यो दममुत्तमम् ॥”

इति । स्वामरे विशेषमाह स एव—

“स्वामरे विक्रयाधाने लेख्यं कृटं करोति यः ।
स सम्यग् भावितं कार्यं जिह्वापाप्यन्भिर्गति ॥”

इति । चकारात् कृटमाक्षिकारान् कृटमाक्षिणश्च ,

“कृटसाक्ष्यं तु तुर्वाणास्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
प्रसासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विनासयेत् ॥”

इति मनुस्मरणात् । प्रसासयेत् मारयेत् । यत्तु योगीश्वरेणोक्तम्—

“पृथक् पृथक् दण्डनीया कृटमाक्षिणस्तथा ।
विनाद्विगुणं दण्डं विनाम्यो ब्राह्मणमन्या ॥”

इति द्विगुणदण्डपत्रं, तन् अन्यमाक्षिणप्रियम् ॥ १० ॥

१गरदाग्निदप्रसह्यतस्करान् २स्त्रीवालपुरुपघातिनश्च ॥ ११ ॥
 ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः ॥ १२ ॥ धरिम-
 मेयानां शतादभ्यधिकम् ॥ १३ ॥

गर ददातीति गरद, विप्रप्रयोक्ता । अग्निं ददातीति अग्निद, परगृहदाहद्वत् । प्रसह्य
 यन्कारेण तस्करा परस्वापहारिण । स्त्रीवालपुरुपा जातिमात्रेण, तान् ये घ्नन्ति ते तद्घातिन । तान्
 हन्यात्,

“व्यापादो त्रिपशखाद्ये परदारामिर्शनम् ।
 माणोपरोधि यच्चान्यदुत्तम साहस स्मृतम् ॥”

इति नारदेनेपासुत्तमसाहसत्वमभिगम्य,

“वध सर्वस्वहरण पुरात्रिर्वासनाङ्कने ।
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ॥”

इति ३उत्तमसाहसत्रयमभिगमनात् । स चानुनन्धाद्यपेक्षया योजनीय । यथाह योगीश्वरः—

“क्षेत्रेऽमननग्रामविहीतगल्दाहका ।
 रानपत्न्यभिगामी च दग्गयास्तु कटाग्निना ॥
 शम्भारपाते गर्भम्य पातने चोत्तमो दम ।
 उत्तमो बाधमो वापि पुरपत्नीप्रमापणे ॥”

इति । चकारान् तादृशश्रीणामपीत्याह स ण्व—

“निषामिद्रा पतिगुम्निनापत्यममापणीम् ।
 निरुणेररनामौष्ठा कृत्वा गोमि प्रमापयेत् ॥”

इति ॥ ११ ॥

धान्यं व्रीहियमादि । तद् ये दशभ्यः कुम्भेभ्यः अधिकमपहरेयुः, तानपि हन्यात् । त्रिशक्तिद्वेण
 कुम्भ, “त्रैश्रि पोटगमि गारी त्रिशत्या कुम्भ उच्यते” इति भरिष्यत्पुराणात् । कचित्तु “कुम्भो त्रैश्रि
 ज्य गारी त्रैश्रिणाम्नु पोटग” इत्युक्तम्, तद् देशकान्तरैर्द्विषमाणाम्नामिगुणापेक्षया योज्यम् । यथाह मनुः—

“धाय दशभ्यः कुम्भेभ्यो तृगोऽभ्यधिकं वध ।
 त्रैश्रिवैश्रिणाम्नु दाय्यमम्य च तद्वत् ॥”

इति । दशकुम्भान्तो तु वदयति ॥ १० ॥

धरिमेन तुल्या मीयन्त इति धरिममेयानि सुवर्णरजतादीनि । तेषां ये मापशतादभ्यधिकमपहरेयुः, तान् हन्यात् । अभिरमिन्याप्त्या आधिक्यम्योत्तरावधिशून्यता गमयति । यद्यपि धरिममेयानि गुडादीन्यपि भवन्ति, तथापि मानवे सुवर्णादिभिरिव तेषां विशेषणाच्चान्यसम्भव । यथाह मनुः—

“ तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमाना च वाससाम् ॥ ”

इति । आदिशब्दात् रत्नाद्युपसग्रहः ;

“ सुवर्णरजतादीनामुत्तमाना च वाससाम् ।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ ”

इति नारदस्मरणात् । इतमत्र मायाणामेव ; मानवे “ स दण्डं प्राप्नुयान्मापम् ” इति मापस्थेनेपक्रमत् । शतन्यूने तु वक्ष्यति । यद्यप्येतत् स्तेयदण्डप्रस्तावेऽभिप्रेयम्, तथापि साहसेऽप्यन्तर्भवतीति नात्रासगतिः ॥ १३ ॥

ये ^१चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ॥ १४ ॥ सेतुभेदकांश्च ^२
॥ १५ ॥ प्रसह्य तस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ॥ १६ ॥ अन्यत्र
राजाशक्तेः ॥ १७ ॥ स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिकमर्णीं च ॥ १८ ॥

अकुलीनाः अराजकीजिनो दासीपुत्रादयो वा ये राज्यमभिकामयेयुः, तानपि हन्यात् । अभिरत कात्स्न्यार्थः । तेन राज्यैकदेशनामनायां न वधः, किंतु उत्तमसाहसो दण्ड एवेति गम्यते । चमारात् ये राजकीडाचतुर्युः । यथाह कात्यायनः—

“ राजकीडालु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविन ।
अप्रिय चास्य वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति । राजासनाद्यारोहणे तु मयमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—“ राजयानामनारोदुर्दण्डो मयमसाहसः ” इति । कोशापहारे तु वध एव । यथाह मनुः—

“ राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिहृत्लेषु च म्भिनान् ।
घानयेद्विश्वैर्दण्डैर्हरेत् सर्वेभ्यमेव च ॥ ”

इति ॥ १४ ॥

सेतु ; जल्पसाहचर्यम् । स च द्विविधः—सेयो वन्यश्च । यथाह नारदः—

“ सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः सेयो वन्यमर्थेन च ।
तोयप्रवर्तनान् सेयो वन्यः स्यात् तद्विनिर्तनान् ॥ ”

इति । तस्य भेदकः भेदारो ये, तानपि हन्यात्; यदि न प्रतिसंस्क्रुयुः । तत्संस्कारे तु उत्तमसाहसो दण्ड
एव । यथाह मनुः—

“तडागभेदकं हन्यादप्यु शुद्धवधेन वा ।
नद्यापि प्रतिसंस्क्रुयाद् दाप्यश्चोत्तमसाहमम् ॥”

इति । तडागभेदः सेतुभेदादिना । सेतुभेदकरी तु स्त्रियमपि हन्यात् । यथाह योगीश्वरः—

“विप्रदृष्टां त्रियं चैव पुरुषश्रीमार्भिणीम् ।
सेतुभेदकरी चाप्यु शिलां बद्धा प्रवेद्यायेत् ॥”

इति । चकारान् कोष्ठागारादिभेदकांश्च । यथाह मनुः—

“कोष्ठागारायुवागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”

इति । कोष्ठं वस्तुममृदः ॥ १५ ॥

ये प्रमद तस्कराः बलावष्टभेन चौराः, तेषामवकाशं निवासस्थानं भक्तप्रदानं च, प्रकरणेण ज्ञात्वा ये
ददन्ति, तांश्च हन्यात् । यथाह मनुः—

“ग्रामेष्वपि च ये कंचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भागटावकाशदाश्चैव सर्वान्मानपि धानयेत् ॥”

इति । चकारान् प्रमद हन्तॄणां च । यथाह योगीश्वरः—

“भक्तदायकाभ्युदकमन्त्रोपकरणन्ययान् ।
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्नानो दम उत्तमः ॥”

इति ॥ १६ ॥

उक्तार्थस्य पूर्वशाममाह । यदुक्तं चौरान्काशभक्तप्रदानं हन्यादिति, तन् राजानोक्तस्यत्र; राजानोक्तिं
विना । राजश्चेत् चौरनिरागणे न शक्तिः, तदा ग्रामसामिनामात्मत्राणाय चौराद्विरागणेऽपि न का हन्यर्थः;

“मर्तेन पुरगमानं गेतायेत्” इत्यामरशब्दस्य यथाकथंचिदासदयकत्वात् ॥ १७ ॥

मर्तन्दिगमकथं प्रत्ययशब्दो निगोष्ठमन्यायेत्यर्थो भर्ता यस्याम्नाम्; भर्तारमतिक्रमितुं परपुरगतेषुभोग्यन्त-
तया शीघ्रमन्ता; तां च त्रियं हन्यात् । यथाह मनुः—

“मर्तेन पुरगेषा तु र्भः श्रावितवर्तिता ।
तौ भर्तिः श्रावयेत्तान् मन्तान् दत्तुमन्तिने ॥”

इति । चकारात् वृपलादिगामिनी च । तथाच यमः—

“ वृपलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्वभिः स्वादयेद्राजा संस्थाने वन्यघातिनाम् ॥
वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाण गर्दभेन तु ॥ ”

इति । बृहस्पतिः—

“ गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत् तत्र सा दण्ड्या न तस्य हि दमः स्मृतः ।
छिन्ननासोष्ठकर्णां तु परिभ्रम्याप्सु मज्जयेत् ॥ ”

इति ॥ १८ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्य
१ शातयेत् ॥ १९ ॥ एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ॥ २० ॥
निष्ठीव्यौष्ठद्वयविहीनः २ कार्यः ॥ २१ ॥ अवशर्धयिता च ३ गुदहीनः
॥ २२ ॥

एवं साहसे दण्डो निरूपितः । इदानीं दण्डपारुष्ये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपास्त्यमुच्यते ॥ ”

इति । तदपि त्रिविधम्—

“ तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्येत्तमक्रमात् ।
४ अवगोरणनि.शङ्कपातनक्षतदशनै ॥
हीनमध्येत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥ ”

इति । तत्रोत्तमवर्णातिक्रमणे दण्डमाह । हीनवर्णः क्षत्रियादिः अधिकवर्णस्य ब्राह्मणादेः येनाङ्गेन हस्तपादादिना
अपराधं प्रहारादि कुर्यात्, तदेवाङ्गमस्य हीनवर्णस्य शातयेत् छिन्द्यात् । यथाह मनुः—

“ येन केनचिद्रङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ”

१ शासयेत्—क, श

२ कार्यं. omitted in, स.

३ च omitted in च, स.

४ अवगूरण—ग, छ, ट, अवगूदन—ख, च.

इति । अन्त्यजग्रहण क्षत्रियाद्युपलक्षणार्थम् । यथाह योगीश्वरः—“ विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमत्राहाणस्य तु ”
इति । वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणः शत्रुस्य च वैश्यापकारिणोऽप्ययमेव दण्डः । सामान्यसूत्रमनुकविषये-
ष्वेवविधदण्डप्राप्त्यर्थम् । विशेषसूत्राण्यङ्गविशेषनियमार्थानीति नान्यतरानर्थक्यम् ॥ १९ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्येति यावत्समवर्णाक्रोशनमनुवर्तते । स तस्यैकासनोपवेशनशीलः कृत्र्यां स्फिचि
तप्तायसेनाङ्कितो राष्ट्रान्त्रिष्कासनीयः । यथाह मनुः—

“ सहासनमभिप्रेप्सुस्तकृष्टस्यापकृष्टजः ।

कृत्र्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाप्यस्य कर्तयेत् ॥ ”

इति । यत्तु आपस्तम्बेन “ वाचि पथि शय्यायामासने समीभवतो दण्डताडनम् ” इति दण्डेन ताडन-
मुक्तम् , तत् सकृत्कृते द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्योपरि दर्पात् निष्ठीव्य थूत्कारं कृत्वा, ओष्ठद्वयेन विहीनः कार्यः; ओष्ठद्वय
छेत्तत्रमित्यर्थः । यथाह मनुः—“ अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ” इति ॥ २१ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्योपरि दर्पादवशर्षयिता पायुवायूत्सष्टा, गुदहीनः कार्यः । चकारात् अवमूत्रयिता
च मेढहीनः । यथाह मनुः—“ अवमूत्रयतो मेढमवशर्षयतो गुदम् ” इति ॥ २२ ॥

आक्रोशयिता च विजिह्वः ॥ २३ ॥ दर्पेण धर्मोपदेशकारिणां
राजा तप्तमासेचयेत् तैलमास्ये ॥ २४ ॥ द्रोहेण च नामजातिग्रहणे
दशाङ्गुलोऽस्य शङ्कुनिखेयः ॥ २५ ॥

एव दण्डपारुष्ये दण्डोऽभिहितः । इदानीं वाक्पारुष्ये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ देशजातिभुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ ”

इति । तदपि त्रिविधम्—

“ निष्ठुराश्लीलस्त्रीव्रत्वात् तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥ ”

इति । तत्र तीनाक्रोशे दण्डमाह । हीनवर्णोऽधिकवर्णं जातिभ्रशादिभिराक्रोशयिता, विजिह्वो जिहारहितः कार्यः ।
स्वाथे णित्रयम् ; धर्तृप्रयोजकयोस्तुन्यदण्डानुपपत्तेः । यथाह मनुः—

“ एकजातिर्द्विजानीस्तु वाचा दारुणयाक्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छ्रेद्रं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ ”

इति । एरुजातिग्रहण क्षत्रियाद्युपलक्षणम् , जघन्यज इति हेतुसाम्यात् , “ त्रेविद्यनृपदेवाना क्षेप उत्तम-
साहस ” इति योगिस्मरणात् । यत्तु—

“ शत ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धशत द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥ ”

इति, तदत्यन्तसगुणक्षत्रियवैश्यनिषयम् । चकारात् वेदोदाहर्ता शूद्रश्च,

“ धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वित ।

आक्रोशरुस्तु विप्राणा जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥ ”

इति वार्हस्पत्यात् ॥ २३ ॥

दर्पेण विद्यागर्भेणोत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणा हीनवर्णानामास्ये राजा तप्त तैलमासेचयेत् प्रक्षेपयेत् ।

यथाह मनुः—

“ धर्मोपदेश दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वत ।

तप्तमासेचयेत् तैल वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव ॥ ”

इति । श्रोत्रे, श्रोत्रुरिति शेष , “ अथ हास्य वेदमुपशृणुतस्त्रपुजतुभ्या श्रोत्रप्रपूरणम् ” इति गौतमीयात् ।

एतच्च दर्पेण साक्षात् श्रवणे । ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा श्रवणे तु न दोष । दर्पेणैति वचनात् ब्राह्मणाभ्यर्थितयो
क्षत्रियवैश्ययो^१ अध्यपने न दोष इत्युक्तं प्राक् ॥ २४ ॥

द्रोहेणैर्ष्यातिशयेन^२ ‘ अरे डित्य, अरे मित्र ’ इत्याद्यधिकवर्णनामजातिग्रहणे अस्य हीनवर्णस्य मुखे
ज्वलन् अयोमय दशाङ्गुल शङ्खुनिखेत्यो विधेय । यथाह मनुः—

“ नामजातिग्रह त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वत ।

निखेत्योऽयोमय शङ्खुज्वलन्नास्ये दशाङ्गुल ॥ ”

इति ॥ २५ ॥

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्पापणशतद्वयं दण्ड्यः
॥ २६ ॥ काणखज्जादीनां^३ तथ्यवाद्यपि कार्पापणद्वयम्^४ ॥ २७ ॥
गुरूनाक्षिपन् कार्पापणशतद्वयम्^५ ॥ २८ ॥

एष शारीरदण्डविषयमभिधाय इदानीमर्थदण्डविषयमाह । श्रुतम्, वेदादिविद्या । देश,
मध्यदेशादि । जाति, ब्राह्मण्यादि । कर्म, सध्यास्नानादि । बहुवचनात् शारीरमुपनयनादिसंस्कारकर्म ।

^१ अध्ययने—ट

^३ तथा—ए, घ च

^५ शतम्—क्ष

^२ इष्यातिगधेन to अभिप्रयण omitted in ए, घ, च

^४ शतद्वयम्—श, शतम्—क ट

तेषामनिर्णयनिष्ठानाम्, अन्यथा अपरुर्ध, द्रोहेण यो वदति हीनवर्ण, स कार्पापणाना शतद्वय दण्ड्य ।
यथाह मनुः—

“श्रुत देश च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।

नितयेन नृपन् दर्पाद् दाप्य स्याद् द्विशत दमम् ॥”

इति ॥ २६ ॥

एनाश्विनिकल काण । एरुपादविकल खड्ग । आदिशब्देन पङ्गादीना ग्रहणम् । तेषामुक्त
वर्णाना तभ्यमाद्यपि सत्यद्रोपयक्तापि हीनवर्ण कार्पापणद्वय दण्ड्य । असत्यवचने तु शह्ललिखितौ—
“शुक्तमाक्याभिमाने कार्पापणत्रयम्” इति । अयमपिशब्दार्थ । इदमत्यन्तनिर्गुणोत्तमवर्णक्षेपविषयम् । सगुण
समवर्णक्षेपे तु योगीश्वरः—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्युनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेप करोति चेद्दण्ड्य पणानर्धत्रयोदशान् ॥”

इति । अन्यन्तनिर्गुणहीनवर्णक्षेपे तु मनुः—

“काण वाप्यथवा रज्जमन्ध वापि तथाविधम् ।

तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्ड्य कार्पापणानरम् ॥”

इति ॥ २७ ॥

गुरुन् मात्रादीनभिस्त्रिपन् पुत्रादि कार्पापणशतद्वय दण्ड्य । यथाह मनुः—

“मानर पितर नाया भ्रातर तनय गुरम् ।

आशरयन् शत दाप्य पन्थान चाददद् गुरो ॥”

इति । इद् च मापगा ममादिद्विषय निरपराधविमादिविषय च ज्ञेयम् । निरपराधाक्षेत्रे तु शह्ललिखितौ
—“तथाभितृत्तान् विपान् गुरुश्च निर्गमन मुण्डन ताटन वा गोमयानुलेपन गरारोहण दर्पहरण वाग्दण्डे
वा” इति । श्रेष्ठत इत्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

परस्य पतनीपाशेपे कृते तृत्तमसाहसम् ॥ २९ ॥ उप-
पातकयुक्ते मध्यमम् ॥ ३० ॥

वित्यनेनासति दोष इति ज्ञेयम्; दण्डगुरुत्वात् । सर्वाक्षेपे तु योगीश्वरः—“पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ॥ २९ ॥

उपपातकं गोवधादि । तद्युक्ते आक्षेपे ‘गोघ्नस्त्वमसि’ इत्यादौ हीनवर्णेनोच्चमवर्णस्य कृते, स मध्यमसाहसं दण्ड्यः । समानाक्षेपे तु योगीश्वरः—“उपपातक्युक्तोऽपि दाप्यः प्रथमसाहसम्” इति । एतदुभयातिरिक्तपापाहिते क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड्यः । यथाह व्यासः—

“पापोपपापवक्तारौ महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्येत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥”

इति ॥ ३० ॥

त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे^१ जातिपूगानां च ॥ ३१ ॥ ग्रामदेशयोश्च^२
प्रथमसाहसम्^३ ॥ ३२ ॥^४न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्पापणशतम् ॥ ३३ ॥

त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नाः । तेषु वृद्धाः विश्वास्याः । चकारात् नृपदेवयोर्ग्रहणम् । तेषामाक्षेपे । जातीनां ब्राह्मण्यादिजातीनां, पूगानां सभ्यादिसंधानाम् ‘मिष्टान्नलोलुपा विप्राः; राजभृत्याः समासदः’ इत्यादिक्षेपे हीनवर्णकृते यथाक्रममुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ कार्यौ । यथाह याज्ञवल्क्यः—“त्रैविद्यनृप-देवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानाम्” इति ॥ ३१ ॥

‘हिंसा राढीयाः; मत्स्यादा गौडाः’ इति ग्रामदेशयोराक्षेपे । चकारात् क्रूरचरित्रविश्रामित्रादि-कुलक्षेपे च हीनवर्णेन कृते स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । तदुक्तम्—“प्रथमो ग्रामदेशयोः” इति । अल्पाक्षेपे तु वृहस्पतिः—

“दैशादिकं क्षिप्न् दाप्यः पणानर्धत्रयोदशान् ।

पापेन योजयन् दर्पाहाप्यः प्रथमसाहसम् ॥”

इति ॥ ३२ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह । न्यङ्गम्^५ अश्लीलम्; “अश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्” इति नारदस्मरणात् । तस्य भावो न्यङ्गता । तद्युक्ते क्षेपे ‘त्वङ्गिनिं गमिष्यामि, त्वत्कन्यां वा गमिष्यामि’ इत्यादिके । कार्पापणशतं दण्ड्यः ॥ ३३ ॥

मातृयुक्ते तूत्तमम् ॥ ३४ ॥ समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान्
दण्ड्यः ॥ ३५ ॥^६हीनवर्णाक्रोशने षट् ॥ ३६ ॥ यथाकालमुत्तम-

१ क्षेपे च—च; क्षेपे वा—ठ.

२ च omitted in T.

३ साहसं omitted in H.

४ तन्म्यङ्गता—क, ग, च; क reads this Sūtra along with the previous one as Sūtra 32.

५ From here to the end of Sūtra 40 the text and commentary are missing in H.

तेषामधिष्ठातृनिष्ठानाम्, अन्यथा अपरुषं, द्रोहेण यो वदति हीनवर्णं, स कार्पाणानां शतद्वयं दण्ड्यः ।
यथाह मनुः—

“श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन वृणुन् दर्पाद् दाप्य स्याद् द्विशतं दमम् ॥”

इति ॥ २६ ॥

एकाक्षिपिकल काण । एकपादपिकल खज्ज । आदिशब्देन पङ्गमादीनां ग्रहणम् । तेषामुष्म-
वर्णानां तथ्यत्राद्यपि सत्यद्रोषवक्त्रापि हीनवर्णं कार्पाणद्वयं दण्ड्यः । असत्यवचने तु शङ्खलिखितौ—
“शुक्तनाम्नाभिमाने कार्पाणत्रयम्” इति । अयमपिशब्दार्थः । इदमत्यन्तनिर्गुणोत्तमवर्णंक्षेपविषयम् । सुगुण-
समवर्णक्षेपे तु योगीश्वरः—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यं पणानर्धत्रयोदशान् ॥”

इति । अत्यन्तनिर्गुणहीनवर्णक्षेपे तु मनुः—

“काणं वाप्यथना सज्जमन्थं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि वृणुन् दाप्यो दण्ड्यं कार्पाणानावरम् ॥”

इति ॥ २७ ॥

गुरुन् मात्रादीनधिक्षिपन् पुत्रादि कार्पाणशतद्वयं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“मानरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आचारयन् शतं दाप्य पन्थानं चाददद् गुरो ॥”

इति । इदं च मापरागमादिष्वपि निरपराधनिष्ठादिविषयं च ज्ञेयम् । निरपराधाक्रोशे तु शङ्खलिखितौ—
—“तथागिष्टान् विप्रान् गुरुंश्च निर्वात्मनः सुण्डनं ताटनं वा गोमयातुल्येन सरसरोहणे दर्पदण्डेण वाग्दण्डे-
वा” इति । क्रोशत इत्यनुवृत्तते ॥ २८ ॥

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तृत्तमसाहसम् ॥ २९ ॥ उप-
पातक्रयुक्ते मध्यमम् ॥ ३० ॥

पतनीयं महापातकादि । तदुक्ते आक्षेपे ‘अक्रुश त्वमसि’ इत्यादीं हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य कृते
तु उत्तमसाहसं दण्ड्यः । मोक्ष्य धनदण्डं पूर्वार्त्तेन निह्वान्छेदेन विकल्प्यते, समानविषयत्वात् । कृते

वित्यनेनासति दोष इति ज्ञेयम्, दण्डगुरत्वात् । सर्णाक्षेपे तु योगीश्वरः—“पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहस ” इति ॥ २९ ॥

उपपातक गोरधादि । तद्युक्ते आक्षेपे ‘गोघ्नस्त्वमसि’ इत्यादौ हीनवर्णेनोचमर्णस्य कृते, स मध्यमसाहस दण्ड्य । समानाक्षेपे तु योगीश्वरः—“उपपातक्युक्तोऽपि दाप्य प्रथमसाहसम्” इति । एतदुभयातिरिक्तपापाहिते क्षेपे प्रथमसाहस दण्ड्य । यथाह व्यास.—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशसका ।

आद्यमध्येत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥”

इति ॥ ३० ॥

त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे^१ जातिपूगानां च ॥ ३१ ॥ ग्रामदेशयोश्च^२
प्रथमसाहसम्^३ ॥ ३२ ॥ “न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्पापणशतम् ॥ ३३ ॥

त्रैविद्या वेदत्रयसपत्ना । तेषु वृद्धा विश्वास्या । चकारात् नृपदेवयोर्ग्रहणम् । तेपामाक्षेपे । जातीना ब्राह्मण्यादिजातीना, पूगाना सभ्यादिसघानाम् ‘मिष्टान्नलोहपा विप्रा, राजभृत्या सभासद’ इत्यादिक्षेपे हीनवर्णकृते यथाक्रममुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ कार्यौ । यथाह याज्ञवल्क्यः—“त्रैविद्यनृप-देवाना क्षेप उत्तमसाहस । मध्यमो जातिपूगानाम्” इति ॥ ३१ ॥

‘हिंसा राठीया, मत्स्यादा गौडा’ इति ग्रामदेशयोराक्षेपे । चकारात् क्रूरचरित्रविश्वामित्रादि-कुलाक्षेपे च हीनवर्णेन कृत स प्रथमसाहस दण्ड्य । तदुक्तम्—“प्रथमो ग्रामदेशयो” इति । अस्पाक्षेपे तु बृहस्पतिः—

“दैशादिक क्षिपन् दाप्य पणानर्धत्रयोदशान् ।

पापेन योजयन् दर्पाहाप्य प्रथमसाहसम् ॥”

इति ॥ ३२ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह । न्यङ्गम् अश्लीलम्, “अश्लील न्यङ्गसयुतम्” इति नारदस्मरणात् । तस्य भावो न्यङ्गता । तद्युक्ते क्षेपे ‘त्वद्गमिनी गमिष्यामि, त्वत्कन्या वा गमिष्यामि’ इत्यादिके । कार्पापणशत दण्ड्य ॥ ३३ ॥

मातृयुक्ते तूत्तमम् ॥ ३४ ॥ समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान्
दण्ड्यः ॥ ३५ ॥ ^४हीनवर्णाक्रोशने पट् ॥ ३६ ॥ यथाकालमुत्तम-

^१ क्षेपे च—च क्षेपे वा—ठ.

^२ च omitted in D

^३ साहस omitted in H

^४ तन्न्यङ्गता—क ग च क reads this Sutra along with the previous one as Sutra 32

^५ From here to the end of Sutra 40 the text and commentary are missing in H

वर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ॥ ३७ ॥ त्रयो वा कर्पापणाः ॥ ३८ ॥
 शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ॥ ३९ ॥

त्रिगोपणत्रिगोपेण विगोपमाह । मातृयुक्ते क्षेपे 'मातर ते गमिष्यामि' इत्यादिके तूचममाह
 दण्ड्य । इदमप्युत्तमाक्षेपे । हीनवर्णाक्षेपे तु योगीश्वरः—

“ अभिगन्तामि भगिना मातर वा तवेति ह ।
 शपन्त दापयेद्रात्रा पञ्चविंशतिक दमम् ॥ ”

इति । समवर्णाक्षेपे तु—

“ समानयो समो दण्डो मृतस्य द्विगुणस्तु स ।
 उत्तमव्याधिक प्रोक्तो वान्पारुष्ये परस्परम् ॥ ”

इति बृहस्पत्याद्युत्तरीत्या न्यूननाय ॥ ३४ ॥

निष्ठुरगक्षेपदण्डमाह । 'समवर्णमेव 'धिर् मूर्ख' इत्यादीनि निष्ठुरमाक्षिप्य द्वादश पणान् दण्ड्य ।
 वर्णो गुणोपलक्षणम् । यथाह बृहस्पति —

“ समजातिगुणाना तु वान्पारुष्ये परस्परम् ।
 त्रिनयोऽभिहित आन्ने पणा चर्षत्रयोदशा ॥ ”

इति । अत्र त्रयोदशो येषिति सार्धद्वादशेत्यर्थः । अनेन समवर्णस्यापि गुणोत्कर्षाभ्या दण्डतारतम्य
 कल्प्यम् ॥ ३५ ॥

हीनवर्णत्रिपये निष्ठुरमाक्षेपे उत्तमवर्ण पद् पणान् दण्ड्य । इदमपि सगुणाक्षेपे । निर्गुणाक्षेपे तु न
 दण्डः, “ गुणहीनस्य पारुष्ये त्राक्षणे नापग युवान् ” इति बृहस्पत्यान् ॥ ३६ ॥

समवर्णाक्षेपे हीनवर्णस्य दण्डमाह । फाल्गुनेऽत्रापेकाल । तमनतिरम्येति यथाकालम् । आश्विनमा
 पवेति वा । ततोत्तमवर्णाक्षेपे हीनवर्णस्य तत्रमाग पद् कर्पापणप्रमाणो दण्ड कार्यः । समोत्तमवर्णाक्षेपका
 ण्य तिस्र हीनवर्ण पद् पणान् दण्ड्य इत्यत्र । अनेन द्वादशपणो दण्ड पूर्वाधारण इति सिद्धम् । यथा
 नारदः—

“ पूर्वमा शरणेषु नियत न्यून म दोषमाह ।
 पश्चात् मोऽप्यमन्त्राग्नी पूर्वं तु त्रिनयो गुह ॥ ”

इति । निर्धनविषयमेतत् । सधनविषये तु स एव—

“ पास्ये साहसे चैव युगपत् संपवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥ ”

इति । समो द्वादशपणः ॥ ३७ ॥

पश्चादाक्षेपे हीनवर्णस्य दण्डमाह । यथाकालपश्चात् पश्चान्तरं पश्चात्कालत्वमभिप्रेत्य वाराब्दः । समोत्तमवर्णाक्षेपानन्तरमाक्षिपतो हीनवर्णस्य त्रयः कार्पाषणा दण्डः ।

“ आक्रुष्टस्तु तमाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।
हत्यापराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥ ”

इति वृहस्पतिना अल्पदण्डप्राप्त्यै निरपराधतानिधानात् ॥ ३८ ॥

उक्तदण्डातिदेशमाह । शुक्तं निष्ठुरम् । तादृशवाक्याभिधाने त्वेवमेव । त्रयः कार्पाषणा दण्ड इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

पारजाधी स्वर्णागमने^१ तृत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ ४० ॥ हीन-
वर्णागमने^२ मध्यमम् ॥ ४१ ॥ गोगमने^३ च ॥ ४२ ॥ अन्त्यागमने^४
चधयः ॥ ४३ ॥ पशुगमने^५ कार्पाषणशतं दण्ड्यः ॥ ४४ ॥

एवं वाक्पारुष्ये दण्डो निरूपितः । इदानीं क्रीसग्रहणे तं प्रस्तौति । तद्व्यञ्जनामाह मनुः—

“ उपचारक्रिया कलिः स्पर्शो भूषणवासताम् ।
राह खट्वासनं चैव सर्वं सम्ग्रहणं स्मृतम् ॥ ”

इति । तच्च त्रिविधम् । तदाह व्यासः—

“ त्रिविधं तत् समाह्वयतं प्रथमं मध्यमोपनम् ।
अदेशकालनापाभिर्निर्जनं च परत्रियाः ॥
कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं सारसं स्मृतम् ।
प्रेरणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
प्रल्लोभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहनम् ।
सहासनं विविक्तं तु परस्परमपाश्रयः ।
केदाकेशिग्रहद्वैव सम्यक्सग्रहणं स्मृतम् ॥ ”

^१ तु omitted in म ; दूतम्—ज.

^२ गमे—ट.

इति । अत्र मन्थमग्रहणे दण्डमाह । परनाया गच्छन्तीति पारनायी । स बलात्कारेण सनातीयगुप्तपरदार-
नानुलोभ्येन गमने तु मन्थमसाहसमेव । यथाह मनुः—

“सहस्र ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्ता निप्रा बलाङ्गनम् ।
शतानि पञ्च दण्ड्य स्यादिच्छन्त्या सह सगत ॥”

इति । एव क्षत्रियादिष्वपि ^१कल्प्यम् ॥ ४० ॥

आनुलोभ्येन गमने त्वाह । ब्राह्मणादिरगुप्तक्षत्रियादिहीनर्णागमने मध्यमसाहस दण्ड्य । यथाह

^२मनु—

“अगुप्ते वैश्यरान्त्ये शूद्रा च ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्य म्यात् सहस्र त्वन्त्या स्त्रियम् ॥”

इति । ता एव गुप्ता व्रजन् प्रथमसाहस दण्ड्य । यथाह स एव—

“सहस्र ब्राह्मणो दण्ड दाप्सो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्राया क्षत्रियविशो साहसो वै भवेद्दम ॥”

इति । प्रातिलोभ्येन गुप्तागुप्तागमने मनुराट—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
निष्कृतौ शूद्रन्दण्ड्यौ दग्ध्व्यौ वा कटाग्निना ॥
ब्राह्मणा यद्यगुप्ता तु गच्छेता वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्य पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रिय तु सहस्रिणम् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्रिया गुप्ता वैश्या वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्ताया तानुभौ दण्डमर्हत ॥
क्षत्रियायामगुप्ताया वैश्य पञ्चशतं दमम् ।
मूत्रेण मौग्ध्यमन्विच्छेत् क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ *
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्रुचात् वर्णमानमन् ।
अगुप्ताप्रहमनेर्द्वैर्गुप्ता सर्वेण हीयते ॥”

इति । अत्र क्षत्रिय पञ्चशतं, वैश्य महस्रिणमित्यन्वय कार्य, “प्रातिलोभ्यापवादे तु द्विगुणत्रिगुणा दमा”
इति योगिस्मरणात् । स्त्रीणामप्ययमेव स्पष्टं,

“स्वजातानुत्तमो दण्ड आनुलोभ्ये तु मन्थम् ।
प्रातिन्धेय्ये वर पुनो नार्या कर्णादिस्ननम् ॥”

इति योगिस्मरणात् । न चात्र प्रतिलोम्यत्रयायमात्र एव स्त्रिया दण्डाभिधानम्, न तु सर्णानुलोम्यवाये-
ऽपि, तद्दण्डाभिधानस्य पुमात्रविषयत्वादिति वाच्यम् । पुंस इव स्त्रिया अपि तत्र दण्डाक्राइक्षातौल्येनाभिहित-
दण्डस्य च योग्यतयान्वये बाधकाभावात्, “यत् पुंस परदारेषु तच्चैना चारयेद्व्रतम्” इति प्रायश्चित्तसाम्य-
दर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

गोगमने च मध्यमसाहस दण्ड्य, “पशून् गच्छञ्छत दाप्यो हीना स्त्री गा च मध्यमम्” इति
योगिस्मरणात् ॥ ४२ ॥

क्षत्रियादिरन्त्यागमने वध्य । अन्त्याश्चाण्डालाद्या,

“चाण्डालश्च पच क्षता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधयोगवधौ चैव ससैतेऽन्त्यावसायिन ॥”

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । ब्राह्मणस्य तु अङ्कयित्वा निर्वासनम्, “अन्त्याभिगमने त्वह्वय वुन्धेन प्रसासयेत्”
इति योगिस्मरणात् । इदमपि प्रायश्चित्ताकरणे, प्रायश्चित्तकरणे तूत्तमसाहसो दण्ड एवेत्युक्तं प्राक् । यत्तु—
“हीना स्त्री गा च मध्यमम्” इति योगिवचन, तत्र हीना अन्त्यजा ज्ञेया । ते च—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वुर्ड एव च ।

कैवर्तमेदमिच्छाश्च ससैते त्वन्त्यजा स्मृता ॥”

इति सवर्तोक्ता । अयमपि दण्ड क्षत्रियादीनामेव । ब्राह्मणस्य तु तत्राप्युत्तम एव, “सहस्र त्वन्त्यजा
स्त्रियम्” इति मनुस्मरणात् ।^१अत्र अन्त्यस्याप्यार्यागमने वध एवाभिहित, “अन्त्यस्यार्यागमे वध”
इति योगिस्मरणात् ॥ ४३ ॥

पशूना गोयतिरिक्ताना गमने कार्पाणाना श्रत दण्ड्य, “पशून् गच्छञ्छत दाप्य” इति
योगिस्मरणात् ॥ ४४ ॥

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च ॥ ४५ ॥ तां च विभृयात्^२

॥ ४६ ॥ अदुष्टां दुष्टामिति वृवन्नुत्तमसाहसम् ॥ ४७ ॥

एव स्त्रीसग्रहणे दण्डोऽभिहित । इदानीं प्रसङ्गात् स्त्रीपुथमे त प्रन्तीति । तद्दृष्टव्यमाह नारदः—

“विवाहादिविधि स्त्रीणा यत्र पुसा च कथ्यते ।

स्त्रीपुसयोगसज्ञ तद्विवादपदमुच्यते ॥”

^१अत्र to योगिस्मरणात् omitted in ए, ग, च, ट

^२This Sutra omitted in ए, ग, घ, छ

इति । नत्र दोषमनुक्त्वा कन्यादाने दण्डमाह । अन्वयायांसमौषधापनेयमपि दोषमनुक्त्वा कन्यां प्रयच्छन् कार्यापणान् दण्ड्यः । दीर्घकुम्भिनरोगादिदोषे तु नारदः—

“ यस्तु दोषवती कन्यामनास्थाय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्ड पूर्वमाहसचोदितम् ॥ ”

इति । सत्प्रमैथुनत्वादिदोषे तु योगीश्वरः—“ अनान्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ” इति । दोषानाह नारदः—

“ दीर्घकुम्भिनरोगार्ता व्यङ्गा सत्प्रमैथुना ।
घृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रसीर्तिताः ॥ ”

इति ॥ ४५ ॥

तां सत्प्रमैथुनत्वादिदोषवती कन्यां कन्यादाता यान्जीवं स्वयमेव विभृयात् पोषयेत्; न तु दीर्घकुम्भिनरोगादिमतीम्;

“ व्याधिनां श्रीप्रजां कन्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम् ।
अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः ॥ ”

इति देवलम्बरणात् । तीर्थात्; सभोगत इत्यर्थः । यद्वा दीर्घरोगादिदोषानामन्यान् एव शतं दण्डो भरण-
मशुचिनी वाक्यद्वयैकविषयतया निर्धायते । स चोत्तममाहमेन तुल्यवत् एवेति कल्प्यते । नारदवाक्ये तु
श्रीप्रजापनेयव्याज्यादिदोषपरमिति ॥ ४६ ॥

अदुष्टमदृपितां दुष्टां मिथुनादिसमर्गेण दृपितामिति ब्रुवन् उत्तममाहसमेव दण्ड्यः । दोषान्तरेण दृपिता
तु शनमेव; “ दृपयन्तु मृगा शनम् ” इति योगिम्बरणात् ॥ ४७ ॥

गजाश्वोष्टृगोघानी' त्वेककरपादः कार्यः ॥ ४८ ॥ विमांस-
विक्रमी च^३ ॥ ४९ ॥ ग्राम्यपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः ॥ ५० ॥
पशुस्यामिने' तन्मूल्यं दद्यात् ॥ ५१ ॥ आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं
कार्पापणान् ॥ ५२ ॥ पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्पा-
पणान् ॥ ५३ ॥ कीटोपघाती च कार्पापणम् ॥ ५४ ॥

१ शो omitted in ५, ५, ५

२ शो omitted in ५, ५, ५

३ शो omitted — ३

४ शो omitted — ५.

एव स्त्रीपुंमें दण्डोऽभिहित । इदानीं दण्डपारप्य एवोत्तमद्रव्यातिक्रमे वक्तव्यावशिष्ट दण्ड प्रस्तौति । तुशब्द प्रकरणान्तरारम्भार्थ । गजमश्वमुष्ट्र गा वा यो हन्ति, स एककरपाद कार्य । एक करपाद यस्य तथेति, एक करपाद तस्य ङिच्चादित्यर्थ । यत् पुनर्मनुना—

“ मनुष्यमारणे क्षिप्र चौरवत् किल्बिज भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गजाश्वोष्ट्रगादिषु ॥ ”

इत्युक्तम्, आदिशब्दात् महिष्यादेर्ग्रहणम्, अर्धमुत्तमसाहसस्य, यच्च योगीश्वरेण—

“ लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मन्थमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दम ॥ ”

इति, द्विगुण उत्तमसाहस, तदुभयमपि देशकालत्रयतिरेकेणोक्तितारतम्येण व्यवस्थाप्यम् ॥ ४८ ॥

विरुद्धमास च विड्वराहादे, तद्विक्रयशीलो निमासविक्रयी । सोऽप्येककरपाद कार्य । यत्तु—

“ कृत्स्नवर्णयवहारी विमासस्य च विक्रयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ ”

इति योगिवचन, तत् पौन पुन्येन ताच्छील्यविषयम् । अङ्गहीन, नासानर्णहीन ॥ ४९ ॥

मन्थमद्रव्यातिक्रमे दण्डमाह । ग्राम्या पशव अजाविक्रादय । तद्भाती कार्पाणशत दण्डव । व्यक्तिविशेषे तु “ क्षुद्रकाणा पशूना तु हिंसाया द्विशतो दम ” इति मानव द्रष्टव्यम् । व्यवस्यपकृष्टत्वे तु—

“ गर्दभाजाविकाना च दण्ड स्यात् पञ्चमापक ।

मापस्तु भवेद्दण्ड श्वसूकरनिपातने ॥ ”

इति कात्यायनीय द्रष्टव्यम् । मापोऽत्र राजत । अल्पद्रोहे च—

“ दु स्वे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्ड क्षुद्रपशूना तु द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥ ”

इति योगीश्वरीय ज्ञेयम् ॥ ५० ॥

उक्तविधिशेष कचिद्विशेषमाह । यस्य पशुर्हृत, तस्मै तस्य पशोर्मूल्य दद्यात् । इदं च प्रतिरूपफा-

भावे । यथाह पराशरः—

“ प्रमाणे प्राणभृता दद्यात् त प्रतिरूपम् ।

तस्याभावे तु मूल्य वा दाप्यमित्यत्रवीन्मनु ॥ ”

इति । तस्याप्यभावे स्वामितोपमुत्पादयेत् । यथाह मनुः—

“यो यम्य हिंस्याद् द्रव्याणि जानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तम्योत्पादयेत् तुष्टि राजे दद्याच्च तत्समम् ॥”

इति । तत्सम दण्डमनुक्तदण्डेषु । इदं च पशुमरणे । मरणाभावे तु ^१समुत्पन्नययदानं वक्ष्यति ॥ ५१ ॥
हीनद्रव्यातिक्रमे दण्डमाह । अरण्ये भग्ना आरण्या , ते च ते पशवश्च । तद्वाती पञ्चागत
कार्पापणान् दण्ड्यम् । यथाह मनुः—“पञ्चाशत्तु भवेद्दण्ड शुभेषु मृगपक्षिषु” इति । शुभेषु
हसमयूरादिषु ॥ ५२ ॥

पक्षिणां शुक्रपिकादीनां, मत्स्यानां पाठीनरोहितादीनां च घातक दश कार्पापणान् दण्ड्यम् ।
चकारात् सर्पादिवधेऽपि । यथाह कात्यायनः—

“त्रिपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।
सर्पमाजरीनकुलश्वसूकरवधे नृणाम् ॥”

इति । त्रिपण , पणन्यूनो द्वादशपण , एकादशपण इत्यर्थः । व्यवस्था तु पूर्ववत् दण्डानाम् ॥ ५३ ॥
कीटा स्वर्णकीटाद्या । तद्वाती चैक कार्पापण दण्ड्यम् ॥ ५४ ॥

^२फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् ॥ ५५ ॥ ^३पुष्पोपगम-
द्रुमच्छेदी मध्यमम् ॥ ५६ ॥ ^४वह्नीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम्
॥ ५७ ॥ तृणच्छेद्येकम् ॥ ५८ ॥ सर्वे च तत्स्वामिनां तद्दुत्पत्तिम् ॥ ५९ ॥

स्वारामिद्रोहे दण्डमाह । फलेत्पगम्यन्त इति फलोपगमा , फलोपकारिण पनसाम्रादयः । तादृश
द्रुमच्छेदी तूत्तमसाहस दण्ड्यम् । फलोपभोगेति पाठे फलेत्पगम्यन्त इति विग्रहः । एव पुष्पोपभोगेति । यत्तु—

“प्ररोहिशाग्निना शाग्नाम्नसर्पेविदारणे ।
उपनीत्यद्रुमाणां च विगतैर्द्विगुणो दमः ॥”

इति योगिवचनं, तन् फलोपभोगनारतम्येन यन्मथाप्यम् ।

“वनम्पनीनां सर्पेणामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा तम कार्षो हिमायामिनि धारणा ॥”

^१ गमुत्पन्न—प

^३ पुष्पोपगम—

^२ फलोपगम—ड

^४ वह्नी omitted in १

इति मनुस्मरणात् । तुगञ्जात् चेत्यादिवृक्षच्छेदेऽपि । तथाच योगीश्वरः—

“चेत्यदमशानसीमामु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणा द्विगुणो दमो वृथस्य त्रिभुते ॥”

इति । चेत्य चयनस्थानम् ॥ ५५ ॥

पुष्पेःपगम्यन्त इति पुष्पोपगमा , पुष्पोपकारिणश्चम्पकादय । तच्छेदी मन्थमसाहस दण्ड्य ॥ ५६ ॥

बलते वेष्टते इति बल्ली, गुडचीमाधन्यादि । गुडतीति गुल्म अनतिदीर्घनिषिडल्लासतान मालत्यादि । लातीति लता, सरलप्राया दीर्घयाथिनी द्राक्षादि । तच्छेदी प्रत्येक कार्पाषणशत दण्ड्य । यत्—

“गुल्मगुच्छेदुपन्नाप्रतानौपधिनीरुधाम् ।

पूर्वमृतादर्धदण्ड स्थानेषुक्तेषु र्त्तने ॥”

उक्तस्थानेषु शारासस्त्रभ्रमूलेषु पूर्वमृतात् त्रिंशतिचत्वारिंशदशीतिरूपादर्धमिति योगिनचन, तदप्युपहारतार-
तम्येन व्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

तृण उशदूर्वादि, गमाचर्थं विना, तच्छेदी एक कार्पाषण दण्ड्य । यत् “द्विनस्तृणेषु पुष्पाणि सर्पेन स्ववदाहरेत्” इति योगिनचन, तत् गमाचर्थतृणादिविषयम्, “गोऽम्यर्थं तृणमेघान् वीरद्वनम्पर्ताना च पुष्पाणि स्वदाददीन फलानि चापरिवृतानाम्” इति गोतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीत-
निषयम्, अपरिगृहीते द्विनयतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धे । यथाह स एव—“स्वामी रिवथत्रयसन्निभागपरिग्रहाधिगमेषु” इति । यत् पुन चार्हस्पत्ये—

“तृण वा यदि वा काष्ठ पुष्प वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”

इति, तत् ब्राह्मणस्वामिकापहर्षद्विजयतिरिक्तनिषयम्, अनापद्विषय वा, गमादिव्यतिरिक्तनिषय वा, रानादिरक्षिननिषय वा, ब्राह्मणस्यापि त्रलात् ब्राह्मणस्वामिकापहारविषय वा । तथाच शङ्खलिखितौ—
“ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाज्येध्माग्निःकाष्ठतृणोल्पपुष्पमूलफलान्यपहरन् बलादपि ज्ञातो वा हस्तच्छेदनमा-
प्नुयात् । कुशकरकामिहोत्रद्रव्याण्यपहरन् प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेद स्यात्” इति । एतेन स्वदाहरणस्य परिगृहीत-
निषयत्वे “^१फलेषु पुमुमस्तेयमर्थैर्यं च मलापहम्” इति निरुच्येतेति चोच्य निरस्तम्, गमाचर्थनिषय-
त्वात्स ॥ ५८ ॥

सर्वे फलोपगमद्रुमादिच्छेदिन तत्त्वामिना छिन्नद्रुमादिस्वामिना तदुत्पात्तिं फल्पुष्पोपगमद्रुमाद्युत्पात्तिं
फल्पुष्पादिसन्तति पुन प्रतिरोपितद्रुमादिभोगकालपर्याप्ता दान्या इति शेष ॥ ५९ ॥

हस्तेनोद्गूरयिता दशकार्पापणम् ॥ ६० ॥ पादेन विंशतिम्
॥ ६१ ॥ काष्ठेन प्रथमसाहसम् ॥ ६२ ॥ पापाणेन मध्यमम् ॥ ६३ ॥
शस्त्रेणोत्तमम् ॥ ६४ ॥

ताडनार्थं हस्तमुद्गूर्यं दशकार्पापणं दण्ड्य ॥ ६० ॥

पादेनोद्गूर्यं विंशतिं कार्पापणान् दण्ड्य ॥ ६१ ॥

काष्ठमुद्गूर्यं प्रथमसाहसं दण्ड्य ॥ ६२ ॥

पापाणमुद्गूर्यं मध्यमसाहसं दण्ड्य ॥ ६३ ॥

शस्त्रं रज्ज्वादि उद्गूर्यं उत्तमसाहसं दण्ड्य । सजातीयविषयं समेतत् ।

“ उद्गूणे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु समेषां शस्त्रे मध्यमसाहसं ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । परस्परं सनातीयेषु उत्तमगणेषु तु पाण्यादिच्छेद एव, ‘हीनगणोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं उर्यात्, तदेवाम्यं ज्ञातयेत्’ इति सामान्यमूत्रात् । अत एव मनुः—

“ पाणिमुद्यम्य वा दण्डं पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कीपात् पादच्छेदनमर्हति ॥ ”

इति । हीनगणेषु त्वर्षं कल्प्यम्, “ हीनेऽर्षदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ” इति योगिस्मरणात् । यत् “ शस्त्रे मध्यमसाहसं ” इति तन् हीनगणविषयम्, समेतमगणयोर्दण्डान्तराभिमानात् । हस्तादिपातने^१ तुका एव दण्डाद्गुण्येन योज्या । यथाह कात्यायनः—

“ उद्गूणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणं प्रोक्तं पाननेषु सनातियु ॥ ”

इति । सम्पर्शमात्रे त्वर्षं एव, “ उद्गूणे प्रथमो दण्डः सम्पर्शे तु तदर्थकः ” इति यागिस्मरणात् ॥ ६४ ॥

पादकेनांशुकफरलुञ्चने दश पणान् ॥ ६५ ॥ शोणितेन
यिना दुःस्रमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् ॥ ६६ ॥ सह शोणितेन
चतुःषष्टिम् ॥ ६७ ॥ फरपाददन्तभङ्गे^२ कर्णनासाविकर्तने मध्यमम्
॥ ६८ ॥

पादकेजान्स्त्रकराणामन्वयतमस्य लुञ्चने शटित्याकर्षणे दश पणान् दण्ड्य । हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य गले वस्त्र दत्त्वा निष्पीड्य निपात्य पादग्रहारे शत दण्ड्य । यथाह योगीश्वरः—

“पादकेशाम्बुक्करोल्लुञ्चने तु पणान् दश ।

पीडान्पर्याशुकावेष्टपादाध्यासे शत दम ॥”

इति । हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य केशादिग्रहणे तु पञ्चराह—

“केशेषु गृह्यतो हस्तो छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाडिकाया वा ग्रीवाया वृषणेषु च ॥”

इति ॥ ६६ ॥

शोणितेन विना, शोणिन यथा न दृश्यते तथा मुष्ट्यादिमिश्राडयिता द्वात्रिंशत्पणान् दण्ड्य ॥ ६६ ॥

सह शोणितेन, शोणिन यथा दृश्यते तथा साडयिता चतुःषष्टिपणान् दण्ड्य । अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

“त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मासभेदे तु मध्यम ।

उत्तमश्चास्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥”

इति ॥ ६७ ॥

करपाददन्तस्य प्रत्येक भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येक विकर्णने मध्यमसाहस दण्ड्य । अथ च स्वस्थानाद-
पतितेषु । पतितेषु तृत्तम ,

“कर्णनासाकर्च्छेदे दन्तभेदेऽस्थिभेदने ।

कर्णव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुण पतितेषु च ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् । एव सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च ॥ ६९ ॥ नेत्रकंधरावाहु-

सङ्ग्रथंसभङ्गे चोत्तमम् ॥ ७० ॥ उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं

चन्धनान्न मुञ्चेत्^१ ॥ ७१ ॥ तादृशमेव^२ वा कुर्यात् ॥ ७२ ॥

चेष्टा^३ बलनादि । भोजनमभ्यन्तहार । वाक् व्याहार । तथा प्रत्येक रोपे स्तम्भादिना घातदाने च मध्यमसाहस दण्ड्य । यथाह बृहस्पतिः—

“प्रथम शस्त्रसपाते सर्वोऽयं^४ लुब्धयोद्देश्यो ।

कार्यं कृतानुरूपस्तु लभे घाते दमो बुधै ॥”

इति । चकारात् ऋणोद्धेदादौ च , “ मभ्यो दण्डो ऋणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा ” इति योगिस्मरणात् ॥ ६९ ॥

नत्र नत्रगोलम् । कधरा ग्रीवा । वाहू प्रसिद्धौ । सक्थि जघनम् । अस स्कन्ध । चकारादौष्ठादि-
ग्रहाम् । एतेषा प्रत्येक भङ्गे उत्तमसाहस दण्ड्य । यत्तु—

“ चेष्टामोचननाम्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कधरानाहुसत्रश्च च भङ्गे मध्यमसाहस ॥ ”

इति यागिवचन, तत्र भङ्गो भेदनम् , न तु छेदनमिति व्याख्येयम् । यथाह कात्यायनः—

“ कर्णाष्ठम्राणपादाक्षिजिह्वाशिभ्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो मृगु ॥ ”

इति । छेदन द्वे ग्रीवात् । भेदनम् अन्यत्रोपि ल्यमात्रम् । यद्वा सत्रणोत्तमवर्णविषयत्वेन मध्यमोत्तमसाहसयो-
र्ग्रन्था कार्या ॥ ७० ॥

उभयोरपि नत्रयोर्यो भेद ऋणोत्ति, त राचा यावज्जीव बन्धनान् न विमुञ्चेत्, बन्धनागारात् न व-
रुयात् । राचानुवृत्तौ पुन रात्रग्रहण रात्रविषयकऽपराधे दण्डान्तरत्रोधनार्थम् । तथाच नारदः—

“ रात्रिं प्रहरेद्यस्तु वृत्तागस्यपि दुर्मति ।

शूल्य तमगौ त्रिषचेद् ब्रह्महत्यासत्तातिगम् ॥ ”

इति । शूल्य शूलाहम् ॥ ७१ ॥

तादृश नेत्रद्वयरहित रा रुयात्, कारयेदित्यर्थ । एवमरो मध्यमसाहसस्येननेत्रभेदविषयव्यतर-
वाशज्जोऽत्र त्रात्रण त्रिषादिविषयत्वेन प. द्वययवस्थापनार्थ । यत्तु—

“ द्विनेत्रभेदिनो रात्रिष्टादेशट्टनस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य तीव्रतोऽष्टशतो दम ॥ ”

इति यागिवचन, तन् औपमप्रतिगमाधेयभद्रविषयम् ॥ ७२ ॥

एकं चहृनां निघ्नतां ^१प्रत्येकमुक्ताद् दण्डाद् द्विगुणः ॥

उत्प्रोशन्तमनभिधायतां तत्तममीपवतिनां ^२संसरतां च ॥

मरुं च पुष्टपपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दण्डुः ॥ ७३ ॥ त्रा

पीडाकराश्च ॥ ७३ ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुगोगजवाजिनः ।
 देवनाभगणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥
 साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
 स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥”

इति । तत्रोत्तमद्रव्यापहारे दण्डमाह । गोऽश्वोष्ट्रगजानामपहारकः एककरपादः ; एक करपादं यस्य तादृशः कार्यः । एकं करपादं चैतन्न्यमित्यर्थः । यत्तु—

“अभ्यगारायुधागारदेवतागारभेदमान् ।
 हस्त्यश्वरथहस्तैश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 “वन्दिग्राहास्तथा वाजिमुञ्जराणां च हारिणः ।
 प्रसन्न पातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥”

इति मनुयांगीश्वरवचनं, तत् पौन पुन्येन ताच्छील्यवियय बहुमूल्यव्यक्तिवियय वाचयेयम् । द्रव्यवसान् नरहरणेऽप्ययमेव दण्डः ; “नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्वाप्यश्चतुष्पथे” इति चार्हस्पत्यात् ॥ ७७ ॥

मध्यमद्रव्यापहारे दण्डमाह । अत्रमविं वा यः सर्पदापहरति, स एकरुः कार्यः । एकः फरोऽस्य छेत्तस्य इत्यर्थः ; “हरन् बलादविजातो हस्तच्छेदनमाप्नुयात्” इति शङ्खलिरिवतस्मरणात् ॥ ७८ ॥

धान्य वार्षिक ध्यामाकादि । तत् चावदशकुम्भ योऽपहरति, स एकावशगुण दण्ड्यः ; ततोऽधिकं वगमिधानात् । यथाह मनुः—

“धान्य दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
 शेषेभ्येसादशगुण दाय्यस्तस्य च तद्वनम् ॥

इति । सरुद्धरणे तु सार्धद्वादशगणान् दण्ड्यः ; “अत्राधिकेऽप्यदत्ते अर्भकयोदशगणाः । नरुद्धरिदाल्यपहरणे त्रयः कार्षापणाः” इति शङ्खलिरिवतस्मरणात् । नकारात् फलपुष्पापहारी च । यथाह बृहस्पतिः—

“वृण वा यदि वां काष्ठ पुण्य वा यदि वा फल्म् ।
 अनाष्टच्छन् हि गृधानो हन्तच्छेदनमर्हति ॥”

इति । कथादपहारे चेदम् । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य गनिदाग्नेनाग्निं फाष्ठशृणोन्वदुष्मन्लक्ष्यन्मररन्म्ये सा- दशगुणं दाय्य इत्यर्थः ।

“स्तेने मरुस्वभृतस्य सुतर्जादिहते पुनः ।
 म्याग्निनेऽनदन देयं ह्यस्य त्वेसदगानिस्व ॥”

इति स्मरणान् ॥ ७९ ॥

इति । त्रयदानानिच्छु तान्त दण्डमेव दाप्य । यथा मनुः—

“जङ्गावपीडनाया च त्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानत्रय्य दाप्य सर्वं दण्डमथापि वा ॥”

इति । व्ययशब्दसामर्थ्यात् कलहापहतमपि दद्यु, “समुत्थानत्रय्य दाप्य कलहापहत च यत्” इति चार्हस्पत्यात् । अपहर्तृणा च द्विगुणो दण्ड, “कलहापहत देय दण्डश्च द्विगुणस्तत” इति योगिस्मरणात् । तत, अपहृताद्वस्तुन ॥ ७५ ॥

ग्राम्या पशव गन्धादय । तेषा पीडाकरा त्रणादिकर्तार । ते तदुत्थानत्रय्य दद्यु । ग्राम्यग्रहणादारण्येषु न । पृथग्मूत्रकरण तु मनुष्येषु पशुग्रन्मूल्यकरण नास्तीति बोधयितुम्, ‘पशुस्त्वानिने तन्मूल्यम्’ इत्यत्र पशुग्रहणात् । ततश्च “प्रमाणे प्राणभृता दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्” इति प्राणभृच्छब्दोऽपि पशुपर एव । चकारात् तैलाभ्यङ्गादि च कर्तव्यम् । यथा पराशरः—

“त्रणभङ्गे च कर्तव्यस्तेलाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।

यत्रसश्चोपहर्तव्यो यावदच्छत्रलो^१ भवेत् ॥”

इति ॥ ७६ ॥

^२गोऽवोष्ट्रगजापहार्येकरुपादः कार्यः ॥ ७७ ॥ अजा-
व्यपहार्येकरुश्च ॥ ७८ ॥ धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः ॥ ७९ ॥
सस्यापहारी च ॥ ८० ॥

एव दण्डपारण्ये दण्डोऽभिहित । इदानीं स्तेये त प्रस्तौति । तद्वक्षणमाह नारदः—

“उपार्यान्निर्धरेणा छल्यित्वापरिषणम् ।

गुप्तमचप्रमत्तेभ्य स्तेयमाहुर्मनीषिण ॥”

इति । तथा,

“तदपि त्रिविध ज्ञेयं हानमज्योत्तमः प्रमात् ।

हीनमज्योत्तमाना तु त्रयाणामपहारत ॥

सृष्ट्याप्यगमनगुन्धिदारचर्मेतृणादि यत् ।

गमा धान्यं कृत्वा च सुद्रामन्यमुदाहृतम् ॥

याम् नोशेयपत्रं च गोपत्रं पशुमन्था ।

हिरण्यपत्रं लेह्यं च मय व्रीहियस जपि ॥

^१ ८२२ १—३

^२ The word here up to Sutra 22 of ch. 18 the conson is omitted in च.

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥
साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥”

इति । तत्रोत्तमद्रव्यापहारे दण्डमाह । गोऽश्वोष्ट्रगजानामपहारकः एककरपादः ; एक करपादं यस्य तादृशः
कार्यः । एक करपादं छेत्तयमित्यर्थः । यत्तु—

“अम्यगारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”
“वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणा च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैन शूलानारोपयेन्नरान् ॥”

इति मनुयोगीश्वरवचन, तत् पौनःपुन्येन ताच्छील्यविषय बहुमूल्यन्यक्तिविषय वाक्येयम् । द्वन्द्वबलात्
नरहरणेऽप्ययमेव दण्डः ; “नरहर्ता हस्तपादौ छिन्वा स्याप्यश्चतुष्पथे” इति वार्हस्पत्यात् ॥ ७७ ॥

मध्यमद्रव्यापहारे दण्डमाह । अजमर्षि वा यः सर्वदापहरति, स एककरः कार्यः । एकः करोऽस्य
छेत्तय इत्यर्थः ; “हरन् बलादविजातो हस्तच्छेदनमाप्नुयात्” इति शङ्खलिखितस्मरणात् ॥ ७८ ॥
धान्य वार्षिक श्यामाकादि । तत् यावद्दशकुम्भ योऽपहरति, स एकादशगुणं दण्ड्यः ; ततोऽधिकं
वधाभिधानात् । यथाह मनुः—

“धान्य दशम्यः कुम्भेभ्यो हस्तोऽभ्यधिक वधः ।
शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

इति । सऋद्धरणे तु सार्धद्वादशपणान् दण्ड्यः ; “अजाविकेऽपहृते अर्धत्रयोदशपणाः । नकुलनिडालपहरणे
त्रयः कार्षापणाः” इति शङ्खलिखितस्मरणात् । चकारात् फलपुष्पापहारी च । यथाह वृहस्पतिः—

“तृण वा यदि वा काष्ठ पुष्प वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छन् हि गृहानो हन्तच्छेदनमर्हति ॥”

इति । बलादपहारे चेदम् । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाग्येभ्यामिष्टानृणोत्पुष्पमूलकान्यवद्भ्रजन्त्येका-
दशगुणं दाप्य इत्यर्थः ।

“स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य मुर्णोदिरुते पुनः ।
स्वानिनेऽपहृन् देय दत्तां त्येकदनाधिकम् ॥”

इति स्मरणात् ॥ ७९ ॥

• This sentence is corrupt in MS

रण्यानि हेमन्तवसन्तोद्भवानि श्रीहियवादीनि । तानि यावद्दशमुम्भ योऽपहरति, स एकादशगुण
 १०० । घृन्मूत्रकरणत् ततोऽधिके सस्येऽप्यपहते वध एवेति गम्यते । चकारान् तुलामेयानामन्येषामपि
 सुर्णरत्नादीनां शतन्यूनानामपहारे एकादशगुण , “शेषेऽप्येकादशगुण मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्” इति
 स्मरणात् । अथ च दण्डं ताच्छील्यप्रत्ययादभ्यासविषयो ज्ञेयः । सकृदपहारे तु विशेषमाह वृहस्पतिः—
 “वान्यहारी दशगुण दाप्यस्तद्द्विगुणं दमम्” इति । दशगुणं धान्यं स्वामिने दाप्य । राज्ञे द्विगुणं
 दण्डमित्यर्थः ॥ ८० ॥

^२सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन् विकरः

॥ ८१ ॥ तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ॥ ८२ ॥

पुनस्तमद्रज्यापहारे परिमाणविशेषेण दण्डविशेषमाह । सुवर्णरजतोत्तमवस्त्राणामन्यतम पञ्चाशतोऽधिकं
 यावच्छतमपहरन् विम्बरं कररहितं कार्यं , शताधिके वधाभिमानात् । सुवर्णरजतयो पञ्चाशत्सस्या तत्र
 मापाणामेवेत्तुक्तं प्राक् ॥ ८१ ॥

ततः पञ्चाशतं उनं सुवर्णरजतादि अपहरन् मूल्यादेकादशगुणं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजनादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकं हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥”

इति ॥ ८२ ॥

^३सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणालवणमृद्भस्मपक्षि-
 मत्स्यघृततैलमांसमसुवैदलवेषुमृन्मयलोहभाण्डानामपहर्ता मूल्यात्
 त्रिगुणं दण्ड्यः ॥ ८३ ॥ पकानानां च ॥ ८४ ॥ पुष्पहरितगुल्मवल्ली-
 लतापर्णानामपहरणे पञ्च कृष्णालम् ॥ ८५ ॥ शाकमूलफलानां च ॥ ८६ ॥

क्षौद्रम् । वैदलं शूर्पव्यजनादि । वेणुः वंशः । मृन्मयं घटकरकादि । लोहमाण्डं कटाहादि । एषामेकविंशति-
द्रव्याणामपहर्ता प्रत्येकं ^१ह्रियमाणद्रव्यमूल्यात् त्रिगुणं धनं दण्ड्यः । तथाच व्यासः—

“अल्पधान्यापहरणे क्षीरितद्विकृतौ तथा ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च त्रिगुण नृप ॥”

इति । बहुवचनात् किष्वादिग्रहणम् । देशकालादिवैषम्ये द्विगुणमपि दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“सूत्रकार्पासकिष्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैदलमाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसंभवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानानां च सर्वेषां तन्मूल्याद् द्विगुणो दमः ॥”

इति । द्विगुणत्रिगुणदण्डयोः देशाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ८३ ॥

पक्वानानि शकुकुल्यपूपादीनि । तेषामपहर्ता तन्मूल्यात् त्रिगुण दण्ड्यः । चकारात् ओदनादीनाम् ;

“पक्वानानां कृतानानां मद्यानामोदनस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ॥”

इति नारदस्मरणात् । अत्रापि पूर्ववत् व्यवस्था ॥ ८४ ॥

पुष्पं चम्पकादि । हरितं क्षेत्रस्थमाद्रं धान्यम् । गुल्मः मालव्यादिः । कट्टी गुडूच्यादिः । लता
द्राक्षादिः । पर्णानि ताम्बूलीपर्णादीनि । एतेषामपहरणे पञ्च कृष्णलान् राजान् दण्ड्यः । यथाह
कात्यायनः—

“यत्रोक्तो मापकैर्दण्डो राजनं तत्र निर्दिशेत् ।

कृष्णलैश्चोक्त एवं स्यादुक्तदण्डो विनिश्चितः ॥”

इति । बहुवचनात् वृक्षादिग्रहणम् । यथाह मनुः—

“पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मसङ्गीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः ॥”

इति । अपरिपूतम् ^२अनपगतमुमम् ॥ ८५ ॥

शाक वान्मुकादि दशविधम् ,

“ मूलपत्रकरीराप्रफल्काष्ठनिगूढना ।

त्वम्पुष्ट कवक चेति शाक दशनिम् स्मृतम् ॥ ”

इति स्मरणात् । मूलम् आर्द्रकादि । फलम् आम्रादि । चकारादन्यदपि गोरसादि गृह्यते । यथाह नारदः—

“ शाकानामल्पमूल्याना हरणे फलमूलयो ।

गोरसैर्भुविकाराणा तथा लण्णतैलयो ।

सर्वेषामल्पमूल्याना मूल्यात् पञ्चगुणो दम ॥ ”

इति । एतेषामपहरणे पञ्च कृष्णलान् दण्ड्व । यथाह मनु — “ परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ”

इति । “ दण्ड स्यात् पञ्चकृष्णल ” इति पूर्वेण सन्नम् । परिपूत परिहृतवुसम् ॥ ८६ ॥

रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ॥ ८७ ॥ अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता

^१मूल्यसमम् ॥ ८८ ॥ स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः ॥ ८९ ॥

ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ॥ ९० ॥

पुनस्तमद्रव्यापहरणे दण्डमाह । रत्नानां च ^२वज्रवेद्व्यादीना ^३बहुमूल्यानामेकस्याप्यपहार्युत्तमसाहसं दण्ड्य । ब्राह्मणविषयमेतत् , तस्य बधनिषेधात् । अन्येषां तु बध एव । यथाह गौतमः— “ न शारीरो दण्डो ब्राह्मणस्य ” इति । पुरपादीनामपि रत्नपदेन ग्रहणम् । यथाह मनुः—

“ पुरपाणा कुलीनाना नारीणा च विशेषत ।

मुस्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति ॥ ”

इति । अत्र विशेषमाह तु शङ्खलिखितौ— “ रानपुत्रहरणे सहस्र शारीरो वा दण्ड । तदुलीनेष्वर्धम् ” इति । नारदः—

“ सप्तम्ब हरतो नारी कन्या तु हरतो बध ।

दासी च हरतो मध्य पादस्य छेदन तथा ॥ ”

इति । कन्याविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

“ अलङ्घना हरन् कन्यामुत्तम त्वन्यथाधमम् ।

दण्ड दद्यात् सन्तर्णु प्रातिलेग्ये बध स्मृत ॥

^१ द्रव्य—न ग.

^२ वज्र omitted in ग

^३ From here up to the middle of Sutra 94 comm. omitted in छ

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्तन्वयाधमः ।

दूषणे तु करच्छेद उच्चमायां धधस्तथा ॥”

इति ॥ ८७ ॥

द्रव्याणामानन्त्यात् प्रत्येकं वक्तुमशक्तेरेकोपाधिना दण्डमाह । यानि उच्चमध्यमाधमकोटिष्वनुक्तानि द्रव्याणि अधान्यतुपादीनि, तेषामपहर्ता तन्मूल्यसमं दण्ड्यः ॥ ८८ ॥

सर्वेस्तेयशेषमाह । स्तेनाः चोराः; सर्वमपहृतं धनं सारमसारं वा यत्र दशैकादशगुणादिदण्डः, तत्र दशैकादशगुणम्; यत्र मूल्यसमं, तत्र समं तदेव द्रव्यं तत्सजातीयं तन्मूल्यं वा धनिकस्य स्वामिनो दाप्याः ॥ ८९ ॥
उक्तदण्डविधेः कालमाह । ततः अपहृतद्रव्यदापनानन्तरमभिहितस्य दण्डस्य प्रयोगः अनुष्ठानं कार्यम् ;

“ संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहृतं दण्ड्याः क्रमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥”

इति बार्हस्पत्यात् ॥ ९० ॥

‘देपां देयः पन्धास्तेषामपथदाधी कार्पापणपञ्चविंशतिं दण्ड्यः

॥ ९१ ॥ आसनाहस्यासनमददच्च ॥ ९२ ॥ पूजार्हमपूजयंश्च ॥ ९३ ॥

‘प्रातिवेद्यत्राह्यणनिमन्त्रणानिक्रमणे च ॥ ९४ ॥ निमन्त्रयित्वा

भोजनादायिनश्च ॥ ९५ ॥ निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा ‘चामुञ्जानः

सुवर्णमापकम् ॥ ९६ ॥ निकेतयितुश्च द्विगुणमन्नम् ॥ ९७ ॥

स्तेयप्रसङ्गात् पुनरपि साहसविषयमवशिष्टं दण्डमाह । येषां वृद्धादीनां पन्था देय इति वक्ष्यते, तेषां पन्थानमदत्त्वा कार्पापणानां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । गुर्वादिविषये तु मनुः—

“ मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद् गुरोः ॥”

इति ॥ ९१ ॥

आसनाहस्यातिव्यादेर्वैश्यमाणस्यासनमप्रयच्छंश्च पञ्चविंशतिं कार्पापणान् दण्ड्यः । चक्ररात् अनभ्युत्तिष्ठंश्च ;

“ ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्रमन्ति यूनाः स्थविर आयति ।

मस्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

इति मनुनानभ्युत्थाने दोषाभिधानात् ॥ ९२ ॥

1 Text from here up to the end of Sūtra 94 corrupt in K.

2 मक्षिकेरम—ड.

3 न मुञ्जानः—ड.

पूजाहं मधुपर्काहं वद्यमाणं स्नातकादिकं विभवे सति अपूजने^१ पञ्चविंशतिकार्यापणान् दण्ड्यः ।
चकारात् उक्तोऽपतिवदंश्चाभिवादितोऽप्रत्यभिवादयंश्च^२ ॥ ९३ ॥

वेशः वेद्यम् । ^३तस्य प्रति सनिहितं संमुख पार्श्वस्थं च वेद्यम् प्रतिवेशः । तत्र भवाः प्रातिवेश्याश्च
ते ब्राह्मणाश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणाः । तेषां श्रुतवृत्तसपत्नानां निमन्त्रणातिक्रमणे कल्याणादावभोजने पञ्च-
विंशतिकार्यापणान् दण्ड्यः । इदं च प्रामादिके । बुद्धिपूर्वके तु सुवर्णमापकं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति मापकम् ॥ ”

इति । अयं च दण्डः द्विगुणभोज्यदानानन्तरम् । कल्याणदर्शनार्थमनिमन्त्रणे तु योगीश्वरः—

“ तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ ”

इति । चकारात् दानातिक्रमणे च । यथाह कात्यायनः—

“ सनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मण यो व्यतिक्रमेत् ।
यद्दाति तमुल्लङ्घ्य तस्य स्तेयेन लिप्यते ॥ ”

इति । अधीयानत्वशिरोपणात् मूर्खातिक्रमे न दोषः । यथा स एव—

“ यस्य स्वेकगृहे मूर्खो दूरे चार्थ्यगुणान्वितः ।
गुणान्विताय दानम्य नास्ति मूर्खं व्यतिक्रमः ॥ ”

इति ॥ ९४ ॥

योन्य ब्राह्मण निमन्त्र्याभोजयश्च पञ्चविंशतिकार्यापणान् दण्ड्यः । चकारात् द्विगुणभोज्यं दाप्यः ।
प्रामादिकं चेदम् । बुद्धिपूर्वके तु हिरण्यमापकं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“ श्रेत्रियः श्रेत्रिय साधु नृत्तिहृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव मापकम् ॥ ”

इति ॥ ९५ ॥

निमन्त्रितो निमन्त्रणं म्याहृत्य यदि न भुङ्क्ते, तदा मुसनेमापकं दण्ड्यः । निमन्त्रित इत्येकत्र-
निर्देशात् एष्वन्नाह्नगकं कर्मणि निमन्त्रितम्याभोजनदण्ड उच्यते । येषु निमन्त्रितेष्वेकम्याभोजने नायं दण्डः ;

किंतु दण्डान्तरं कल्प्यम् । सुवर्णपदं निरुपपदे मापके रजतप्राप्त्यर्थम् । तदुक्तं प्राक्—“यत्रोक्तो मापकैर्दण्डः” इत्यनेन । इदं चाल्यक्तपराक्रमोजनविषयम् ;

“ आमन्त्रितस्तु यो विप्रो वर्तमानः ^१प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥”

इति मात्स्यात् । चकारात् प्रतिग्रहं स्वीकृत्याप्रतिग्राही च ; “वर्तमानः प्रतिग्रहे” इत्युक्तवचनात् ॥ ९६ ॥
निमन्त्रितोऽभुञ्जानो निमन्त्रयितुर्द्विगुणमन्नं च दाप्यः । चकारात् प्रतिग्राहं च ॥ ९७ ॥

अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूपयिता षोडश सुवर्णान् ॥ ९८ ॥
जात्यपहारिणा शतम् ॥ ९९ ॥ सुरया वध्यः ॥ १०० ॥ क्षत्रियं

दूपयितुस्तदर्धम् ॥ १०१ ॥ वैश्यं दूपयितुस्तदर्धमपि ॥ १०२ ॥

शूद्रं दूपयितुः प्रथमसाहसम् ॥ १०३ ॥

अभक्ष्यं विष्ठादि । तेन प्रच्छन्नमोजितेन ब्राह्मणस्य दूपयिता दोषोत्सादयिता षोडश सुवर्णान् दण्ड्यः ॥ ९८ ॥

जात्यपहारिणा रज्जुनादिना प्रच्छन्नमोजितेन यो ब्राह्मणस्य जातिमपहरति, स शतं सुवर्णान् दण्ड्यः ॥ ९९ ॥

सुरया पैष्ट्याद्यन्यतमया निगूढं पायितया यो ब्राह्मणस्य जातिमपहरति, स वयः ब्राह्मणयति-रिक्तश्चेत् । स तु कृताङ्को विवास्यः । एवं सर्वत्र ॥ १०० ॥

यः क्षत्रियमभक्ष्यादिना दूपयति, स तदर्धम् अष्टौ सुवर्णान् दण्ड्यः । एवं जात्यपहारेऽप्यथेन पद्या-शस्तुवर्णेन दण्ड्यः । पैष्ट्यादिसुरया क्षत्रियादीनामपि दूपणे वध्य एव ॥ १०१ ॥

यो वैश्यमभक्ष्यादिना दूपयति, स तेषामष्टानामप्यर्थं चतुरः सुरर्णान् दण्ड्यः । एवं जात्यपहारे पद्मविंशतिम् । पैष्ट्यादिसुरया तु वध्य एव ॥ १०२ ॥

शूद्रं योऽभक्ष्यादिना दूपयति, स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । एवं जात्यपहारे सार्धद्वादशसुवर्णान् । सुरया पैष्ट्यादिक्रया वध्य एव ; शूद्रस्यापि सुरापाननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् ;

“ अभक्ष्येण द्विजं दूप्य दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्थिकम् ॥”

इति योगिस्मरणात् । यत्तु—

“ अमध्यमथवापेय वैश्यादीनाशयन् द्विजान् ।
जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डान् दद्याद्यथाक्रमम् ॥
पणाञ्जूद्रो भवेद्दण्ड्यश्चतुष्पञ्चाशदेव तु ।
आशितार स्वय कार्या राज्ञा निर्विषयास्तत ॥ ”

इति मानव दण्डाल्पत्व, तदल्पप्रायश्चित्तामक्षयापेयविषयमिति ध्येयम् । आशितार इति आशयितार इत्यर्थे छान्दसम् । विषयेभ्यो निर्गता निर्विषया , राष्ट्रवहिष्कृता^१ इत्यर्थे ॥ १०३ ॥

अस्पृश्यः कामकारेण स्पृशन्^२ स्पृश्यं त्रैवर्णिकं^३ वध्यः
॥ १०४ ॥ रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ॥ १०५ ॥ पशुव्यानोदक-
समीपेऽप्यशुचिकारी^४ पणशतम् ॥ १०६ ॥ तच्चापास्यात् ॥ १०७ ॥

अस्पृश्यश्चाण्डालादि कामकारेण बुद्धिपूर्वक स्पृश्य त्रैवर्णिक स्पृशन् वध्य । यत्तु “ चण्डालश्चेत्तमान् स्पृशन्, शतदण्डभाक् ” इति योगिस्मरण, तत् विवाहादिमहोत्सवसमर्दे द्रष्टव्यम् ॥ १०४ ॥ रजस्वला बुद्धिपूर्वक त्रैवर्णिकान् स्पृशन्तीं शिफाभि वटप्ररोहै ताडयेत् ॥ १०५ ॥ पथि मार्गे । उद्यान पुष्पवाटिका , उदकमुदकाशय तटाकादि , एषा समीपे मूत्रपुरीषाद्यशुचिकारी पणशत दण्ड्य ॥ १०६ ॥

तच्च मूत्रपुरीपादि अपास्यात् अपसारयेत् । चकारात् अमेध्यससृष्ट मृदाद्यपि । यत्तु—

“ समुत्सृजेद्दानमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्य चाशु शोधयेत् ॥
आपद्रतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च ।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थिति ॥ ”

इति मानव, तत् श्रेष्ठाद्यमेध्याभिप्रायम् । परिभाषण ‘ भूयोऽप्येव न कार्यम् ’ इति सवित्, भर्त्सन वा । तीर्थादिविषये तु विशेषमाह कात्यायनः—

“ तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्य शोधयित्वा तु दण्टयेत् पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति ॥ १०७ ॥

^१ वहिभूता —र, छ, ट

^३ त्रैवर्णिकं omitted in र

^२ स्पृशन् वध्य —ठ

^४ त्यागी—ट

गृहभूकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसम् ॥ १०८ ॥ तच्च
योजयेत् ॥ १०९ ॥ गृहे पीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् ॥ ११० ॥

पुनर्दण्डपारुष्ये दण्डमाह । गृहं घट्टशालादि । भूः अङ्गणादिः । कुड्य मिति । आदिमन्त्रान्
द्वारप्राकारादि । तदुपभेत्ता तन्नाशको मध्यमसाहस दण्ड्यः । उद् च प्रन्तरादिवद्गृहविषयम् ; दण्ड-
भूयस्त्वात् । इष्टकादिवद्विषये तु कान्यापनः—

“ प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत् वा ।
वर्नीयाद्भसो मार्गं प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति । राजकीयप्राकारादिभेदने तु मनुः—

“ प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरुम् ।
द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥ ”

इति ॥ १०८ ॥

तच्च पातित गृहभित्त्यादि पुनर्योजयेत् उत्थापयेत् ; तदुत्थापनद्रव्यं दद्यादित्यर्थः । यत्—

“ अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।
पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वचय तथा ॥

इति योगिवचनं, तत् मृदादिभित्तिविषयम् ॥ १०९ ॥

परगृहे पीडाकरं कण्टरुपुत्तलिनादि द्रव्यं क्षिपन् पणशतं दण्ड्यः । यत्—

“ दुःखेत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।
षोडशायः पणान् दण्ड्यो द्वितीयो मन्थम दमम् ॥ ”

इति योगिवचनं, तत् कण्टरादिप्रक्षेपे विषसर्पादिप्रक्षेपे च द्रष्टव्यम् ॥ ११० ॥

साधारणापलापी च ॥ १११ ॥ प्रेषितस्याप्रदाता च ॥ ११२ ॥

पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च ॥ ११३ ॥ न
च चण्डालात् ॥ ११४ ॥

देवब्राह्मणार्थं प्रेषितस्वार्थस्य लोभेनाप्रदाता च पणशत दण्ड्य । चकारात् अर्ध्याक्रोशकादिग्रहणम् ,
 “ अर्ध्याक्रोशतिक्रमकृद् आतृभार्याप्रहारक ” इति योगिस्मरणात् । यत्त्वत्र “ पञ्चाशत्पणशो दण्ड एवामिति
 विनिश्चय ” इति तदीयमेवाल्पदण्डाभिधान, तत् प्रामादिनाप्रदानादिविषयम् ॥ ११२ ॥

पिता जनक । पुत्र ओरस । आचार्य उपनीयाध्यापयिता । याज्यो यजमान । ऋत्विक् वृत् सन्
 कर्मकर । एषामन्योन्यस्थापितस्य त्यागी च शत दण्ड्य ,

“ पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदपत्याचार्यशिष्यका ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । चकारात् स्वसृभ्रातृदपतिशिष्याणा ग्रहणम् । अपतितत्व शक्तादेरप्युपलक्षणम् ,

“ ऋत्विन यस्यजेद्याज्यो याज्य चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।

शक्त कर्मण्यदुष्ट च तयोर्दण्ड शत शतम् ॥ ”

इति मानवात् । त्याग प्रवासेऽपलक्षणम् , “ अथ चेत् प्रतिपिद्ध प्रवासे कामादन्यत्र प्राप्त सक्ते
 ऋत्विक् शत दण्ड्य ” इति शङ्खलिखितस्मरणात् । इदं चाकामत । कामतो द्विशतम् । यथाहतुस्तावेव—

“ कामाच्चेदपतित याज्य त्यजेदृत्विक् प्राप्नुयाद् द्विशत दमम् । याज्यश्चेत् तदेवाप्नुयात् त्यागे ऋत्विजोऽपति-
 तस्य ” इति । अस्यापवादमाहतुस्तावेव— “ कामपतितमथ्रे त्रिय^१ त्यजेद्याज्यममिश्रस्तमदातारम् ” इति ॥ ११३ ॥

तान् पितामीन न जहात् , न त्यजेत् । चकारात् गुणवत्सापेण्डग्रहणम् । तथाच शङ्खलिखितौ—

“ अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा गुणवन्त सर्वे ण्वात्याज्या ” इति । त्यागोऽतिक्रमस्याप्युपलक्षणम् ,

“ न मानापितरावतिक्रमेन गुरु त्रयाणा व्यतिक्रमादङ्गच्छेद् ” इति तयोरेव स्मरणात् । दण्डविधाना-

देवात्याज्यात्वे सिद्धे पृथक्सूत्रकरण त्रयाणामपाङ्क्त्येत्तश्चाद्धपरिहार्यत्वयोर्जापनार्थम् । तच्च द्वयशीतितमे

स्पष्टयि यते । अथ च शतदण्डोऽस्मान्नस्त्यागे । कामतस्त्यागे तु द्विशतो दण्ड । यथाहतु शङ्खलिखितौ—

“ अत्याज्या माता ” इत्युपक्रम्य “ यस्म्येत् कामादपतितान् स दण्ड प्राप्नुयाद् द्विशतम् ” इति । अत्य-

न्ताभिनिवेशेन त्यागे तु पट्यतम् । यथाह मनुः—

“ न माना न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यनपतितानेतान् राजा दाप्य शतानि पट् ॥ ”

इति ॥ ११४ ॥

गृहप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकाश्च ॥ ११५ ॥ अयोग्य-
 कर्मकारी^२ च ॥ ११६ ॥ मसुद्रगृहभेदकश्च ॥ ११७ ॥^३ अनियुक्तः
 शपथकारी ॥ ११८ ॥

^१ धानिय—न, २

^२ वा—ट

^३ अनियुक्तशपथ—ट, अनियुक्तश्च—उ

शूद्राश्च ते प्रव्रजिताश्च शूद्रप्रव्रजिता, दिग्भ्ररादय । तेषा देवे पित्र्ये च भोजयिता शत दण्ड्य ।
चकारात् स्वच्छन्दविधवागामी च, “स्वच्छन्दविधवागामी” इति योगिस्मरणात् ॥ ११५ ॥

यत् यस्य योम्य न भवति, यथा अनुपनीतस्याध्ययनम्, तादृशस्मरणी च शत दण्ड्य ।
चकारात् सामन्ताद्यपकारी च, “सामन्तमुल्कादीनामपकारस्य कारक” इति योगिस्मरणात् । यच्चत्र
^१त्रयोविंशतिपणरुद्रण्डामिधान, तत् अनावृत्त्यभिप्रायम्, मूलेक्तस्य ताच्छील्यप्रत्ययेनावृत्तिप्रियत्वात् ॥ ११६ ॥
राजादिमुद्रया सह वर्तमान समुद्रम् । तादृशगृहस्य भद्रक उद्घाटयिता शत दण्ड्य । चकारात्

समुद्रपरिवर्तकश्च,

“समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥

मित्रे पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥”

इति योगिस्मरणात् । समुद्र सपिधानं करण्टकादि, तस्य परिवर्तना व्यत्यास । सारभाण्डं कर्पूरादि ।

यत् “समुद्रगृहभेदवृत्त् । पञ्चाशत्पणको दण्ड एषाम्” इति योगिस्मरण, तत् स्वामिमुद्रितविषयम् ॥ ११७ ॥

राजा सभ्येर्वा अनियुक्तं अनादिष्टं शपथं विप्रपादस्पर्शपूर्वकं यं करोति, मं शत दण्ड्य ।

“अयुक्तं शपथं उर्वेन्” इति योगीश्वरः । ‘मातरं प्रहीष्यामि’ इत्याद्ययुक्तमिति तदर्थं ॥ ११८ ॥

पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी ॥ ११९ ॥ ^२पितापुत्रविरोधे

साक्षिणां दशपणो दण्डः ॥ १२० ॥ यस्तयोश्चान्तरे^३ स्यात् तस्यो-

त्तमसाहसः ॥ १२१ ॥

पशूनां वृषादीनां पुस्त्वस्य प्रनननशक्ते अण्डनिष्कासनादिना उपघातकारी विनाशकं शत दण्ड्य ।
यथाह योगीश्वरः—“वृषशूद्रपशूनां च पुस्त्वस्य प्रतिघातक” इति । ‘शतदण्डभाक्’ इति शेष ।
शूद्रग्रहणादधादिषु द्विगुणं, “महापशूनाभेतेषु स्नानपु द्विगुणं स्मृतं” इति योगिस्मरणात् ॥ ११९ ॥

पितापुत्रयोर्विरोधे द्रवादिविषयविवादे ये रुद्राभिरुद्धवभिसंधिना साक्ष्यं उर्वेन्ति, तेषां दशपणो
दण्डः ॥ १२० ॥

यं पुनः तयोः पितापुत्रयोरन्तरे मये अभिनिवेशेन पणानयं धनदानं वा प्रतिभूत्वा,
तस्योत्तमसाहसो दण्डः । यत्—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणा विपणो दणः ।

अन्तरं च तयर्थं न्यात् तन्नाभ्यष्टगुणो दणः ॥”

इति योगिन्मरण, तत् व्यवहारमार्गेषां साक्ष्यप्रातिभास्यकरणे अतिप्रसङ्गनिवृत्तये द्रष्टव्यम् । अल्पानि-
निवृत्तये तु अष्टमम् । यथाहतुः शङ्खलिखितौ—“पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत् । यस्तिष्ठेत्
स दण्ड्यन्तान् कार्यापणान् । यश्चान्तरे गच्छेत्, सोऽप्यष्टमं दाप्यः ॥” इति । अष्टाधिकशतमित्यर्थः ।
चक्ररात् दंपत्यादिग्रहणम् ;

“गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिमृत्यवयोः ।

जनादेशो भवेद्वादे धर्मविद्विस्ताह्नः ॥”

इत्यत्र पित्रादिमाधर्म्याधिगमात् ॥ १२१ ॥

तुलामानकूटकृतुश्च ॥ १२२ ॥ तदकूटे कूटवादिनश्च ॥ १२३ ॥

द्रव्याणां प्रतिरूपविकल्पिकस्य च ॥ १२४ ॥

तुला तोलनदण्डः । मान कूटवादिनादि । चक्ररात् द्रव्यादिनाणकस्य कूटव्यवहर्तुश्च ग्रहणम् । एतेषां
यः कूट देशप्रतिद्वपरिशरेण न्यूनाधिकभावकल्पितमुद्रामुद्रितत्वं द्रव्यान्तरगर्भत्वं च करोति, तस्योत्तममाहमो
दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

“तुलाशायनमानानां कूटकृत्वाणकस्य च ।

णमिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥”

इति ॥ १२२ ॥

तस्य तुल्यदेः अकूट मुद्रितः ; तन्वामपि यः कूट वदति, चक्ररात् कूटमप्यकूट वदति, तन्वा-
प्युत्तममाहमो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

“अकूट कूटकं नूनं कूट यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकरगिणी तु दाप्य उत्तममाहमम् ॥”

इति ॥ १२३ ॥

द्रव्यानां नुशंगगजनाशना यन् प्रतिरूप । समये ग.घ.प.दिनम्बर्गादिनादृश्यं नाम्नादिः ; तद्विक्रमेऽस्मान्मति
निकृता । तस्य विक्रविस्य विक्रुः । उत्तममाहमो दण्डः । चक्ररात् कर्मनामाच्छेदश्च । यथाह
योगीश्वरः—

इति । यत्तु तेनैव—

“ मृच्चर्ममणिमूत्रायःकाष्ठवलकलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रैयाष्टगुणो दमः ॥ ”

इत्युक्तं, तत् परिगणितद्रव्येष्वेवेति ध्येयम् ॥ १२४ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्धेणावरुन्धताम् ॥ १२५ ॥ ^१प्रत्येकं
विक्रीणतां ^२च ॥ १२६ ॥

एवं साहसे दण्डोऽभिहितः । सांप्रतं संभूय समुत्थाने दण्ड प्रस्तौति । तद्वक्षणमाह नारदः—

“ वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्येते ।
तत् संभूय समुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ”

इति । तत्र वणिजां दण्डमाह । ये पुनर्वणिजः संभूय मिलित्वा देशान्तरगमनं पण्यमनर्धेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना अवस्थन्ति त्रिर्वघ्नन्ति, तेषां प्रत्येकमुत्तमसाहसो दण्डः; वक्ष्यमाणस्य प्रत्येकरूपदम्य मध्यस्थतयात्राप्यन्वयात् ॥ १२५ ॥

ये च स्वीयं पण्यमनर्धेणाधिकमूल्येन विक्रीणन्ति, तेषामपि प्रत्येकमुत्तमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

“ संभूय वणिजां पण्यमनर्धेणोपरुन्धताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ”

इति । तेषां च लाभालाभव्यवस्थामाह स एव—

“ समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्येताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा सविदा कृती ॥ ”

इति । सविच लैकिकी अशैकिकी च । लैकिकी वणिगादिषु । अशैकिकी ऋत्विजु । यथाह मनुः—

“ ऋत्विजः समवेतास्तु यदा सत्रे निनन्विताः ।
सुर्योर्धर्माहृतः कर्म गृह्णीषुर्दक्षिणां तथा ॥ ”

इति । दक्षिणाभिभागं चाह कात्यायनः—“ द्वादश द्वादशादेभ्यः, षट् षट् द्वितीयेभ्यः, चतस्रश्चतस्रमृती-
येभ्यः, निमन्निन् इनेरेभ्यः ” इति । आत्वाः दोत्र सुर्वेदक्रेतानारः । द्वितीयाः ईमा रत्नवतिनन्वातृमः सनात्पनि-

प्रमोक्षार । तृतीया अचठावाग्नेय्यामीप्रप्रतिहोतार । इतरे आरस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या । वृतस्य
त्यने जशमाह मनुः—

“ ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽश्न सह कर्तृभि ॥ ”

इति । सह ऋतृभि सहकारिभिरित्यर्थ । अत्र पित्रोपान्तरमाहतु शङ्खलिखितो—“ अथ ऋत्विजि
वृते यदि पश्चादन्यं गृणुयात् पूर्ववृत्तस्यैव दक्षिणा । य पश्चात् वृत, स किञ्चिन्नभते । अथ प्रसासश्चेत् काल
निमित्त चावेदमागस्त कालमुदाक्षत । नान्तरा यजेत । स्यादात्ययिभो वा, त क्रतु सपादयेत् ।
प्रोप्य प्रत्यागतश्च किञ्चिन्नभते । स एवाद्दुष्टस्तस्य ऋत्विक् जुलोपाश्याय । एव व्याधितपतितोऽन्तप्रहीणप्रध्वस्तेषु
सप्रसादकरणमृत्विषु ” इति । माल, पक्षमासादि । निमित्तम्, विवाहादि । आत्ययिक, कालान्तरे अशक्य ।
प्रहीण, अभिशापादिना त्यक्त । प्रशस्त, अतिवृद्ध । सप्रसादकरणम्, तेपा सतोपोत्पादनम् ॥ १२६ ॥

**गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं
दाप्यः ॥ १२७ ॥ राज्ञा च पणशत दण्ड्यः ॥ १२८ ॥**

एव समूय समुत्थान दण्डोऽभिहित । इदानी विनीयासप्रदाने दण्ड प्रस्तौति । तदक्षणाहाह
नारदः—

“ विनाय पण्य मूल्येन क्रेतुर्यत्र प्रदीयते ।
विनीयासप्रदानं तद्विनादपत्रमुच्यते ॥
लोकास्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थानं च तत्र तथा ।
द्रव्यविनायत्रयसु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥
पद्मिधम्मस्य तु बुधैर्दानादानविधि म्भृत ।
गणितं तुल्यं मेयं विनाया रूपत श्रिया ॥ ”

इति । गणितम्, आग्रादि । तुल्यम्, धान्यादि । मेयम्, तल्लीरादि । विनाया, दोहनराहनादिक्रिया
गरायादि । रूपत, पश्चाद्गनादि । श्रिया, सपत्न्या आमारादि, कान्त्या वा रत्नादि ।

तत्र पट्टिमपि पण्यं विनायासप्रचठन्न प्रत्याह । गृहीत मूल्यं विनेत्रा यस्य तत् गृहानमूल्यं
पण्यं, क्रेतुः क्रेत्रे स्वदेशाग्निं याच्यमानोऽपि यो विनेत्रा नैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं दाप्य । अन्य-
मर्निभ्यः—यन् शतमं तान याच्यमानो न प्रयच्छति, नदेव यदि कालान्तरे पद्याशना हानमूल्येन तान,
तत्रेदेश्वारगिष्टेन पद्याशना सद तन् पण्यं क्रेत्रे विनाया दापनीय । नैवत्यनभारणात् वर्षपादादौ दण्डे ३

यावदवशिष्टं तस्यैव यावन्मूल्यमवहीयेत, तेनैव सह तावदेवाशिष्टं क्रेत्रे विक्रेता दापनीयः । यथाह नारदः—

“ अर्घं चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थायिनामेप नियमो दिग्गमं वा दिगागतः ॥ ”

इति । यदा तु अर्घह्रासो नास्ति, किंतु क्रयकाले कालान्तरे च तुल्य एवार्घः, तदा तत् पण्यं तस्मिन् देशे क्रयकाले विक्रीणतो यो लाभः, तेनोदयेन सह तत् क्रेत्रे विक्रेता दापनीयः । यदि तु क्रेत्रा देशान्तरादागतः, तदा तत्पण्यमादाय स्वदेशे गत्वा विक्रीणतो यो लाभः, तत्सहितं पण्यं दाप्यः ; “ दिग्गमं वा दिगागतः ” इति स्मरणात् । यदा तु गृहधेन्वादिकं गृहीतमूल्यं न प्रयच्छति, तदा तदुपभोगरूपेणोदयेन सहितं दाप्यः । यथाह नारदः—

“ विक्रीय पण्यं मूलेन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्वावरम्य क्षय दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ ”

इति । क्षयः, उपभोगः । क्रियाफलं, दुग्गादि । इदमपि अननुशये । अनुशये तु मनुराह—

“ क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यं दद्याच्चेनाददीन च ॥ ”

इति । विशेषान्तरमाह योगीश्वरः—

“ दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम् ।
बीजायोवाहरत्स्नीदोषपुंसां परीक्षणम् ॥ ”

इति ॥ १२७ ॥

तस्य दण्डमाह । गृहीतमूल्यं पण्यं याच्यमानोऽप्यप्रयच्छन् राज्ञा पण्येन दण्ड्यः ॥ १२८ ॥

क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् ॥ १२९ ॥
राजनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ॥ १३० ॥

एवं विक्रीतानुशयोऽभिहितः । इदानीं क्रीतानुशयं प्रश्नैति । तदुत्तरमाह नारदः—

“ क्रीत्वा मूलेन यः पण्यं क्रेत्रा न वदु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येवद्विषादपरमुच्यते ॥ ”

इति । नदेतदन्यमेक विनादपदम्; “ऋयचिक्रयानुग्रयः” इति मनुस्मरणात् । तत्र केतुद्रोष विविनाक्ति ।
 मन् दत्तमूल्य पण्य दीयमानमप्यक्रौणनः अगृह्यतः यद्युपहन्येत, तदासौ हानिः । केतुरेव स्वानुः
 न विक्रेतु, दीयमानाग्रहणरूपोक्तैर्दोषेण नष्टत्वात् । यथाह नारदः—

“दीयमान न गृह्णाति कृत्वा पण्य च यः क्रयो ।
 स एवान्य भवेद्दोषो न क्रीतं यन् प्रतीच्छति ॥”

इति । यदि पुनर्दायमानोऽपि विक्रेता न प्रयच्छति, तदा विक्रेतुरेवान्मौ हानिः । यथाह स एव—

“उपहन्येत वा पण्य दद्धेनापह्नयेत वा ।
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रयासप्रयच्छतः ॥”

इति ॥ १२२ ॥

यत् राजा विशेषेणो निषिद्ध ‘नेष्टमन्यत्र विक्रेतम्’ इति, तद्विक्रौणनः तस्यैव वस्तुनोऽपहारः
 कार्यं । निषेधोऽन्यन्यामपि गमयति । यथाह योगीश्वरः—“न्यासिद्ध राजवोन्य च विक्रीत राजगानि
 तत्” इति ॥ १३० ॥

तरिकः स्वलजं शुल्कं गृह्णन् दशपणान् दण्ड्यः^१ ॥ १३१ ॥
 ब्रह्मचारिवानप्रस्यभिधुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां^२ नाविकः शौल्किकः
 शुल्कमाददानश्च ॥ १३२ ॥ तच्च तेषां दद्यात्^३ ॥ १३३ ॥

सम्बुव समुत्थाने वक्तव्यावशिष्ट शौल्किक दण्डमाह । तीर्थतेऽनेनेति तरः नौकादिः । तच्छुल्काधि-
 कारी तरिक । तदाह मनुः—

“पण यानि तरे दाप्य. पौरुषेऽर्पण तरे ।
 पाद पशुश्च योषिच पादाभं रिक्तक. पुमान् ॥
 भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारत ।
 रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमानश्चापरिच्छदाः ॥”

इति । स यदि स्वल्पत्र स्वलेद्रवं शुल्कं गृह्णाति, तदा दश पणान् दण्ड्यः । स्वल्पत्र शुल्कमुक्त तृतीयान्याये
 ‘स्वदेशपन्याच्च शुल्कास्य दशममादद्यात्’ इत्यादिना ॥ १३१ ॥

तदेवं द्विविधं शुल्कमुक्तं भवति । तदुभयशेषातिक्रमे दण्डमाह । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । वानप्रस्थः तृतीयाश्रमः । मिथुः संन्यासी । गर्भिणी गर्भिणी । तीर्थानुसारी निरन्तरं तीर्थसेवी । एतेषां शुल्कमाददानो नाविकः जलशुल्काधिकारी, शौलिकः स्थलशुल्काधिकारी च दण्ड पणान् दण्ड्यः । अनेनैषां शुल्कं न ग्राह्यमित्युक्तं भवति । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ न भिन्नकार्पापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्ष्यलब्धे न धृतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥ ”

इति । गर्भिण्यां विशेषमाह मनुः—

“ गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ”

इति ॥ १३२ ॥

तेषां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां गृहीतमपि शुल्कं परावर्त्य दद्यात् ॥ १३३ ॥

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ॥ १३४ ॥ उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः^१ ॥ १३५ ॥ ग्रन्थिभेदकानां च ॥ १३६ ॥ उत्क्षेपकानां
च करच्छेदः ॥ १३७ ॥

एवं संभूय समुत्थानं वक्तव्यावशिष्टो दण्डोऽभिहितः । इदानीं द्यूतसमाह्वये दण्डं मस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ अक्षुवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।
पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ ”

इति । अक्षः पाशाः । वधः चर्मपट्टिका । शलाकाः दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरश्राः । आद्यशब्दात्

“ काचिन्यो वर्धकाश्चैव शलाका शोप एव च ।
अक्षः सर्वाजाः कुरुषा द्यूतोपकरणानि पद् ॥ ”

इति स्मृत्यन्तरोक्तं माह्वयम् । काचिन्यः कर्पाईसः । शोपः चतुरश्र स्तम्भादिनिर्मितं भिन्नम् । सर्वाजाः गुप्तबीजाः, कुरुषा मुष्टयः । पदं पणपूर्विका क्रीडा द्यूतम् । वयोनिः कुरुशुभ्रदिभिः । चधरात् मेषमहिषादिभिश्च देवनं समाह्वय इति । मनुः—

“ अमाप्तिभिर्यन् प्रियते तत्रैके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियमाणस्य न प्रियेयः मन्त्रयः ॥ ”

इति । द्यूत च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तत्र कूटाक्षदेविना दण्डमाह । द्यूते पूर्वोक्तरूपदविकटैरक्षादिभिर्वेदीव्यन्ति, तेषां करच्छेद कार्य ॥ १३४ ॥

अन्यवञ्चनार्थं द्वित्रिसप्ततिपत्तिद्वस्तचातुर्याद्यभिमतपातन मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चन वा उपधि, तेन ये दीव्यन्ति, तेषां सदशच्छेद । तर्न्यङ्गुष्ठौ सदश, तस्य छेद कार्य । यत्तु योगीश्वरेण तेषां निर्वासनमुक्तम् “राज्ञा सचिह्न निर्वास्या कूटाक्षोपधिजीविनः” इति, तत् ब्राह्मणविषयम्, तस्य शारीरदण्डनिषेधात् । चिह्न श्वपदस्य । निर्वासने च विशेषमाह नारदः—

“कूटाक्षदेविनः पावान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्जय स ह्येषा विनयः स्मृतः ॥”

इति । यत्तु—

“द्यूत समाह्वयं चैव यं दुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रं च द्विजलिङ्गिनम् ॥”

इति मनुना द्यूत निषिद्धं, तत् कूटद्यूतविषयं राजाविदितद्यूतविषयं वा वेदितव्यम् । यथाह बृहस्पतिः—

“द्यूत निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।
तत् प्रवर्तितमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥”

इति । राजभागो राजसभिकसप्रतिपत्त्या यावान् कृतो भवति, तावानेव । यथाह योगीश्वरः—“स सम्यक् पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथादृष्टम्” इति । तद्वृत्तिं त्वाह स एव—

“मूढे शक्तिकवृद्धेस्तु सभिकं पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयाद्भूर्तवित्वादितराद्दशकं शतम् ॥”

इति । मूढ पण, तस्मिन् । शक्तिका शतपरिमिता अधिका वा वृद्धिः लाभो यस्य, तस्मात् धूर्तकित्वात् निपुणदेविनः पञ्चकं शतं शक्ते पञ्चकम् । इतरात् अनिपुणकित्वात् पराजितात् दशकं शतं, शक्ते दशकं सभिकं ^१द्यूतसमापति राजभाग देविनामुत्तमभागं च वृद्धिं गृह्णीयादित्यर्थः । समाह्वयस्तु द्यूतधर्मक एवेति न प्रथग्विधानम् । यथाह स एव—“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूते समाह्वये” इति ॥ १३५ ॥

प्रसङ्गात् पुनः स्तेयदण्डमाह । ^२वस्त्रावपह्नवः द्रव्यं विस्त्रस्योरुहृत्य वा ये अपहरन्ति, ते ग्रन्थिभेदकाः । ^३तेषां सदशच्छेदः ॥ १३६ ॥

ये वस्त्रावादि उक्षिप्यापहरन्ति, ते उरुपक्षाः । तेषां करच्छेद कार्यः । प्रस्तुतेऽपि करच्छेदे व्यग्रायानुपपन्न इति पुनरुपादानम् । द्वितीयापराधे करपादं चक्रं लिख्यत् । यथाह योगीश्वरः—

^१ यत्राभ्यपनि—ए, ग, २

^३ तेषां सदश to त उरुपक्षा omitted in ए, ग, २

^२ वस्त्रावपह्नवः—ग, उ

“ उल्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसदशहीनकौ ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ ”

इति । तृतीयापराधे वध एव । यथाह मनुः—

“ अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणो तृतीये वधमर्हति ॥ ”

इति ॥ १३७ ॥

दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनायति पालदोषः
॥ १३८ ॥ विनष्टपशुमूल्यं च स्वामिने दद्यात् ॥ १३९ ॥ अननु-
ज्ञातां दुहन् पञ्चविंशतिं कार्षापणान् ॥ १४० ॥

एव प्रासङ्गिक परिसमाप्येदानीं स्वामिपालविनादे दण्ड प्रस्तौति । तल्लक्षणं त्वन्यवार्धप्रसिद्धयैव सिद्धमित्यभिप्रेत्याह मनुः—

“ पशुपु स्वामिना चैव पालाना च व्यतिक्रमे ।
विनाद सप्रसूयामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ ”

इति । तत्र दोषकार्यं वक्तुं पालदोष विविनक्ति । पशूना गमादीना दिवा दिवसे वृकाद्युपघाते वृकश्व-
सृगालादिभिरुपघाते कृते, असौ पालस्यैव दोषोऽगन्तव्यः, यद्यसौ पाले वृकाद्यनरुद्धास्तान् मोचयितुं न
यतेत । यथाह मनुः—

“ अजाविके तु सरुद्धे वृकै पाले त्वनायति ।
या प्रसब्ध वृको हन्यात् पाले तत् त्वित्थिप भवेत् ॥ ”

इति । वृकैः सरुद्धे इति वचनात् असरुद्धानामाकस्मिकवृकाद्युपघाते न^१पालदोषः । यथाह स एव—

“ तासा चेदनिरुद्धाना चरन्तीना मिथो वने ।
यामुत्पुत्य वृको हन्यात् पालस्तत्र त्वित्थिपो ॥ ”

इति । दिवाग्रहणात् रात्रौ स्वामिगृह उपघाते स्वामिन एव दोषः । दिवारार पालार्थीनयोगेऽभनारायां पुनः
पालस्यैव । यथाह मनुः—

“ दिवा वक्तव्यना पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगक्षेमेऽन्यथा चैत् स्वात् पाले वक्तव्यनामिवात् ॥ ”

इति । वृक्रग्रहणात् व्याघ्रादिभिरनिवार्येर्हेते न दोषः । यथाह नारदः—

“व्याघ्रादिभिर्हेतो वापि वज्राशनिहतोऽपि वा ।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम् ॥”

इति । अनायतीत्यपि सत्यां शक्तौ । ग्रहणादिना त्वशक्तौ न दोषः । यथाह व्यासः—

“पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रै सविभ्रमे ।
यत् प्रनष्टं हतं वापि न पालस्तत्र क्लिबिपी ॥”

इति । स्वाशक्त्या स्वामिने चेन्निवेदयति, तदापि न दोषः । यथाह मनुः—

“विज्ञाप्य तु हतं चैरैर्न पाले दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥”

इति ॥ १३८ ॥

इदानीं दोषनिर्णयकार्यमाह । पालदोषेणोपेक्षादिना विनष्टानां पशूनां मूल्यं पशुस्वामिने पाले दद्यात् । चकारात् राजदण्डमपि । यथाह नारदः—

“अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने वानिवेदयन् ।
वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि ॥”

इति । विनयप्रमाणमाह योगीश्वरः—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो मूल्यमेव च ॥”

इति । अव्यायच्छन्नं अयतमानः । अविक्रोशन् गोपान्तरमनाकारयन् । स्वामिने वानिवेदयन्नित्यनेन तन्निवेदने न मूल्यादिदानमित्युक्तं भवति । इदमपि कृतवेतने पाले । यथाह योगीश्वरः—

“यथापितान् पशून् गोपः साय प्रत्यर्पयेत् तथा ।
प्रमादमृतनष्टांश्च स दाप्यः कृतवेतनः ॥”

इति । वेतनं च द्वेषा—पशुवेतनं क्षीरवेतनं चेति । पशुवेतनमाह नारदः—

“गयां शनाद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशते भृतिः ।
प्रतिसवत्सरं गोपे सद्रोहश्चाष्टमेऽहनि ॥”

इति । क्षीरवेतनमाह मनुः—

“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुस्साद्गनो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्वान् पालेऽभृते भृतिः ॥”

इति । दशानां दोग्ध्रीणां मध्ये उत्कृष्टामेकां प्रत्यहं दुग्त्वा दुग्गं गृह्णीयादित्यर्थः । क्षीरशून्यानां तु तन्मूल्यं कल्पनीयम् । न्यूनाधिकसस्यानामप्यन्यैव दिशा कल्पना । पालान्तरेऽप्ययमेव विधिरित्याह नारदः—

“अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशुद्धः स्याद्पालशृङ्गादिदर्शनात् ॥”

इति ॥ १३९ ॥

^१अननुज्ञातदोहने दण्डमाह । स्वभृत्यर्थमेव स्याम्यननुज्ञानां दोग्ध्रां दुहन् पालः पञ्चविंशतिं कार्पाषणान् ‘दण्ड्यः’ इत्यग्निमस्यानुपङ्गः । स्वामिने दद्यादित्यस्यानुपङ्गे तु न्यायनिरोधः ; स्वामिनो दण्डानधिकारात्, मूल्यस्य बाधिक्येनायुक्तत्वात् । भृतिं विना रजननुमतदोहने ‘सूत्रकार्पास’ इति सूत्रोक्ते मूल्यात् त्रिगुणो दण्डो द्रष्टव्यः ॥ १४० ॥

महिषी चेत् सस्यनाशं कुर्यात्, तत्पालस्त्वष्टौ मापान्

दण्ड्यः ॥ १४१ ॥ अपालायाः स्वामी ॥ १४२ ॥ अश्वस्तूष्ट्रो

गर्दभो वा ॥ १४३ ॥ गौश्चेत् तदर्धम् ॥ १४४ ॥ तदर्धमजाविकम् ^२

॥ १४५ ॥

पशुभिः परसस्यनाशो दण्डमाह । पालानवेक्षणेन महिष्या परसस्ये भक्षणादिना नाशिते, तस्या महिष्याः पालः अष्टौ मापान् दण्ड्यः ;

“या नष्टा पालद्रोपेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् ।

न तत्र गोमिना दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हति ॥”

इति स्मरणात् । महिषीशब्दोऽत्र जातिवचनः । तेन महिष्याप्येवमेव दण्डः । यत्—“गोपन्नाड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्त दण्डमर्हति” इति योगिसंरज, तत् गोशरणेन पालद्रोपाल्पत्वाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

“सस्वान्निशरणेद्गौस्तु चीर्णे दोषो द्वयोर्मयेत् ।

स्वामी सदशम दण्ड्यः पालन्नाडनमर्हति ॥”

इति । यद्यपि, “यत्रोक्ते मापकेर्दण्डो राजन तत्र निर्दिशेत्” इति काल्हायनीपरिभाषया रजननाशः प्रतीयन्ते, तथापि अन्यपरशो तेषामन्याप्यत्वात् “मापो र्शितिमो नागः पशस्य परिर्द्विनः” इति नारदीयलिङ्गाच्च तास्मिन्ना पव गृह्यन्ते । यस्तुनस्तु पण्डोडगोऽङ्गोऽत्र मापो प्रायः ; मन्त्रोक्तत्वात् ; तस्यैव च दण्डोपयोगित्वादित्युक्तं प्राक् ॥ १४१ ॥

^१ अननुज्ञात to कार्पाषणान् omitted in २३, ग.

^२ -र् added in ४, ४.

पालाभावे त्वाह । यस्या पुन महिष्या पालो नान्ति, तत्पाम्येन पूर्वोक्त दण्ड दाप्य । न तु नाट्य, "गेपन्नाट्य" इति विगेषात् ॥ १४२ ॥

महिषीदण्डविषयानन्यानप्याह । अश्लेषगर्दभाश्चेत् परमस्य नाशयेतु, तदा तत्पालेऽष्टौ माषान् दण्ड्य, नाट्यश्च । तदभावे स्वाग्नेय दण्ड्य । यथाह योगीश्वरः—“रसोष्ट्र महिषीसमम्” इति । तुल्यदण्डश्चतस्रो गृह्यते, स्वराश्लेषदृतिभवात् । यादव्यात् गत्रश्च, “रसोष्ट्रमृगोभानाम्” इति सङ्गी-
रग्नमाभ्यात् । यत् “अधनरगत्राजिनश्चादण्ड्या” इति शङ्खस्मरण, तत् राजकीयाद्यादिविषयम् ;

“अदण्ड्या हृन्निनोऽद्याश्च प्रजापाला हि ते स्मृता” इति उग्रनसा तेषा प्रजापाल्येन विशेषणात् ॥ १४३ ॥

गैश्चेत् परमस्य नाशयति, तदा तत्पालम्बद्धं महिषीदण्डार्धं चतुरो माषान् दण्डनीयः । तदभावे म्बानी । द्विषा नाशे भेदन् । रात्रौ तु पञ्च माषान् । यथाह तु शङ्खलिरितो—“रात्रौ चरन्ती गौ पञ्च माषान्” इति । जनेन महिष्यादाना रात्रौ चरणे दशमापिरो दण्ड सि यति । यथाह तुस्तायै—
“अदोभेय रान्ना माषम् । महिषी दश । रसोष्ट्र षोडश । अचाविक चतुर” इति ॥ १४४ ॥

अचाविक चेत् परमस्य नाशयति, तदा तत्पालम्बद्धं गोदण्डार्धं द्वौ माषो दण्डनीयः । तदभावे म्बाना ॥ १४५ ॥

भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम् ॥ १४६ ॥ सर्वत्र स्वामिने
‘विनष्टसस्यमूल्यं च ॥ १४७ ॥ पथि ग्रामे विधीतान्तं’ न दोषः
॥ १४८ ॥ अनागृते च ॥ १४९ ॥ अल्पकालम् ॥ १५० ॥ उत्सृष्ट-
‘गृप भस्ति कानां च ॥ १५१ ॥

उक्तदण्डविधे शेषमाह । सर्वत्राप्युक्तत्रिपये यस्य क्षेत्रे यावत् सस्य पशवो भक्षयन्ति नाशयन्ति वा, तावत्सस्यफलमूल्य मध्यस्थकल्पित क्षेत्रस्वामिने पशुस्वामी दद्यात् । न तु पाल , भित्तमस्यफलस्य गोक्षीरादे स्वामिगामित्वात् । पशुनग्धवशिष्टं च स्वयं गृहीयात् । यथाह नारदः—

“ गोभिस्तु भक्षितं सम्यं यो नरः प्रतिधाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत् तत्र वापितम् ।
गोनग्धं गोमिना देयं धान्यं वे कर्पकस्य तु ॥ ”

इति ॥ १४७ ॥

उक्तदण्डस्य क्षेत्रविशेषे अपवादमाह । यदि मार्गे । ग्रामे ग्राममध्ये । विधीतं तृणाद्यर्थं रक्ष्यमाणो भूभागः । तत्प्रमीपे च यत् क्षेत्रं, तत्राकामतो भक्षितेऽपि सन्ध्ये, स्वामिपालयोर्न दोषः । दोषाभावेन च दण्डमूल्यदानयोर्निवृत्तिः । यथाह नारदः—

“ ग्रामोपान्तेषु यत् क्षेत्रं विधीतान्ते महापथे ।
अनावृतं च तत्राग्रे न पालम्यं व्यतिरम ॥ ”

इति ॥ १४८ ॥

किंच आवृत्तिशून्ये क्षेत्रे चाकामतः सस्यभक्षणे न दोषः । यथाह मनुः—

“ तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ ”

इति । वृत्तिं चाह नारदः—

“ वृत्तिं तत्र प्रवृत्तिं यामुष्टो नारत्येकयेत् ।
न लङ्घयेत् पशुर्नाथो न भिन्नाद्या च सूकर ॥ ”

इति । अनावृतं इति वचनात् वृत्तियुक्तस्य भक्षणं तु दोषोऽस्त्येव । यथाह नारदः—

“ उक्तम्यं तु वृत्तिं यः स्वात् सस्यपातो गणादिभिः ।
पालः शास्त्रो भवेत् तत्र स चेच्छक्यत्वात् न वारयेत् ॥ ”

इति ॥ १४९ ॥

किंच अल्पफालं प्राप्तानामन्तरे न दोषः । यथाह तु गृह्यसिद्धिरितौ—“ ग्रामे लक्षणे ”

इति ॥ १५० ॥

पशुविशेषेष्वपवादमाह । उन्मृष्टा वृद्धेर्नर्गादिकृषिना देवपिशाचयम् । एतेन नष्टं गतं गेह्यं । सतिना अनिर्दग्धाश्च प्रगृह्यात् पशुन्वा । एतेषां परमन्वन्तः सति न दोषः । चक्षुर्गन्तुदण्डनं च । यथाह मनुः—

“अदण्ड्या हस्तिनो ह्यथा प्रजापाला हि ते स्मृता ।
अदण्ड्यो काण्डुष्ठो च ये शश्वत् वृत्तलक्षणा ॥
अदण्ड्यागन्तुनी गौश्च सूतिका वामिसारिणी ।
अदण्ड्याश्चोत्सवे गाव श्राद्धफाले तथैव च ॥”

इति । यद्यप्युत्सृष्टानां स्वामिपान्तरहितत्वात् दण्डो न सम्भति, तथापि “विपालं बन्धयेत् पशुम्” इति मनुक्तमन्वयनरूपपशुदण्डाभासरोधनार्थमुपादानम् । तदेतत् स्पष्टीकृतं मनुनैव—

“अनिर्देशाहा गा सूता वृषान् देवपशुस्तथा ।
सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरजनीत् ॥”

इति विपालानामदण्ड्यत्वमभिदधता । एतेन दृष्टान्तार्थमुत्सृष्टोपादानमिति निरस्तम् ॥ १५१ ॥

यस्तूत्तमवर्णान्^१ दास्ये नियोजयेत्^२ तस्योत्तमसाहसो दण्डः
॥ १५२ ॥ त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञो दास्यं कुर्यात् ॥ १५३ ॥

एवं स्वामिपालविनादे दण्डोऽभिहितः । इदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाया दण्डं प्रस्तौति । तदङ्गणमाह नारदः—

“अभ्युपेत्य तु शुश्रूषा यस्ता न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यतद्विनादपदमुच्यते ॥”

इति । स्वीकृत्याकरणं सेवाया इत्यर्थः । तत्रेतेनविशतिप्रकारा सेवका । तेषां चत्वारः शुश्रूषा । पद्यदत्तं दामा । सर्वेऽप्यम्वनन्त्रा । तत्राद्या शुभकर्मकरा । इतरे अशुभकर्मकरा इति । तदहं नारदः—

“शुश्रूष पद्यविधं नाम्ब दृष्टो मनीषिणि ।
चतुर्विधं कर्मकरस्तेषां दामान्पिपद्यका ॥
गिप्यान्तेसागिभृतकाश्चतुर्वस्वविस्मृताः ।
एते कर्मकरा ज्ञेया दामान्मु गृह्णतदय ॥
गामान्यमभ्यनन्त्रन्वोपमाहुर्मनीषिणि ।
अशुभं दामकर्मिणो शुभं कर्मकृता मृतम् ॥
गृह्णतःशुश्रूषान्मानस्यारम्भकेशो रत्नम् ।
अतुः कर्म विना शुभमन्यदत्त परम् ॥”

इति । वेदविद्यार्था शिष्य । शिल्पविद्यार्था अन्तेवामी । भृत्या कर्मकरो भृतक । कर्मकराधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । भृतोऽपि त्रिविध —

“उत्तमन्त्वायुर्धायोऽत्र मन्थमस्तु कृषीवल् ।
अगमो भारवाहा स्यादित्येव त्रिविधो भृत ॥”

दासास्तु,

“गृहजातस्तथा क्रीतो लज्जो दायादुपागत ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहित भ्वाग्निना च य ॥
मोक्षितो महत्श्वर्णायुद्धप्राप्त पणे जित ।
तवाहमित्युपगत प्रत्रयावसित वृत ॥
भक्तदामस्तु विज्ञेयस्तथेव षट्माहृत ।
विक्रेता चात्मन शास्त्रे दासा पञ्चदश स्मृता ॥”

इति । गृहे जातो दास्याम् । न तलज्जो प्रसिद्धो । दायादागत रिन्धिलन्ध । अनाकालभृत दुर्गमोपि न ।
आहित मन्थरीकृत । ऋणमोचितयुद्धजितपणवित्ता प्रसिद्धा । ‘तवाह दास’ इति वादा । प्रत्रय्याप्रच्युत ।
कृत भृतिदानेन । भक्तेन भोजनन दास । षडमा गृहदासी, तदर्धदास । आत्मविक्रेता प्रसिद्ध ।
एतेरेव निमित्ते दाम्योऽपि पञ्चदशप्रकारा भवन्ति । तदेव दाम्ये 'तावत् वर्णव्यवसायिकमे दण्डमाह । यस्तु
'ओद्धत्येनोत्तमवर्णान् ब्राह्मणादीन्धमवर्णं क्षत्रियादि दास्ये अशुभकर्मकरणे नियोजयेत्, तस्योत्तममाहमो
दण्ड कार्य । अननानुलोम्येनेन दास्यवस्था दर्शिता । यथाह नारदः—

“वर्णानामानुलोम्येन दास्य न प्रतिलेखत ।
रानन्यवैदशुद्राणा त्यन्ता हि स्वतन्त्रताम् ॥”

इति । स्वानन्वयत्यागो नाम दास्यम् । आनुलोम्य मानात्म्याप्युपलक्षणम् । यथाह कात्यायनः—

“क्षत्रविदूःश्रवणांस्तु समवर्णे कदाचन ।
कारवेहासस्मर्माणे ब्राह्मणे न वृद्धमति ॥”

इति । ब्राह्मणस्य समवर्णेऽपि दाम्य नेत्याह नारदः—“ममवर्णाऽपि त्रिषु तु दाम्य नैव करयेत्”
इति । यदि पुन श्रेष्ठेऽपि किञ्चित् हान कर्म करति, तत्राप्यगुण कर्म न दुर्वादिन्वह म एव—

“शालाध्ययनसदने नृत्त कर्म सान्न ।
तत्रापि नाशुभ किञ्चित् मज्जंति द्विषेत्तन ॥”

इति । आनुलेभ्येऽपि बलाद् दास्यकरणे दण्डमाह मनुः—

“ दाम्य तु कारयेद्येभ्योऽपि ब्राह्मणः सस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभुत्वेन राजा दण्डयः शतानि पट् ॥ ”

इति । सम्भृतत्वविशेषणात् प्रात्यानामनिच्छतामपि दाम्यं करणीयं गम्यते । यथाह नारदः—

“ वर्णानां प्रातिलेभ्येन न दासत्वं विधीयते ।

स्वयर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मना ॥ ”

इति ॥ १५२ ॥

स्वयर्मत्यागिनः प्रातिलेभ्येनापि दास्याप्राप्तौ अपवादमाह । त्यक्त्वा प्रज्या सन्यासो येनास्मै । स राज्ञो यावज्जीव दाम्यं कुर्यात्, यदि प्रायश्चित्ते न प्रवर्तते । यथाह योगीश्वरः—“ प्रज्यावस्तिनो राज्ञो दास आमरणान्तिक ” इति । प्रज्यापरिमित इत्यस्य “ वर्णानामानुलेभ्येन दास्यं न प्रतिद्वेमत ” इत्युत्तरार्धेनापवाद इति सिद्धम् । ततश्च प्रज्यापरिमित इति सामान्योपादानेऽपि दास्यं क्षत्रियवैश्ययोरेव; न ब्राह्मणस्य । यथाह कात्यायनः—

“ प्रज्यापरिमिता ये तु त्रयो वर्णा द्विजातवः ।

पिपास कारयेद्विप्रं दाम्यत्वं क्षत्रवैश्ययोः ॥ ”

इति । पिपास कारयेत्; अकथित्वा प्रजासंयदित्यर्थः;

“ पारिजाय्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

अपदेनाकथित्वा न राजा शीघ्रं प्रजासयेत् ॥ ”

इति दक्षस्मृत्याम् । अनेन प्रज्यापरिमितं यावज्जीवदाम्यधरणात् अन्येषां दासत्वविमोक्षोऽर्थात्कृतं भवति । तदाह योगीश्वरः—

“ कथाद् दाम्नामृतश्चोरीरिर्नकोतश्चापि मुच्यते ।

श्यामिप्राणप्रदो भक्त्यागान् नजिप्रयादपि ॥ ”

इति । श्यामिप्राणप्रदो मर्त्यां गगारणं दाम्यविमोक्षकारणम् । यथाह नारदः—

“ यश्चैतां श्यामिन् इच्छिन्मोक्षयेत् प्राणमदायात् ।

दाम्नायां स विमुच्येत पुत्रान्भक्त्येन वा ॥ ”

इति । दाम्यविमोक्षकारणमर्थात्तदर्थः—

“ ११ दाम्यविच्छेदेषु कर्तव्यं प्रवृत्तं न भवति ।

स्वयर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मना ॥ ”

साक्षतामि सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रि प्राङ्मुख तमवासृजेत् ॥ ”

इति । दासीत्वविमोके विगेषमाह स एव—

“ स्वा दासा यस्तु सगच्छेत् प्रसूता च भवेत् तत ।
अवीक्ष्य वीज कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥ ”

इति । वीजमवीक्ष्य, हेतुमनपेक्ष्येवेत्यर्थ ।

एव दासदण्डोऽभिहित । शिष्यदण्डस्तु—“ शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तो रज्जुवेणुविदलाम्बा
तनुभ्याम् । अन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य ” इति गौतमेनाभिहित । अन्तेवासिन प्रकृत्याह नारदः—

“ स्व शिष्यमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुजया ।
आचार्यस्य वसेदन्ने कालं कृत्वा मुनिश्चितम् ॥
आचार्यं शिक्षयेदेन स्वगृहे दत्तमोजनम् ।
न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रपौत्रैर्नमाचरेत् ॥
यस्तु न ग्राहयेच्छिष्य कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।
प्राप्तुयात् साहस पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते ॥
शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
बलाद्दासयिष्य स्याद्बन्धुश्चैव च सोऽर्हति ॥
शिक्षितोऽपि कृत् कालमन्तेरासी समाप्नुयात् ।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ ”

इति । बधोऽत्र कशादिताडनम् । कृत कालम्, परिभाषित कालम् । तत्फल, कर्मफलम् ॥ १५३ ॥

भृतकश्चापूर्णे काले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात्
॥ १५४ ॥ राज्ञे च पणशतं दद्यात् ॥ १५५ ॥ तद्दोषेण यद्विनश्येत्
तत् स्वामिने ॥ १५६ ॥ अन्यत्र दैरोपघातात् ॥ १५७ ॥

इदानीं भृतरुदण्डाभिगानेन वेत्तनादाने दण्ड प्रश्नौति । तदृक्षणमाह नारदः—

“ भृत्याना वेत्तन्मोक्तो दानादानविधिक्रम ।
वेतनम्यानपारम् तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ ”

इति । तत्र दण्डपराध चिद्येचयन्तत्त्याह । पूर्वोक्तदण्डाभिगानेऽपि भृतरु अरणे काले यामान् काले
दिनपञ्चमासादि पूर्वमभ्युपत, तन्निर्गुणे भृतिनाम कर्म पूर्वोक्तदण्डनारद्व्यननारद्व्य वा स्वर्गं त्यजन्

१ ऋषेभ्यः, याजदभ्युपगत, तावत् सकलमेव मूल्य वेतन स्वामिने दद्यात् । इदमभ्युपगनेऽगृहीते च वनन । गृहीते तु द्विगुण दद्यात् । यथाह योगेश्वरः—

“ गृहीतवेतन कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।
अगृहीते सम दाप्यो भृत्ये रक्ष्य उपस्कर ॥ ”

इति । चकारात् विन्नकृदपि । यथाह वृद्धमनुः—

“ य कर्मफले सप्राप्ते न तुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।
तद्भृत्यो न्यस्तकार्यं स्यात् प्रदाप्यो द्विगुण भृतम् ॥ ”

इति । विघ्न, अन्यस्यापि तत्कर्तुं प्रतिषेध । इदमपि गृहीतवेतने । स्वामिने दानविधिनेन स्वभृतिहानिरर्थात् ण्योक्ता । तदाह नारदः—

“ कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतो नाशमवाप्नुयात् ।
स्वामिदेवाद्पदफकामन् याजकृतमवाप्नुयात् ॥ ”

इति । जश भृते । जपता अभ्युपगता भृति दत्त्वा अनारब्धमारब्ध वा कर्मैव जलात् कारयितव्य इत्याह स एव—

“ कर्माजुषेभ्यः प्रतिश्रुत्य कार्या दत्त्वा जलाद् भृतिम् ।
कर्मारम्भे तु य दत्त्वा सिद्धि नेत्र तु कारयेत् ।
जलात् कारयितव्यं स्यादजुषेभ्यः दण्डमर्हति ॥ ”

इति । इदमप्यनर्तते,

“ भृतोऽनानां न तुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथेदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णालान्धै न देः तस्य वेतनम् ॥ ”

इति मनुस्मरणम् । आतस्तु स्वाभ्युपगन्तर तत्र कर्म कृषेभ्यः भृति कल्पेतेत्यह स एव

“ आतस्तु तुर्यान् स्त्रियं मनू यथाभाषितमादित ।
स दीर्घस्यापि सारस्य स्व लभर्भेय वेतनम् ॥ ”

इति ॥ १५२ ॥

दादमाह । कर्म कृत कर्माजुषेभ्यः भृते तौ राज दण्डरूपेण पगगत दद्यात् । यथाह वृद्धमनुः—

“ प्रतिश्रुत्य न तुर्यात् स कार्यं नाल्पदपरि ।
स तत्र तुर्यात् तत्र कर्म माप्नुयद् द्विगुण दानम् ॥ ”

इति । यत्तु “स दण्ड्यः कृष्णालानष्टौ” इति मानवं, तत् परित्यक्तन्य पुनःकरणविषयमेव । कृष्णालश्च राजताः ॥ १५५ ॥

अन्यत्रापि दण्डदानमाह । तस्य भृत्यस्य देहेण प्रमादादिना यत् भाण्डं विनश्येत्, तत् मूल्यादिद्वारेण स्वामिने भृत्यको दद्यात् ॥ १५६ ॥

कचिदपवादमाह । दैविकात् राजकाद्या यो भाण्डोपघात, तत्र तन्मूल्यादि न दद्यात् । यथाह योगीश्वरः—“अराजदैविकं नष्ट भाण्डं द्राप्यस्तु वाहकः” इति ॥ १५७ ॥

**स्वामी चेत् भृत्यकमपूर्णे काले जह्यात्, तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् ॥ १५८ ॥ पणशतं च राजनि ॥ १५९ ॥ अन्यत्र भृत्यक-
दोषात् ॥ १६० ॥**

यः पुनः स्वामी कर्मात्यजन्त भृत्यकमपूर्णे काले त्याजयति, स तस्य परित्यक्त मूल्यं वेतन सर्वमेव दद्यात् । इदमर्थकरणे । अन्यत्र तु सममादिभागम् । यथाह योगीश्वरः—

“प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सत्यजन् ।

भृतिमर्षपत्रे सर्वा प्रदाप्यस्त्राज-सोऽपि वा”

इति । त्यक्तत्याजस्योरुभयोरप्येतत् तुल्यमेव, वाशब्दश्चरणत्वात् । ततश्च प्रक्रान्ते क्रमेण यम्यजति स भृतिसप्तमाश दत्त्वा त्यजेत् । यो वा त्याजयति सोऽपि तावदत्त्वा त्याजयेत् । एवमग्रेऽपि ॥ १५८ ॥

स्वामिदण्डमाह । अपूर्णे काले भृत्यकत्याजयिता स्वामी राजनि पणशतं दण्डं दद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥ अस्यापवादमाह । यदि भृत्यस्य चौर्यकौर्यादिदोषो न स्यात्, तदा दण्डं दद्यादित्यर्थः ॥ १६० ॥

**१यः कन्यां पूर्वदत्तामन्यस्मै दद्यात्, स चौरवच्छास्यः
॥ १६१ ॥ चरदोषं विना ॥ १६२ ॥ निर्दोषां परित्यजन् ॥ १६३ ॥**

३पत्नीं च ॥ १६४ ॥

अथ स्त्रीपुत्राभ्यां वक्तव्यानिष्टि दण्डमाह । यः पुनः पूर्वमन्यस्मै राधा दद्यात् कन्यामन्यस्मै दद्यात्, स चौरदण्डेन चौरहरणनिमित्तं वपेन शान्त्यः । यथाह मनुः—

“पुरषणा कुर्वाणानां नारीणां च विशेषतः ।

मुन्यानां चैव रत्नानां हरणे वपनर्हति ॥”

इति ॥ १६१ ॥

अस्वापनादमाह । यदि उन्मादादिदोषा वर न भवेयुरित्यर्थः । तानाह नारदः—

“ उन्मत्त पतित क्लीप्तो दुर्भगस्त्यक्तवान्धव ।
कन्यादोषाश्च ये पूर्वे चेन देषागो वरे ॥ ”

इति । दीर्घकुलितरोगादयः कन्यादोषाः । दोष विनति वचनात् सदोषवरत्यागे न दण्डः, “दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छयश्चेद्भ्रर आत्रनेत्” इति योगिसंरणात् । पूर्वात्, दुष्टात् । तथाच नारदः—

“ दत्त्वा न्यायेन यः कन्या वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्भ्ररो राज्ञा स दण्ड्यश्चैरदण्डवत् ॥ ”

इति ॥ १६२ ॥

वर प्रत्याह । यो निर्दोषा कन्या वाचा प्रतिगृह्णापि त्यजति, स चोरवत् शास्यः । यथाह नारदः—

“ प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।
विनयः स त्वकामोऽपि कन्या तामेव चोद्वहेत् ॥ ”

इति । विनयमप्याह स एव—“अदुष्टा परिगृह्णापि त्यजन्नुत्तमसाहसम्” इति । निर्दोषामिति वचनात् सदोषापरित्यागे न दण्डः । यथाह मनु—

“ विधित् परिगृह्णापि त्यजन् कन्यां निगहिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टा वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ”

इति । विशेषेण देशकुलादिदोषेण गहिताम्, असाध्यव्याध्युपसृष्टा, विप्रदुष्टा प्रतिलोमादिभुक्ताम्, छद्मना, अन्यप्रदर्शनान्यान्यदानादिना । तादृशीं पाणिग्रहणादिविभिना प्रतिगृह्णापि धर्मकार्योपभोगमोम्यनेत् इति ॥ १६३ ॥

इति प्रत्याह । यः पात्रदुष्टकन्यापरित्यागे वरस्य दण्डः, स एवादुष्टा पत्नीं विवाहसंस्कृतानपि परित्यजन् इति । यथाह नारदः—

“ अनुकूलामदुष्टा च दक्षा सार्थं प्रनावताम् ।
त्यजन् भार्यामन्याप्या राज्ञा दण्डेन नृपमा ॥ ”

इति । नृपमा, उत्तमसाहमेन । अन्याप्य, न्यामेव । तदगर्त्ता योगेश्वरः—

“ जातःसपादनीं च स ररम् प्रियवादिनीम् ।
त्यजन् तप्यन्मृतयागमद्रव्या भरणं चिया ॥ ”

इति । अनुकूलं पृष्टा । तेन तृत्यागामभवे भरणभारमिषयः ॥ १६४ ॥

अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्, तत्र तस्य न दोषः ॥ १६५ ॥ स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् ॥ १६६ ॥ यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं च क्रीणीयात्, तदा क्रेता विक्रेता च चौरव-
चञ्जस्यौ ॥ १६७ ॥

अथाम्बामिविक्रये दण्ड प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ निक्षिप्त वा परद्रव्यं नष्टं लुब्धापहृत्य च ।

विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय ॥ ”

इति । तत्र दण्डाभिधानायापराध विविनक्ति । य ‘परद्रव्यमयमिदं^१ विक्रीणीते’ इत्यजानन् प्रकाशमनेक-
जनसमक्षं परद्रव्यं परेण विक्रायमाणमपि क्रीणीयात्, तादृशे क्रये न केतुर्दोषः । प्रकाशो वणिग्नीय्यादेरुप-
लक्षणम् । यथाह मरीचि —

“ वणिग्नीधीपरिगतं विज्ञातं रानपूर्वैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेता स शुद्धो लभते धनम् ॥ ”

इति ॥ १६५ ॥

दोषामावोक्तिर्दण्डामावाय, न पुन क्रीतद्रव्यप्राप्तये इत्याह । क्रीतद्रव्यस्वामी परिकीतं च
द्रव्यं केतु सकाशात् अपाप्नुयात्, यद्यसौ विक्रेतार न दर्शयति । दर्शिते तु तस्मिन् न क्रेताभियोग्य,
किन्तु तस्मादेव । यथाह बृहस्पतिः—

“ मूले समाहृते क्रेता नाभियोग्य कथंचन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधेयते ॥ ”

इति । इदमुपलक्षणम् । क्रेता मूल्यं नृपो दण्डं चाप्नुयात् । यथाह योगीश्वर —

“ वित्रेनुर्दर्शनाच्छुद्धिं स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

क्रेता मूल्यमप्राप्नोति तस्माद्यन्तस्य विक्रयी ॥ ”

इति । शुद्धि, क्रेतुरिति शेषः । यत् “स शुद्धो लभते धनम्” इति, तत्र धनं मूल्यमित्यर्थः । यदि
पुनरसनिहितो वित्रेता, तदा तदानयनाय काल्यं देयं,

“ प्रकाशं वा क्रयं न्युयान्मूलं वापि सन्मर्षयेत् ।

मूढानयनफलश्च देयस्तत्राभ्यसन्त्यया ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । यदि पुनस्तमर्हन् न शक्नोति, तदा क्रयमेव साक्ष्यदिभिः साधयेत्
 म्वचर्धभ्रमनिरासाय, “असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशेषयेत्” इति स्मरणात् । यदा पुनः क्रयमूल
 च भयमपि न शोधयति, तदा स एव दण्ड्यः,

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं चाप्यविशोधयन् ।

यथाभियोगधनिने धनदाप्यो दमच स ॥”

इति कात्यायनस्मरणात् । यदा त्वपरिचयादेव न मूलं दर्शयति, साक्षिभिस्तत्र क्रयं शोधयति, तदा
 त्वरं मूल्यं क्रेता लभते,

“अनिज्ञाताश्रयात् क्रीतविनेता यत्र वा मृतः ।

स्वामी दत्त्वार्थमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकधनम् ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ १६६ ॥

प्रमाणादिप्रतिशेषणप्रयोजनमाह । यदि पुनःप्रमाणाशमेकान्ते गृहीतम्, अल्पीकृतमूल्यं यस्या
 क्रियायाम्, बहुमूल्यमल्पमूल्येनेति यावत्, तथा वा यः प्रमाणीयात्, असौ क्रेता विक्रेता चोभावपि
 चोरवत् शाम्यो । चकारात् हीनक्रयादेर्ग्रहणम् । यथाह योगेश्वरः—

“स्वल्भतान्यपिनीतः त्रेनुदोषोऽप्रमाशिते ।

हीनाग्रहो हीनमूल्ये वेलाहाने च तस्करः ॥”

इति । हीनात्, पण्यसम्भर्हनात्, न त्वाममहीनात्, प्रकरणलब्धत्वात् तस्यार्थस्य । वेलाहीने, रान्वादी ॥१६७॥

गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः ॥ १६८ ॥ तत्संविदं यश्च लङ्घयेत्

॥ १६९ ॥ निक्षेपापहार्ग्यं तृद्विसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः ॥ १७० ॥

राज्ञा चौरचच्छास्यः ॥ १७१ ॥ यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति
 त्रयात् ॥ १७२ ॥

सपिद्वयनिश्रमे दण्डप्रर्षीति । तत्र गणव्यतिरेकसुरेनाह नारदः—

“पापदंडभंगमदीनां न्यिनि समय उच्यते ।

समयग्यानासार्गं तद्विसादपदं मृतम् ॥”

इति । पापदंडाः प्रसंग्यारमिताः । नैगमा नानापीरसमूहाः । अदिशब्दान् श्रेणिगुमादीनां प्रदणम् ।
 यथाह कात्यायनः—

“नानापीरसमूहान् नैगमाः समर्षीरिताः ।

नानापुंसगानां समर्षीरिताम् ॥

समूहो षण्णिकादीना पूग स परिक्तीतित ।
 प्रनज्यावसिता ये तु पापण्डास्त उदाहृता ॥
 ब्राह्मणाना समूहस्तु गण स परिक्तीतित ।
 शिल्पोपनीविनो ये तु श्रेणयस्ते प्रकीर्तिता ॥
 आर्हतसौगताना तु समूह सघ उच्यते ।
 चण्डालश्वपचादीना समूहो गुल्म उच्यते ॥
 गणा पापण्डपूगाश्च नाताश्च श्रेणयस्तथा ।
 समूहस्याश्च ये चान्ये वध्यास्ताह वृहस्पति ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य या सृति स्वस्वातिसमुद्रवा ।
 यस्या धर्म सदा रक्ष्य सा जति परिक्तीतित ॥”

इति । एतेन नैगमादिशब्दाना पाशुपतादिपरुचेन व्यान्या प्रत्यान्याता । एतेषा समयस्य व्यतिक्रमो
 विवादपदमित्यर्थ । पापण्डाद्युपन्यासस्तेषा समयमात्रमूलकत्वेन नत्याधान्यात् । वस्तुनस्तु पंचिचतुद्धानामपि
 समाप्रपादिनिर्माणेरुक्तस्य व्यतिक्रमो विवादपद भवत्येव । तत्र गणद्रव्यापहारे दण्डमाह । गणो ब्राह्मण-
 समूह , तदर्थं रात्रादिप्रेषित द्रव्य गणद्रव्यम् । तस्याप्यपहर्ता । तथा तत्समानधर्मतया समाप्रपादिनिर्माणाय
 ऐक्यमत्येन प्रवृत्तै नहुभिरिकीकृत द्रव्य गणद्रव्यम् । तस्याप्यपहर्ता स्वराणात् राज्ञा विनास्य ॥ १६८ ॥

सविद्विगतिक्रमे दण्डमाह । तस्य गणस्य सविद समय यो लक्षयेत् अतिक्रमेत्, सोऽपि
 विचास्य । यथाह मनुः—

“ यो भ्रामदेशसपाना वृत्वा सत्येन सविदम् ।
 विसवदेनरो लोभात् त राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥”

इति । विनासञ्च सर्वेस्वमपहृत्य करण्यम् । यथाह योगीश्वरः—

“ गणद्रव्य हरेद्यस्तु सविद लक्षयेद्य य ।
 सर्वेस्वहरण वृत्त्वा त राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥”

इति । सपितृक्षण चाह वृहस्पतिः—

“ भ्रामश्रेणिगणाना च सक्त समवर्जिना ।
 बाधाकाले तु ना कर्या धर्मकार्ये तेषां च ॥
 वाटरेभ्यो वाथा सर्वेनागरणा स्मृता ।
 तत्रपगमन कार्यं सर्वैर्नरेण कर्तव्यम् ॥

सभाप्रपादेवगृहतटाकारामसस्कृतिः ।
 तथानाथदरिद्राणां सस्कारो यजनक्रिया ॥
 कुलायनं निरोधश्च ऋयमस्मामिरंशतः ।
 यत्रैव लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ॥ ”

इति । वाटचौरादिभयापनयनार्थमुपायकरणमेका सवित् । अपरा सभाप्रपाद्यर्थमिति । यजनक्रिया याग-
 करणम् । कुलायनं दुर्मिद्विदिपीडितसमूहपरिपालनम् । निरोधस्तस्यैव यावत्सुभिक्षं धारणमित्यादि । एव राजादि-
 कृनापि ‘असद्राष्ट्रेष्वागन्तुक उपेक्षितो मा भूत्’ इत्यादिः । तदुपेक्षिणा दण्डमाह वृहस्पतिः—

“ तत्र भेदमुपेक्षा वा यः कश्चित् कुरुते नरः ।
 चतु सुवर्णाः पणिष्कास्तस्य दण्डो विधीयते ॥ ”

इति ॥ १६९ ॥

अथ प्रसङ्गात् निक्षेपसविदतिक्रमे दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ असत्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
 तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ ”

इति । तत्र निक्षेपहारिणं प्रत्याह । रूपसत्याप्रदर्शनेन परहस्तनिक्षिप्तं द्रव्यं निक्षेपः । तं योऽपहरति
 याच्यमानो यदि न प्रयच्छति, अमावर्धस्य निक्षेपद्रव्यस्य यावती वृद्धिः, तथा सहितं निक्षिप्तं धनं धनिकस्य
 राज्ञा दाप्यम् । अपहारो नाशोपभोगयोस्त्वल्लक्षणम् । यथाह वृहस्पतिः—

“ भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।
 याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तत् सोदयं भवेत् ॥ ”

इति । भेदोऽत्र स्वधनादन्यत्र स्थापनम् । योगीश्वरोऽपि—“आजीवनं स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यम्
 चापि सोदयम्” इति ।

वृद्धिप्रमाणं चाह कान्यायनः—

“ निक्षेपं वृद्धिं च क्रयं विक्रयमेव च ।
 याच्यमानं न चेद्दद्याद्बर्धते पञ्चकं शतम् ॥ ”

इति । नाशोऽपि देवराजकृताद्विना । यथाह कान्यायनः—

“ अराजदेवकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।
 प्रहीतुं समभाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥ ”

इति । यदि ग्रहीतुस्तत्र कौटिल्यं न स्यात्; “न चेत् तज्जिह्वकारितम्” इति नारदस्मरणात् । दाने विशेषमाह व्यासः—

“भक्षिते सोदय दाय्यः सम दाय्य उपेक्षिते ।
किञ्चिद्दत्तं प्रदाय्यः स्याद् द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥”

इति । अपहृते तु अवृद्धिकमेव दापयेत् । यथाह बृहस्पतिः—

“गृहीत्वापहतो यश्च साक्षिभिः शपथेन वा ।
विभाव्य दापयेन्न्यास तत्सम विनय तथा ॥”

इति । न्यासमिति वचनात्त वृद्धिः । तथा याचितन्यासस्य नाशोऽपि मूलमेव देयम् । यथाह व्यासः—

“याचनानन्तरं नाशो देवराजकृतेऽपि सः ।
ग्रहीता प्रतिदाय्यः स्यान्मूलमात्रं नृपेण हि ॥”

इति । दण्डस्तु तत्समः । “अपेक्षेन्मार्गितेऽदत्ते दाय्यो दण्डं च तत्समम्” इति योगिस्मरणान् । निक्षेपविधिमन्यत्राप्यतिदिशति नारदः—

“एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिभ्यूपनिधिं न्यासे प्रतिन्यासे तथेव च ॥”

इति । याचिनम्; याचित्वा आनीतमलकारादि । अन्यस्मै दानुमन्यहस्तेऽर्पितमन्याहितम् । शिल्पिषु स्वर्णकारादिषु अलकारकरणार्थं यत् दत्तम् । सपुत्रादिषुहितमर्शितस्वल्पमुपनिधिः । गृहम्बामिपरोः परगृहे निक्षिप्त न्यासः । परस्परं निक्षिप्तं द्रव्यं प्रतिन्यासः । आदिशब्दात् कयादीनां मरणम् । यथाह कार्त्त्यायनः—

“क्रयः प्रेषितनिक्षिप्तं वन्यान्वाहितयाचिनम् ।
वैश्यवृत्त्यर्पिनश्चेव योऽर्धंमुपनिधिः स्मृतः ॥”

इति । क्रीत्वा तथेव विक्रेतृहस्ते स्थापितं ‘कालान्तरे नेप्यानि’ इति क्रयः । प्रेषितनिक्षिप्तं प्रसन्नानि निक्षिप्तम् । वन्धः वन्धकीकृतम् । अन्वाहितम् अन्यहन्तेनान्यन्ने प्रेषितम् । वैश्यवृत्त्यर्पिनं यानिग्यार्थं निक्षिप्तम् ॥ १७० ॥

दण्डनाह । निक्षेपाद्यसद्वर्ता राजा चैरवन् दण्डनीयः । चैरदण्डोऽत्र वधः;

“उपगमिष्य वः कश्चिन् पदद्वयं दूरतः ।
तत्सहायः स ह्यन्यः मर्यादा विधिर्धर्मः ॥”

इति मानवात् । याचितादिषु पूर्वसाहसं दण्ड्यः । यथाह मत्स्यः—

“ यो याचितकमादाय न दद्याद्विनयं ब्रुवन् ।
स निगृह्य तथा दाप्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति । वा चार्थे ॥ १७१ ॥

दण्डातिदेशमाह । यः पुनरुपनिविमनिधायैव मिथ्यैव ‘निहितम्’ इति ब्रूयात्, सोऽपि चौरवद्
शास्यः । यथाह मनुः—

“ यो निक्षेप नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ दण्ड च तत्समम् ॥ ”

इति । चकारात् सत्यापरिमाणायनृतवादी च । यथाह स एव—

“ निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसनिधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति ॥ ”

इति । कुलं साक्षिणः । साध्यभावे तु वृद्धस्पतिः—

“ रहो दत्ते निधौ यत्र विसवादः प्रजायते ।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥ ”

इति । उभयोरपीत्यनेन ऐच्छिको विकल्पो ध्वनितः । उभयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः—

“ निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्वरूपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ ”

इति । दण्डश्च पूर्वोक्त एव ; “ तावुभौ चौरवच्छास्यौ ” इत्यनुपज्ञात् ॥ १७२ ॥

**सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेत्
॥ १७३ ॥**

अथ सीमाविवादे दण्ड प्रस्तौति । सीमा मर्यादा । सा पञ्चविधा—जनपदसीमा, ग्रामसीमा,
नगरसीमा, क्षेत्रसीमा, गृहसीमा चेति । तदाह वृद्धस्पतिः—“ ग्रामक्षेत्रगृहार्दीनां सीमावाद निरोधतः ”
इति । जादिशब्दात् देशनगरयोः ; “ ग्रामसीमासु च तथा तद्वज्रगरदेशयोः ” इति स्मृत्यापर्यायान् ।
सा च यथासमं पश्यक्षणा । यथाह नारदः—

“ ध्वजिनी ^१मत्स्यिनी चेत् नेधानी भयवन्तिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥ ”

इति । ध्वजिनी वृक्षादिकक्षिता । ^१मत्स्यिनी जललिङ्गाश्रिता । नेधानी निर्यातनुपाङ्कारादिमती । भयवन्तिता उभयप्रादिसप्रतिपत्तिकृता । पञ्चमी चिह्नद्यभावे ^२रानाजानिमित्रा । तत्र सीमाभेददण्डमाह । तान्याह मनुः—

“ सीमावृक्षास्तु दुर्नात न्यग्रोधावत्यक्शुक्रान् ।

शाल्मलीसालतालाश्च धारिणश्चेत् पादपान् ॥

तडागान्युदपानानि वाप्य प्रस्रवणानि च ।

सीमासधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

उपचटनानि चान्यानि सामालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणा वीक्ष्य नित्यं लोकं विपर्ययम् ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालास्तुपान् भस्मकपालिका ।

करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुनास्तथा ॥

यानि चेत्प्रकाराणि मालाद् भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ ’

अप्रकाशानि, उम्भेषु निक्षिप्य निखातानि, “ प्रक्षिप्य उम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ” इति वार्हस्पत्यात् ।

“ एतेर्लिङ्गैर्नयेत् सीमा राजा विजयमानयो ।

यदि सशय एत् स्यात्लिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सामावाद्भिनिर्णय ।

संक्षयभावे तु ब्रह्मरौ प्रामा सामन्तसिन्धि ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युं प्रयत्ना राजसन्धि ॥ ”

इति । कात्यायनः—

“ स्वाधसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वभगाररात् ।

तत्सत्सैश्च कृत्य उद्धारो नात्र सगव ॥

समक्तसत्तदोरे तु तत्सत्सत्ता प्रविशति ।

तेषामभावे सामन्तैश्चुद्धोद्भूतादय ॥ ”

इति । पूर्वं सामन्ता । पश्चात् देशान्तरगता मैत्रा^१ । साक्षात् सीमाकार्यद्वयारो वृद्धा ।^१ अलिखिता साक्षिण इति यावत् । श्रुत्वोद्धरन्ति ये, ते उद्धृता, श्रुतसाक्षिण इति यावत् । तानाह उहस्पतिः—

“ तत पौगण्डनालाना प्रयत्नेन प्रकाशयेत् ।
 वार्द्धिके च शिशूना ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
 एव परपराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ॥ ”

इति । ते च पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा ज्ञेया, “ द्विगुणास्तूत्रा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मता ” इति कात्यायनीयात् । तेषामप्यभावे मनुः—

“ इमानप्यनुयुज्जीत पुत्रान् वनगोचरान् ।
 याधाञ्छानुनिकान् गोषान् कैवर्तान् मूलखानकान् ।
 व्यालभ्राहानुञ्छवृर्चानिन्याश्च वनगोचरान् ॥ ”

इति । तेषा सीमानिर्णयप्रकारमप्याह स एव—

“ शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी क्षमिणो रक्तवासस ।
 सुकृतैः शापिता भ्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ ”

इति । साक्षिणामसत्यवादित्वे दण्डमाह स एव —

“ यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिण ।
 विपरीत नयन्तस्तु दाप्या स्युर्द्विंशत दमम् ॥ ”

इति । सामन्तससक्तादीना दण्डमाह^३ नारदः—

“ अत्र चेदनृत ब्रूयु सामन्ता सीमनिर्णये ।
 सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राजा मध्यमसाहसम् ॥
 दोषाश्चेदनृत ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।
 प्रत्येक तु चघन्यास्ते विनेया पूर्वसाहसम् ॥
 मौलदृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
 विनेया प्रथमेनेन साहसेनानृते स्थिता ॥ ”

इति । अयं च दण्ड अज्ञानविषय । लोभादिनान्यथावादे तु कात्यायनः—

“ बहूना तु गृहीताना न सर्वे निर्णय यदि ।
 तुर्युर्मयाद्वा ल्येभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ ”

^१ अलिखिता —र, ग, छ

^२ This verse omitted in र, ग ट

^३ मनु —र, ग, छ, ट

इति । भेदेऽप्यमुमेवाह—“कीर्तिते यदि भेद स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्” इति । ^१मत्स्यना विशेषमाह
व्यासः—

“ग्रामयोस्त्रभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुरते दानहरणे भाग्याभाभ्यवशान् नृणाम् ॥
एकत्र कूल्पात् तु भूमेरन्यत्र सस्थितिम् ।
नदी तीरे प्रकुरते तस्मात्ता न विचालयेत् ॥”

इति । एव रान्दत्तायामपीत्याह स एव—

“अन्यग्रामात् समाच्छिद्य दत्तान्यस्य यदा मही ।
नद्या राजाश्रवा देवाद्यस्य तस्यैव सा मही ॥”

इति । मर्यादातिक्रमे दण्डमाह योगीश्वरः—

“मर्यादाया प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
^२क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमा ॥”

इति । अनेक इन्द्रव्यञ्छेदिका भूर्मर्यादा । यत्तु—

“स्थापिता चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोर्यदा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशत दमम् ॥”

इति वृद्धमनुवचन, तत् अल्पातिक्रमत्रिपयम् । दूषे विशेषमाह योगीश्वरः—

“न निषेधोऽल्पनाधस्तु सेतु कन्याणकारक ।
परभूमि हरन् दूष स्वल्प इत्रो बहूदक ॥”

इति । उक्तातिदेशमाह स एव—

“जारामायतनग्रामनिपानोद्यानवेदस्तु ।
एष एव विधिर्जयो वर्षान्बुधप्रहादिषु ॥”

इति । एष , सामान्तप्रत्यय । गृहस्पतिः—

“निवेशकालादारभ्य गृहनार्यापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्त तस्य तत्र विराजयेत् ॥
यानायना प्रणाल्यश्च तथा निगूँवेदिना ।
चतु शाल्मन्दिना प्रश्नित्तिष्टा न चालयेत् ॥”

इति । 'निर्यूह भित्तिनिर्गत ऋष्टम् । वेदिका द्वारचत्वर । चतु शाल चतुर्द्वारम् । स्यन्दनिका पटलप्रान्त ।
 ऋत्पायनः—“मेखलाभ्रमनिष्कागवाक्षाक्षेत्रेपचारयेत्” इति । मेखला कुड्यमूलग्रन्थ । भ्रम जल-
 निर्गम । निष्काश बलभि । नोपचारयेत्, न निरुन्ध्यात् पूर्वस्थितान् । तृहस्पतिः—

“ वृष्टिपात प्रणाल च न तुर्यात् परवेशमसु ।
 वर्ष स्थान वह्निय गताच्छिष्टावपातनम् ॥
 अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्तव्यं ऋदाचन । ”

ऋतु, “ अरतिद्वयमुत्तमं परकुड्यातिवेशयेत् ॥ ”

इति । मार्गादो शङ्खलिरिविता—‘ राचमार्गो रथस्य परिवर्तन तोरणगृहस्थस्य न्तेषु त्रिपद देवराजायतनेषु
 यऋष्टम्” इति । पद प्रक्रम । त्रिपदम् त्रिपद ॥ १७३ ॥

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवाहस्यः ॥ १७४ ॥
 अभक्ष्यस्याचिक्रेयस्य चिक्रेयी देवप्रतिभाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्ड-
 नीयः ॥ १७५ ॥

पुन साहसमिष्ट दण्डमाह । जातिभ्रंश यन् भ्रंशितं सन् करोति विवादि, “ प्राकृत्य नश्यति क्षिप्र
 हाल हरे ” इति स्मरणान् । तस्य कामनो भक्षयिता भेत्ता । न तु भोजयिता, तदण्डस्य पूर्वमुत्तमान् । स
 म्वराधून् प्रियस्य ॥ १७४ ॥

सि, अनध्याणि मुगदीनि “ मुरालमुनपलण्डुगृजनं इमामादीन्यभक्ष्याणि ” इति
 शङ्खलिरिविता स्मरणान् । अचिक्रेयाणि, वैश्यवृत्त्या चानेनो प्राकृत्य पत्यादानि ।

इति योगिस्मरणात् । तस्य विक्रयी विक्रेता । यश्च देवप्रतिमा भिनत्ति, अमौ उत्तमसाहस दण्ड्यः ।
यथाह मनुः—

“ अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वयम् ।
भागो पुनरस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥ ”

इति । भिन्नप्रतिमासंस्कारे तु मध्यमः साहस एव । तदाह स एव—

“ सक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमाना च भेदकः ।
प्रतिरुर्याच्च तन् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ ”

इति । ईषद्भङ्गे कात्यायनः—

“ हरेच्छिन्द्याद्देद्वापि देवाना प्रतिमा यदा ।
तद्गृह चैव यो भिन्द्यात् प्राप्नुयुः पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति ॥ १७५ ॥

मिषड्^१ मिथ्याचरन्नुत्तमेषु^२ पुरुषेषु ॥ १७६ ॥ मध्यमेषु
मध्यमम् ॥ १७७ ॥ तिर्यक्षु प्रथमम् ॥ १७८ ॥

राजसवन्धिषु मनुष्येषु यो वैद्यशास्त्ररद्धतिमतिक्रम्य स्वेच्छाकल्पितमार्गेणोपचरति, स उत्तमसाहसं
दण्ड्यः । यथाह वृहस्पतिः—

“ अजानन्नैष्य तन्न यश्च न्याधेरतत्त्वन्वित् ।
रोगिम्योऽर्थमुपादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्रिरक् ॥ ”

इति । तन्न शास्त्रम् ॥ १७६ ॥

मध्यमेषु अराजसवन्धिषु मानुषेषु मिथ्योपचरन् मध्यम साहस दण्ड्यः ॥ १७७ ॥
तिर्यक्षु गवाश्वादिषु मिथ्योपचरन् प्रथमसाहस दण्ड्यः । यथाह योगीश्वरः—

“ मिषड् मिथ्याचरन् दाप्यन्तिर्यन्तु प्रथम दमम् ।
मानुषे मध्यम राजमानुषेषूत्तम दमम् ॥ ”

इति ॥ १७८ ॥

प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तदापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः

॥ १७९ ॥

अथ दत्ताप्रदाने दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥ ”

इति । इदमेव सम्यग्दाने दत्तानपाकर्म्म; पूर्वमसम्यगिति विशेषणात् लौकिकदानभेदेन संज्ञाद्वयव्यव-
स्थानात् । तन्निर्णयमाह नारदः—

“ अथ देयमदेयं च दत्त चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥
तत्र त्वष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
दत्तं सप्तविधं विद्याददत्त षोडशात्मकम् ॥
अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वम्ब चान्यथे सति ॥
आपत्स्वपि हि ऋष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ”

चक्रात् स्त्रीधनं च, “सामान्यं याचितं न्यासमाधिदाराश्च तद्धनम्” इति दक्षस्मरणात् । आपत्स्वपि
न देयानीति शेषः ।

“ कुटुम्भभरणाद् द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते ।
तद्देयमुपहृत्यान्यद्ददौपमवाप्नुयात् ॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं तु दत्त दानविदो विदुः ॥
अदत्तं तु भयतोऽथशौरुचेरुजात्स्वितैः ।
तथोत्क्रौंचपरीहामव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
वालमृष्टाम्बतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापरजितम् ।
रुर्नामभेदं कर्मणि प्रतिशान्तिमेच्छया तु यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसहिते ।
यद्दत्तं म्यादविज्ञानान् नदत्तमिति स्मृतम् ॥ ”

इति । अदेयमम्बतया निषिद्धतया च । तत्रान्वाहिनादि निक्षेपान्तमम्बतया । साधारणे स्वत्यमद्भावेऽपि
अरर्जनीयतया परम्बन्धस्यापि गद्गावात् अम्बतन्त्रार्तार्थवादेत्यन्वम् । पुत्रादिषु प्रतिश्रुते च स्वत्यमद्भावेऽपि

वचनाददेयत्वम् । अन्वये सतीति विशेषणात् अनन्वयस्य सर्वस्वदानमधिगम्यते । तत्र विशेषमाह कात्यायनः—

“ सर्वस्व गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।
यद् द्रव्यं तत् स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा ॥”

इति । सर्वस्वदाने गृहपर्युदासः कुटुम्बिन एव; ‘कुटुम्बभरणाधिकम्’ इति लिङ्गात् । अन्यथा; कुटुम्बपर्याप्तं ततो न्यूनं वा न देयमित्यर्थः । अत एव वृहस्पतिः—

“ सप्तारामाद्गृहक्षेत्राद्यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।
पिण्यं वापि स्वयं प्राप्तं तदातव्यं चियक्षितम् ॥”

इति । सप्तेति सत्यावाच्यव्ययम् । अन्यथा सप्तम्य उति स्यात् । समासे तु गृहक्षेत्राभ्यामनन्ययापत्तिः । ततश्च सप्तसत्यादारामात् गृहात् क्षेत्राद्वा यदतिरिक्तं स्यावर, तत् देयम्; न समं न्यूनं चेत्यर्थः । सप्तपुत्रकुटुम्ब्यभिप्रायमेतत् । न नियमार्थम्; कुटुम्बभरणाधिक्यस्य निवक्षितत्वात् ।

पिण्यं स्वीयं चेति द्विविधं स्थानमुक्तम् । तत्र स्वीयमपि त्रिविधम्—पुत्रसप्तसत्यं, न्यूनसप्तसत्यम्, अधिकसप्तसत्यं चेति । तत्र समं न्यूनं चादेयमेव । अत्रिके तु विशेषमाह स ण्व । “स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं कन्धाचारेण कन्धकम्” इति । यत् स्वयमपि प्राप्तं स्यावर, तदपि स्वेच्छामात्रेण पुत्राद्यनुमतिं विना अदेयं न देयमित्यर्थः ;

“ स्यावरं द्विपदं चैनं यद्यपि स्वयमार्जितम् ।
असभूयं मुतान् सर्वाञ्च दानं न च विप्रयः ॥”

इति स्मरणात् । १मुतपदं पौराणामप्युपलक्षणम् ;

“ मणिमुक्ताप्रमालानां सर्वस्वेन पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्वं न पिता न पितामहः ॥”

इति स्मरणात् । बहुत्वेनेत्यर्थसिद्धौ सप्तपदमेकस्याप्यननुमतावदेयत्वार्थम् ;

“ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवसिताः ।
युधिं समभिकाद्भन्ति न दानं न च विप्रयः ॥”

इति स्मरणात् । यत् ‘स्वयं प्राप्तं धनमग्निर्हृत्तृनिरनुज्ञानगर्भे देयम्’ इति माधवव्याख्यानम्, तत्र धनशब्देन यदि स्यावरमुच्यते तत्र “स्यावरं द्विपदं च” इत्यादिस्मरणं । न च तत्र पुत्रादीनामेव म्यत्वे, न भ्रातृगान्धित्वात् गान्ध्यात्; “अविर्भक्त्युः यत् प्राप्तं सर्वं तत्र गन्तव्यं” इति

वचनविरोधात् । तस्मात् तत्र सुतपदमविभक्तोपलक्षणमेव । अथ धनपदं जङ्गमद्रव्यपरं, तदा “सत्तारामात्” इत्युपक्रम्य “दायादा स्थावरे समा” इत्युपसंहारात् मध्यपठितस्यास्य स्थानरविषयता बाधयेत्, “अविभक्तैस्तु यत् प्राप्तम्” इति च निरुध्येत । तस्मात् नञ्प्रश्लेषेणादेयमित्येव व्याख्येयम् । विशेषान्तरमाह—वन्धाचारेणेति । यत् केनचित् कस्माच्चित् वन्धनत्वेन गृहीतं स्थानरं, तदन्यस्मै वन्धाचारेण वन्धकत्वेनैव देयम्, नान्यथा । अयमर्थः—‘येन द्रव्येणेदं मया वन्धकीकृतं स्थावरं, तत् द्रव्यं तुभ्यं मया दत्तमिति तवेव वन्धकमस्तु’ इत्येवप्रकारेण देयम् । न वन्धकीकृतं स्थावरमेव दानयोग्यम्, स्वत्वाभावात् । अत एव “आधि साधारणं च यत्” इत्याधेरेदेयत्वमाह नारदः ।

इदानीं पित्र्ये विशेषमाह—“वैसाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते” इति । वैसाहिकम्, विसाहकाले श्वशुरादिभ्यो लब्धम् । क्रमायातम्, पितृपितामहादिक्रमेणागतम्; वक्ष्यमाणं शौर्यप्राप्तं च यत् स्थावरं, तस्य सर्वस्य निरवशेषस्य दानं नास्ति; किंतु सावशेषस्यैव । कुत इत्यत आह—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

स्त्रीजातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”

इति । सौदायिकम्, विवाहकाले भार्यया सह लब्धम्, “विवाहे भार्यया सार्धं लब्धं सौदायिकं स्मृतम्” इति व्यासस्मरणात् । ततः स्थावरं स्यनुज्ञातमेव देयं, नान्यथा, तत्र स्त्रीस्वत्वस्यापि सत्त्वात् । तथाच व्यासः—

“विवाहकाले यत् किञ्चिद्द्वारायोद्दिश्य दीयते ।

कन्यायास्तद्धनं सर्वमभिभाष्य तु वन्धुभिः ॥”

इति । सर्वम्, स्थावरं जङ्गमं च । स्मृत्यन्तरेऽपि—

• “यदत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्विष्यात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियम् ॥”

इति । स्त्रियमृते, स्त्रियं विना । तत् धनमित्यर्थः ।

दानं निरुपाधमनयोरुपलक्षणम्, “दानाधमनत्रिक्रमे” इति सर्वेश्वरशेषात् । क्रमायातमुक्तार्थम् । तत् ज्ञातिभिर्नायादैः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरनुमतमेव देयं, नान्यथा, तत्र तेषामपि स्वत्वमाम्यात् । यथाह व्यासः—“क्रमागते गृहक्षेत्रे पितृपुत्रा समाशिनः” इति । योगेश्वरोऽपि—

“भूर्या पिनामहोपात्ता निरन्त्रो द्रव्यमेव च ।

तत्र म्यान् सदृशं म्याम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥”

इति । चकारात् पीत्रप्रपौत्रयोरपि, “मर्णायाः पुत्रं पीत्रं प्रपौत्रं” इति वक्ष्यमाणशेषाद्यनन्तरात् । शौर्येण परमैक्येन यत् प्राप्तं न्यासरादि धनं, तत् भूये म्याम्यनुज्ञैव देयम्, नान्यथा, तत्र

स्वामिनोऽपि स्वत्वात् । यथाह गौतमः—“जेता लभेत सांग्रामिकं वित्तम् । बाहनं तु राज्ञः ।
उद्धारश्चापृथग्जये” इति । अपृथक् संभूय जये राज्ञेऽप्युद्धारांशो देयः । तेन तत्र स्वामिनोऽपि स्वत्वात्
तदनुमतिरावश्यकीति । तस्मात् सौदायिकादि त्रिविधमपि धनं स्वावरं स्व्यादीनामनुमत्यैव सर्वं देयम् ।
अन्यथा तत्तदंशमवशेष्य स्वांशमात्रं देयमिति वाक्यद्वयार्थः ।

नन्विदमंशावशेषणमविभक्ते संगच्छते; साधारणस्वत्वात् । विभक्ते तु स्वमात्रस्वत्वात् अनर्थकं
तदित्यत आह—

“विभक्ता वाविभक्ता वा दायादाः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति । सर्वत्र क्रमागते स्वार्जिते च स्वावरे विभक्तानामविभक्तानां च दायादाना पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां
तुल्यं स्वत्वम् । अतो दानाधमनविक्रयेषु एको नाधिक्रियत इति । यथाह व्यासः—

“स्वावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता वाविभक्ता वा सपिण्डाः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति । समस्तं क्रमागतं स्वार्जितं च । गोत्रसाधारणम् अविभक्तम् । नेदं समस्तस्य विशेषणम्;
विशेषणविशेषणत्वापत्तेः; चकारानुपपत्तेश्च । किंतु स्वावरस्यैव । ततश्चाविभक्तस्य पृथक् निर्देशात्
समस्तपदोपाचं स्वावरं विभक्तमिति गम्यते । अन्यथा विभक्ताविभक्तयोरनुवादेन दानादिनिषेधे हेतुतया

तुल्यस्वाम्यप्रतिपादनं न सगच्छेत; पूर्वानुक्तस्यानुवादासम्भवात् ।

ननु विभक्ताविभक्तयोस्तुल्यस्वत्वमनुपपन्नम्; विभागानर्थवयापत्तेः;

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रान्तोरुत्थापि वा ।

उर्युर्धयेष्ट तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥”

इति नारदवचनसिरोधाद्य । अस्यार्थः—एकजाताः मोदराः पृथग्धर्माः पृथक्पृथक्क्रियाः,
पृथक्क्रियाः पृथक्कर्मगुणादिसारिणः, पृथक्कर्मगुणैः कण्डनादिमार्धनैः सुमन्त्रेऽन्वयत्रिभिः उपेताः
दानविक्रयादिसार्येषु अन्योन्यमसमताः सन्तः यदि स्वस्वभागान् दद्युः क्रिःर्णोत्तुरा, नन् गर्भं यदंष्टं
उर्युः, स्वस्वांगस्वामित्वाविति चेत्—अत्रोच्यते—यथा 'दद्यान्वयि स्व्यानु रिःर्दानां स्वधनमनुमन्यते,

अन्यथा पुनर्दानविधानानुपपत्तेः; तथा विभक्तेऽपि क्रमागते स्वाजिते च स्थावरे दायदानानां स्वत्वमनुमन्यते; अन्यथा सर्वदानविक्रयादिनिषेधानुपपत्तेः । न चाविभक्तक्रमागनस्थावरविषय एवाय निषेध इति वाच्यम्,

“ सामान्य पुत्रदारादिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुत तथान्यस्य न देय त्वष्टथा स्मृतम् ॥ ”

इति बार्हस्पत्येनाविभक्तदाननिषेधेन पौनस्त्रन्यासात् । न च—दानाद्युत्तरकालं विभक्तसदेहव्युदासेन न्यग्रहारसौकर्यार्थमनुमतिनिगमन दानादिनिषेधश्च; न तु व्यवहारसिद्धिवोधनायेति मन्तव्यम्; “ खञ्जाति-स्वाम्यनुज्ञात दत्त सिद्धिमाम्नुयात् ” इत्यन्यानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्धयवगमात् । वस्तुतस्तु विभक्तानामपि पुत्रभ्रात्रादीनां परम्परधने स्वत्वसम्बन्धोऽस्तीत्यपश्यमभ्युपगन्तव्यम्; स्वत्वहेतुभूतस्वामिसम्बन्धस्यानपायात् । अन्यथा पुत्रेभ्यो विभक्तस्य पितुर्मरणानन्तरं पुत्राणां तद्धनग्रहणानधिकारापत्तेः; पूर्वस्वत्वस्य विभागेन नष्टत्वात्; स्वत्वान्तरस्य च क्रयप्रतिग्रहाद्युत्पादकहेत्वभावेनानुत्पत्तेः^१ । न च स्वामिनाशादेव स्वत्वसिद्धिरिति भाव्यम्; तस्य रिक्थक्रयादिषु स्वत्वहेतुषु परिगणनात्; असत्प्रतिसाधारण्येनातिप्रसङ्गाच्च । ततश्च विभागस्य रिक्थपदाभिधेयाप्रतिबन्धद्रायस्वरूपाभिभवेन सविभागपदाभिधेयसप्रतिबन्धद्रायस्वरूपाभिन्वञ्जनेनार्थपक्षे सिन्ध्यति । तस्मादस्त्येव विभक्तानामपि परम्परधने स्वत्वसम्बन्ध इति सिद्धम् । स च यत्र विभक्तानामपि स्वारादादौ दानादिनिषेधः सर्वते, तत्र तमुपोहल्यति । अत्र तु स्वामिमरणान्तर विभक्तानामपि तद्धनग्रहणाधिकार साधयतीति सर्वमनवद्यम्; “ तद्दातय विवक्षितम् ” “ सर्वदानं न विद्यते ” इत्युत्सर्गापवादयोरेकत्रिययताकल्पनावश्यभावाच्च ।

न च विभागेन स्वत्वसाधारण्यमुपमर्धेन स्वत्वासाधारण्यं जन्यत इत्यपि नियमः; एकस्यां देवप्रतिमाया दास्या वा द्वयोर्भ्रात्रोः स्वरूपविभागासम्भवात् मूल्यद्वारा च निषेधात् पर्यायार्चनरूपे पर्यायकर्मकारणरूपे वा विभागेऽपि स्वत्वसाधारण्यानपायात् । न च पर्यायकर्मकारणादिविभाग एव नेति वाच्यम्; पर्यायातिक्रमिपुरनभियोज्यतापातात् । नित्यद्रातुर्थाज्यस्य वचनेनान्यपर्यायेऽन्येन दानग्रहणे दोषाभासप्रसङ्गात्;

“ एसा खीं फारयेत् कर्म यथारोने गृहे गृहे ।

वह्यं ममागतो देया दामीनामप्यथ विवि ॥ ”

इति बृहस्पतिसंस्मरणश्च । न च विभागानर्थक्यम्; यद्येष्टभोगार्हतापादकत्वेनार्थवत्त्वात् । न च यद्येष्ट-विनियोगार्हत्वेन विभागप्रयोजनमित्युक्तम् । किंच अविभक्ताया भूमानुष्ठितस्य धर्मस्वान्येऽप्यवशागिणो भवन्ति, न विभक्त्यामित्यत्रोऽपि विभागम्यार्थपत्त्यात् । नारदवचनं तु क्रमागतस्वाजितस्वारातिरिक्त-धनत्रियम्; “ ईशान्ते म्यनम्य हि ” इत्यनेनासाधारण्यमन्तरस्य धनविषयत्वाविष्मरणादेवेति सर्वं मुन्यम् ।

नन्वेवम्,

“ स्वज्ञातिग्रामसामन्तदायाद . . . . . ।
हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ॥ ”

इति दायादानामिव ग्रामादीनामपि स्वस्वापत्तिः, तेषामपि स्थावरेऽनुमतिश्रवणादिति चेत्; मैमम्; । दायादानां जन्मनैव स्वत्वाभ्युपगमात् । ग्रामादीनां तु न कश्चिदपीति वैलक्षण्यात् । ^१न चानुमति-कर्तव्यताश्रवणमात्रेण स्वत्वमभ्युपगम्यते; किंतु क्रमागते स्थावरे सर्वदाननिषेधेनेत्युक्तमेव । तस्मात् ग्रामाद्यनुमतिर्दृष्टार्थैव । दायादानुमतिस्तु क्रमागते स्थावरे विभक्तेऽपि स्वत्वानपायात् । साधारणदानादौ च परस्वदानदोषादनुमतिरदृष्टार्थैव । अत एव दक्षः—

“ सामान्य याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
अन्वाहित च निक्षेपः सर्वस्वं ब्रान्धवे सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चिचीयते नरः ॥ ”

इति । प्रायश्चित्तं च भूम्यपहारे वक्ष्यते । न चैतदृष्टदोषेऽपि दानादि निष्पद्यत एव, निष्पद्यतिप्रहीतु-
‘स्वत्वमदिति वाच्यम्; “ स्वज्ञातिस्वाम्यनुजातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ” इत्यनुजातस्याभिद्वयभिरानान ।
साधारणे एकस्वास्वतन्त्रत्वेन तद्दत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वाच्च । यथाह कात्यायनः—

“ कामक्रोधाम्यन्त्रार्तक्रीडोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासात् परिहासाच्च यद्दत्तं तत् पुनर्हरेत् ॥ ”

इति । किंच साधारणम्यादेयत्वात् अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्डश्रवणाच्च दानाद्यसिद्धिः;

“ अदेय यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
तानुभौ चौरवच्छाम्यौ दाप्यौ चोत्तममाहसम् ॥ ”

इति मनुस्मृत्यात् । एवं विक्रयागमनयोश्चासिद्धिः; अम्यन्त्रकृतत्वमाभ्यात्; “ अभ्यामिचिक्रयं दानमार्थि च निनिवर्तयेत् ” इति व्यासस्मृत्याच्च । यथा स्वग्रामस्थे क्रेतुरि सभरति नान्यग्रामन्त्याय विक्रेतव्यम्, ण्व ज्ञातिमामन्तादिषु प्रत्यामजितारतम्येन बोध्यम् । हिरण्योदकदानं तु विक्रेतव्यं कर्यम्;

“ स्थावरे विक्रयो नान्नि कुर्याद्वाधिननुजया ” इति विक्रेतनिषेधात्;

“ नृनि यः प्रतिशृण्वति यश्च नृनि प्रयच्छति ।
तानुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥ ”

^१ न चानुमति 10 नन्वेवम् स्वर्गदोषे च (P. 152. L. 11) omitted in B, G, D.

इति दाने परश्रमणाच्च, स्थावरविक्रयस्य हिरण्योदकदानसवलितत्वेन नरसिंहाकारत्वात् । यथा आसुर-
निवाहस्य,

“ ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्येप त्रिषु स्मृत ।

गुणापेक्ष भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ ”

इति नारदेन तत्रापि दानप्रतिपादनात् । गुण ब्राह्मण्यम् । वरस्य तदपेक्ष्यासुरादिष्वपि त्रिषु दान
भवत्येव । न क्षत्रियादो वरे । तच्चाग्रे वक्ष्याम । हिरण्योदकदानमपि ब्राह्मण एव केतरि युक्तम्, तस्येव
प्रतिग्रहाधिकारादिति ।

एव स्यावरदानादिनिषेधस्यापवाद स्मृत्यन्तरे—

“ एतेऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमन्त्रिकयान् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे चाविशेषतः ॥ ”

इति । एष प्रगानभूत पित्रादि दायान्नाद्यननुमत्तोऽपि क्रमागते स्वार्जिते च स्थावरे आपत्कालादो
दानादि कुर्यात् । धर्मो महापातकादिप्रायश्चित्तम् । न तु पितृश्राद्धादि, तस्यानुकल्पेनापि सिद्धेरित्यल
प्रयक्तानुप्रसक्त्या ।

देयम् अष्टप्रार्थदानहं, दत्त लोकिरुदानाहं पण्यमृल्यादि, अदत्त भयादिना दत्तमपि स्वत्वानिवृत्त्या
प्रत्यारतर्तनीयत्वेन,

“ कामक्रोधास्वतन्त्रातर्तनीयेन्मत्तप्रमेहितै ।

यत्यामात् परिहासाच्च यदत्त तत् पुनर्हरेत् ॥ ”

इति कान्यायनस्मरणात् । वेडशत्रिम्याप्यदत्तस्येदमुपलक्षणम् । तत्र भय दानि प्रसिद्धानि । उत्फीचो
लघ । परिहासो हास्यम् । व्यत्यामेऽन्येन्यदानम् । उल्लयोग यताभिसधिना सत्सुप्रयोग । बाला-
दिभिरुपरान्त पानितम् । मूढ अन्भिज्ज । अन्वन्त्रो भाषादि । मत्तो मदेज । उन्मत्तो वातादिना ।
मदुपहार करिष्यन्ति प्रतिलामेच्छा । अपात्रे वेदशत्रये विद्वानित्युक्ते । यज्ञार्थे प्रतिगृह्य घृणादि-
रक्षणमार्गसहितमिति ।

नत्र प्रतिश्रुत्याप्रदाने निणयपूर्वक दण्डमाह । यत् अष्टप्रार्थना 'तुभ्यमिदमहं दाम्यामि' इति
यथा प्रतिज्ञान, तत् प्रतिश्रुतम् । अन्नभाषितन्ययनया प्रतिश्रापितमिति यावत् । नम्याप्रदार्थी यस्मै
प्रतिश्रुत, तस्मै नत् दापयित्वा राजा प्रथममाहमं दण्ड्य । यथाह कात्यायनः—

“ ध्येच्छया य प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिमहम् ।

न दद्यादणदशाय प्राप्नोयान् पूर्वमाहमम् ॥ ”

इति । प्रतिग्रहपदेन धर्माभिसधिर्व्यनित । तदाह हारीतः—

“ वाचेव यत् प्रतिजात कर्मणा नोपपादितम् ।
ऋण तद्धर्मसयुक्तमिह लेके परत्र च ॥ ”

इति । अन एव तत्र नरकमाह स एव—

“ प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च ।
विविधान् नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥ ”

इति । एतेन स्नेहादिना प्रतिश्रुतस्यादाने न दोष इति सिध्यति, धर्मार्थत्वाभावात् । दत्तस्य तु न प्रत्याहरणम्, स्वत्वस्य निवृत्तत्वात्, परम्बत्वस्य चोत्पत्ते । अन एव धर्मार्थं प्रतिश्रुतमेव पुत्रादिर्दापनीय, नान्यदित्याह कात्यायनः—

“ स्वस्थेनार्तेन वा दत्त श्रावित धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते द्वाप्यस्तस्युतो नात्र सशय ॥ ”

इति । क्वचित् तदपवादमाह गौतमः—“ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसयुक्ताय न दद्यात् ” इति । षोडशविधस्याप्यदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वेनैव प्रतिश्रुतदान दूरापास्तम् । अत एव कात्यायनः—

“ प्राणसशयमापन्नो यो मा सतारयेदित ।
सर्वेष्व ते प्रदास्यामीत्युक्तोऽपि न तथा भवेत् ॥
यस्तु कार्यस्य सिद्धयर्थमुत्सोच स्यात् प्रतिश्रुत ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देय स्यात् कथचन ॥
अथ प्रागेव दत्त स्यात् प्रतिद्राप्य गत बलात् ।
दण्ड चेकादशगुणमाहुर्गार्ग्यामानना ॥ ”

इति । तथेवादेयस्याऽपिधस्य दान प्रनिश्चरण वा न सिध्यति, क्वचित् स्वत्वाभावात्^१, क्वचिन्निषेधादिनि । यथाह मनुः—

“ अदेय यश्च गृह्णाति यश्चादेय प्रयच्छति ।
तामुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ ”

इति ॥ १७९ ॥

कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः ॥ १८० ॥ उद्दोचोप-
जीविनां सभ्यानां च ॥ १८१ ॥

^१ स्वत्वसत्त्वान्—४

कूटसाक्षिणा दण्डमाह । साक्षिणो वक्ष्यमाणरक्षणा । ते लोभादिना कूटेन कपटेन यदि साक्ष्यं कुर्वन्ति, तदा तेषां सर्वस्वापहारो राजा कार्यः । तथाच मनुः—

“लोभान्मोहाद्भयान्मेत्यात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।
अज्ञानाद्बाल्भवाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥”

इति । तत्र प्रतिनिमित्तं दण्डमाह स एव —

“लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम्
भयाद् द्वौ मध्यमो दण्डौ मै या पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिदयाच्छतमेव तु ॥”

इति । मोहो विपरीतज्ञानम् । काम रथभिलाषः । अज्ञानम् असम्यग्ज्ञानम् । बालिदय बाल्यम्, ज्ञानानुत्पाद इति यावत् । शेष प्रसिद्धम् । द्वौ मध्यमो, एक उत्तमसाहसः । प्रथमसाहसं चतुर्गुणमुत्तमसाहसं एव । तदेव दशगुणं सार्धसहस्रद्वयम् । परमुत्तमसाहसम् । त्रिगुणं सत्सत्रयमिति । तत्र मूलोक्तं भूम्यनृत-विषयम् “सर्वं भूम्यनृते हन्ति” इति दोषाधिक्यश्रवणात् । मानव तु हिरण्यादिविषयम् । अभ्यासे तु स एव—

“कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणास्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
प्रनासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥”

इति । प्रनासनं मरणम् । विवासनं तु प्राक् व्याख्यातम् । सट्टदल्पापराधे तु योगीश्वरः—

“पृथक् पृथग्दण्डनीया कूटकूत्साक्षिणस्तथा ।
विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणं स्मृतं ॥”

इति । विवादात्, विवादपराचयनिमित्तात्^१ । अथ च सर्वोऽपि दण्डं लौकिकप्रमाणेन दोषनिणये । तद्भावे तु जासताह राजद्विभक्त्यसन्नोद्भवः । यथाह मनुः—

“यस्य दृश्येत मत्ताहाटुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निचातिमरणमृणं तप्या तम च स ॥”

इति ॥ १८० ॥

सभ्यद्रोपे दण्डमाह । सभ्या उक्तलक्षणा । ते यद्युक्त्रोचमुपनीवन्ति, तदा तेषामपि सर्वस्वापहार कार्य । चकारादन्यायवादिना निर्वासन च । यथाह बृहस्पतिः—

“ अन्यायवादिन सभ्यास्तथेवोक्त्रोचजीविन ।
विश्वस्तपञ्चकृश्वेव निर्वास्या सर्वे एव ते ॥ ”

इति । निर्वासन च सर्वस्वापहारानन्तर कार्यम्, “ उक्त्रोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रयासेत् ” इति योगिस्मरणात् । सभ्यपद प्राड्विवाकस्याप्युपलक्षणम्,

“ अनिणति तु यद्यर्थे सभापेत रहोऽर्थिना ।
प्राड्विवाकोऽपि दण्ड्य स्यात् सभ्याश्वेव विशेषत ॥ ”

इति ऋत्वायनस्मरणात् । इदमपि महापराधेऽभ्यासे वा वेदितव्यम् । अल्पनिषये तु योगीश्वरः—

“ रागाहोभाद्रयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिण ।
सभ्या पृथक् पृथग्दण्ड्या निषादाद् द्विगुण दम् ॥ ”

इति ॥ १८१ ॥

गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिमोच्या-
न्यस्य यः प्रयच्छेत् स वध्यः ॥ १८२ ॥ ऊनां चेत् षोडश सुवर्णान्
दण्ड्यः ॥ १८३ ॥

अत्राधिनिसादे दण्ड प्रस्तौति । तत्स्वरूप चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति । तत्रेकस्योभयत्राधीकरणे दण्डमाह । गोचर्म वक्ष्यमाणलक्षणम् । तत् मात्रा प्रमाण यस्य सा गोचर्ममात्रा । ततो या अधिका भू, तामेकस्य पूर्वमापीकृता कृतकालाकृतकालोप्यभेभ्यान्यतमाधित्व नीता, तस्मात् पूर्वोक्तमार्गान् आधिनिमित्तद्रयदानेना-
मोचयित्वेनान्यस्यापि यो द्रव्यातिशयत्वेभेनाधीकृत्वात् स वय । आधीकरणेन मापाधिकपरम्बन्धेन्यत्वा स्वस्वत्वप्रतिबन्धेनाधातु अन्वामितुन्यतया प्रयोगान्तराधिकारात् । यथाह वात्स्यायनः—

“ आधिनेरु द्वयोर्यम्बु उर्यात् ना प्रतिपद्रवेत् ।
तयो पूर्वैरुन ब्राह्म तत्कर्ता चौरदण्डभा ॥ ”

इति । प्रतिपन् व्यस्यति याम् । अग्रेण दण्ड आदिनन्यान्यदाननिषये, द्रव्यन्यान्यदानन-
मिषयो, निरनत्यान्यत्र दानाधाननवेध द्रष्टव्य, पुन्यन्यायत्वात्, प्रयच्छेदिति नामान्यदनेपदान च ।
अन्यथाधातुर्यादितरेषामक्षय । णनधेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ १८३ ॥

कूटसाक्षिणां दण्डमाह । साक्षिणो वक्ष्यमाणलक्षणाः । ते लोभादिना कूटेन कपटेन यदि साक्ष्यं कुर्वन्ति, तदा तेषां सर्वस्वापहारो राज्ञा कार्यः । तथाच षणुः—

“ लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्यात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ”

इति । तत्र प्रतिनिमिचं दण्डमाह स एव—

“ लोभात् सहस्र दण्ड्यस्तु मेहात् पूर्वं तु साहसम्
भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्या पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद् द्वे अते पूर्णे वालिड्याच्छतमेव तु ॥ ”

इति । मोहो विपरीतज्ञानम् । कामः स्यमिलापः । अज्ञानम् असम्यग्ज्ञानम् । वालिद्वय वाल्यम् ; ज्ञानानुत्पाद इति यावत् । शेषं प्रसिद्धम् । द्वौ मध्यमौ ; एक उत्तमसाहसः । प्रथमसाहस चतुर्गुणमुत्तमसाहस एव । तदेव दशगुणं सार्धसहस्रद्वयम् । परमुत्तमसाहसम् । त्रिगुणं सहस्रत्रयमिति । तत्र मूलोक्त भूम्यनृत-विषयम् ; “ सर्वं भूम्यनृते हन्ति ” इति दोषाधिक्यश्रवणात् । मानवं तु हिरण्यादिविषयम् । अभ्यासे तु स एव—

“ कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च धार्मिको नृपः ।
प्रसासयेद्दृष्टयित्वा ब्राह्मणं तु त्रिवासयेत् ॥ ”

इति । प्रसासन मरणम् । विवाग्न तु प्राक् व्याख्यातम् । सहृदव्यापराधे तु योगीश्वरः—

“ पृथक् पृथग्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।
त्रिगुणाद् द्विगुणं दण्डं त्रिगुणं ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ”

इति । त्रिगुणात् ; त्रिगुणपरान्नयनिमित्तात्^१ । अथ च सर्वोऽपि दण्डः । लौकिकप्रमाणेन दोषनिर्णये । तदभावे तु आत्मसाह राजर्षिस्त्वयमनोद्वेनेन । यथाह षणुः—

“ यस्य हृदयेन मत्साहाय्यं तदायस्य साक्षिणः ।
गोप्यंतिर्जातिमरणमृषणं तस्यैव च मः ॥ ”

इति ॥ १८० ॥

सभ्यदोषे दण्डमाह । सभ्या उक्तलक्षणा । ते यद्युक्तोचमुपजीवन्ति, तदा तेषामपि सर्वस्वापहार कार्य । चकारादन्यायवादिना निर्वासन च । यथाह बृहस्पतिः—

“ अन्यायवादिन सभ्यास्तथेवोक्तोचजीविन ।
निश्चस्तत्रञ्चकाश्चैव निर्वास्या सर्व एव ते ॥ ”

इति । निर्वासन च सर्वस्वापहारानन्तर कार्यम्, “ उक्तोचनीविनो द्रयहीनान् कृत्वा प्रसासेत् ” इति योगिस्मरणात् । सभ्यपद प्राड्विवाकस्याप्युपलक्षणम्,

“ अनिर्णीते तु यद्यर्थे सभापेत रहोऽर्थिना ।
प्राड्विवाकोऽपि दण्ड्य स्यात् सभ्याश्चैव विशेषत ॥ ”

इति ऋत्वायनस्मरणात् । इदमपि महापराधेऽभ्यासे वा वेदितव्यम् । अल्पनिपये तु योगीश्वरः—

“ रगाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिण ।
सभ्या पृथक् पृथग्दण्ड्या निनादाद् द्विगुण दण्डम् ॥ ”

इति ॥ १८१ ॥

**गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोच्या-
न्यस्य यः प्रयच्छेत् स वध्यः ॥ १८२ ॥ ऊनां चेत् षोडश सुवर्णान्
दण्ड्यः ॥ १८३ ॥**

अत्राधिविवादे दण्ड प्रस्तौति । तत्स्वरूपं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति । तत्रेकस्योभयत्राधीकरणे दण्डमाह । गोचर्म वक्ष्यमाणलक्षणम् । तत् मात्रा प्रमाण यस्य सा गोचर्ममात्रा । ततो या अधिका भू, तामेकस्य पूर्वमाधीकृता कृतकालाकृतकालगोप्यभोग्यान्वतमाश्रित्व नीता, तस्मात् पूर्वोचमर्णात् आधिनिमित्तत्रयदानेना-
मोचयित्वेनान्यस्यापि यो द्रव्यातिशयलोभेनाधीकृत्यात् स वध्य । आधीकरणेन संपाधिपरस्वत्वत्वस्वत्वा-
स्वत्वत्वप्रतिबन्धेनाधातु अम्बामितुल्यतया प्रयोगन्तरा-धिकारात् । यथाह कात्यायनः—

“ आधिनेक द्वयोर्यस्मिन्तु रुर्यात् का प्रतिपद्भवेत् ।
तयो पूर्वदृत्त प्राद्य तत्कर्ता चौरदण्डभाद् ॥ ”

इति । प्रतिपन् व्यस्येति यान्त्^१ । अत्रमेव दण्ड आदितम्यान्यदान निरयतो, तत्रतम्यान्यत्रागमन-
निरययो, निरतम्यान्यत्र तदानाधामनयोश्च द्रष्टव्य, तुल्यन्यायत्वात्, प्रयच्छेदिति मानान्यदनेनादानेन च ।
अन्यवाधीकृत्यादित्येनावक्ष्यत । परममेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ १८२ ॥

गोचर्ममात्राधिष्ठापिते विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । यः पुनः गोचर्मन्यूनपरिमाणां सुवमेकत्राधीकृतां ततोऽनिर्मोच्यैवान्यत्राधीकरोति ददाति विक्रीणीते वा, स पे.डश सुवर्णान् दण्ड्यः ॥ १८३ ॥

एकोऽश्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहु ॥ १८४ ॥

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥ १८५ ॥

गोचर्मलक्षणमाह । यस्यामुत्पन्न व्रीह्यादि फलं सवत्सरं यावदेको यथेष्टमश्नीयात्, सा अल्पाधिका वा भूमिर्गोचर्ममात्रा ज्ञेया ॥ १८४ ॥

एकस्योभयत्राधीकरणे कत्यासाधित्यत आह । यदा कश्चित् एकमेव क्षेत्रादिकमेककालमेव लोभातिशयात् द्वयोराधीकरोति, तदा ययोः स आधिर्निक्षिप्तः, तयोः परस्परमाधित्वविषये विवादे यस्य भुक्तिः येन पूर्वं भुक्तः, तस्य फलं तस्यैव संभ्रति ; न पुनरभोक्तुः । एतेन तुल्यकालसिद्धौ भोग एव प्रयोजकः, न क्रियामात्रमित्युक्तं भवति । यथाह वृहस्पतिः—

“क्षेत्रमेकं द्वयोर्धन्वे दत्तं यत् समकालिकम् ।

येन भुक्त भवेत् पूर्वं तस्य तत् सिद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति । वन्यो दानविक्रययोरप्युपलक्षणम् ; “प्रदाने विक्रये चैव विधिः सपरिकीर्तितः” इति तस्यैव शेषात् । अन्यत्र विशेषं वक्ष्यामः । कालभेदेनैकस्याधानादौ तु भुक्तिरहितापि पूर्वैव क्रिया बलवती ; “आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवतरा” इति योगिस्मरणात् । यत्तु—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यन्ति नान्यथा^१ ॥”

इति नारदवचन, तत् तुल्यकालाधानद्वयविषयम् ; यार्हस्पत्येनैकवाक्यत्वात् ; अन्यथा आधिसामान्यस्य भुक्त्या प्राक्कल्पे तुल्यकालार्थो विशेषवचनानर्थक्यात् । एव च “आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः” इति ; “अस्य च फलम् ‘आधौ प्रतिग्रहे क्रीते’ इत्युक्ता या स्वीकारान्ता क्रिया, सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवती” इति यद्विद्वन्मार्थः, तत् पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम् । तथाहि—उत्तरक्रिया-प्राप्त्यापवादत्रय आध्यादौ पूर्वा तु बलवत्तरेत्युक्तम् । तस्याश्च भुक्तिमत्त्वेन प्राक्कल्पे उत्तरस्यामति-प्रनष्टेनापवादत्वात्सभ्र इति पूर्वग्रन्थविरोधः । “आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोत्रापि यत्र नो” इति ;

“एतत् पूर्वापरकालापरिज्ञाने । तत्परिज्ञाने तु विगुणेऽपि पूर्वकालागम एव बलवान्” इत्युत्तरमन्धविरोधश्चेत्यास्ता
वृद्धविरोधेन । भुक्तिर्लेख्याद्युपलक्षणम् ,

“ आधान विक्रयो दान लेख्यसाक्ष्यकृत तु यत् ।
एकक्रियानिवेशेन लेख्य तत्रापहारकम् ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । अयमर्थ — एकस्याधौ साक्षिण सन्ति । अन्यस्य लेख्य समकाल भिन्नकाल वा ।
तत्र लेख्य बलवदिति । लेख्यसिद्धताविशेषेऽपि स एव—

“ अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।
विशेषलिखित 'ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ”

इति । यदेकस्मै नाममात्रेण श्रावित न प्रदर्शितम् , अन्यस्मै तत् प्रदर्शितम् , तत्र प्रदर्शितमेव बलवत् ।
यत्तु एकस्मै प्रदर्शितम् , अन्यस्मै लिखित्वा दत्तम् , तत्र लिखित बलवदिति । यत्र तु यो ' प्राप्नो
मया स्वो लब्धय्य , तत्र बन्धक ' इत्युक्त , तत्राप्तो न बन्धक इत्याह स एव—

“ यद्यत्तदास्य नियतं तदादिष्ट विनिर्दिशेत् ।
आकाशभूतमादभ्यादादिष्ट नेत्र तद्भवेत् ॥ ”

इति । इदं च समकाले भिन्नकाले वा आधानादिद्वये समानम् । एव भुक्तिमात्रस्य प्राप्त्यप्राप्तानुपपादमाह—
बलात्कार विनेति । यद्यसौ भुक्तिर्बलात्कारकृता न भवति, तदा प्रमाणम् । अन्यथा त्वप्रमाणमेव ।

भोगाविशेषे तु विशेषमाह तु वसिष्ठः—

“ यद्येकदिवसे तो तु भोक्तुकामानुपागतौ ।
विभज्याधिं सम तेन भोक्तव्य इति निश्चय ॥ ”

इति । तेनापरेण धनिना, सम सहेत्यर्थ । आधानविभज्ययो समवायेऽप्याह स एव—

“ य पूर्वतरमाधाय विनीपातेऽथ त पुन ।
विमेतयोर्नीय स्वात् प्राक्तन बल्यत्तरम् ॥ ”

इति । अयमर्थ — यस्य पूर्वमाहितं गृणादि, तद्धनमदर्थैश्च यदि स्वाना तदन्यस्य विनीपाते, तदा
तदाधार्तैश्च लभते, न तेना, यावद्धनान्नाभवागतुरेव स्वत्वात्, विभेनुश्च यावदागतुर्नदन स्वत्वात्
अन्वामि विभज्यतुल्यत्वात् । आधानविभज्यदानानां च तत्पदेऽप्याह स एव—

“ एतं यत्रैकदिवसे दाननाधानविभज्यम् ।
त्रयाणामिति सदेहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥ ”

त्रयोऽपि तद्धन धर्म्यं विभनेयुरश्वाशत ।

उभौ चार्थानुसारेण त्रिभागेन प्रतिग्रही ॥”

इति । उभौ धनिक्रेतारो । अर्थानुसारेण दत्तधनानुसारेण भागद्वय गृह्णीयाताम् । प्रतिग्रही तृतीय भागमित्यर्थं , भोगस्य क्रियानलहेतोरभावेन तिसृणामपि त्रियाणा तुल्यनलतया अन्यतरस्या अपि वाधायोगात्, पूर्वकालनामात्रस्याप्यसत्त्वात् । तदेतदप्युणाधिकमूल्याधिविषयम् । ऋणसममूल्यत्वे त्वधमर्णादन्य-
तरो धन गृह्णीयात् । अन्यतरश्चाधिम । प्रतिग्रहीता तु न किञ्चित्, देयद्रव्यस्य ऋणपर्याप्तत्वेनादेय-
त्वाविति ॥ १८५ ॥

सागमेन तु भोगेन भुक्तं सम्भग्यदा तु यत् ।

आहर्ता लभते तत्र नापहार्यं तु तत् क्वचित् ॥ १८६ ॥

पित्रा भुक्तं तु यद् द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।

तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्या प्राप्तं हि तस्य तत् ॥ १८७ ॥

आगमसिद्धो भोगो हेतुरित्युक्तम् । भोग पुन ऋदृश प्रमाणमित्यत आह । स्वत्वहेतु प्रति-
ग्रहण्यादिरागम । तेन सह वर्तमान सागम । तादृशेन भोगेन सम्यक् प्रत्यर्थिसनिधाने निष्पतिर-
मन्विच्छेदेन दीर्घकाल यत् क्षत्रादिक भुङ्क्ते, तत् आहर्ता भोक्तेन लभते । न केवलभोक्त्रा तदपहर्तुं
शक्यते । अयमर्थ — यदा एकस्मिन्नेव क्षेत्रे कश्चित् भोगमात्र प्रदर्शयति, अन्यस्तु विशिष्ट भोगम्,
तत्र विशिष्टभोगमर्थेन प्रामाण्यं, न केवलभोगस्य, बलप्रतीत्यादिनापि तत्समवात् । अत एव,

“ भोग कवलतो यस्तु कीतयेन्नागम क्वचित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेय स तु तम्बर ॥ ”

इति स्मरन्ति । जनश्च सागम, दीर्घकाल, निरन्तर, निराक्रोश, प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणविशिष्टो
भोग प्रमाणमित्युक्त भवति । यथाह व्यासः—

“ सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्येरेसेपित ।

प्रत्यार्थमनिधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इत्यतः ॥ ”

इति । सागम इति त्रिगुण्योपादान दीर्घकालश्चादिविशेषणान्तरमद्राधेऽप्यागमहीनस्य भोगस्य न प्रामाण्यमिति
दर्शयितुम् । यथाह नारदः—

“ आगमेन विशुद्धेन भोगो यानि प्रमाणनाम् ।

अविशुद्धागमो भोग प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ ”

इति । अत एव,

“ विनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ ”

इत्यनागमभोगे दण्डोऽपि स्मर्यते । यत्तु,

“ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥ ”

इति, तदपि शतवर्षाधिककालात्ययेनागमोपलब्ध्यसम्भवात् अत्यन्तमनुपलभ्यमानमागमं विनिति व्याख्येयम्, आगमं विना भोगसहस्रेणापि स्वत्वानुपपत्तेः^१ ॥ १८६ ॥

योऽयं विशिष्टो भोग उपपादितः, स कुत्र प्रमाणमित्यत आह । यत् द्रव्य गृहक्षेत्रादि पित्रा भुक्तं, तस्मिन् पितरि प्रेते असौ पुत्रः ‘कुतस्त्वयेदं क्षेत्रादि लब्धम्’ इति न वाच्यः नाभिषेज्यः । हि यतः भुक्तिराचर्यते क्रियते येनासौ भुक्त्याचारः आगमः; तेन पितृकृतेन भुक्त्या च पित्रसाधारण्यात् धर्मतः बलच्छलादिराहित्येन तस्य पुत्रस्य तत् प्राप्तम् । पितृग्रहणं पितामहस्याप्युपलक्षणम्; तुल्यन्यायत्वात् । अयमभिसधिः—पितृपितामहभुक्तं क्षेत्रादिकं भुञ्जानः ‘कुतस्तवेदं क्षेत्रादिकम्’ इत्यभियुक्तश्चेत् ‘अमुक-स्माच्छब्धास्मत्पित्रा पितामहेन वा भुक्तम्; तथा मयापि भुज्यते’ इत्यागम निर्दिशेत् । तत्रागमाभावनिश्चये सति दण्ड्यः । तदभावे आगमानुद्धरणेऽपि न दण्ड्यः । किंतु विशिष्टभोगानुद्धरणे । यथाह योगीश्वरः—

“ आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तः समुद्धरेत् ।
न तस्तुतस्तत्सुनो वा भुक्तिमन्त्र गरीयसी ॥ ”

इति । प्रथमे आगमः । द्वितीये तृतीये च पुरुषे भुक्तिरेव दर्शनीया । परं तु सागमा ;

“ आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरैका सन्ना या चिरंतनी ॥ ”

इति नारदस्मरणात् । आदौ प्रथमे मध्ये द्वितीये च पुरुषे सागमा आगमज्ञानमहिता । आगमज्ञापकत्वात् तु कात्यायनः—

“ प्रनष्टागमलेख्येन भोगाकृतेन वादिता ।
कालः प्रमाणं दानं च कीर्तनीयानि तसदि ॥ ”

इति । प्रनष्टमागमस्य कयादेहेल्लेख्यं परं यन् तत्र भोगानां प्रमाणेन ‘अमुकस्मात्कृतं एतादृशं च-ममुकमक्षं मत्पित्रादिभिः मया च भुक्तम्’ इति वक्तव्यनिश्चयः । चतुर्थे पुनः पुत्रस्य आगमा

^१ स्वतःानुत्पत्तेः—ग. छ, ट.

भुक्तिरेव प्रमाणमागमज्ञानाभावेऽपि । पर तनागमत्वानिश्चये; “ चिरतनमविज्ञात भोग भोगाच्च चालयेत् ” इति कात्यायनस्मरणात् । अविज्ञातम् अनागमत्वेनेति श्रेय । माममेति दीर्घकालत्वादीना चतुर्णामपि विशेषाणामुपलक्षणम्, तादृशस्यैव स्वत्वाज्यभिचारित्वेन प्रामाण्यात् ॥ १८७ ॥

त्रिभिरेव तु या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि ।

लेख्याभावेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात् ॥ १८८ ॥

आगमज्ञानस्य क्वचिदपवादमाह । या भू त्रिभिः पुरुषे पितृपितामहप्रपितामहै यथाविधि प्रतिग्रहाद्यागमपूर्वक दीर्घकालमविच्छिन्नमप्रतिरव समञ्जनया भुक्ता, ता भुवमागमलेख्याद्यभावेऽपि चतुर्थः पुरुषो विधिष्टभोगमात्रेणैव प्राप्नुयात् । यथाह बृहस्पतिः—

“ स्वारेषु त्रिणादेषु भुक्तिस्त्रैपुरुषी च या ।

भ्वतन्त्रेव हि सा ज्ञेया प्रमाण म्बार्धनिर्णये ॥ ”

इति । स्वतन्त्रा मूलभूतागमनिश्चयानपेक्षेत्यर्थ । यच्चाह कात्यायनः—

“ भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमानागमा तथा ।

त्रिपुरुषी या भ्वतन्त्रा भवेदरुपा तु सागमा ॥ ”

इति । एतेन त्रिपुरषपर्यन्तमागमज्ञानापेक्षा । चतुर्थे तु न सेत्युक्तं भवति । त्रिपुरषोति स्मार्तकालोपलक्षणम् । अन्यथा षडपर्याभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयापगमसम्भवात् द्वितीये निरागमाया भुक्ते प्रामाण्यं प्रसज्येत । अत एव व्यासः—

“ वर्षाणि त्रिंशतिं भुक्ता श्रामिनायाहता सती ।

सा ज्ञेया पौरुषी भुक्तिद्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगम ॥ ”

इति । त्रिंशद्वार्षिकी पौरुषीत्याह बृहस्पतिः—

“ पिना पिनामहो यस्य जीवेच प्रपितामह ।

त्रिंशत्समा या भुक्ता तु भूमिरय्याहता परं ॥

भुक्ति सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परत स्वाधिरतनी ॥ ”

इति । पञ्चत्रिंशत्समा पौरुषीति वा; “ वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुष्ये भोग उच्यते ” इति स्मृत्यन्तरान् । एषा च पञ्चानुत्तममध्यमानागमत्वेन चरत्सा । तत्र पञ्चवार्षिकभुक्तिपत्र उच्यते, समत्यादिवार्षिकाना

साक्षिणां बहूपलब्धेः । नवतिवार्षिकभुक्तिपक्षो मध्यमः, शतवार्षिकसाक्षिणां कष्टेनोपलब्धेः । पञ्चोत्तरशतवार्षिक-
भुक्तिपक्षस्त्वधमः । पञ्चदशोत्तरशतवार्षिकसाक्षिणां कष्टेनाप्यनुपलब्धेरिति । अत्रापवादमाह बृहस्पतिः—

“भुक्तिस्त्रैपुरूपी सिध्येत् परेषां नात्र सशयः ।

अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति ॥”

इति । असपिण्डानां त्रिपौरुपी भुक्तिः स्वत्वगमिका भवति । सपिण्डानां त्रिपौरुप्यपि भुक्तिः न स्वत्वगमि-
कैत्यर्थः ; तत्र पुनर्विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८८ ॥

नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम् ।

हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥ १८९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ १९० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं चाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ १९१ ॥

उक्तस्य पशुयातदण्डस्य क्वचिदपवादमाह । नखिनो व्याघ्रादयः । शृङ्गिणो गोन्यतिरिक्ता अजादयः ।
दंष्ट्रिणो वराहादयः । एतेषां, हस्त्यश्वानाम्, अन्येषां च मेपमहिपादीनाम् । आततायिनाम् आततमायान्ती-
त्यातनायिनः ; तेषां मारणामिसधिनाभिधावनं वधे हन्तुर्न दोष इति । दोषाभावकीर्तनं च दण्डाभावार्थम्
॥ १८९ ॥

मनुष्यमारणदण्डस्यापि क्वचिदपवादमाह । गुरुः आचार्यो वक्ष्यमाणब्रह्मणः । बालः आ षोडशान् ।
वृद्धः अशीतिकावरः । बहुश्रुतः “स एष बहुश्रुतो भवति लोकेद्वेदवेदाद्भक्तिं वा श्रेयास्येतिहासपुराण-
कुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिरिष्टाचत्वारिंशता सस्फुरैः सस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभित्तः पशु वा नामयाचारिकेष्वभि-
विनीतः” इति गौतमोक्तब्रह्मणो ब्राह्मणः । यद्यपि बहुश्रुत इत्यनेनैव ब्राह्मणोपलब्धिः, तथापि
अनीन्द्रियत्वेन ब्राह्मण्यस्य निर्णयित्वाद्ब्रह्मण इति वक्तुं पुनरुपादानम् । एषामन्यतनम् आततायिन वक्ष्यमाण-
ब्रह्मणं मारणामिसधिना आयान्तम् “अयं हन्तव्यो न वा” इत्यविचारयन् हन्यादेव ।

नाथ विधिः ; रागप्राप्तत्वात् । नाप्यातनायिन्यागते पत्यायनपक्षे हननं चाप्राप्तमिति निश्चयः ;
अनने दोषाश्रयत्वात् ; “पापमेवाश्रयेदलान् हतैवानानायायिनः” इति हननं दोषाश्रयत्वात् ।

“आततायिनमुन्मृष्टं वृषस्याध्यायस्तजुतम् ।

यो न हन्याद् बुधः प्रातं गोऽध्नेरात्रं जमेत् ॥”

इति वार्हस्पत्ये अहनने फलश्रवणाच्च । अनेनात्मरक्षणविन्यतिक्रमदोष एवास्य नियमस्य फलमिति निरस्तम्, फल्द्रोषयो परस्परविरोधात् । नापि परिसरया, तदर्थस्यानाततायिहनननिषेधस्य हिसानिषेधकसामान्यशास्त्रेणैव प्राप्तत्वात् । किंच,

“ आचार्यं च प्रवक्तार पितर मातर गुरुम् ।

न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैत्र तपस्विन ॥ ”

इति मनुवचनमाततायिहिसानिषेध विनानर्थकमेव, हिसामात्रस्य सामान्यशास्त्रेणैव निषिद्धत्वात् । अथ प्रत्ययायातिशयनेधनार्थमिदम्, तदपि न, तस्यापि प्रायश्चित्तगौरवेणैव सिद्धत्वात् । नापि प्रतिप्रसव, “ नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् ” इति सुमन्तुना तत्रापि पर्युदासात् ।

अथ ‘ नाततायिवधे ’ इत्येकम्, ‘ दोषोऽन्यत्र ’ इत्यपरम्, ‘ गोब्राह्मणवधात् स्नात प्रायश्चित्त कुर्यात् ’ इत्यग्नेनसूत्रानुप्रसिद्ध तृतीयम्, एव सूत्रत्रयकरणेनाद्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तापनादार्थत्वम्, द्वितीयस्थानाततायिवधे देवप्रतिपादकत्वम्, तृतीयस्य गोब्राह्मणवधहेतुकप्रायश्चित्ताङ्गस्नानप्रतिपादकत्वमिति भवदेवव्याख्यानुसरण कार्यमिति चेत्—न, एव सति ‘ दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् ’ इति भागे ‘ दोषोऽन्यत्र ’ इति द्वितीयसूत्रानर्थक्यं दुष्परिहरमेव, पूर्वमनाततायिवधे प्रायश्चित्तनिधानादेव दोषसिद्धे । किंच ‘ नाततायिवधे ’ इति पूर्वोक्तब्राह्मणवधप्रायश्चित्तापनादोऽपि न घटते,

“ विष्णन्तमपि गोत्रिणं न हन्याद्वे कदाचन ।

हत्वा तु प्रहरन्त वै ब्राह्मण वेदपारगम् ।

कामनोऽपि चरेद्वीर द्वादशाब्दं तत्र शुभम् ॥ ”

इति भविष्यपुराणवचनविरोधात्, “ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैनानाततायिन ” इति गीतावाक्यविरोधाच्च । न च मरणान्तिकप्रायश्चित्तापवादोऽयमित्यपि सम्यक्^१, द्वादशवार्षिकस्यवोपक्रमात् । तस्मादिदमेकमेव सूत्रं मन्तव्यम् । तेन गोब्राह्मणातिरिक्ताततायिवधे दोषाभावस्तदथ इति सर्ववचनानामविरोधः ।

गुर्वादिपदं तु वैशुतिकन्यायेन व्याख्येयम् । अत एव कात्यायनः—

“ जाततायिनि चोत्कृष्टे तप स्वाध्यायनन्मत ।

वगस्तत्र तु नेत्र स्यात् पापे हानं वधो भृशु ॥

उच्यताना तु पापाना हन्तुर्दोषा न निश्चते ।

निवृत्ताना यथारम्भाद् ग्रहणं न वधं स्मृतं ॥ ”

इति । उत्कृष्टे वधनिषेधात् दोषा भवति, परं स्वल्पं, कामकृतेऽपि तत्र द्वादशवार्षिकवन्त्याङ्गानात् । पापादौ तु समर्थेन दोषाभावः । तत्र हेतुम्यतानामिति । तत्र दृष्टान्तः—यथा हननारम्भान्निवृत्तानामिति । तत्र हेतु

आनतायिवथार्थशस्त्रग्रहणं वधो नेति । तेन च ब्राह्मणवधे अहत्वार्षाति वचनमनाततायिविषयम् । तस्मात् दण्डप्रायश्चित्ताभावायाभ्यनुज्ञानमात्ममेतत् । इदमपि पलायनाद्यसंभवे वेदितव्यम् ; “सर्वत एवात्मानं गोपायेत्” इति श्रुतेरित्यलं विस्तरेण ॥ १९० ॥

उक्ताभ्यनुज्ञानस्य प्रयोजनमाह । गोब्राह्मणातिरिक्ताततायिनां वधेऽपि हन्तुः कश्चन दण्डस्य प्रायश्चित्तस्य वा प्रयोजको दोषो न भवति । यतः प्रकाशं शस्त्रप्रयोगादि निमित्तम्, अपकाशम् अभिचारादि निमित्तं वा तस्याततायिनो मग्यं हन्तुर्मन्युरेव ऋच्छति नाशयतिः न पुनः पुर्यो हन्ति हन्यते इत्यर्थवादः । यथाह बृहस्पतिः—

“ नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् कश्चित् ।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापरध्रुयात् ॥”

इति ॥ १९१ ॥

उद्यतासिविपात्रिं च शापोद्यतकरं तथा ।
आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥ १९२ ॥
भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात् सप्तानतायिनः ।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥ १९३ ॥

आततायिषु दण्डमाह । परवधार्थमुद्यताः असिविषामयो येनासौ तथा । द्वन्द्वनिर्दिष्टानामप्येषम् एकैकोद्यमनेनाततायिता । शापः अनिष्टाशसकं वाचयम् ; तदभिधानायेद्यतः उद्यमितः करो येनासौ तथा । शापार्थं हि मुनयः सजलं पाणिमुद्यच्छन्ति । अथर्वणे विहितमाथर्वणम् ; अभिचारादि । तेन हन्ता हनन्-मृत्युः । नातीतक्रियः, नापि भाविक्रियः ; उद्यतास्यादिसमभिव्याहारात् । एवमन्यनाप्यनुसंधेयम् । राजसु पिशुनं परदोषनिवेदकम् ; विषादमन्तरेण ॥ १९२ ॥

भार्या परस्त्रीयामननुरक्तामतिक्रमितुं बलद्रेकुं शीलमस्त्वासी तथा । एतानाततायिनो विद्यात् । सप्तति सप्तत्विनिष्टसख्यानुवादः ; न परिसन्ध्या । यतः यशोहरः ; परहृतप्रन्धादेः स्वरूपत्वेन स्यात्परः ; विषं धनम् ; तद्वरः ; धर्महरः ; तडागादिभेदकः ; । अर्थः गृहक्षेत्रादिः ; तद्वरध्वंस्यादीनन्यानप्यानतायिनो धर्मज्ञाः प्राहुः । यथाह वसिष्ठः—

“ अग्निदो गरदक्षेत्रं शम्भुपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरक्षेत्रं पडेते आनतायिनः ॥”

चकारात् देशकालत्रलसकृदसकृत्कामाकायाद्यनुबन्धमपि ज्ञात्वा, ब्राह्मण नियुक्तेरनियुक्तेश्च सह सम्यक् मन्वयित्वा, दण्डम् अपराधिदमनक्षम प्रकल्पयेत् । यथाह योगीश्वर —

“ ज्ञात्वापराध देश च काल त्रलमथापि वा ।
वय कर्म च प्रित्त च दण्ड दण्डेषु पातयेत् ॥ ”

इति ॥ १९५ ॥

दण्डचं प्रमोचयन् दण्ड्याद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥ १९६ ॥
यस्य चौरः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
न साहसिकदण्डग्नौ स राजा शकलोकभाक् ॥ १९७ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चमाऽध्यायः

उक्तदण्डविधेशेषमाह । यो दण्डाधिकारे राजा नियुक्त, न चेत् दण्ड्यमदण्डयित्वा नुयति, अदण्ड्यानां दण्डानर्हाणां च दण्ड करोति, तदासौ दण्ड्यव्य वारान् दण्ड तद्द्विगुण दण्ड दाय । न्यन तु विशेषमाह योगीश्वरः—

“ जनन्य यश्च ज्ञाति रुध्य यश्च प्रनुयति ।
अप्राप्तयवहार च स दाप्यो दमनुत्तमम् ॥ ”

इति । राज्ञोऽप्यत्र प्रत्यवायमाह मनुः—

“ यावानवभ्यस्य वधे तामान् व यस्य नैक्षण ।
अधर्मा नृपतेर्दृष्टे धर्मभ्यु विनिरुच्छ ॥ ”

इति । प्रायश्चित्तमप्याह वसिष्ठः—“ दण्ड्यत्स । राजा अक्रामनुत्तमम् । त्रिगुणं पुनः । इच्छेत् नरान्दण्डनं पुरोहित । त्रिसत्र राजा ” इति । अन्यादृशान् दण्ड्यत्स प्रतिनि नट योगीश्वरः—

“ राजान्यायेन वा दण्डा गृह्णात वा न नृ ।
निवेद्य दण्डिभ्यः स्य त्रिगुणं ह्यत्र ॥ ”

इति । दुर्दृष्टो व्यवहारोऽपि पुनर्दृष्टव्य इत्याह स एव—

“दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद् द्विगुण दमम् ॥”

इति ॥ १९६ ॥

यथोक्तदण्डानुष्ठानतुः फलोक्ति-याजेनोक्तमुपसहरति । यस्य राजः पुरे राष्ट्रे चौरपारदारिक-
वाक्पस्पामित्रादिसाहसिकदण्डनाशकाः तद्दण्डभयेन न सन्ति, स राजा शकलोकभाक् भवतीत्युक्तदण्डविधे-
रुपसहार ॥ १९७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठप्रशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्भणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^१श्रीरामपण्डितात्मज^१श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविद्युतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां पञ्चमोऽध्यायः

^१ श्री ८ added in ग, छ

^२ श्री ८ की वैजयन्ती omitted in प

षष्ठोऽध्यायः

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् ॥ १ ॥ द्विकं त्रिकं
चतुष्कं पञ्चकं च^१ शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् ॥ २ ॥

एव पञ्चमे ऋणादानातिरिक्तानि पदानि दण्डाभिमानमुखेन व्याख्यायेदना पष्ठाभ्याये ऋणादान
निरूपयति । तत्स्वरूपमाह नारदः—

“ ऋण देयमदेय च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥ ”

इति । तत्राधमर्णे देयादेयाधिकारकालप्रकारा पञ्चविधा । उत्तमर्णे दानादाने द्विविधे । तत्रोत्तमर्ण-
स्यादानविधिमाह, तदाक्षेपादितरेषाम् । अद्येत्यधिकार । उत्तमर्णे ऋणमयोक्ता अधमर्णात् ऋणग्रहीतु
यथादत्तम्, यथा सस्यया, यथा वृद्ध्या, यथा परिभाषया, यत् द्रव्य दत्त तत् तथैव गृहीयात् ॥ १ ॥

वृद्धिपरिमाणमाह । द्वौ वृद्धिर्दायते यस्मिन् शते तत् द्विकं शतम् । एव त्रिंशद्विंशद्वेषु ।
“ तदस्मिन् वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते ” इति कन् । शते द्वौ त्रीन् चतुर पञ्च च त्राशगादि-
वर्णादधमर्णात् प्रतिमासमुत्तमर्णो वृद्धिं गृहीयात् । इय चान्धकारमक प्रयोगे वृद्धि । सन्धकादौ तु
विशेषमाह व्यास —

“ सन्धे माग आशीत पाष्टो भाग सत्कमक ।
निराधान द्विकशत मासलाभ उदाहृत ॥ ”

इति । सेय वृद्धिं प्रतिमास गृह्यते इति कालिका । अन्या अपि त्रिस नारदेनोक्ताः—

“ कायिका कालिका चर कारिना च तथापरा ।
चनवृद्धिश्च शान्तेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्धया ॥ ”

इति । तद्वृद्धिमाह स ण्य ।

“ कायाविशेषिणी शशन् पश्यादादि कालिका ।
प्रतिमासं सन्धना च वृद्धिं सा कालिका मना ॥ ”

वृद्धिः सा कारिता नाम यणिकेन स्वयंकृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकवृद्धिस्तादाहता ॥ ”

इति । अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

“ वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिता ।
पड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत ॥
कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथापरा ।
कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥ ”
कायिका कर्मसयुक्ता ” इति । ^१अन्यदुक्तसमानम् ।

“ प्रत्यह गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।
गृहात् तोषः शद क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः ॥ ”

इति । यदा तु शिखावृद्धिः कायिकैव, “ पणपादादि कायिका ” इति लक्षणात्, तदा पञ्चधा । यदा तु कर्मकरण कायिकालक्षणं तदा षोडशत्यर्थः । तोषो भोगः । शदो धान्यमिति ॥ २ ॥

**सर्वे वर्णा या स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्युः ॥ ३ ॥ अकृतामपि
वत्सरातिक्रमेण यथाविहितम्^२ ॥ ४ ॥**

कारितावृद्धिमाह । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः स्वप्रतिपन्नां स्वेच्छयाङ्गीकृतां वृद्धिं सर्वेषु वर्णेषु दद्युः । अनुवृत्तावपि वर्णग्रहणमनुल्लेखप्रतिलेखमजपाप्त्यर्थम् । यथाह योगीश्वरः—“ द्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ” इति । अधमर्णविशेषेण वृद्धिविशेषमाह स एव—“ कान्तारगास्तु दशक सामुद्रा विशरु शतम् ” इति ॥ ३ ॥

अकृतामपि वृद्धिमाह । सर्वे सर्वेषु याचितादावकृतामपि वृद्धिं सवत्सरातिक्रमे यथाविहितं द्विरु-
दनादिक्रमेण दद्युः । यथाह फात्स्यायनः—

“ यो याचिनःक्रमादाय नमदत्त्वा दिशं व्रजत् ।
ऊर्ध्वं सवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति । एतच्चाप्रतियाचिते । प्रतियाचिते तु स एवाह—

“ वृत्तोद्धारमदत्त्वा यो याचिनम्नु दिशं व्रजत् ।
ऊर्ध्वं मागत्रयात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति । कृनोद्धारं याचिनकम् । देशान्तरगमनाभावे तु याचनकालादेव वृद्धिमाह स एव—

“ स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादाचितः क्वचित् ।
तं ततोऽकारिता वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥ ”

इति । ततः याचनकालात् । प्रीतिदत्ते तु वत्सरार्धवृद्धिमाह नारदः—

“ न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्धि वर्धते ॥ ”

इति । याचिते तु तस्मिन् अर्वागपि वृद्धिविशेषमाह स एव—

“ प्रीतिदत्त तु यत् किञ्चित् च वर्धत्ययाचितम् ।
याच्यमानमदत्त चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ ”

इति । अत्रापि याचनकालादेव वृद्धिः । अयाचिते तु स एव—

“ पण्यमूल्य भृतिर्न्यामो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ ”

इति । पण्यमूल्ये वृद्धयभावः । प्रनासप्रतियाचिताभावे । न्यासे यथावस्थाने प्रतियाचनाभावे च ज्ञेयं ।
संवर्तोऽपि—

“ न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।
सदिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्वय कृता ॥ ”

इति । स्त्रीधने ऋणत्वेन गृहीते ; लाभे क्रीतस्य वस्तुनः ; देयत्वेन म्वीकृते ; यथास्थिते ऋणत्वेन ।
सदिग्धे अनिर्णति ऋणादौ ; प्रातिभाष्ये प्रतिभुमा देये ॥ ४ ॥

आध्युपभोगे वृद्धयभावः ॥ ५ ॥ देवराजोपघाताहते सिद्धिः
साधिसुत्तमर्णो दद्यात् ॥ ६ ॥

क्वचित् वृद्धयपवादमाह । गृहीते धने विश्वासार्यमपमर्णेनेतमर्णस्य सत् कम्पत्तेः
तद्गणमाह नारदः—

“ अधि क्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
जन्म. स्वारक्षेत्र स पुनर्द्विविधः स्मृतः ॥
विश्वासार्यपेशोच्यश्च स पुनर्द्विविधः स्मृतः ॥
एतस्माल्येपनेच्यश्च यान्देये.चनन्या ।
न पुनर्द्विविध. फेल्से गेप्यो नेन्मर्णस्य ॥ ५ ॥

इति । ऋण शोध्य यस्यासौ ऋणशोध्यः ; ऋणशोधनार्थं इति यावत् । कृते परिभाषिते काले उपनीयते मोच्यत इति कृत्कालोपनेयः । यावेद्देयं यावद्दणदानं स्थापितो यावेद्देयोद्यतः । गोप्यो गोपनीयः । भोग्यो भोगार्हः । तत्र गोप्यस्याधेभोगे उत्तमर्णो वृद्धिं न लभेतेत्यर्थः । यथाह योगीश्वरः—“ गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः ” इति । महति भोगे इदम् । स्वल्पभोगे तु अर्धवृद्धिहानिः । यथाह मनुः—

“ य. स्वामिनाननुज्ञातमार्धिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्मांक्तव्या तस्य भोगम्य निष्कृति ॥ ”

इति । यत्तु “ अन्येऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातया, समयातिरुमात् ” इति विज्ञानेश्वरव्याख्यान, तन्मतु-
वचनविरोधादुपेक्ष्यम् । भोगस्यापि सवृद्धिकस्यात्यन्तभोगेन व्यवहारक्षमत्वे वृद्धचभावः ; “ सोपकारेऽप्य-
हापितः ” इति वृहस्पतिस्मरणात् । क्वचित् धनदानेन सह वृद्धिनाशस्य विरूप्यमाह कात्यायनः—

“ अकाममननुज्ञातमार्धिं य कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं च न लभेत स ॥ ”

इति । कर्मफलं वेतनम् । दासाद्याधिविषयमेतत् ॥ ५ ॥

आत्यन्तिकधिविनाशे त्वाह । विप्रिधमप्याधि स्वद्वेषेण विनष्टमुत्तमर्णो मूल्यकल्पनयाधमर्णाधि
दद्यात् । यथाह व्यासः—

“ ग्रहीतृदोषान्नष्टश्चेद्भ्रूयो हेमादिभो भवेत् ।

ऋण सलाभ सशोध्य तन्मूल्यं दाप्यते धनी ॥ ”

इति । विरूढश्चेत् पूर्ववत् कृत्वा देयः ; “ नष्टो देयो विनष्टश्च ” इति योगिस्मरणात् । विनष्टोऽत्र
विद्वृत्तिगतः । परं तु दैवराजोपघातं विना, “ विनष्टे मूलनाशं स्याद् देवराजकृताद्वते ” इति
नारदस्मरणात् । मूलनाशस्त्वाधिनूल्यमाम्ये । मूल्यं वृद्धेरप्युपलक्षणम् ; दण्डापूपिफान्यायात् । न्यूनाधिक-
मूल्ये त्वाधौ सवृद्धिरमृण दत्त्वा मूल्यं गृह्णीयात्, “ बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ” इति
चारुस्वत्यात् । दैवराजोपघाते तु आध्यन्तरमृणं वा सवृद्धिरमृणं वर्णो दद्यात्,

“ सोतमापद्धते क्षेत्रे राज्ञा चैवापदास्ति ।

आरिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥ ”

इति स्मरणात् । येतमेति दैविस्माजोपलक्षणम् । रक्ष्यमाणम्यामारुपे जायन्तरं न देयम् ;
“ रक्ष्यमाणोऽप्यमारुताम् । यानश्चेदन्यं आप्येयो धनभान्ना धनी भवेत् ” इति योगिस्मरणात् । पविद-
विनष्टमप्यारिनुत्तमर्णो न दद्यादित्याह योगीश्वरः—“ जातिः प्रणश्येत् द्विगुणं धनं यदि न मेध्वते ।
काले कश्चिन्मृणो नश्येत् ” इति । रुद्र्याः द्विगुणाभूते मूले यथाधिर्न मोच्यते, स चारिर्नश्येत् ;

उत्तमर्णस्यैव स्व भवतीत्यर्थः । द्वैगुण्यं चेद हिरण्याभिप्रायेण । वस्त्रधान्यादौ चतुस्त्रैगुण्यादि द्रष्टव्यम् ।
तथैव कृतकालावधिराधिः काले न मोच्यते चेत्, नश्यतीति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

“ हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताह प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तरा धन दत्त्वा ऋणी बन्धमवामुयात् ॥ ”

इति । द्वैगुण्ये अवधौ चार्तिते चतुर्दशदिनानन्तरमाधौ अधमर्णस्य स्वत्वं निवर्तते ; उत्तमर्णस्य स्वत्वमुत्पद्यत
इत्यर्थः । इदं च हिरण्यादिविषयम् ; हिरण्योपादानात् । वस्त्रादौ तु वृहस्पतिः—

“ पूर्णोऽवधौ शान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति ॥ ”

इति । शान्तलाभे ; वैगुण्यादिना बृद्धयनुत्पत्तौ । अयं चाधिनाशः ऋणसमानाधिविषयः । न्यूनाधिकमूल्ये
त्वाधौ द्विगुणं द्रव्यमेव देयम् ; न नाशः ; “ चरित्रबन्धककृत सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ” इति
योगिसंरणात् । चरित्रं श्रद्धाश्रयः ; तेन यत् न्यूनाधिकमूल्यं बन्धकीकृत तत्रैत्यर्थः । ऋणिनासनिधौ
तु वृहस्पतिः—

“ हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णके ।
आधि राज्ञो निवेद्याथ विक्रीणीत ससाक्षिभ्यम् ।
सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेष राजन्यथार्पयेत् ॥ ”

इति । भोग्याधेस्तु न नाशः ; “ फलभोग्यो न नश्यति ” इति योगिसंरणात् । अष्टनकालनिरयं
चैत् ॥ ६ ॥

अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि ॥ ७ ॥ 'न स्थावरमाधिभूते
वचनात् ॥ ८ ॥

आधिनिशेषे मोचनफलमाह । आधिद्विविधः—निश्चासार्थः, ऋणापाकरणार्थश्च । ऋणापा-
करणार्थोऽपि त्रिविधः—वृद्धिमात्रापाकरणार्थः, मूत्रमात्रापाकरणार्थः, मृद्धिर्मात्रापाकरणार्थश्च । यथा—
'एतद्वेनहिष्याद्युत्पत्तेन द्रव्येण वृद्धिर्मूत्रं मृद्धिर्मृणं वा त्वया प्राद्वन्' इति परिभाष्य अन्तर्द्वे-
रुमर्गायाश्चै मये अन्ते वा गतादि दीयते इति । तन्नैवं क्षयाभिमाचक्षते लैकिनाः । तत्र वृद्धिमात्रा-

पाकरणाथं यदाधीकृतं गणादि, तदुत्पन्नेन द्रव्येणान्नवृद्धे; वृद्धेरन्तमन्तवृद्धिः, वृद्धयन्तं नाश इति यावत् । तस्मिन् प्रविष्टे प्राप्ते, मूलद्रव्यं गृहीत्वा अधिसुत्तमर्णोऽयमर्णयि दद्यात् । यथाह व्यासः—

“ फलभोग्य पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं च सामकम् ।

जनोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणीं बन्धमपानुयात् ॥ ”

इति । फलभोग्यं फलभोगार्थं दत्तम् । वृद्धिममदानेन पूर्णकालमाधि, सामकं सममेव सामकम्, मूलद्रव्यं दत्त्वा प्राप्त्यात् ऋणी । यदि पुनरन्तरा मायं एव सवृद्धिकं धनं ददाति, तदा तु अपूर्णोऽपि राते बन्धं प्राप्नुयादिति । जन्वापवादमाह बृहस्पतिः—

“ यदि प्रकर्षितं तत् स्यात् तदा न धनभाग्यनी ।

ऋणीं च न लभेद्भन्म परस्परमनं विना ॥ ”

इति । यदि तत् बन्धकं प्रकर्षितं वृद्धेरप्यधिकफलं स्यात्, तदा न धनभाक् धनी; परिभाषितादधिक्यं प्राप्तत्वात् । तत्रापि यावदधिकं प्राप्तं, तावत् मूलं न्यूनं कार्यम् । यावत् न प्राप्तं, तावत् देयमेव । अथ वृद्धेरप्यप्राप्तं, तदा मूलं दत्त्वापि न लभेत् बन्धम्; किन्तु वृद्धिजोषमपि दत्तव्येत्यर्थः । पुनरन्वयापवादमाह—परस्परमनं विनिति । परस्परमनं विना, परस्परमते तु उक्तृष्टमपि यावन्मूलदानं भुङ्क्ते; निवृष्टमपि मूलदानेन लभतेऽयमर्ण इति ॥ ७ ॥

जन्वापवादमाह । ‘यावद्बृद्धिलाभमेव त्वयेदमाग्रणादि उपभोक्तव्यम्’ इति वचनार्थकं विना यत्र वृद्धव्याकरणायाग्रणादि न्यायनाधीकृतं, तत्रान्यवृद्धिप्रवेगोऽपि न तदुत्पन्नो ददात् । किन्तु तदन्तरमपि भुञ्जीतेव यावन्मूलान्मन्, “ जास्मिन् भुज्यते तावद्यावत्तं प्रदीयते ” इति योगिस्मरणम् । न्यायमिति वचनात् जन्मे गरादीं विनापि परिभाषावचनं वृद्धिलाभे भेजे गम्यते; भेजास्मिन्ने फलद्रव्यावृष्टिस्मरणम् । यथाह व्यासः—

“ अहममनुजानमां यत् कर्म करयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं शक्यं वृद्धिं वा न लभेत् न ॥ ”

इति । अहमन् अहं करिष्ये, अनुजानाम् अहंविनापिनामि गणादि यत् कर्म करयेत्, न फलं भुङ्क्ते इत्यर्थः । भोक्ता उपभोक्ता यथाकमलं शक्यं । वृद्धिर्वा न हार्य इति । ‘कर्म वा ज्ञानं’ इत्यनेन तदन्तरत्वेनात्तं कर्म नारिष्ये भेजे । अर्थकं भेजे मूलं नोऽप्युत्पन्नं भवेत्; “ यदि प्रकर्षितं ” इति वृद्धिः प्रविष्ट्यात् ॥ ८ ॥

गृहीतधनप्रवेगार्थमेव यत् न्यायं दत्तं तत् गृहीतधनप्रवेगो दद्यात् ॥ ९ ॥ दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णोऽप्यागृह्यतन्मनः परं न पर्यते ॥ १० ॥

मूलापनयनार्थस्याधेमोचनकालमाह । गृहीतं धनं मूलम् । तत्प्रवेशार्थं तत्प्रतिपादनार्थं यत्
स्थावरं क्षेत्रादि बन्धकत्वेन दत्तमधमर्णेन, तत् बन्धकं गृहीतधनस्य मूलस्य प्रवेशे प्रत्यागमे मत्पुत्रमर्णो
दद्यात् । गृहीतधनोति सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणम् । तेन सवृद्धिकमूलापाकरणार्थोऽपि आधिः उत्पन्ने नावति द्रव्ये
प्रविष्टे सति मोक्ष्य इति । यथाह बृहस्पतिः

“क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।
मूलेदयं प्रविष्टं चेत् तद्वर्धिं प्राप्नुयादृणी ॥
परिभाष्य यदा क्षेत्रं दद्यात्तु धनिके ऋणी ।
प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम ॥”

इति । उक्तपरिभाषया ततो मूलात् अत्यन्तमधिकं वृद्धेरपि पर्याप्तं यदा भुक्तं, तेन मूलेदये प्रविष्टे सति
आधिं प्राप्नुयादित्यर्थः । आधिमोचने कालान्तरमप्याह योगीश्वरः—

“उपस्थितस्य मोक्ष्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥”

इति । उत्तमर्णे असति तद्वन्बुहस्ते द्रव्यं दत्त्वापि गृहीयादित्यर्थः । पक्षान्तरमप्याह स एव—“तत्काल-
कृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः” इति ॥ ९ ॥

पुनरपि क्वचिदपवादमाह । अधमर्णेन दीयमानमर्थं यद्युत्तमर्णः वृद्धिलेभेन न गृह्णाति, तदा ततः परं
न वर्धते, मध्यस्यहस्ते स्थापितं चेत् । यथाह योगीश्वरः—

“दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।
मध्यस्यस्थापिनं तत् स्याद्वर्धते न ततः परम्”

इति ॥ १० ॥

हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा ॥ ११ ॥ धान्यस्य त्रिगुणा
॥ १२ ॥ चन्द्रस्य चतुर्गुणा ॥ १३ ॥ रसम्याष्टगुणा ॥ १४ ॥

रसस्य तैलघृतादे अगृहीतवृद्धिक्स्याष्टगुणैव वृद्धिः, नाधिका । वृहस्पतिस्तु वृद्धिवैलक्ष्यमाह—

“ हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिर्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यक्रे ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदे बाह्ये लवेषु च ॥ ”

इति । कुप्य त्रपुरीसादि । शद क्षेत्रफलम् । बाह्य वलीवर्दादि । लव उर्णाचामरादि ।

“ उक्ता पञ्चगुणा शाके वीजस्या षड्गुणा स्मृता ।

लवणस्वेदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ।

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥ ”

इति । वीजानि पूगपनसादीनाम् । चकारात् तैलादेरपि, “ तैलानां चैव संवेधा मद्यानां चैव सर्षिपाम्, ”

इति कात्यायनस्मरणात् । तत् देशकालादिवशेन व्यवसाय्यम् । एव स्मृत्यन्तराप्यपि ॥ १४ ॥

संततिः स्त्रीपशूनाम् ॥ १५ ॥ किण्वक्कार्पाससूत्रचर्मयुधेष्टका-

द्वाराणामक्षया ॥ १६ ॥ अनुक्तानां द्विगुणा ॥ १७ ॥

यदा पुन कश्चित् स्वयं पोषणासमर्थं तत्पुष्टिसततिकामनया स्त्री दासी पशून् मवादीन् वा प्रयुक्ते, क्षीरपरिचर्यायां च गृह्णाति, तदासा वृद्धिः सततिरेव भवति, नान्या । अधमर्णगृहे यान्यपत्यानि जनयन्ति, तावद्विरपत्ये सहिता प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । यदि ता न प्रमूयन्ते, तदा स्वगृहस्था प्रभूता एकापत्यसहिता तत्स्थाने देया इति, वृद्धिभूताया सततौ सस्यान्तरप्रापकाभावेन प्रथमोपस्थितेकत्वपरित्यगे कारणाभावात् ॥ १५ ॥

अस्या वृद्धिमाह । विष्व सुरोपादानकारणं मधूक्पुष्पादि, “ सुरानीन तु विष्वक्म् ” इति शार्ङ्गधरस्मरणात् । कार्पास तुलम् । सूत्रं प्रसिद्धम् । चर्मं हृत्ति । वमति पाठे क्वचम् । आयुः शस्त्रम् । इष्टकाङ्गारो प्रमिद्धौ । एषामज्ञया वृद्धिः, कदापि न निवतत इत्यर्थः । यथाह वृहस्पतिः—

“ तृणकाष्ठेष्टकासूत्रविष्वक्चर्मस्त्रिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिस्तु न निवतते ॥ ”

इति ॥ १६ ॥

प्रतिद्रव्यं वस्तुमग्नकेलाघवाधमाह । पूर्वत्रानुक्तानां द्रव्याणां मणिमुक्ताप्रमालादीनां द्विगुणा परा वृद्धिः । यथाह कात्यायनः—

“ मणिमुक्ताप्रमालानां सुवर्णरत्नस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकेन्द्रानिकस्य च ॥ ”

इति । तिष्ठति नर्तमाना । फाल फलमन्म् । कंठ कीटमन्व तसरादि । आनिक कम्बलादि ॥ १७ ॥

प्रयुक्तमर्थं यथाकथंचित् साधयन्^१ न राज्ञो वाच्यः स्यात्
॥ १८ ॥ साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत् तत्समं दण्ड्यः ॥ १९ ॥
उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्^२, तद्विभावितोऽधमर्णो^३ राज्ञे धनदश-
भागसंमितं^४ दण्डं दद्यात् ॥ २० ॥

यदुक्तं यथादत्तमर्थं गृहीत्यादिति, तत्र विशेषमाह । वृद्धयर्थं प्रयुक्तमर्थमधमर्णेनाभ्युपगन्मुत्तमर्णो
यथाकथंचित् धर्मादिमिहपाथैः साधयन् न राज्ञो वाच्यः, अभिवाारणीयः स्यात् । यथाह योगीश्वरः—
“प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्” इति । अप्रतिपन्नं साधयतो दण्डमाह कात्यायनः—

“पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वणिक् न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थात् स हीयेत तत्समं चाप्नुवाद्दमम् ॥”

इति । धर्मादीनुपायानाह मनुः—

“धर्मेण व्ययहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥”

इति । धर्मः सत्यवाक्यम् । व्यवहारः साक्ष्याद्युपन्यासः । छलम् उत्सवादिन्याजेनाहरणम् । अचरितमुपरागः ।
षलं बन्धनादि ॥ १८ ॥

अधमर्णं प्रत्याह । अभ्युपगन्मर्थं साध्यमानः याच्यमानः यदि राजानमभिगच्छेत् राज्ञे निवेदयति,
तदाग्नौ तत्समं दण्ड्यः; तद्धनं च दाप्यः । यथाह योगीश्वरः—“मान्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च
तद्धनम्” इति । दापनप्रकारमाह कात्यायनः—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान् सपीड्य दापयेत् ।
रिन्धिनं सुष्टवं वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥”

इति ॥ १९ ॥

अज्ञातस्योत्तमर्णस्य राजा अर्थमापने अरमर्णस्य दण्डनम् । पिन्दिनाजनर्थं सात्विमुत्तमर्णो यदि
राज्ञे निवेदयति, तदा तद्विभावितः तत्र राजा अर्त्रोऽचरितः अधमर्णः राज्ञे सत्विभ्यः धनस्य दण्डना-
गनानमृजातिरिक्तं दण्डं दद्यात् । ५७.

अथाधमर्णस्य प्रतिदानविधिमाह । यत् ऋण साक्षिसमक्ष प्राप्त गृहीत, तत् ससाक्षिकमेव दद्यात् ॥ २४ ॥
ऋणपत्रप्रतिपत्तिमाह । लिखितश्चासावर्थश्चेति लिखितार्थ , गृहीतमृणम् । तस्मिन् उत्तमर्णे प्रविष्टे
सति, तत् लिखितमृणपत्र पाठयेत् छिन्वात् ॥ २५ ॥

भागश ऋणदाने पत्रासनिधाने च कथमित्यत आह । यदि पत्रलिखितमृणमेकदा दातुमशक्तेन
भागशो दीयते, पत्र च देशान्तरस्थित्या असनिहित, तदा उत्तमर्णे एव यावानधिगत ऋणभाग तत्समर्पक
स्वलिखित पत्रमधमर्णाय दद्यात् । लेख्यासनिधाने कत्या तत्सनिधाने तम्येव पृष्ठे लिखेदित्युक्त भवति । यथाह
योगीश्वरः—

“ लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद् दत्त्वा तत्तर्णिको धनम् ।
धनी चोपगत दद्यात् स्नहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ”

इति । दौरात्म्यात् उत्तमर्णेन तदलेखने तु नारदः—

“ यदि वा नोपरि लिखेद्वणिना चेदितेऽपि सन् ।
धनिकस्येव वधेते तथैव ऋणिकस्य यत् ॥ ”

इति । चकारात् समग्रदानेऽपि लेख्यासनिधाने पत्रन्तरमेवेत्तमर्णो दद्यत् । यथाह योगीश्वरः—
“ दत्त्वर्णं पाठयेत्सेस्य शुद्ध्यै वान्य तु कारयेत् ” इति ॥ २६ ॥

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रवसिते वा
१ तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् ॥ २७ ॥ नातः परमनिच्छुभिः^२ ॥ २८ ॥
सपुत्रस्य चाप्यपुत्रस्य वा रिक्थग्राही ऋण दद्यात्^३ ॥ २९ ॥

^१ तत् omitted in ७

^२ जनाप्युभि—ह इत्युभि—७

^३ The following notes are found in छ below this Sutra रिक्थग्राही ऋण दद्यादिति ।
अत्र पुत्रा विशेष्य । तत्रैतानि त्रीणि विशेषणानि—रिक्थग्राह योऽपिद्ग्राह, अनन्याश्रितद्रव्यश्चनि । तत्रानेक
पुत्रसमाप्त रिक्थग्राह पुत्र । तदभाव कृतदार । कृतदारणा समाप्य यापिद्ग्राहो नाम कृतदार पुत्रो
दाप्य । तदभाव अनन्याश्रितद्रव्य न विद्यते अन्य पुत्रदारदया यन्यासी अनन्य पुत्रदारादि हित । न
श्रित द्रव्यं ननासी जात्रतद्रव्य जयप्राप्तयः । नो मानादिरिति यावत्, निधना वा । जनन्यसहित जशितद्रव्य
जनन्याश्रितद्रव्य । मध्यमपदगया समाप्त । तद्वत् पुत्र ऋण दाप्य । तादृशपुत्रयामात्र रिक्थयन पत्रो
दृशितश्चैत्र इत्यपुत्रा ऋण दाप्या । तथाच कात्यायन —

‘ पूर्वं दद्यात्तन्ग्राह पुत्रमन्यमादनन्तरम् ।

योरद्ग्राह मनाऽप्यपुत्रश्चात्यन्तनिधन ॥ ”

ऋणापाकरणे कर्तृकालौ दर्शयति । धनम् ऋणम् । तद्ग्राहिणि पितरि पितामहे वा प्रेते मृते, प्रजिते सन्यस्ते, द्विदशा द्विर्दश यामु ता द्विदशा विशति समा वर्षाणि प्रसिते देशान्तरगते वा तस्य धनग्राहिण ये पुत्रा पौत्राश्च, ते तत् धन देयम्, पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन निमित्तेन । प्रेतत्वे कत्या चैव नो धनग्राहिण एव प्रथममृणापाकरणाधिकारो दर्शित । तदभावे पुत्रपौत्रयो । नत्रापि प्रथम पुत्रस्य, तदभावे पौत्रस्येति क्रम । प्रेतत्वादिक चासामर्थ्योपलक्षणम् । यथाह कात्यायनः—

“ व्याधितोन्मत्तवृत्ताना तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवनिध पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् ॥ ”

इति । दीर्घप्रवास चिरप्रस्थानम् । पृथक् परिगणन तु कालविशेषविधिभिरेत्य । तत्र प्रेते काल विशेषमाह कात्यायनः—

“ नाम्राप्तयवहारेण पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देय वसेयुर्नरऋयथा ॥ ”

इति । व्यवहारज्ञानकालमाह नारदः—

“ गर्भस्थे सदृशो ज्ञेय आष्टम द्वत्सराच्छिशु ।

वाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति कथ्यते ।

परतो व्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितरावृत्ते ॥ ”

इति । प्रजितेऽप्ययमेव काल, उक्तन्यायात् । प्रोपिते च विशतिवर्षाणीति । धनग्राहिणीति सामान्योपादानेन पितृयज्येष्ठभ्रात्रे रपि ग्रहणम् । यथाह नारदः—

“ नार्वाक् सप्तसराद्विंशत् पितरि प्रेपिते मुत ।

ऋण दद्यात् पितृये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ ”

इति । वाशब्दात् जात्यन्धादिग्रहणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ सान्निभ्येऽपि पितु पुत्रे ऋण देय विभावितम् ।

जात्यन्धपतितोन्मत्तक्षयधिनादिरे गिण ॥ ”

इति । पुत्रपौत्रैरिति द्वन्द्वरुहवचनाभ्या सर्वैर्विभक्तैर्ना यथाश्च सभूय वा प्रधानभूतेन वा देयमिति गम्यते । तच्चाग्रे वक्ष्यति । पुत्रपौत्रैरिति सामान्यनिर्देशात् सर्वेषा मुख्यगौणपुत्रपौत्राणा ग्रहणम् । तथाच नारदः—

“ इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्तत ।

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामय मोक्षयिष्यति ॥ ”

इति । यतस्तत , स्वत परत सभूतान् । उत्तमाना देवर्षिपितृणामृणानि ; अधमाना मनुष्याणामृणानि । सामान्यनिर्देशोऽपि स्त्रीनादिव्यतिरिक्तानामेवेति ध्येयम् ।

“ ऋण तु दापेयत् पुत्र यदि स्यान्निरुपद्रव ।

द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुधी ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । निरुपद्रव , क्लेश्याद्यष्टदोषरहित । द्रविणार्ह , सन्यासाद्याश्रमान्तररहितः । धुर्य , कुटुम्बभरणक्षम । एव पुत्रपौत्रयोरधिकाराविशेषेऽपि प्रकारविशेषमाह बृहस्पतिः—

“ ऋणमात्मीयवत् पितृय पुत्रैर्देय विभावितम् ।

पैतामह सम देयमदेय तत्सुतस्य तु ॥ ”

इति । समम् , वृद्धिरहितम् । तत्सुतस्य , प्रपोत्रस्य । ऋणत्रयसमवाये क्रममाह स एव—

“ पितृयमेवाप्रतो देय पश्चादात्मीयमेव च ।

तयो पैतामह पूर्व देयमेवमृण सदा ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

पुत्रपौत्रैरिति बहुवचनात् प्रपौत्रादिव्यतिप्रसङ्गे अपरादमाह । अत्र पुत्रपौत्रयो पर प्रपौत्रादिभि प्रपिता-महादिहूनमृणम् अनिच्छुभिर्न देयम् । अनिच्छुवचनात् इच्छाया देयम् , न नियमेन । यथाह नारदः—

“ क्रमादप्याहत प्राप्त पुत्रैर्यदृणमुद्धृतम् ।

दद्यु पैतामह पौत्रास्तच्चतुर्थात्रितर्तते ॥ ”

इति ॥ २८ ॥

ननु प्रपौत्र ऋण न दद्यादित्युक्तम् , तर्हि पुत्रपौत्राभावे को दद्यादित्यत्र आह । दायानर्ह-पुत्रसद्भावे पुत्राभावे वा रिक्त्यप्राप्ती । स्वामिसन्धेर्नैव यत् स्वीभवति तत् रिक्त्यम् । तत् गृह्यतीति रिक्त्यमर्ही । स तदीयमृण दद्यात् । 'यागञ्छात् तदीयपौत्रयोर्भ्रूणम् । तत्रश्चायमर्थ — दायानर्हपुत्र-पौत्रमद्भावे पुत्रपौत्राभावे वा “ अनन्तर सपिण्डाद्यन्वय तस्य धन भवेत् ” इति न्यायेन यो य प्रत्यासन्नया तदीय रिक्त्य गृह्येयान् , स तदीयमृण दद्यादिति । एव प्रत्यासन्नाभावे यदि प्रपौत्राऽपि रिक्त्य गृह्येयान् , तदा रिक्त्यप्राप्त्येनैव ऋण दद्यात् , न तु प्रपौत्रवेनेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

निर्धनस्य ^१स्त्रीग्राही ॥ ३० ॥ न स्त्री पतिपुत्रकृतम् ॥ ३१ ॥
न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ ॥ ३२ ॥ न पिता पुत्रकृतम् ॥ ३३ ॥

तर्हि रिक्थग्राहाभावे को दद्यादित्यत आह । यदि धनाभावे रिक्थग्राही नास्ति, तदा यो यदीयां स्त्रियं भार्यात्वेन स्वीकरोति, स तदीयमृगं दद्यात् । 'सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य' इति अत्राप्यनुवर्तते ।
यथाह नारदः—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं बोद्धुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥”

इति । निर्धननिरपत्यस्त्रीमात्रग्राहिणः ऋणदाने सिद्धे, सधनसापत्यस्त्रीग्राहिणस्तु दण्डापूर्पिकान्यायेनैव तत् सिद्धम् । यथाह स एव—

“या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादृणं मर्तुस्तृजेद्वा तथैव ताम् ॥”

इति । स एवान्यमपि स्त्रीग्राहिणमाह—

“अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्युवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥”

इति । अन्तिमा प्राप्ता क्रीता 'तवाहम्' इत्युपगता वा । प्रथमा अक्षतयोनिः । पुनर्भूयहणं शौण्डिकदिविषयम् ।
यथाह कात्यायनः—

“निर्धनैरनपत्यैस्तु कृतं यच्छौण्डिकादिभिः ।
तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात् तदृणमेव हि ॥”

इति । आदिशब्दात् गोपशैलपरजकल्याधानां ग्रहणम्; स्यशीनमृचिकृत्वात् । यद्यपि “न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तापदिश्यते” इति निषेधात् ब्राह्मणादिष्विदं न सम्भ्रति, तथापि अतिरिक्तनशिकेभ्यु तेष्वपि न्यायसाम्यादिदमेवावधेयम् ॥ ३० ॥

अविभक्तैः कृममृगमविन्केन देयमिति वक्ष्यति । तस्यापवादमाह । पत्या मृतमृगं नो भार्या न दद्यात्; पुत्रेण कृतमृगं स्त्री माता न दद्यात्; अगृहीतधना चेत् । गृहीतधना तु दद्यादेव । यथाह नारदः—

“दद्यात्पुत्रा विधना नियुक्ता वा मुमुक्षुणा ।
या सा तद्विक्थनादद्याद् यतो रिक्थमृगं ततः ॥”

इति । अत्र रिश्वरऋणयोरविनाभाप्रदर्शनात् वक्ष्यमाणे स्त्रीपुत्रकृतऋणदानप्रतिषेधेऽपि पतिपित्रादीनाम-
गृहीतान्तत्वमेवेति मतं गमयति । तथा अप्रतिपन्नमपि स्त्री न दद्यात्; “ प्रतिपन्न स्त्रिया देयं नान्यत् स्त्री
दातुमर्हति ” इति योगिस्मरणात् । अन्यत् प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तम् । अस्यापत्रादमाह कात्यायनः—

“ मर्तुकामेन वा भर्ता उक्ता देयमृण त्वया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्यश्नितं स्त्रिया ॥ ”

इति ॥ ३१ ॥

स्त्रिया भार्यया मात्रा च कृतमृणं पतिपुत्रौ न दद्याताम्, भक्तार्थकृतं विना । यथाह कात्यायनः—

“ देयं नार्याकृतमृणं भर्ता पुत्रेण मातृकम् ।

भक्तार्थेन कृतं यत् स्यादभिभायं गते दिशम् ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

पित्रा जनकं पुत्रकृतमृणं न दद्यात्, अनुमेदितं विना । यथाह बृहस्पतिः—

“ ऋणं पुत्रकृतं पित्रा साध्यं यदनुमेदितम् ।

मुनस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥ ”

इति । नारदोऽपि—

“ पितुरेव नियोगद्वारा जुहुम्भनरिणाय वा ।

कृतं वा यद्वेण कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तल्पिना ॥ ”

इति । अत्र वास्यत्रयेऽपि जुहुम्भार्थादिते इति वक्तव्यम्, ‘ जुहुम्भार्थे कृतं च ’ इत्यस्य सर्वगोत्वान् । अ-
थ योगीश्वरः—

“ न योगिन् पतिपुत्रान्वा न पुत्रेण कृतं विना ।

दद्यादिते जुहुम्भार्थात् पति स्त्रीकृतं तथा ॥ ”

इति ॥ ३३ ॥

अभिभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् ॥ ३४ ॥ पैतृक-
मृणमभिभक्तानां ध्यातृणां च ॥ ३५ ॥ ^१विभक्ताश्च ^२दाप्यानु-
रूपमंशम् ॥ ३६ ॥

पुनरपि ऋणापाकरणे कर्तृकालौ दर्शयति । अविभक्तैः पितृव्यभ्रात्रादिभि कुटुम्बार्थे यत् ऋणं कृतं, तत् तेषां मध्ये यत्किञ्चित् स दद्यात् । यथाह नारदः—

“ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।
भ्रात्रा वा यत् कुटुम्बार्थं दद्युस्तत् सर्वमृक्विधनः ॥ ”

इति । अत्रापि धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते प्रेषिते वेति द्रष्टव्यम् । यथाह योगीश्वरः—

“ अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं च कृतं भवेत् ।
दद्युस्तद्विक्विधनः प्रेते प्रेषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ”

इति । यद्यप्येतदविभक्तेष्वपि पुत्रेषु सम्बन्धीत्यग्रेतनेन पौनस्वत्यम्; तथापि तेषामुत्तरसूत्र एव विभागा-
विभागयोः प्रकारविशेषाभ्यानादिदं पितृव्यादिव्येवावतिष्ठत इति मन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यदुक्तम् ‘पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्’ इति, तत्र विभागाविभागयोः प्रकारविशेषमाह ।
विभागात् प्राक् पित्रा कृन्मृणमविभक्तानां पुत्राणां भ्रातृणां, चकारात् पौत्राणां च सम्भूय देयं भवति ।
गुणप्रधानभावे तु प्रधानभूत एव दद्यात् । अविभागं सर्गस्याप्युपलक्षणम् । तेनाविभक्ते ससृष्टिनि
त्पुत्रद्वौ विद्यमाने स पूर्वविभक्तः ससृष्टी वा पुत्रादिरिति; विभागे पित्रर्णधनयोः पुत्रस्य स्वत्वा-
पगमात् ॥ ३५ ॥

तर्हि अविभक्तससृष्टपुत्राद्यभावे को दद्यादित्यत आह । विभक्ताः पुत्राः पौत्राश्च विभागानन्तरं
पित्रा पितामहेन वा कृते ऋणे अपाकर्णार्थे दायानुरूपमश दद्युः । अयमभिसंधि—समानजातीयानां
समं, विजातीयानां च विषममशं वक्ष्यति—‘ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशानदद्यात्’ इत्यादिना । तदनुसारेण
ऋणाशमपि दद्युः । यथाह नारदः—

“ अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाशतः ।
अविभक्ता विभक्ता वा यस्मां चेद्वहते धुरम् ॥ ”

इति । इदं च विभक्तपितृधनाभावे । तत्सद्भावे तु तत एव तदृणापाकरणं युज्यात् । यथाह कात्यायनः—

“ पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरति ।
देयं तद्वनिके द्रव्यं मृते गृह्णन्तु दाप्यते ॥ ”

इति । ‘मृते गृह्णन्तु दाप्यते’ इत्यस्यायमर्थः—विभक्तस्य पितुर्यदा विभागानन्तरोत्तरं ससृष्टी वा पुत्रोऽस्ति,
तदा स एव तद्वनं गृहीत्वा तदृणं दद्यात् । तदुभयाभावे विभक्तेषु यः तद्वनं गृह्णति, स तद्वनं
ऋणं दद्यात् । धनाभावे तु ‘पुत्रत्वेनैव दद्यादिति । पुत्रपौत्रसमभावे तु पुत्र एव दद्युः, न पौत्राः;

“ पित्रावे तु दातव्यमृण पुत्रेण यत्नतः ” इति कात्यायनीयात् । अवि.त्ताश्चेत् “ पितृतोऽऽकल्पना ” इति न्यायेनेन दद्यु ॥ ३६ ॥

गोपशौण्डिकशैलूपरजकन्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात् ॥ ३७ ॥

चाकप्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् ॥ ३८ ॥ 'कुटुम्बार्थं कृतं च ॥ ३९ ॥

न स्त्रीकृत पतिपुत्रावित्यस्यापनादमाह । गोप आभीर । शौण्डिकः सुराकारः । शैल्यो नटः । रजको बन्ध्याणा रजक । व्याधो मृगु । एतेषा स्त्रीभिः यच्छतमृण तत् आसां पतिः पुत्रो वा दद्यात्, तदधीनवृत्तित्वात् । यथाह योगीश्वरः—

“ गोपशौण्डिकशैल्यपरजकन्याधयोपिताम् ।

ऋण दद्यात् पतिस्तासा यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ”

इति । 'यस्माद् वृत्तिन्नाश्रया' इति हेतुत्रयपदेष्वात् अन्येऽपि ये तौलिमादयः स्वधीनवृत्तिना, तेऽपि स्त्रीकृतमृण दद्यु कुटुम्बार्थं विनापि, तस्य 'कुटुम्बार्थं कृतं च' इत्यनेनैव देयत्वस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव “ न च भार्याकृत पति ” इत्यनुवृत्तौ नारदः—

“ अन्यत्र रजकन्यागोपशौण्डिकरूपयोपिताम् ।

तेषा हि तत्परा वृत्ति कुटुम्ब च तदाश्रयम् ॥ ”

इति कुटुम्बार्थतिरेकेण वृत्त्ययंमृण पृथगेमाह । वृत्तिर्जाविनेषापो वाणिज्यादि ॥ ३७ ॥

'न स्त्री पतिपुत्रकृतम्' इत्यादिप्रतिषेधत्रयस्य प्रतिषमनमाह । येषा स्त्र्यादीनामृणदान निषिद्धं, तेषा मर्त्यानापि स्वयं वाचा प्रतिपन्नम् अर्हं कृतं चेत् 'अहमिदमृण दान्नामि' इति, तदा अदेयं न; किञ्च देयमेवेत्यर्थः । यथाह योगीश्वरः—

“ प्रतिपन्नं त्रिसा देयं पत्या सा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतमृण वापि नान्यत् स्त्री दानुनर्हति ॥ ”

इति । त्रिसैपुत्रकृतम्, 'नादेयं कस्यचित्' इति माभान्याभिमानात् । तथाच कात्यायनः—

“ ऋण पुत्रकृतं त्रिसा नादेयमिति धर्मेषु ।

देयं प्रतिपन्नं वा भ्यपन्नं न्यादनुवर्जनम् ॥ ”

इति । स्त्रीकृतम्; स्त्रीकृतम् । अनुवर्जनम्; अनुनेदिताम् । जनेनामकृतित्वात् प्रतिपन्नमृण इत्यर्थात् वि. ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रमान्तरमाह । यदृण कुटुम्बभरणार्थं कृत, तदप्यदेय न कस्यचित्; सर्वस्यापि देयमित्यर्थः ।

अन एवाह योगीश्वरः—

“ न योपित् पतिपुत्राभ्या न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृत तथा ॥ ”

इति । वृद्धस्पतिरपि—

“ पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री दारशिष्यानुजीविभिः ।
यद् गृहीत कुटुम्बार्थं तद् गृही दातुमर्हति ॥ ”

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह मनुः—

“ ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतो व्ययः ।
दातव्यं वान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ ”

इति । वान्धवैः पुत्रादिभिः । चकारात् कन्याविवाहाद्यर्थे कृत च । तथाच कात्यायनः—

“ कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीत व्याधितेन वा ।
उपह्वानिमित्तं च विद्यादापत्कृत तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषु यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृत प्रभोः ॥
प्रेषितस्य मतेनापि कुटुम्बार्थमृणीकृतम् ।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात् पुत्रेण वा भृगुः ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात् तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।
आश्रयौ तु विनये दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ४१ ॥

कृणावधिनामकृता वृद्धिमाह । यः सर्वमृण हिरण्य धान्यादि वा गृहीत्वा, श्वः परश्वो वेत्यादिरूपे
अश्वो मामक सममेव दास्यामीति प्रतिज्ञापयश्च त्येभादिना कृतेऽश्वो न दद्यात्, स तदन्धेन यथा
विहिता द्विक्रशतादिक्रमेण तथा वृद्धिमवाप्नुयात् दद्यात् । अनेन कृणावध्यपगमे यथाविहितवृद्धिर्भवतीति
वेधिसु ॥ ४० ॥

धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू—प्रतिभू आधिश्च, “विश्वासहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च” इति नारदस्मरणात् । तत्राधिर्निष्कपित । सप्रति प्रतिभूर्निरूप्यते । प्रतिभरति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभू । तस्य भाव प्रातिभात्यम् । विश्वाभार्यं पुरुषान्तरेण सह समय इति यान्त् । पुरुषविशेष चाह कात्यायनः—
 “स्वामिशत्रुम्वाम्यधिकृतनिरुद्धदण्डिताभिःशस्तरिन्धिरिक्तनेष्टिक्रमक्षचारिराजकार्यव्यापृतवानप्रस्यसन्वासिदण्डधन-
 दानाशक्ताविजाताभिभक्ताश्च न प्रतिभुसो ब्राह्मणः ” इति । तत् त्रिषु त्रिषयेषु विधीयते—दर्शने प्रत्यये दाने चेति । यथा ‘दर्शनापेक्षायामहमेत दर्शयिष्यामि’ इति, ‘मद्विधासेनास्मे धन दीयताम्, नाय मा वञ्चयिष्यति’ इति, ‘यदाय न ददानि, तदाहमेव दास्यामि’ इति । तुशदात् ऋणिद्रयापणेऽपि । यथाह वृहस्पतिः—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणद्रयापणे तथा ।

चतुष्पसार प्रतिभू शास्त्रे दृष्टो मनापिभि ॥

आहेको दर्शयामति सायुरेयोऽपरोऽत्रात् ।

दाताहमेनद् द्रविणमर्षवाम्यपरो वदेत् ॥ ”

इति । ‘ऋणिना दत्त द्रव्य मन्थरु वा अहं त्वा प्रापयिष्यामि’ इति यो वदेत् स चतुर्व्य प्रतिभूरित्यर्थः । दानस्य म्यत्रयत्रियतरान् अर्पणस्य ऋणिदत्तद्रयादिनिपयत्वान् भेदेनोपन्यास । व्यासोऽपि —

“लेभ्ये दृते वा द्विभ्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

इति । उत्तरौ दानार्पणप्रतिभुवौ । व्यासोऽपि—“ दानवादिप्रतिभुवौ दाप्यो तत्पुत्रौ तथा ” इति ।
नष्टस्यान्वेपणाय कालमाह कात्यायनः—

“ नष्टस्यान्वेपणार्थं तु दाप्य पक्षत्रय परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मेक्तत्र प्रतिभूर्भवेत् ॥ ”

इति । पक्षत्रयमिति तद्देशकालानुरूपकालेऽप्यलक्षणम् । तत्र च गृहस्पतिः—

“ नष्टस्यान्वेपणे नाल दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।
देशानुरूपेण पक्ष मास सार्धमथापि वा ॥ ”

इति । अथापि वेत्यनेन त्रिपक्ष एवोऽपि कालोऽभिहित । ‘ इतरस्य मुता अपि ’ इत्यनेन पूर्वमे मुता न दाप्या इत्युक्तम् । यथाह योगीश्वरः—

“ दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृत प्रात्ययिकोऽपि वा ।
न तस्युता ऋण दद्युर्दद्यादानाय च स्थित ॥ ”

इति । व्यासोऽपि—

“ विप्रत्यये लेखनदिव्यदर्शने वा वृत्ते सति ।
ऋण दाप्या प्रतिभुत्र पुत्र तेषा न दापयेत् ॥ ”

इति । गृहीतवन्मृतयोस्तु तयोरेपि मुता दाप्या । यथाह कात्यायनः—

“ गृहीत्वा वन्मृत यत्र दर्शनेऽभ्य स्थितो भवेत् ।
विना पित्रा धनात् तन्माहाप्यलन्नादण मुत ॥ ”

इति । दर्शनं प्रत्ययाद्युपलक्षणम् । विना पित्रा, प्रेते प्रेषिते वेत्यर्थः । मुता इत्यनेन पौत्रा न दाप्या ।
यथाह व्यासः—

“ ऋण धनानह पौत्र प्रातिभावागत मुत ।
सम दद्यात् तनुनी तु न दाप्यामिति निश्चय ॥ ”

इति । मन पुत्र, वृद्धिरहितमित्यर्थः । तयो पौत्रवनिर्भूयसो मुनी प्रेषितयो वृद्ध्याप्यलन्नादणमुत इति
यथ ऋणवगृह्यतन्मौ न दाप्यौ । प्रतिपुत्रान्माहृष्टिस्तानपिधानान् प्रतिपुत्र माहृष्टिस्तान्मन्वो । तथाच

कात्यायनः—

“ एतच्छास्त्रमिष्टाना दाप्यो वन्मृत इत्यर्थे ।
प्रेषिते तदुत नै विना तु मुते मन्व ॥ ”

इति । सर्वं सगृह्णन् । सम मूलमात्रकम् । अत्यापनादमाह कात्यायनः—

“ खादको विचहीन स्यात्प्रकोऽविचवान् यदि ।

मूल तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ ”

इति । खादक अग्रमणं । लग्नक प्रतिभू । अविचवानिति पदच्छेदः । उभयोर्निर्धनत्वे मूलमेव देयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

बह्वथेत् प्रतिभुयो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।

अर्थंश्चिशेषिते त्वेषु धनिकृच्छन्दतः क्रिया ॥ ४२ ॥

यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकृस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतो पष्ठोऽध्यायः

यदा त्वनेक प्रतिभुयः, तदा कथमित्यत्राह । यथेकस्मिन् प्रयोगे बहव प्रतिभुया भवन्ति, तदा ते यथाकृतम् ‘ अहमेतावत्, अहमेतावदर्थं दास्यामि ’ इति स्वम्बाभ्युपगतमर्थं दद्युः, “ सम स्यादधुतत्वत् ” इति न्यायात् । यदा तु समागतया विपमागतया वा अर्था न विशेषिः, सपूर्णा वापि प्रत्येकमभ्युपगत, तदा तेषु प्रतिभूषु धनिकृच्छन्दत धनिकृच्छया क्रिया अर्थादान इति, यस्मादिच्छेत् तस्मात् गृह्यं यदित्यर्थः । तदभावे तत्पुनादपीत्यर्थः । यथाह कात्यायनः—

“ ऋच्छयाप्रविष्टाना दाप्यो यन्मत्र दृश्यते ।

प्रेषिते तस्य सर्वं विग्रह त भूते समम् ॥ ”

इति । 'त्रिपक्षात् परतः' इति वचनात् अर्वाक् तत्सममेवेति ^१चन्द्रिकाचमत्कृतम् । इदमपि जनराज-
समक्षं दत्ते ;

“ प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । दापितः राज्ञा । प्रकाशं जनसमक्षम् । द्वैगुण्य परवृद्धेरुपलक्षणम् । यथाह
योगीश्वरः—

“ संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ”

इति । प्रतिदानापलापे दण्डमाह पितामहः—

“ यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैवानुगच्छति ।
धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥
कुर्याच्चेन् प्रतिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह ।
सोपसर्गस्तदा दण्डवो विवादे द्विगुणं दमम् ॥ ”

इति । सोपसर्गः सकुटुम्बः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीचसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामनेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डिनकृतौ विष्णुस्मृतिविद्वतो श्रीमत्या वैजयन्त्यां षष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

अथ लेख्यं त्रिविधम् ॥ १ ॥ राजसाक्षिकं ससाक्षिकम-
साक्षिकं च ॥ २ ॥

षष्ठाध्याये प्रतिपन्नार्थसाधनाय प्रमाणत्रयमुपन्यस्तम्—लिखित साक्षिण. समयक्रिया चेति । तद्वाख्यानायाध्यायत्रय क्रमेणारभते । तत्र सप्तमे लेख्य निरूपयति । अर्थत्वधिकार ; यदुक्तं लिखित प्रमाणमिति, तत् त्रिविधमित्यर्थः । यद्यप्यनेकविधमिदम्, विषयभेदात्; तथापि समाहनेपाधिर्त्रैविध्यात् त्रिविधम् । यथाह वृहस्पतिः—

“ राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद् बहुधा कृतम् ॥
भागदानऋषैराधिसन्निदासऋणादिभिः ।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥ ”

इति । सप्तपत्रमुपलक्षणम् ; “ राजपत्रं चतुर्भेदमष्टभेदं तु लौकिकम् ” इति स्मरणात् । तेनादि-
शब्देन जयपत्रशुद्धपत्रादीन्वपि गृह्यन्ते । त्रिविधम् ; शासनपत्रपरिहारेण । अत्र एव तेन सह चतुर्विंशति
पत्रसिद्धिः—

“ शासनं प्रथमं जयं जयपत्रं तथापरम् ।
आज्ञापनापनापत्रं राजपत्रं चतुर्विधम् ॥ ”

इति ॥ १ ॥

ता विना आह । राजा साक्षी वक्ष्यमाणप्रकारेण यन्मिन्, तत् राजसाक्षिकम् । राजसाक्षिकं
प्रथममुपन्यास्य. प्रमाणानिश्चयघेतनाय । यथाह व्यासः—

“ स्वहस्तं राज्ञानपत्रं तस्मात्तु गृहशासनम् ।
प्रमाणोत्तरमिष्टं हि यत्रहारायंमागतम् ॥ ”

इति । प्रमाणोत्तरम् ; उत्तरोत्तरमतिशयिनं प्रमाणमित्यर्थः । गृहशासनं शासनं चेत्यर्थे वक्तव्यः ; शासनम्
प्रथमनिश्चयान् । स्वहस्तं राज्ञानपत्रं जानन्दं वक्ष्यन्. तस्मात्तस्मात्तस्मात् । तस्मात्तस्मात्तस्मात् ॥ २ ॥

राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं^१ तदध्यक्षकरचिह्नितं^२
राजसाक्षिकम् ॥ ३ ॥ यत्र कचन घेन केनचिल्लिखितं साक्षिभिः
^३स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् ॥ ४ ॥ स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम्
॥ ५ ॥

तत्राद्य व्याचष्टे । राजेऽधिकरणे राजसभा । तस्या तेन राजा नियुक्तो य कायस्थ, तेन
कृतम् । तस्या सभाया योऽध्यक्ष प्राड्विवाक, तस्य करचिह्नेन युक्तं तत् राजसाक्षिकम् । यथाह
नारदः—

“ राज स्वहस्तसयुक्त स्वमुद्राचिह्नित तथा ।
राजक्रीय स्मृत लेख्य सर्वेष्वथेषु साक्षिमत् ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

द्वितीय व्याचष्टे । यत्र कचनेत्यनेन राजसभाया अनियम तेन गृहस्थादीना गृहादिष्वपि तत्
भवति । येन केनचिदित्यनेन राजनियुक्तकायस्थस्यानियम, तेन तदन्येनापि कृतं भवति । साक्षिभि
स्वहस्तेन ‘अहममुक साक्षी’ इत्यनेन चिह्नितं तत् ससाक्षिकम् । तद्विधिमाह याज्ञवल्क्यः—

“ य कश्चिदर्थो जिज्ञात स्वस्त्व्या तु परस्परम् ।
लेख्य तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥
समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकै ।
सत्रसञ्चारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मत मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रे परि लेखितम् ॥
साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुक साक्षी लिखेयुरिति ते समा ॥
उभयाभ्यधितेनेतन्मया ह्यमुकसनुना ।
लिखित ह्यमुकेनेति लेख्येऽन्ते निवेशयेत् ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

तृतीय व्याचष्टे । यदत्रमर्णन स्वहस्तेनेन लिखित, तत् असाक्षिकमपि प्रमाणम्, “ त्रिणापि साक्षिभि-
र्लेख्य स्वहस्तलिखितं तु तत् । तत् प्रमाणं स्मृतं सर्वम् ” इति याग्यस्मरणम् ॥ ५ ॥

१तत् बलात्कारितमप्रमाणम् ॥ ६ ॥ उपधिकृतानि^२ सर्वाण्येव
॥ ७ ॥ दूषितकर्मदुष्टसाक्षयङ्कितं ससाक्षिकमपि^३ ॥ ८ ॥ तादृग्वि-
धेन लेखकेन लिखितं च^४ ॥ ९ ॥ स्त्रीवालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्त-
भीतताडितकृतं च^५ ॥ १० ॥ देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षण-
मलुप्तप्रक्रमाक्षरं प्रमाणम्^६ ॥ ११ ॥

तस्याप्रामाण्ये वीजमाह । तच्चेत् बलेनोपधिना वा कारित, तदा अप्रमाणम्, “बलोपधिकृतादृते” इति
योगिसंख्यात् ॥ ६ ॥

द्वित्रिधस्थाप्यप्रामाण्ये वीजमाह । उपधिना उलेन कृतानि सर्वाण्येव लेख्यान्यप्रमाणम् ।
चकारात् मचादिदृष्टं च । यदाह नारदः—

“ मचाभियुक्तखीनाल-लात्कारदृष्टं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

ससाक्षिकस्याप्यप्रामाण्ये वीजमाह । दूषिता, लोभादिहेतुभिर्वादिना । कर्मदुष्टा, चैर्यादिकर्मभिर्भे-
दव्यमेव दुष्टा । तादृशे साक्षिभि यदङ्कितं, तत् ससाक्षिकमप्यप्रमाणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ दूषितो गृहितं साक्षी यत्रेको विनिवेशितः ।
कूटलेख्यं तु तत् प्राहुर्लेखके चापि तादृशे ॥ ”

इति ॥ ८ ॥

त्रिंशत् तादृग्विधेन वादिना दूषितेन स्वयं दुष्टेन वा लेखकेन यदलिखितं, तदप्यप्रमाणम् ।
चकारात् धनिकादिदोषेणाप्यप्रामाण्यम् । यथाह शान्त्यायनः—

“ साक्षिदोषाद्भवेद् दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिसम्यापि वा दोषात् तथा धारणिस्य च ॥ ”

इति । धनिकदोषं दुष्टाशयत्वम् ॥ ९ ॥

त्रिंशत्, स्त्री जातिमात्रम्, गोपशौण्डिकादिर्त्विज्यतिरेकेण वा । बाल जा पेडशाद्वर्णात् । अस्वतन्त्र
वीरतो पित्रो^७ सुत, कामादिश्च । मत्त मद्रनायद्रयेण । जन्मस्य प्रहादिना । भीत रानादिभ्यः । ताडित

^१ From here to Sutra 8 omitted in F

^२ दुष्टम विद्वमनि—उ

^३ भाव for भा—त्र ट, पणित for गणित

^४ पुत्र—ग ट

^५ दृषाक्ष सन एत—त्र, ट

^६ त on itted in त्र

^७ प्रमाणमत्र—त्र, ट

कशादिना । पीडित इति पाठे निग्रहादिनेत्यर्थः । एतैः कृतं लिखितमप्रमाणम् । तत्र स्त्रीबालव्यासानामस्वा-
तन्व्यात् स्वातन्त्र्येण कृतमप्रमाणम् ; स्वामिसमत्या कृत प्रमाणमेव । चकारात् प्रवासस्थितानां च । यथाह
बृहस्पतिः—

“ उन्मत्तजडवाल्यानां राजभीतप्रवासिनाम् ।
अप्रगल्भभयार्तानां लेख्य हानिमवाप्नुयात् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

तर्हि कीदृशं तत् प्रमाणमित्यत आह । यस्मिन् देशे येन प्रकारेण स्वहस्तेन परहस्तेन वा लेख्यं
क्रियते, तत् तथा कृत देशाचाराविरुद्धम् । यथाह नारदः—

“ लेख्य तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृत तथा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ ”

इति । व्यक्त स्पष्टम् । अधिकृतस्य प्रक्रान्तस्य क्रयविक्रयाधानदानादेः लक्षणमुद्धारो यस्मिन् तत् व्यक्ताधि-
कृतलक्षणम् । व्यक्ताधिविधिलक्षणमिति पाठे व्यक्त स्पष्टम् ; आधिविधेराधीकरणस्य लक्षण गोप्यभोग्यकृत-
कालाकृतकालादि यस्मिन्नित्यर्थः । क्रमः अर्थानां पदानां च पौर्वापर्यम् । अक्षराणि वर्णा । क्रमश्चाक्षराणि च
क्रमाक्षराणि ; न लुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिस्तत् अलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवभूतं लिखितं प्रमाणम् । नात्र राज-
शासनवत् साधुशब्दानियमः । तेन प्रातिस्विकदेशभाषयापि तस्मिद्धिः ; देशाचाराविरोधान् । यत् अनेवविधं
तत् अप्रमाणमित्यर्थात् सिद्धम् । यथाह कात्यायनः—

“ देशाचारविरुद्धं यत् सदिग्व्य क्रमवर्जितम् ।
कृत्नमस्यामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः^१पत्रैरेव च युक्तिभिः ।
संदिग्धं साधयेद्वेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः^२ ॥ १२ ॥
यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
त्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तमोऽध्यायः

१तत् बलात्कारितमप्रमाणम् ॥ ६ ॥ उपधिकृतानि^२ सर्वाण्येव
॥ ७ ॥ दूषितकर्मदुष्टसाक्षयङ्कितं ससाक्षिकमपि^३ ॥ ८ ॥ तादृग्बि-
धेन लेखकेन लिखितं च^४ ॥ ९ ॥ स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्त-
भीतताडितकृतं च^५ ॥ १० ॥ देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षण-
मलुप्तप्रक्रमाक्षरं प्रमाणम्^६ ॥ ११ ॥

तस्याप्रामाण्ये वीजमाह । तच्चेत् बलेनोपधिना वा कारित, तदा अप्रमाणम्, “बलेपधिकृतादृते” इति
योगिस्रणात् ॥ ६ ॥

द्विप्रिस्थाय्यप्रामाण्ये वीजमाह । उपधिना छलेन कृतानि सर्वाण्येव लेख्यान्यप्रमाणम् ।
चकारात् भवादिकृतं च । यदाह नारदः—

“ मत्तभियुत्तर्खीबालालात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपनिष्कृतं तथा ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

समाक्षिकस्याप्यप्रामाण्ये वीजमाह । दूषिता, लोभादितेतुभिर्वादिना । कर्मदुष्टा, चैर्यादिकर्मभियं
म्वयमेव दुष्टा । तादृग्ने साक्षिभि यदङ्कितं, तत् ससाक्षिकमप्यप्रमाणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ दूषितो गहित साक्षी यत्रेहो निनिवेशित ।
कृतलेख्यं तु तत् प्राहुर्लेखक चापि तादृशे ॥ ”

इति ॥ ८ ॥

किंच तादृग्बिधेन वादिना दूषितेन म्वयं दुष्टेन वा लेखकन यदङ्कितं, तदप्यप्रमाणम् ।
चकारात् धनिकादिद्रव्याप्यप्रामाण्यम् । यथाह शान्तायनः—

“ साक्षिदपाद्रवेद् दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिसस्यापि वा दोषात् तथा धारणिस्य च ॥ ”

इति । धनिकृतेषु दुष्टाण्यम् ॥ ९ ॥

किंच, सा वातिमानम्, गोपनीण्डिकादिन्वयतिरेक्षणं वा । बाल आ पंडिताद्वर्गात् । अस्वतन्त्र
भयान्ते पित्रोः सुत, दागादिश्च । मरु मरुनायद्रव्येण । उन्मत्त महादिना । भीम राजादिभ्यः । तदिति

१ From here to 5 tra 8 omitted in ५

२ दुष्टमिति—

३ ५ for ५—५ ८, ९ for ९

४ पत्र—५ ८

५ दृष्टम् मा ५२—५ ८

६ ७ omitted in ५

७ प्रमाणम्—५ ८

कशादिना । पीडित इति पाठे निग्रहादिनेत्यर्थः । एतैः कृतं लिखितप्रमाणम् । तत्र स्त्री बालदासानामस्वा-
तन्व्यात् स्वातन्त्र्येण कृतमप्रमाणम् ; स्वामिसमत्या कृतं प्रमाणमेव । चक्ररात् प्रवासस्थितानां च । यथाह
बृहस्पतिः—

“ उन्मत्तजडवाल्यानां राजभीतप्रवासिनाम् ।
अप्रगल्भभयार्तानां लेख्यं हानिमवाप्नुयात् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

तर्हि कीदृशं तत् प्रमाणमित्यत आह । यस्मिन् देशे येन प्रकारेण स्वहस्तेन परहस्तेन वा लेख्यं
नियते, तत् तथा कृतं देशाचाराविरुद्धम् । यथाह नारदः—

“ लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ ”

इति । व्यक्त स्पष्टम् । अधिकृतस्य प्रकान्तस्य क्रयविक्रयाधानदानादेः लक्षणमुद्धारो यस्मिन् तत् व्यक्ताधि-
कृतलक्षणम् । व्यक्ताधिविधिलक्षणमिति पाठे व्यक्त स्पष्टम् ; आधिविधेराधीकरणस्य लक्षणं गोप्यभोग्यकृत-
कालाकृतकालादि यस्मिन्नित्यर्थः । क्रमः अर्थानां पदानां च पौर्वापर्यम् । अक्षराणि वर्णाः । क्रमश्चाक्षराणि च
क्रमाक्षराणि ; न लुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिस्तत् अलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवभूतं लिखित प्रमाणम् । नात्र राज-
शासनवत् साधुशब्दनियमः । तेन प्रातिस्विकदेशभाषयापि तत्सिद्धिः ; देशाचाराविरोधान् । यत् अनेवविधं
तत् अप्रमाणमित्यर्थात् सिद्धम् । यथाह कात्यायनः—

“ देशाचारविरुद्धं यत् सदिग्धं क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुप्यति ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः ^१पत्रैरेव च युक्तिभिः ।
संदिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः ^२ ॥ १२ ॥
यत्रर्णा धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
त्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तमोऽध्यायः

^१ पाठैरेव—ज, झ, ठ.

^३ श्रीवैष्णवे—क, झ ; श्रीवैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तम प्रकरणम्—ज.

सद्विद्ये लेख्ये निर्णयेऽप्यायमाह । यत्तु कूटमकूटं वेति लेख्यं सद्विद्यते, तत् तत्कृतैर्वर्णैः तद्विहितैः पत्राक्षरैः, तत्कृतैः चिह्नैः श्रीकारादिभिः, तत्कृतैः पत्रैः पत्रान्तरैश्चाक्षरसादृश्यनिरूपणेन, युक्तिभिः तर्कैः 'अनयोरेवंविधो व्यवहारोऽस्मिन् देशोऽस्मिन् काले संभाव्यते' इत्यादिभिः, तथा तस्मिन् पत्रे या युक्तयः लिखनपरिपाटयः, तासां प्रतिरूपितानि सदृशलिखितानि, तैश्च साधयेत् । एतच्च साक्षिरहितस्वहस्तलिखित-पत्रसदेहे द्रष्टव्यम् ।

“ साधयेद्दस्तसदेहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तद्विद्यनिर्णयः ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ १२ ॥

इदानीमन्यकृत्ससाक्षिकपत्रसदेहे निर्णयमाह । यत्र तु ऋणी अधमर्णः, धनिकः उत्तमर्णः, साक्षी वक्ष्यमाणः, लेखकः पूर्वोक्तो वा म्रियते, तत्र तेषां स्वहस्तैः 'मत्तं मेऽगुरुपुत्रस्य' 'अत्राहममुकः साक्षी' 'लिखितं मयामुक्तेन' इति तत्स्वहस्तलिखितैः पत्रान्तरैर्वा तत्कृतैः तद्विद्यं प्रसाधयेत् शोधयेत् । यद्यपि उत्तमर्णाधमर्णयोः एकस्मिन् पत्रे न स्वहस्ताक्षरसम्भवः, तथापि “ धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिनिहितम् ” इति धनिनोऽपि लिखनसम्भवात् तन्निर्णयायोपादानमिति न दोषः । यथाह कार्यायनः—

“ अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विगुध्येतु न सशयः ॥ ”

इति ॥ १३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीपतिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवामिधर्माधिकारि'रामपण्डितात्मज श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ 'विष्णुस्मृतिविवृतौ' श्रीमत्वां वैजयन्त्यां सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

अथासाक्षिणः ॥ १ ॥ न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपरा-
धीनस्त्रीवालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मताभिः शस्तपतितक्षुत्तृष्णार्त-
व्यसनिरागान्धाः ॥ २ ॥

लेख्यं निरूपितं सप्तमे । अष्टमे साक्षिणो निरूपयति । तत्र विहितासमवे प्रतिपिद्धवर्जोपादानाया-
साक्षिणः प्रतिजानीते । अथेति धरावधानदानाय प्रतिज्ञा । तत्र पुनर्वैक्ष्यमाणेषु राजादिषु साक्षिविरुद्धत्वा-
भिधानेन साक्षिबर्माणां कर्मण्यतानिर्देश्यताप्रष्टव्यतानां तत्र तत्रासिद्धेः प्रत्येकनिषेध उच्यते । स च तत्र तत्र
वचनैः स्पष्टयिष्यते । असाक्षिताप्रयोजकनिमित्तवहुत्वेन बहुवचनम् । यथाह नारदः—

“असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्तिमृतान्तरः ॥
श्रोत्रियाद्या वचनतः स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥
स्वयमुक्तिस्त्वनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमुर्षुश्रावितादृते ॥
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुर्दाहृतः ॥
स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कित्वा वधकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥
साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः ॥
स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥
योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥” •

इति । यस्मिन्नर्थे यस्य साक्षित्वमुद्गावनीयं, तस्मिन्नर्थे स्वाश्रावित एवार्थिनि मृने कुत्रार्थे साक्षित्वं वदत्वित्यसाक्षी स इत्यर्थः । परं तु “मुमुर्षुश्राविनादृते” ; मुमुर्षुणापि पित्रादिना ये श्राविताः पुत्रादीनाम् ‘अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिणः’ इति, तत्र तु तेऽपि भवन्ति ॥ १ ॥

तानेतानमाक्षिणः साक्षिष्याह । राजा महीपतिः । राजग्रहणं तत्पुरुषस्याप्युपलक्षणम् ; “कुहकः प्रत्यवसितन्मन्करो राजपूरुषः” इति नारदस्मरणात् । ननु,

“ग्रामश्च प्राड्विवाश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥”

इति नारदेन राजपुरुषयोरपि साक्षित्ववचनात् कथं राजोऽसाक्षित्वमनेनोच्यते ? सत्यम् ; “न श्रोत्रियो न लिङ्गस्यो न मङ्गेष्यो विनिर्गमनः” इति तदेवानुपदं स्पष्टयिष्यते । तस्माच्चत्र साक्षिणः कर्तव्याः, तत्र राजपुरुषव्यतिरिक्ता इति निर्गलितोऽर्थः । इदमप्यराजगामिनि कार्यं । राजगामिनि तु राजादयोऽपि साक्षिण इति न कापि विरोधः । श्रोत्रियाः अन्यापनैकवृत्तयः । प्रत्रजिवाः सन्यासिनः । क्रित्वाः दूनकारिणः । तस्कराः चौराः । परार्थिनाः दामाद्याः । स्त्रीं जानिमात्रेण । बाल आ षोडशात् । साहसिकः त्रिविधसाहसकारी । अतिदृढः अशीत्युर्ध्वैश्वर्यम् ; दुसस्मृतिश्चेत् । जसुसम्मुनिश्चेत् साध्येव ;

“स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।

यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदार्ढ्याणापि कालेन स साक्षी भाक्ष्यमर्हति ॥”

इति नारदस्मरणात् । मत्तः मदनीयद्रन्धेण । उन्मत्तः वातादिना । अभिगन्तः महापानकादिना । पतितः ब्रह्मदृष्ट्यादिना । क्षुब्धुः युभुजाः ; वृष्णा पिपासा ; नान्यामातः पीडितः । व्यमनी पितृमरणादिव्यमनरान् ; मृगयाद्यष्टादशव्यमनरान् वा । रागः त्रिषवाभियापः ; तेनाभ्याः चिम्भृतान्यकरणः । इत्येते अमाक्षिणः । पदुपचनान् पित्रा पित्रदमानार्थिना ग्रहणम् । यथाह शार्दूलः—“पित्रा विरदमानो गुरुतुल्यवामी परिनाजकुरानप्रमथनिर्भ्रन्था अमाक्षिणः” इति । नन्वसाक्षित्वं प्रकृत्य निषेधरचन राजादीनां साक्षित्वमेव मन्यतीति चेन्न ; न ; सनिहितराजादिमाक्षित्वनिषेधोपरती व्यसहितासाक्षित्वनिषेधानौचित्यात् ; तथाप्ये साक्षिरचनपतिज्ञानरानुपपत्तेः ॥ २ ॥

रिपुमित्रार्थसंयन्त्रिचिकर्मदृष्टदोषसहायाश्च ॥ ३ ॥ 'अनि-
दिष्टस्तु साक्षित्वे यद्योपेत्य त्रयात् ॥ ४ ॥ एकधासाक्षी ॥ ५ ॥
स्तेपमाहमयागदण्डपारुण्यसंग्रहणेणु साक्षिणो न परीक्ष्याः ॥ ३ ॥

किंच, रिपु अमित्र । मित्र सुहृत् । अर्थसवन्धी विवादविपयाथसवन्धी । विकर्मा लोकवेद-
विरुद्धकर्मासक्त । दृष्टदोष दृष्टमित्यवचन । सहाय भृत्यादि । चकारादन्येऽपि । यथाह कात्यायनः—

“ तद्बृत्तिनीविनो ये च तत्सेनाहितकारिण ।
तद्धन्धुमुहृदो भृत्या आसास्ते तु न साक्षिण ॥ ”

इति । एते न साक्षिण ॥ ३ ॥

किंच, य पुन साक्षित्वेनानिर्दिष्ट एव ‘अह साक्षी’ इत्युपेत्य नूयात्, सोऽपि न साक्षी । चकारात्
अनाहृतादिग्रहणम् । यथाह कात्यायनः—

“ य साक्षी नेत्र निर्दिष्टो नाहृतो नापि चोदित ।
नूयान्मन्येति तथ्य वा दण्ड्य सोऽपि नराधम ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

विवक्षितसख्याज्ञानाय परिशेषमाह । एक , चकारात् द्वो वा असाक्षिणौ । यथाहासाक्षित्वाधिकारे
नारदः—“युग्मेरुश्रोत्रियाचारहीनक्रौञ्चकुशीलना ” इति । युग्म द्वो । एक प्रसिद्ध । प्रतिज्ञावाक्यात्
निषेधवचनाच्च तत्रानुवृत्त्या अनिर्देश्याकर्तव्यसाक्षित्वसिद्धावपि पुनरसाक्षित्ववचन प्रष्टव्यतानिषेधाय ।
अनेन च एकाद्वनिषेधेन त्रिप्रभृतय साक्षिणो भवन्तीत्युक्त भवति । यथाह बृहस्पतिः—

“ नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।
उभौ वा श्रोत्रियो ज्ञातौ नैक पृच्छेत् कदाचन ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

उक्तरक्ष्यमाणदोषगुणयो कचिदपवादमाह । स्तेयादीन्पुलकक्षणानि । तेषु साक्षिणो गुणदोषर्न
परीक्षणीया । यथातथाभूता साक्षिणो भवन्त्येव । पर तु बालाद्वीनुपलभ्यमानदृष्टदोषान वर्णयेत् । यथाह
नारदः—

“ असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनेकृतिकादय ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिण ॥
तेषामपि न बाल स्यान्नेको न स्त्री न कूट्टृत् ।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥
बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूट्टृत् ।
विब्रूयुर्वान्धवा स्नेहाद्वेरनिर्यातनादरि ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

इति । यस्मिन्नर्थे यस्य साक्षित्वमुद्भावनीय, तस्मिन्नर्थे स्वाश्रावित एवार्थिनि मृते कुत्रार्थे साक्षित्ववद्वि-
त्यसाक्षी स इत्यर्थः । परं तु “मुमूर्षुश्रानिनादते”, मुमूर्षुणापि पित्रादिना ये श्राविता पुत्रादीनाम्
'अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण' इति, तत्र नु तेऽपि भवन्ति ॥ १ ॥

तानेतानसाक्षिणं साक्षिष्याह । राजा महीपति । राजग्रहणं तत्पुरपस्याप्युपलक्षणम्, “कुहक
प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः” इति नारदस्मरणात् । ननु,

“ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणं समुदाहृता ॥”

इति नारदेन राजपुरुषयोरपि साक्षित्ववचनात् कथं राजोऽसाक्षित्वमनेनेच्यते? सत्यम्, “न श्रोत्रियो न
लिङ्गस्थो न सङ्गम्यो विनिर्गतः” इति तदेवानुपदं स्पष्टयिष्यते । तस्माद्यत्र साक्षिणं कर्तव्या, तत्र
राजपुरुषयोरितरिक्ता इति निर्गलितोऽर्थः । इदमप्यराजगामिनि कार्ये । राजगामिनि तु राजादयोऽपि
साक्षिण इति न कापि निरोधः । श्रोत्रिया अन्यापनेऽनृत्तयः । प्रव्रजिता सन्यासिनः । क्रिवा द्यूतकारिणः ।
तस्करा चोरा । परार्थिना दासाद्याः । स्त्री जातिमात्रेण । बाल आषोडशात् । साहसिकं त्रिविधसाहसकारी ।
अतिदृढः अशीत्यूर्ध्वगच्छः, लुप्तस्मृतिश्चेत् । अलुप्तस्मृतिश्चेत् साक्ष्येन,

“स्मृत्यपेक्ष हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जना ।

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदायणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥”

इति नारदस्मरणात् । मत्तं मदनीयद्रयेण । उन्मत्तं वातादिना । अभिशक्तं महापातकादिना । पतितं
प्रसन्नहत्यादिना । लुप्तं बुभुक्षितं, नृपणा पिपासा, तान्यामात पीडितं । व्यसनी पितृमरणादिव्यसनवान्,
मृगयाद्यष्टादशमनवान् वा । रागं विषयाभिलाषं, तेनान्धा विस्मृतान्यकरणया । इत्येते जसाक्षिणः ।
चतुर्वचनात् पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्खः—“पित्रा विवदमानो गुरुतुलवासी परित्राचरु-
वानप्रम्यनिर्ग्रन्था जसाक्षिणः” इति । नन्यमाक्षित्वं प्रम्य निरोधमचन राजादाना साक्षित्वमेव गमयतीति
चेत्, न, सनिहितराजादिमाक्षित्वनिरोधपक्षौ यद्विहासाक्षित्वनिरोधानौचित्यात्, तथात्वे साक्षिचन-
प्रतिज्ञान्तरानुपपत्तेः ॥ २ ॥

रिपुमित्रार्थसचन्धिक्रमदृष्टदोषसहायाश्च ॥ ३ ॥ ^१अनि-
दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपेत्य नृयात् ॥ ४ ॥ एकश्चासाक्षी ॥ ५ ॥
स्तेपमाहसराग्दण्डपारुष्यसग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः ॥ ६ ॥

“ बहव मुखमेधन्ते हते यस्मिन् वसुधरे ।
तस्मिन् हते न दोषोऽस्ति पातक नोपपातकम् ॥ ”

इति महाभारतात् । वर्णपद प्राणिमात्रोपलक्षणम् । वधपद च स्रष्टान्तरोपलक्षणम् । तथाच तत्रैव—

“ प्राणात्यये त्रिवाहे च सर्वेजातिरध्यात्यये ।
कर्मण्यभिप्रवृत्ते च प्रयोक्तव्य मृषा भवेत् ॥ ”

इति । सर्वेषां प्राणिना वधे ज्ञातीना चात्यये विद्महे जातिभ्रशादो वा मृषा वदेदिति योज्यम्, अन्यथा गोपगदावनृतनभाणामप्रसङ्गेन गोवधापत्ते । ऋग्मणि, उरुर्मादो । अभिप्रवृत्ते, उत्पाद्यमाने ॥ १५ ॥

इह “ नानृत वदेत् ” इत्येक सामान्यवचनम्, “ साक्ष्य नानृत वदेत् ” इत्यपर विशेषवचनम् । तत्र विशेषवचननिषिद्धमनृतवचनमत्राभ्यनुज्ञातम् । सामान्यनिषेधातिक्रमनन्यप्रत्यवायस्तु कथं नश्येदित्यत आह । तस्यानृतवचनजन्यप्रत्यवायस्य पावनाय परिहाराय कूष्माण्डोमि “ यद्देवा देवहेडनम् ” इत्यादिमि ऋग्मि बोधायनोच्चरीत्या आज्यमग्नौ जुहुयात् । कूष्माण्डोग्रहणं वरुणदेवत्यसारस्वतचरुणामप्युपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“ कूष्माण्डेर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यूचा वा वारुण्या तृचेनावदेवतेन च ॥ ”

इति । “ उदुत्तम वरणं पाशम् ” “ आपो हि ष्ठा मयोभुव ” इति । योगीश्वरोऽपि—

“ वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृत वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरु सारस्वतो द्विनै ॥ ”

इति । द्विचग्रहणेन द्विजानुलोमा अपि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

^१शूद्र एकाहिक गोदशकस्य ग्रासं दद्यात् ॥ १७ ॥ स्वभाव-
विकृतौ मुखवर्णविनाशेऽस्यद्वप्रलापे च कूटसाक्षिण विद्यात् ॥ १८ ॥

शूद्रस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह । शूद्रश्चेदुक्तविषयेऽनृत वदेत्, तदा दशभ्यो गोभ्य एकस्मिन्नहनि वृत्तिचक घासादिग्रासं दद्यात् । शूद्रग्रहणं प्रतिलोमचानामप्युपलक्षणम्, “ शूद्राणां तु सधर्माणं सर्वेऽप-
ध्वसता स्मृता ” इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

कूटसाक्षिलक्षणमाह । स्वभावेन, न भयादिना, या विकृतिः, तस्या सत्या कूटसाक्षिण विद्यात् । सा च त्रिविधा—कायिकी वाचिकी मानसिकी चेति । तत्र कायिकी विकृतिः सुरसर्पस्य स्वाभाविकस्य विनाशः, अन्यथाभाव इयामता श्वेतता वा । वाचिकी विकृतिः असनद्धप्रलापः, असनद्धस्य प्रवृत्तानुपयुक्तस्य प्रलापः

यद्वाक्य तस्य श्रोतार प्रमाण प्रमाणत्वेन निर्देश्या । एते चोत्तरसाक्षिण इति व्यवहियन्ते । यथाह
बृहस्पतिः—

“ यत्र साक्षी दिश गच्छेन्मुमुर्षुर्या यथाक्रमम् ।

अन्य सश्रावयेत् तु विद्य दुत्तरसाक्षिणम् ॥ ”

इति ॥ १२ ॥

समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा ॥ १३ ॥ साक्षिणश्च सत्येन
पूयन्ते ॥ १४ ॥ ^१वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन^२ ॥ १५ ॥ तत्पावनाय
कृशमाण्डीभिर्द्विजोऽग्निं घृतेन^३ जुहुयात् ॥ १६ ॥

साक्षित्वनिमित्तं निमित्त्यत आह । यो निष्पद्यमाना क्रिया दानविक्रयादिका समक्ष पश्यति, यो वा
क्रियाकर्तृभ्यः क्रिया ‘ मयेदं दत्तम् , विक्रीतं च ’ इत्यदिना शृणोति, स साक्षी, “ समक्षदर्शनं त् साक्ष्य
श्रवणाच्चैव सिध्यति ” इति मनुस्मरणात् । वाशब्द प्रमाणान्तरेणाप्यनुभव गमयति । यथाह नारदः—

“ सदिरूपेण च कार्येषु द्वयोर्यदमानयो ।

दृष्टश्रुतानुभूतार्थात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ ”

इति । दृष्ट प्रत्यक्षण । श्रुतमर्थप्रत्यर्थिसाध्यादिवाक्ये । अनुभूतमनुमानोपमाभ्याम् ॥ १३ ॥

साक्षिभिः साक्ष्यं ऋथं देयमित्यत आह । साक्षिणः सत्यवचनेन दोषभाजो न भवन्ति, “ सत्येन
शुच्यन्ते वाक्यम् ” इति स्मरणात् । यत्तु “ स्वर्गं सत्यवचने, विपर्यये नरकः ” इति गौतमवाक्यं,
तदसत्यवचननिमित्तपूर्वापार्णितसुवृत्तनाशाभावे तज्जन्यस्वर्गप्रतिपादनपरम्, न तु साक्ष्ये सत्यवचनजन्यस्वर्ग-
प्रतिपादनम्, तत्र गति तस्य साम्यतया अवचने दोषश्रवणानुपपत्तेः । यथाह स एव— “ अवचनेऽन्यथा-
वचने च दोषिणः स्युः ” इति । यद्यपि “ सत्यं ज्ञेयम् ” इति सामान्यवाक्यात् प्रथमं “ साक्ष्यं
सत्यं ज्ञेयम् ” इति वचनं प्रथमेनान्तरं त्रिना न पर्यस्यति, तथापि सामान्यप्रयोजनभ्येन विषयविशेषे-
णातिशयः कल्प्यः, न स्वर्गः, गौरवान् साम्यत्वापरंश्चेत्यान्ता तावत् ॥ १४ ॥

सत्यवचनस्य पवित्रपरादमाह । वर्णां श्रेयारुण्यर्थात्तस्यामा, ते विद्यन्ते येषां ते वर्णिनः प्रथमं
धर्मियनिर्दूश्यात् । तेषां यत्र सत्यवचनं कथं भवति, तत्र साक्षिणः अनृतवचनेन पूयन्ते दोषभाजो न भवन्ति ।
परं तु पार्थिवगो वरं त्रिना । यथाह गौतमः— “ नानृतवचने दोषो जीवनं च तदधीनं, न तु पार्थिवगो
धीनम् ” इति । पापारामं पापवचनं कथं तु अनृतवचने न दोष इति न, किंतु दोष एव । तस्मात्परं
नयनेन सत्तन्वमित्यर्थः ,

अनेन कृतशपथानिति वैश्यशूद्रशूद्रसमब्राह्मणविषयमेवावतिष्ठते, “ शपथंनैके सत्यकर्म । तद्देवराज-
ब्राह्मणससदि स्यादब्राह्मणानाम् ” इति गौतमस्मरणात् । शूद्रसमान् विप्रानाह मनुः—

“ गोरक्षमान् वाणिजकास्तथा कारुशूलवान् ।
प्रेष्यान् वार्धुपिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

साक्षिणश्च श्रावयेत् ॥ २४ ॥ ये महापातकिनां लोका ये
चोपपातकिनां^१ ते कूटसाक्षिणामपि ॥ २५ ॥ जननमरणान्तरे
कृतसुकृतहानिश्च ॥ २६ ॥ सत्येनादित्यस्तपति ॥ २७ ॥ ^२सत्येन
^३भाति चन्द्रमाः ॥ २८ ॥ सत्येन वाति पवनः ॥ २९ ॥ सत्येन
भूर्धारयति ॥ ३० ॥ सत्येनापस्तिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥ ^४सत्येनाग्निः
॥ ३२ ॥ खं च सत्येन ॥ ३३ ॥ सत्येन देवाः^५ ॥ ३४ ॥ सत्येन
यज्ञाः ॥ ३५ ॥

शपथस्वरूपमाह । वक्ष्यमाण वाक्यमुक्त्यक्षणात् साक्षिण श्रावयेदित्येष एव शपथ ॥ २४ ॥
किं श्रावयेदित्यत आह । महापातकिनो ब्रह्महादय । उपपातकिनो गोघ्नादय । तेषां ये लोकास्ते
मिव्यासाक्षिणामपि भवन्ति ॥ २५ ॥ किंच जन्मारभ्य आमरण कृतस्य सुकृतस्य नाशश्च मिव्यासाक्षिणाम्
॥ २६ ॥ साक्षिणा सत्यानुसरणाय तत् प्रशंसति । योऽयमादित्ये तेज प्रभाव, स सत्यफलमित्यर्थ ॥ २७ ॥
भान शोभातिशय ॥ २८ ॥ वान वहनशक्ति ॥ २९ ॥ धारण धारणशक्ति ॥ ३० ॥ अपा सरित्समुद्र-
मुना स्थान प्रखरतरार्कक्रनिकरसत्पशैःऽप्यशोषणम् ॥ ३१ ॥ तिष्ठति, स्थानमत्र दाहशक्ति ॥ ३२ ॥
आकाशस्य स्थिति निश्चलमवस्थानशक्ति ॥ ३३ ॥ देवानां देवनशक्ति ॥ ३४ ॥ यजानामग्निशोमादीनां
परलोके फलजननशक्ति ॥ ३५ ॥

अश्वमेधसहस्रं च^६ सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ३६ ॥
जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये^७ तूष्णींभूता उदासते ।
ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन चाप्यथ ॥ ३७ ॥

१ पातकिना—र ग ट

३ आभाति—ठ

५ वेदा—ठ

२ This Sutra comes after the next Sutra in र ग, ट

४ This Sutra omitted in क

६ तु सत्येन—ज

७ साक्ष्यं—ठ

मुहुर्भाषणम् । चकारान् मानसिकी च निवृत्तिः प्रतिभावयादान परवाक्यानाकरणं चेत्यादि । साक्षीत्युप-
लक्षणम् । तेनार्थिप्रत्यर्थिनोरप्यन्यतरो यथेव विकारवान्, तदा दुष्टो ज्ञेयः । यथाह योगीश्वरः—

“ देशाद्देशान्तरं याति सृङ्गी परिलेडि वा ।
ल्लाट म्विद्यते यस्य मुखं वैशर्षमेति च ॥
परिशुष्यत्सलद्धान्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथेष्टौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्भिः कृति गच्छेन्मनोवाक्पायकर्मभिः ।
अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा स दुष्टः परिनीर्तितः ॥ ”

इति । विद्यादित्यनेन चतेषां लक्षणानां दुष्टताज्ञापकत्वम्, न प्रमापकत्वमित्युक्तम्, स्वाभाविकनेमिचित्क्यो-
र्भिन्नोपम्य दुर्ज्ञेयत्वात् । ततश्च तद्वचनान्निर्णयभावमात्रम्, न दण्डादिः प्रमाणीतं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

साक्षिणश्चाहृयादित्योदये कृतशपथान् पृच्छेत् ॥ १९ ॥
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् ॥ २० ॥ सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् ॥ २१ ॥
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यम् ॥ २२ ॥ सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ॥ २३ ॥

साक्षिणश्च ऋदा कथं पृच्छेदित्यत आह । पूर्वोक्तान् साक्षिणः सभान्तः समाहूय आदित्योदये
सति पूर्वाह्निं एव वृत्तवक्ष्यमाणशपथान् प्रवृत्तमर्थं प्राङ्मिमांशुः पृच्छेत् । यथाह नारदः—

“ सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्धिः ।
प्राङ्मिमांशोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ।
उदहमुगान् प्राङ्मुगान् वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

प्रश्नकारमाह । ‘ अस्मिन् निषये यन् त्वं जानासि, तन् ब्रूहि ’ इति ब्राह्मणं पृच्छेत् । प्रश्नानुसृष्टौ
पुनरेवमप्युच्यते वचननिषेधायम् ॥ २० ॥

‘ अस्मिन् निषये मयं ब्रूहि ’ इति राजन्यं पृच्छेत् ॥ २१ ॥

‘ गोवीजकाञ्चनानि ते निष्कृतानि ’ इति शापितं वैश्यं पृच्छेत् ॥ २२ ॥

मर्षं पद्यनिर्देशापर्यन्तं, प्रकृत्यन्तानि पद्यापि मशपातकानि तेषां शापितं शूद्रं पृच्छेत् ।
मर्षशब्दार्थं निर्वचयाम । तुल्यतां वक्ष्यमाणानां पातकान्तर्गातां शूद्रममत्राह्वयानां च ॥ २३ ॥

साक्षिप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह । नराधिप राजा प्राङ्निवासे वा साक्षिणा द्वेषे विप्रतिपत्तौ बहुत्व प्रतिगृहीत्वात्, बहुना वचन प्रमाणीकुर्यात् । समेषु समसख्याकेषु पुन साक्षिगुणे अचयनादिभि उच्छ्रष्टान् प्रमाणीकुर्यात् । यदा पुन गुणिना चेर द्वेष, तदा द्विनोत्तमान् ब्राह्मणानन प्रमाणीकुर्यात्, न बहुगुणिनोऽपि क्षत्रियादीन् । ब्राह्मणाना साम्येन विप्रतिपत्तौ गुणवत्तत्वेन निर्णय, " गुणिद्वेषे तु वचन ब्राह्म ये गुणवत्तमा " इति योगिसरणात् । यत्तु भेदादसाक्षित्वम्, तन् जातिगुणसंग्रामसाम्येना-
गृह्यमाणत्रिगोपविषयम् ॥ ४० ॥

कूटसाक्षिभिराभिमानस्य प्रयोजनमाह । यस्मिन् यस्मिन् ऋणादानादौ निरादे विप्रतिपत्तेऽर्थे हृष्टमाक्षी मिथ्या वदेत्, तत्तत् कार्यं निरर्तत न साध्येत । कृतमप्यकृतमसिद्धं न्वान् । हृष्टमाक्षी च नापद्वार दण्डनीय ॥ ४१ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठमशासतसश्रीमोण्डपनायकात्मनश्रीतम्पणनायकापरनामयेव
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिन्मार्गिनारि'रामपण्डितात्मन'नन्द-
पण्डितकृतो विष्णुस्मृतिविटतो श्रीमत्या वेजयन्त्यामष्टमोऽध्याय

एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ॥ ३८ ॥

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्य ^१ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ३९ ॥

सत्याधिक्ये हेतुमाह । सहस्राश्रमेवचन्युद्धतेन तोल्यमान सत्यमेवातिरिच्यते , तेपामनेकाङ्केऽपसहार-
सा प्रत्वेन सादृष्यन्याग्रन्यानुष्ठानत्वात् ॥ ३६ ॥

ये पुनर्विप्रनिपन्नमर्थं प्रिशेषतो जानन्तोऽपि साधने निरुक्ता तूष्णानूनास्तिष्ठन्ति, न किञ्चित् साधु
अमापु वा वदन्ति, ते कूटभाषिणा पापैरनन्तरोक्तेर्दण्डेन च पूर्वोक्तेन सर्वस्वापहारलक्षणेन तुल्या वेदितया ॥३७॥

सर्वेषु साक्षिषु सत्यु वर्णक्रममाह । एव पूर्वोक्तशपथश्रावणपूर्वक वर्णानुक्रमेण ब्रह्मण षष्ठ्या
क्षत्रियमित्यादिक्रमेण नृषो राजा प्राङ्प्रियाजो वा साक्षिण पृच्छेत् ॥ ३८ ॥

साक्षिचनेन च कथं जयपराजयाप्रारणमित्यत आह । यस्तार्थिन प्रतिज्ञा देशकालद्रवसस्त्यादि-
विशिष्टा साक्षिण सत्या नूयु , ' सत्रमिदं चानीमो वयम् ' इति, स जयी भवति । यस्य पुनरन्यथा वदन्ति
' मिव्येतदाह, न मत्समत्तमनेन किमपि कृतम् ' इति, तस्य पराजय ध्रुवो निश्चिन । यथाह गृहस्पतिः—

“ यस्याशेष प्रतिज्ञार्थं साक्षिभि प्रतिज्ञित ।

स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥ ”

इति । अन्यथाशब्दसामर्थ्यादेस्तदेशस्याप्यन्यथात्वे पराजय एव । यथाह स एव—

“ देश काल धन सम्या रूपं जाल्यदृशी त्वय ।

निसवदेद्यत्र साक्षी तदनुक्तं निदुर्वया ॥ ”

इति । कचिदस्वापवादमाह स एव—

“ सा प्रेक्षाशोऽपि गदिने नापिभि सकल भवेत् ।

क्वामत्रे साहमे चर्थे यन् साध्य परिमल्पितम् ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

बहुत्वं प्रतिगृहीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ४० ॥

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यन्तं वदेत् ।

तत्तत्कार्यं नियतं कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृती अष्टमोऽध्यायः

१ ॥—४

२ 'रेषां नदम्' इत्यादि—क, स, धा omitted in १, २, ३ परमेश्वर माधवसरणमठम्—१, ४

इति । दत्तस्य निश्चितस्य । प्रमाण परिमाणमित्यर्थ । सत्येऽपि प्रमाणतयपि । यदाह बृहस्पतिः—

“ महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।

द्विज्ये कार्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् ॥ ४ ॥ तत्र कृष्ण-
लोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत् ॥ ५ ॥ द्विकृष्णलोने तिलकरम् ॥ ६ ॥
त्रिकृष्णलोने रजनकरम् ॥ ७ ॥ चतु कृष्णलोने सुवर्णाकरम् ॥ ८ ॥
पञ्चकृष्णलोने 'सीरोद्धृतमहीकरम् ॥ ९ ॥ सुवर्णार्धोने कोशो देयः
शूद्रस्य ॥ १० ॥ ततः परं यथाहं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमम्
॥ ११ ॥

स्वार्थस्य प्रमाण कल्पनीयमित्यत आह । निक्षेपापहारादिविषयेषु सर्वेष्वप्यर्थजातेषु परिमाण
कल्पयित्वा तन्मूल्यत्वेन मुच्यं कल्पयेत् । तल्यमाणेन द्विज्यं यस्त्येति । यथाह काल्हायनः—

“ सप्रेत्र यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणमुक्तं तु तदा द्विज्यं नियोजयेत् ॥

ज्ञात्वा सप्त्या मुच्यंता शतनाशे विष स्मृतम् ।

अशतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हताशनम् ॥

पष्ट्या नाशे जल देव चत्वारिंशति वै धटम् ।

विंशत्यविनाशे तु ऋशपान विधीयते ॥

पद्याधिस्य वा नाशे तदर्धमित्यं तण्डुला ।

तनोऽर्धविनाशे तु शृङ्गेत् पुरादिमन्त्रम् ॥

तनोऽर्धविनाशे तु लौकिकश्च त्रिया भृता ।

एव विचारयन् राजा धर्मार्थान्या न हीयते ॥ ”

इति । मुच्यं षोडशमाप । विंशत्याशे दशनाशे चैवार्थ । न तु त्रिंशतो नाशे , अर्धं वेति पद्याना
लिङ्गदर्शनात् । 'पद्याधिस्य वा नाशे' इत्यपि शोशपान विधीयत इति शेष । पद्य धारिकं वेति
पद्याधिस्य । अन्यथा पद्येन द्विज्याभावरमन्त्र । अनेनाधिस्यपदेन दशाधिस्यशाल्यधिस्यानामप्युत्तरमस्याधि-
शाना मन्त्राना निषेधं मिति । तनोऽर्धमित्यं, पद्याधिस्यं मन्त्रद्वयम्, तदर्धं सप्तदशमुच्यं ।

कोशस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्धृतमहीकरमेव शापयेत् ॥ १७ ॥

प्राग्दृष्टदोषे ^१स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत् ^२ ॥ १८ ॥

ऋथ तर्हि प्रकृतविषये ब्राह्मणस्य शुद्धिभावनेत्यत आह । यत्रार्थमुत्पूर्णेनचतुर्गुणे सुवर्णद्वयोने कोश प्राप्ते ब्राह्मणस्य, तत्र सीतया लाङ्गलपद्धत्या उद्धृता या मही लोष्ट, तत्करमेव त शापयेत् । अनेनेक्तविषयकोशस्थानापत्तिवचनेन विषयान्तरे कोशस्थानापत्तिरपि न ब्राह्मणस्येति गम्यते, विश्वासादिव्यतिरेकेण विप्रम्य कोशस्थेवाप्राप्ते ॥ १७ ॥

क्वचित् स्थानापत्तरूप्यपत्रादमाह । यस्य ब्राह्मणस्य पूर्वं चोर्यादिदोषो मिथ्याशपथकरणदोषो वा दृष्टो भवति, तस्य स्वल्पेऽप्यर्थे सुवर्णद्वयादावपि उक्ताना दिव्याना धटादीना चतुर्णामन्यतममेव कारयेत्, न कोशम् । अपिशब्दादन्येष्वपि,

“ महापराधे निर्धर्मे वृत्तघ्ने क्लीनरुत्सिते ।

नास्तिके दृष्टदोषे च कोशपान विवर्षयेत् ॥ ”

इति नारदस्मरणात् । कोशाप्राप्तये च न तत्स्थानापनस्यापि प्राप्ति । यद्यपि सनिधानात् ब्राह्मणमात्र-विषयमिदमिति प्रतीयते, तथापि क्षत्रियादिष्वपि प्राग्दृष्टदोषत्वसम्भवात् तेषामपीदमित्यस्मीयते । तेषामपि सार्धमुत्पूर्णादौ धटाद्यन्यतममेव भवति । यद्यपि तादृशो विषये कोश क्षत्रियादीना प्राप्त एवास्ति, तथापि तद्भाषेन धटादिविधानाय वचनमथवदेव । तत्र सस्याविशेषेण दिव्यविशेषमाह वृहस्पतिः—

“ सस्या रश्मिरनोमूला मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा द्विये नियोज्या विनये तथा ॥

विष सहसेऽपहृते पादोने च हुताशन ।

त्रिपादोने च सल्लिम्भ देया षट सदा ॥

चतु शनाभियोगे च दातव्यन्नसमापर ।

त्रिंशते तण्डुला देया काशार्धेन तदर्धक ॥

शते हृतेऽपहृते च दानत्र्य धर्मशोभनम् ।

गोचोरम्य प्रदानत्र्य सन्धे फल प्रयत्न ॥

ण्या सस्या निट्टणाना मध्याना द्विगुणा रक्षता ।

चतुर्गुणोत्तमाना च कल्पन या परिष्कृते ॥ ”

वैश्यादीना दिव्यशपथयेर्द्रयसस्यायवस्वामाह । य एव दूर्वातिरजतसुवर्णलोष्टस्पर्शकोशपानरूपा
शपथा शूद्रस्पोक्ता, त एव तत्तत्परिमाणात् द्विगुणपरिमाणे च द्विचतु पडष्टदशकृष्णलसुवर्णानहेद्भि
क्रमात् वैश्यस्य भवन्ति ॥ १२ ॥

किंच, शूद्रोक्तपरिमाणात् त्रिगुणे हेद्भि त्रिषण्वद्वादशपञ्चदशकृष्णलसार्धसुवर्णानि क्रमात् दूर्वातिर-
रजतसुवर्णलोष्टस्पर्शकोशपानानि क्षत्रियस्य भवन्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणस्य विशेषमाह । चतुरष्टद्वादशषोडशविकृष्णलोने हेद्भि, क्रमात् ब्राह्मणस्य दूर्वातिर-
रजतसुवर्णलोष्टस्पर्शा भवन्ति । यथाह बृहस्पतिः—

“ एषा सस्या निकृष्टाना मध्याना द्विगुणा मृता ।

चतुर्गुणोत्तमाना च कल्पनीया परीक्षके ॥ ”

इति । एषा कृष्णलादि । निकृष्टा शूद्रा । मध्या वैश्या । अनेनेव न्यायेन क्षत्रियाणा त्रिगुणैति
ज्ञेयम्, स्थानप्रमाणात् ॥ १४ ॥

कोशवर्नमित्यत्र हेतुमाह । ब्राह्मणस्य कोशपान न कारयेत् राजा प्राड्विवाको वा । कोशो
विषोपलक्षणम्, “ ब्राह्मणस्य विष विना ” इति स्मरणात् ; ‘ न ब्राह्मणाना विषम् ’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नन्वय कोशनिषेधो विप्रस्य प्रकृत एवाभियोगे ? उताभियोगमात्रे ? नाथ, प्रकृतमात्रविषयतेत्यत्र
प्राप्त्यभावात् वक्ष्यमाणपर्युदासानुपपत्ते । नापर ,

“ साधारण समस्ताना कोश प्रेक्षो मनीषिभि ।

सर्वाण्येतानि सर्वेषा ब्राह्मणस्य विष विना ।

आदित्यस्य तु यत् तोय ब्राह्मण तच्च पाययेत् ॥ ”

इत्यादिवचनेरभियोगसाधारण्येन विप्रस्य कोशप्रापणविरोधादिति चेत्—वाङ्म, उक्तवाक्याना पर्युदस्त-
त्रियमात्रे विप्रस्य कोशप्रापकत्वेनापि चारिताभ्यात् नाभियोगमात्रविषयत्वम् । ततश्च पर्युदासत्रियपरिहारेण
सर्वत्र निषेधप्रवृत्ते प्रकृतविषयेऽपि प्रवृत्तिरित्यविरोध ॥ १५ ॥

अत्र पर्युदासमाह । आगामिकाल भागो समय । तत्र य समयो विश्वास, तन्निबन्धना तद्धेतु क्रिया
प्रमाणम्, ततोऽन्यत्रेत्यर्थ । भाविनिश्चामार्थे ब्राह्मणस्यापि कोशो भवतीति तात्पर्यम् । यथाह पितामहः—

“ शङ्कानिश्वाससंधानं विभागे रिक्थिना तथा ।

त्रियासमूहकर्तृत्वे मोक्षमेव प्रदापयेत् ॥ ”

इति । समूहस्य क्रिया त्रियासमूह, तस्मिन् कर्तृत्वं सन्नित्, सभूय समुत्थान वा । तथा,

“ विस्रग्भे सर्वेशङ्कासु सन्धिर्भार्ये तथर च ।

एव कोश प्रदातयो नित्य चित्तविशुद्धये ॥ ”

इति ॥ १६ ॥

इति । लिङ्गिन वेदत्राहलिङ्गधारिण । प्रसवा प्रतिलोमजा । वर्णसकराना सन्त्रा । पूर्णं कृतमहापातकादे
पुन महापातकाद्यभियोगेऽपि दिव्यनिषेध इति रुचित् । महापातकाद्यभियुक्तानामित्यपरे ।

“ येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिपिद्धानि यत्नत ।
कारयेत् स्वजनेस्तानि नामिशस्त त्यचेन्मनु ॥ ”

इति भृगुस्मरणात् । जातिविशेषेऽपि दिव्य निषेधति कार्यायनः—

“ अस्पृश्याधमदासाना म्लेच्छाना पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूताना निश्चये न तु राजनि ।
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि सशये तेषु निर्दिशेत् ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

यत्पुन स्मृत्यन्तरे “ सपणश्चेद्विवाद स्यात् ” इत्यनेन पणस्य पाक्षिकत्वमुक्तं तदपवादमाह ।
अभियोक्ता ‘ मदीय धारयसि ’ इत्यादिवादी शीर्षं त्रिपादपराजयनिमित्तं पणं वतयेत् अङ्गीकुर्यात् । तत्र
शीर्षशब्दस्य दण्डपरत्वे “ कोश एकोऽगिरा स्मृत ” इत्यनेन कोशे दण्डाभावप्रसङ्गः । न चतद्युक्तम्,
कात्यायनेन कोशे त्रिशतदण्डस्याभिधानात् । तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते । किञ्च ‘ रात्रद्रोहसाहसेषु त्रिणापि
शीर्षवर्तनात् ’ इत्यत्र दण्डस्यैवापवादप्रसङ्गः । तदपि न युक्तम्,

“ स्वल्पपराधे चाग्दण्डो विभ्रण्ड पूर्वसाहसे ।
मध्यमोत्तमयोर्दण्डो राजा द्रोहे च बन्धनम् ।
निर्वासनं वधो वापि कार्यमात्महितेषिणा ॥ ”

इति बृहस्पतिना तत्रापि दण्डविधानात् । अथेतेनैव प्रतिपदोक्तं दण्डं यद्यभियोक्ताज्ञात्सरोति, तदाभियुक्तं
दियं कुर्यात्, नान्यथेति, तदपि न । दण्डेषु परानयो निमित्तम्, न त्वत्कार, अज्ञात्सरोत्येच्छित्तवया-
नित्यत्वेन दण्डव्य नित्यचन्द्रमणिसोधात्, अज्ञात्सरोऽपरातिनस्यापि दण्डप्रसङ्गान्, अनज्ञात्सरो परानित्य्यापि
दण्डाभावप्रसङ्गात् । तथाच “ दण्डयोत्सर्गे रात्रकराननुपपन्नेत् ” इति प्रायश्चित्तसिरोऽम् । तन्नात् ‘ रात्रेण द्रोहेन
पणं परात्राभिधीयत इत्यस्य मन्तयम्, तस्यचिच्छिन्नत्वसम्भवात् । तत्रश्च शीर्षं ‘ यद्यत्र परात्राण्य,
तद्देदं दण्ड्य ’ इति पणादीत्यर्थपर्यवसानात् सामान्यदण्डात् प्रतिपदोक्तान् स्वम्यात्तद्वृत्तान् परस्य शीर्षमेव
दण्डान्तरं दियेषु नियम्यते । तेन च

“ सपणश्चेद्विवाद स्यात् तत्र हीनं तु दानयेत् ।
दण्डं च स्वपणं वैर धनिने धनमेव च ॥ ”

इति । द्वैगुण्यादिकल्पनमदृष्टदेविषयम् । दृष्टदोषे तु उक्तसख्या एव भवन्ति । अस्वार्थिक्रमणविषयत्वेनार्थ-
सुवर्णादिसमानत्वात् । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

“सहस्रे तु धट दद्यात् सहस्रार्धे तथायसम् ।

अर्धस्यार्धे तु सलिल तस्यार्धे तु विप स्मृतम् ॥”

इति, तदस्मिन्नेव विषये पातित्यावहद्रव्यस्तेयादिविषयविवादे योज्यम् । द्रव्यान्तरविषयविवादे तु “नासह-
स्राद्धरेत् फाल न विप न तुला तथा” इति योगीश्वरीय ज्ञेयमिति प्राञ्च । वस्तुतस्तु दृष्टादृष्टदोषपुरुष-
विषयत्वेन वाक्यत्रयेऽप्यल्पाधिकसख्याव्यवस्था सार्थीयसी, मूलवाक्यानुरोधादिति ॥ १८ ॥

सत्सु विदितं सचरितं न महत्त्वर्थेऽपि ॥ १९ ॥ अभियोक्ता
वर्तयेच्छीर्षम् ॥ २० ॥ अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्यात् ॥ २१ ॥

पुरुषविशेषे दिव्यापवादमाह । सत्सु शिष्टेषु “शिष्ट पुनस्कामात्मा” इत्यादिवसिष्टाद्युक्तलक्षणेषु
शिष्टत्वेन विदितं प्रसिद्धम् । सत् श्रुतिस्मृत्युदितं चरितम् आचरणं यस्येति स तथा । तादृशम्,
बहुश्रुतमिति यावत् । बहुश्रुतलक्षणमाह गौतमः—“स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गानि वागो-
वाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिंशत् सस्कारे सस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरत पदसु वा सामयान्नादि-
क्रेष्वभिनिनीत ” इति । तस्य दण्डभावमप्याह स एव—“पदभिः परिहार्यो राज्ञा अनन्वयश्चाप्यन्वयश्चा-
दण्डश्चाप्यहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च” इति । न चैवमनिर्णयप्रसङ्गः, बहुश्रुतस्याभियोक्तृत्वे अभियुक्तस्यैव
दिव्यम्, अस्याभियुक्तत्वे अभियोक्तुरेव दिव्यमिति सम्भवात् । परस्परामियोगे तु यथावच्चि, “रुच्या वान्यतर
कुर्याद्वितरो वर्तयेच्छिः” इति योगिसंज्ञात् । न चैवमभियुक्तदिव्यप्रतिविरोधः, तदपवादरूपत्वादन्वयार्थम् ।
तथा पापविशेषेष्वपि दिव्यं निषेधति कात्यायनः—

“मातापितृद्विजगुणाल्खीराजघातिनाम् ।

महापातस्युक्तानां नास्तिःफाना विशेषतः ॥

लिङ्गिना प्रसन्ना च मन्त्रयोगत्रियाचिदाम् ।

वर्णसंस्तरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु सदिग्देष्वपि यततः ।

दिव्यं प्रकल्पयेत्तेन राजा धर्मपरायणः ॥

एतेरेव त्रियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोच्या स्वर्गैर्नरे ॥”

राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्तनात् ॥ २२ ॥ स्त्रीब्राह्मण-
विकलासमर्थरोगिणां तुला देया ॥ २३ ॥ सा च न घाति वायौ
॥ २४ ॥ न कुष्ठचसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः ॥ २५ ॥ शरद्व्रीह्यं-
योश्च ॥ २६ ॥ न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां^१ विषं देयम् ॥ २७ ॥
^२प्रावृषि च ॥ २८ ॥ न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वास-
कासिनामम्बुजीविनां चोदकम् ॥ २९ ॥ हेमन्तशिशिरयोश्च ॥ ३० ॥
न नास्तिकेभ्यः कोशो देयः^३ ॥ ३१ ॥ न देशे व्याधिमरकोपसृष्टे च
॥ ३२ ॥

‘अमियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम्’ इत्यस्यापवादमाह । राजद्रोहः राजानिघाचरणम् । साहस यथोक्तम् ।
बहुवचनात् चौरनिर्देशात्मशुद्धयोर्ग्रहणम् । यथाह पितामहः—

“राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणां च दिव्य देयं शिरो विना ॥”

इति ॥ २२ ॥

अधिकारिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह । स्त्रीब्राह्मणौ जातिमात्रेण । विकलः अन्धपङ्मादिः । असमर्थोऽति-
वार्धकेन । रोगी व्याधितः तत्र तत्र वक्ष्यमाणः कुष्ठ्यादिः । एतेषां शोभनार्थं तुलैवेति नियम्यते । बहुवचनात्
बालादयोऽपि गृह्यन्ते । यथाह योगीश्वरः—“तुला स्त्रीबालवृद्धान्यपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम्” इति ।
नारदोऽपि—

“क्लीवातुरान् सत्त्वहीनान् पतितांश्चोच्चितान् नरान् ।

बालं वृद्धं स्त्रियं चैव परीक्षेत पठे सदा ॥”

इति । सचाहीनेति वा पाठः । ‘उद्गतान्तरान्’ इति पाठे विकलान्तःकरणानित्यर्थोऽन्वयेयः । एतेन पतिताणां
दिव्यनिषेधः तुलाव्यतिरिक्तदिव्यविषय इति ध्येयम् ॥ २३ ॥

उक्तव्यवस्थाया नैमिषिकमपवादमाह । सा तुला वायौ अतिवाति सति न कार्या ; “प्रराते न तुल्यं
तथा” इति नारदस्मरणात् । अनेन च निषेधेन निमित्ताभाये मार्गैस्त्रलिस्त्वं तुल्यया उक्तं भवति ।
यथाह पितामहः—“पटः सर्वतुरुः प्रोक्तो याति याते निवर्जयेत्” इति ॥ २४ ॥

^२ Sūtras 23 to 31 omitted in B.

^१ ब्राह्मणनृपिभ्यः—ग, ज.

^३ देयः omitted in B, D.

इति याज्ञवल्क्यो दण्डपणसमुच्चयो दिव्येषु नित्यप्रवृत्तिष्ठते । अत एव नारदः—“ शिरोवर्ता यदा न स्यात् तदा दिव्य न दीयते ” इति । अथ च नियमो धटादिषु चतुर्वेव । कोशस्त्वशीर्षकोऽपि भवति । यथाह पितामहः—

“ शिरःस्थाधिबिहीनानि दिव्यानि परिवर्षयेत् ।
धटादीनि विपान्तानि कोश एकोऽशिरा स्मृत ॥ ”

इति । कोशस्याप्यशिरस्त्व शङ्काभियोगे । यथाह कात्यायनः—“ न शङ्कासु शिरः कोशे कल्पयेत् कदाचन ” इति । सावष्टम्भाभियोगे तु सशिरस्त्वमेव । यथाह योगीश्वरः—

“ तुलान्यापो विष कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरी ॥ ”

इति ॥ २० ॥

भावप्रतिज्ञावादिन प्रमाणोपन्यास इति स्थितम् । तदपवादमाह । अभियुक्त ‘नाह धारयामि’ इत्यादिवादी, स दिव्यं जुर्थात् । तदाह पितामहः—

“ अभियोक्ता शिरःस्नानं दिव्येषु परिभ्रूयते ।
अभियुक्ताय दातव्यं श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदे ॥ ”

इति । अस्यापवादमाह योगीश्वरः—“ स्त्र्या वान्यतरं जुर्थादितरो वृत्तयेच्छिरः ” इति । रश्मि परस्परसंप्रतिपत्तिः । सा च दिव्यानधिकारस्याप्युपलक्षणम् । तेन चाभियुक्तस्य कश्चिदनधिकारेऽभियोक्तु-
रेव दिव्यमिति ज्ञयम्,

“ कालदेशचिरोधे तु यथायुक्तं विशेषयेत् ।
अन्येन नारयेद्विद्व्यं विधिरेषं निषर्षये ॥ ”

इति कात्यायनसंरणात् । यथायुक्तं यस्मिन् काले यन्मन्त्रं दिव्यं प्राप्तं, तदसंभवे अन्येन नारयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रैव कालत्रयवस्थामाह । प्रावृषि वर्षासु विप न देयम् । प्रावृद्पर्युदासात् इतराम्यनुजा दर्शिता । यथाह पितामहः—“हेमन्ते शिशिरे विपम्” इति । चैत्रवैशाखयोः सर्वदिब्यसाधारणत्वात् वसन्तोऽभ्य-
नुज्ञातः । ग्रीष्मशरदोस्तु विपमात्रापरिमाणाल्पत्वलिङ्गादभ्यनुज्ञा गम्यते । यदाह नारदः—

“वर्षासु पठ्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ।

हेमन्ते तु यवाः सप्त शरदल्या ततोऽपि हि ॥”

इति । ‘वर्षे’ चतुर्व्यवा मात्रा’ इत्यपि पाठः । हेमन्तग्रहणात् शिशिरस्यापि ग्रहणम् ; “हेमन्तशिशिरयोः समासेन” इति लिङ्गात् । नन्वेवं वर्षास्वपि मात्राविशेषाभिधानेन तदभ्यनुज्ञानात् अत्र ‘प्रावृषि’ इति विरुद्धम् । सत्यम् । सप्तयवमात्राभिप्रायोऽयं प्रावृष्णिषेधः ; न सर्वथेति ध्येयम् । अनेन “शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत्” इत्यपि नारदवाक्यं व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

जलत्रयवस्थामाह । श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः शिरोऽक्षिकर्णदन्तरुजः ; तैरर्दिताः पीडिताः, सर्वदा तत्काले वा भीरवः, ये जलं दृष्ट्वा मूर्च्छन्ति तरणानभिज्ञा वा । श्वासः ; प्रतिलोमवायुवेगः । कासस्तरस्यैव कफेन व्याघातः । तौ विद्येते येषाम् । अम्बुनि जले जीवनं येषां कैवर्तकादीनाम् ; पां च उदकदिव्यं न देयम् ; “सलिलं श्वासकासानाम्” इति पितामहस्मरणम् । बहुवचनात् स्त्रीवालवृद्धदुर्बलानां ग्रहणम् । यथाह नारदः—

“न मज्जनीयं स्त्रीवालं धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।

रेगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ।

साहसेऽप्यागतानेतान् नैव तोये निमज्जयेत् ॥”

इति । कथं तर्हि तेषां निर्णय इत्यत आह स एव—

“क्लीबातुरान् सत्त्वहीनान् पतितांश्चोञ्जितान् नरान् ।

वालं वृद्धं स्त्रियं चैव परीक्षत धटे सदा ॥”

इति । सदेत्यनेन

“अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः ।

शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विपम् ॥”

इत्येतेषामसाधारणेऽपि काले चैत्रादौ च तुल्यं स्थितैव । तुलेति क्रोशस्यापि ग्रहणम् ; “क्रोशस्तु सर्वदा देयस्तुल्यं स्यात् सार्वकालिकी” इति स्मरणम् ॥ २९ ॥

तत्रैव कालत्रयवस्थामाह । हेमन्तशिशिरयोश्च जलदिव्यं न देयम् । द्वयोः पर्युदासात् इतराम्यनुजा दर्शिता । यथाह पितामहः—“शरद्ग्रीष्मेषु सलिलम्” इति । चैत्रवेशाखयोः सर्वदिब्यसाधारणत्वात् वसन्ताभ्यनुज्ञा । वर्षाणां तु नारदेन “शरद्ग्रीष्मेषु सलिलम्” इति विधायामि,

अग्नि-यवस्वामाह । कुष्ठी त्वन्द्रोषवान् । असमर्थो दुर्बल । लोहकारो लोहशिल्पी । एतेषामग्नि
अग्निदि य न देयम् । यथाह पितामहः—“कुष्ठिना वर्जयेदग्निम्” इति । कात्यायनोऽपि—
“ न लोहशिल्पिनामग्निम् ” इति । पितामहः—“ तोयमग्नि विप चैव दातव्य बलिना नृणाम् ” इति ।
बहुवचनात् स्त्रीभारोगिभृद्बालानां ग्रहणम् । यथाह नारदः—

“ न मज्जनीय स्त्रीभाल धर्मशास्त्रविचक्षणै ।
रोगिणो ये च वृद्धा स्यु पुमासो ये च दुर्बला ॥
निरत्साहान् व्याधिक्षिणान् नार्तास्तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विपेण विशोधयेत् ॥ ”

इति । अत्र स्त्री अप्रगल्भा, बालादिसाहचर्यात् । प्रगल्भायास्तु अग्निरपि भवति ।

“ स्त्रीणा तु न विप प्रेक्त न चापि सलिल भवेत् ।
धटक्शोशादिभिस्तासामन्तस्तच्च निशोधयेत् ॥ ”

इति । अत्रादिशब्देनाग्नेर्घटणम् । यस्तु “ स्त्रीणा तु न भवेद्विच्य यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते ” इति दिव्य-
सामान्यनिषेध, स जलविपपर ॥ २५ ॥

तत्रेव काल-यवस्वामाह । शरदुद्ग्रीष्मयोश्चाग्निर्न देय । अत्र विशेषाश्रयणात् चान्द्रसौरयोस्त्वभयोरप्यु-
पादानम् । द्वयो र्धृद्युद्ग्रासादितराम्यनुज्ञा दर्शिता । यथाह पितामहः—“ अग्ने शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव
प्रभ्रीतिता ” इति । तथा,

“ चैत्रे मार्गशिरश्चैव वेशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामग्निरोधिन ॥ ”

इति । यत्तु,

“ अनेन विधिना कार्या हुताशसमय सदा ।
ऋते ग्रीष्मादसो युक्त कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले ॥ ”

इति नारदस्मरण, तत् ‘ कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले ’ इति विशेषणसामर्थ्यात् वृष्ट्यादिना शीतला शरद-
मध्युपादत्त । तेन निषेधन्तूणाया एव, ग्राष्मसाहचर्यात्, “ नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ” इति स्मरणाच्च
॥ २६ ॥

निपत्यन्वयामाह । कुष्ठी त्वन्द्रोषा । पैत्तिक पिचरोगवान् । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । एतेषा निपदिव्य
न देयम् । यथाह पितामहः—“ पिचलेमरुता नित्य विप तु परिवर्जयेत् ” इति । कात्यायनः—
“ ब्राह्मणस्य विप त्रिना ” इति । बहुवचनात् स्त्रीभारोगिभृद्दुर्बलानां ग्रहणम् ॥ २७ ॥ ”

इति । अथ च नियमः—साधारणे चैत्रादिकाले तत्कालेषु तत्तदेव दिव्य सर्वेषाम् । “सर्वाण्येतानि सर्वेषा
ब्राह्मणस्य विष विना” इति पितामहस्मरणात् । स्यादीना तत्कालेषु तुल्येति । यस्तु “धृत्केशादिभि-
सासायन्तस्तत्त्वं विशेषयेत्” इत्यनेन स्त्रीणां केशविधिः, यश्च “मद्यपस्त्रीन्यसनिनाम्” इत्युपक्रम्य “केश-
प्राज्ञैर्न दातव्यः” इति निषेधः, तदुभयमपि आस्तिकनास्तिकभेदेन व्यवस्थापनीयमित्यलम् ॥ ३१ ॥

केशस्य क्वचिदपवादमाह । व्याधिः ; जर्रादिः । मरुः, जनमारी । ताम्यामुपसृष्टे अभिभूते देशे
कोशो न देयः । चकारात् अग्निवायुशुक्रशल्मादीना ग्रहणम् ; तुल्यन्यायात् औत्पातिककेशनिमित्तयो-
रनिष्ठयोर्विवेक्तमशक्यत्वात् । निमित्तविशेषेण देशविशेषमाह कात्यायनः—

“इन्द्रस्थानेऽभिज्ञस्ताना महापातविना नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्ताना राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रस्ताना दिव्य देय चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु च कार्येषु सता मध्ये विदुर्बुधाः ॥”

इति । इन्द्रस्थानम् इन्द्रध्वजयूपस्थान प्रसिद्धदेवायतन वा ; “सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे” इति
नारदस्मरणात् ॥ ३२ ॥

सचैल्लतातमाह्वय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ नवमोऽध्यायः

साधारणं दिव्यविधिमाह । पूर्वेषु कृत्वापरास परेशुरदिते नृये सचेन्न्यात दिव्यकारणमाह्वय देवस्य
विष्णुगिन्मृयदिः नृपस्य ब्राह्मणाना सम्मानान्वयेषा च सनिधौ प्राङ्गिरास मर्गाणि दिव्यानि कारयेत् ।
यद्यप्युपोषितमिति सामान्वेनेक्तम्, तथापि एकरात्रं त्रिरात्र वा अभियोगनारतन्वेन व्यरन्माप्स्युः ;

“त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोपिताय वा ।
निय दिव्यानि देवानि शुचये चार्द्रासने ॥”

इति पितामहवचनान् । कारयेदिति कर्तृमानान्वयेऽपि नृपेणानुज्ञाने । शंभुराजः प्राङ्गिरास इति ज्ञेयम् ।
यथाह स एव—

“दिव्येषु सर्वेभ्यर्वाणि प्राङ्गिरास ननाचरेत् ।
अत्रेषु यथा रसुं शंभुराजो नृराजया ॥”

“ न शीते तोयशुद्धिं स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विष दद्यात् प्रवाते न तुला तथा ॥ ”

इति पुनर्निषेधात् शीतनिमित्त एव वर्षापरिहारोऽभिहित, न तु तदभान इत्यभ्यनुज्ञा सिध्यति । एवञ्च
“ नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ” इत्यत्राप्युष्णनिमित्त एवाग्निनिषेध, कालत्रिशेषस्य विधानादेवेतरनिषेधसिद्धौ
पुनर्निषेधानुपपत्ते “ प्रवाते न तुला तथा ” इत्यत्रानियतप्रवातवत् अनियतयोरेवौत्पातिकयो शीतोष्णयो-
रभिप्रेतत्वात् । तस्मात् तत्तद्विद्योक्तकालस्येव तत्तन्निमित्तप्रशात् तत्तद्विष्यनिषेध, न कालान्तरस्य । एतेन
शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणा ग्रहणमिति निरस्तम् ॥ ३० ॥

कोशयवस्यामाह । नास्तिका वेदशास्त्रविश्रासहीना । तेभ्य कोशपान न देयम् । बहुवचनात्
मद्यपादीना ग्रहणम् । यथाह पितामहः—

“ मद्यपस्त्रीयसन्निना त्रितवाना तथैव च ।
कोश प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तय ॥ ”

इति । नारदोऽपि—

“ महापराधे निर्धर्मं कृतघ्ने ङ्गीनमुत्सिते ।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशपान विवर्जयेत् ॥ ”

इति । महापराध महापातकी । निर्धर्मं वर्णाश्रमधर्मरहित पापण्डी । कुत्सित प्रतिलोमन । दृष्टदोष
पूर्वोक्त । ‘ नाल्यदाशेषु ’ इति पाठे दाश कैवर्त । अत्र च कर्तृकालविशेषविधिनिषेधश्रवणात् सर्वकर्तृकत्व
सार्वकालिकत्व च सिध्यति । यथाह पितामहः—“ साधारण समस्ताना कोश प्रोक्तो मनीषिभि ”
इति । नारदश्च—“ कोशस्तु सप्रेदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालिकी ” इति । तथा निमित्तत्रिगोपाश्रवणात्
सर्पनिमित्तत्व चास्य मिष्यति । यथाह योगीश्वरः—

“ तुलामन्यापो विष कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेभ्वेतानि शीर्षस्थेऽभियोत्तरि ॥ ”

इति । नारदः—“ कोशमन्योऽपि दापयेत् ” इति । पितामहः—“ कोश शङ्कामुञ्चम् ” इति ।
एतेर्वाच्ये महाभियोगे अन्याभियोगे शङ्कतत्त्वाभियोगयोश्चात्रिगोपात् कोशो भवतीति सिद्धम् । ब्राह्मणस्य तु
कोशप्रिये विदोषोऽभिहित एव प्राक् । एषा तुलादाना पञ्चाना मध्ये ब्राह्मणेपु तुलानियमात् कोशस्य सर्व-
साधारण्यात् अन्यादीनि वाणि क्षत्रियादिव्यविषयाणाति मन्तव्यम् । यथाह नारदः—

“ ब्राह्मणस्य धरो देय क्षत्रियस्य हुताशन ।
वेदस्य सन्नि प्रोक्तं नृपै शूद्रस्य दापयेत् ॥ ”

दशमोऽध्यायः

अथ धटः ॥ १ ॥ चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः^१ ॥ २ ॥
तत्र सारवृक्षोद्भवा पञ्चहस्तायतोभयतःशिक्षया तुला ॥ ३ ॥

एव नमो दिव्यमातृकामभिधाय दशमे धटप्रयोगमाह । धट पादाऽतुलादीना समुदाय ।
तद्विधिरभिधीयत इति ॥ १ ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह । स च चतुर्हस्तैर्यथोच्छ्रितं द्वाभ्या हस्ताभ्यामायतो भवति, तथा कार्यं ।
धटोच्छ्रायायामो स्तम्भोच्छ्रायायामाभ्या भवत इति ताननेनोक्ते । उच्छ्रायप्रचनात् निरुननायभागतिरिक्तमिदं
परिमाणमित्युक्तम् । निखेयभागश्च हस्तद्वयमित्येव पङ्कहस्तो पादस्तम्भो । तो चोपरि भूमेऽनुत्तुरश्री । अग्न्यासु
अनियम । तयोश्च दक्षिणोत्तरभावेन पूर्वपश्चिमभावेन वा निरातयोरन्तराल हस्तद्वय सार्धहस्तमात्र वा स्यात् ।
तदुत्तरकाष्ठमपि स्तम्भान्तरालपरिमाणमिगनेनेनोक्तमिति न पृथगुक्तम् । अन्तिनपादस्तम्भमस्तुदेशात्
बहिरनि स्ततो हस्तद्वयात् सार्धहस्ताद्वा किञ्चिदधिरो निरद्वयोपतोऽन कार्य इत्यगमन्यम् । हस्तसु
चतुर्भिश्चतुर्गुल एवेति ॥ २ ॥

तुलानिर्माणप्रकारमाह । तत्र धटे । सारा दृढा खदिरतिन्दुरुमालशिशपाया ये वृक्षा, तदुद्भवा
तच्छास्त्रान्या पञ्चहस्ता चतुर्हस्ता वायता चतुरधा न ये प्रान्तयोश्च लोहमयवल्क्यकर्कशोपता उद्वयोऽन्विचन-
शिक्षया तुला अक्षमभ्यावलम्बिकर्कशोऽन्विचनीया । तदेतत् नरं सपरिकर नारदपितामहाभ्या स्पष्टीकृतम्—

“ टित्त्वा तु यन्तिय वृक्ष यूपयन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोसुपालेभ्यस्तुला कार्या ननागिनि ॥
मन्त्र सौम्यो यानमप्यलदरेदुन तप्य ण्य च ।
अर्जुनमिन्दुर् सारमिनिशो रक्तचन्दन ॥
एवविधानि काष्ठानि धटाय परिकल्पयेत् ।
नृणां धटे तुल्य कार्या न्नादिरा तन्दुही तथा ॥
शिशपा तदुलान तु मायुद्वा येऽर्धेऽन्या ।
चतुरधा त्रिभि र्भानैर्धटं कृतेऽरादिभि ॥ ”

इति । दिनमामान्येऽपि आदित्यवासर इति ज्ञेयम् ; शिष्टाचारात् । भौमवासरेऽपीति केचित् ; तत्र ; “ न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ” इति निषेधात् । तत्रापि,

“ पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च धृतो भवेत् ।
मध्याह्णे तु जल देय मध्याह्नात् परतो विषम् ॥
दिवसस्यैव पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विष देय सुशीतले ॥ ”

इति पैंतामहो विशेषो ज्ञेयः । हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्नात् परतः ; अन्यदा रात्रिपश्चिमयाम इति व्यवस्था । अनुक्तकालविशेषाणां तु पूर्वाह्णे एव ; “ पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ” इति नारदस्मरणात् । देवसन्निधिरभिशापविषय । नृपसन्निधिस्तु सर्वविषयः ; “ नृपत्राह्णसन्निधौ ” इति योगिस्मरणात् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डणनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकभोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतौ त्रिविधतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां नवमोऽध्यायः

उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन्न ह्यवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

ततः किमित्यत आह । तत्र तुलाप्रान्तावलम्बिन्येकस्मिन् शिब्ये, प्राङ्मुखत्वे धटस्य पश्चिमे, उदङ्मुखत्वे चोत्तरे पुरुषं दिव्यकारिणमारोपयेत् उपवेशयेत् । द्वितीये पूर्वस्मिन् दक्षिणे वा शिब्ये, प्रतिमानं प्रतिमीयते समीक्रियते दिव्यकार्यं तत् प्रतिमानं शिलादि शिलेष्टकामृदादि आरोपयेत् । यथाह नारदः—

“ पश्चिमे तोलयेत् कर्तृनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।
इष्टकामस्मपापाणकपालास्थिविर्वर्जिताम् ।
मृत्पिण्डमभिशास्तं च तुल्या धारयेदपि ॥ ”

इति । पितामहस्त्वन्यथाह—

“ धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पिटकां पूरयेत् तस्मिन्निष्टकाम्रावपांसुभिः ॥ ”

इति । शिब्यसनिवेशयोर्विकल्प्यात् धटस्य प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वयोरपि विकल्पः सिध्यति । स च स्तम्भनिवेशे पूर्वापरयोर्दक्षिणोत्तरयोश्चेति फलति । इष्टकाम्रावपांसूनां सभ्रति विकल्पः । न तु समुच्चयः; निषेधश्रवणात् । मापैर्वा पिटकं पूरयेत्; “ मापराशिमथापि वा ” इति स्मृत्यन्तरात् इति चन्द्रिकाकारः । यद्यपि धटपरीक्षा पूर्वमभिहिता, तथापि अर्थात् प्रतिमानपुरुषयोरारोपणानन्तरमपि सेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ततः किमित्यत आह । प्रतिमानतया निर्णीतौ, सुचिह्नितौ प्रतिमाने द्रव्यान्तरागमापगमशक्कानिवृत्त्यै, पुरुषे च बलालङ्कारादिन्यूनाधिरुदाङ्कानिवृत्त्यै राजमुद्रादिना सम्यक् चिह्नितौ कृत्वा, पुरुषं तुलाफलकाद-
वतारयेत् । अन्ये तुलाप्रान्तयोरवलम्ब्यष्टभूभागोऽप्यङ्करणं व्याचक्षते । अवतारणानन्तरकृत्यमाह पितामहः—

“ तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात् तमवतार्य तु ।
धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

ततः किं कार्यमित्यत आह । दिव्यस्तूर्त्वरवतारणानन्तरं चण्डोपास्यर्थांसादनादिशिरःपत्रारोपणान्-
मनुष्ठानकाण्डं सर्वेन्द्रियसाधारणं कृत्वा, धटं तुलां समयेन शपथेन बध्यमाणेन मूर्द्धायान् नियमयेत् । तं च विधिमाह पितामहः—

“ तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन नन्वस्मिन् ।
यादिन्नतूर्यपोषैश्च गन्धमाभ्यानुत्सर्पनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्भिरास्त्रस्तनो वदेत् ।

धटो मध्याद्बुश । कर्कटकस्तुलामान्तद्वयलम्बी लोहाद्बुश । तैर्युक्ता कार्या ।

“ कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्धवत् ।
 चतुर्हस्ता तुला कार्या पादो चोपरि तत्समौ ॥
 हस्तद्वय निखेय स्यात् पादयोरुभयोरपि ।
 पट्टहस्त तु तयो प्रोक्त प्रमाण परिमाणत ॥
 अन्तर च तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा ।
 अक्षस्य परिमाण स्यादन्तरालाधिकं तथा ॥
 तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोर्भयोरपि ।
 धटादुच्चतरे तन्तो नित्य दशभिरद्गुले ॥
 अत्रलम्बो च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
 मृन्मथौ सूत्रसवद्धौ धटमस्तकसुम्बिनौ ॥
 प्राङ्मुखो निश्चल कार्य शुचो देशे धटस्तथा ।
 शिष्यद्वय समासज्ज्य पार्श्वयोर्भयोरपि ।
 प्राङ्मुखान् कल्पयेद्भान् शिष्ययोर्भयोरपि ॥”

इति ॥ ३ ॥

तां च सुवर्णकारकांस्पकाराणामन्यतमो विभृयात् ॥ ४ ॥
 तत्र चैकस्मिन् शिष्ये पुरुष ^१दिव्यकारिणमारोपयेत्, द्वितीये
 प्रतिमानं शिलादि ॥ ५ ॥ ^२प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्निता
 कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ॥ ६ ॥ धट च समयेन गृहीयात् ॥ ७ ॥
 तुलाधार च ॥ ८ ॥

तत किमित्यन आह । ता तुला सुवर्णकारकास्त्यकाराणा, बहुवचनात् वणिजा चान्यतमो निभृयात् ।
 परीक्षाफल च समा कुर्यात् । अन्यतमधृतायास्तस्या साम्यपरीक्षार्थं सर्व एव ते राज्ञा नियोक्तव्या ।
 यथाह तु नारदपितामहो—

“ परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारता ।
 वणिने ह्यमकाराश्च कास्यनाराम्यैव च ॥
 कार्यं परीक्षां नान्यमवलम्ब्यतमो धट ।

^१ दिव्यकारिणम् omitted in ४, १ ३ १

^२ This Sutra missing in ४

एब्लेहि भगवन् धर्मं दिव्येऽस्मिंस्त्वं समाविश ॥
 सहितो लोकरपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 आवाद्य तु धटे धर्मं पश्चाद्भ्रान्तिं विन्यसेत् ॥
 इन्द्रं पूर्वं तु सस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
 वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
 अन्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
 इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥
 कुबेरस्तु सुवर्णभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ।
 तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूमः प्रशस्यते ॥
 ईशानस्तु भवेद्रक्त एव ध्यायेत् क्रमादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे भागे वसूनाराधयेद् बुधः ॥
 ध्रुवो धरस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथार्चनम् ।
 धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽङ्गुर्भागस्तथा ॥
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ।
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।
 अग्नेः पश्चिमदिग्भागे रद्राणामयनं विदुः ॥
 वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिदाश्च महायशाः ।
 अर्जुनश्चात्रहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजिनः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशा पतिः ।
 स्वाणुर्भगश्च भगवान् रद्रा एकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमभ्ये तु मानुषान् प्रकल्पयेत् ।
 त्राप्ती माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वारुणी चैव माहेन्द्रा चामुण्डा गणसंयुता ।
 निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं तथा ॥
 दग्गम्बेधरे भागे मन्त्रां म्यानमुच्यते ।
 गगनः म्भर्शने वायुरनिर्ऋते माग्गन्मथा ॥

दशमोऽध्यायः

प्राणः प्राणेश्वरो जीवो मस्तोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् बुधः ॥
 एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
 रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ॥
 अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव कारयेत् ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥
 यं चार्थमभियुक्तः स्वाह्निखित्वा तं तु पत्रके ।
 मन्त्रेणानेन सहितं तत् कार्यं तु शिरोगतम् ॥
 आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
 इमं मन्त्रविधिं कृत्स्न सर्वदिव्येषु योजयेत् ।
 आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

अनन्तरकृत्यमाह । यः सुवर्णकाराद्यन्यतमस्तुलां धारयति, तमपि शपथेन नियमयेत् । यथाह
 नारदः—“ समथैः परिगृह्याथ पुनरासेपयेन्नरम् ” इति ॥ ८ ॥

'ब्रह्मघ्नं ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम्'^१ ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृपा ॥ ९ ॥
 धर्मपर्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयसे ।
 त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ १० ॥
 व्यपहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषस्तोल्पते त्वयि ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ११ ॥

शपथमाह । ब्रह्मघ्नं ब्रह्महन्तॄणां कृत्साक्षिणां मिथ्यासाक्षिणां च ये लोकाः, ते तुलाधारस्वापि भवन्ति, यद्यमौ मृषा रूपटेन तुल्यं धारयति । तुलाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य धटमुषणं नारायोस्तुल्यरूपनया उद्देनेन मन्त्रयोगो द्वयोरप्यभिमन्त्रणे । 'तुल्यं पित्रतो मृषा' इति पाठे तु तुलापरीक्षार्थं ये नियुक्ताः स्वर्णनारादयः, ये च शुद्धशुद्धिपरीक्षार्थं नियुक्ता ब्राह्मणाः, तेभ्योऽप्यय शपथो देय इति सिध्यति ॥ ९ ॥

जनन्तरं प्राङ्मिसासौ धटमामन्त्रयेत्, "धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्" इति पितामह-
नरणात् । धटमिमन्त्रयमन्त्रमाह । धटशब्दो धर्मपर्यायः; तेनाभिधीयमानत्वात् । धर्ममूर्तितया मानुषैः
दुर्गिज्ञेयानि अपत्यक्षतया धर्माधर्मादीनि प्रत्यक्षतया त्वं जानीषे । ततः व्यवहारे लौकिके प्रसादे अभिशप्तः
सद्विभोऽय मानुषः त्वयि तोन्यते । तदेन मानुषात् सशयात्^१ धर्मतः धर्मपुरस्कारेण प्राप्तुं पालयितुमर्हसीति ।
पितामहस्तु मन्त्रान्तरमप्याह—

"त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पनाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टनारात् कुटिल नरम् ।
भूतो नारयमे यन्माद्धटमतेनाभिधीयसे ॥"

इति । नारदोऽपि—

"धर्मपर्यायशब्देन धट इत्यभिधीयमे ।
त्वं धेमि सन्भूताना पापानि मुह्यन्तानि च ॥"

'रमे' इत्यादिः मूलस्य गार्ग्येण । जनन्तरम्,
"देवामुमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यमे ।
सत्यमभोऽमि भवन्तु शुभाशुभविभाषिन ॥"

'अक्षिणः' इत्यादि पूर्वम् । एषा च मन्त्राणां विस्मय एव; स्मृतांतां मन्त्रान्तरमाह ॥
॥ १०, ११ ॥

ततस्स्यारोपवेच्छिण्ये भूय एवाथ तं नरम् ।

मुक्तिनो यदि चपंत ततः शुद्धः स धर्मतः ॥ १२ ॥

त्रिषण्यच्छेदाक्षभङ्गेषु भूयस्स्यारोपवेसरम् ।

एषं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥ १३ ॥

इति 'धोविष्णुस्मृती' द्वयमोऽध्यायः

^१ अथवा नारायणः

^२ अथवा नारायणः

^३ अथवा नारायणः

^४ अथवा नारायणः

^५ अथवा नारायणः

अनन्तरकृत्यमाह । तत् प्राड्विवाक स्वधृष्टप्रार्थनानन्तरम्, तुशब्दात् कर्तारमपि तुलामिमन्तण कारयित्वानन्तर दिव्यकर्तार, यस्मिन् शिष्ये पूर्वं निवेशित, तस्मिन्नेव शिष्ये पुनरप्यारोपयेत् । कर्तुस्तुला-
मिमन्त्रणमन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः—

“ त्व तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत् सत्य वद कल्याणि सशयान्मा विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मा त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद् गमयोर्ध्वं मा तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥”

इति । तमिति पुन कर्तृपरामर्श तेनैव सनिवेशेन तदारोपणप्राप्त्यर्थ, “ तेनेव सनिवेशेन पुनरारोपयेच तम्” इति स्मरणात् । तेनैव पूर्वणेव । आरोपितस्यावस्थानकालपरिमाण तन्निर्णेतार चाह पितामहः—

“ ज्योतिर्विद्वाक्षण कश्चित् कुर्यात् कालपरीक्षणम् ।

विनाढ्य पञ्च विज्ञेया परीक्षाकालकोविदे ॥”

इति । विनाढ्य पद् प्राणा । यथोक्तम्—“ दशगुर्वेक्षर प्राण पद् प्राणा स्याद्विनाडिका” इति । तस्मिन् काले राजनियुक्ते ब्राह्मणे तस्य शुद्धशुद्धिनिर्णयो राज्ञे कथनीय । यथाह पितामहः—

“ साक्षिणो ब्राह्मणा श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिन ।

ज्ञानिन शुचयोऽनुब्या नियोक्तया नृपेण तु ॥

तेषा वचनतो गम्य शुद्धशुद्धिविनिर्णय ।

शसन्ति साक्षिण सर्वे शुद्धशुद्धी नृपे तदा ॥”

इति । शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह । स दिव्यकर्ता तुलितो यदि धर्मत धमेण, न तु उद्धरुषिद्यादिना वचन तन स धर्मत शुद्धो भवेत् । अनेन समहीयमानयो अर्थादशुद्धिरक्ता । यथाह नारदः—

“ तुलितो यदि वर्धेत विशुद्ध स्यात् सशय ।

सन्नो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर ॥”

इति । यत्तु पितामहेन “ हीयमानो न शुद्ध स्यादेकपा तु सन्नोऽशुचि ” इत्येहीयमानेन समन्वाशुचिर-
उच्यमान, तत् द्रव्यस्वरूपहारदोषमहत्त्वात्पत्ननिर्णयानुपयोगात् पुनरारोपणानिर्माणे । यथाह बृहस्पतिः—

“ धटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेन्ननिमन्त्रयेत् ।

तस्मिन्पु पुनन्मोच्यो वर्धते विज्ञेया नरेण ॥”

इति । पापानिवारेण तु सन्मन्त्रारोपणमह पितामहः—“ अन्तरात् सन्नोऽशुचोऽप्युच्यते नरेण ” इति । कामाक्रमनृत्नत्वादिना सःशार् मन्त्रोद्धरणदिना वा महत्तरत्त्वे नरे । ते च द्वादशवर्षेऽप्युच्यन्ते नरेण । कश्चि शुद्धिनिर्णयकालम् ॥ १२ ॥

शिम्य तुलाप्रान्तद्वयावलम्बिफलमसलमो रज्जुसमूह , तस्य छेदे । अक्ष स्तम्भोत्तरकाष्ठम् , तस्य भङ्गे । बहुवचनात् ^१कक्षकर्कटकादिभङ्गेषु च नर दिव्यकर्तार पुनरारोपयेत् । तुशब्देन धर्मावाहनाद्यानन्तर्यं बोधितम् । यथाह कात्यायनः—

“ शिष्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य च ।

शुद्धेस्तु सशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥ ”

इति । इदं तु दृष्टकारणके भङ्गादौ ज्ञेयम् । अदृष्टकारणके तु पराजय एव ,

“ कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटकयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथेवाशुद्धिमादिशेत् ॥ ”

इति नारदस्मरणात् । अपराकर्कटम् “ मूर्च्छितं शुद्धिमाप्नुयात् ” इति पाठमवलम्ब्य तत्रापि जयमेवाह । चन्द्रिकाकारोऽपि अमुमेव पाठमनुमेने । व्याचक्ष्यौ च—“ दृश्यमानकारणकशिष्यच्छेदादिविषयमेतत् , देविस्स्येन शिम्यच्छेदादेरशुद्धिकारणत्वात् ” इति । कक्षम् , शिष्यतलम् । धट , तुलादिसमुदाय । कर्कटो , सर्पाङ्गकरो लोहकीलो तुलाप्रान्तावलम्बिनौ । पितामहस्तु यथोक्तधटस्थापनेच्छाया राज्ञा शाला कार्येत्याह ।

“ निशालामुच्छ्रिता शुभ्रा धटशाला तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डाल्वायसे ॥

तत्रेव लोम्पालादीन् सर्वेदिशु निवेशयेत् ।

प्रिसध्य पूजयेच्चेतान् गन्धमाल्यानुलेपने ॥

कपाटनीनसयुक्ता परिवारकरजिताम् ।

मृत्पानीयाग्निसयुक्तामशून्या कारयेन्नुप ॥ ”

इति । उक्तार्थे हेतुवचनेनोपसहरति । एव शिम्यच्छेदादो पुनरारोपणे कृते निर्णतृणा शुद्धयशुद्धिविषयं ज्ञानं नि सशयं निश्चयरूपं भवति , येन राज्ञो दण्डादिविषयो निर्णयो भवति , तेनेव च ऐहिकामुष्मिकफलसिद्धिरिति । यथाह पितामहः—

“ एव कारयित्वा राज्ञा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

मर्त्यां स्वीर्नमाप्नेति तद्वत्स्वाय कल्पते ॥ ”

इति ॥ १३ ॥

इति श्रीमन्मदारान्ताधिराजत्रयमिष्टदशमवतस श्रीशोण्डपनायशालानश्रीतम्भनायकापरनामधेय-
श्रीनिन्दनायशोण्डाहिनश्रीनाराणसीवाग्भिषगादिशारित्रीरामपण्डितात्मनः नन्द-
पण्डितकृती विष्णुस्मृतिविरचिता धामत्या वैजयन्त्या दशमाऽध्याय

एकादशोऽध्यायः

अथाग्निः ॥ १ ॥ षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं
कुर्यात् ॥ २ ॥

अथेकादशोऽध्याये अग्निविधिमाह । अथ घटदिव्यानन्तरम्, अग्निदिव्य निरूप्यत इत्यर्थं ॥ १ ॥
तत्र वक्ष्यमाणान्त-यमण्डलपरिमाणमाह । “तिर्यग्यबोदराण्यष्टावूर्धा वा ग्रीहयस्त्रय ” इत्युक्तप्रमाणो-
ऽङ्गुल । तत्प्रमाणषोडशाङ्गुलमेवैक मण्डल तावदन्तर षोडशाङ्गुलान्तरालम् । एव सप्त मण्डलानि सान्त-
रालानि आद्यन्त्योरवस्थाननिक्षेपमण्डलाभ्या सहितानि प्रागपवर्गाणि गोमयेन कुर्यात् । यथाह पितामहः—

“ अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवम तथा ॥
आग्नेय मण्डल त्वाद्य द्वितीय बाह्य तथा ।
तृतीय वायुदेवस्य चतुर्थं यमदेवतम् ॥
पञ्चम त्विन्द्रदेवस्य षष्ठ कौनेरसुच्यते ।
सप्तम सोमदेवस्यमष्टम सर्वदेवतम् ।
पुरस्तानवम यत्तु तन्महत् पाथिव विदु ॥ ”

यद्वा—

“ सप्तम सोमदेवस्य सावित्र त्रष्टम तथा ।
नवम सर्वदेवस्यमिति दिव्यविदो विदु ॥
गोमयेन कृतानि स्युरद्भि पर्युक्षितानि च ।
द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥
अष्टाभिर्मण्डलेरेवमङ्गुलाना शतद्वयम् ।
पदपद्याशत्मनधिक भूमेस्तु परिकल्पना ।
कर्तुं समपद कार्यं मण्डल तु प्रमाणत ॥ ”

इति । पूर्वं षोडशाङ्गुलत्वं पदस्योक्त्वा यत् पुन कर्तृन्दत्तमसुच्यते, तत् पदस्य न्यूनाधिकभावेन
षोडशाङ्गुलत्वात्संभवात् परान्तरमनिप्रत्येत्परदेवम् । यथाहः नारदः—मण्डलस्य प्रमाण तु कुर्यात्

तत्पदसमितम्” इति । “मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः” इति । यथा—“प्रेतु होतुश्चमसः” इत्यादिहोतृचमसादिसमाख्यया तत्र तत्र चमसे होत्रादीनां भक्षणप्राप्तिः, तथात्रापि आग्नेयादिसमाख्यया अग्न्यादीनां तत्र तत्र मण्डले पूजासिद्धिः । तथा,

“ मण्डलेभ्यो दक्षिणतः कृत्वाग्निस्थापनं द्विजः ।
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् ॥
अग्नये पावकायैति स्वाहान्तं प्रणवादिकम् ।
अश्विहीनं समं तस्मिन्नष्टाङ्गुलमयोमयम् ।
पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलकं समम् ॥”

द्विजः प्राङ्चिवाक्रः । समं सुलक्षणम् । समं समतया तापयेत् ।

“ जात्यैव लोहकारो यः कुशालश्चाग्निर्कर्मणि ।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु तापयेत् ॥
तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः ।
तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ॥
रक्तचन्दनधूपार्भ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।
आवाहनं तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवत् ॥”

इति । पूर्वविधानवत् तुलादिव्योक्तविधिना धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वेत्यर्थः । एतदनुत्तरं ग्रीहिमर्दनं करकताङ्गरुणं च कर्तव्यम् । तच्च वक्ष्यति—‘करो’ इत्यादिना ॥ २ ॥

ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्वत्थपत्राणि^१
करयोर्दद्यात् ॥ ३ ॥ तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत्
॥ ४ ॥ ततस्तत्राग्नियर्णं लोहपिण्डं^२ पञ्चाशत्पलिकं समं न्यसेत्
॥ ५ ॥

ततः वक्ष्यमाणग्रीहिमर्दनदस्ताङ्गकरुणानन्तरं पश्चिमे मण्डले स्निग्धस्य प्राङ्मुखस्य दिव्यकर्तुः
प्रसारितभुजद्वयम्याजलैः कृतयोर्दस्तायोः सप्ताश्वत्थपत्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि वा दद्यात् ॥ ३ ॥

^१ अथ पत्र पत्राणि—क, ज; अश्वत्थपत्राणि—घ

^२ पञ्चाशत्पलिकं—स.

ततः किमित्यत आह । तान्यश्चत्थपत्राण्यर्कपत्राणि वा द्वाभ्यां कराभ्यामञ्जलीकृताभ्यां सह श्वेतसूत्रेण सप्तवारं वेष्टयेत् । चकारात् तदुपरि सप्त शमीपत्राणि अक्षतान् सप्त दूर्वापत्राणि दध्यक्तानक्षतान् पुष्पाणि च दद्यात् । यथाहतुः नारदपितामहौ—

“ पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।
लक्षयेत् तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ॥
प्राकृतानि च गूढानि सत्रणान्यत्रणानि च ।
तिलत्रणकिणस्थाने कालकेऽलक्तवारिणा ॥
कृतैवमभियुक्तस्य प्रथमं हस्तलक्षणम् ।
पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः ॥
तदभावेऽर्कपत्रैर्वा समैः श्लक्ष्णैः प्रपूरयेत् ।
वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ॥
तेषु पिप्पलपत्रेषु शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतांस्तथा ।
हस्तयोर्निक्षिपेत् तस्य कुसुमानि तथैव च ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

तदनन्तरकृत्यमाह । ततः प्राङ्गिवाकीयाज्यहोमान्तेऽमौ तृतीयतापेन ताप्यमानस्यायःपिण्डस्य ‘त्वमग्ने’ इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रणानन्तरं सदंशेन पुनरानीतस्यायःपिण्डस्य स्फुरतः सस्फुल्लिङ्गस्य ‘त्वमग्ने सर्वभूतानाम्’ इति मन्त्रेण कर्त्राप्यभिमन्त्रणे कृते पत्रान्तर्हिते अञ्जलवर्णवर्णं रूपस्पर्शाभ्यामग्निगणं लोहपिण्डमष्टाङ्गुलयायामं पञ्चाशत्पलपरिमितं सममश्रितहितं न्यसेत् । यथाहतुः नारदपितामहौ—

“ अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुल्लिङ्गं सुरन्नितम् ।
तापे तृतीये संतप्तं ब्रूयात् सत्यपुरस्कृतम् ॥ ”

वारद्वयमग्नौ संतापितस्य जले निर्वापितस्य च पुनः सतापः तृतीयस्तापः ।

“ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु ह्यसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मरादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पापक उच्यसे ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्षिभ्यो भव पापक ।
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुनाशन ॥

ततस्त समुपादाय राजा धर्मपरायण ।
 सदशेन नियुक्तो वा कर्ता समभिमन्त्रयेत् ॥
 त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
 हव्य वहसि देवाना हुत शान्तिं प्रयच्छसि ॥
 प्रच्छन्नानि मनुष्याणा पापानि सुकृतानि च ।
 त्व देव तानि जानासि न विदुर्यानि मानवा ॥
 व्यनहाराभिश्चस्तोऽह बहे तिष्ठामि सशये ।
 तस्मान्मा सशयारूढ धर्मतस्मात्तुमर्हसि ॥”

यद्वा,

“ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
 साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्य वचो मम ॥
 तस्येत्युक्तमतो लोह पञ्चाशत्पलिक समम् ।
 अग्निर्गर्भं न्यसेत् पिण्ड हस्तयोरुभयोरपि ॥”

इति ॥ ५ ॥

तमादाय नातिद्रुतं नातिचिलम्बितं मण्डलेषु ^१पादन्यासं
 कुर्वन् ब्रजेत् ॥ ६ ॥ ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं
 जह्यात् ॥ ७ ॥

तत निमित्त्यन आह । तमथ पिण्डमज्जलिनादाय नातिद्रुतविलम्बित मध्यमया गत्या मण्डलेष्वेव
 पादन्यास उर्वेन् गच्छेत् ॥ ६ ॥

तत निमित्त्यन आह । तत अस्थानमण्डलात् यत् सप्तमं मण्डलं तदतीत्य अष्टमं मण्डलं प्राप्येति
 यावत् । भूमावपरिमिताङ्गुले नभमे मण्डले घृणुतृणपूर्णं त लोहपिण्डं जह्यात् । यथाहतु योगिपितामहौ—

“ स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्न्यसेत् ।
 न मण्डलमतिक्रामेत्तान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥
 अष्टमं मण्डलं गत्या नभमे निक्षिपेद् बुध ।
 तृणं शुभ्रं च सपूर्णं महत्यग्निपरीक्षणे ॥”

इति ॥ ७ ॥

१ यो हस्तयोः कचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः ॥ ८ ॥
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं २ हारयेल्लोहं समयस्याविशोधनात् ॥ ९ ॥

शुद्धयशुद्धिनिर्णयोपायमाह । यो दिव्यकर्ता हस्तयोः कचित् पूर्वकृतेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्र वा दग्धः
विस्फोटकरक्तमण्डलादिमान् भवति, तमशुद्धं विनिर्दिशेत् । यः पुनः सर्वथा न दग्धः विस्फोटादिमान् न
भवति, स नरो विशुद्धो भवेत् । यथाह नारदः—

“ तस्यैवं मुक्तपिण्डस्य कुर्यात् करपरीक्षणम् ।
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ॥
मण्डलं रक्तसकाशं यद्यन्यद्वाग्निसम्भवम् ।
सोऽविशुद्धस्तु विज्ञेयोऽसत्यधर्मव्यवस्थितः ॥
यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।
मोच्यः शुद्धस्तु सत्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥ ”

इति । शुद्धिकालमाह पितामहः—

“ निर्विशङ्केन व्रीहीणां हस्ताभ्यां मर्दने कृते ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ”

इति । यत् “ मुक्त्वामिं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमान्पुन्यात् ” इति, तत् “ प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं
जुहोति ” इतिवत् आनन्तर्याभावेऽपि क्त्वानिर्दिशादुपपन्नम् ॥ ८ ॥

दग्धादग्धसदेहादौ तु कथमित्यत आह । यः पुनः तप्तायःपिण्डदर्शनजात् भयात् अयःपिण्डमष्टम-
मण्डलाभ्यन्तरे पातयेत्, यश्च व्रीहिमर्दने कृतेऽपि दग्धादग्धत्वेन न निश्चीयते, किंतु सदृश्यते, तं
प्लेहमयःपिण्डमुक्तीत्या पुनरपि हारयेत् । कुतः? समयस्य कृतस्य दिव्यस्य, बहुलानुशासनात् कृतेन दिव्येन
अविशोधनात् विशुद्धयनिश्चयादित्यर्थः । यथाह नारदः—

“ यस्त्वनतरा पातयति दग्धश्च न विभाव्यते ।
पुनस्तं हारयेद्दामिं स्थितिरेषा दृढीकृता ॥ ”

इति । ग्राहसदेहोऽपि करयोरेव । अन्यत्र तन्निश्चयेऽपि नाशुद्धिः । किंतु सदेह इव पुनर्हरणमेव । यथाह
कात्यायनः—

“ प्रसृजलन्नभियुक्तश्चेद्धस्तादन्यत्र दह्यते ।
अदग््न त विदुर्देवास्तत्र भूयोऽपि दापयेत् ॥ ”

इति ॥ ९ ॥

करौ ^१विमृदितव्रीहेस्तस्यादावेव लक्षयेत् ।
अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं ^२ततो न्यसेत् ॥ १० ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाग्ने विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ ११ ॥
व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ एकादशोऽध्यायः

‘ तन प्राङ्मुख्यम् ’ इत्यत्र तन शब्दोक्तानन्तर्यपूर्वविधिमाह । विमृदिताः व्रीहयो येनासौ विमृदित-
व्रीहिः ; तस्य करौ आदावेव पिप्पलप्रन्यामात् प्रागेव ऋणविष्णुनिलम्बिस्थानेषु अलक्तनरसादिना लक्षयेत्
अङ्कयेत् । अभिगारणान् प्राक्तनान्येनानीति ज्ञापयितुमादावेवेत्युक्तम् । विमृदितव्रीहि इति पाठे तु स्पष्टमेव ।
यथाह योगेश्वरः—

“ करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
गमान्धत्थम्य पत्राणि तासु सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ ”

इति । मन्त्रान्प्रच्यारणेनात्राभिगानमेक्ये सत्या आघननयो व्रीहिमर्दनम्य प्राप्स्यथम् ; “ मुञ्त्वामि मृदित-
व्रीहिदग््न शुद्धिमाप्नुवान् ” इति स्मरणान् । मृदितव्रीहेरिति मामान्याभिगानेऽपि सप्तवारमिति ज्ञेयम् ;
“ व्रीहान् प्रमृष्य यत्रेन सत शशासु मर्दयेत् ” इति नारदस्मरणान् । ‘ तनमन्त्राभिपणम् ’ इत्यत्र तन शब्दोक्त-
नन्तर्यपूर्वविधिमाह । नन विष्णुसोभिपणम्य दम्भवेष्टनाघनन्तर नृतीये तापे तप्यमानमय पिण्डं यश्चकार-
नेनैव प्रादुर्भूतः स्वयन्भिमन्त्र्य ‘ तमग्ने ’ इत्यादिमन्त्रे करारौ चाभिमन्त्र्यान् करयोर्लक्षयेत् न्यसेत् । पुन-
र्नियारिणात्वेदंस्मरणमर्थ परिमाणान्तरप्राप्त्यर्थम् । यथाह तुः च त्रिगिती—“ अथ गमाध्वयवर्ग-

न्तरितं पोडशपलमग्निवर्णं लोहपिण्डमञ्जलिनादाय सप्तपदं गच्छेत्” इति । परिमाणयोर्व्यवस्था च कर्तुर्बला-
बलनारतभ्येन कार्या । पुनर्न्यासोपन्यासः पूर्वोक्तराजप्राङ्विवाकरूपकर्तृविकल्पप्राप्त्यर्थः । स्वस्थानच्यावने-
नाभिमन्त्रणाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तहोमचतुष्टयस्यानित्यताज्ञापनाय । तेन चायःपिण्डसतापकाग्निसनिपत्योपकार-
कस्य प्राङ्विवाकहोममात्रस्यैवानुष्ठानम् ; नारादुपकारकस्य होमचतुष्टयस्य । अत एव वाक्यद्वयेऽपि क्रमबोधक-
ततःशब्दोपादानमन्याव्यवधानबोधनायेति चन्द्रिकास्वारस्यम् ॥ १० ॥

प्राङ्विवाकीयामिमन्त्रणमन्त्रमाह । हे अग्ने, त्वं सर्वेषां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्विज्जानां भूतानां
प्राणिनामुक्ताकृत्यादिपावकत्वेन अन्तर्मध्येजठरं चरसि । तेन यान्यतीन्द्रियत्वेन धर्मादीनि मानवाः न
विदुः; तान्यपि साक्षिवत् साक्षाद् द्रष्टृत्वेन त्वमेव, भो अग्ने, विजानीषे । पुनः सबोधनं ज्ञातिटि सांमुख्याय ।
‘देव जानीषे’ इति पाठे, देव, द्युतिमन्नित्यर्थः । व्यवहारे ऋणादिप्रयोगे पातकाद्यभियोगे वा अभिशस्तः
मिथ्यावादित्वेन पतितोऽयं मानुषः शुद्धिमात्मनः सत्यवादित्वमिच्छति । तस्मात् कारणात् एनमस्मात् सशयात्
धर्मतः, न तु कुहकादिविद्याविलासात् त्रातुं योग्योऽसि । कर्त्रभिमन्त्रणमन्त्रस्तु नारदयोगीश्वरोक्तयोरन्य-
तरो वेदितव्यः ॥ ११, १२ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासि^१श्रीधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज^१श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ “विष्णुस्मृतिविरृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यानेकादशोऽध्यायः

द्वादशोऽध्यायः

अधोदकम् ॥ १ ॥ पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जिते-^१
ऽम्भसि ॥ २ ॥ तत्रानाभि मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य
जानुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितमम्भः प्रविशेत् ॥ ३ ॥

अथ द्वादशोऽध्याये जलदिव्यप्रयोगमाह । अथ अग्निदिव्यानन्तरम् उदकद्वयमुच्यत इत्यर्थ ॥ १ ॥
तत्रोदकस्वरूपमाह । पङ्क कर्दम । शैवाल जलचनितवितानम् । दुष्टा कर्कटादय । ग्राहा
शिशुमारादय । मत्स्या पाठीनाद्या । जलौका रक्तपा । आदिशब्दात् तृणोर्भ्यादीना ग्रहणम् । तद्वर्जिते-
ऽम्भसि प्रविशेदित्यग्नेतनेन सन्ध्य । यथाह पितामहः—

“ स्थिरतोये निमज्जेतु न ग्राहिणि न चाल्पके ।
तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवरातेषु यत् तोय तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्णयेत्तित्य शीघ्रगासु नदीषु च ।
आविशेत् सलिले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ॥ ”

इति । आहार्यं तद्यानादिभ्य आनीय ताम्रकटाहादिक्षिप्तम् । शीघ्रगाम्बिति विशेषणात् तनुवेगासु नदीष्वपि
भसति । यथाह नारदः—

“ नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च ।
द्वेषु देवरातेषु तडागेषु सर सु च ॥ ”

इति । तत्रत्यश्रुत्यमाह स ण्व—

“ गत्वा तु तज्जलम्भान तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
तुर्धनं र्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥ ”

इति । पितामहः—

“ शरान् संपूजयेत् तत्र वैणवं च धनुस्तथा ।
मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥ ”

इति । कर्म ; वरुणपूजादि वक्ष्यमाणम् ॥ २ ॥

ततः विप्रमित्यत आह । तत्र ; नद्यादिजलाशये । नामिप्रमाणोदकस्य रागद्वेपरहितस्थान्यस्य कस्यचित् पुरुषस्य त्रैवर्णिकस्य यज्ञवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवलम्ब्य प्राङ्मुखतायावस्थितस्य जानुनी शोध्यो हस्तद्वयेन धृत्वा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राङ्विकाकेन स्वयं च स्मृत्यन्तरोक्तमन्त्रेणामिमन्त्रितमग्निः प्रविशेत् । अग्निमिति निमज्जेदित्यर्थः । यथाहतुः नारदपितामहौ—

“ नामिमात्रे जले स्थाप्यः स्तम्भवत् पुरुषो दृढम् ।
मुष्टिभ्यां प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य सः ॥
यज्ञवृक्षोद्भवामृज्जीं कीटकोटरवर्जिताम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेपविर्जितः ।
तस्योरु प्रतिसगृह्य निमज्जेदभिशापवान् ॥ ”

इति । एतच्च वरुणपूजानन्तरम् । यथाह नारदः—

“ गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वत पूजामादौ समाहितः ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चाभिमन्त्रयेत् ॥ ”

इति । आदिशब्दात् दधिशर्करयोर्ग्रहणम् । आदौ ; धर्मावाहनादिभ्यः । देवान् ; धर्मादीन् । शिरःपत्रा-
रोपणान्तकर्मकाण्डोपलक्षणमेतत् । तदनन्तरं जलाभिमन्त्रणं प्राङ्विराकस्य । अनन्तरं कर्तुः ॥ ३ ॥

तत्समकालं च नातिमूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः^१ शरक्षेपं
कुर्यात् ॥ ४ ॥ तं चापरः पुरुषो जवेन शरमानयेत् ॥ ५ ॥

ततः विप्रमित्यत आह । तस्य मञ्जनस्य समकालं नातिमूरेण नातिमृदुना च धनुषा जवेनोपरः
स्थूणाप्राहादन्यः पुरुषः क्षत्रियः तद्गृतिर्नास्ति वा, नोरण्णले स्निग्धा शरानां प्रयानां देवराजान् अनादना-
भागाम् अप्रतिमूले वायौ सने भूनागे सार्धशतदस्तोपरि स्वानिं लक्ष्यमुद्दिश्य क्षेपणमनं कुर्यात् ॥ ४ ॥

नत निमित्तत आह । त्रयाणा मध्यम शर शरपातस्थानादेव, न तु सर्पणस्थानात्, अपर
नेप्सुरन्य पुरप जवेन पश्चाशद्धावरुपुरपातिशयितेन वेगेन तोरणस्थानस्थितपुरपान्तरागमनसमकालमेवा-
नयेत् । यथाह तु नारदपितामहो—

“ दूर धनु सप्तशत मयम पट्शत स्मृतम् ।
मन्द पद्मशत जेयमेप जेयो धनुर्विधि ॥
मयमेन च चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।
हम्नाना च शते सार्धे लक्ष्य कृत्वा विचक्षण ॥
न्यूनाधिके तु दोष स्यात् क्षिपत सायकाम्बया ।
शराश्वानायसाप्राप्तु प्रतुर्धीत विशुद्धये ॥
वेणुकाण्डमयाश्चर क्षसा तु सुदृढ क्षिपेत् ।
क्षसा च क्षत्रिय प्रोक्तस्तद्गृह्णित्प्राङ्गणोऽपि वा ॥
अदूरहृदय शान्त सोषणामो नृपाजया ।
तेषा च प्रेषिताना च शराणा शाल्बचोदनात् ॥
मयमस्तु शरो ब्राह्म पुष्पेण वलीचसा ।
शरम्य पतन ब्राह्म सर्पण तु विप्रर्षयेत् ॥
सर्पन् सर्पन् शरो यायाद् दूराद् दूरतर यत ।
इषु न प्रक्षिपेद्विद्वान् मारते चातिशक्ति च ॥
विषमे भूपदेभ्यो च कृत्स्न्याणुमनाकुले ।
गृणगुन्मन्त्रान् शीघ्र एषापाणसजुते ॥
गन्तुश्चापि च कर्तुश्च सम पतनमञ्जनम् ।
करनाम्बरो दपे प्राद्विवाहन वान्निमे ॥
गच्छेत् तोरणस्थानु लक्ष्यस्थान जरी नर ।
स्त्रिभिर गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय गायकम् ॥
गच्छेत् तोरणस्थानु यत म पुष्पे गत ।
पथ स्थानां पारशान्ति यो म्यानामपिरी तरे ।
नी च तत्र विषे कृत्वा शरानपनस्तथा ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

तन्मन्त्रेण गो न हृदयेन स शुद्धः परिकीर्तितः ।

अन्यथा षापिशुद्धः स्वादेकाङ्गम्यापि यर्शनं ॥ ६ ॥

त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमेवाम्भो विजानीपे न विदुर्यानि मानुपाः^१ ॥ ७ ॥
 व्यवहाराभिदास्तोऽयं मानुपस्त्वयि मज्जति ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ द्वादशोऽध्यायः

तत विमित्यत आह । तन्मध्ये तोरणमूल्लक्ष्यस्थानस्थितयो पुस्पयो गमनागमनकालमध्ये यो जलान्निर्गतो न दृश्येत, किंतु निमग्न एवास्ते, स शुद्ध परिकीर्तितो धर्मजे । अन्यथा तान्कालमध्ये यो जलात् उत्थितो दृश्यते, स अशुद्ध इत्यर्थसिद्धमेवोत्तरविश्लेषाभिहितम् । तदेवाह । नोत्थित एवाशुद्ध, किंतु एकाङ्गकर्णनासादेरपि दर्शने स्थानान्तरगमने वा अशुद्ध एव । यथाहतु नारदपितामहौ—

“ आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
 अन्तर्जलात् सम्यक् तदा शुद्ध विनिर्दिशेत् ॥
 अन्यथा ह्यविशुद्ध स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने ।
 स्थानाद्धान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशित ॥
 शिरोमात्र तु दृश्येत न कर्णो नापि नासिका ।
 अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्ध तमपि निर्दिशेत् ॥
 निमज्ज्य प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिभिर्नर ।
 पुनस्तत्र निमज्जेत स शरच्चिह्नविभानित ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

प्राङ्बिवाकस्य जलानुमन्त्रणमन्त्रानाह । अत्राम्भ सवेधनम् । श्रेयार्थस्तु व्याख्यात एव । पितामहस्तु मन्त्रान्तरमाह—

“ तोय त्व प्राणिना प्राण सृष्टेराद्य तु निमित्तम् ।
 शुद्धेश्च कारण प्रेक्त द्रव्याणा देदिना तथा ।
 अतस्त्व दर्शयात्मान शुभापुनपर रूपे ॥ ”

इति । शो यस्य जत्रानुमन्त्रणमन्त्रमाह योगीश्वरः—

“ सत्येन माभिरक्ष त्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिदघ्नेदङ्गस्यस्य गृहीत्वोरु जल विशेषम् ॥ ”

इति ॥ ७, ८ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीपतिष्ठपञ्चावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्रमणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीनाराणसीवासिधर्माधिपतिरि^१श्रीरामपण्डितात्मज^१श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविट्ठतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां द्वादशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः

अथ विषम् ॥ १ ॥ विषाण्यदेयानि ^१सर्वाणि ॥ २ ॥ ऋते
हिमाचलोद्भवात् ^२शाङ्गात् ॥ ३ ॥ तस्य च ^३यवसप्तकं घृतप्लुत-
मभिशास्ताय दद्यात् ॥ ४ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्याये विषविधिमाह । विषम् ; विषविधिरित्यर्थः ॥ १ ॥
तत्र वर्ज्यानि विषाप्याह । सर्वाणि वारिजादीनि विषाप्यदेयानि । यथाह पितामहः—

“ वारिजानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥ ”

इति । नारदोऽपि—

“ भृष्टं च वारिजं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ”

इति ॥ २ ॥

तर्हि किं विषं देयमित्यत आह । हिमगिरावपि यत् शृङ्गोद्भवं तद्विना; “ एवमुक्त्वा विषं शाङ्गं
भक्षयेद्धिमशैलजम् ” इति योगिसरणात् । तच्च शृङ्गाकृति वत्सनाभसङ्गम्; “ शृङ्गिणो वत्सनाभस्य
हिमजस्य विषस्य च ” इति पितामहसरणात् ॥ ३ ॥

तच्च कियत्, कथं च देयमित्यत आह । तस्य विषस्य यवसप्तकं सप्तयवपरिमितं भागं, चकारात्
पूर्वोक्तचतुर्थवादिपरिमितं वा पिष्टीकृतं ततः त्रिंशद्गुणेन घृतेन प्लुतं योजितं दक्षिणाभिमुखाय सोपवास-
याभिशास्ताय वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राङ्विवाकेन कर्त्रा च स्मृत्यन्तरोक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रित देवब्राह्मणसनिधौ महेश्वरं
सपूज्य सोपवासः प्राङ्विवाको दद्यात् । यथाह नारदः—

“ अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
यवाः सप्त प्रदातव्याः शुद्धिहेतोरसदायम् ॥ ”

^१ सर्वाणि omitted in ज.

^२ शृङ्गात्—ज.

^३ शृताप्लुतं यवसप्तकम्—ज.

श्रुद्धिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विपस्य च ।
 पूर्वाह्ने शीतले देशे विपं दद्यात्तु देहिनाम् ॥
 धृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणेन तु ।
 दद्याद्धि सोपवासाय देवत्राह्णसनिधौ ॥
 धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ।
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् धर्मादीनुक्तधर्मतः ॥
 हवनादि शिरःपत्रारोपणान्तं विधाय च ।
 द्विजानां सनिधाने च दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः ॥ ”

इति । विपः प्राङ्विनाकः । समाहितः सोपवासः ॥ ४ ॥

विपं वेगकृमापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।
 विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत्^१ ॥ ५ ॥
 विपत्वाद्द्विपमत्वाच्च कूरं त्वं सर्वदेहिनाम् ।
 त्वमेव विप जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः^२ ॥ ६ ॥
 व्ययहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतन्त्रातुमर्हसि ॥ ७ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयोदशोऽध्यायः

शुद्धिनिर्णयनाह । तत् भक्षितं रिपं विपत्रेणानां समानां धानोः पालन्तरप्राप्तिरूप्या ये कृमाः सेना-
 घादयः, तेषु रक्षितं यदि जीर्यते, तदा तं विशुद्धमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते सध्यायां विसर्जयेत् । यथाह
 पितामहः—

“ त्वान्मूर्त्सामेतेऽग्निमज्जाट्कानि धानसः ।

धानेषांन्तरप्राप्तिर्नयेम इति स्मृतः ॥ ”

इति । नशुद्धानि विपतन्त्रे—

“ देवो सेनाघनाद्ये जनयति रिपवः स्पेदसत्रेपयोर्षी

नन्दे रेनपरी जी युरि जनयतो यन्नेदपयोर्षी ।

^१ ति. ५६१—२

^२ दे. ५६१—४, ५; दे. ५६१—५ ति. ५६१ प. ५—२

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति वियशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां
पष्ठो निश्वासमोहो वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ ”

इति । दिनान्तावधिः स्वल्पमात्राविषयः । सप्तयवमात्रायां तु पञ्चतालशतपरिमित एव कालः । यथाह नारदः—

“ पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ”

इति । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । यथाह पितामहः—

“ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।
कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्विव्यकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनश्च विपापहान् ।
कर्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत् ॥
भर्जनाच्च्यावनामन्त्राद्भूपनाग्निश्रणात् तथा ।
राजा यत्नेन संरक्षेद्विषं शोध्याय कल्पितम् ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

प्राङ्गुविवाकस्यानुमन्त्रणमन्त्रावाह । भो विप त्व विपत्वात् विशेषेण सिनोति मारयतीति, विपमत्वात्
स्वभावेनान्यनिरपेक्षेणैव हिमगिरिशृङ्गादिप्ररोहित्वेनातिविपमत्वाच्च सर्वेषां चतुर्विधानामपि देहिनां क्रूरं काल-
खण्डादिकर्तनशीलम् । शिष्टं व्याख्यातम् । पितामहस्तु मन्त्रान्तराध्याह—

“ त्वं विप ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृत भव ॥
मृत्युमूर्ते विप त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
त्रायस्वैनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतं भव ॥ ”

इति । शोध्यस्यानुमन्त्रणमन्त्रमाह योगीश्वरः—

“ त्वं विप ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ”

इति ॥ ६, ७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतसश्रीकोण्डपनायकाल्मजश्रीतम्भणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^१श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां चैजयन्त्यां त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः

अथ कोशः ॥ १ ॥ उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोद-
कात् प्रसृतित्रयं पिबेत् ॥ २ ॥ इदं मया न कृतमिति ^१वदन्
स्थापितदेवताभिमुखः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्याये कोशविधिमाह । कोशः ; कोशविधिरित्यर्थः ॥ १ ॥

कोशोत्पत्तिप्रकारमाह । उग्रान् दुर्गादित्यादीन् सम्यक् षोडशोपचारपूर्वकम् अभ्यर्च्य तेषां स्नानोदकात्
प्रसृतित्रयमेकस्मिन् पात्रान्तरे निधाय, अनन्तरं धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तविधिमनुष्ठाय 'त्वमग्निः
सर्घभूतानाम्' इति जलदिव्योक्तमन्त्रेण प्राड्विधाकाभिमन्त्रितं 'सत्येन मां रक्ष त्वं वरण' इति मन्त्रेण
स्वयमग्निमन्त्र्य गोमयमण्डले स्थितः सोपवासः आर्द्रवासाः सूर्याभिमुखीभूय तज्जलं पिबेत् । यथाह
नारदः—

“ अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्त सर्वकालाविरोधि यत् ॥
पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्वार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याव्यसनिनः^२ कोशकार्यं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्धधानस्य देवब्राह्मणसनिधौ ।
भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ॥
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ।
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ॥
भास्करस्य तु यत् तोयं ब्राह्मण तत्र पाययेत् ।
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ॥
इतरेषां तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु ।
यथाविधि समभ्यर्च्य तज्जलं प्रसृतित्रयम् ॥

^१ व्याहरन् देवताभिमुखः—य, ज, ड.

^२ व्यसनिनः—ए, ग.

पात्रान्तरे समादाय धर्मादीन् पूजयेत् ततः ।
सोपवासः प्राङ्विवाहो यथेक्तेनाभिमन्त्र्य तत् ॥
तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

ः आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ॥ ”

आदित्याभिमुखम्; पूर्वाभिमुखम्, “प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा” इति पितामहस्मरणात् । यद्यपि
आदित्याभिमुखीकरणानन्तरमेव पानं प्रतीयते, क्त्वानिर्देशात्, तथापि पानात् प्रागेव श्रावणं द्रष्टव्यम्;
“एनः सश्रावयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयम्” इति नारदस्मरणात् । तत्प्रकारमप्याह स एव—

“स्वेच्छया यः पिवेत् कोशं कश्चिच्चेत् दूषितो नरः ।
विसवदेन्नरो लोभात् श्वित्री भवति दुर्मतिः ॥
आत्मनः कामकारेण कोश पीत्वा विसवदेत् ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते ॥”

इत्यभियुक्तं प्रति । अभियोक्तारं प्रत्यप्याह—

“बलात् कोश हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
सर्वनाशो भवेत् तस्य तच्च कार्यं न सिध्यति ॥”

इति । इदं च पराजयलिङ्गाद्भोगादेरधिकं मिथ्याकोशपानफलं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

कर्तुरेनःश्रावणानन्तरवक्तव्यमाह । इदमिति विवादास्पदीभूतमृणभ्रहणादिकर्म पातकं वा मया न
कृतमिति वदन् स्थापितदेवताभिमुखः पिवेत् । न कृतमिति वचनव्यक्तिरभावसाधने । भावसाधने तु
कृतमित्येव ॥ ३ ॥

यस्य पश्येद् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ॥ ४ ॥
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्यये ।
दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्दार्मिको नृपः ॥ ५ ॥

इति विष्णुस्मृतौ चतुर्दशोऽध्यायः

शुद्धचतुर्दशविभावनोपायमाह । यस्य कर्तुः क्रोशपानदिनादारभ्य द्विसप्ताहात् चतुर्दशाहं यावत्, त्रिसप्ताहात् पञ्चविंशतिदिनं यावत्; अथापि वेत्यनास्थया त्रिरात्रमसतरात्रयोरपि ग्रहणम्; रोगः क्षयातिसारादिः । अग्निः गृहक्षेत्रखलादिद्राहः । बहुलानुशासनात् द्वितीयार्थे प्रथमा । ज्ञातीनां पुत्रदारादीनां मरणम् । राजातङ्कं राजभयं वा पश्येत्, तमशुद्ध विजानीयात् । तथा विपर्यये पूर्वोक्तनिमित्ताभावे शुद्धं विजानीयात् । यथाह पितामहः—

“ त्रिरात्रात् सतरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।

वेदुतं यस्य दृश्येत पापदुत् स तु मानवः ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ अथ दैवविसवाद्दस्त्रिमप्ताहात्तु दापयेत् ।

अभियुक्तं तु यत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥ ”

इति । दैवविसवादः रोगजातिमरणादिः । अत्रेयं चतुर्णामप्यवधिपक्षाणां व्यवस्था । यदुक्तम्—“ त्रिशते तण्डुला देयाः क्रोशश्चैत्र तदर्थेके ” इत्यनेन सार्धगतकार्पाषणविवादे क्रोश इति, तत्र त्रिरात्रम् । यच्चोक्तम्— ‘ सुवर्णार्थेनि क्रोशो देयः शूद्रस्य, द्विगुणेऽर्थे वैश्यस्य, त्रिगुणे राजन्यस्य ’ इति, तत्र सतरात्रम् । यच्चोक्तम्—“ विशदशविनाशे तु क्रोशपान विधीयते ” इति दशसुवर्णविवादे, विंशतिसुवर्णविवादे च क्रोश इति, तत्र कमात् चतुर्दशैकविंशतिदिनानांति । रोगाश्च व्याम्यानाः कात्यायनेन—

“ त्रसनिनारविम्फोटा शूलस्थिपरिपीडनम् ।

नेत्ररग्नाल्श्रोमश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिशोस्त्वभुजभङ्गश्च व्याधयो दैविना नृणाम् ॥ ”

इति । ज्ञानिपदार्थमाह बृहस्पतिः—

“ शौच्यस्य जननी तानः पुत्रो भ्राता सहोदरः ।

भार्या पुत्रस्त्री धर्म्या ज्ञानयः परिहीर्निताः ॥ ”

इति । जननीप्रदणान् मपत्रमनुसुतामः, सहोदरप्रदणान् असहोदरस्य, पुत्रस्त्रीप्रदणान् अपुत्रस्त्र्याः, धर्म्यप्रदणान् भोगस्त्र्या इति । पुत्रो मुन्यो रीणश्च, मामान्यश्चरणान् । पितामहोऽपि—

“ नर्देहस्य न मरेभ्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।

केन्द्रेऽभिर्जातिमरण मीत्र तस्य विगतना ॥ ”

नर्देहस्यैव न ; किन्तु मरेभ्य पुत्रादेशि । “ केन्द्रेऽभिर्जातिमरणम् ” इत्येति वदता पीयस्नुतादेशि मरुते पशुत्रय इत्युक्तं नर्देहः । नर्देहो मर्दिगिः ६ तेषामेव ; न देशभङ्गमग्यादि ।

“ रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणमर्थभ्रंशो धनक्षयः ।
प्रत्यात्मिकं भवेद्यस्य तस्य विधात् पराजयम् ॥ ”

अर्थः कार्यं विवाहादि । अवध्यनन्तरं तु न दोषः ।

“ ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृत तु महद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकाल्यतिक्रमात् ॥ ”

इति । अवधिमात्रोपलक्षणमेतत् ; “ कृतकाल्यतिक्रमात् ” इत्युपसहारात् । दूर्वादिस्पर्शं त्यहोरात्रमेवावधिः ;
“ न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ” इति मनुस्मरणात् । नन्वत्राशुद्धिरेव वक्तव्या
दण्डाभिधानाय ; न शुद्धिः, प्रयोजनाभावादित्यत आह । कोशप्रक्रमेऽपि दिव्यपदोपादान घटादिसर्वदिव्य-
प्राप्त्यर्थम् । तेन सर्वेष्वपि दिव्येषु शुद्ध पुरुष नृषो बल्लालकारादिभि सत्कुर्यात् ; यतोऽसौ धार्मिकः,
धर्मनिर्णयकारीति । शुद्धस्य सत्कारविधानात् अशुद्धस्य दण्डो गम्यते । तदाह कात्यायनः—

“ शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ।
विपे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ॥
तप्तमापकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ।
सहस्रं पट्टशतं चैव तथा पञ्च शतानि च ।
चतुस्त्रिंशद्विकमेव च हीन हीनेषु कल्पयेत् ॥ ”

इति ॥ ४, ५ ॥

इति कोशविधिः

अथ तण्डुलविधिः

एव पञ्चापि महादिव्यानि भगवता स्वयमेवोक्तानि । स्मृत्यन्तरोक्तान्यपि अल्पाभियोगविषयाणि
अत्राभिधीयन्ते । तत्र पितामहः—

“ तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जितं ।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ ”

चौर्यं धनविवादोपलक्षणम् ; अपह्नवोपक्रमेण “ तदर्धार्धे तु तण्डुलाः ” इति स्मरणात् ।

“ तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याप्रतः शुचिः ॥
स्नानोदकेन समिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
आवाहनादिपूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

तत्र बृहस्पतिः—

“ आयस द्वादशफलपटित फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुल भवेद्दोर्धं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
 अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत् ।
 मुख मृदा समालिप्य प्राङ्द्विवाक्प्रचोदित ।
 अद्गन्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥ ”

इति । अत्रापि धर्मावाहनादि पत्रारोपणान्त प्रार्थनामन्त्रश्चाग्निदियोक्तमेव ज्ञेयम् ।

इति फालविधि

अथ धर्माधर्मविधि

तत्र पितामहः—

“ अनुना सप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
 हन्तृणा याचमानाना प्रायश्चित्ताथना नृणाम् ॥ ”

हन्तृणामित्यादिना साहसार्थपातत्राभियोगा अभिदार्शता ।

“ रातत कारयेद्गर्भमधर्मं सीसक्रायसम् ।
 लिखेद् भूर्ने पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
 अभ्युक्ष्य पञ्चगयेन 'गन्धमालये समर्चयेत् ।
 पीत्रदानादिभिर्मन्त्रर्गायत्र्याद्यैश्च सामभि ॥
 आमन्य पूनयेत् गन्धे जुमुग्धं सितासिते ।
 एव विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
 गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समौ तत ।
 मृद्गाण्डकऽनुपहते स्याप्यौ चानुपलिखितौ ॥
 उपलिखे शुचौ देशे देवत्राक्षणसन्निधौ ।
 जात्राहयेत् तथा देवान् स्तम्भपालाश्च पूर्यन् ॥
 धर्माशास्त्रपूरं तु प्रतिपापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापत्रिमुत्तंश्च धर्मंस्त्रायाजु मे करे ॥ ”

अनेन शोध्य एवाभिमन्त्रयीत ।

“ अभियुक्तस्तयोश्चैव प्रगृह्णीताविलम्बितः ।
धर्मे गृहीते गुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ।
एव समासतः प्रोक्त धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥ ”

इति ।

इति धर्माधर्मविधि

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीचन्द्र-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविट्ठतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ॥ १ ॥ ^१स्वक्षेत्रे संस्कृताया-
मुत्पादितः ^२स्वयमौरसः प्रथमः ॥ २ ॥

एवमुक्तवक्ष्यमाणव्यवहारपदापेक्षिते मानुषदैविके प्रमाणे निर्णाय, साप्रत पञ्चमपद्योस्कावशिष्ट-
मष्टादश दायभागपद व्याचिख्यासु पञ्चदशोऽध्याये मुख्यगौणपुत्रान् विभज्य प्रतिजानीते । विभाजको-
पाधिसख्यया पुत्राणां द्वादशत्वम् । यत्तु बृहस्पतिना “पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येन पूर्वश ”
इति त्रयोदशत्वम्, देवलेन च “पुत्राख्या दश पञ्च च” इति पञ्चदशत्वमुक्त, तदवान्तर्रीयभेदमादाय,
नात्यन्तभेदेनेति न विरोध, तेषामप्यत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तत्र मुख्य लक्षयति । उत्पादितत्वमौरसत्वम्^३ । दत्तक्रीतादिप्पतिप्रसङ्गवारणाय स्वयमिति विशेषणम्,
'अहमस्योत्पादयिता' इति स्वात्मानुसंधानवतेत्यर्थ, “अहं गर्भमदधाम्” इति “एव ते गर्भं दधाम्यसौ”
इति च मन्त्रयोगात्^४, अन्यथा प्रमत्तोत्पन्ने अविजातोत्पन्ने चातिप्रसङ्गात् । तस्य च कानीनेऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्ये
संस्कृतायामिति । तस्यापि कुण्डगोलक्योरतिप्रसङ्गनिवृत्त्ये स्वयमिति संस्कृताया अपि विशेषणम् ।
तदपि अक्षतयोनिपौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्, तस्या अपि स्वय संस्कृतत्वात् । तद्वारणाय स्वमात्रसंस्कृतेति
वक्तव्यम् । एतेन द्रौपदीपुत्रेष्वपि उक्तौरसत्व सिद्धम् । न च वक्ष्यमाणेन स्वक्षेत्रपदेनैव तद्वारणम्,
पुनर्भा परक्षेत्रत्वादिति वाच्यम्, तस्या अपि स्वय संस्कृतत्वेन स्वक्षेत्रत्वात्, अन्यथा तद्वर्त
पारदार्यप्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । तस्यापि देवरसंस्कृतभ्रातृक्षेत्रोत्पन्ने देवरोरसत्ववारणाय स्वक्षेत्र इति, तस्या
भ्रात्रे चाम्दानेन भ्रातृक्षेत्रत्वात्, अन्यथा तस्यामुत्पन्नस्य भ्रातृक्षेत्रत्वानुपपत्ते । सर्वस्य चास्य पुत्रिका-
पुत्रेऽतिप्रसक्तवारणाय पुन्वनिर्देश । न च 'स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादिन' इत्येतावतीतिार्थसिद्धि, चाम्दवाया-
मसंस्कृताया स्वयमुत्पादितेऽतिप्रसङ्गात् । सर्वं चेद या उद्गमपूर्वकमेकस्मै दत्ता, तस्मिन् संस्कारात्
प्रागेव मृते तत् जाच्छिऽधैमान्यस्मै दत्ता, तेन च संस्कृता, तदुत्पन्ने पौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्, स्वक्षेत्रे
स्वमात्रसंस्कृते स्वयमुत्पादितत्वात् । तद्वारणाय स्वमात्रक्षेत्र इति वक्तव्यम्, तस्या पूर्वं प्रतिमहीतु

^१ स्वे धत्रे—स, ट

^२ उत्पादितत्वाभारस—ग

^३ स्वयं omitted in ज, ट

^४ मयोगात्—र, ग, ट

प्रतिग्रहेण, पश्चात् संस्कर्तुः संस्कारेण गान्धर्वादिविवाहेष्विव स्वत्वोत्पत्त्या उभयक्षेत्रत्वात् । पुनश्चेदं क्षतस्वसंस्कृतोत्पत्ते पौनर्भवेऽतिप्रसक्तम् । तद्वारणाय धर्मपत्नीत्वं क्षेत्रविशेषणं कार्यम् । न चैनावतैवालम्, “औरसो धर्मपत्नीजः” इति योगिस्मरणादिति वाच्यम्; क्षेत्रजादावतिप्रसङ्गात् । तद्वारणाय यत् किञ्चित् धर्मपत्नीत्वनिर्वाहकमनन्यपूर्विकालादि, तत् सर्वमत्र विवक्षितम्; तत्र तत्रोपयोगात् । ततश्च स्वमात्रक्षेत्रे धर्मपत्न्यां स्वमात्रसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित औरस इति सिद्धम् ।

यत् “सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं जानीयात्” इति बौधायनीयं सवर्णाल्ल-विशेषणं, तदौरसेषु प्रकृष्टौरसप्रतिपादनाय; नान्येषां निराकराण्येति मन्तव्यम् । न चैवं शूद्रापुत्रस्यापि औरसत्वापत्तिः । भवतु; किं बाधकमिति चेत्, पुत्रप्रतिनिधित्वेन तस्य परिगणनमेव बाधकमित्युच्यते ।
यथाह मनुः—

“कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च पडदायादवान्भवाः ॥”

इति । मैवम्; नायमूढोत्पन्नः शौद्रः प्रतिनिधीक्रियते; “अंशं शूद्रासुतो हरेत्” इत्येकांशदानविधिविरोधात् । किन्तु अन्तुद्वायां शूद्रायामुत्पन्न एव । अत एव तस्यानंशत्वं स एवाह—“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न दायभाक्” इति । तस्माद्द्वयायां शूद्रायामुत्पन्नस्यौरसत्वे न किञ्चिद्बाधकम् । न च—“औरसो धर्मपत्नीजः” इति योगिस्मरणं बाधकम्; शूद्राया धर्मपत्नीत्वाभावात्; “कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव, न धर्माय” इति वसिष्ठस्मरणात्—इति वाच्यम् । धर्मोऽत्र श्रौतस्मार्तादिः; न गृहस्थाश्रममात्रधर्म इति व्याख्येयम्; अन्यथा परिणयनविधिविरोधात् । ततश्च दारानुकल्पत्वेन शूद्राया विधानेन गृहस्थाश्रमविहितातिथि-पूजनादिसहकारित्वेन धर्मपत्नीत्वं न विरुद्धम् । तस्मात् यथोक्तमेव साधीय इति । प्रथमः; मुख्य इत्यर्थः;

“स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत् सुतम्^१ ।

तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकम् ॥”

इति मनुस्मरणात् ॥ २ ॥

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन^२ वोत्पादितः क्षेत्रजो
द्वितीयः ॥ ३ ॥

अथ गौणान् लक्षयति । वाग्दानानन्तरमेव मृतपतिक्रियायां क्लीवभार्यायां व्याधितभार्यायां वा पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुरुभिर्नियुक्तायां गुर्वनुज्ञातेनैव देवरेण कनिष्ठेन ज्येष्ठेन वा भर्तुर्भ्रात्रा, तदभावे सपिण्डेन, तस्याप्यभावे सगोत्रेण, तस्याप्यभावे समानप्रवरेण, तस्याप्यभावे उत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः, स

^१ उत्पादयेत् यम्—ग.

^२ वर्णेनैव—उ.

मृतम्य ऋषादेर्वा पत्नु क्षेत्रेन पुत्रो भवति । स द्वितीय ; स्वक्षेत्रे स्वय ससृतायामपि स्वयमनुत्पादात्
 कक्ष्यान्तरितवेन विप्रमर्षात् द्वितीय ऋषादिक्षेत्रेन , “ तदक्षेत्रे नियुक्ताया क्षेत्रज्ञो द्वितीय ” इति
 वसिष्ठस्मरणात् । वाग्दत्तोत्पन्नस्तु म्वयमससृताया म्वयमनुत्पादनेन च कक्ष्याद्वयान्तरितत्वात् ^१ तृतीयो युक्त ।
 अत एव याज्ञवल्क्येन तदभिप्राय एव क्षेत्रज्ञस्य तृतीयत्वोपन्यास । अत्र मनुः—

“ यस्त्वन्यत्र प्रमीतस्य ऋषस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधमेण नियुक्ताया स पुत्र क्षेत्रेन स्मृत ॥ ”

इति । प्रमीतस्य, वाग्दानानन्तर विवाहात् प्राक्,

“ नान्यस्मिन् विधया नारी नियुक्ताया द्विजातिभि ।

अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्मं हन्यु सनातनम् ॥ ”

इति विधयानियोजन विनिन्द्य,

“ यस्या त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पति ।

तामनेन विधानेन निजा विन्देत देवर ॥ ”

इति मनुनैनाभिमानात् । देवराभावे सपिण्डाद्या नियोज्या । यथाह गौतमः—“ अपतिरपत्यलिप्सुर्दे-
 वरात् पिण्डगोत्रर्षिसंज्ञेभ्यो योनिमात्राद्वा ” इति । देवराभानुपपत्तव चैतेषा तेनैव स्पष्टीकृतम्
 “ देवस्वत्यामन्यजातमभागम् ” इति चदता । योनिमात्रात् ब्राह्मणजातिमात्रात्, “ सर्वाभावे ब्राह्मण-
 जातिमात्रात् ” इति शङ्खस्मरणात् । गमन च घृताभ्यक्ताया घृताभ्यक्तेन कार्यम्, “ नियुक्ता
 सर्वाङ्गवृताभ्यक्ता वृतेन सर्वाङ्गमात्मानमभ्यज्य गच्छेत् ” इति उशन.स्मरणात् । अयमेवापुत्रेण वीजिना
 ‘ अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोर्भविष्यति ’ इति सविदा जनितो वीजिनोऽपि वीजन पुत्र इत्युच्यते । यथाह मनुः—

“ क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्र ^२ वीजार्यं यत् प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टो वीजी क्षेत्रक एव च ॥ ”

इति । क्रिया सवित् । स चोभयो रिक्थहर पिण्डदश्च ,

“ अपुत्रेण पर.क्षेत्रे नियोगोत्पादित सुत ।

उभयोरप्यसो रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । यत्—“ औरसो धर्मपत्नीनस्तत्सम पुत्रिकासुत ” इति योगिना पुत्रिकासुतत्वं
 द्वितीयस्थान परिगणन इत्, तत् पुत्रिकेव सुत पुत्रिकासुत इत्यर्थमभिप्रेत्य, तस्या स्वोत्पन्नत्वेन

परोत्पन्नक्षेत्रजात् सनिरुष्टत्वात् । यत् “तृतीयः पुत्रिका विजायते” इति वसिष्ठेन तस्यास्तृतीयत्वमुक्तं, तत् पित्रा असपिण्डासगोत्रभर्तृसापेक्षतया^१ सततिजनकत्वेन फलतो विप्रकर्षात् ॥ ३ ॥

पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः ॥ ४ ॥ यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका ॥ ५ ॥ पुत्रिकाविधिं विनापि प्रतिपादिता भ्रातृविहीना^३ पुत्रिकैव^४ ॥ ६ ॥

तृतीयं लक्षयति । वक्ष्यमाणविधिना परिभाषिता कन्या पुत्रिका । तस्याः पुत्रः पुत्रिकापुत्रः । स तृतीयः ; स्वक्षेत्रजत्वस्योत्पादितत्वयोरभावेन वक्ष्याद्द्वयान्तरितत्वात् ॥ ४ ॥

पुत्रिकां लक्षयति । ‘अत्रातृकामिमा कन्यां तुभ्य दास्यामि । अस्या त्वचो यः पुत्रो भवेत् स मे भवेत्’ इति वरेण सह सविदं कृत्वा या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका । यथाह वसिष्ठः—

“अत्रातृका प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामलकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥”

इति । सवित्करणं चाग्निं प्रजापतिं चेष्टा भवति । यथाह गौतमः—“पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टास्मदर्थमपत्यमिति सवाद्य” इति । होमश्चाज्येनेति हरदत्तः ; तन्न ;

“पुत्रिकायाः प्रदाने तु स्थालीपाकेन धर्मवित् ।
अग्निं प्रजापतिं चेष्टा पुत्रदाने तथैव च ॥”

इति जावालिसरणात् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेणापि ता लक्षयति । पूर्वोक्ता या परिभाषिता पुत्रिका, तद्विधिं विनापि अभिसन्धिमात्रेणैव तद्विशेषेण प्रतिपादिता दत्ता भ्रातृविहीना सोदरभ्रातृरहिता पुत्रिकैव भवति । तेन तत्पुत्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः । यथाह गौतमः—“अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम्” इति । ‘पितृभ्रातृविहीना’ इति पाठे तु पितृमरणानन्तरमभ्रातृपितृकामिसन्धिभावेन पितामहाद्यभिसन्धिनापि पुत्रिकैव ; “मृते पितरि या दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका” इति ब्रह्मपुराणात् । तेन च तत्पुत्र एव तस्य रिक्तपिण्डाधिकारीति । ननु—पृष्टीतत्पुत्रत्वात् कर्मधारयस्य लुत्वात् पुत्रिकैव पुत्र इति कुतो न व्याख्यायते ? “तृतीयः पुत्रिका विजायते” इति वसिष्ठ-

^१ सापेक्षत्वेन—छ.

^२ All the MSS and printed editions read ‘पुत्रिकाविधिना अतिपादिता’, however, according to the commentary, the reading ‘पुत्रिकाविधिं विनापि प्रतिपादिता’ seems to be appropriate

^३ भ्रातृविहीना—ग, ज.

^४ पुत्रिकैव omitted in ज

वाक्यानुग्रहात् । न च 'यस्त्वस्या पुत्र स मे पुत्र' इति पुत्रिकालक्षणकरणात् तदादर इति वाच्यम्, तस्य प्रभारान्तरेण पुत्रिकापुत्रप्रतिपादनार्थत्वात्, अत एव वसिष्ठेन "तृतीय पुत्रिका" इति पुत्रिकामभिधाय पुत्रिकापुत्रोऽपि प्रथमभिहित "अभ्रातृका प्रदास्यामि" इत्यनेन । तस्मात् तथैव व्याख्येयमिति चेत्—
 मेम्, श्रुतिस्मृतिभ्या तस्य पक्षस्य दृषितत्वात् । तत्र श्रुति — "अभ्रातेव पुस एति प्रतीची" इति ।
 अस्यार्थ — अभ्रातेव पुस, यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, उद्धापि भर्त्रा पुन पुस प्रतीची
 पितृनेव पितृवशमेवामिमुखी एति सतानर्मणे पिण्डदानार्थं, न पतिवशमिति । सा हि पितृवश पुत्रै
 पौत्रेश्च वर्धयति, न भर्तृवशमिति । स्मृतिरपि वसिष्ठस्य— "अभ्रातृका पुस पितृनभ्येति प्रतीचीन
 गच्छति पुत्रत्वम्" इति । अत्रोभयत्रापि दत्तप्रत्यावृत्तिलक्षणदोषसंकीर्तनात् पुत्रिकैव पुत्र इति पक्ष एवा-
 सम्य इति 'एनमुपेक्षितवान् श्रीभगवान् ॥ ६ ॥

पौनर्भवश्चतुर्थः ॥ ७ ॥ अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूः

॥ ८ ॥ भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा ॥ ९ ॥

चतुर्थं लक्षयति । वक्ष्यमाणलक्षणाया पुनर्भवां जात पौनर्भव । स 'तुर्थ', अक्षतायामन्य-
 संस्कृताया स्वमात्रज्ञेयत्वस्वमात्रसंस्कृतत्वधर्मपत्नीत्वाना त्रयाणामभावात् कक्ष्यात्रयान्तरितत्वात् । क्षताया तु
 धर्मपत्नीत्वाभावेऽपि स्वमात्रज्ञेयत्व स्वमात्रसंस्कृतत्व चास्त्येवेति न त्रिनयाभावो यद्यपि, तथापि पूनर्भूत्व-
 निमित्तमेवेतदुभयमपि, न भार्यात्वनिमित्तमित्यस्त्येव कक्ष्यात्रयान्तरितत्व तदुत्पन्नस्यापि । न चैव
 स्वसंस्कृताया मात्रपद न देयम्, पुनर्भवां भार्यात्वनिमित्तपुन संस्काराभावेनातिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम्,
 संस्कारामान्यचिरगत्यामतिप्रसङ्गवारणार्थत्वात्, विशेषविवक्षाया तु तद्व्यर्थस्येष्टत्वात् । स्वेरिष्या तु
 संस्काराविधानादेव न स्वसंस्कृतत्वम् । तदभावाच्च न स्वज्ञेयत्वम् । धर्मपत्नीत्व तु दूरापास्तमेवेति
 त्रिनयान्तरितत्वात् चतुर्थत्व तत्पुनस्यापि स्पष्टमेव । यत्तु यागीश्वरेण अस्य पण्डित्युक्तं, तत् दानध्वद्वा-
 घनर्क्षेनातिनिप्रसर्पमभिप्रेत्येति न विशेष ॥ ७ ॥

पुनर्भूत्वज्ञानाद् । अज्ञाना संस्कारमात्रदृष्टिना पुन संस्कृता चेत् पुनर्भू । ननु—अनन्यपूर्वसं-
 परिणयनत्रिधानात् पुन संस्कार एवानुपपन्न, त्रिनयाणोऽपि वा कथमुत्पद्येत् संस्कृत्युक्तिरु-
 त्तराभिनयनार्थमसंस्कारान्तरासंस्कृत्वादिति चेत्—वाद्यम्,

"मा चेदक्षनयेनि स्यात् गतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन नर्त्रा मा पुन संस्कारमर्हति ॥ "

इति मनुना पूर्वसंस्कारान्तरासंस्कारान्तरस्याभिगानात् द्वेष ॥ ८ ॥

द्विविधा पुनर्भू—अक्षता क्षता चेति, “अक्षता च क्षता चैव पुनर्भू सस्कृता पुन ” इति योगिस्ररणात् । तत्राक्षता लक्षिता । क्षता लक्षयति । या तु सस्कारात् प्रागेव परपूर्वा परोपमुक्ता, सा यद्यपि भूयो न सस्त्रियते, क्रियमाणसस्कारस्येव प्रथमत्वात्, तथापि पुनर्भूर्भवति, पुनर्मिथुनीभवनत् । अत एव मनुना—

“ या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयापि वा ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पोर्भव उच्यते ॥ ”

इत्यनेन सधवाविधवात्वाद्यनादृत्य पुनर्मिथुनीभवनमेव पोर्भवत्वे निमित्तमित्युपन्यस्तम् । यद्वा पूर्वसूत्र एव क्षतोपलक्षणीया, अक्षताया द्वि सस्कारेण पुनर्भूत्वे क्षताया सस्कृत्सस्कारेणैव पुनर्भूत्वसिद्धे । अत्र तु स्वैरिण्या अपि पुनर्भूत्व प्रतिपाद्यते । या परपूर्वा पर पूर् पतिसुत्तुज्यान्यमाश्रिता, सा भूय सस्काराभावेऽपि पुनर्भूर्भवति । अनेन च पुनर्भूत्वे पुन सस्कार पुनर्मिथुनीभावश्चेति द्वय निमित्त दर्शितम् । यथाह वसिष्ठः—“ या वा क्लीन पतितमुन्मत्त वा भर्तारमुत्सृज्यान्य पति विन्दते, मृते वा सा पुनर्भूर्भवति ” इति । स्वैरिण्या पुन सस्काराभाव उपादितोऽस्माभि सविस्तर मिताक्षरटीकाया प्रमिताक्षरायामिति नेहोच्यते ॥ ९ ॥

कानीनः पञ्चमः ॥ १० ॥ पितृगृहे असंस्कृतयैचोत्पादितः
॥ ११ ॥ स च पाणिग्राहस्य ॥ १२ ॥

पञ्चम लक्षयति । कन्या वक्ष्यमाणलक्षणा । तस्या यो जायते स कानीन पञ्चम ; स्वक्षेत्रत्वादि- विशेषणचतुष्टयाभावेन कक्ष्याचतुष्टयान्तरितत्वात् ॥ १० ॥

कन्यालक्षणाय पुनस्तमेव लक्षयति । वाचा दत्तापि या वरेणासस्कृता, तस्या पितृगृहस्त्रितायामेव यो जायते, स कानीन । अनेनेदृशी कन्येत्युक्त भवति । अत्रासस्कृतयेति वचनात् वान्दानानन्तर्यं गम्यते । अन्यथा अप्रतयेत्येवावक्ष्यत् । तथाच बोधायनः—“ असस्कृतामनतिसृष्टा यामुपगच्छेत्, तस्या यो नात स कानीनो मातामहसुत ” इति । अत्रासस्कृतामनतिसृष्टामिति विशेषणद्वयोपादानात् वान्दाचार्यामसस्कृताया जातो बोहु पुत्रो भवति । अवाग्दत्ताया जातो मातामहपुत्र इति सिध्यति, “ कानीन कन्यकाचतो मातामहसुतो मत ” इति योगिस्ररणात् ॥ ११ ॥

वाग्दत्ताया पितृपत्यो सन्धसाम्यात् कस्यासावित्यन आह । स वाङ्मात्रदत्तायामसस्कृतायामुत्पन्न पुत्र पाणिग्राहस्य, यस्तस्या पाणिं ग्रहीष्यति तस्यासौ पुत्र, वान्दानादेव पतिस्त्वोत्पत्ते । यथाह मनुः—

“ पितृवेद्मनि कन्या तु य पुत्र जनयेद्रह ।
त कानीन वदेन्नाम्ना बोहु कन्यासमुद्भवम् ॥ ”

इति । कन्या , वाग्दत्ता असस्कृतेति ध्येयम् । अनेन वाग्दानाभावे यो जायते, स मातामहस्य पुत्र इत्युक्तं भवति । तच्चोपपादितमधस्तात् । यदा तु पितृसस्कृतयेत्येव पाठ, तदा त्वयमर्थः सुलभ एव । ननु पितृपतिसम्बन्धवत् वीजिसम्बन्धोऽपि विद्यते; तत्स्थ तस्याप्यसौ न स्यादिति चेत्, सत्यम्; “वीजाद्येनिर्गलीयसी” इति न्यायेन तस्य दौर्भल्यात् ॥ १२ ॥

गृहे च गृहोत्पन्नः पष्ठः ॥ १३ ॥ यस्य तल्पजस्तस्यासौ
॥ १४ ॥ सहोदः सप्तमः ॥ १५ ॥ ^१या गर्भिणी संस्क्रियते तस्याः
पुत्रः ॥ १६ ॥ स च पाणिग्राहस्य ॥ १७ ॥

पष्ठं लक्षयति । पितृगृहानुवृत्तौ पुनर्गृहोपादानं स्वगृहावगमाय । तेन चोढा सिध्यति । तस्या भर्तृगृहे क्षेत्रक्षेत्रिभ्यामविजायमानात् सप्तर्णात्, “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” इति योगिना पुत्रसाजात्याभिधानात्, उत्पन्नं पुत्रं गृहजं । स च पष्ठः, स्वक्षेत्रजत्वादिसत्त्वेऽपि स्वानुत्पत्त्या विशिष्टाभावात् कक्ष्याचतुष्टयेन अविजातोत्पन्नत्वेन पञ्चम्या च व्यवधानात् । अनेन च पूर्वत्रोत्पादकानां विज्ञातत्वसिद्ध्या औसलक्षणे आत्मन उत्पादकताज्ञानं स्वयंशब्दार्थं इति सिध्यति । तदभावाच्चास्य पष्ठत्वम् । यथाह मनुः—

“उत्पाद्यते गृहे यस्तु न विजायेत कस्य स ।

स गृहे गृहमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पज ॥”

इति ॥ १३ ॥

वीजिरेत्रिणोस्तुल्यसम्बन्धात् कस्यासावित्यत आह । यस्य भार्याया जातः, तस्यासौ पुत्र इत्यर्थः, योनिप्राप्त्यात् ॥ १४ ॥

सप्तमं लक्षयति । यं सहैव भार्याया उद्यते, स सहोदः । स च सप्तमः । पूर्वोक्ताभिः स्वक्षेत्रजत्वादि-पञ्चश्र्याभिः विज्ञानजत्वरूपया पष्ठ्या च व्यवधानात् ॥ १५ ॥

सहोदशब्दार्थं व्याचष्टे । या गर्भिण्येन सम्भृता, तस्याः स एव पुत्रः सहोदः । अयमेव कानीनगृहनाभ्यां तस्य विशेषः—यत् वाग्दानात् पूर्वमेव ज्ञाताजाता वा गर्भोत्पत्तिरिति । ननु वाग्दानात् पूर्वमपि सम्भूतः कानीनो भवतीत्युक्तम्, तर्हि तस्मात् कौऽस्य भेदः इति चेत्, सत्यम्; तस्य संस्कारात् प्रागेव प्रवृत्तिः, अन्यं तु संस्कारादनन्तरमिति महानेव भेदः ॥ १६ ॥

वोढृमातामहयोः तुल्यसंबन्धात् कस्यासावित्यत आह । स सहोदः यस्तस्याः गर्भिण्याः पाणिं गृह्णाति तस्य पुत्रः ; मात्रा सह दानेन मातामहसंबन्धनिवृत्तेः । यथाह मनुः—

“ या गर्भिणी सस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥ ”

इति ॥ १७ ॥

^१दत्तकश्चाष्टमः ॥ १८ ॥ स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः

॥ १९ ॥

एवं क्षेत्रद्वारा सनिकृष्टान् समभिधाय, इदानीं वीजक्षेत्राभ्यामसनिकृष्टान् विवक्षुरष्टमं लक्षयति । दत्त एव दत्तकः । स चाष्टमः ; वीजक्षेत्रयोः सर्वथा परकीयत्वेन सहोदादपि विप्रकृष्टत्वात् । ननु तस्यापि बाग्दानात् प्रागेव गर्भसम्भवात् वीजक्षेत्रयोः परकीयत्वाविशेष एवेति चेत् ; बाढम् ; तथाप्युत्तरकालमपि दानेन तस्य क्षेत्रे स्वत्वसम्भवात् ; प्रकृते तु सर्वथैव तद्भावात् । यद्येव क्रीताद्विष्पि समानत्वात् क्रमोऽनुपपन्नः, पौर्वापर्यनियामकप्रत्यासत्तितारतम्याभावादिति चेत् ; भैवम् ; दृष्टप्रत्यासत्त्यभावेऽपि क्रमानुपपत्त्या अदृष्टप्रत्यासत्तेरवस्थाभ्युपेयत्वात् । तथाहि—यो दानप्रतिग्रहाभ्यां सस्कारविशेषो दत्तकस्य, नासौ क्रीतस्य ; यथा ब्राह्मोदायां यः, नासौ आसुरोदायामिति । सोऽपि च यत्र दृष्टप्रत्यासत्त्यसंभवः, तत्र कल्प्यते ; न पूर्वेषु ससंस्विति ॥ १८ ॥

दानं च केनेत्यत आह । स दत्तकः मातापितृभ्या यस्य दत्त, तस्य पुत्रः । पृष्ठी सप्रदाने ; बहुलानुशासनात् । “ शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ” इति वसिष्ठस्मरणात् । भर्तुरनुज्ञया तु मातुरपि दानाधिकारः ; “ न तु स्त्री पुत्र दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ” इति तस्यैव स्मरणान् । एव मात्रभावे पितुरपि ; “ माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ” इति मनुस्मरणात् । आपदि ; दुर्मिक्षादौ । अनापदि तु दातुः प्रतिषेधः । यद्वा आपदि ; प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे ; “ अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ” इति अत्रिस्मरणात् । सपुत्रत्वे तु तस्यैव प्रतिषेधः । एकश्च पुत्रो न देयः ; “ न त्वेवैक पुत्र दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा ” इति वसिष्ठस्मरणात् । तथा ज्येष्ठश्च ; “ ज्येष्ठ पिता ” इति शौनःशेफीयलिङ्गान् । आतृपुत्र विना ; तस्मिन् सर्वपुत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहविधिमाह वसिष्ठः—“ पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् वन्धुनाह्वय राजनि निषेध निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरवान्धवमसनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात् ” इति । अदूरवान्धवम् ; सनिहितदेशवासिज्ञातिसमूहम् । असनिकृष्टम् ; असवन्धिनमेव । वन्धुसानिकृष्टमेवेत्यपि पाठः । तत्र आतृपुत्रो मुख्यः । दूरवान्धवत्वेन च सदेहे स एव—“ सदेहे चोत्पन्ने दूरेवान्धव शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते क्षेत्रेन बह्वंस्त्रायते ” इति । दानविधिस्तु जात्रालिना पुत्रिकदानेन व्याख्यातः ॥ १९ ॥

१क्रीतश्च नवमः ॥ २० ॥ स च येन क्रीतः ॥ २१ ॥ स्वयमुपगतो दशमः ॥ २२ ॥ स च यस्योपगतः ॥ २३ ॥

नम लक्षयति । दत्तकोचरीत्या मातापितृभ्याम् अन्यतरेण वा ज्येष्ठमेक वर्जयित्वा आपदि विक्रीयमाणो धनं दत्त्वा यः क्रीतः, स नमः, क्रीतत्वेन क्रीतभार्यायत् देवपितृकार्यानर्हत्वेन दत्तादपि निप्रकृष्टत्वात् ॥ २० ॥

अविभक्तेषु भ्रात्रादिषु साधारणधनक्रीतत्वेन दासादिनत् साधारण्यापत्तावाह । स क्रीतः येन 'ममाय पुत्रो भवतु' इति बुद्ध्या गृहीतः, तस्येयं पुत्रः, न दासादिवत् साधारणः । यथाह मनुः—

“ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यर्थं मातापित्रोर्यमन्तिऋत् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ ”

इति ॥ २१ ॥

दशम लक्षयति । यो मातापितृविहीनः, ताभ्यां त्यक्तः 'तत्राह पुत्रो भवानि' इति स्वयमेवोपगतः, स दशमः, स्वयमुपगते कर्तृव्यापाराभावात् “अपुत्रेणैव कर्तव्यं पुत्रप्रतिनिधिस्तथा” इत्यादिविधिपर्यवसानाभावेन क्रीतात् विप्रकृष्टत्वात् । न च स्वीकार एव कर्तृव्यापारः, तस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । यथाह मनुः—

“ मातापितृत्रिहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तश्च स स्मृतः ॥ ”

इति ॥ २२ ॥

स्वयमुपगतः कस्यासावित्यत आह । स स्वयमुपगतः यः कामयेत् 'तत्राहम्' इति, तस्यैव पुत्रो नान्येषाम् । तदेतत् स्पष्टमाचष्टे वसिष्ठः—“ स्वयमुपगतश्चतुर्थः । तत् शुनः शेषेन व्याख्यातम् । शुनः शेषो वै यूषे नियुक्तो देवतास्तुष्ट्रावः । तस्येह देवता पाशं विमुमुञ्चुः । तस्मै च उच्यते 'ममैवायं पुत्रोऽस्तु' इति । तान् ह न संपेदे । ते सपादयामासुः । एष एव यः कामयेत् तस्य पुत्रोऽभिव्यति । तस्य ह विद्यामित्रो होतामीत् । तस्य पुत्रत्वमियाय” इति ॥ २३ ॥

अपचिद्वस्त्वेकादशः ॥ २४ ॥ पित्रा मात्रा च परित्यक्तः

॥ २५ ॥ स च येन गृहीतः ॥ २६ ॥ यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादशः

॥ २७ ॥

एकादशं लक्षयति । यस्यक्तो गृह्यते सोऽपविद्धः । स चैकादशः; त्यक्तस्य स्वयं ग्रहणात् दत्तात्मनोऽपि विप्रकृष्टत्वात् ॥ २४ ॥

त्यागश्च केनेत्यत आह । प्रत्येकविभक्तिचकाराभ्यामुभाभ्याम्, अन्यतराभावेऽवशिष्टेनान्यतरेणैव वा परित्यक्तोऽपविद्ध इत्यर्थः । यथाह मनुः—

“ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ ”

इति ॥ २५ ॥

परित्यक्तस्यास्वामिकतया कस्यासावित्यत आह । अस्वामिकस्य परिग्रहीतुरेव स्वत्वान् येन गृह्यते, तस्यैव स पुत्रो भवति ॥ २६ ॥

द्वादशं लक्षयति । उक्तविषयेभ्योऽन्यत्र यत्र कचन स्वीयायां परकीयायां वा सवर्णायामसवर्णायाम् वा उज्ज्वायामनृदायां वा क्षतायामक्षतायां वा यो निष्पादितः, स तस्यैव पुत्रः; सजातीयतानियमस्य कृत्रिमेण सह द्वादशपुत्रविषयत्वात् । स च द्वादशः; विषयविशेषनियमाभावात् अपविद्धादपि विप्रकृष्टत्वात् । यथाह मनुः—

“ य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरम्य तु ॥ ”

इति । अत्र केचित्—य एते क्षेत्रजादय एकादश पुत्रा औरसप्रसङ्गादुक्ताः, ते यस्य बीजतो जाताः तस्य न भवन्ति; किंतु इतरस्य; यस्य क्षेत्र, येन वा क्रयादि कृतं तस्यैवेत्याहुः । तत्र; अस्वार्थस्य तदलक्षणवाच्यैरेवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि—“ तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ” इति, “ बोदुः कन्यासमुद्भवम् ” इति, “ बोदुः स गर्भा भवति ” इति गूढोत्पन्नकानीनसहोदलक्षणेपु तत्र तत्र श्रूयमाणत्वात् । अन्ये तु—य एते दत्त्रिमादयः पुत्रा उक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रे अन्येभ्यो जाताः, तदा दात्रादिभिर्दत्ता अपि न प्रतिगृहीत्रादीनां पुत्रा भवन्ति; किंतु बीजिन एवेत्यस्यार्थ इत्याहुः । तदपि न; स्वक्षेत्रोत्पन्नत्वेन स्वस्वत्वे सति दानक्रियादौ वाचकाभावात् । न चैकपुत्रप्रतिषेधवत् वाचनिकोऽयमर्थ इति वाच्यम्; अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्; बीजिपुत्रताभिधानेन सर्वथादिसिद्धक्षेत्रिपुत्रताया असिद्ध्यापत्तेश्च । अपरे तु—य एते क्षेत्रजादयः पुत्राः प्रसङ्गादुक्ताः, ते बीजिन एव । क्षेत्रिणः औरसः पुत्रिका वा स्यात् । अन्यबीजजत्वमेकादशानामप्युपलक्षणम् । तेन स्वबीजजावपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्तव्यौ । अत एव बृहस्पतिः—

“ आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिनौरसयोर्धिना ॥ ”

इत्याहेत्याहु । तदपि मन्दम्, अस्वार्थस्याव्यवहितपूर्ववाक्येनैवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यात् । तच्च वाक्यम्—

“क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहु क्रियालोपान्मनीषिण ॥”

इति, औरसपुत्रिकाकर्तव्यश्राद्धादिक्रियालोपो मा भूदिति तत्प्रतिनिधित्वेन क्षेत्रजादीनामभिधानात् । तस्मादस्य वाक्यस्य सम्बोध्यर्थो वक्तव्य । स यथा—क्षेत्रजादय क्षेत्रिकादीनामेव पुत्रा इति तत्तद्व्यवहारवाक्येरेव सिद्धे, औरसाद्यभावे प्रतिनिधीकार्या इति “क्षेत्रजादीन्” इत्यनेनोक्तम् । इदानीं वीजिन सर्वथाप्यपुत्रत्वे न केवलं ते क्षेत्रिकादीनामेव, किंतु वीजिनोऽपीत्याह—यस्येति । यस्य ते वीजतो जातास्तस्यापि । नेतरस्य तु, तुगव्दोऽवधारणे । नेतरस्येन क्षेत्रिकादेरिति, वीजिक्षेत्रिणोरुभयोरप्यपुत्रत्वे क्षेत्रजादय उभयोरपि पुत्रा भवन्तीत्यर्थः । यथाह याज्ञवल्क्यः—

“अपुत्रेण परक्षत्रे नियोगोत्पादितं सुतं ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत ॥”

इति । ननु, अयमर्थः स्त्रीपुत्रमाभिधानेऽभिहित एव

“क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्यं यत् प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च ॥”

इत्यनेन । क्रियाभ्युपगमो नाम ‘अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोर्भविष्यति’ इति परस्परसंप्रतिपत्तिः । बाढम्, क्षेत्रजस्येव द्वयामुप्यायणताभिधानायेदं वाक्यं प्रयुक्तम् । तत्र च क्रियाभ्युपगमो निमित्तम् । अत्र तु तदभावेऽपि उभयोरपुत्रत्वे दत्तकादीनां सर्वेषामेव द्वयामुप्यायणत्वमुच्यते इति न पौनरुक्त्यम्, क्रियालोपादिति हेतोर्द्वयोरपि समानत्वात्, “अपुत्रेण परक्षत्रे” इत्यत्रापुत्रतामात्रस्य द्वयामुप्यायणतायां हेतुनादर्शनाच्च । तस्मात् वीजिनोऽप्यपुत्रत्वे यत्र कचनोत्पादितं पुत्रो भवतीति सिद्धम् । ननु,

“औरसं पुत्रिणा वीचक्षत्रेणैव पुत्रिणासुतः ।

पौनर्भूतश्च कनीनः सहोदो गृहस्तपसः ॥

दत्तं प्रातः स्वयं दत्तं तृत्रिमश्चापविद्धकः ।

यत्र कचोत्पादिनश्च पुत्रास्या दश पञ्च च ॥

अनेनैव क्रमेणैषा पूर्वाभावे परं परं ।

पिण्डदोऽगहरश्चेति युक्ता गुणशान् स्ति ॥”

इति देवलेन यत्र कचनोत्पादितो वीचनान् पृथगेवेक्त^१, तन् कथं यत्र कचनोत्पादितो वीचनत्वेन व्याख्यायन इति चेत्—नैवम् । क्रियाभ्युपगमादिनि मनुवाक्यात् वीचक्षत्राचिन्ति क्षेत्रजमाहवर्षाच्च

यथोक्तसविदोत्पादितो वीजज पृथगुक्त । सविदभावेऽपि वीजिन सर्वथाप्यपुत्रत्वे दत्तक्रीतादीनामपि वीजिपुत्रत्वाभिधानाय यत्र कचनोत्पादित साधारण्येनोच्यत इति न विरोध । न चैव द्वादशसख्याविरोध , यत्र कचनोत्पन्नस्य पारशवावान्तरभेदत्वेन स्वातन्त्र्याभावादिति वाच्यम्—द्वादशतिरिक्तस्यापि व्यभिचाराद्युत्पन्नस्य समवात्, उपधेयसकरेऽप्युपाधेरसकराच्च तद्भेदस्येव द्वादशत्वप्रयोजकत्वादित्यलम् । अथवा यत्र कचनेत्यनेनानुद्धा शूद्रा विवक्षिता , तस्या जातो द्वादश पुत्र इति व्याख्येयम्, उद्यायामुत्पन्नस्यैवौरसत्वाभिधानात् । अत एव मनुः—

“ य ब्राह्मणस्तु शूद्राया कामादुत्पादयेत् सुतम् ।

स पारयन्नेन शवस्तस्मात् पारशव स्मृत ॥ ”

इति । तथा “ म्वय दत्तश्च शौद्रश्च पडदायादवान्भवा ” इत्यदायत्वमपि तम्येवाह , उद्यायामुत्पन्नस्य “ अश शूद्रासुतो हरेत् ” इत्येकाशस्योक्तत्वात् ॥ २७ ॥

एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ २८ ॥ स एव दायहर ॥ २९ ॥

स चान्यान् विभृयात् ॥ ३० ॥

नन्वेषा प्रतिनिधित्वाविशेषे तुल्यकक्षयत्वमेवोचितम्, न तु द्वितीयादिकक्षयत्वमित्यत आह । एतेषा द्वादशाना मध्ये पूर्व पूर्व पूर्वपूर्वपठित श्रेयान् । श्रेयोऽदृष्टविशेष , तद्वत्त्वात् प्रशस्त । नन्वेषा पौर्वापर्येणैवादृष्टविशेष प्रत्यासत्तिरित्युक्तमेव, विमर्थमिदमुच्यते ‘ पूर्व पूर्व श्रेयान् ’ इति^१ सत्यम्, द्वेषा हि श्रेयस्त्वम्—अवयवप्रत्यासत्त्या विशुद्धजन्मना च । तत्र औरसपौत्रिकेययो निमित्तद्वादशकसद्भावात् उभयथापि श्रेयस्त्वम् । क्षेत्रजादीना सहोढान्ताना पद्धानामवयवप्रत्यासत्त्येव श्रेयस्त्वम्, दत्तोरन्यतरावयवसन्धात् । न जन्मना , वीचक्षेत्रयोर्विपर्यासात् । दत्तकादीना जन्मनैव श्रेयस्त्वम्, नावयवप्रत्यासत्त्या, उत्पन्नानामेव परिग्रहात् । तयोश्चावयवप्रत्यासत्तेरभ्यर्हितत्वमभिप्रेत्य क्षेत्रजादीना पूर्वमुपन्यास , तेषा पितृदाय इव बन्धुदायेऽप्यधिकारात् । यथाह तु शङ्खालिखतौ—“ औरस क्षत्रत्र पुत्रिकासुत पौनर्भव कानीनो गृहोत्पन्नयेति पट् पुत्रा बन्धुदायादा ” इति । चकारात् सहोढोऽपि, “ अथ दाय्यादबन्धूना सहोढ प्रथम ” इति वसिष्ठस्मरणात् । दत्तकादीना तु तदभावात् अनभ्यर्हितत्वेन पश्चादुपन्यास । यथाह हारीत.—“ दत्त क्रीतनोऽपविद्ध सहोढ स्वयमुपागत सहसा^१ दृष्टश्रेय्यनन्धुदायादा ” इति । सहसा दृष्ट , कृत्रिम । बन्धूनामपुत्रपितृयादीना दायमाददतीति बन्धुदायादा , न बन्धुदायादा अनन्धुदायादा । अयमर्थ—पन्थाद्यभावे यदा भ्रातृपुत्रादीना दायसन्ध प्राप्तति, तदा ते औरसाद्या सहोढान्ता^२ सत्सेवापुत्रपितृव्यादिधनभाजो भवन्ति, न दत्तकाद्या पद्येति । ते तु कृत्स्न पितुरेव धनभाजो नान्येषाम्,

^१ दृष्टश्रेय्यनन्धु—य, उ

^२ सत्सेव तितृन्नादि—य, उ

“तेषा पद् मन्धुदायाद्वा पूर्वेऽन्ये पितुरेव तु” इति देवलन्तरणात् । सहोद्रे तु गुणागुणाभ्या व्यवसा । एव मनुगोतमाद्युक्तक्रमन्यापि यवन्त्या ज्ञेया, “पिण्डत्रोऽद्यहरश्चेति उक्ता गुणपथात् स्थिति ” इति तस्यैव स्तरणात् । यस्तु गोतमीये पुत्रिकापुत्रस्य दशमत्पेन पाठ, स विजातीये द्विपद्चतुर्थ्याभिमानात् समानजातीयोरनमास्यात् । तेषा च औरमेत्यक्षो ज्येष्ठमपि न, “ औरमे पुनस्त्यन्ने ज्येष्ठस्य तेषु न विद्यते ” इति देवलन्तरणात् ॥ २८ ॥

श्रेयस्त्वस्य प्रयोजननाह । यो य श्रेयान् स पित्रादिदायहर , न पार्ष्णीयान् । श्रेयसोऽभावे तु पार्ष्णीयानपि दायहरो भवति । यथाह मनुः—“श्रेयस श्रेयसोऽस्त्रामे पार्ष्णीयान् स्विधमर्हति” इति ॥ २९ ॥

यदा श्रेयसो दायहरस्त्व, तदान्येषा का गतिरित्यन आह । स पूत्रे पूत्रे औरसादिर्दायहर अन्यान् अत्रनादान् विभृयात्, अत्राच्छादनेन पोषयेत् । इदं च औरसाद्यपेनान्येषामत्यन्तनिर्गुणत्वे ज्ञेयम् । समगुणत्वे तु मनुः—

“पठ तु अत्रनस्याद्य प्रदद्यात् पेतृकाद्धनात् ।
औरसो विभक्त्यं दाय पितृय पद्धममेव वा ॥”

इति । अत्यन्तममगुणत्वे तु तृतीयाद्यो ब्रह्मपुराणेऽभिहित —

“समग्रनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यन ।
त्रिभाग क्षेत्रज्ञो मुक्ते चतुर्थं पुत्रिकानुत ॥”

इति । पुत्रिकारमसनयाये तु मनुः—

“पुत्रिकाया कृताया तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समन्त्र विभाग त्याज्येष्टना नान्नि हि त्विया ॥

इति । औरस्यैर्भवादिमनयाये ब्रह्मपुराणम्—

“कृत्रिम पद्धभाग तु पद्धभाग गृहसमत्र ।
सप्ताथ चापविद्धस्तु कानानश्चाष्टमायमाक् ॥
नवभाग सहोदर्य ज्ञानो दशममश्नुते ।
पौनर्भवस्येकदश द्वादश म्वरमागत ।
त्रयेदशमभाग तु शैत्रो मुक्ते पितुर्धनात् ॥”

इति । हारीतः—“निभन्निव्यनाण षड्भिर्य ज्ञानानाय दद्यात्, त्रिंश पौनर्भवाय, षड्कोनविंश द्वयामुष्या-
यनाय, अष्टादश त्रिंशयाय, सप्तदश पुत्रिकापुत्राय, इनरानौरसाय पुत्राय दद्यु ” इति । ण्णौ च न्यूनाधिक्यौ
भागौ औरसान् न्यूनाधिक्यगुणपथात् व्यन्याप्यौ । अत्यन्तगुणपत्त्ये पद्धमाऽद्य, “क्षेत्रज्ञाया सुनाश्चान्ये

पञ्चपट्सप्तभागिन ” इति गार्हस्पत्यात् । अत्यन्तनिर्गुणत्वे तु भरणमात्रमित्युक्तमेव । यदा तु विशिष्टजन्मना श्रेयस्त्व, तदा कमविशेष विभागविशेष चाहतु गृहस्पतिदेवलयौ—

“ एक एवोरस पित्रे धने स्वामी प्रकीर्तित ।
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता द्वावेतावुत्तमो स्मृतौ ॥
दत्तोऽपविद्ध क्रीतश्च कृत शौद्रस्तथेव च ।
जातिशुद्धा कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुता स्मृता ॥
क्षेत्रेणो गर्हित सद्भिस्तथा पौनर्भन सुत ।
कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथेव च ॥
विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्याद्विशिष्यते ।
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयाशभागिन ।
हीनास्तमुपनीवेयुर्ग्रासाच्छादनभाजना ॥”

इति । अयमभिसंधि — आनुपूर्व्यं प्रत्यासत्तिक्रम । तस्माद्विशेषो जन्मादिशुद्धिविशिष्ट, पतितापतितोत्पन्नयो पुत्रयो पौत्रयोर्वा तुल्यायामपि प्रत्यासत्तो विशुद्धोत्पन्नस्यैव पित्रे पैतामहे वा धनेऽधिकारदर्शनात् । एव प्रत्यासत्तिविप्रकर्षेऽपि पुत्रान्तपुत्रयोस्तथानिधयो भ्रातृपुत्रस्यैव पितृयधनेऽधिकार समर्थते प्रत्यासत्त्वा धनाधिकारवादिभिरपि । यथेव तर्हि मूलेकेष्वपि द्वादशपुत्रेषु तन्न्यायसमवात् आम्ना प्रत्यासत्तिद्वरे, विशुद्धजन्मनैव धनाधिकार सिध्यतु । स्यादेव यदि पाठक्रमप्रयोजकप्रत्यासत्तिमात्रेणैव धनाधिकार कल्प्येत । जसि तु तत्रापि ‘पूर्वाभावे पर पर’ इति श्रौतक्रमविधायक वचनम् । तस्मात् मूलेकेत्राहस्पत्ययोर्द्वयोरपि क्रमयो श्रौतत्वात् विरुत्प एव साधु, न पक्षद्वय मिश्रीकृत्य विषयव्यवस्था । औरससमवाये सगुणसवर्णविषयमिदम् । निर्गुणास्तु सवर्णाश्चतुर्थाशभागिन ,

“ उत्पन्ने त्वोरमे पुत्रे चतुर्थाशहरा सुता ।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजना ॥”

इति क्रात्यायनस्मरणात् । औरसत्वेन ¹पुत्रिकापि गृह्यते । एतेन “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पन्नेन, चतुर्थभागभागी स्यात्तक ” इति वासिष्ठ व्याख्यातम् । द्वयामुप्यायणभागे विधेयमाह योगीश्वरः—

“ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादित सुत ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत ॥”

इति । यदा तु परस्परसविदा द्वयामुप्यायण उत्पन्ने बीजिक्षेत्रिणोरन्यतरस्यौरस उत्पद्येत, तदा स्वस्वपितृधन-
हरत्वमेवोभयोः ; न तूभयांशहारित्वं द्वयामुप्यायणस्येत्याह मनुः—

“ यद्येकरिक्थिनौ स्वातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यद्यन्य पैतृकं रिक्थ स तद् गृह्णात नेतरत् ॥ ”

इति ॥ ३० ॥

अनृद्धानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् ॥ ३१ ॥ पतित-
स्त्रीवाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः^१ ॥ ३२ ॥^२ रिक्थग्राहि-
भिस्ते भर्तव्याः ॥ ३३ ॥

विभ्रूयादित्यनेनेतरपरिसप्त्याप्राप्तौ अपवादमाह । स पूर्वः पूर्वं औरमादिः, अन्येपामौरसानां
चानृद्धानामसम्भूतानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं जातकर्मादिविवाहान्तं कुर्यात् । यद्यपि प्रक्रमनत्वात्
अनौरमानामेव भरणवत् संस्कारोऽपि गम्यते, तथापि कैमुतिकन्यायेनौरसेष्वप्यमौ सिध्यतीति ज्ञेयम् ।
तेन भरणेऽपि यावदशप्रदानमर्थमिदमेव । यद्यपि अनृद्धानामित्युपक्रमस्यासजातविरोधित्वेन बलवत्त्वात्
उपमहारम्यं संस्कारपदं विवाहपरमेव प्रतीयते, “ वेदो वा प्रायदर्शनात् ” इति न्यायात् ; तथापि
“ असम्भूतान्मु संस्कार्यां प्रातृभिः पूर्वसम्भूतैः ” इति योगिवचनेनोपक्रमेणोपसहारयोरेकरूपेणैकत्राक्यतवात्यापि
तदर्थपरत्वमेव युक्तमिति । आतुरूपक्रमे स्ववित्तानुसारेणेति वदता, भगिनीसंस्कारे विशेषो दर्शितः । स च
‘ अनृदाश्च दुहितर ’ इति वक्ष्यते ॥ ३१ ॥

यदुक्तं ‘ पूर्वं पूर्वं श्रेयान् दायहरः ’ इति, अस्यापवादमाह । पतिनो महापातकादिना । स्त्रीनो
नपुमन्ने जाल्या प्रिकारेण वा । अचिन्तित्यरोगः भगवरादिमन्त्रः । विरुलः इन्द्रियैः, अन्यवधिरभिप्रनूक्त-
कुष्ठुगुन्मचतुण्णिपट्स्वादि । तुशब्दात् आश्रमान्तरगतादीनां ग्रहणम् । पते भागहारिणो न भवन्ति । यथाह
वसिष्ठः—“ जनशाम्वाश्रमान्तरगता ” इति । नारदोऽपि—

“ पितृद्विद् पतिन पद्भो यश्च न्यादीपपातिरुः ।

शैरगा अपि नैनेऽद्य लभेरन् क्षेत्रजा सुतः ॥ ”

इति । मनुदेवलो—

“ सर्वे ण्य प्रिकर्मन्वा नर्हन्ति श्रावरो धनम् ॥ ”

“ मृते न स्तिरि र्शःपुष्टुगुन्मचत्रदान्यथाः ।

पतिनाः पतिनापय निश्चो दायाशनागिन ॥ ”

इति । पतितादिषु चोद्देश्यगतत्वात् लिङ्गमविवक्षितम् । तेन च पत्नीदुहितृमात्रादीनां तथात्वे निरंशत्वं सिध्यति ॥ ३२ ॥

भागभावे कथमेपां जीवनमित्यत आह । ये रिक्थग्रहणयोग्याः पुत्रादयो वक्ष्यमाणाः, तैस्ते क्लीवाद्यो भर्तव्याः । पतितस्य तु प्रायश्चित्ताहंतायां तत् कारयित्वांशो देयः । अनर्हतायां तु परित्याग एव ; न तु भरणम् ; “अपीतञ्चबहारान् आसाच्छादनैर्विभ्रुयुः पतिततज्जातवर्जम्” इति बोधापनस्मरणात् । अन्येषां त्वभरणे पातित्यम् ;

“सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्यता मनीषिणा ।

प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥”

इति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं याक्ञ्जीवम् । भेषजादिना तु क्लीवत्वादेरप्यपगमे भागप्राप्तिरस्येव ; अनंशत्व-निमित्तापगमात् ॥ ३३ ॥

तेषां चौरसाः पुत्रा भागहारिणः ॥ ३४ ॥ न तु पतितस्य

॥ ३५ ॥ पतनीये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः ॥ ३६ ॥

क्लीवादीनामनंशत्वात् तत्पुत्राणामप्यनंशत्वप्राप्तावपवादमाह । तेषां क्लीवादीनामौरसाः पुत्रा भागं लभन्ते । चकारात् क्षेत्रजग्रहणम् ; “औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः” इति योगिस्मरणात् । तत्र क्लीवस्य क्षेत्रजः, अन्येषामौरस इति व्यवस्था जातिक्लीवे । पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं रोगादिना क्लेशोत्पत्तौ तु क्लीवस्याप्यौरससम्भवात् ‘तेषामौरसाः’ इत्यविशेषणोपन्यासः । औरसक्षेत्रजग्रहणमितरपुत्रव्युत्पासार्थम् । यत्तु देवलीये “तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः” इति पुत्रसामान्योपादानं, तत् औरसक्षेत्रजपरमेव ; उपसहारास्यायात् । पुत्रग्रहणात् पत्नीदुहित्रोर्भरणमेव, न तु भागहारित्वमित्युक्तं भवति । यथाह योगीश्वरः—

“सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसाकृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः सापुत्रवृत्तयः ।

निर्वासा व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥”

इति ॥ ३४ ॥

तेषामित्यनेन पतितादीनां सर्वेषां प्राप्तावपवादमाह । पतितस्य तु औरसा अपि पानित्यावस्थोत्पन्नाः पुत्रा न भागहारिणः ; तेषामपि पतितत्वात् । यथाह वसिष्ठः—“पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः” इति ॥ ३५ ॥

कं ते पतिनोत्पन्नाः पतिना इत्यन आह । ब्रह्महत्यादिपननीयवर्गकरणानन्तरमेव पातित्ये वे उत्पन्नाः पुत्राः, ते पानित्योत्पन्नाः पतिनाः । न तु पानित्यात् पूर्वमपनान्ते वा पानित्ये वे उत्पन्नाः, ते पतिना इति । तेन च पानित्यावस्थोत्पन्नाः पतिता इत्यर्थः सिद्धः । एतेन “ पतितोत्पन्नः पतितः ” इति वासिष्ठं व्याम्यातम् । यद्वा, पानिनम्यौरमाः पुत्रा न भागहारिणः ; तर्हि कं भागहारिण इत्यन आह । पननीये कर्मणि कृते पानिन्यावस्थाया तु नौरमा भागहारिणः । न त्वनन्तरोत्पन्नाः ; अनन्तरः अन्यवहितः कनिष्ठो ज्येष्ठो वा भ्राता ; तद्भावे पूर्वोक्त मपिष्टादिर्वा । तेन वे उत्पन्नाः क्षेत्रज्ञा इति यावत् ; ते तदीयं भागं लभन्ते, शुद्धावस्थोत्पन्नौरमाभावे । तत्पद्भावे तु पातित्यावस्थोत्पन्नः क्षेत्रज्ञोऽपि न लभत एव ॥ ३६ ॥

**१प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभाग्निः ॥ ३७ ॥ तत्पुत्राः
पैतामहेऽप्यर्थं ॥ ३८ ॥ २अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः ॥ ३९ ॥**

यदुक्त ‘ यत्र कचनोन्यादिनो दायहर ’ इति, तन्व कचिद्रपवादमाह । प्रतिलेनानु वेद्यादिर्त्विषु शूद्रादिभ्य उत्पन्ना प्रायोगवाद्यो वध्यमाणाः शूद्रादिभ्यः पितृभ्यो भाग न लभन्ते । यत् “ शूद्रापुत्रम् प्रतिन्येमानु ” इति गौतमीयं, तत् “ शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शश्रूपश्चेत्तमेन वृत्तिमूलकन्तेषामिषिभिना ” इत्युपमन्नातिदेशान् शूद्रपादिगुणोत्कृष्टप्रतिलेनमत्रापिपद्यम् । चकारात् अक्रनोदादीनां ग्रहणम् । यथाह स्मृत्यायनः—

“ अक्रनोदासुनश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रयज्यामिनश्चैव न रिश्य तेषु चार्हति ॥ ”

इति । अक्रनोदात्र अमरणां प्राद्या ; मरणासुतस्य रिश्यभास्वान् । यथाह स एव— “ अक्रनोदासुनम्त्वृन्धी सपर्यश्च यदा पितुः ” इति । तथा प्रतिन्येनप्रमृतासुनपत्नौरनोऽपि न दायभाक्,

“ प्रतिन्येनप्रमृता या तन्वा पुत्रो न रिश्यभाक् ।

मामाच्छादनमन्वन् देय तद्धनुभिर्नतम् ॥

वनूनामप्ययमे तु पित्य धनमप्राप्नुयात् ।

अपित्य तद्दानं प्राप दापनीया न पान्यसा ॥ ”

इति तन्वैव माग्नात् । अन्वन् यावज्जीवम् । पित्य पितुर्जातिम् । अपित्य पितृनुर्जातिम् ; पितृ-
जतुस्य पितृत्यादेर्जातम् । न । वान्वा एवमासु ; न तन्वे दपुम्बिये । द्वितीयधकारः पितृत्वात्पितृ-
समुच्चयार्थः । तन्वापुत्रमेव अत्रवे । इदं वाग्निव्ये माग्नात्तन्वत्पितृत्वेनजातमेव । न प्रतिन्येनपति-
नास्य ; नन्वन् स्वम्बितृशयद्रगन्वन् अत्रमजान्वा ॥ ३७ ॥

ननु क्रीणादिभ्यः सूतादीनामनशत्वेऽपि तस्युत्राणा क्रीणादिपुत्रवत् अशभागित्वं स्यादित्यत आह ।
तेषां प्रतिलोमासु जानानां सूतादीनां ये पुत्राः, ते पितामहस्य क्षत्रियादेर्योऽर्थः, तस्मिन्नप्यभागिनः । तस्मात्
प्रतिलोमासु जानानां पुत्राणां पोत्राणां च न वर्णिधनभाक्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

तर्हि कथं ते जीवेयुरित्यत आह । बहूनां विभज्यार्थं ब्राह्मिण्ये सर्वेषां भरणमर्तृतापोषणापाराज्यपदेशः ।
अन्यथा यो यस्य रिक्थं गृह्णीयात्, स निभृयादित्यर्थं सिद्धमेव ॥ ३९ ॥

**यश्चार्थहरः स पिण्डदायी ॥ ४० ॥ एकोढानामप्येकस्याः
पुत्रः सर्वासां पुत्र एव^१ ॥ ४१ ॥ भ्रातृणामेकजातानां च ॥ ४२ ॥
पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ॥ ४३ ॥**

रिक्थप्रसङ्गात् तुल्ययोगक्षेमस्यापि निर्णयमाह । यो यस्यार्थं रिक्थत्वेन गृह्णीयात्, स तस्मै
पिण्डं श्राद्धमपि दद्यात् । द्वादशविधपुत्राभिमायमेतत्, तदुपक्रमेणैव “ पिण्डदोऽशहरश्चैषा पूर्वाभावे पर
पर ” इति योगिसंरणात् । पुत्राभावे तु धनग्रहणेनैव श्राद्धाधिकारं बोधयितुं साधारण्येन व्यपदेशः,
“ यो यस्याददीत स तस्मै श्राद्धं कुर्यात् पिण्डं च त्रिपुंस्य दद्यात् ” इति शङ्खस्मरणात् ॥ ४० ॥

तस्य कश्चिदपवादमाह । एकेन पुत्रोढानां स्त्रीणामपुत्राणामप्येकस्याः सपत्न्या यः पुत्रः, स
सर्वासामपि पुत्रः, पुत्रकार्यभारी । अयमर्थः—मातृधनं दुहितृणामीति वक्ष्यति, पित्रोः श्राद्धाधिकारी पुत्र
इति च । तत्र पुत्राभावे धनग्रहणनिमित्तम् मातृश्राद्धाधिकारो दुहितृणां प्राप्तः । तत् सपत्नीपुत्रे विधातुं
पुत्रत्वेन तस्य व्यपदेशः इति । एवकारोऽत्र पुत्रीकरणं व्यावर्तयति । यथा पत्न्यवयवारब्धं क्षत्रत्वं भर्तुं
पुत्रं, तथा भर्त्रवयवारब्धं सपत्नीपुत्रं पत्न्या, दपत्योरन्यतरावयवारब्धत्वेनैव पुत्रत्वसिद्धौ पुत्रीकरणार्थं कथ्यात् ।
यत्तु वृद्धस्पतिना,

“ यथेकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदरा ।
एकस्यापि युते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृता ॥
बहूनामेकपत्नीनामेव एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत् पुत्रीणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु स ॥ ”

इति भ्रातृपुत्रभार्यातिदेशः सापत्नेऽभिहितः, सोऽपि प्रतिनिवृत्तविषयः, न पुत्रीकरणविषयः, तस्य
भासत्वात् ॥ ४१ ॥

सपत्नीन्याय भ्रातृप्यव्यतिदिशति । एकजाता सोदरा । तेषां भ्रातृणामपुत्राणामप्येकस्य भ्रातुर्यं पुत्रं, स सर्वेषां पुत्रं पुत्रकार्यकारी । अयमर्थः

“अपुत्रस्य पितृव्यस्य यः पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एव तस्य कुर्वति पिण्डदानोदरक्रियाम् ॥
पात्रेण तेन कार्यं स्यात् पुत्रवद् भ्रातृजेन तु ।
पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषान् पूर्ववदुच्येत् ॥”

इति स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तं । तथा मार्कण्डेयोऽपि—

“पुत्रं पौत्रं प्रपौत्रश्च तद्बद्धा भ्रातृसतति ।
सपिण्डसततिर्वापि क्रियार्हा तूपजायते ।
सर्वाभावे स्त्रियं कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ॥”

इति सर्वाभावे स्त्रीणामधिकारमाह । एतेन,

“अपुत्रा शयनं भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येन दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमश्रु लभेत च ॥”

इति बृहस्पतिवाक्यं व्याख्यातम्, सर्वाभावे एव तदधिकाररोधनात् । यद्वा अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधौ क्रियमाणे भ्रातृपुत्र एवादौ प्रतिनिधिः कार्यं इत्येतदथरुमिदं वाच्यं व्याख्येयम्, यथाश्रुनाथनिर्वाहाभावात् । तथाहि—
न तावत् पुत्राभावे दायारिकारो भ्रातृपुत्रस्य, “पत्नी दुहितरश्च पितरो भ्रातरस्तथा । तस्तुता ” इति तस्य पञ्चमस्थानपाठात् । नापि पिण्डारिकारः, “पत्नी भ्राता भ्रातृवश्च ” इति तृतीयस्थानपाठात् । तस्मात् यथोक्तं ण्वार्याऽस्य सम्यं । अयं चापरो विशेषः—यदेतदोऽप्यसावनेनैः भ्रातृभिः पुत्रीकार्यं इति, मनुना—

“भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रमात्रं भवेत् ।
सर्वाभ्याम्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुव्रवीत् ॥”

इत्यत्र ‘तेन पुत्रेण’ इत्येकत्वनिर्देशात् । शालिः कापुराणे उभाभ्यामपि वेतालभेरवाभ्याम्,

“एकमेव करिष्ये वो नन्दिनं चेत्यभाषताम् ।
तत्र कदाचिदुभयस्या भैरवो भूयुः गतः ॥
तत्रां स जलयासाम् पुत्रेण नाम पुत्रकम् ।
तमेव चैव तमेव वेतालश्चपि मरुः युतम् ॥”

इत्यादिना एकमेव पुत्रेणैव पुत्रीकरणञ्चिद्वर्गनाथः । विदुः सैन्त् पराशरस्मृतिविदुः विदुः मनो-
हराया दत्तकर्ममासाया चान्नाभिरिति नेदं मनन्यते ॥ २२ ॥

‘यश्चार्थहर स पिण्डदायी’ इत्यस्यापवादान्तरमाह । पितुर्निर्धनत्वेन स्वस्य नि स्पृहत्वेन वा य पुत्र पितृधन न लभते, सोऽपि पित्रे पिण्ड दद्यात् । अनेन पुत्रत्वमेव पिण्डदाने प्रयोजकम्, न धनग्रहणम्, अन्येषा तु सन्धसाम्येऽप्यपवादाभावे तदेव प्रयोजकमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ४४ ॥

ऋणमस्मिन्^१ संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैजीवतो मुखम् ॥ ४५ ॥

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ ४६ ॥

^२पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।

^३दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं संतारयति पौत्रवत्^४ ॥ ४७ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चदशोऽध्यायः

पुत्रपदनिर्वचनयाजेन तत्रोपपत्तिमाह । मृतस्य प्रेतावस्थाया क्षुत्तृष्णाजनितदुःखानुभव पुत्रामा नरक । ततः पिण्डोदकदानादिना सुतो यस्मात् पितरं त्रायते, तस्मात् पुत्र इति स्वयमेव स्वयंभुवा वेदेन प्रोक्तः । अनेन पुत्रानुत्पादने पुत्ररूपप्राप्तिर्दिशिता । तेन पुत्रोत्पादनविधेरित्यत्व सिध्यति । तथाच श्रुतिः—
“नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति । नरकात् त्राणं च पिण्डदानादिनवेत्युक्तं स्मृत्यन्तरे—

“जीवतोर्वाक्यकरणान्मृताहे भूरिभोजनात् ।

गयाया पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥”

इति ॥ ४४ ॥

तमेव वेदमुदाहरति । जातस्य पुत्रस्य जीवतो मुखं यदि पिता पश्येत्, तदा अस्मिन् पुत्रे स्वीयं पितृमृगणं सनयति सक्रामयति । तावतैव स्वयं पितृऋणान्मुच्यत इति यावत् । यथाह वसिष्ठः—
“विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणे ऋणवान् ब्राह्मणो जायत इति यज्ञेन देवेभ्यः प्रणया पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इत्येष वा अनुणो यज्ञा य पुत्री ब्रह्मचर्यवानिति” इति । मृतश्चामृतत्व मोक्षं च गच्छति ।

^१ अस्मै—ठ

^२ दौहित्रोऽपुत्रिणं यस्मात् संतारयति पुत्रवत्—ठ

^३ वैष्णवे—क, ह, वैष्णवे धर्मशास्त्रे पुत्रविशेषप्रकरणे पञ्चदशम्—ज, ठ

^४ पुत्रदौहित्रयो—ज, ठ

^५ पुत्रवत्—ज, ठ

प्रतिबन्धकीभूतऋणापगमात् मोक्षाधिकारी भवति: “ प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यामित्यपि निगमो भवति ” इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ ४५ ॥

वशकरपुत्रोत्पत्तौ फलविशेषमाह । पुत्रेणेन्द्रादिलोकान् जयति । पौत्रेण तेषामेवानन्त्यं चिरस्थायिता-
मश्नुते प्राप्नोति । पुत्रस्य पौत्रेण स्वस्य प्रपौत्रेण भ्रष्टस्य सवितुः विष्टं लोकं प्राप्नोति । दायभागप्रकरणे
एतस्याभिधानं पत्न्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य, तद्भावे पौत्रस्य, तस्याप्यभावे प्रपौत्रस्य च दायभाक्त्वमिति
दर्शयितुम् । तच्चाग्ने स्पष्टीकरिष्यते ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे दौहित्रस्य तत्कार्यकारितामाह । पौत्रदौहित्रयोरिह लोके विशेषसत्त्वेऽपि परलोके
विशेषो नास्ति ; तुल्योपकारजनकत्वात् । तमेव दर्शयति । यतः पौत्रवदेव दौहित्रोऽपि अपुत्रं मातामह
सतारयति नरकादुद्धरत्येव । अस्य च दायभागप्रकरणे पिण्डप्रस्तावेऽभिधानं पुत्रपौत्राद्यभावे दौहित्रस्य
धनसवन्ध पिण्डसवन्ध च प्रतिपादयितुम्^१ । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां च स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥ ”

इति । इदं च न पुत्रिकापुत्रविषयम् ; पुत्रिकापुत्रत्वेन पौत्रत्वव्यपदेशाविरोधात् । तस्मात् अपुत्रीकृतदुहितृसुत-
स्यापि मातामहधनसवन्धोऽस्तीत्यनेन बोध्यते । अत एव मनुः—

“ अरुना वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनम् ॥ ”

दस्युभयदुहितृसुतस्य मातामहधनसवन्धं दर्शयति । स च पत्नीदुहितृभावे इति च वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां पञ्चदशोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः

समानवर्णासु ¹पुत्राः सवर्णा भवन्ति ॥ १ ॥ अनुलोमासु

²मातृसवर्णाः ॥ २ ॥

एवं मुख्यगौणसुतान् विभज्य गौणा लक्षिताः । सांप्रतं षोडशोऽध्याये मुख्यसुतान् तदवान्तरभेदं च लक्षयति । भर्त्रपेक्षया समानवर्णासु । इदमुपलक्षणम् ; तेन प्रशस्तविवाहोदासु अक्षतयोनिषु असमानार्पगोत्रासु असपिण्डासु यवीयसीषु भ्रातृमतीषु चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तासु भर्त्रा जनिताः पुत्रा मातृपितृसमानवर्णा भवन्ति । यथाह वौधायनः—“ एतानार्यस्य विवाहानाहुः । एतैः सस्कृताया-मुत्पन्नास्तज्जातीया भवन्ति, नान्ये ” इति । एतान् ब्राह्मार्दीश्वतुरः । आर्यस्य त्रैवर्णिकस्य । आर्यग्रहणात् शूद्रस्य विवाहान्तरोदायामपि जातस्य सवर्णत्वं भवति ; न लनूदायाम् । मनुरपि—

“ सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ”

इति । आनुलोम्यं यवीयस्त्वं कन्यायाः । न तु वर्णानुलोम्यम् ; तस्य जात्यन्तरापादकत्वात् । तेनावरात् ज्यायस्यामुत्पन्नस्य न वर्णतेति । सगोत्रादिषु तु चण्डालत्वमेव स्मर्यते—

“ आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।

सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालस्त्वय ईरिताः ॥ ”

इति । भ्रातृमतीत्वं “ भ्राता लाजानावपति ” इति लाजावापे भ्रातुः कर्तृत्वेन तदभावे होमवेगुण्येन सस्कारानुत्पत्तेरावश्यकम् । न च भ्रातृस्थानीयेन तत्सामुप्यम् ; तस्याप्यभावे वैगुण्यतादवस्थ्यात् । एतेन कानीनसहोदपौनर्भवगृहोत्पन्नकुण्डगोलकानामसवर्णत्वमुक्तं भवति ; ब्राह्मण्यादिजातेः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् ; अन्यथा जातिविवेकशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्³ । न चाभिव्यञ्जकरूपणाय तत् ; तावताप्यलौकिकत्वसिद्धेः ;⁴ यूपहवनीयादिवत् । न च जन्यजनकभाव एवाभिव्यञ्जकः ; स च⁵ मातुः प्रत्यक्ष एवेति वाच्यम् ; तावन्मात्रस्यातिप्रसक्तत्वेन जन्यजनकयोरपि ब्राह्मण्यादिविशेषणाभ्युपगमात् । तज्ज्ञानं न मातुरपि प्रत्यक्षेण ।

¹ सर्वे पुत्राः—ज, झ, ठ.

⁴ यूप omitted in ए, ग, छ.

² मातृवर्णाः—ठ.

³ नर्धक्यापातात्—ए, ग, छ.

⁵ मातुर—ए.

नापि शब्देन, प्रत्यक्षाधीनत्वात् तस्येति तस्यापि प्रत्यक्षत्वासिद्धे । एव च स्त्रिया स्वजाति पुरुष-
जातिर्ना यदि न प्रत्यक्षा, तदा कथमिव स्वपुत्रजाति प्रत्यक्षा स्यात् ? तस्मात् शास्त्रजन्यानुभवमूलकानादि-
स्मरणपरपरामाणिकैव ब्राह्मण्यादिजातिरिति साधु मन्यताम् । वस्तुतस्तु 'ब्राह्मण्यमलौकिकम्,
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाभावात्, आहवनीयादिवत्' इत्यनुमानादेवालौकिकम् । तत्र यद्यपि गमन-
भोजनादिकारित्व ब्राह्मणस्याप्यस्ति, तथापि तत् न ब्राह्मण्यपुरस्कारेण, किंतु प्राणित्वादिनैव, ताद्रूप्येण
त्वलौकिकक्रियायामेव साधनत्वात् । यत्रापि 'ब्राह्मणा शत दण्ड्या' इत्यादिदुष्टराजादेशादौ ब्राह्मण्यमेव
दण्डप्रयोजनम्, तत्राप्यर्थपदेन तन्निवृत्ति, तस्य बलवदनिष्टानुबन्धीष्टार्थत्वात् । न च दण्डनमर्थवती
क्रिया, दोषश्रवणात् । अनिष्टातिरिक्त्वा तु सर्वापीष्टक्रिया सामान्यविधिनार्थवत्येवेति न वाप्यसिद्धि ।
अन एव वसिष्ठः—“ प्रकृतिविशिष्ट चातुर्वर्ण्यं सस्कारविशेषात् ” इत्युक्त्वा “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यपि
निगमो भवति ” इत्याह । एव क्षत्रियत्वानुज्ञेयमित्यल प्रपञ्चेन । विशेषस्तु मिताक्षरटीकाया प्रसि-
ताक्षरायाम् अस्मत्कृतायामवगन्त य ॥ १ ॥

सप्तर्णापदव्यावर्त्यमाह । ब्राह्मणादीनामनुलोमा क्षत्रियादय । तामु तेभ्यो जाता मातृसवर्णा
पुरा भवन्ति । मातृसवर्णत्व तत्तद्वर्णधर्मप्राप्त्ये, “ ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादित क्षत्रिय एव । क्षत्रियेण
वैश्याया वैश्य एव । वैश्येन शूद्राया शूद्र एव ” इति शङ्खस्मरणात् । न तु तत्तद्वर्णप्राप्त्ये,
जात्यन्तरस्मरणात् । यथाह योगीश्वरः—

“ विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियाया विश स्त्रियाम् ।
अम्बष्ठ शूद्रश्चा निपादो जात पारशवोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रयोस्तु रात्रन्यान्माहिप्योमो सुतो स्मृतौ ।
वैश्यास्तु ऋण शूद्रश्चा विन्नास्वेष विनि स्मृत ॥ ”

इति । गौतमस्तु अन्यथाह—“ अनुलोमा अनन्तरेकान्तरद्वयन्तरामु जाता सप्तर्णांश्वष्टेग्रनिपाददोष्यन्त-
पारशवा ” इत्यादि । अस्याथ — ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षत्रिया, तस्या तस्मात् सप्तर्ण । क्षत्रियस्य वैश्या, तस्या
तस्मादम्बष्ठ । वैश्यस्य शूद्रा, तस्या तस्मादुग्र । ब्राह्मणस्येकान्तरा वैश्या, तस्या तस्मान्निपाद । क्षत्रियस्य
शूद्रा, तस्या तस्मात् दौष्यन्त । ब्राह्मणस्य द्वयन्तरा शूद्रा, तस्या पारशव इति । एताभ्या योगिगौतम-
वान्याभ्या ब्राह्मणादिभ्य क्षत्रियादिषु जाताना सजाविस्त्वोऽभिहित । स यथा—मूर्ध्नासिक्तसप्तर्णां,
अम्बष्ठनिपादभृज्यस्रष्टा, निपादपारशवौ, माहिप्याम्बष्ठो, उग्रदौष्यन्तवचना, करणेभ्यो चेति । अस्मादेव
च वैश्यान्तु मूले सज्जानभि गानमिति न न्यूनता । अनुलोमानामपि पितृसवर्णत्व क्वचिदाह योगीश्वरः—

“ जात्यु र्णा युगे ज्ञेय मत्तमे पञ्चमेऽपि वा ।
व्यस्ये कर्मणा माग्य पूर्वव्यापरोत्तरम् ॥ ”

इति । जातय मूर्धावसिक्ताद्याः । तासामुत्कर्षं ब्राह्मणत्वादिवर्षप्राप्तिं, स सप्तमे, अपिशब्दात् षष्ठे पञ्चमे वा युगे स्त्रीपुसयोर्द्वन्द्वे भवति । यथा—ब्राह्मणेनोढाया^१ शूद्रायामुत्पादिता निपादी । सा ब्राह्मणेनोढा कन्या जनयति । सापि ब्राह्मणेनोढा कन्यान्तरम् । इत्येव सप्तमी शुद्धमष्टम ब्राह्मण जनयति । एवमन्वष्टी षष्ठी सप्तमम् । एव मूर्धावसिक्ता पञ्चमी षष्ठम् । एवमन्यत्र ज्ञेयम् । तथा शूद्रवृत्त्या जीवन् ब्राह्मणे य जनयति, सोऽपि तथा वृत्त्या जीवन् अन्यम्, इत्येव सप्तमे द्वन्द्वे जातोऽष्टम शूद्र एव भवति । एव वैश्यवृत्त्या षष्ठे द्वन्द्वे सप्तमो वैश्यः । एव क्षत्रियवृत्त्या पञ्चमे द्वन्द्वे षष्ठ क्षत्रिय इति । तथा मूर्धावसिक्त क्षत्रियाया पुत्र जनयति, सोऽपि क्षत्रियाया पुत्रान्तरम्, इत्येव पञ्चमे द्वन्द्वे षष्ठ क्षत्रिय एव । एतम् अन्वष्टो वैश्यामूढा षष्ठे द्वन्द्वे सप्तम वैश्यम् । एव निपाद शूद्रामूढा सप्तमे द्वन्द्वे अष्टम शूद्रमेवेत्यपि ज्ञेयम्, “वर्णान्तरगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन पञ्चमेनाचार्या ” इति गौतमस्मरणात् ॥ २ ॥

प्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः ॥ ३ ॥ तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रे-
णायोगवः ॥ ४ ॥ पुलकसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम्
॥ ५ ॥ चण्डालवैदेहकसूताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविद्वक्षत्रियैः
॥ ६ ॥ ^२संकरसंकराश्चासंख्येयाः ॥ ७ ॥

तस्यैव व्यावर्त्यान्तरमाह । शूद्रादीनां प्रतिलोमा वैश्यादयः । तासु तेभ्यो जाता आर्यविगर्हिता त्रैवर्णिकनाह्वा शूद्रसधर्माण इत्यर्थः । अनेनानुल्लेभजाना द्विजधर्मत्वमुक्तम् । यथाह मनुः—

“^३सजातिजानन्तरजा पट् सुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणां तु सधर्माणं सर्वेष्वध्वसजा स्मृता ॥”

इति । अपध्वसो व्यभिचारः । तेन कानीनादीनां शूद्रसधर्मत्वमेव । गौतमस्तु शूद्रायामनुलोमजस्याप्यधर्मत्वमाह—“प्रतिलोमासु धर्महीन शूद्राया च” इति । प्रतिलोमज्ञेयपि विशेषः स एवाह—“असमानाया तु शूद्रात् पतितवृत्तिः” इति । असमाना वैश्यादि, तस्या शूद्रोत्पन्न आयोगरादि पतितवत् भवति । एतेन वैश्यादुत्पन्नस्य प्रतिलोमस्य न पतितवृत्तिः, अपि तु शूद्रसधर्मत्वमिति ॥ ३ ॥

तानेव सज्ञापूर्वकं लक्षयति । तत्र षण्णां प्रतिलोमजानां मध्ये शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्न पुत्र आयोगरा-सजो भवति ^४वैदेहक इति वा ॥ ४ ॥

क्षत्रियाया वैश्यादुत्पन्न पुलकस मागध इति वा धीवर इति वा । शूद्रादुत्पन्नो ^५मागध वैदेहक इति वा पुलकस इति क्षचेति वा ॥ ५ ॥

^१ ऊढाया omitted in ए, छ

^२ संकरिण —क, संकरिगाम्—उ

^३ सजातिजानन्तरजा —ग

^४ वैदेहक इति वा omitted in ग

^५ वैदेहक मागध —ए, ग

ब्राह्मण्या शूद्रादुत्पन्नश्चण्डाल । वैश्यादुत्पन्नो वैदेहः क्षत्रेति वा मागध इति वा । क्षत्रियादुत्पन्न
सूत इति । यथाह गौतमः—“ प्रतिलोमा सत्तमागधयोगवक्षत्त्वैदेहकचण्डाला ” इति । अस्यार्थ —
“ अनन्तरैरान्तरद्वयन्तरासु जाता ” इत्यनुवर्तते । तेन क्षत्रियस्यानन्तरा ब्राह्मणी, तस्या तस्मात् सूत ।
वैश्यस्य क्षत्रिया, तस्या तस्मान्मागध । शूद्रस्य वैश्या, तस्या तस्मादायोगव । वैश्यस्येकान्तरा
ब्राह्मणी, तस्या तस्मात् क्षत्रिया । शूद्रस्य क्षत्रिया, तस्या तस्मात् वैदेहक । शूद्रस्य द्वयन्तरा ब्राह्मणी,
तस्या तस्मात् चण्डाल इति । मतान्तरेण स एव सवर्णानुलोमप्रतिलोमजाना सजान्तरमाह—“ ब्राह्मण्य-
जीजनत् पुत्रान् वर्णेभ्य आनुपूर्व्या ब्राह्मणसूतमागधचण्डालान् । तेभ्य एव क्षत्रिया मूर्धावसिक्तक्षत्रियधीवर-
पुल्कसान् । तेभ्य एव वैश्या भुज्यकण्ठमाहिष्यवैश्यवैदेहकान् । पारशयवनकरणशूद्रान् शूद्रेत्येके ” इति ।
आनुपूर्वा वर्णक्रम । न त्वानुलोम्यम् । योगीश्वरोऽपि—

“ ब्राह्मण्या क्षत्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।
शूद्राज्जातस्तु चण्डाल सर्वधर्मत्रहिष्कृत ॥
क्षत्रिया मागध वैश्याच्छूद्रात् क्षत्रारमेव च ।
शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

वर्णसंकरवत् सकीर्णसकरा अप्यभ्युपेया^१ । तदनभिमाने निमित्तमाह । सकरेषु अनुलोमनेषु
प्रतिलोमनेषु च वर्णेभ्य पुनरानुलोम्येन प्रतिलोम्येन च जाता, ते सकरसकरा । तथा सकराणा-
मनुलोमनाना प्रतिलोमनानामानुलोम्येन प्रतिलोम्येन च परस्पर ये सकरा, ते असह्येया, अनन्तत्वात् ।
यथाह मनुः—

“ ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृत्तो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगया तु धिन्वण ॥
जातो निषादाच्छूद्राया जाल्या भवति पुलकस ।
शूद्राज्जातो निषाद्या तु स वै क्वटक स्मृत ॥
क्षत्रुर्नातस्तथोप्राया श्पाक इति रीर्यते ।
वैदेहः न त्वम्बष्ठगामुपतो वेण उच्यते ॥ ”

इत्यादि । तेषामप्यानुलोम्यमानिन्येभ्याभ्यामुपयो उत्कर्षापर्या जयौ, “ पुत्रवचानशेत्तरम् ” इति योगि-
नरणात् ॥ ७ ॥

^१ अभिपरा — ग, घ

रङ्गावतरणमायोगवानाम् ॥ ८ ॥ व्याधता पुलकसानाम्
॥ ९ ॥ स्तुतिक्रिया मागधानाम् ॥ १० ॥ वध्यघातित्वं चण्डाला-
नाम् ॥ ११ ॥ स्त्रीरक्षा तज्जीवनं^१ च वैदेहकानाम् ॥ १२ ॥ अश्वसारथ्यं
सूतानाम् ॥ १३ ॥

प्रतिलोमजानां वृचीराह । रङ्गावतरणं मल्लविद्या, नृत्यशिक्षा च । सा आयोगवानां वृत्तिः ।

“ त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ” इति मनुः । त्वष्टिः काष्ठादितक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याधता आरण्यपशुहिंसनम् । पुलकसानामिति तत्समानधर्माणामन्येषामप्युपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“ मेदान्ध्रचञ्चुमद्रूनामारण्यपशुहिंसनम् ।

क्षत्रुग्रपुलकसानां च विलैक्रेवधवन्धनम् ॥ ”

इति । निषादाद्वैदेह्यां कारावरश्चर्मकारविशेषः । कारावरायां वैदेहान्मेदः । निषाद्यामन्ध्रः । ब्राह्मणात् वैदेह्यां
जातः चञ्चुः । बन्दिस्त्रियां जातो मद्गुः । क्षत्रियेण शूद्रायां जातो बन्दीति बोधायनोक्तं वेदितव्यम् ॥ ९ ॥

स्तुतिक्रिया सदसद्गुणकीर्तनं मागधानां वृत्तिः । “ मागधाना वणिक्पथः ” इति मनुः । वणिक्पथो
वाणिज्यम् ॥ १० ॥

वध्यानां चौरादीनां घातनं चण्डालानां वृत्तिः । बहुवचनात् श्वपचानां च । यथाह मनुः—

“ चण्डालश्वपचनां च ” इत्युपक्रम्य,

“ अवान्धवं शवं चैव निर्हेर्युरिति स्थितिः ।

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्यां चाभरणानि च ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

स्त्रीणां नर्तक्यादीनां रक्षा पोषणादि । तज्जीवनं तदुपार्जितद्रव्यजीवनं च वैदेहकानां वृत्तिः ।

अन्तःपुररक्षेत्यन्ये ॥ १२ ॥

अश्वानां दमनयोजनादिशालिहोत्रज्ञानं रथसारथ्यं च सूतानां वृत्तिः ॥ १३ ॥

चण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति^३ विशेषः

॥ १४ ॥ सर्वेषां च समानजातिभिर्विवाहः ॥ १५ ॥ स्वपितृ-

वित्तानुहरणं च ॥ १६ ॥

^१ तज्जातजीवनं—ज.

^३ धायनमिति—उ.

^२ मद्गुः—ग.

^४ समानजातिभिश्च—क.

चण्डालेषु विशेषमाह । नहुवचनात् अपचादीना ग्रहणम् । तेषां ग्रामात् वह्निर्निवास । शत्रुवत्त्वाणां धारणमिति प्रतिश्लेषमन्तानां मध्ये चण्डालादीनां विशेषः^१ । विशेषग्रहणात् भिन्नभाण्डभोजनादयोऽन्ये धर्मा अभ्यनुज्ञायन्ते । यथाह मनुः—

“ चण्डालश्चपचाना तु वह्निर्ग्रामात् प्रतिश्रय ।
 कारावरो निपाटाक्षु चर्मकार प्रजायने ॥
 वैदेहकादन्ध्रमेदौ वह्निर्ग्रामपतिश्रयौ ।
 चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वन्सारं बह्वहारवान् ॥
 आहिण्डसो निपादेन वैदेह्यामेव जायते ।
 चण्डालेन तु सोपाको मूलन्यसनवृत्तिमान् ॥
 पुलकस्या जायते पापं सदा सुजनवर्जितं ।
 निपादस्त्री च चण्डालात् पुत्रमन्त्याससायिनम् ॥
 श्मशानगोचरं सूते शब्दानामपि गर्हितम् ।
 अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वर्द्धमम् ॥
 वासासि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
 कर्णायसमलकारं परित्रया च नित्यम् ॥
 रात्रौ न विचरेयुश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 दिवा चरेत् कार्याथं चिह्निता राजशासनैः ॥”

इति । अपपात्रा, सस्कृतमपि एषा पात्रमन्थनं प्रयोज्यम् । परित्रया अटनं सवेगं प्रायो विशेषः । राजशासनं राजादिषु चिह्नं नृणः कपर्दिकादिप्रथमम् ॥ १४ ॥

तद्वर्मानाह । आयोगसादीनां पणामपि तत्समानधर्माणामन्येषां च स्वस्वसमानातिधर्मं सह निराहादित्यन्वहारं, नोत्तमे । यथाह मनुः—

“ नतैः समयमन्विच्छेत् पुरो धर्ममाचरन् ।
 व्यसहारो मिथमन्तेषां विवाहं सदृशैः सह ॥”

इति ॥ १५ ॥

‘प्रतिश्रेमातुं न्वापु चोत्सवाश्चाभागिनः’ इत्यन्यापवादमाह । संश्रयामपि प्रतिश्लेषमन्तानां स्वस्व-पितृद्वयाशमभान्त्विमन्ति । पितृपदेनैव मिद्वौ म्पदं स्वमानातिधर्मं पितरमाह, न विनातिधर्मम् । तेन साक्षात् वर्णानां प्रतिश्लेषमन्तानां न वर्णत्रिचानुहरणमिति भिद्यति ॥ १६ ॥

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीबालाद्यवपत्तौ^१ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ षोडशोऽध्यायः

यदुक्तं 'प्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः' इति तत्र विगर्हार्थं ज्ञानोपायमाह । या एता वर्णानां संकरे आयोगत्रादयो जातयः मातापितृभ्यां प्रदर्शिताः, ताः प्रच्छन्नाः गृहोत्पन्नाः, प्रकाशाः प्रकटोत्पन्ना वा स्वस्वकर्मभिरेव वेदितव्याः; शुक्रशोणितानुपातिनो जातिधर्मस्य बलवत्त्वात् । यथाह मनुः—

“वर्णापेतमविज्ञातं नरं क्लृपयोनिजम् ।
 पितृभ्यं वा भजते शीलं मातृवैभयमेव वा ।
 न कथंचन दुर्येनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति ॥”

इति ॥ १७ ॥

तेषामदृष्टसाधनं धर्ममाह । गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतमस्यापि त्राणार्थम् अनुपस्कृतः दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः बाह्यानां सिद्धिकारणं स्वर्गापवर्गहेतुः; न त्वन्यत्, विना सामान्यधर्मात् । यथाह योगीश्वरः—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥”

इति ॥ १८ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजध्वजसिद्धवंशासनमश्रीकोण्डपनाय कालत्र्यश्रीतम्पणनाय कृपारत्नानभेय-
 श्रीहेमचवनाय रूपसेनाहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिराश्रीरामपण्डितनामत्रथानन्द-
 पण्डितवृत्तौ श्रीविष्णुस्मृतिविरटौ धीमन्वां वैजयन्त्यां षोडशोऽध्यायः

^१ स्त्रीबालानां विपत्तौ वा—क; स्त्रीबालान्तरत्तौ वा—उ.

^२ वेदितव्याः षोडशोऽध्यायः—क, इति वेदितव्यं पदमेव खे भेदधर्मेव हेतुः—उ, इ.

^३ स्त्रीबालानां विपत्तौ वा—क, इति वेदितव्यं पदमेव खे भेदधर्मेव हेतुः—उ, इ.

^४ श्री corrected in G.

सप्तदशोऽध्यायः

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा ^१स्वयमुपार्जितेऽर्थे

॥ १ ॥

एवमध्यायद्वयेन मुख्यगौणसुतान् विभज्य लक्षयित्वा, साप्रत तेषां विभागं वक्तुं सप्तदशेन प्रक्रमते । तत्र साधारणस्य धनस्य विशेषेण भजनं विभागः । साधारणं चानेकस्वामिकम् । स्वर्त्वं च लौकिकमपि पुत्रादीनां जन्मनेन, “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभेत्त्याचार्याः” इति गौतमीयात् । पत्नीस्तुपार्वीनां तु पाणिग्रहणेन; “पाणिग्रहणाद्धि सत्त्वं कर्मसु, तथा द्रव्यपरिग्रहेषु च” इत्याप-
स्तम्बीयात् । भ्रातृपुत्रादीनां तु स्वामिसन्धेन, “अनन्तरं सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्” इति लिङ्गात् । तदपि द्विविधम्—सप्रतिन्धम्, अप्रतिन्धं च । तत्रापि पत्नीदुहित्रादीनाम्; पुत्रेण प्रतिन्ध्यात् । अन्ये पुत्रादीनाम्, क्वचित् पुत्रेच्छयापि विभागात् । विशेषश्चासाधारण्यम्, तेन भजनं ज्ञानमिच्छा वा । तच्च विद्यमाने पित्रादिधने ‘इदं तन्, इदं मम’ इत्याकारकम् । अकिंचनतायां तु ‘त्वया जघारम्य यदर्थार्जनं तत् तवैव । मया यदर्थार्जनं तन्ममेव’ इति । एव चासनिहितेऽपि धने ज्ञानादिविशेषो विभागः सिध्यति । द्रव्यपृथक्करणस्य तत्त्वे, तत् सनिहिते धने । अकिंचनतायां च विभागोऽसिद्धः ।

तदस्मिन् विभागे ऋतृशालप्रकारमाह । पितृति कर्तुंनिर्देशः । स च पुत्रपौत्राद्युपलक्षणम् । तच्च यथाप्रदेशं वक्ष्यते । चेदिति इच्छारूपशालनिर्देशः । स चान्येषामप्युपलक्षणम् । यथाह गौतमः—
“ऊर्ध्वं पितुः पुत्रां रिवधं भवेत्स्वं निवृत्ते रत्नमि मानुर्जातिं वेच्छति” इति । नारदोऽपि—

“मानुर्निवृत्ते रत्नमि प्रवामु भगिनीषु च ।

निवृत्ते वापि रमणे पितर्युसस्तम्भृदे ॥”

इति । नैमिषिःशालमाह गृह्यः—“अहमे पितरि रिवधंविभागो वृद्धे निपरीतचेतमि दीर्घरोमिणि च” इति । शंभुः शंभुःशालमाह । यथाह नारदः—

“व्याप्तं सुमिर्धं निरयामन्मानम ।

अन्वगामान्तररी च न विभागे पिता प्रभु ॥”

इति । अन्यथाशास्त्रकारी विधिनिषेधातिक्रमकारी । उक्तनिमित्तभावे न पुत्रेच्छया विभाग । यथाह देवलः—

“ पितृर्षुपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।
अस्वाम्य हि भवेदेपा निर्दोषे पितरि स्थिते ॥ ”

इति । मनुवरिपि—“अनीशास्ते हि जीवतो ” इति । साहित्यमविवक्षितम्, “अस्वतन्त्रा पितृमन्तो मातर्यप्येवम् ” इति शङ्खस्मरणात् । मातरि जीवन्त्या यदस्वातन्त्र्यं तत् मातृधन एव, न पितृधने । अन्यथा “पितुरुर्ध्वं विभजता माताप्यश सम हरेत्” इत्यादि विरुध्येत । एव विभागकर्तृकालयोरनेकत्वेऽपि यदा पितृवै पुत्रान् विभजेत्, तदा तस्य स्वार्जितार्थविभागे स्वेच्छेन नियामिका । अयमर्थः— यदि पिता कस्यचित् पुत्रस्य गुणवत्तया बहुदुःस्मितया अशक्ततया वा किञ्चिदधिकं दत्सति, तदा स्वेच्छया दद्यात् । न पुत्रान्तरसमत्यपेक्षा तत्र स्वार्जितार्थस्य । कारणं विना तु न दद्यात्,

“ जीवद्विभागे तु पिता नेक पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भागेऽपि चैवैकमकस्मात् कारणं विना ॥ ”

इति कात्यायनीयात् । स्वोपाजितं पैतामहस्यापि नष्टोद्धृतस्योपलक्षणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपात्तम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ।
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागं चैव ततो धनात् ॥ ”

इति । अत्रोभयत्रापि “अनाश्रित्यं पितृद्वयं श्रेणेण यदुपायेत्” इति शेष इति वक्ष्यते । अत्र एव तादृशविभागपालने पुत्रा दण्ड्या इत्याह स एव—

“ समन्यूनाधिका भागा पित्रा येपा प्रकल्पिता ।
तथेयं तैः पालनीया विनयास्ते स्युरन्यथा ॥ ”

इति । न चोद्धारवैषम्याभिप्रायमेतत्, तस्येव शास्त्रायत्वेन धर्मनया अन्तुनायत्वीचित्यादिनि वाच्यम्, स्वार्जिते पितुरच्छिद्रवैषम्यस्यापि शास्त्रायत्वेन धर्मत्वात् । अत्र एव नारदः—

“ पितृवै वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थित ।
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वास्यं मतिर्भवेत् ॥ ”

इति शास्त्रायोद्धारविभागात् ऐच्छिकं विपनविभागं पृथगेवाह । तस्यैव चाल्लुनीयमानप्याह स एव—

“ पित्रे तु विभक्ता ये समन्यूनाभिर्भवेनै ।
तेषां स एव धर्मः स्नात् सर्वस्य हि विना प्रभु ॥ ”

इति; पितामहाहार्जिते पितुः प्रभुत्वाभावात् । ननु “जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्” इति आपस्त-
 भवेन समविभागविभागात् कथमयमैच्छिको विभागः प्रतिपाद्यत इति चेत्; सत्यम्; तस्य सामान्यरूपत्वेन
 स्वार्जितानिरिक्तपैतामहसहोत्थानार्जितधनविषयत्वेनापि सभात्; यद्वा तस्योद्धारविभागनिषेधकत्वेनैच्छिकवि-
 भागनिषेधरत्वाभावात् । तथाहि—आपस्तभवेनैव सममिति स्वमतमुक्तम् । “ज्येष्ठो दायद इत्येके ।
 देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गाव कृष्ण भौम ज्येष्ठस्य । रथः पितुः परिभाण्ड च गृहे । अलकारो भार्याया
 ज्ञानिधन चेत्येके” इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागमुक्त्वा “तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्” इति स एव निराकृतः ।
 यदपि “मनु पुत्रेभ्यो दायं व्यवजदित्यविशेषेण श्रूयते” इति समविभागसाधक विषयविभागसाधकं
 चोक्तम्, तदपि “नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविद्.” इत्यनेन निराकृतं तेनैव । एतेन काल्यायनीय-
 मपि पूर्णं व्याख्यातम् । उत्तरार्धं तु इच्छाया निरङ्कुशतानिराकरणाय; “यो वै भागिन भागान्मुदते
 चयते वै न स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रम्” इति श्रुतेरिति संप्रमनवचम् । एतेन

“विभागं चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान् ।”

“न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।”

इति याज्ञवल्कीयमपि वचनद्वयं न्यारयातम् । यत् “इच्छया विभजेत् सुतान्” इत्यत्र मिताक्षरायाम्
 इच्छया^१ स्वानन्वयेण विभागप्रकारनिमित्तत्वमपहृत्य उद्धारविभागसमविभागविषयत्वमेव नियमितं, तत् विष्णु-
 वृहस्पतिस्मृत्यायननारदादिभिन्नत्र तत्र स्वतन्त्रैच्छिकविभागप्रतिपादनेन विरोधात् चिन्त्यम् । स्वार्जित
 इत्यनेन पितामहार्जिते पितार्जिते वा न विषयो विभाग इत्युक्तम्,

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जन्मने स्वारेऽपि वा ।

सममदित्वमाग्यात् पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥”

इति वृहस्पतिस्मरणात् ;

“आतृणामविभक्तानां यद्युत्थान भवेत् मह ।

न तत्र विषय भागं पिता दद्यात् स्वचन ॥”

इति मनुस्मरणात् । उत्थानं धनार्जनम् । महः; पित्रेति वक्तव्यम्; अन्यथा केवलपुत्रार्जिते पुत्रेच्छय
 विभागात् विनैव्यनगतं स्यात् । ऐच्छिकत्वेनैवोद्धारविभागे वैषम्यं नैत्युक्तम्; तस्य सामान्यत्वेनैच्छिकत्वा-
 नाभात् । स्वरेदेन च पुत्रेच्छया वैषम्यं निरन्तम्; “जनीशाम्ते हि जीवतो” इति स्मरणात्; “निरि-
 जन्ते पुत्राणामर्थदानविभक्तौ ज्ञेयेषु न शानन्त्यम्” इति शारोतस्मरणात् । जर्षो धर्मोपलक्षणम्; “जन्तौ एव
 पुत्रा अव्यंर्गोरभ्यानन्त्यात्” इति ब्रह्मस्मरणात् । दानमदृष्टार्थम् । विमर्शो मन्दिभ्यो दानम् ।
 अक्षेपे पुनादिना नाशनम् । अनिच्छाया अव्यं एव वैषम्यं निरन्तम् । पितृव्यनेन पुत्रे पितामहार्जिते

तदूर्ध्वं विभागो न विपम इत्युक्तम्; “विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं मृत्वथमृगं समम्” इति योगिसरणात् ।
चेदित्यनेन व्याध्यादिग्रस्ते पितरि जीवत्यपि पित्रार्जितस्य पुत्रैर्विभागो न विपम इत्युक्तम्, विशेषाधरणात्
“सम स्यादश्रुतत्वात्” इति न्यायात्;

“व्याधितः कुपितश्चैव विपयासक्तमानसः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभु ॥”

इति स्पर्णाच्च । व्याध्यादेः पितृस्वातन्त्र्यनिराकर्तृत्वेनैच्छिञ्चवैषम्यनिराकर्तृत्वसिद्धिः । पुत्रानित्यनेन
मृतपितृकपौत्रविभागे न वैषम्यमित्युक्तम्; “पितृतो भागकल्पना” इत्यविशेषसरणात्; “अविभक्ते
सुते प्रते तस्युतं रिक्थभागिन्म् । कुर्वति” इति कात्यायनीयविशेषसरणाच्च ।

पुत्रविभागेऽपि विशेषमाह योगीश्वरः—“शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्व्या पृथक्क्रिया”
इति । विशेषाधरणं न केवलं पुत्रविभाग एव, किन्तु स्वविभागेऽपि । यथाह तुः शङ्खलिरितौ—“स्वरूपेन
वा सविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत्” इति । भूयिष्ठतायाश्च नियममाह बृहस्पतिः—“जीवद्विभागे तु पिना
गृहीतागद्वय स्वयम्” इति । “अगद्वयमर्धस्याप्युपलक्षणम् । यथाह कात्यायनः—द्वयगद्वयोर्द्वयोर्वा
पुत्रनिर्वाजनात् पिता” इति । पुत्रश्च वित्तं च पुत्रवित्तं; तयोरर्जनात् । पुत्रश्चौरम एव, “स यथेकपुत्र
स्यात् द्वौ भागावात्मनः कुर्यात्” इति शङ्खलिरितत्सरणात् । एकः सुम्यः पुत्रो यस्तेन औरमपुत्रमा-
नित्यर्थः; “एकं सुम्यान्यकेन्यः” इति त्रिकाण्डोसरणात् । इयं च द्वयगद्वयना औरमपुत्राणामेव
विभागे । अन्यविभागे तु तनोऽप्यधिकेन स्वागकल्पना; तेषां चतुरादिभागभागित्वम्योक्तत्वात् । विशेषान्तरम-
प्याहतुः शङ्खलिरितौ—“यद्युपदम्येत् पुनन्तेभ्योऽपि गृहीयात् क्षीणाश्च निभूयात्” इति ।
उपदस्येत्; भक्ष्याभावेन क्षिप्येत्; तदा तेभ्यः पुत्रेभ्यो जीवनं गृहीयात् । क्षीणाश्च पुत्रान् पिता
निभूयादित्यर्थः । मातुस्तु वक्ष्यति । भ्रातृविभागे अर्जकम्यापि द्वयगद्वयमाह वसिष्ठः—“येन चर्षा
स्वयमुपार्जितं स्यात् स द्वयगमेव लभेन” इति । अर्थे इति सामान्योपादानेऽपि जन्मभ्योऽपि द्वयो-
विभागः; न साधारणः;

“पितृप्रमादाद् भुज्यन्ते नान्वाभ्याभरणानि च ।

साधर तु न उज्जेत प्रमादे सति पितृके ॥”

इति श्रुतसरणान्; षेच्छिन्नविभागम्यापि प्रमादहेतुत्वात् । न चेद् पैत्रागद्वयान्नभिययम्;

“साधर द्विपदं नैव यद्यपि म्यपमार्जितम् ।

अमभूय सुतान् ससन् न दाने न च रिक्तः ॥”

इति स्मरणात् । अस्यापनादमाहतु शङ्खलिखितौ—“गृह यवीयसोऽन्यत्र पितुरवस्थानात्” इति । वसिष्ठोऽपि—“अज्ञावयो गृह च कनिष्ठस्य ” इति । यद्येकमेव गृह विभागायोग्यं च, तदा कनिष्ठाय तत् देयमित्यर्थं, परं तु पित्रवस्थितिगृहं विना । तत्तु ज्येष्ठस्यैवेति । यथाह हारीतः—“ज्येष्ठाय दद्युर्देवता गृहं च । इतरे निष्क्रम्य दुर्यु ” इति । देवता पितृपूज्यविष्ण्वादिप्रतिमा । गृहं पैतृकम् । निष्क्रम्य दुर्युरिति, आत्मनासाथं गृहान्तराणि दुर्युरित्यर्थं । विभागार्हे तु गृहे विशेषमाह स एव—“एकस्मिन्नेव वा दक्षिण ज्येष्ठायानुपूर्व्यमितरेपाम् ” इति । दक्षिण दक्षिणाशम् । इतरेपामानुपूर्व्यम्, उदक्स्यतादिभागप्रम इत्यर्थं । दक्षिण श्रेष्ठमिति^१ कल्पतरुः । अनेन बहुषु गृहेषु पैतृकं ज्येष्ठस्यैवेत्यर्थं सिद्धमित्यल बहुना ॥ १ ॥

पैतामहे त्वर्थं पितृपुत्रयोस्तुल्यं^२ स्वामित्वम्^३ ॥ २ ॥

अत्र पैतामहद्रव्यविभागमाह । पितामहेनार्जितं पैतामहं । तस्मिन्नर्थे स्थावरे जङ्गमे वा पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् । यथाह योगीश्वरः—

“ भूर्यां पितामहोपाचा निम्नो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चेत हि ॥ ”

इति । निम्नो नाम ‘एस्य मासम्येतद्दिनमारभ्य इयदन्नादि अस्मै देयम्’ इति राजदत्तो वृत्तिविशेषः । पैतामहं इत्यनेन प्रपितामहादिक्रमागतेऽपि तुल्यस्वाम्येन समाशित्वमनिच्छत्यपि पितरि पुत्रेच्छया विभागश्चोच्यते । यथाह व्यासः—

“ ऋमागते गृहक्षेत्रे पितृपौत्रा समाशिनः ।

पैतृकं न विभागार्हा युता पितुरनिच्छत ॥ ”

इति । क्रमोऽत्र प्रपितामहपितामहपितृणां विभक्तिः, प्रपौत्रपर्यन्तं दायसम्बन्धश्चरणात् । यथाह देवलः—

“ अविभक्तविभक्तानां तुल्यानां वसता सह ।

भूयो दायविभागं स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

तान् तुल्या मपिण्डा स्युः पिण्डभेदन्त परम् ।

समनिच्छन्ति पिण्डानां दायव्यभिचाननम् ॥

त्रिभिरेव सन्तर्जाना वृत्तानां समुदाहृतान् ।

एकं एव सन्तर्जय्यं दायोऽत्र न विभाग्यते ॥ ”

इति । अयमर्थ — अविभक्ताना विभक्ताना वा सह वसता कुल्याना यो दायविभाग प्रथम भूयो वा, स आ चतुर्थात् चतुर्थपुत्रमभियाप्य स्यादिति स्थिति मर्यादा । तत्र हेतुमाह — तावदिति । तावत् चतुर्थपुत्रपर्यन्तमेव कुल्या सपिण्डा समानपिण्डा एकपिण्डदानक्रियान्वयिनो भवन्ति, त्रयाणा सप्तदानत्वात् चतुर्थस्य च दाकृत्वात् । तद्व्यतिरेकमाह — तत, चतुर्थात् पर पञ्चमस्य पिण्डभेद पिण्डदानक्रियान्वय । तेन न दायभागित्वमित्यर्थ । तन्नियममाह । पिण्डाना पिण्डसन्धाना सममन्वयव्यतिरकनियत दायविभजनमिति । अयमपि विधि सर्वर्णानामौरसाना सर्वर्णाना कानीनादीना चेति । अयमभिसधि — येषामेकपिण्डदानक्रियान्वय, तेषामेव दायसबन्ध इति । मरुरपि—

“ त्रयाणामुदक कार्यं त्रिषु पिण्ड प्रसर्तते ।
चतुर्थं सप्तदातैषा पञ्चमो नोपपद्यते ॥
अनन्तर सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धन भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सजुल्य स्यादाचार्यं शिष्य एव च ॥ ”

इति । चतुर्णां सपिण्डत्वात् स्वाम्यभावे तदीय दाय पुत्रपौत्रप्रपौत्रा पूर्वपूर्वाभावे गृह्णीयु, न पञ्चम । स्वसंतानस्याभावे स्वपितृपितामहप्रपितामहसतानो गृह्णीयात् पूर्वपूर्वाभावे । सपिण्डाभावे तु सजुल्यो वृद्धप्रपितामहसतति गृह्णीयादित्यर्थ ।

यदुक्त पञ्चमो न दायभागिति, तदपि जडमविषयमेव । स्यावर तु पञ्चमादिरपि लभत एव । यथाह वृहस्पतिः—

“ तृतीयं पञ्चमश्चेव सप्तमो वापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभतेऽश क्रमागतम् ॥
य परपरया मौला सामन्ता स्वामिन विदु ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजेर्मही ॥ ”

इति । चकारेण वाशब्देन च चतुर्थपद्योर्ग्रहणम् । महीति स्यावरमात्रोपलक्षणम् । पेनामहेऽपि पित्रा नयोद्धते न पितृपुत्रयोस्तुल्य स्वामित्व, किन्तु पितुरेवेति वक्ष्यति । जीवति तु पितामहे पितृपुत्रयोर्लभयोरप्य-स्वातन्त्र्यमित्युक्तमेव । पितामहस्यापि मणिमुक्तादिषु स्वातन्त्र्येऽपि स्यावरे पुत्रपौत्रयो धारतन्त्र्यमेव,

“ मणिमुक्ताप्रचालाना सर्वस्येन पिता प्रभु ।
स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामह ॥ ”

इति स्मरणात् । पेटामहेऽर्थे तुल्यस्वामित्वप्रतिपादनेन च समाश्रित्यमुक्तं भवति । अन्यथा तुल्यस्वामित्वेन दानविक्रयादिनिषेध एव सिध्येत्, न समाश्रित्यम् । अत एव वृहस्पतिः—

“ द्रुये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि च ।

सममश्रित्यमारयात् पितु पुत्रस्य चैव हि ॥ ”

इति ॥ २ ॥

पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः ॥ ३ ॥

अथ विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागमाह । ये पित्रा समोर्विभक्ता, तेऽपि भागत्राले मातुरस्वपृष्ठगर्भनया विभागानन्तरोत्पन्नस्य भ्रातु स्वम्बेभ्योऽग्रेभ्य आद्य-ययनिशोधितेभ्य स्वाशानुरूप किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य स्वसमीकृत भागं दद्युः । यथाह योगीश्वरः—“ दृश्याद्वा तद्विभागं स्यादाद्य-ययविशोधितात् ” इति । दृश्यात् भ्रातृविभागं कल्पयेयुरित्यर्थः । इदमपि पितृसत्प्रभ्रातृधनाभावे । तत्सत्त्वे तु तत एवाश-कल्पनास्येति । यथाह मनुः—

“ ऊर्ध्वं विभागज्जातस्तु पित्र्यमेव धनं हरेत् ।

ससृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तै सह ॥ ”

इति । पित्र्यमेवेत्येवकारेण विभक्तपुत्राशात् न्यूनत्वे अधिक्त्वे वा विभक्तनस्तदेव लभते । तत्पूर्वना अधिकं न गृहीयुः, न्यूनं वा न पूरयेयुः, “ अनाद्या पूर्वना पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तना ” इति वृहस्पतिस्मरणात् । विभक्तना इति बहुवचनात् बहुनामपि विभक्तनानामिति शोद्धयम् । पित्र्ये, मात्रशभागित्वेनोक्तदुहितृभावे मातुर्थेन विभक्तन एवामोति, “ मातुर्दुहितर शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वय ” इति योगिस्मरणात् । तत्राप्य सपुत्राया जातस्तु स्वाशमेव पित्र्यात् लभते । मातृरु तु सपुत्रेण । यद्यप्यन्वयित्वेन पूर्वानामपि प्राप्तति, तथापि विभक्तने सति तेषामम्बान्यात् विभक्तनस्येव मातृरुम्, पित्र्यं तु तस्येव,

“ पुत्रे सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमाचनम् ।

विभक्तनस्य तन् सर्वमनीशा पुत्रेण स्मृता ॥ ”

इति वृहस्पतिस्मरणात् । अत्रार्जनमिति समान्योपादानात् ऋणं धनं चेत्युभयमपि गम्यते । यथाह स एव,

“ यथा धनं तथोऽपि दानाधानक्रयेषु च ।

परम्परमनीशास्ते मुक्त्वाशोचोदकृत्रियाम् ॥ ”

इति । विशेषान्तरमाह योगीश्वरः—“ पितृभ्या यस्य यद्दत्तं तत्सम्येन धनं भवेत् ” इति । दानप्रतिषेधो दत्तप्रत्याहरणं वा न तेन कार्यमित्यर्थः । अनन्येन न्यायेन विभागात् प्रागूर्ध्वं वा पितृभ्या यस्य यत् दत्तं, तन् तर्भ्येवेति वेदितव्यम्,

“ पितामहेन यद्वत् पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।

तस्य तत्रापहर्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्ववेत् ॥ ”

इति व्यासस्मरणात् । पितृविभक्ता इति परस्परविभक्तानामप्युपलक्षणम् । तेन पितृत्वं परस्परविभक्ता अपि
 भ्रातरौ विभक्तवस्य भ्रातुर्यथोक्तमश्रुं दद्युः । निभागानन्तरोत्पन्नस्येति सामान्यनिर्देशात् एवमित्यं भ्रातृपुत्र-
 स्याप्यशः पितृन्या दद्युरिति सिध्यति । स्पष्टे तु गर्भे यात्रत्पत्तव प्रतीक्ष्यै कार्या । यथाह वसिष्ठः—“ अथ
 भ्रातृणा दायनिभागो याश्चानपत्या स्त्रियस्तासामा पुत्रलाभात् ” इति । प्रतीक्ष्येति शेष ॥ ३ ॥

अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि ॥ ४ ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां दायदत्तं निरूपितम् ।

तदभावे प्रमीतानां दायदानादृ केशव ॥

न विद्यन्ते पूर्वोक्ता द्वादश पुत्रा यस्यासौ अपुत्रः । पुत्रश्चैव पौत्रप्रपौत्रयोःप्युपलक्षणम् । तत्रश्च
 पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामभावे यद्विद्धि, तत् पत्न्या इति सिध्यति,

“ अविभक्तविभक्तानां तुल्यानां वसना सह ।

भूयो दायनिभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थिति ॥ ”

इति देशलेन प्रपौत्रस्यापि दायसन्ध्याभिधानात्, “ अनुपौत्रसताने दोहित्रा धनमाप्नुयुः ” इति अनुप-
 दायविभक्तिपुत्रपौत्रसतानाभावस्याभिनतत्वाच्च^१ । अत्र दोहित्रपदमपुत्रपुत्रमहिमात्रेणलक्षणम्, पूर्वोक्तन्यायान् ।
 अत्र एव यौधायनः—“ सर्वार्थाया पुत्र पौत्र प्रपौत्र ” इत्युपसंख्यं “ अन्तर्गम्येण पुत्राणां स्वार्थे भवति ”
 इति स्पष्टमाह । अन्येषु पत्न्यादिषु । तत्रापीः पुत्रादिगामि । किंच पुत्रपदस्य मुख्ययोग्यपुत्रमात्रसत्ये
 मृतपुत्राया पौत्रपत्^२ पत्न्या एव धनग्रहणमनङ्ग । न चेष्टापदि, पितृपितामहा एव मत्पुत्रसन्धेन
 पुत्राणां तत्पुत्रसन्धेणाशक्यत्वायोगात् । तत्राप्रे स्पष्टविष्यते । न च पैतानहे धने पौत्राणामपि स्वन्वादिभाग
 सिध्यत्येवेति वाच्यम्, पितामहेनेत्र पितामहापि पात्राणां पारत्न्यात् । तन्नात् पुत्रपौत्रपौत्राणां एव पत्न्या
 धनाधिकार इति सिद्धमित्यन्तं पश्यितेन ।

तस्यापुत्रस्य पुत्रपौत्रपौत्ररहितस्य मृतस्य स्मारकवदनादि सर्वं पत्नी चिरद्वयमृता मरणां भावां
 गृह्णीयात् । यथाह वृद्धपतुः—

“ अनुपुत्रा मरणं ननु पात्रं न्नी मते म्निना ।

पत्न्येव दद्यात् तद्विदुः हस्मन् । सन्नेन च^३ ॥ ”

^१ मना ७—०८

^२ १८७—०८, १

^३ १८६—३, ३२ २—१

२०१७-१८-०८-०९-०९-०९-०९

३५—०९

इति । वृत्सन् स्यावर जङ्गम च । यथाह वृहस्पतिः—

“ जङ्गम स्यावर हेम कुप्य धान्य रसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छूद्ध मासपाष्मासिकादिकम् ॥
पितृव्यगुरदौहित्रान् भर्तुं स्वर्त्वीयमातुलान् ।
पूजयेत् क-यपूर्ताभ्या वृद्धाश्चाप्यतिथीन् स्त्रिय ॥
तत्सपिण्डा बान्धवा ये तस्या स्यु परिपन्थिन ।
हिस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शातयेत् ॥ ”

इति । स्यावर गृहक्षेत्रारामादि । जङ्गम गवाश्वादि । हेमकुप्यादीनामुभयात्मकत्वात् पृथङ् निर्देश । पितृ-
व्यादिसाहित्य वृद्धादीना पूजने चकारोच्यते । तेन तन्नेरपेक्ष्य स्यावरे । कचिदपवादमाह स एव—

“ यद्विभक्त धन किञ्चिदाध्यादिविधिसम्भवम् ।
^१तज्जाया स्यावर मुक्त्वा लभते गतभर्तृका ॥ ”

इति । अस्यार्थ — आधि प्रनष्टस्त्व “ आधि प्रणश्येद् द्विगुणे धने ” “ काले कालकृतो नश्येत् ”
इत्याद्युक्त । अयमभिसधि — यद्गर्गं स्यावरमाधीकृत्य धन प्रयुक्त, तस्मिन् ^२कलावृद्ध्या द्वेगुण्यमापने
तस्मिन्नाथौ स्वामिन स्वत्वनाशेन धनप्रयोक्तु भर्तुं स्वत्वमुत्पन्नमिति स्थिति । भर्तृमरणानन्तर तस्मिन्नाथौ स्त्रिया
सक्रान्ते तादृशप्रयोगान्तरोत्पत्त्या धनद्वेगुण्यातिक्रमेण कलाया वर्धमानायामाधिनाशो नास्तीति सिध्यति । ततश्च
मरणात् भर्तृस्वत्वे नष्टे कलावृद्ध्या च स्त्रिया स्वत्वानुत्पत्ते तादृशस्यावरस्य पर्थुदासो युक्त एवेति । आदिपदात्
भर्तुं प्रीतिदानम् । तदुभयविधिना यत् सम्भूत स्यावर, तन्मुक्त्वा स्यावर जङ्गम च लभत इति । ततश्चा-
विभक्तस्यावरविषयमिदं वृत्तिहीनपत्नीविषयं चेत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । दुहितुरहितपत्नीविषयमिदमिति तु
तुच्छमेव, प्रमाणाभावात् । न च पूर्ववाक्ये दौहित्रपूजनश्रवणात् दौहित्रतया स्यावराधिनारसिद्धेरिदं
^३दौहित्ररहितपत्नीविषयमर्थान् भवेदिति वाच्यम्, दौहित्रतः पितृव्यादीनामपि पूजनश्रवणात् तद्वत्या
अधिनारापत्त्या तदभावरविषयता व्याप्येन । न च पितृव्याद्यप्यस्या दौहित्रस्य सनिहितत्वेनाधिनारापादकत्व-
मिति वाच्यम्, सनिहितम्यदौहित्राश्रवणात् प्रवृत्तभर्तृदौहित्रस्याधिनारापादकत्वासम्भवात् । तन्मात्रं किञ्चिदेत-
दित्यम् ।

यु “ स्यावर मुक्त्वा ” इति वचनं दायादानुमतिं विना स्यावरदानमिच्छयादिनिर्भयपरमिति, तदपि
प्रमाणान्तरमनम् । यः

“ मृते भर्तारं भयं लभते पुन्ययात्रिणा ।
यारजः हि तन्म्याप्य दानाभमनमिच्छये ॥ ”

इति कात्यायनीयं वचन प्रमाणमिति, तदपि न; तत्र स्थावरपदाश्रवणात्; तस्य भर्तृग्रीतिदत्तविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

सवर्णाभावे त्वसवर्णा अपि सर्वं धन गृह्णीयुः; 'सवर्णाभावे त्वन्तरस्य' इति वक्ष्यमाणत्वात् । समवाये तु सर्वा विभज्य गृह्णीयुः । परं तु स्वस्वपुत्रभागानुसारेण । यदा तु द्विजातीनां केवलश्राद्धैव भार्या, नान्या, तदा सा न सर्वं लभते; किंत्वर्थमेव । अर्थं चान्ये रिक्थिनो गृह्णीयुः । यथाह गौतमः—
“पिण्डगोत्रपिसवद्धा रिक्थ भजेरन्; स्त्री चानपत्यस्य” इति । अनपत्यत्व धन सपिण्डाद्याः प्रत्यासत्तिक्रमेण भजेरन्; स्त्री च । अत्र सपिण्डादिभ्यः स्त्रिया पृथक् निर्देशात् अत्र सपिण्डाद्यन्यतम; अर्थं स्त्रीति सिध्यति । स्त्रीघट्टणाच्चेद् शूद्रापरमेय; अन्यासा पत्नीत्वात् । वक्ष्यति च—‘द्विजातीना शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः । अपुत्ररिक्थस्य या गतिः सात्रार्थस्य द्वितीयस्य’ इति; शूद्रापुत्रन्यायस्य शूद्राया पत्यामपि तुल्यत्वात् । वृहस्पतिस्तु क्षत्रियादिपरिणीताया शूद्रायां विशेषमाह—

“अन्यत्र ब्राह्मणात् किनु राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणा जीवन दद्यादेप दायविधिः स्मृतः ॥
अत्रार्थं तण्डुलप्रथमपराह्णे तु सेन्धनम् ।
वसन त्रिपणकृत देयमेक त्रिमासतः ॥
एतावदेव साध्वीना चोदित विधवाधनम् ।
वसनस्याशनस्यैव तथेव रजस्य च ।
धन व्यशेष तच्छिष्ट दायदाना प्रस्फयेत् ॥”

इति । साध्वीनामिति विशेषणात् असाध्वीना तदपि नेति ध्वनितम्;

“भरण चापि पुत्रैरन् स्त्रीणामा-जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्या भर्तृश्रेदाच्छिञ्चुरितरासु च ॥”

इति नारदस्मरणात् । अपकीतापुनर्भूत्वरिष्यरहदादिभ्यस्तु आढस्मानमेव देय, नान्यत्; पत्नीत्वाभास्य सर्वास्यापि तुल्यत्वात्; “आढक भर्तृशेनाया दद्यादाभरण त्रियाः” इति प्रजापतिस्मरणाच्च । एतन्मादेव गौतमवृहस्पत्यादिवचनज्ञापिनदायादक्रमात् यदा सवर्णा दुष्टिता अमर्णा च स्त्री गमयेन्, तशोभयोः समाशित्वम्; पुत्राभावे उभयवर्तिमानात् । पत्न्यभावे दुष्टिता ममर्णादुष्टिता । सवर्णाभावे अमर्णा पत्नीति द्वयन्तरित्वसाम्यात् । यथाह नारदः—“पुत्राभावे तु दुष्टिता तुल्यगतानदर्शनात्” इति । “सदृशी सदृशोन्मदा सार्थी शुश्रूषे रता” इति च वृहस्पतिः । ममर्णाभावे अमर्णो जन्मेव ।

एतन्नुत्तमवर्गकन्याधमवर्णस्त्रीसमवायेऽन्यत्राप्यूह्यम् । इदं च पत्न्यादीनां धनग्रहणं विभक्ते पत्यावसत्सृष्टिनि स्मृते च द्रष्टव्यम्, त्रिभागस्य पूर्वमुक्तत्वात्, सत्सृष्टिना चाग्ने वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु अपुत्रस्येत्यत्र पुत्रपदेन स्तुपापि कुनो न विवक्ष्यते? तस्या अपि “अर्धो वा एष अल्पन पत्रो” इति श्रुत्या पुत्रार्थशरीरत्वात्प्रगमात् । सत्यम्, पत्रीमात्रविषयन्यायश्रुत्या अथवा अपि श्वशुरशरीरार्थता-प्रतिपादनान् म्यामिशरीरार्थतया अथवा एतत्स्तुपापेक्षया सनिकर्षेण विवक्षाफलभावात् । पत्न्यभावे त्वपुत्रमनं स्तुपेन लभते, न दुहिता, तदधिकारस्य पुत्रपत्न्यभावायत्ततया पत्न्यभावेऽपि पुत्रार्थशरीरसत्त्वेन पुत्रभावाविरहान् । तथाच ब्रह्मस्पतिः—

“यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्थशरारे तु कथमन्य समाप्नुयात् ॥”

इति । न च दुहितु साऽज्ञात् पित्रययारब्धत्वेन पित्रययारब्धपुत्रसदृकारिस्तुपापेक्षया सनिदृष्टत्वमिति वाच्यम्, पित्रययारब्धपुत्रमहकारित्वमेव न केवलम्, अपि तु दुहितृपेक्षया सगोत्रसपिण्डाया स्तुपाया प्रत्यामत्प्रतिशयात् । यद्येव पित्रादिप्यतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम्, तेषां यद्यनेनेव स्थानविशेषस्य निषमिनन्वान् । यत्रापि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते, तत्रापि मातृधनत्वेन तद्धनं दुहितृगाम्नीति न भ्रमिष्यत्यम्, जन्मना पुत्रस्येव पित्राहेन स्तुपाया अपि भर्तृद्वारा अशुरधने स्वत्वोत्पत्त्या अशुरनरणे अस्तुपत्रो म्यत्वमाग्येन अस्मरणे स्तुपाया एव गाराणभ्याम्यात् ॥ ४ ॥

तदभावे दुहितृगामि ॥ ५ ॥

इति । सदृशी सवर्णा । सा चासवर्णापलक्षणम् ; 'पुत्रभागानुसारेण भागापहारिष्योऽनुदाश्च दुहितरः' इति वक्ष्यमाणलिङ्गात् । उद्वेत्यनुदोपलक्षणम् ;

“ पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनुदा भवेत् तदा ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । ततश्च सवर्णा असवर्णा उदा अनुदाश्च समवाये यथाशं सम च विभज्य गृहीयुः । पूर्वपूर्वाभावे तूत्तरोत्तरैवेति । उदानुदासमवाये अनुद्वैवेति तु न ; तादृशकमकल्पने प्रमाणाभावात् । यत्तु “ यद्यनुदा भवेत्तदा ” इति यद्यनुदा दुहिता भवेत् तदैव सा धन लभते, नान्यथेत्यनेनानुदाभावात् एव उदाया धनग्रहणं सिध्यतीति ; तन्न ; तस्यान्यार्थपरत्वात् । तथाहि—यद्यनुदा भवेत्, तदा अनुदानस्थायां पितृभाग न लभते ; किंतु यावद्विवाह भरण विवाहोपयुक्तं च द्रव्यम् । पितृभागं तु विवाहानन्तरमेव लभत इति । तथाच नारदः—

“ स्यात्तु वै दुहिता तस्याः पितृशो भरणे मतः ।

आ सस्काराद्धरेद्राग परतो विभृयात् पतिः ॥ ”

इति । अस्यार्थः—यद्यनुदा दुहिता स्यात्, तदा तस्याः आविवाह पितृशेन भरणं कार्यम् । परतो विवाहानन्तरं पितृशो भागं हरेत् । तस्याश्च भरणं पतिरेव कुर्यात् ; न पितृशेनेति । देवलोऽपि—

“ कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद् देयं वैवाहिकं वसु ।

अपुत्रस्य तु कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्भवेत् ॥ ”

इति । वैवाहिकं विवाहोपयुक्तम् । देयं कन्यादानाधिकारिणा । स्या सवर्णा । धर्मजा जौरीमी । यदपि पराशरवचनम्—“ अपुत्रमृतस्य कुमारी स्वर्धं गृहीयात्, तदभावे बोदा' इति पठन्ति, तदपि धनमन्तरेणानुदकन्याया ऋतुदर्शने पित्रादीनां नररूपात्पुत्रैः तद्विवाहः प्रथमं कर्तव्यः ; अनन्तरमनुदानम् ; तदभावे विवाहपुत्रार्थभावे उदा सपुत्रा सन्नापितपुत्रा वा गृहीयादित्यर्थम् । यद्यपि सनिपन्कोपहारस्त्वत् सपुत्राया एव प्रथमं धनग्रहणं प्राप्नोति, तथापि तदभावे सम्भावितपुत्राया ऋषि योम्यनया पुत्रवत्त्वात् दुदिकृत्वा-पितृशोभयोरेपि निमज्जये धनग्रहणं युक्तमुत्पद्यमानम् । एतेन “ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानमप्रतिष्ठितानां च ” इति गौतमीयस्य पितृधनं समानत्वात् प्रजाप्रथमसमाये अप्रथमे, प्रतिष्ठितानप्रतिष्ठितममनां च प्रतिष्ठितैरेव्यपि व्याप्त्यान परान्तम् ; वाक्यस्य स्त्रीधनमित्यन्वात्, न्वायस्य च पितृधनविषये दुद्वेत्वादिदल प्रसङ्गेन । 'तुल्यसमानदर्शनात्' इति हेतुपन्वामेन पुत्रभावे पौत्रस्येव, दुहितृभावे दौहितृस्य विचारः । यथाह घृहस्मृतिः—

“ यथा पितृधने स्याद्य तस्याः गन्धर्वि कन्पु ।

तर्धं तन्मुनोऽपिष्टे मातृमानानदे धने ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

तदभावे पितृगामि ॥ ६ ॥ तदभावे मातृगामि ॥ ७ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषा पुत्रादिदौहित्रान्तानामभावे अपुत्रधन पितृगामि । यथाह देवलः—

“तुल्या दुहितरो वापि धियमाण पितापि च” इति । कात्यायनोऽपि—

“अपुत्रस्यापि उरुजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता ॥”

इति ॥ ६ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषा पित्रन्तानामभावे माता, मातृव्या गर्भ इति या माता जननी, सा धन गृह्णीयात् । यथाह बृहस्पतिः—

“भार्यासुताग्निहीनस्य तनयस्य मृतस्य तु ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुजया ॥”

इति । एतेन “पितरो भ्रातरस्तथा” इति योगिवाक्यमपि व्याख्यातम् । यत्तु—एकशेषे विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात्, एकशेषाभावे च मातापितराचिति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्, पाठक्रमानुसारेण-
कमावगमात् प्रथम माता गृह्णीयात्, पश्चात् पिनेति व्याख्यातम्, तदसत्, मूलवाक्ये तदभावेना-
र्थक्रमो गृह्यते “अग्निहोत्र जुहोति, यत्रागू पचति” इति सत्, “पिता माता” इति कात्यायन-
वाक्येन प्रतीयमानश्रोतक्रमनिरोधेन च पाठक्रमस्यातन्त्रत्वात् । यदपि पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारण, माता
तु असाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् मातु प्रथम धनग्रहण युक्तमिति, तदप्ययुक्तम्, पित्रनयनाधिक्येन
पितु प्रथमग्रहणत्वात्, अन्यप्रत्यासत्त्यपेक्षयाभ्यर्हितत्वात् । अन्यथा दुहितृणा मातृधनग्रहण
पुत्राणा च पितृधनग्रहण न स्यात् । किंच अपत्योत्पत्तो शुक्रस्य प्राधान्य शोणितस्य च तदुपष्टम्भत्वेन
गुणभार इत्यपि पितु प्रत्यासन्नत्वात् । तदाह ऋषिः—‘अपत्यजनने पितु प्राधान्य, पितुरेव
धान्य प्राधान्यात् । अयोनित्रा अपि पुत्रा दृश्यन्ते द्रोणागस्त्यादयः’ इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्पष्टमाह
मनुः—

“उपसर्जनं प्रगनम्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रगन जनने तस्माद्धर्मण त भजेत् ॥”

इति । उपसर्जनं नाम माता, प्रधानम्य पितु धर्मतो धमेण रिक्थग्रहणादिना नोपपद्यते न सम्भवति । यत्र
जनने “पुत्रोत्पत्तौ पिता प्रगनम् । जनो धमेण पुत्रेण तमेव पितरमेव भजेत्, न मातरमिति । तस्मात्
पितरं प्रथम गृह्णीयात्, पश्चान्मातेति । मात्रभावे पितामही धन गृह्णीयात्,

“ अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्ताया पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ ”

इति मनुना मात्रभावे पितामह्या धनसम्बन्धोपधनात् ।

अत्र केचित्—सत्यमनेन मातुरनन्तर पितामह्या धनग्रहण प्राप्तम्, पर तु पित्रादीना भ्रातृमुत्पर्यन्ताना वद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् ‘पितुर्माता’ इति वचनस्य धनग्रहणाधिकारिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तर पितामही गृह्णाति, अविरोधादित्याहुः । तद्विरुद्धम्, वद्धक्रमाणामपि पञ्चाना चितीना मध्ये अना- रभ्याधीताना चित्रिण्यादीनामिष्टकानाम् “ या वै काचित् ब्राह्मणपत्नीमिष्टकामभिजानीयात्, ता मध्यमाया चित्तावुपदध्यात् ” इति वचनेन यथा मध्यमचित्तावुपधान, तथा वद्धक्रमाणामपि पित्रादीना मध्ये “ मातर्यपि च वृत्तायाम् ” इति वचनेन मातुरनन्तर पितामह्या निवेशसमवात् । यदप्यस्य धनग्रहणाधिकारिमात्रपरत्वात् न क्रमपरत्वमिति, तदपि न,

“ विभक्ते सस्थिते द्रव्य पुत्रभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वापि माता वा लप्सितु क्रमात् ॥ ”

इति श्रोतक्रमविधायकक्रात्यायनवाक्येऽस्वाक्यतया क्रमपरत्वसमवात् । पुत्रपद च दौहित्रान्तसन्निहितोपञ्चरणम् । अनेन “ अनपत्यस्य पुत्रस्य ” इत्यपि व्याख्यातम् । भ्रातु पूर्वनिर्देशश्च मात्रभ्यनुज्ञानाभिप्राय, “ माता रिन्धहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ” इति स्परणात् । तस्मात् मात्रभावे पितामहा धन गृह्णातीति सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदभावे भ्रातृगामि ॥ ८ ॥ तदभावे भ्रातृपुत्रगामि ॥ ९ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषा पिनामद्यन्तानामभावे भ्रातर । म्यमारश्च भ्रातरश्चेति भ्रातर ; “ भ्रातृपुनो स्वस्तुहिभ्राम्यम् ” इत्येकशेषात् । योगिवाक्ये “ भिनरो भ्रातरन्मथा ” इत्येकशेषोपपन्नाद्वा भ्रातरौ भगिन्यश्च भ्रातृधन गृह्णन्ति, प्रत्यासत्तिसाम्यात्, “ भ्रातरौ ये च सन्नथा भगिन्यश्च सनाभय ” इति ससृष्टिधने भगिनीनामप्यशभागित्वदर्शनाच्च । तत्र प्रथम समानपितृणा भ्रातरौ गृह्णीयु, पितरयसभिरभेन प्रत्यासत्तनस्त्वात् । तदभावे समानमातापितृणा भगिन्यो गृह्णीयु, ताया भिन्नातृणादिभ्रात्रपत्या समिहितत्वात् ; भिन्नोदराणा मात्रा भिन्नात्ताना च पित्रा विप्रप्रान् । तदभावे तु तेषा गृह्णीयु ,

“ मोदर्या सन्त्यभोदर्या भ्रातरौ द्वित्रिधा यदि ।
विद्यमानेऽप्यनेदर्ये संदर्या ण्य भाति ॥ ”

इति स्परणात् । तत्रापि प्रथम समानपितृणा, पश्चात् समानमातृणा, चतुर्थ्य प्राधान्यात्, प्रत्या- सत्तेश्च ममनियानस्त्वात् । तद्यथा—एकस्य द्वे पत्न्यौ । तदुत्पन्ना द्वौ पुत्रौ, अन्यस्यानेक पुत्रमनेन कनिन ।

अनन्तर च द्विपुत्रा अन्य पतिनाशित्व पुत्रान्तर जनयामासेति तस्या त्रय पुत्रा बभूवुः । तत्र
 पूर्वपुत्रेभ्योऽपि प्रतीते तद्धन समानमातापितृक एव प्रथम गृह्णीयात् । तदभावे समानपितृश्रे
 णिनेदरोऽपि गृह्णीयात्, मीनप्रायान्यात् । तदभावे समानमातृश्रे णिनेदरोऽपि पित्रापितृश्रेऽर्पति । तत्रापि ज्येष्ठ एव
 प्रथम गृह्णीयात्, तदभावेऽन्य, “असृष्टिभिर्भाग प्रेताना ज्येष्ठस्य ” इति गौतमस्मरणान् । सप्तमंभ्रात-
 रभावे मरणा मपुत्रा माता गृह्णीयात्, “मरणा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ” इति देवन्द्वन्द्वस्मरणान् ।
 अत्रन्ते भार्यावादान शङ्कितयभिचारिणापिपत्रमित्युक्तं प्राक् । सप्तमंमपत्रमात्रभावे अमरणा भ्रातरो
 गृह्णीतु । तदभावे अमरणा मपत्रमातेति ॥ ८ ॥

तदभावे क इत्यत्र जाद । तेषा भ्रातृन्तानामभावे भ्रातृपुत्रा धन गृह्णीतु । अत्राप्येवशेषे
 पूर्वपुत्रेण । तथाच भ्रातृपुत्राणामभावे भगिनीपुत्रा गृह्णीतु, पूर्वपुत्रेण प्रत्यासत्तेरान्तरत्यात् । भ्रातृ-
 पूर्वमममतेन भ्रातृश्रे ण्यन्तानुत्पत्त्या भ्रातृपुत्राणामेव च भ्यामिनाशेन स्वत्येत्पत्त्या पितृक्रमेण विभागा-
 न्दृश्यात् पितृश्रे णामस्यत्वात् न्यात्, पैतृस्वत्वस्य श्रयपिपत्रत्वात् । यदा तु अपुत्रे भ्रातरि गृते अन्तेषा
 मन्तानुत्पत्त्या तद्धने स्वत्येत्पत्त्येदि रश्चित् तद्धनविभागात् प्रागेव विरते, तदा तत्पुत्राणाम्; पितृश्रे णिभिर-
 पिपत्रेण । अत्रापि भ्रातृश्रे ण प्रत्यासत्तिरेषनाया ॥ ९ ॥

तदभावे यन्धुगामि ॥ १० ॥ तदभावे सकुल्यगामि ॥ ११ ॥

तदभावे सहाध्यापिगामि ॥ १२ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषा वन्ध्वन्तानामभावे सजुल्य पञ्चमादिसत्ति , तद्गामि । यथाह
वौधायनः—“ प्रपितामह पितामह पिता स्वय सेदर्या भ्रातर सवर्णाया पुत्र पौत्र प्रपौत्रस्तानविभक्त
 दायादान् सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदायादान् सजुल्यानाचक्षते । सत्यु सपिण्डेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति ।
 सपिण्डाभावे सजुल्या , तदभावे त्वाचार्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् । तदभावे राजा ” इति । दायोऽत्र
 पिण्ड , दीयते इति व्युत्पत्ते । स आभिसुल्येन दीयते पित्रादिभ्य , आदीयते गृह्यते च
 पुत्रादिभ्यो यस्मिन् कर्मणि तत् दायाद श्राद्धम् । तत् अविभक्तम् एकदातृदेवताभावेन येषा ते अविभक्त-
 दायादा , एकश्राद्धान्वयिन इत्यर्थ । ते ये चत्वार सपिण्डा , ततोऽप्ये पञ्चमादय सजुल्या इत्यर्थ ।
 सजुल्य सपिण्डाभावे धन गृह्णीयात् । सजुल्याभावे आचार्यो गृह्णीयात् । तदभावे शिष्य ,
 “ पुत्राभावे प्रत्यासन्न सपिण्ड , तदभावे आचार्य , आचार्याभावे अन्तेवासी ” इति आपस्तम्ब-
 स्मरणात् ॥ ११ ॥

शिष्याभावे क इत्यत आह । तस्य शिष्यस्याभावे सहाध्यायी गृह्णीयात् । येन सह एकस्मात्
 गुरोरेधीत , स सहाध्यायी । अध्ययनमुपनयनस्याप्युपलक्षणम् । तेनैकाचार्योपनीतोऽपि लभते , “ शिष्यस-
 ब्रह्मचारिण ” इति योगिस्मरणात् । तदभावे ऋत्विक् हरेत् , “ अन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् ” इति
 शङ्खस्मरणात् ॥ १२ ॥

तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थो
 ब्राह्मणानाम् ॥ १४ ॥ वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥
 शिष्यो वा ॥ १६ ॥

ऋत्विचोऽभावे क इत्यत आह । तेषा पुत्रादीनामृत्विगन्तानामभावे तद्धन राजा गृह्णीयात्
 ब्राह्मणधन वर्णयित्वा । यथाह वृहस्पतिः—

“ येऽपुत्रा क्षत्रविट्छूद्रा पत्नीभ्रात्रादिर्वन्ता ।
 तेषा धनहरो राजा सर्वेस्वाधिपतिर्ह स ॥ ”

इति ॥ १३ ॥

तहि ब्राह्मणधनस्य का गतिरित्यत आह । ब्राह्मणन्यार्थो धनम् । त श्रेत्रिया ब्राह्मणा गृह्यु ,
 “ श्रेत्रिया ब्राह्मणम्यानपत्यस्य रिक्थ भर्त्तरन् ” इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह
 मनुः—“ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिन ” इति ॥ १४ ॥

यदुक्तं पुत्रादयस्तदभावे पत्न्यादयश्च धनभाज इति, तदुभयापवादमाह । वानप्रस्थ इति गृहस्थातिरिक्ताश्रमत्रयोपलक्षणम् । आचार्य इति शिष्याद्युपलक्षणम् । तेन च वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा धन क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेऋतीर्थिनो गृहीयुः । यथाह योगीश्वरः—

“ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेऋतीर्थिनः ॥ ”

इति । आचार्योऽत्र वानप्रस्थाश्रमदीक्षयिता, “ दीक्षितो गुरुणानुजातो दिशमुपनिष्क्रम्य ” इति वृद्धहारीतीय-
लिङ्गात् । भारतेऽपि—

“ तत्रेन विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात् उरुद्वहम् ।

स दीक्षा तत्र संप्राप्य राजा ऋरवनन्दन ॥

शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमङ्गरोत् तदा ।

तस्मे सर्वं विधिं राज्ञे राजाचख्यौ महामति ॥ ”

इति धृतराष्ट्रस्य वानप्रस्थाश्रमे आचार्यवत्त्वलिङ्गाच्च । सन् गुणवान् निर्दाय शिष्यः । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्था समानाचार्यकः । धर्मभ्राता चासौ एकतीर्था चेति, एकाचार्येषु भ्रातृत्वेन प्रतिपन्न इति यावत् । एते त्रयः त्रयाणां क्रमेण धनभाजः । यद्वा एकतीर्था वाराणस्याचेकतीर्थवासी, पृथगेव द्वन्द्वश्रवणात् । ते चत्वारः त्रयाणां क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे परः परो धनभागित्यर्थः । यतेस्तु आचार्यो महानाक्योपदेष्टा, “ सन्यस्याचार्यमुपतिष्ठेत् ब्रह्मजिजासया ” इति शङ्खस्मरणात् । यत्तु यतिवर्णिनो-
राचार्याभावमभिप्रेत्य प्रातिलोभ्यक्रमेणेति व्याख्यात, तत् हारीतविष्णुशङ्खवाक्यादर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यम् ॥ १५ ॥

आचार्याभावे क इत्यत आह । सच्छिष्यो वा वानप्रस्थादिधनं गृहीयात् । वाशब्दात् धर्मभ्रात्रेऋतीर्थिनोर्ग्रहणम् ॥ १६ ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १७ ॥

अपवादमाह । विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टम्, “ संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम् ” इति ध्रुते । यदेकं सत् उभौ याति तदुभयम्, विभक्तमिति यावत् । तन् समाकृतं साधारणाकृतं संसृष्टम् । तदभ्यास्तीति संसृष्टी । यथाह ऋषिपतिः—

“ विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चक्रत् सस्वितः ।

पितृयेणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥ ”

इति । एकत्र स्थितिरत्र विभक्ताना धनानामिदंताव्यवहारप्रयोजकधर्मापिनयनेन पूर्ववत् सर्वेषां साधारण्येनो-
पभोगयोग्यतापादनम् । तच्च 'यावद् भूतभावि भवद्धन तप्त, तन्ममापि ; यावच्च तद्धन मे, तत् तत्रापि '
इत्यनुमतिः । सा तु क्वचिद्वाचनिकी ; क्वचित्तु अनन्यथासिद्धव्यवहारगम्या ; " अनुवत्त्वापि वचः
किञ्चित् कृतं भवति कर्मणा " इति विष्णुपुराणात् । पित्रादिगणन तु प्रदर्शनार्थं, नान्यपरिसम्यार्थम् ;
दोषत्रयापत्तेः ; " विभक्ताः सह जीवन्तः " इति मानवीये सामान्याभिधानाच्च । न च विशेषेणोप-
सहारः ; " विभजेरन् पुनर्यदि " इति पुनःशब्देनावृत्तिवाचिना . आद्यविभागपूर्वावस्थां द्योतयता यत्प्रति-
योगिक आद्यो विभागः, तत्प्रतियोगिकस्यैव ससर्गस्य प्रदर्शनेनास्पष्टताभावात् । किञ्च पित्रादित्रयससर्गे
" अनपत्यस्य धर्मोऽयम् " इत्यादिवक्ष्यमाणवार्हेस्पत्यससृष्टिक्रमानुपपत्तिः । तस्मात् येः सह विभागः,
तैरेव सह ससर्ग इति स्थितम् । तेन च पित्रा विभक्तः पुत्रः पूर्वविभक्तेन पितृव्यादिना सह ससृष्टो
न भवति ; किंतु यः पितृव्यादिभिः साप्रतं विभक्तः, स तेषामेवान्यतमेन । न विभागस्योपलक्षणत्वम् ;
सभूयसमुत्थानादावतिप्रसङ्गात् ।

तस्य ससृष्टिनो मृतस्यांश ससृष्टी दद्यात् । कस्य दद्यादित्यपेक्षायामाह—जातस्येति । ससृष्टधन-
सवन्धितयेति शेषः । सा च त्रिधा—ससर्गावस्तोत्पत्त्या, ससृष्टिपितृससर्गेण, अविभक्तपितृकेण ससर्गेण चेति ।
तथया—यः ससर्गावस्थायामुत्पद्यते पुत्रः, यो वा पूर्वविभक्तो आत्रादिससृष्टेन पित्रा पश्चात् ससृष्ट्यते,
यो वा अविभक्तः पितृकृतससर्गेणैव ससृष्टी भवति, तस्य त्रिविधस्यापि । यथाह मनुः—

“ ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितृयमेव हरेद्धनम् ।

ससृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ ”

इति । य इति सामान्यनिर्देशात् पितृपुत्रभ्रातृव्यादयो ये तेन पित्रा सह ससृष्टाः, तैः सह विभजेत ;
तेभ्योऽंशं गृहीयात् ; ते तस्मै अंशं दद्युरित्यर्थः । तादृशपुत्राभावे मृतस्य ससृष्टिनोऽंश ससृष्टघेनापहरेत्
गृहीयात् । न त्वससृष्टः पुत्रभ्रातादिः ; पूर्वविभागेनाससृष्टाना स्वत्वस्य निवृत्त्या, ससृष्टाना तु
ससृष्टिधनससर्गेण स्वत्वोत्पत्त्या, ससृष्टे च तेषु धनम्वामिषु ' कस्येदं धन भवति ' इत्यानाङ्क्षाया अनुदयेना-
ससृष्टिगामित्वशङ्कानवभागात् । एवञ्च विभक्तानेकपुत्रससृष्टेऽपि यदा केनचिदेकेनैव पुत्रेण पित्रा ससृष्ट्य
मुनादकृतविभाग एव म्रियते, तदा तद्भाग ससृष्टघेन पुत्रो गृह्णाति, नाससृष्टी पुत्रः ।

एवमेव यदा कश्चित् भ्राता स्वभ्रातृन् स्वपुत्राश्च विभज्य केनचित् भ्राता भ्रातृभ्यो वा
ससृष्ट, ससर्गावस्थाया च पुत्रान्तरमनुत्पाद्येन मृतः, तदा ससृष्टघेन भ्राता भ्रातृभ्यो वा तद्धनं गृह्णीयात् ।
नाससृष्टः पुत्रभ्रातादिः ; " ससृष्टिनभ्यु ससृष्टी " इति वचनारम्भनामभ्यांत् । उक्तन्यायनगन्तु

“ ससृष्टिना तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अनोऽन्यथानराभाजो निर्यजिष्विनरानियान् ॥ ”

इति न्याख्यातम् । अतः संसृष्टिभ्यः; अन्यथा ये असंसृष्टिनः, ते अनंशभाजः अंशानर्हाः । कदा पुनस्ते अंश-
भाज इत्यत आह । निर्वाजेषु निरपत्येषु पुनः संसृष्टिषु मृतेषु तद्भागः इतरान् असंसृष्टिनेऽपि इयात् गच्छेत् ।
अयमर्थः—संसृष्टिधनं पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि संसृष्टी पुत्रो गृह्णीयात् । तदभावे संसृष्टी पितृभ्रात्रादिः । तस्याप्यभावे
पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽसंसृष्टी पुत्रः । तस्याप्यभावे असंसृष्टी पितृभ्रात्रादिः; निर्वाजत्वविशेषणस्योभयसंसृष्टिशेषत्वात् ।
नन्वेतदसगतम्;

“ विभक्ता भ्रातरो ये च सप्रीत्यैकत्र सस्थिताः ।
पुनर्विभागकरणे ऽयैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥
यदा कश्चित् प्रमीयेत प्रजज्ञेद्वा कथंचन ।
न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥
या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥”

इति वृहस्पतिना पुत्रपत्नीपितृरहितस्यैव संसृष्टिने भ्रातुरंशं संसृष्टी भ्राता गृह्णीयादित्युक्तत्वात् कथमसंसृष्टिनि
पुत्रे विद्यमाने संसृष्टी भ्राता भ्रातृव्यो वा धनभागिति । उच्यते—नेदमपत्यादिसामान्याभावं बोधयति;
पत्न्याद्यपवादः संसृष्टिवाक्यशेषत्वविरोधान् । किन्तु “ संसृष्टिनां तु यो भागः” इति नारदवचनेनैकवाक्यतया
संसृष्टिवाक्यशेषतया च संसृष्टिनां पुत्रपत्नीपितृनामभाव गमयति । तथाच यत्रैकस्य कस्यचित् पुत्रभार्या-
पितृभ्रातृभिः सम संसर्गः, तस्मिन् मृते संसर्गाविशेषेण सर्वेषां समंशग्रहणे प्राप्ते संसृष्टिपुत्राद्यभाव एव
संसृष्टिभ्रात्रादेर्धनसम्बन्धं बोधयति; “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा” इति क्रमस्य संसृष्टि-
वाक्यापोद्यत्वेन तद्विषयाप्रवृत्त्या अनेकसंसृष्टिविषये क्रमात्तद्दक्षायामस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा संसृष्टिवाक्यस्य
पत्न्याद्यपवादः पत्न्यानुपपत्तेः, प्रत्युत विरुद्धापत्तेः; ‘सत्यामपि पत्न्यां संसृष्टी गृह्णीयात् । सत्यां पत्न्यां न
संसृष्टी गृह्णीयात्’ इति परस्परविरोधात्; अपवादकत्वम्य च “अनेऽन्यथानंशभाजः” इत्यनेनान्यत्त्वात् ।
तन्मान् पुत्राद्यनेन संसर्गं प्रत्यासत्तिसिद्धिसर्गिक्रमेण प्रथम संसृष्टी पुत्रः, तदभावे संसृष्टिनः स्त्री, तदभावे
संसृष्टी पिता, तदभावे संसृष्टिनी माता, तदभावे संसृष्टी भ्राता, तदभावे तु असंसृष्ट्यपि पुत्रादिरिति
यथोक्तक्रमेण लक्ष्येन; “निर्वाजित्विनरानियात्” इति स्वरणान्; संसृष्टिप्रक्रमे,

“ मृतोऽनपत्योऽभार्यैश्चैव भ्रातृपितृनातृकः ।

मर्ते मपिष्णान्नाय विभजेरन् यथाद्यतः ॥”

इति वृहस्पतिस्वरणाद्य ।

ननु पुत्रादिभिरनेकैः समंशं पुत्रस्य गत्त्वान् भ्रातृभनप्रदृष्टं न प्राप्तेत्येव; “न भ्रातरो न भिदः
पुत्रा स्त्रियदराः भिः” इति स्वरणान्; संसृष्टिवाक्यस्य ‘अपुत्रमन पत्यभिन्यामि’ इत्यस्यापवादः कर्तव्ये-

सर्गसमानविषयतया अपुत्रविषयत्वाच्च । तस्मादत्र क्रमाकाङ्क्षाविरहेण एतद्वाक्यारम्भो निरर्थक इति चेत्—
मेरम् । ससृष्टिवाक्येन 'अपुत्रधन पत्न्यभिगामि' इत्यस्य विशिष्टस्यापवाद वदता पुत्रपत्नीसद्भावेऽपि
ससृष्टिनो धनग्रहण बोधितम् । तथा ससृष्टिपुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रत्वमनादृत्य ससर्गाविशेषात् तेन सह भ्रातुरपि
धनग्रहण प्राप्तम् । न क्रमविधानाय, अनपत्यस्येति वचनारम्भसामर्थ्यात् । विशिष्टापवादत्वे च "ससृष्टिना तु
यो मागस्तेपामेव स इष्यते । अतोऽन्यथानशभाज " इति नारदवाक्यमेव प्रमाणम् । अन्यथा पत्न्याद्यप-
वादोऽपि न स्यात्, प्रमाणान्तराभावात् । यदि चेदमेव प्रमाण, तर्हि अससर्गाविशेषात् पुत्रस्याप्यपवादकमस्तु ।
न चादृष्टपूर्वं पुत्रापवाद, वानप्रस्थादिषु दर्शनात् । न च पुत्राशेषु प्रतिप्रसवोऽस्ति । यत्तु अनपत्यस्येति,
तत् अनेकससृष्टिना क्रमपरम् । अन्यथा विरोध, पत्न्यामपि तुल्यत्वादित्युक्तमेव ।

ननु 'अनपत्यस्य' इत्यस्य सामान्याभावपरत्वानङ्गीकारे महदेव वैशसम्^१ । तथाहि— "अतोऽन्यथान-
शभाज " इत्यनेन पूर्वविभक्तस्य पुत्रस्यापवाद । ससर्गावस्थोत्पन्नस्य तु "ससृष्टास्तेन देया स्युः"
इत्यनेनाशग्रहण बोधितम् । ससृष्टिनस्तु 'अनपत्यस्य' इत्यनेन सन्धो बोधित । तथाच सति यदा अकृत-
विभागेन पुत्रेण सहैव पिता भ्रात्रादिना ससृज्यते, तदा तादृशपुत्रस्य मोदित्रयेऽप्यनन्तर्भावात् का गतिरिति चेत्
—न, ससृष्टान्तर्भावं एवात्र गतिरिति ब्रूम । अत्रिभक्ते धनेऽपि पितापुत्रयो स्वत्वस्य तुल्यतया एतादृशधनेना-
न्यससर्गं पितृवत् पुत्रम्यापि ससृष्टित्वस्य शब्दशक्त्यैव सिद्धत्वात् । न चेव "दपती धनस्येष्टाते"
इति आपस्तम्बेन पाणिग्रहणादेव पत्न्या अपि भर्तृधने स्वत्वबोधनात् अकृतविभागभावेणान्यससर्गे भार्यापि
भर्तृश लभेत, तथाचापवादो निर्विषय इति वाच्यम् । अकृतविभागाया कृतविभागाया ससर्गितधनाया-
श्चोक्तरीत्या ससृष्टत्वेऽपि अपनादस्य कृतविभागाससर्गितधनपत्नीपिपयत्वमभवात्, पत्नीवाक्ये उभयविधाया अपि
ग्रहणात् । न चैत्रमपि भगिन्या ससृष्टित्व न समवत्येव, भ्रातृसत्त्वे तस्या विभागानर्हतया तदभावेन
ससर्गासभवादिति चेत्—न, असकृतभगिन्या अशदानपूर्वकं सस्कारश्रमणात् विभागसभवेन ससर्गासभवात् ।
तस्मात् सिद्धं पुत्रपत्न्याद्यनेकससर्गे क्रमविधानार्थम् अनपत्यवाक्यमिति ।

ननु ससर्गावस्थोत्पन्नपुत्राभानविषयतया अनपत्यपद सर्गापरतया त्रतस्यापरतया वा भार्यापदं च
युक्तौ नेष्यते^२ वृद्धेस्तथा व्यवस्थापनादिति चेत्—न, पितृपदे निषवाविशेषपरतासभवेन विरोऽपरादवस्थ्यात् ।
अपत्यपदस्य तु पुत्रदुहितृपरता अश्याभुषेयेन, दुहितुरप्येच्छिडकविभागसभवेन ससर्गासभवात् । पत्न्यास्तु
पाक्षिक विभाग वक्ष्यत्येव । न च—भ्रातृनात्रविषयमनपत्यस्येति वचनम्, मन्त्रणादिति वाच्यम्,
वाक्यान्तरैकवाक्यताया प्ररुणात् बलवत्त्वात् । अन्यथा मूलान्तररूपनाङ्गशापठे । पत्न्याद्यपवादस्यान्य
याम्यस्य पत्न्याद्यभाव एव विशेषणमिति निरोधात् अससृष्टम्यापि भ्रातृधनग्रहणे पुत्रपत्न्याद्यभागे
निशेषणम्, स एव ससृष्टत्वापीति अविशेषेणैतद्वाक्यारम्भानर्थक्याद्य । तस्मात् अनपत्यस्येत्यादि

इति । अयमर्थः—ससृष्टानां ससृष्टा एव गृह्णीयुः । तदभावे पृथक् स्थिताः । तथा पृथक्स्थानामश्च पृथक् स्थिताः असमृष्टिन एव गृह्णीयुः । तदभावे ससृष्टाः । न केवल स्वाम्यभावे एवान्यस्यार्थहरत्वम् ; किंतु त्रिविधससृष्टपुत्राभाव इत्याह—निर्जिति । त्रिविधससृष्टपुत्राभावे अन्योन्यस्यार्थहरत्वम् ; न तु तत्सत्त्वे । अस्य चोभयशेषतया संसृष्टानामभावे तदपत्याभावे च समृष्टा गृह्णीयुः । तेषामभावे तदपत्याभावे च पृथक् स्थिता इत्यर्थः पर्यप्रम्याते । एव पृथक् स्थितानामपि द्रष्टव्यम् । यत्तु—“अन्योदर्यस्तु ससृष्टी नान्योदर्यो धन हरेत् । अससृष्टी ” इत्यन्यन्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वमेव धनभाक्त्वे हेतुरिति प्राचोक्तम् ; तच्चिन्त्यम् ; ससृष्टिवाक्यस्य पत्याद्यपवादकत्वोक्त्यैवैतदर्थसिद्धेर्वाक्यारम्भानर्थक्यात् ; पित्रादीनामपि संसृष्टित्वसम्भवात् तस्य साधारण्ये च पृथगसोदर्ये तद्विधानवैयर्थ्याच्च । न च सोदर्यस्यैव ससृष्टित्वेनाशभाक्त्व नान्यस्येति नियमाय वचनारम्भः ; पित्रादीनां ससर्गिणामपि धनभाक्त्वाप्रसङ्गात् ; अससर्गिणामपि धनभाक्त्वप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः । आद्ये पित्रादिससर्गिविधानवैयर्थ्यात् । अन्ये तदपवादत्वविरोधात् ।

यद्येव सोदरवाक्यस्यापि ससृष्टिवाक्यापवादकत्वारम्भेणैव सोदर्याभावे अन्योदर्य, सोदरासोदर-संसृष्ट्यभावे चासंसृष्टी हरेदित्यर्थसिद्धौ एतद्वाग्यनर्थक्य तदवस्थमेवेति चेत्—न ; सोदरभ्रातृपुत्रान्योदर्य-भ्रातृसत्त्वे किं द्वयोरपि, उत अन्यतरस्याशभाक्त्वमित्यपेक्षया पूर्वार्थप्रवृत्तेः ; भ्रातृपत्यासत्त्वभावेऽपि पित्रपत्यासत्त्वत्वेनाशभाक्त्वौचित्यात् । उत्तरार्थं तु अपवादपवादकशास्त्रमन्तरेणोत्सर्गाप्रवृत्तेरारम्भत इति नानर्थक्यम् । अपवादकभावमात्रेणोत्सर्गप्रवृत्त्यङ्गीकारे वानप्रत्यादिधनाधिकार्यभावेऽपि पुत्रादीनामधिकारा-पचेरित्यलम् ।

यदपि ससृष्टिनो भिन्नोदरस्याससृष्टिनश्च सोदरस्य सद्भावे उभयोर्विभज्य धनग्रहणमिति उत्तरार्थ-व्याख्यान, तदपि तथैव ; “अतोऽन्ययानशभाज्च ।” “अभावेऽशहरा ज्ञेयाः ” इति नारदस्मृत्यायन-वाक्यविरोधात् । अससृष्टिससृष्टिपदयोः पूर्वत्राश्रितयोः इतरत्राप्यनुपपन्नस्य, समृष्टिपदे ससृष्टित्वसोदरत्वरूपार्थ-द्वयकल्पनस्य, एवकाराध्याहारस्य च निष्प्रमाणकत्वाच्च ।

यच्च

“ विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समन्त्र विभागः स्याज्ज्येष्ठं तत्र न विचिते ॥
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेताशप्रदानत ।
प्रियेताम्यनरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥
सोदर्या विभजेपुम्न समेत्य सहिताः ममम् ।
आतरो ये च समृष्टा नगिन्यश्च सनाभवः ॥ ”

इति मनुवाक्ये सोदर्यपदमससृष्टिनोदरपरम् ; “आतरो ये च समृष्टाः ” इत्येव च समृष्टिनोदरपरमिति व्याख्यानं प्रमाणरक्षानामने—तदपि न ; सोदरभ्रातृपदयोः विशेषणविशेष्यभारानामोक्त्यङ्गीकारानि-

वाक्यस्यसोदरपदेन एकार्थत्वसामवे अर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात्; चकारवशात् तत्कल्पने तु नारदकाल्यायन^१वाक्यविरोधापत्तेः; चकारद्वयस्यापि धवश्च खदिरश्चेतिवत् उत्तरविवक्षया भगिनीसमुच्चयार्थत्वात् । न च विशेषणानर्थक्यम्; भगिनीविशेषणवत् भिन्नोदरभ्रातृवारणार्थत्वात् । तस्मात् यथोक्तैव व्यवस्था साधीयसीति ।

अत्रापारारुः—‘अपुत्रधन भ्रातृणामित्युक्तम् । तत्राय विशेषः—ससृष्टिनः सोदरस्य मृतस्यांशं सोदरः ससृष्टीं गृह्णीयात् । तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम् । सोदर्यत्वाभावे तु नांशभास्त्वमिति स्पष्टयति—अन्योदर्यस्तु ससृष्ट्यपि नान्योदर्याद्धन हरेदिति । यदा तु अन्योदर्य एव ससृष्टीं, न सोदर्यं, तदाह—अससृष्ट्यपि चादद्यात् सोदर्यं एव, नान्यमातृजः ससृष्ट्यपि इति—तत् आमूलं शिथिलम् । ससृष्टिवाक्यस्य भ्रातृमात्रविषयत्वे पितृभ्रातृपितृभ्यैः ससर्गाभिधानमनर्थकम्; तत्ससर्गनिर्णायकत्वान्तराभावात्; प्रकरणविच्छेदकतुशब्दद्वयवैयर्थ्याच्च; सोदर्यनियमादेवान्योदर्यव्यावृत्तिसिद्धौ व्यतिरेकामिधानवैयर्थ्याच्च । समृष्टिसत्त्वेऽपि अससृष्टिनोऽशमाकत्वे नारदकाल्यायनवचोविरोधश्चेत्यल वृद्धविरोधेन ।

अशमिति सामान्योपादानेऽपि स्थावरे विशेषमाह वृद्धहारीतः—“ससृष्टीं गृह्णाति स्थावरवर्जं स्थावराणां सपिण्डसमना” इति । अस्यार्थः—सोदरासोदरससर्गं सोदरः ससृष्टीं सोदरससृष्टिनोऽंशं गृह्णीयात्; परं तु अग्निभक्त स्थावरं वर्जयित्वा; तस्य सोदरामोदरसाधारण्यादिति । तदाह यमः—

“अग्निभक्त स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत् ।

विभक्त स्थावरं प्राय नान्योदर्यं कथंचन ॥”

इति । अग्निभक्तविभागे यत् स्थावरं, तत् सर्वेषां समृष्टिनां सोदराणाममोदराणां च । विभक्तं तु नान्योदर्यं प्रायम्, किन्तु मोदरैरेव । तदाह वृद्धमनुः—

“पक्षेदरे जीवति तु सापत्रो न लभेद्धनम् ।

न्यारेऽप्येवमेव स्यात् तदभावं लभेत वै ॥”

इति । यत्रपि प्रजापतिस्मरणम्—

“अन्तर्धनं तु यद् द्रव्यं समृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं च समृष्टाः प्रगृह्णन्त्युपशान्तः ॥”

इति, नश्यति समृष्टानां मोदराणाम् । भूमिं गृहं च; अग्निभक्तमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तम्, अध्यगन्युपागतम्, आधिचेदनिर्कं,
यन्भुवत्तं, शुल्कम्, अन्यायेपकमिति स्त्रीधनम् ॥ १८ ॥

एव पुरुषधनविभाग सप्रपञ्चमभिगय स्त्रीधनविभाग विवक्षन् तल्लक्षणमाह । पित्रा मात्रा पुत्रेण भ्रात्रा च यद्वच, तत् सौदायिकम् । यच्च विवाहकाले अग्निमधिकृत्य पितृव्यादिभ्य अधिगत तन् अघ्यमन्युपागतम् । आपिबेदनिकम्, अधिवेदन भार्यान्तरपरिमह, तदर्थमेव पत्न्ये यत् दत्तम् । वन्द्युभि मातुलादिभि यत् दत्त तत् वन्द्युदत्तम् । शुल्क पित्रादिदत्त गृहादि, स्वकन्यामूल्य वा । जन्वाधेयक विवाहानन्तर भर्तृमुलात् पितृमुलाद्वा लब्धम् । इतिकरणात् अन्वयावहनिकम्, “रिक्थकथसविभागपरिमहाधिगमेपु” इति गौतमीयात्, “वृत्तिराभरण शुल्क लाभश्च स्त्रीधन स्मृतम्” इति देवलीयाच्च । तल्लक्षणमाह कात्यायनः—

“ उढ्या कन्यया वापि पत्यु पितृगृहेऽपि वा ।

आतु सकाशात् पित्रोर्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम् ॥ ”

उढ्या पत्यु सकाशात्, कन्यया पितृगृहे पैतृकमित्रादिभ्य पित्रादिभ्यो वा ।

“ विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसनिधौ ।

तदध्यग्निकृत सद्भि स्त्रीधन परिकीर्तितम् ॥ ”

विवाहकाले कन्यादानकाले । अग्निसनिधौ होमकाले ।

“ अधिविन्नस्त्रिये दद्यादाधिवेदनिक समम् ।

न दत्त स्त्रीधन यस्ये दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥

धीत्या दत्त तु यत् किञ्चिच्छ्रुत्वा वा श्वशुरेण वा ।

पादवन्दनिक यत्तु प्रीतिदत्त तदुच्यते ॥

गृहोपस्तरवाह्याना दोषाभरणकामणाम् ।

मूल्य लब्ध तु यत् किञ्चिच्छुल्क तत् परिकीर्तितम् ॥ ”

पित्रादिदत्तस्य गृहादे भ्रात्रादिगामित्वस्य श्वणात् गृहस्य उपस्तर उख्यन्त्यादि । वाद्यो वृषभादि । दोषो गणादि । आभरण विवाहफालीनम् । कर्मणो दासाया । मूल्य हाटकादि ।

“ विवाहात् परतो यत्तु लब्ध भर्तृमुलात् स्त्रिया ।

भर्तु पित्रो सकाशाद्वा जन्वाधेय तदुच्यते ॥

यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितृगृहात् ।

अन्वयावहनिक नाम स्त्रीधन तदुदाहृतम् ॥ ”

इति । व्यासोऽपि—

“ विवाहकाले यत् किञ्चिद्वरायोदित्य^१ दायते ।

कन्यायाम्नदन सर्वमविभाग्य स्वन्दुभि ॥ ”

इति । कन्याया इदमित्युद्दिश्य, अन्यथा औद्वाहिकस्य पृथगभावेन विभागनिषेधानुपपत्ते । बन्धुमिरिति वचनान् तत्पुत्रोर्विभाज्यमेव ,

“ यद्दत्तं दुहितु पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात् ।
मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रिया ॥ ”

इति स्मरणात् । स्त्रिया ऋते तद्धनं तदपत्यं प्राप्नोति । पित्रादिदेये विशेषमाह कात्यायनः—

“ पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रिये ।
यथाशक्त्या द्विसाहस्रादातव्यं स्थावरादृते ॥ ”

इति । द्विसाहस्रं कार्यापणम्, “ द्विसहस्रपणो दायः स्त्रियै देयो धनं न तु ” इति व्यासस्मरणात् । इयमपि सत्या प्रत्यब्दं देये । सहृदेव अनेकव्यब्दपर्याप्तनदानं तु नेयं सत्या, नापि स्थावरपर्युदात्तं, “ दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्राश्च वा यदीच्छति ” इति वार्हस्पत्यात् ।

उक्तलक्षणे च स्त्रीधने स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमेव ,

“ सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च तथेव स्थावरेष्वपि ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । सौदायिकं च स्त्रीणां धनमात्रोपलक्षणम् ,

“ सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात् तदानृशस्यार्थं तर्देच तत् प्रतीवनम् ॥ ”

इति हेनो सत्रेण सत्तयात् । आनुक्रम्यमनुकम्पा, सैवार्थं प्रथेत्तन यस्य । प्रतीवनं जीवनप्रकारार्थायणम् । यत्—

“ भर्तृदायं मृते पत्यो विन्यस्येत् स्त्री यथेच्छतः ।
विद्यमानेषु सराज् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
अपुत्रा शयनं भर्तुं पालयन्ती गुणे सिता ।
भुञ्जता मरणात् क्षान्ता दायदा उर्ध्वमाप्नुयु ॥ ”

इति तैत्तिरीयैः, तत् उभयमपि भर्तृदण्डविधेयं दायिकविषयम्, भर्तृदायोपक्रममात् । तत्राद्येन जन्मवयससा । मृतं स्वातन्त्र्यात् शीरति तत्रेति गम्यते । मृतव्यापरादभाद—विद्यमानेषु दुहितृदिदायादेषु तत्संरक्षणं, न भवेच्छया त्रयशयान्, पितृणां पुत्राणामिह मातृधनं पुत्राणामपि चन्मनसं स्वल्पे साधारण्यात् । न चैव पुत्रीच्छया विभाग, पित्राचते पुत्राणामिह मातृधनं पुत्रीणामपि पारतन्त्र्यात् । अन्यथा दुहितृभावे, तत्कुले दुहितृकुले वैद्विभ्यादिषु, धरणेन दद्यात् । अन्यमिति वचनान् दुहितृमत्तरे वैद्विभ्यादानामनभिपारेण धनान्दे

पौत्राणामिव मातामहीधने दौहित्रीच्छया न विभागः; “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वये” इति नारदस्मरणात् ।

एवं जङ्गमं निर्णय्य स्थावरं निर्णयति । अपुत्रा पुत्रपौत्ररहिता; पौत्राणामपि पितामहीक्षणदानृत्वेन तद्धनभागित्वात् । तादृशी यथोक्तगुणवती विधवा-भर्तृदत्तस्वावरम् आ मरणात् भुञ्जीतैव; न दद्यात्, विक्रीणीत वा ;

“भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥”

इति नारदस्मरणात् । भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्थावरे स्वातन्त्र्यमेव । यथाह बृहस्पतिः—

“स्थावरं हि धनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित् ॥”

इति । अनेन,

“मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका ।
यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥”

इति कात्यायनवाक्यमपि व्याख्यातम् ; भर्तृदत्तस्वावरविषयत्वात् । तन्मरणोत्तरं तु भर्तुः भ्रात्रादयः प्राप्तयुः; पितृदत्तस्य स्थावरस्य भ्रातृगामित्वेन भर्तृदत्तस्य तद्भ्रात्रादिगामित्वस्यैवौचित्यात् । अपुत्रेति विशेषणात् पुत्रपौत्र-सत्त्वे त एव गृह्णीयुः; न दुहितरो नापि दायादाः; तयोरपि मातृपितामहीधनाधिकारान् । किंच अपुत्र-विशेषणात् पुत्रपौत्ररहितायाः दुहितृसत्त्वेऽपि दायादा एवाप्नुयुः; न दुहितरः; अपुत्रपदसामर्थ्यात् । अन्यथा अपनेत्येवावक्ष्यदित्यलं विस्तरेण ।

पित्रादिदत्तस्यापि कंचित् स्त्रीधनत्वापवादमाह कात्यायनः—

“यत्तु सोपाधिकं दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते ॥”

इति । उत्सरादौ शोभार्थं दानमुपाधिः । योगः भोगार्थं छलेन । तथा स्वयमपि शिल्पैरर्जिते न स्वातन्त्र्यम् ।

“प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विचं प्रीत्या चैव यदन्वतः ।
भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं मृतम् ॥”

इति कात्यायनस्मरणात् । भर्तुः शिल्पैः तन्नुवायादिर्नाभिः यत् दत्तानादिभिः प्राप्तं, भर्तुः प्रीत्या च यदन्वैः दत्तं, तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्यरस्य व्याख्येयम् ; अन्यथा स्वातन्त्र्यं स्वन्वापादकत्वात्पतेः ॥ १८ ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु ^१विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्तुः
॥ १९ ॥ शेषेषु च पिता हरेत् ॥ २० ॥

स्त्रीधनमुक्त्वा इदानीं तद्विभागमाह । ब्राह्मदेवार्पणप्राजापत्यैश्चतुर्भिर्विवाहेरुद्वयामप्रजाया वक्ष्यमाण-
दुहित्रादिसततिरहितायामतीताया मृताया तत् पूर्वोक्त स्त्रीधन तद्भर्तुर्भवति । यथाह मनुः—

“ ब्राह्मदेवार्पणान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीताया भर्तुरेव तद्विष्यते ॥ ”

इति । गान्धर्वप्रहण विकल्पार्थम् । पुत्रिकाधनमपि भर्तुरेवेत्याह स एव,

“ अप्रजाया मृताया तु पुत्रिकाया वक्ष्यते ।

धन तत्पुत्रिकाभर्ता हरेदेवाविचारयन् ॥ ”

इति । पुत्रिका च “ अस्या यो जायते पुत्र ” इत्येव द्रष्टव्या । भर्त्रभावे भर्तृसपिण्डा पूर्वोक्तप्रत्यासक्तिनेषु
गृह्यात्, “ अप्रजायामतीताया वान्धवास्तदवाप्नुयु ” इति योगिसरणात् ॥ १९ ॥

ब्राह्मादिविशेषणत्रयार्थमाह । शेषेषु आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचविवाहेषु अप्रज स्त्रीधन पिता,
चरारात् माता च हरेत् । तत्र प्रथम माता, पश्चात् पितेति ज्ञेयम्, दुहितृषु मात्रस्यसाधिभयेन मातु
प्रत्यामत्त्यतिशयान् । यथाह कात्यायनः—

“ आसुरादिषु यद्वन्ध स्त्रीधनं पेतृक स्त्रिया ।

अभावे तदपत्याना मातापित्रोस्तद्विष्यते ॥ ”

इति । पेतृक पित्रादिभ्यो लब्धम् । शुभ्राग्न्यन्वीधने तु विशेषमाह गौतमः—“ भगिनीशुक्र
भेदर्याणाम्भुः मातु पूर्वं पेतृक ” इति । वृत्त्यपरो विकल्प । यतु तैनेषोक्तम्—“ स्व च शुक्र
नेत्रार्दति ” इति, तत् प्राक् संस्कारान्मृताया ज्ञेयम्, “ मृताया सर्वमाद्र्यात् परिशोध्याभयययम् ” इति
योगिसरणात् । तदुभयभावे पितुरेव । यथाह गोपायनः—

“ रिचय मृताया मृत्याया गृहीयु सोदरा समम् ।

सर्वेष्वेव प्रसूतायां ^१यद्धनं ^२तत् दुहितृगामि ॥ २१ ॥

प्रसूतायामुभयापवादमाह । सर्वेष्वेवाष्टस्वपि विवाहेषु परिणीताया यद्धनं तत् प्रसूताया सततिमत्या तस्या दुहितृगाम्येव भवति, न भर्तृगामि पितृगामि वा । दुहितृग्रहणात् न पुत्रादिगामि, “दुहितृणा प्रसूता चेत्” इति योगिसंस्मरणात् । यद्यप्यत्र धनदुहित्रे सामान्येनोपादानं, तथापि व्यवस्था द्रष्टव्या । सा चेत्थम्—उक्तलक्षणेपु स्त्रीधनेषु यत् अन्यमि कृतं तत् दुहितृष्वपि कुमार्य एव लभन्ते, नोदा, “मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव स” इति मनुस्मरणात् । यौतकं विवाहकाले लब्धम्, “पारिणयं स्त्रियो विभजेरन्” इति वसिष्ठस्मरणात् । पारिणयं परिणयनकालीनम् । स्त्रियं कुमार्यं । कुमारीवत् अप्रतिष्ठितापि, “स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां च” इति गौतमस्मरणात् । स्त्रीधनं पेतृकम् । निर्धना निरपत्या विधवा दुर्भगा चाप्रतिष्ठिता । कुमार्यभावे तृदापि कन्येन लभन्ते, न पुत्रं, “गुणलोपे च मुत्स्वस्य” इति न्यायात्, दुहितृपदसामर्थ्याच्च । एवमप्रतिष्ठिताभावे प्रतिष्ठितापीति द्रष्टव्यम् । अन्वाधेयं तु स्त्रीपुनपुसन्-साधारणप्रनाया भवति । यथाह मनुः—

“अन्वाधेयं तु यद्दत्तं पत्या प्रीतेन वा पुनः ।
पत्यो जीवति वृत्ताया प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥”

इति । शुल्के तूक्तमेव प्राक् ।

सोदायिके स्थावरे जङ्गमे च विशेषमाह वृद्धकृत्स्नायनः—

“पितृभ्यां चैत्रं यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।
अप्रनायामतीताया भ्रातृगामि तु संप्रदा ॥”

इति । चक्रारात् भ्रातृपितृयादिद्रव्यमपि । अप्रनातविशेषणात् तत्सत्त्वे भेदं लभते, न भ्रातरः । तत्रापि प्रथमं दुहितरं, तदभावे पुत्रादय इति । संप्रदा, मन्त्रेविवाहेषु, नानुरादिष्वेवेति ।

यत्तु अपुत्रस्य पितुः निभागकाले पत्युर्वा रिकथत्येनं मात्रा लब्धं, तत् पुत्रैर्दुहितृभिश्च समं विभज्यम् । यथाह मनुः—

“जनन्या सस्तिनाया तु समं सर्वं महोदरा ।
भर्तारं मातृकं रिकथं भगिन्यश्च मनाभव ॥”

इति । भगिन्य कुमार्थ ; “ सम सर्वे सहोदरा मातृक रिक्थमर्हन्ति कुमार्थश्च ” इति शङ्खलिखितस्मरणात्,
 “ सामान्य पुत्रकन्याना मृताया स्त्रीधन स्मृतम् ” इति देवलस्मरणात् । उदास्तु चतुर्थांशमात्र लभन्ते, न
 समम् । तदाह बृहस्पतिः—

“ स्त्रीधन तदपत्याना दुहिता च तदशिनी ।
 अदत्ता चेत् समूढा तु लभते सा न मातृकम् ॥ ”

इति । जनूदाना पितृधन इव ऊढाना मातृधने चतुर्थांश इत्युक्तं प्राक् । यत्—

“ अपत्तायास्तु दुहितु स्त्रीधन परिक्कीर्तितम् ।
 पुत्रस्तु नेन लभते प्रताया तु समाशभाक् ॥ ”

इति, तन् अपत्ताभावे प्रतापि तुल्याशभागित्याह, अपत्तासद्भावे प्रतायाश्चातुर्थांश इति स्मरणात् तदभावे
 समाशस्य न्यायप्राप्तत्वात्,

“ भगिन्यो वान्धवे सार्धं विभजेरन् सभर्तृका ।
 स्त्रीधनस्येति धर्मोऽय विभागस्तु सम स्मृत ॥ ”

इति क्रात्यायनस्मरणात् । एतेन ‘ भ्रातृभगिन्यो सभूयाशहरत्व नास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वेकशेषाभावाद-
 प्रतीतिः ’ इति पराम्भम् । “ चार्धे द्वन्द्व ” इत्यनेनेतरेतरयोगस्य चार्धत्वात्, “ सामान्य पुत्रकन्यानाम् ”
 इति द्वन्द्वस्मरणात् । यौनकन्यतिरिक्ते तु सर्वत्र दुहितृदोहित्रीसमनाये दौहित्रीणामपि किञ्चित् दातव्यम् ।
 यथाह मनुः—

“ यान्नासा स्युर्दुहितरन्नासामपि यथाहर्त ।
 मानामदा धनात् किञ्चिन् प्रदेय प्रीतिपूर्वकम् ॥ ”

इति । मृत्तमातृकाणा दौहित्रणा तु “ पितृनो भागकन्यना ” इति न्यायात् पुत्रदुहित्रादिभि समनाये
 गमाशभास्यभेदः । दुहितृभावे तु रिक्थ पुत्र एव लभते, न दौहित्र, “ दुहितृणामाभावे तु रिक्थ
 पुत्र एव प्रदेय ” इति क्रात्यायनस्मरणात् । पुत्राभावे दौहित्र, तदभावे दौहित्रपुत्र ; तस्याप्यभावे स्वस्य
 स्वपितृभोजनं मया लभान इत्याह बृहस्पतिः—

इति । आद्यशब्देन “यस्य मातुलानी सः” इत्यादि द्रष्टव्यम् । पूर्वजः अप्रजः । यद्यप्यत्र पुत्राभावे दौहित्रः श्रूयते, तथापि पुत्रदौहित्रसद्भावेऽपि दौहित्रीणां किञ्चिद्भ्रममन्यश्रयणात् तदभावे च मर्यादामन्यन्या-
प्रतिपन्नात् मातामहवयवाधिभयेन च दौहित्रापेक्षया प्रत्यासन्नत्वाच्च दौहित्र्यभावे दौहित्रो धनभागप्रेयः ।
अत्राप्यय विशेषः—यत् पितृकुलगत तत् स्वमीयाद्याः, यत् भर्तृकुलगतं तत् देवराद्या गृहीतु । जामाता
तूभयमप्यविशेषात् ॥ २१ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २२ ॥
अनेकपितृकाणां तु पितृतोऽशप्रकल्पना^१ ।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद् गृहीत नेतरः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तदशोऽध्यायः

पितृधनविभागशेषमाह । गृहपतिना स्वपत्न्यै म्नुपाभ्यो वा विवाहकाले योऽलंकारो दत्तः,
स्त्रीभिश्चासौ धृतः परिहितो भवेत्, न तु तथैव स्थापितः, त विभागकाले दायादाः पुत्रभ्रात्रादयो जीवति
पत्यौ न भजेरन् । किंतु यस्याः सोऽलंकारः तत्पतिभाग एव त दद्युः, यथा भयं त परिदद्यात् । न तु पत्यौ
जीवति यो धृतः, स मृतेऽप्यविभाज्य इति; अदृष्टार्थतापत्तेः । एतेन ‘सत्रेया सोऽविभाज्यः’ इत्यपि निरस्तम् ।
अथालंकारमौन्दर्ब्येभेन भजन्ते, तदा पतिना भजन्ति । जीवति विशेषणान् मृते तन्मि अन्नेनापि
भक्षणे न दोषः ॥ २२ ॥

पैतृकहृदयविभागशेषमाह । अनेके पितरो येषां पौत्राणां, ते मना विना वा यदा पैतृकद
धन विभजेयुः, तदा तेषां पितृसम्ययेनाश्रकल्पना भवति; न मन्मथया । प्रशब्दाच्च मना । अन्वर्थ —
यदेतस्य त्रयः पुत्राः; तेषां च कस्यचिदेत, कस्यचिर् त्रयः, तदा ते त्रैवेव समानभागात् [३], न तु
एद्; समानजातीयाश्चेत् पितरः । विजातीयानां तु त्रिणां वन्य यादान्मोऽप्ये वयते, तन्मना न तुये
लभते; न न्यूनाधिकनान्मोऽप्यनान्येन । यदाइ गृहस्पतिः—

“ममर्षेन्मु यन् प्राप्तं सर्वं तत्र मनागिनः ।
तन्मुया विभक्तमनाः पितृभागद्वयः मृताः ॥”

इति । यद्यप्यस्य पेटामहद्रयविषयत्वमाहृत्य न प्रतीयते, तथापि पितृतोऽशप्रकल्पनान्यथानुपपत्त्या यस्मिन्
द्रव्ये षोडशानां पितृद्वारकं स्वत्व, तद्विषयत्व पर्यवस्यति । अत्रेव पुत्रपोत्रसमवाये विशेषमाह कात्यायनः—

“ अग्निभक्ते सुते प्रेते तत्सुत रिक्थभागिनम् ।
जुर्जातं जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेताशं स पितृयत् पितृयात् तस्य वा सुतात् ।
स एवाशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ।
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिं परतो भवेत् ॥ ”

इति । अग्निभक्ते पितरि प्रेते पुत्रं पितामहात् अथवा पितृयात् तत्सुत्रात् तत्पौत्राद्वा स्वपित्रश्च गृह्णीयात् ।
तमेवाशं भ्रातृभ्यो विभजेत् । एव तत्सुत्रं तत्पौत्रोऽपि । पञ्चमोऽत्र न लभत इत्युक्तं प्राक् । यदा तु अग्निभक्तुः
भ्रातृषु केनचित् अपुत्रमातामहात् रिक्थं लब्धं, तदा तदपि सर्वार्थिभाज्यमिति प्राप्ता राह । यस्य पित्रा
यन्मातामहोरिक्थं लब्धं, स एव तत् गृह्णीयात्, नेतरभ्रातृपुत्र इति । अनेनाग्निभक्ताजितस्यापि तादृशस्याग्निभाज्य-
त्वमुक्तम् । रिक्थपत्रग्रहणात् प्रतिग्रहाद्याजिनं विभाज्यमेव । परं तु आर्जकस्य भागद्वयं कल्प्यम्, “ येन वैषा
म्ययमुषार्जिनं स्यात् स व्यग्रमेव लभेत ” इति स्मरणात् । समूहोत्थाने तु समाशतेन । एव प्रतिनामहप-
विभागोऽपि न्नानदृशसम्यया द्रष्टव्यः ।

यद्वा एरुन्यामेव योपिति यदा बहुभिः पुत्रा जन्मन्ते, तदा तेषां कथं विभाग इत्यत्र आह—
अनेन पितृजाणामिति । यो येन जनितः, स तस्यैव रिक्थभागित्यर्थः । यथाह बृहस्पतिः—

“ यद्येपरिस्थितौ स्यातामैरसत्पौत्रौ सुतौ ।
यन् यन् पितृरु रिक्थं न तद् गृह्णीत नेतर ॥ ”

इति । नायं^१ पारिभाषिकः, क्षेत्रस्य पूर्वं विभागान्तराभिधानात्, किंतु क्षेत्रमात्रेण इति धेयम् ।

“ द्वौ तु यौ विप्रदेयतां द्वाभ्यां जानौ न्विया धने ।
तयैर्येऽस्य पित्र्यं स्यात् तन् मं गृह्णीत नेतर ॥ ”

इति मानसात् ।^२ दृष्टयाज्ञानत्वः—

“ विभागान्तरं देहे कानुगाधयन्त्रिभेदेन ।
विभागान्तरां कार्यां न भवेद् देविकी क्रिया ॥ ”

इति । कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

“ विभागे यत्र सदेहो दायादाभ्यां परस्परम् ।
पुनर्विभागं कर्तव्यं पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ ”

इति । यत्र सदेहो युक्तिभिरपि नापैति, तत्र पुनर्विभागं कर्तव्यं इत्यर्थः ।

यत्तु तेनैवैकम्—

“ सकृदशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सता सकृत् ॥ ”

इति, तत् युक्तिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्या वेदितव्यम् । स्वयंकृतस्यासदिग्धस्य पुनः प्रवर्तको राजा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

“ स्वेच्छाकृते विभागे यः पुनरेव विसवदेत् ।
स राजा स्वाशर्के स्याप्यः शासनीयोऽनुबन्धत ॥ ”

इति । अनुबन्धतः निर्बन्धत ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिनारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिवृत्तौ श्रीमत्या वैजयन्त्या सप्तदशोऽध्याय

अष्टादशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य चतुर्षु ^१वर्णेषु चेत् पुत्रा भवेयुः, ते पैतृकं रिक्थं
दशधा विभजेयुः ॥ १ ॥ तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशानादद्यात्
॥ २ ॥ क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् ॥ ३ ॥ ^२द्वावंशौ वैश्यापुत्रः ॥ ४ ॥
शूद्रापुत्रस्त्वेकम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते पितृतोऽशकलितिरक्ता । तत्र यज्जातीयस्य यावानश, तमष्टादशोनाभिधालु ^३प्रक्रमते ।
तत्र ब्राह्मणपुत्राणां तावदाह । यदा विप्रस्य चातुर्वर्णिकस्त्रीषु उक्तसज्ञा पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनस्य
दश भागान् कुर्युः । चेदित्यनेनासवर्णापुत्राणामनित्यतोक्ता । त इत्यनेन पुत्रकर्तृकविभाग एवेयमशकल्य
नियता न पितृकर्तृके, तत्र पित्रिच्छाया एव नियामकत्वात् । पैतृकमिति पैतामहमपि, तस्यापि पितृतो
भागफल्यनात् । पैतृकमिति सामान्योपादानेऽपि प्रतिग्रहलब्धभूमि-यतिरिक्तमिति ज्ञेयम् । यथाह
बृहस्पतिः—

“ न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषा पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ ”

इति । प्रतिग्रहशब्दात् कयादिल्लग देयेन । सापि न शूद्रापुत्राणाम्, “ शूद्रा द्विजातिभिर्जातो न
भूमेर्भागमर्हति ” इति स्मरणात् । भूमि स्वयमन्तित क्षेत्रम्, न क्रमागत गृहम्,

“ ब्रह्मदाय गता भूमि हरेचो ब्राह्मणीसुत ।
गृहान् द्विजातय सर्वे तथा क्षेत्र क्रमागतम् ”

इति बृहन्मनुस्मरणात् । ब्रह्मदाय प्रतिग्रह ॥ १ ॥

दशाना विनियोगमाह । तत्र चातुर्वर्णिकेषु पुत्रेषु दशसु भागेषु विप्रस्य विप्रापुत्रश्चतुरोऽशान्
गृहीयात् ॥ २ ॥

^१ विगण्यु—५

^२ प्रक्रमति—५, ग, छ, ज

^३ वैश्यापुत्रो द्वावंशी—ज, छ

^४ शूद्रो—स, ग

किंच विप्रात् क्षत्रियोत्पन्नं त्रीनशानादद्यात् ॥ ३ ॥

किंच विप्रात् वैश्योत्पन्नो द्वावशौ गृह्णीयात् । अशानुवृत्तावप्यशोपादानं विवृतस्यानुपज्ञाभार-
बोधनाय, “स ते वायुर्गतेन गच्छता स यज्ञत्रेरङ्गानि” इतिवत् । तेनोत्तरत्रैकचनान्तस्याध्याहार ।
मनुस्नु—“वैश्याजोऽयर्थमेवाशम्” इत्याह ॥ ४ ॥

किंच विप्रात् शूद्रोत्पन्नस्तु एकमशं गृह्णीयात् । यतु—

“ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धनं भवेत् ॥”

इति मानव, तत् अनुवृत्तशूद्रापुत्रविषयम्, “ब्राह्मणस्यानुपूयेण चतस्रस्तु यदा त्विष्य” इत्युपक्रम्य
“अशं शूद्रासुतो हरेत्” इति तेनैवाभिधानात् । अत्र शङ्खलिखितौ विशेषमाहतु—“असवर्णस्त्री-
जातानां दाय्यादर्थार्थहानिर्वर्णक्रमेण” इति । अयमर्थः—ब्राह्मणीपुत्रात् क्षत्रियादिपुत्राणामर्थार्थहान्यां ज्यो देय
इति । यथा—अष्टावशा ब्राह्मणीपुत्रस्य, चत्वार क्षत्रियापुत्रस्य, द्वौ वैश्यापुत्रस्य, एक शूद्रापुत्रस्येति ।
सौम्यमशभेदो गुणागुणाभ्यां व्यवस्थाप्य । अनयेव दिशा^१ क्षत्रियादिषु कल्प्यम् ॥ ५ ॥

अथ चेत् शूद्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत्, तदा तद्वनं
नवधा विभजेयुः ॥ ६ ॥ वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिंशद्भिर्भागीकृतानंशाना-
दद्युः ॥ ७ ॥ वैश्यवर्जमष्टधा कृतं चतुरस्त्रीनेकं चादद्युः ॥ ८ ॥
क्षत्रियवर्जं सप्तधा कृतं चतुरो द्वावेकं च ॥ ९ ॥ ब्राह्मणवर्जं
पञ्चधा कृतं त्रीन् द्वावेकं च ॥ १० ॥

एव चातुर्वर्णिकपुत्रचतुष्टयसमवाये विभागमुक्त्वा, इदानीं त्रिसप्तमाये तमाह । यदा पुनार्थस्य
शूद्रापुत्रस्य विप्रक्षत्रियवैश्यास्तस्य एव पुत्रा भवेयुः, तदा पितृधनं नवधा उर्यु ॥ ६ ॥ तद्विनियोगमाह ।
विप्रक्षत्रियवैश्या क्रमेण चतुर त्रीन् द्वौ च भागान् गृह्णीतु ॥ ७ ॥ किंच यदा विप्रस्य वैश्यापुत्रस्य
विप्रक्षत्रियशूद्रास्तस्य एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनमष्टधा उर्यु^१ । तद्विनियोगमाह । चतुर्वर्ण्येण चतुर
त्रीन् एकं च गृह्णीतु ॥ ८ ॥ यदा विप्रस्य क्षत्रियस्य विप्रवैश्याश्चात्र एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनं
सप्तधा विभज्य क्रमेण चतुर द्वौ एकं चाशं गृह्णीतु ॥ ९ ॥ किंच यदा विप्रस्य क्षत्रियवैश्याश्चात्र एव पुत्रा
भवेयुः, तदा ते पितृधनं पञ्चधा विभज्य क्रमेण त्रीन् द्वौ एकं चाशं गृह्णीतु ॥ १० ॥

१ न चतुर्वर्ण्येण—१

१ शी—१

२ Text of Sutra १ 9 and 10 and comment on Sutra 10 missing in १

३ इत्यादि—५, ७, ९

क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेष्वयमेव^१ विभागः ॥ ११ ॥
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातां, तदा सप्तधा कृतात्
धनात् ब्राह्मणश्चतुरोऽशानादद्यात् ॥ १२ ॥ त्रीन् राजन्यः ॥ १३ ॥

उक्तमर्थं क्षत्रियस्य त्रैवर्णिकपुत्रसमन्वायेऽप्यतिदिशति । विप्रस्य विप्रपुत्रजं त्रैवर्णिकपुत्रेषु यो विभाग
उक्त, स एव क्षत्रियस्यापि त्रैवर्णिकपुत्रेषु, तस्यापि विप्रपुत्राभावात् । अयमर्थः—तेऽपि षोढा पितृधन
विभज्य त्रीन् द्वौ एक चाशमादद्यु । अत्र विशेषो महाभारते—

“ भीष्म उवाच—

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे निहिते रुस्नन्दन ।
तृतीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः क्वचित् ॥
अष्टथा तु भवेत् कार्यं क्षत्रियस्य युधिष्ठिर ।
क्षत्रियाया हरेत् पुत्रश्चतुरोऽशान् पितुर्वनात् ॥
युद्धापरहारिक यच्च पितुरासीद्धरेत् तत् ।
वैश्यापुत्रस्तु भागालीन् शूद्रापुत्रन्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्त हरेत् पित्रा नादत्त हर्तुमर्हति ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

एव त्रिसमन्वाये विभागमुक्त्वा, शूद्रानां द्विद्विसमन्वाये तमाह । यदा विप्रस्य विप्रक्षत्रियौ द्वावेव पुत्रौ
स्यातां, तदा पितृधनं सप्तधा कृत्वा तेषु निप्रश्चतुरोऽशानादद्यात् ॥ १२ ॥ किंच सप्तधु अवशिष्टानशान्
क्षत्रिय आदद्यात् ॥ १३ ॥

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ^२, तदा षड्धा विभक्तस्य
चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् ॥ १४ ॥ द्वावंशौ वैश्यः ॥ १५ ॥
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं षड्धा
विभजेयाताम् ॥ १६ ॥ चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् ॥ १७ ॥
एकं शूद्रः ॥ १८ ॥

किंच यदा निप्रस्य निप्रवैश्यावेव पुत्रो म्याता तदा पितृधनं षड्धा विभज्य तत्र चतुरोऽशान् विप्र
प्रथममादद्यात् ॥ १४ ॥ किंच पत्सु ज्वगिष्ठो द्वावंशो वैश्यो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥ किंच यदा विप्रस्य

^१ एवमेव—ग, छ, ज

^२ पुत्रौ स्यातां added in ह

^३ षोढा—घ, छ, प्र,

विप्रशूद्रावेव पुत्रौ स्याता तदा पितृधन पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १६ ॥ तद्विनियोगमाह । पञ्चसु चतुरोऽद्यान्
विप्रो गृह्णीयात् ॥ १७ ॥ किंच पञ्चस्ववशिष्टमेकमश शूद्रो गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ पुत्रौ स्यातां,
तदा तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १९ ॥ त्रीनशान् क्षत्रिय-
स्त्वादद्यात् ॥ २० ॥ द्वावंशौ वैश्यः ॥ २१ ॥ अथ ब्राह्मणस्य
क्षत्रियस्य वा ^१क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं चतुर्धा
विभजेयाताम् ॥ २२ ॥ त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् ॥ २३ ॥
एकं शूद्रः ॥ २४ ॥

एव विप्रविपयनिभागमुक्त्वा शूद्रानां निप्रक्षत्रिययो द्विद्विसमवाये तमाह । यदा निप्रक्षत्रिययो क्षत्रिय-
वैश्यावेव पुत्रो स्याता, तदा पितृधन पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १९ ॥ तद्विनियोगमाह । पञ्चसु त्रीनशान् क्षत्रियो
गृह्णीयात् ॥ २० ॥ किंच पञ्चस्ववशिष्टो द्वावंशो वैश्यो गृह्णीयात् ॥ २१ ॥ किंच यदा निप्रक्षत्रिययो
क्षत्रियशूद्रावेव पुत्रौ स्याता, तदा ^२तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम् ॥ २२ ॥ तद्विनियोगमाह । चतुर्षोऽप्यु
त्रीनशान् क्षत्रिय प्रथममादद्यात् ॥ २३ ॥ किंच चतुर्षु अशेषमशमेकं शूद्रो गृह्णीयात् ॥ २४ ॥

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ
स्यातां, तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयाताम् ॥ २५ ॥ द्वावंशौ वैश्य-
स्त्वादद्यात् ॥ २६ ॥ एकं शूद्रः ॥ २७ ॥

एव विप्रक्षत्रियविपयनिभागमुक्त्वा शूद्रानां निप्रक्षत्रियविशा द्विद्विसमवाये तमाह । यदा निप्रक्षत्रियविशा
वैश्यशूद्रावेव पुत्रौ स्याता, तदा तौ पितृधनं त्रिधा विभजेयाताम् ॥ २५ ॥ तद्विनियोगमाह । त्रिव्यशेषु द्वावंशौ
वैश्य प्रथममादद्यात् ॥ २६ ॥ किंच त्रिव्यवशिष्टमेकमश शूद्रो गृह्णीयात् । अत्रापि वैश्यविपये विशेषे
महाभारते—

“ ऋषेः हि भवेद्भार्या वैश्यस्य उरुनन्दन ।
द्वितीयापि भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्तत षत्तिन् ॥

^१ शौ र र शूद्रशूद्रौ—ग, ग

^२ Here comm on Sutra s 22, -3 and 24 corrupt in text

^३ इतृधनं—ग

पञ्चधा तु भवेत् कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ ।
 वैश्यापुत्रस्तु गृहीयाच्चतुरोऽशान् पितुर्धनात् ॥
 पञ्चमस्तु भवेद्भाग शूद्रापुत्राय भारत ।
 सोऽपि दत्त हरेत् पित्रा नादत्त हर्तुमर्हति ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ॥ २८ ॥
 क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ ॥ २९ ॥ वैश्यस्य वैश्यः ॥ ३० ॥ शूद्रः
 शूद्रस्य ॥ ३१ ॥

एव चातुर्वर्षिकपुत्राणा द्वित्रिचतु समवाये अशकल्पनामुक्त्वा इदानीमेकाविना तदपवादमाह । यदा विप्रस्य विप्रक्षत्रविश एरुपुत्रा । एकश्चासौ पुत्रश्चेत्येकपुत्र । एकपुत्रश्च एकपुत्रश्च एकपुत्रश्चेत्येकपुत्रा । विप्रक्षत्रविशामन्यतम एकाक्येव पुत्र इति यावत् । तदा ते सर्वहरा । यदा एक एव पुत्र, तदा स एव सर्वं पितृधनं गृहीयादित्यर्थः । यद्यप्येतत् स्वामिनाशादेव तत्स्वत्वोत्पत्तेर्न वक्तव्यं, तथापि मातु स्वत्वविशेषात् तद्विभागापनादायेति नानर्थक्यम् । तेन चैकपुत्राया मातुर्यावज्जीव भरणमेव, नाशभाक्त्वमिति वक्ष्यते ॥ २८ ॥ किंच यदा क्षत्रियस्य क्षत्रियो वैश्यो वा एक एव पुत्र, तदासौ सर्वमेव हरेत् ॥ २९ ॥ किंच यदा वैश्यस्य वैश्य एक एव पुत्र, तदासौ सर्वमेव हरेत् ॥ ३० ॥ किंच शूद्रस्य शूद्र एकैक पुत्रश्चेत्, असौ सर्वमेव हरेत् ॥ ३१ ॥

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ॥ ३२ ॥ अपुत्ररिक्थस्य
 या गतिः, सात्रार्थस्य द्वितीयस्य ॥ ३३ ॥ मातरः पुत्रभागानुसैरिण^१
 भागापहारिण्यः ॥ ३४ ॥ अनूढाश्च दुहितरः ॥ ३५ ॥

द्विपुत्रा द्विजा एव सर्वहराश्चेत् शूद्रस्य का गतिरित्यत आह । द्विजातीना विप्रक्षत्रविश शूद्र एव चदेक पुत्र, तदासौ न सर्वहर, मित्त्वमेव हरेत् । इदं च गुणचदूद्रपरम् । निर्गुणे तु—

“ निपाद एकपुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्ड सतुल्यो वा स्वधादानाव वा हरेत् ॥ ”

इति देवगोक्षन्मृतीयागो जय । अन्यतनिर्गुणे तु—

“ यद्यपि स्वातु सत्युत्रोऽप्यसत्युत्रोऽप्यत्र भवेत् ।

नाधिकं दद्यात् दद्याच्छूद्रपुत्राय धर्मवित् ॥ ”

भगवानुवाच—स, न

इति मानव द्रष्टव्यम् । यद्वा दद्यादित्यन्यकर्तृनिर्देशात् पित्रादिकर्तृके विभागेऽस्य दशमाशभागित्व, स्वकर्तृके तु अर्धादिहरत्वमिति विवेक । यत्तु—

“ ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धन भवेत् ॥ ”

इति मानव, तत् अनुद्दशद्रापुत्रविषयमित्युक्तम्, पितृप्रसादलब्धधनविषय वा ज्ञेयम् । शूद्रस्य दासीपुत्रे विशेषमाह योगीश्वरः—

“ जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्त आतरस्त्वर्धभागिकम् ।
अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितणा सुतादृते ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

अर्धान्तरस्य विनियोगमाह । ‘अपुत्रधन पत्न्यमिगामि’ इत्यादिना ये अपुत्रधनाधिकारिणोऽभिहिता,

ते तेनैव क्रमेणेदमर्थं गृह्णीयु ॥ ३३ ॥

पुत्राशकल्पनाया मातृत्वतिदेशमाह । यज्जातीयस्य पुत्रस्य यो भाग उक्त, तदनुसारेणैव तज्जातीया माताप्यश हरेत् । ब्राह्मणी चतुरोऽशानादद्यात् । क्षत्रिया त्रीन् । वैश्या द्वौ । शूद्रा एकमिति । समविषम-सख्याना विभाग पूर्ववद्गृह्णीय । मातृशब्दसामर्थ्यात् पुत्रकर्तृकविभागे तासा नियताशभाक्त्वम्, न पतिकर्तृक इत्युक्त भवति । अत एव,

“ यदि कुर्यात् समानशान् पत्न्य कार्या समाशिका ।
न दत्त स्त्रीधन यासा भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ”

इति योगिना पाक्षिक एव तासा विभाग उपपन्नः । यद्यप्यत्र समाशित्वे यद्युपपन्न, नाशकल्पनायामित्य-शकल्पनाया न पाक्षिकत्व गम्यते, तथापि इच्छयेत्यनुवर्तनात् पत्नीना समाशकरणस्येच्छिकत्वेन पाक्षिकत्व-सिद्धेर्न दोष । एतदेवाभिप्रेत्याह विज्ञानेश्वरः—“ भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागे भवति ” इति । हरदत्तोऽपि “ जायापत्योर्न विभागो विद्यते ” इति आपस्तम्बीय सूत्रम् “ आत्मन एवाश तस्या अपीति मन्यते ” इति व्याचक्षण मात्रशकल्लसे पाक्षिकत्व गमयति । पुत्रभागानुसारेण चैकपुत्राया मातु पुत्रस्यैव सर्वहरतया विभागमावेन तदनुसरणायोगात् अशकल्पना नास्त्येन । किंतु यावज्जीव भरणमात्रमेव । तथाच देवलः—“ एक एव सवण स्माद् दायोऽत्र न निभज्यते ” इति । सवण इत्यमरणोऽपि शूद्रव्यतिरिक्त । मातुरेव चाय विभागनिषेध पर्यवस्यति, तस्या एव तत्र स्वत्वसद्भावात् । नान्येषाम्, एकपुत्रत्वात् तस्या । अत एवानेकपुत्राणा विभाग एव मातुरशकल्पनामाह योगीश्वरः—“ पितृभूतं विभक्तता माताप्यश सम हरेत् ” इति । अनकासा प्रत्येकमेकपुत्रत्वे तु भनत्येव तासाभद्रान्त्वमिति, विभान्नाना

भ्रातृणा बहुत्वात् । मातर इति बहुवचनात् बह्वीनामप्येकपुत्राणा न विभाग , किंतु भरणमेव । मातर इति च पितामहीनामप्युपलक्षणम् । तेन पैतामहधनविभागे तासामप्यशो देय । यथाह व्यासः—

“ असुतास्तु पितु पत्न्य समानाशा प्रकीर्तिता ।

पितामहश्च ता सर्वा मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥ ”

इति । मातृतुल्या मातृवदशमान । स चाश स्त्रीधने दत्ते अर्धे । अदत्ते पूर्णे , “ दत्ते त्वर्धे प्रकीर्तितम् ” इति योगिस्मरणात् । अर्धमित्युपलक्षणम् । यावता अशसाम्य भवति तावदित्यर्थः । भाग इति सामान्योपादानेऽपि स्थावर विनेति द्रष्टव्यम् , “ वृषलस्य कृतेऽप्यशे न स्त्री स्थावरमर्हति ” इति नृहस्पतिसरणात् ॥ ३४ ॥

अतिदेशान्तरमाह । यज्जातीया पुत्रा यमश लभन्ते, तज्जातीया अगिराहिना दुहितरोऽपि तमश लभेरन् । यागीश्वरस्तु तत्तज्जातीयपुत्राश्चतुर्थांश तत्तज्जातीयकन्याया आह—

“ असम्भृतास्तु सस्रार्या भ्रातर पूर्वसम्भृते ।

भगिन्यश्च निनादशाद् दत्त्वाश तु तुरीयम् ॥ ”

इति । अनयोश्च पश्योर्यस्यमाह कात्यायनः—

“ कन्यमाना त्वदत्ताना चतुर्था भाग दृष्यते ।

पुत्राणा च त्रयो भागाः साम्य त्वल्पधने स्मृतम् ॥ ”

इति । अयमर्थः—यदा ब्राह्मणस्य सजातीय एक पुत्र कन्या स्वैका, तदा पितृधन द्वैधा विभज्य तत्रैक भाग चतुर्थांश इत्वा चतुर्थांश कन्याये दत्त्वा स्वाशमशिशु चाशवय पुत्रो गृह्णीयात् । एवं सजातीय-विभक्त्यापुत्रयो साम्ये वैपत्ये बोद्धव्यम् । नदेतन् नपुत्रे । स्वल्पधने तु समोऽश इति । यत् “ अगादिविभज्यान् पित्रादोषपुत्रत्रयमात्र लभत , “ कन्याभ्यश्च पितृद्वय देय वैसाहिकं यत् ” इति देवस्यवचनात् ” इति चन्द्रिकाचमन्त्रम् , तत्र , “ विभज्यमाने दाय्याद्य कन्या अन्तरं वैसाहिकं स्वधनं च लभेत् ” इति शूद्रभरणविशेषात् । अन्तरं स्वधनम् । वैसाहिकं चित्तादोषपुत्रम् । स्वधनं वैसाहिकं स्वधनं चतुर्थांशादि ॥ ३५ ॥

समानयणाः पुत्राः समानशानादशुः ॥ ३३ ॥ ज्वेष्टाय
श्रेष्ठमुद्धार दशुः ॥ ३७ ॥

एवं विजातीयपुत्रसमवाये विभागमुक्त्वा, इदानीं -सजातीयसमवाये तमाह । यदि चतुर्णामपि वर्णानां सजातीया एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते समानेवांशानादद्युः । इदं चैकमातृकाणाम् । भिन्नमातृकाणां तु समसख्यानां मातृन एव विभागः । तदाह व्यासः—

“ समानजातिसख्या ये जातास्त्वेकेन सुनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृतो भागकल्पना ॥ ”

इति । बृहस्पतिरपि—

“ यद्येकजाता बहवः समाना जातिसख्यया ।
साम्प्रदास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ”

इति । विपमसख्यानां तु पुत्रसख्ययैव । तदाह व्यासः—“ सर्वा भिन्नसख्या ये विभागस्तेषु शस्यते ” इति । अत्रापि पुत्रनिर्देशात् पुत्रकर्तृक एव विभागे समत्वम्, न पितृकर्तृक इत्युक्तमेव ॥ ३६ ॥

समांशत्वस्य ज्येष्ठे अपवादमाह । सर्वस्मिन् पितृयने यत् श्रेष्ठ गोमिथुनादि, उद्धारं विशांशादि च, ज्येष्ठाय सर्वापेक्षया, कनीयांसो दद्युः । यथाह गौतमः—“ विशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः ” इति । मिथुनं गवादेः । उभयतोदतः अध्वाधतरगर्दभा । तेषामन्यतमाभ्यां युक्तो रथः । गोवृषः पुंगवः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठवचनेन मध्यमाय मध्यमं कनिष्ठाय च^१ कनिष्ठमुक्तं भवति । तदाह स एव—“ काणखोरकूटपण्डा^२ मध्यमस्यानेकाश्चेत् । अविर्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः ” इति । काणः एकनेत्रः । खोरः वृद्धः, खञ्जो वा । कूटः शृङ्गहीनः । पण्डः अण्डरहितः गवादिः । एवंरूपा अनेकाश्चेत् मध्यमस्योद्धारः । अविः उरभ्र. यद्यप्येकः, तथापि स यवीयस एव । धान्य व्रीह्यादि । आयस दानादि । एतदुभयं सर्वमेव । गृहमावसथः । अनः शकटम् । युक्तं बाह्याभ्याम् । चतुष्पदां च गवादीनां बहूनामेकैकमिष्टं यवीयस उद्धारः । ज्येष्ठस्य विशतिभागवचनात् चत्वारिंशदशीतित्तमौ भागौ मध्यमकनीयसोः सिध्यतः । तदाह मनुः—

“ ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीय तु यवीयसः ॥ ”

इति । सममितरत् सर्वम् ।

अथमेकमातृकाणामुद्धारः । अनेकमातृकाणां त्वाह गौतमः—“ ऋषभोऽपिको ज्येष्ठाय । ऋषभोऽडशा ज्यैष्ठिनेयस्य ” इति । यदा कानिष्ठिनेयो ज्येष्ठः, तदा तस्यैक ऋषभ उद्धारः । यदा तु ज्यैष्ठिनेय एव ज्येष्ठः, तदा तस्य ऋषभोऽडशा गाव उद्धारः । अत्रैव पक्षान्तरमाह स

एव—“प्रनिमातृ वा स्ववर्गे भागविशेष ” इति । मातृसख्यया विभक्ते धने, यस्या यो ज्येष्ठ, तस्य तर्दीयादेवाशादयमुद्धारो द्रष्टव्य, न पितृधनादिति ।

अयमपि समानजातीयमातृकाणामुद्धार । पिजातीयमातृकाणा तु नासावित्याह वृहस्पतिः—

“ विप्रैण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वित ।
भवेत् समाश क्षत्रेण वैश्याजातस्तथेव च ॥ ”

इति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । ज्येष्ठश्च च जन्मत एव । न मातृत्वं ,

“ सदृशस्त्रीषु जाताना पुत्राणामविशेषत ।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्येष्ठ्यमुच्यते ॥ ”

इति मानवात् । सदृशग्रहणात् असदृशस्त्रीजाताना जन्मतो ज्यैष्ठ्यं नेत्युक्तमेव । अविशेषत, सर्ववर्णेष्विति शेष । अस्यापवादमाह मनुः—

“ जन्मज्येष्ठेन चाहान सुव्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ ”

इति । यस्य प्रथम गर्भोत्पत्ति स ज्येष्ठ, न तु जन्मनेति ,

“ यदा वेशे द्विधा भूत वीच पुष्प परिक्षरत् ।
तदा भवेद् द्विधा गर्भं सृतिर्वैश्विपर्ययात् ॥ ”

इति श्रीधरात् । अत्र विशेषमाह देवलः—

“ वहिर्वर्णेषु चारिः याद्यमयो पूर्वजन्मत ।
यस्य जातस्य यमयो पश्यन्ति प्रथम सुतम् ॥ ”

इति । वर्णभ्यो वहि वहिर्वर्णा अनुलोमप्रतिलोमता । तेषु यमयो चारित्यात् सत्कर्मणा ज्यैष्ठ्यम् । मातापितृसजातीययोस्तयोर्गर्भेषु पूर्वजन्मत एकनरायुनयोस्तयो प्रथम यस्य मुख दृश्यते तस्येत्यर्थ ॥ ३७ ॥

यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः ^१शूद्रापुत्रः, तदा नवधा विभक्तस्यार्थस्य ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः ॥ ३८ ॥ अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रः, तदा पञ्चधा विभक्तस्यार्थस्य चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात्, द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ ॥ ३९ ॥ अनेन क्रमेणान्यत्राणां शूद्राणां भवन्ति ॥ ४० ॥

समसख्यविजातीयपुत्रसमवाये विभाग पूर्वमुक्त । इदानीं निमससख्यतत्समवाये तमाह । यदि विमस्य द्वौ विप्रौ, एकश्च शूद्र इत्येव त्रय पुत्रा स्युः, तदा ते पितृधनं न तथा विभज्य चतुरश्वतुरो भागानेकेको विम, शूद्रश्चेक भागं गृह्णीयात् ॥ ३८ ॥

किंच यदा द्वौ शूद्रौ, एको विप्रश्चेत्येव त्रय पुत्रा स्युः, तदा ते षोढा अर्धं विभज्य चतुरोऽगान् विप्रो गृह्णीयात्, एकैक शूद्रो गृह्णीयात् ॥ ३९ ॥

एव प्रतिवर्णं पुत्रसख्यासमभेदे तत्समनायानां वक्तुमशक्ते ऊहप्रकारमाह । योऽयं निमस्य निमससख्य-विप्रशूद्रसमवाये विभाग उक्त, तेनेन क्रमेण विप्रशूद्रसमवाये विप्रक्षत्रसमवाये विप्रविट्समवाये अशान्ख्यना भवतीति ज्ञेयम् । एव क्षत्रविट्शूद्राणामपि ॥ ४० ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ ४१ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण^१ यदुपार्जयेत् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ ४२ ॥

^१ससृष्टविभागशेषमाह । ये पित्रा स्वयं वा विभक्ता सन्त सह ससृष्टीभूय जीवन्ति, ते यदा पुनर्विभजेरन्, तदा तेषां सम एव विभाग, नाद्यविभागत् पितृच्छ्रया । किंच ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठताप्रयुक्त उद्धारविशेषोऽपि तत्र ससृष्टिविभागे नास्ति । अयं च 'ज्येष्ठ्याय श्रेष्ठमुद्धारं दद्युः' इत्यस्यापवादः । अनेन विभक्तानामेकीभवनमेव ससृष्टौ । स च धनसाधारण्यानुमतिपर्यवसन्न इत्युक्तमेव प्राहुः । समविधानादेव सिद्धौ ज्येष्ठ्यनिषेधं बह्वल्यधनससृष्टौ निमित्तकवैषम्यानुज्ञानार्थं । तेन समवायेन यावद्दत्तं ससृष्ट, तस्य तावत् एवोपचयापचयौ विचार्य भागं कार्यं । क्वचित् साम्यापवादमाह बृहस्पतिः—

“ससृष्टानां तु यं कश्चिद्विद्याशौचादिनाधिष्णुम् ।

प्राप्तेति तस्य दातव्यो द्वयशः^२ शेषा समाशिनः ॥”

इति ॥ ४१ ॥

भ्रातृविभागशेषमाह । पितृद्रव्यमनुपपन्नं पितृधनमनुपभुज्य यत् श्रमेण^३ 'दृष्टिगिण्य्यादिङ्गोर्नामिनं, यद्यं स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लभ्यम्, तन् अस्मान् अनिच्छन् भ्रात्रादिभ्यो दातुं नार्हति । तदाह योगीश्वरः—

“पितृद्रव्यापिशेषेण यदन्यत् स्वयमार्षितम् ।

भैरमैर्द्वाहिरुं चैव दद्यादाहना न तद्रूपेण ॥”

^२ The commentary on Sutra 41 and 42 corrupt it to

^३ अश्वत्थस्य न—उ

^१ क्रमेण—इ.

^२ अंश—ग, घ

इति । व्यासोऽपि—

“ विद्याप्राप्त शौर्यधन यच्च सौदायिक भवेत् ।
विभागकाले तत् तस्य नान्वेष्टव्य सनाभिभि ॥ ”

इति । सौदायिक माधुपर्निकम् । ‘ अनुपन्न इति शत्रा यदुपार्जने पितृद्रव्यानुपयोग, तस्याविभाज्यत्वमुक्तम्, न तु पितृद्रव्यापरेपरिपुष्टेनार्जितस्य ’ इति व्याख्यानमयुक्तम्, परभक्तोपयोगेनेति वक्ष्यमाणविद्याप्राप्तक्षण-
निरोधात्, तस्य चाविभाज्यमात्रोपलक्षणत्वात्, अन्यथैकस्मिन् व्यासवाक्ये समभियाहारानुपपत्ते । तस्मात्
पितृद्रव्यापरिपुष्टेनार्जितस्यैवाविभाज्यत्व युक्तम् । पितृद्रव्यं च साधारणधनमात्रोपलक्षणम् । तेन आतृणामप्यतथा-
विधेनार्जितस्यैवाविभाज्यत्वमित्यलम् ॥ ४२ ॥

पैतृकं तु यदा द्रव्यमनवाप्तं यदाभुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ ४३ ॥
चस्त्रं पत्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यं च पुस्तकम् ॥ ४४ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टादशोऽध्यायः

पितृनिभागोपमाह । यत् पैतृकं पितृसन्धि धनं नष्टं प्रयुक्तं वा पित्रा चासामर्थेनानुद्धृतं स्वसामर्थ्या-
दुद्धरेत्, यच्च स्वयं निवाशौर्यादिना अर्जितं, तत् जन्म स्वपुत्रैः सह न विभजेत् । यथाह बृहस्पतिः—

“ वेतामह हतं पिता स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
निवाशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ स्वशक्त्या यद्धनं नष्टं स्वयमाप्तं च यद्धवेत् ।
एतन् सर्वं पिता पुत्रैर्बिभागे नैव दाप्यत ॥ ”

इति । एतच्च भूमियतिरेक्षणं । भूमौ तु निगोपमाह शङ्खः—

“ पूर्वेनष्टा तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् कमात् ।
यथानागं लभन्तऽप्ये दत्त्वाद्यं तु तुरीयकम् ॥ ”

^१ पैतृकम्—५, ह

^२ इत्यादि धमद्याने विक्रमप्रकरणक्यादयाम्—१, ट

^३ पैतृकं धनमात्रं विक्रमप्रकरणक्यादयाम्—४

^४ प्रसं—१

इति । सर्वेत्या भूमेः चतुर्थांशमुद्धतं दत्त्वा, शेष तेन सहैव यथाश गृह्णीषुरित्यर्थः । विद्याप्राप्तलक्षणमाह कात्यायनः—

“ परमक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ ”

इति । अस्य च कचिदपवादमाह नारदः—

“ कुटुम्बं विभूयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छत ।
भागं विद्याधनात् तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ ”

इति । इदमप्यवैद्याभिप्रायेण । समानाधिकविद्यानां तु कुटुम्भरणमृतेऽपि अग्नौ भवत्येव । यथाह कात्यायनः—

“ नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्वनम् ॥ ”

इति । अकाम इति वचनान्तं कामनया तु दद्यादेव । अत एवोक्तम्—“ तस्य स्वेच्छा म्व्यमुपाजितेऽर्थे ” इति ॥४३॥

एवं भ्रातृपितृविभागेषु अविभाज्यमुक्तम् । इदानीं सप्तविभागेष्वविभाज्यमाह । वस्तु यत् येन परिहितम् । पत्रं वाहनं यत् येनारूढम् ; ऋणादिपत्रं वा । अलंकारं कुण्डलमुद्रिकादि । यो येन धृतः । कृतान्तं मोदकापूपादि । उदकं जलाधारः कृपादिः । स्त्रियः दास्यः, अरुद्धाश्च । योगक्षेमम् ; दृष्टापूर्ते राजादयो वा । प्रचारः गृहादिप्रवेशमार्गः । पुस्तकं प्रसिद्धम् । एतत् सप्तविभाज्यम् । चकारात् धर्मार्थमुद्धृतं च धनम् ;

“ धनं पत्रनिष्ठं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
उदकं चैव दासश्च निवन्धो यः क्रमागतः ॥ ”

इति कात्यायनीयात् । पत्रनिष्ठं धर्मार्थत्वेन लिखितम् । अयमभिसृष्टिः—यन् समानजानीयं सर्वेषामेव चेत् यथापस्ममेव स्थाप्यम् । नान्यतरनिषेधेन विपरिवर्तनीयम् । विपममधृतं बहुमूल्यं वा मूल्यादिकल्पनया विभाज्यम् । एव वाहनानलंकारादावपि द्रष्टव्यम् । ऋणादिपत्रं चेत् समं द्रव्यमाप्येन विभाग्यम् । विपमं तु द्रव्यद्वारैरेव विभाज्यम् ; न स्वरूपतः ; कार्याक्षमत्वात् । कृतान्तं तु यान्तुपयोगं भोक्तव्यमेव ; न सममपि स्वरूपतो विभाज्यम् । पूपादिस्तु समश्चेत् स्वरूपेण विभाग्यं । विपमन्तु पर्यायेण जल्पेद्धरणादिनोपमोक्तयः । त्रियोऽपि समाश्चेत् विभाग्याः । विपनाः पर्यायेण धर्मं करयितव्याः । अरुद्धान्तु समा अपि न विभाग्याः ; “ तेषु च सत्तानु ” इति गौतमस्मृत्यात् । सत्तानां विभागनिषेधात् विवाहितानामर्थसिद्ध एवाती । दृष्टापूर्ते अनिक्तदशाया येन दृते तर्ध्वर ; नान्येन तन्मूल्यं याचनीयम् । यथाह ऋग्वाङ्मिः—

“क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥”

इति । राजादयस्तु न स्वरूपेण विभाज्याः ; किंतु तदुत्पन्नो लाभ एव विभाज्यः । सोऽपि विपमश्चेत् ; “योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते” इति बृहस्पतिसंस्मरणे । प्रचारोऽपि सति संभवे अन्य एव कार्यः । न तु स एव भित्त्यादिना छेत्तव्यः ; किंतु सर्वैरुपभोग्यः । पुस्तकमपि समं विभाज्यम् । विपमं पर्यायेणाध्वेतन्यम् । न तु द्वेषा कार्यम् ; स्वरूपनाशापत्तेः ।

तदेवविधिविभागसदेहे निर्णयमाह नारदः—

“विभागधर्मसदेहे दायादानां विनिश्चयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक् कार्यप्रवर्तनात् ॥

दानग्रहणपृथक्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाज्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

‘शेषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लैस्यमप्यन्तरण तान् ॥”

इति । उक्तोपायैरप्यनिर्णये पुनर्विभागमाह मनुः—

“विभागे यत्र सदेहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥”

इति । यत्तु तेनैरोक्तम्—

“सकृदशो निपनति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह द्वारानि त्रीण्येतानि तिसतां सकृत् ॥”

इति, तत् युक्तिभिर्निर्णयितुं शक्तौ सत्यां द्रष्टव्यम् । स्वयंकृतासदिग्रविभागातिक्रमे विशेषमाह बृहस्पतिः—

“स्येच्छाकृतविभागे यः पुनरेव विसवदेत् ।

स राजा म्वांशकं स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः ॥”

इति । अनुबन्धः ; धनापपेक्षया । विभक्तकृत्यमाह नारदः—

“दधेरुजाना यद्व्यः पृथग्यर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युन्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
 कुर्युर्वधेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषु पृथक् पृथक् ॥”

इति ॥ ४४ ॥

^१इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज^१श्रीनन्द-
 पण्डितकृतौ ^२श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टादशोऽध्यायः
 समाप्तो व्यवहारकाण्डः^३

एकोनविंशोऽध्यायः

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् ॥ १ ॥ न शूद्रं द्विजेन
॥ २ ॥ पितरं मातरं च पुत्रा निर्हरेयुः ॥ ३ ॥ न द्विजं पितरमपि
शूद्राः ॥ ४ ॥

^१एवं षोडशभिरध्यायैः व्यवहारकाण्ड परिसमाप्य चतुर्दशभिराचारकाण्डं प्रारिप्सुः सर्वकर्माङ्गशुद्धि-
निरूपणाय पञ्चाध्यायीमारभते । ^२नत्र पूर्वाध्याये विभागमभिधाय तत्समनियतं पैतृमेधिक्रमेकोनविंशोनाभिधातु-
मादौ निर्हारेणविधिमाह । मृत त्रैवर्णिकं द्विजं शूद्रेण सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत्^३ ॥ १ ॥

किंच तथा शूद्रमपि द्विजेन सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत् ॥ २ ॥

एवमुभयथा निषेधे कै निर्हरेयुरित्यत आह । पुत्राः सवर्णा असवर्णाश्च मातापितरौ निर्हरेयुः ।
चकारात् पितामहादीनिपि ॥ ३ ॥

पुत्रत्वेऽप्यपवादमाह । शूद्रापुत्रा. द्विजं पितरमपि न निर्हरेयुः । यत्तु—

“ न विप्र स्वेपु तिष्ठसु मृत शूद्रेण हारयेत् ।

अस्वर्ग्या ब्राहुतिः सा स्याच्छूद्रसस्पर्शदृषिता ॥ ”

इति मानवे ‘स्वेपु तिष्ठसु’ इति विशेषण, तदविवक्षितम्; अस्वर्ग्येति दोषश्रवणात् । पितृग्रहणात्
मातरं निर्हरेयुरेव; “ स्वमाता कुरुते चैषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ” इति विजातीयपुत्रप्रस्तावे देवलस्मरणात् ।
पितृनिर्हारेणनिषेधादन्येषां सुतरां निषेधः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरेन्ति ते स्वर्गलोकभाजः^४
॥ ५ ॥ निर्हृत्वा च वान्धवं प्रेतं^५ संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभि-
गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः ॥ ६ ॥

^१ गिण्युस्मृतिटीकायां वैजयन्त्यामाचार्यायाव प्रारम्भः added in म.

^२ वाहयेत्—र.

^४ लोक omitted in क.

^५ एव—ग.

^५ सत्कृत्य—क, ज.

निर्हरणनिषेधस्य क्वचित् प्रतिप्रसवमाह । अनाथ सपिण्डादिरहित ब्राह्मण ये ब्राह्मणा द्विजातय
निर्हरन्ति, ते क्रतुफलस्वर्गलोकमान् ,

“ अनाथ ब्राह्मण प्रेन ये वदन्ति द्विजातय ।
पदे पदे यजफलमानुपूर्व्याल्भन्ति ते ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ५ ॥

मान्यनिर्हरणे विशेषमाह । बान्धव प्रत निर्हय स्वशाखे कत्रिधिना यथाविहिताग्निना सम्भृत्य
क्वित्तामप्रदक्षिणेनाभिगम्य, अप्सु अनुद्धतासु सवासस वास प्रबालनपूर्वकं निमज्जतु । मान्यप्रहणात्
अमान्ये पाराशर्यः प्राणायामोऽधिक —

“ असगोत्रमन्धु च प्रेतीभूत द्विनोत्तमम् ।
वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुभ्यति ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं^१ पिण्डं कुशेषु दद्युः ॥ ७ ॥
परिवर्तितवाससश्च निम्नपत्राणि चिददय द्वार्यश्मनि पदन्यासं
कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ॥ ८ ॥

नवश्राद्धस्य फल स्वरूप चाह । वक्ष्यमाणमुदकदानं निर्वपणमवयवपिण्डं च कृत्वा, अनन्तरमेक
पिण्डं कुशेषु दद्युः । पिण्डोदकदानानन्तर्यविगनेन प्रथमदिनादि स्तत्रयता वेधिना । तत्र विगने-
माहाङ्गिणः—

“ प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमेऽदशे चैव नवश्राद्धमुदीरितम् ॥ ”

इति । षण्पिण्डत्रयेनैकोद्दिष्टत्वमुक्तम् । तदाह प्रचेताः—

“ षण्पिण्डविगनेन सर्वं पूर्वं पृक् पृक् ।
निनायाश्मनि पूर्वं तु तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति । अश्मनि प्रथमिथया, निनायं निराजलिनस्यपिण्डं च, षण्पिण्डविगनेन श्राद्धं नवश्राद्धं प्रकल्पयेत्
कारणेतिव्यथ । कारणविगनात् प्रनाचार्यम्यापश्यत्येव गन्तव्यं । कुशेषु तत्र नवश्राद्धं दत्त्वा ननुतुल्यं गन्तव्यं

द्वयस्य,

“ देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञा वै द्वादशोऽह्नि ।
 वैश्याना पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।
 शूद्राणा दशमः पिण्डो मासे पूर्णे विधीयते ॥ ”

द्वयस्य च गौणपत्रता दर्शिता । यावदाशौचमिति सामान्यवचनात् अनुपनीतभ्यापि त्र्यहाशौचे पिण्डत्वयदानं गम्यते । तथाच यांर्गाभ्वरः—“ पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ” इति । तत्र धर्मविदोपमाह प्रचेनाः—“ असम्कृताना भूमो पिण्डं दद्यात्, सम्कृताना कुशेषु ” इति । तत्र पिण्डद्रव्यं चाह शुनःपुच्छः—

“ फल्मूलेश्च पयसा शाक्रेण च गुडेन च ।
 तिलमिश्र तु दर्भेषु पिण्ड दक्षिणतो हरेत् ॥
 शालिना सक्तुभिर्वापि शानैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।
 प्रथमेऽह्नि यद् द्रव्य तदेव म्याद् दशाहिकम् ॥ ”

इति । कर्तृनियमस्तु परिशिष्टे—

“ असगोत्र. सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
 प्रथमेऽह्नि यो दद्यात् स दशाह समापयेत् ॥ ”

इति । दद्यात्, ^१जग्निमिति शेषः ।

“ असगोत्र. सगोत्रो वा प्रेतायाम्नि ददाति यः ।
 पिण्ड चोदरुदानं च स दशाह समापयेत् ॥ ”

इति स्वरणात्^१ । देशनियमोऽपि परिशिष्टे—“ यत्रैसो दीयते पिण्डस्तत्र पिण्डान् समापयेत् ” इति ॥ १३ ॥

प्रीतलब्धाशनाश्च भवेयुः ॥ १४ ॥ अमांसाशनाश्च ॥ १५ ॥
 स्थण्डिलशागिनः ॥ १६ ॥ पृथक्शागिनश्च ॥ १७ ॥

[एव प्रीतमयाचितव्यञ्ज या जश्नन्ति ते, तथा भवेयुः । न पूर्वमचितव्युत्स्यमधीयुः । चरुता प्राण्यने च यत्रैयुः, “ अशान्यशान्ता मृत्युञ्जयः शान्ता मृत्युञ्जयः ” इति स्वरणात् ।

“ तेषां गेहून् वैर पान्य मुद्रान्ति यत् ।
 अशारा वरिषा येने शाराभान्ये पर्यर्षिताः ॥ ”

इति । इदं च प्रथमदिने उपवासाशक्तौ, “ नैतस्या रात्रावन्न पचेयु ” इत्याश्वलायनस्मरणात् ।
वसिष्ठस्तु त्र्यहमुपवासमाह—“ गृहान् प्रजित्वा अघप्रस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् । मीतोत्पन्नेन वा
वर्तेरन् ” इति । अघप्रस्तर आशौचिना शयनादिकट ॥ १४ ॥

कीतादौ विशेषमाह । न मासमश्नन्तीति अमासाशना भवेयु । चकारात् मत्स्याडि च, “ मत्स्य-
मासादि न भक्षयेयुरा प्रदानात् ” इति गौतमीयस्मरणात् । प्रदानमेवादशाहिकं श्राद्धम् ॥ १५ ॥

किञ्च स्थण्डिल मृन्मयश्चत्वर । तत्र गेरत इति स्थण्डिलशायिन । अनेन खट्वादिनिवृत्तिः ;
“ अथ शय्यासना दीना उपभोगविवर्जिता ” इति स्मरणात् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषमाह । भूमावप्येकस्मिन् कटादौ न सर्वे शयीरन् । किंतु पृथक् पृथगिति । पृथक्चरणात्
मेथुननिवृत्तिः, “ ब्रह्मचारिण सर्वे ” इति गौतमीयस्मरणात् । चकारात् ताम्बूलदिनिवृत्तिश्च,

“ मातापित्रो क्षयश्चाद्धे तथैव क्षयसूतके ।

ताम्बूल चर्वयेद्यस्तु पितृहा स निगद्यते ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

**ग्रामान्निष्कर्म्याशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्पप-
कल्कैर्वा स्नाताः परिवर्तितवाससो^१ गृहं प्रविशेयुः ॥ १८ ॥**

आशौचान्तदिनकृतव्यमाह । आशौचस्यान्तो यस्मिन् तत् आशौचान्तम्, अन्त्यदिनम् । तस्मिन्
ग्रामान्नगराद्वा निवासस्थानात् निष्कर्म्य अन्त्यपिण्डदानानन्तरं मुण्डर्नं श्मश्रुकर्म वा यथाधिकारं कारयित्वा
तिलकल्केन गोरसर्पकल्केन वा तिलतैलसयुक्तेन मलम्नानं कृत्वा, तत्रैवाशौचवासामि परित्यज्य, नगरत्वाणि
परिगृह्य, गृहं प्रविशेयुः । यथाह ब्रह्मपुराणम्—

“ यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् न्यात् पश्चिमं त्वहं ।

तत्र वस्त्रविशुद्धिं च गृहशुद्धिं च कारयेत् ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वासमी ॥

अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं गन्तव्यम् ।

श्मश्रुन्ध्रेमनम्नानां च यत् त्याज्यं तच्छुद्धयि ॥

गौरसर्पकल्केन तिलैरेतेन सयुजा^१ ।

मलम्नानं तत्र कृत्वा गोतानाचरन् वास्यन् ॥

इत्यस्य,

“ देयस्तु दशम पिण्डो राज्ञा वै द्वादशोऽहनि ।
वैश्याना पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।
शूद्राणा दशम पिण्डो मासे पूणे विधीयते ॥ ”

इत्यस्य च गौणपक्षता दर्शिता । यावदाशोचमिति सामान्यवचनात् अनुपनीतस्यापि त्र्यहाशोचे पिण्डत्रयदानं गम्यते । तथाच यागीश्वरः—“ पिण्डयजावृता देय प्रेतायान्न दिनत्रयम् ” इति । तत्र वर्मविशेषमाह प्रचेनाः—“ असम्कृताना भूमो पिण्ड दद्यात्, सम्कृताना ऋशेषु ” इति । तत्र पिण्डद्रव्याणि तन्नियमं चाह शुन पुच्छः—

“ फलमूलेश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।
तिलमिश्र तु दर्भेषु पिण्ड दक्षिणतो हरेत् ॥
शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद् द्रव्य तदेव स्याद् दशाहिकम् ॥ ”

इति । कर्तृनियमस्तु परिशिष्टे—

“ असगोत्र सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाह समापयेत् ॥ ”

इति । दद्यात्, ^१अग्निमिति ज्ञेय ।

“ असगोत्र सगोत्रो वा प्रेतायाम्नि ददाति य ।
पिण्ड चेदकद्रान च स दशाह समापयेत् ॥ ”

इति स्मरणात् । देशनियमोऽपि परिशिष्टे—“ यत्रेभो दीयते पिण्डस्तत्र पिण्डान् समापयेत् ” इति ॥ १३ ॥

क्रीतलब्धाशानाश्च भवेयुः ॥ १४ ॥ अमांसाशानाश्च ॥ १५ ॥

स्यण्डिलशायिनः ॥ १६ ॥ पृथक्शायिनश्च ॥ १७ ॥

किञ्च ज्ञानमयाचितलब्ध वा अश्वत्थि ते, तथा भवेयु । न पूर्वसचित्तगृह्मन्मक्षीयु । चकारात् । भारल्यणे च वर्त्तयेयु, “ अक्षारल्यणात् स्फुर्लन्थराजाशानान्तरा ” इति स्मरणान् ।

“ ग गिर ग गृत्त धैर धान्य मुद्राम्निग यना ।

अ गारा कपिना खेते गाराथान्ये प्रधीर्नना ॥ ”

^१ब्राह्मणानां प्रसादेन द्विवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥ २२ ॥

यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद् देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।

तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ २३ ॥

तदुपपादयति । ब्राह्मणानुष्ठितनित्यनैमित्तिकादिकर्माप्यायिता देवा द्विवि तिष्ठन्ति । ब्राह्मणाभिहित-
शापानुग्रहादिवाक्यैः दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यामनुगृहीता जनाश्च भुवीति लोकधारणमुपपन्नम् ॥ २२ ॥

वाक्यमात्रस्य कथं फलसाधकतेत्यत आह । पूजादिना तुष्टतमा विप्राः यस्मै यत् पुत्रपशुधनादि
'अस्तु' इति वदन्ति, तत् देवताः 'तथास्तु' इति वाक्यैः प्रत्यभिनन्दयन्ति । स्वार्थं णिच् । प्रत्यभिनन्द-
न्तीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यभिनन्दन्त निजपरिवारं प्रेरयन्ति । प्रत्यभिनन्दने हेतुमाह । प्रत्यक्षदेवेषु विप्रेषु

^२अतितुष्टेषु परोक्षदेवाः ब्रह्मादयो निरन्तरमेव तुष्टा भवन्ति ; तदाप्यायकक्रियाणां ब्राह्मणाधीनत्वात् ॥ २३ ॥

^३दुःखान्वितानां मृतवान्धवाना-

माश्वासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।

वाक्यैस्तु यैर्भूमि तवाभिधास्ये

• 'वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥ २४ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनविंशोऽध्यायः

अग्निमाध्यायप्रतिपाद्यं प्रस्तौति । न दीन सत्त्वं धैर्यं येषां ते धैर्यन्तः पुण्याः बान्धववियोगेन
दुःखार्तानां नराणामाश्वासनं शोभापनोदनं यैर्वाक्यैः कुर्युः, तानि अहं हे भूमि मनोऽभिरामे, धर्मप्रक्ष-
मवृत्तया मन्मनोऽनुकूले, तव तुभ्यम् अभिधास्ये कथयिष्यामि । भूमिशब्दस्य नयन्तत्वात् हम्बत्वम् ॥ २४ ॥

इति ^६ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतसश्रीकोण्डपनायकालम्बत्रश्रीतम्बणनायकहापरनाम्भेय-
श्रीकेशवनायकरोस्ताहितश्रीवाराणसीवासीवर्माधिकारिश्रीरामपण्डितालम्बत्रश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविरचितौ धीमन्वा वैजयन्त्यानेन्द्रेणविंशोऽध्यायः

^१ This entire verse and the first quarter of the next omitted in S.

^२ अति omitted in C.

^३ The first half of the verse corrupt in C.

^४ परान्दहं—क.

^५ वैजये—क. हा, वैजये पमंसास्त्रे श्रीमिहंश्रीनन्द्रेणमेरेणविंशोऽध्यायः—

^६ श्रीमन्महाश्रीवाराणसीवासीवर्माधिकारिश्रीरामपण्डितालम्बत्रश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविरचितौ धीमन्वा वैजयन्त्यानेन्द्रेणविंशोऽध्यायः

वासोयुग नम शुद्धमत्रण शुद्धमेव च ।
 गृहीत्वा गा सुरणं च मङ्गलानि शुभानि च ।
 सृष्ट्वा सक्तीर्तयित्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ॥ ”

इति । देवलोऽपि—

“ दशमेऽहनि सप्राप्तं स्नानं ग्रामाह्वहिर्भवेत् ।
 तत्र त्वान्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ ”

इति । क्षीरे तु विशेषो मैत्रायणीयपरिशिष्ट—

“ गङ्गाया भाम्बरक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुर्मृतौ ।
 जायाने सोमपाने^१ च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ ”

इति । मृत्नापिति निमित्तसप्तन्या पित्वादिमरणान्तरमेव वपनं कार्यमित्युक्तं भवति; त्रैमिषिकस्य निमित्तानन्तर्यनियमात् । अत्रैव पश्चान्तरमाह देवलः—

“ क्रिया तु उरुते यस्तु तद्दिने तस्य मुष्टनम् ।
 लनीयमा दशाहे तु पुत्राणां वपनं स्मृतम् ॥ ”

इति । अनेन क्रियाया एव निमित्तत्ववचनात् पुत्रातिरिक्तस्यापि प्रथमेऽह्नि क्रियानिमित्तं वपनं भवतीत्युक्तम् । अन्येषां तु अन्य एव,

“ पुत्रं पत्नीं च वपनं तुर्यादन्त्ये यथाविधि ।
 पिण्डदानोचिनोऽप्योऽपि तुर्यादित्यं समाहितं ॥ ”

इति व्यासस्नानरणात् । तदपि मैत्रयनीयमात्रमेव, न ज्यायमां; “ अनुभाविना च परिववापनम् ” इति आपस्तम्बस्नानरणात् । अनु पश्चान् भवन्तीत्यनुभाविनां कनिष्ठा । तेषां वपनविधानान् ज्यायमा इत्यधुर्भवेत् पर्यवस्यति ॥ १८ ॥

तत्र शान्तिं कृत्या ब्राह्मणानां च पूजनं कुर्युः ॥ १९ ॥
 देवाः परोक्षदेवाः, प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः ॥ २० ॥ ब्राह्मणैर्लोका
 भार्यन्ते ॥ २१ ॥

सप्तसर । स देवानामहोरात्र ॥ ३ ॥ तेषा सप्तसरख्याहोरात्राणा त्रिशता माम ॥ ४ ॥ ते द्वादश
मसा षष्ट्यधिकशतत्रयान्द्ररूपा दिव्य वर्षं भवति ॥ ५ ॥

द्वादश वर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् ॥ ६ ॥ ^१द्विगुणानि
द्वापरम् ॥ ७ ॥ त्रिगुणानि त्रेता ॥ ८ ॥ चतुर्गुणानि कृतयुगम्
॥ ९ ॥ ^२द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ॥ १० ॥ ^३चतुर्यु-
गाणामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् ॥ ११ ॥ चतुर्युगसहस्रं ^४च कल्पः ॥ १२ ॥
स च पितामहस्याहः ॥ १३ ॥ ^५तावती चास्य रात्रिः ॥ १४ ॥

उक्तरूपाणि दिव्यानि द्वादश वर्षशतानि कलियुग भवति । तत्र शतद्वय सभ्यासभ्याशयो ।
वर्षसहस्रमेव च युगम् । युगस्य पूर्वभाग सभ्या । उत्तरभाग स याश । मध्यभागश्च युगमिति । नन्दक
विष्णुपुराणे—

“ तत्प्रमाणे शते सभ्या पूर्वा तत्रामिधीयते ।
सभ्याशश्च तत्तुल्यो युगम्यानन्तरेण य ॥
सभ्यासभ्याशयोस्तर्त्यं कालो मुनिमत्तम ।
युगाम्य स तु विज्ञेय एतन्नेतादिसजित ॥ ”

इति । एवमेवैषि जयम् ॥ ६ ॥ चतुर्गुणतिशतानि दिव्यानि वर्षाणि सभ्यासभ्याशमदित^६ द्वपरतु ।
जयम् ॥ ७ ॥ षट्त्रिंशच्छतानि दिव्यानि वर्षाणि सभ्यासभ्याशमदित त्रेतायुग जयम् ॥ ८ ॥ अष्टा-
त्वारिंशच्छतानि दिव्यानि वर्षाणि सभ्यासभ्याशमदित एतयुग जयम् ॥ ९ ॥ उक्तरूपाणि दिव्यानि
द्वादशवर्षसहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगाना ममाहार चतुर्गुणः । दशसहस्रानि चतुर्णां युगानां १, २
सहस्रे सभ्यासभ्याशयोरिति द्वादश सहस्राणि । अनुवृत्तवर्षे पुन्यदशसहस्राणां मातुषभननिगायने ॥ १० ॥
एकसप्ततिमारमावृत्तानि चत्वार्येभि युगानि मन्वन्तर भवति ॥ ११ ॥ सदस्यारमावृत्तानि च तस्यैव युगानि
कल्प । मन्वन्ते तत्रादन्विन् मन्व इत्यथ ॥ १२ ॥ य एव इत्युक्तं, म एव इति मन्वन्त इत्युक्तं ।
भवति ॥ १३ ॥ मन्वन्तरिर्मन्वन्त इत्युक्तं रत्रिः त्रिदशसहस्रं ॥ १४ ॥

विशोऽध्यायः

यदुत्तरायणं^१ तदहर्देवानाम् ॥ १ ॥ दक्षिणायनं रात्रिः
॥ २ ॥ संवत्सरोऽहोरात्रः ॥ ३ ॥ तत्त्रिंशता मासाः ॥ ४ ॥
मासा द्वादश वर्षम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रस्तुतशोकापनोदनवाक्याभिधानाय त्रिशाध्यायमारभते । तस्य च जगदनित्यताज्ञानायत्त-
तया जगत्कर्तुर्ब्रह्मण एवानित्यता वक्तु कालविभागमाह । उत्तरस्यामयन रवे उत्तरायणम्, मन्तरसक्रान्ति-
मारभ्य कर्कसक्रान्तिपर्यन्त काल । तत् देवानामह, देवकर्मानुष्ठानयोग्यत्वात् ॥ १ ॥ दक्षिणस्यामयन
रवे दक्षिणायनम्, कर्कसक्रान्तिमारभ्य मकरसक्रान्तिपर्यन्त काल । सा देवाना^२ रात्रि निद्राकाल,
“ विष्णु स्वपिति कर्कटे ” इत्यादिस्मरणात् । वस्तुतस्तु मेरुगताना देवाना नाडिकामण्डल
क्षितिचम् । तस्मादुपरि स्थिता क्रान्तिवृषे मेवादय पद् राशयो दृश्या । तुलादय पद् अध स्थिता
अदृश्या । अत मेपादिपट्कस्थितेऽर्के देवाना दिनम्, दृश्यत्वात् । तुलादिपट्कस्थिते रात्रि, अदृश्य-
त्वादित्यहोरात्र गोलवासनासिद्धम् । तस्य च स्मृत्या विरोध एव परिहार्य । मेपादेर्दिनस्य कर्कसक्रमे
मध्याह । तदुपरि राश्यान्मुखत्वादर्कस्य रात्रिरित्युच्यते । एव मन्तरसक्रमे अर्धरात्र । तदुपरि दिनोन्मुखत्वात्
दिनमेवेति । तदेतत् फलकथनाय, न तु वास्तवम् । तदुक्त सिद्धान्ते—

“ दिन सुराणामयन^३ यदुत्तर निशेतरत् साहितिके प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मत निशा तथा तस्फल्कीर्तनाय तत् ॥

“ कर्क गतेऽर्के हि सुरापरराह फल पुना रात्रिवद्वाहुरस्य ।
नक्त गते चापररात्रमेपामेतत् पर वासरवत् स्मरन्ति ॥”

दिन(वासर)वदित्यनेन दिवसेऽप्येवैव रूपना—“ अतश्च कैश्चिद्दशमीप्यपि प्राक् कापालिको (प्राभातिको)
वेधविधिर्निरुक्त ” इति । एव कृष्णशुक्लपक्षयोरपि पित्रहोरात्रत्व द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ दक्षिणोत्तरायणरूप काल

^१ उदगयन—ज, ठ

^३ यदुक्त—स

^२ From here to मरुगताना देवाना omitted in R

ननु यदि भूतानित्यतया भौतितानित्यत्व, तर्हि ब्रह्मनित्यतया भूतनित्यतेनास्तु ; इत्यत आह । या गङ्गायाः सिकताः बालुकाकणाः, या वा वासवे वर्षति जम्बाराः, ता अपि लोकैः^१ गणयितुं शक्यन्ते, न त्वनीताः पितामहाः ब्रह्माणः । तथाच ब्रह्मण एवानित्यत्वे तन्निर्मितानां^२ भूतानां कथं नित्यत्वमिति भावः ॥२३॥

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २४ ॥
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ २५ ॥

कैमुतिकन्यायेन मानुषानित्यतां वस्तुमिन्द्राद्यनित्यतामाह । एकैकस्मिन् कल्पे ब्रह्मदिग्ने चतुर्दश देवप्रधाना दन्द्रा मनुष्यप्रधाना मनवश्च विनश्यन्ति ॥ २४ ॥

किंच एकैकस्मिन् कल्पे चतुर्दश चतुर्दशेत्येव कल्पानामानन्त्यान् बहूनीन्द्रसहस्राणांस्तुत्तम्येव प्रपन्नः । तथा दैत्येन्द्राणां हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षादीनां नियुतानि लक्षाणि स्यन्त्याधिभूतेन कालेन नष्टानि । तत्राल्पतरायुषा मनुजानां विनाशे कथं केत्यनाम्येभ्यः तेषामनादरणाद्येनैवाभिहिता ॥ २५ ॥

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवाः^३ ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥ २६ ॥
ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारणे ।
तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २७ ॥

किंच राजर्षयः प्रभुषेऽप्यविहृतत्रिधाः सगरादयः सर्वे शीर्षार्थादिभिर्गुणैः सम्यगुदिता नन्दुरव-
वन्तः, तथा देवाः अग्निरग्न्यादयः ब्रह्मर्षयः सत्यपादयश्च^४ कालेन स्यन्त्याधिभूतेन निधनं पश्यन् गताः ।
तत्र मनुजानां का कथा ॥ २६ ॥

किंच न केरन्मर्ततत्त्वत् एव विनिष्ठा नष्टाः । किन्तु दशार्धमपि अस्मिन् जगति वर्तमानेऽपि स्रष्टुं
सृष्टिमदारम्भरूपे उत्सृष्टिविनाशक्रियाने ये समर्थाः सन्त्येवमेव भूताः, तेऽपि कालेन नीयन्ते । किं
पुनरन्ये हि यतः कालो जगत्तिक्रमणीयः ॥ २७ ॥

^१ लोक omitted in MS

^२ देव-३

एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो
 वर्षशतमायुः ॥ १५ ॥ ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः
 ॥ १६ ॥ तस्यान्ते महाकल्पः ॥ १७ ॥ तावत्पेवास्य^१ निशा ॥ १८ ॥
 पौरुषेयाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति ॥ १९ ॥ न च
^२ भविष्याणाम् ॥ २० ॥ अनाद्यन्तत्वात् कालस्य ॥ २१ ॥

एवंविधेन कल्पद्वयपरिमितेनाहोरात्रेण त्रिंशत्सरेण मास । ते द्वादशभिर्वर्षम्^१ । तानि शत वर्षाणि
 मंत्रेभ्येन यो यो यदा यदा ब्रह्मा जायते, 'तदा तदा तस्य तस्यायुर्भवति', "शतायुर् पुरुष" इति
 श्रुतेः ॥ १५ ॥ यानि शत वर्षाणि ब्रह्मायु, तैरेव परिमित पुरुषस्य भगवतोऽनाद्यन्तस्य धीरायुदेवस्य
 दिवस ॥ १६ ॥ तस्य पौरुषदिवसम्यान्ते मध्ये महाकल्प, महान् ब्रह्मा कल्पते यस्मिन्निति ॥ १७ ॥
 अस्य "पुरुषस्य तावत्पेव ब्रह्मायु परिच्छिन्नेन निशा निद्राकालः ॥ १८ ॥ भगवतो यान्यतीतानि अहोरात्राणि
 तानि असंख्यानोत्पद्य ॥ १९ ॥ संख्यामर्णाति शेषेऽनुवर्तते ॥ २० ॥ तत्र हेतुमाह । " कल्पयति जगदंश
 सान्धेऽन " इत्यादिस्पृष्ट्या सान्धेऽत्र भगवान् परमेष्ठिनः । तस्याद्यन्तरहितत्वात् आयु परिच्छेदसाहोरात्रादि-
 संख्या नास्तीति युक्तम् । तत्र च कूर्मपुराणे—

“ अनादिरेष भगवान् सान्धेऽनन्तोऽनर पर ।

मंत्रेगन्वान् स्वतन्त्रत्वान् मर्मात्मत्वान्महेश्वर ॥ ”

इति ॥ २१ ॥

एवमस्मिन्निरालम्ब्य काले सततयापिनि ।

न तद्गुणं प्रपद्यामि स्थितिर्गस्य भवेद् ध्रुवा ॥ २२ ॥

गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति यामवे ।

शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ २३ ॥

वान्धवानामशौचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति ।
 अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ३२ ॥
 अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः ।
 प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ ३३ ॥

प्रेतोपकारकक्रियाविधानाय तदर्थवादमाह । यावत् वान्धवाः प्रेताशौचमाचरन्ति, तावत् अस्माल्लोकात् प्रस्थितो लोकान्तरप्राप्त्यभावात् कुत्रापि स्थितिमलभमानः ^१पुनः पुनर्वासनावशात् पिण्डतोयप्रदायिनो वान्धवाने-
 वाभ्येति । तस्मात् पिण्डदानादि कार्यम् ॥ ३२ ॥

विधेयांशमाह । वक्ष्यमाणेषु सपिण्डीकरणकालेषु यावत् सपिण्डीकरणं भवति, तावत् मृतो जन्तुः
 प्रेतः क्षुत्तृष्णाजनितदुःखानुभववान् भवति । तन्निवृत्तये सोदकुम्भमन्नं प्रयच्छतेति । अयमर्थः—प्रेतस्य
 दाहानन्तरं प्रथमपाथेयश्राद्धेनेनः प्रेतलोकं ^२प्रापितस्य दशाहिकैकादशाहिकाश्च पिण्डा उपतिष्ठन्ते । ततः
 सपिण्डीकरणेन विमुक्तप्रेतत्वः द्वितीयपाथेयश्राद्धेन प्रेतलोकात् पितृलोकं नीयत इति । प्रेतत्वानामनेकत्वात्
 तन्निवर्तकक्रियाणामनेकत्वमिति नान्यानर्थक्यम् । अत्र विशेष त्वमे वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धे मुञ्क्ते स्वधासमम् ।
 पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ३४ ॥
 देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च ।
 मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं ^३स्ववान्धवैः ॥ ३५ ॥

नन्वेवं प्रेतत्वनिवर्तिकैव क्रिया कार्या, नाप्रेतनीत्यत आह । सपिण्डीकरणेन पितृत्वप्राप्त्यनन्तरमपि
 मृतो जन्तुः श्राद्धे पाथेयान् पुरादिदत्तमन्नानादि स्वधया पितृभोग्येणामृतविशेषेण समं तुल्यं मुञ्क्ते ।
 तस्मात् पितृलोकगतस्यापि जन्तोः श्राद्धं कार्यम् ॥ ३४ ॥

ननु प्रातिश्विकशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगतस्य जन्तोः कथं पुरादिदत्तश्राद्धादिना वृत्तिः ?
 इत्यत आह । स्वकर्मप्राप्त्येन यद्यत् जन्तुः शरीरं प्राप्नोति, तत्तन्टरीरोपभोग्यमनुत्वेन वान्धवदत्त
 धाद्वीयमन्नानादि उपतिष्ठते । तस्मात् मृतस्यापि वृत्तिसिद्धेः श्राद्धं कार्यमिति ॥ ३५ ॥

आक्रम्य ^१सर्वः कालेन^२परलोकं च नीयते ।

^३कर्मपाशवशो जन्तुस्तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अर्थं दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके ^४सहायता ॥ २९ ॥

किंच न कालेन मानुषेष्वेव कालप्राभवम्, अपि तु सर्वेऽपि जन्तु अपि समाप्तौ आक्रम्य निर्णीत्य कालेन परलोकं पञ्चत्व नीयते । तत्र परिदेवना विषाद क २ तत्र हेतुमाह । यतो जन्तु, कर्मव स्वकृत पाशो बन्धत्वात्, तद्वश तदायत् । अयमर्थ — येन शरीरेण यावत्काल यत्कर्म भोक्तव्य, तत्कर्मसमाप्तौ काल प्रभवति, नार्थागिति । प्रकृतित् चेतत् गोतर्मालुब्धकसवादे व्यासेन^५ ॥ २८ ॥

किंच उत्पन्नस्य जन्तो शरीरारम्भकर्मक्षये मृत्युर्निश्चित । मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुमेव । जन्मालयत्पेऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिवृत्त्यो सहायता ^६सहकारिता कस्यापि नास्ति, यतोऽयमर्था दुःखेनाप्यपरिहरणीय, प्रारब्धकर्मणा भोगैरनाशयत्वात्^७ ॥ २९ ॥

^८शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः^९ ।

अतो न रोदितव्यं हि^{१०} क्रिया ^{११}कार्या स्वशक्तितः ॥ ३० ॥

सुकृतं दुष्कृतं चोभौ सहायौ यस्य गच्छतः ।

चान्धयैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरधवा न वा ॥ ३१ ॥

किंच शोचन्तो जना मृतस्य नोपकुर्वन्ति । प्रत्युत श्रेष्ठाध्रुमेऽचनेनापकुर्वन्त्येव, “ श्रेष्ठाध्रुवान्धयैर्मुक्त प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽत्रय ” इति योगिल्लरणात् । अतो न रोदितव्यम् । किन्तु प्रेतोपहराय धादादिभिर्या स्वगत्यनुगारेण कार्या ॥ ३० ॥

किंच इष्टानिष्टप्राप्तौ धर्माधर्मा पुण्यस्य महार्था । तापसि यस्य मृतस्य सहेव गच्छन्, नार्थैः स्वकृत प्रवृत्त, शरीरारम्भकर्मसमाप्त्या शरीरसमाप्ते, तस्य शोचद्भिः अशोचद्भिर्वा चान्धयैः किं कार्यम् ॥ ३१ ॥

सह गमन विरुध्येतेत्यत आह । जायायाः पत्येकशरीरत्वेन “दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्” “सह तेनेव मोदने” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामवियोगप्रतीत्या “व्यालग्राही यथा व्याल वलादुद्धरते निलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी” इत्याद्युपकारकत्वश्रवणाच्च ता विनान्यस्य सर्पस्यापि यमलोऽन्तर्गानुसरण विरुद्धमेव ॥ ३९ ॥

धर्म एकोऽनुयात्येनं^१ यत्र कचन गामिनम् ।

नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम् ॥ ४० ॥

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतम् ॥ ४१ ॥

यदुक्तम् ‘धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वम्’ इति, तदुपपादयति । प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन जन्तु यासु यासु योनिषु येषु येषु लोकेषु वा गच्छति, तत्र तत्र धर्म एवमनुयाति । यद्यप्यधर्मोऽप्यनुयाति, तथापि तदनुगमनस्य दुःसहेतुतया परिहरणीयतयेव नानुष्ठेयता । धर्मानुगमनस्य तु सुगहेतुतयेष्टत्वेनासारे धर्मातिरिक्तसुखहेतुरहितेऽस्मिन् मनुष्यलोके कर्तव्यान्तरपरिहारेण धर्ममेव कुरुतेति ॥ ४० ॥

अचिरत्वमुपपादयति । “न श्वं श्वमुपासीत । को हि मनुष्यस्य श्वो वेद” इति ध्रुव्या ससारानित्यता प्रतीत्य, श्वः कार्यं कर्माद्येन कार्यम् । तया अपराह्णकर्तव्यं पूर्वाह्ण एव कार्यम् । यतोऽस्य जन्तोः कृन्मकृतं च मृत्युर्न प्रतीक्षते; प्राप्ते काले नयत्येव ॥ ४१ ॥

क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ।

वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४२ ॥

न कालस्य प्रियः कश्चिद् द्वेष्यश्चास्य न विच्यते ।

आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ ४३ ॥

कृत्वाकृत्वाप्रतीक्षणमेवोपपादयति । ‘क्षेत्रमिदं दृष्टम्, इदमदृष्टम्; आपणे चेदं पन्थमस्मि, इदं नास्ति; गृहे चेदं कृन्म, इदमकृन्म’ इत्याद्यकृन्मपदार्थसमादानात्मकम्, अन्यत्र पुनर्दुहित्वापुनरन-
पिवाहादौ गनमानसम् अकृन्मकार्यमेव मृत्युरादाय गच्छति । यथा दृष्टी उत्पन्न भवमिति दृष्टान्तं मृत्युमाणिनोः प्रकृत्युर्वलभावो दर्शितः ॥ ४२ ॥

प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।

तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ ३६ ॥

एतावदेव कर्तव्यं ^१सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।

नोपकुर्धान्नरः ^२शोचन् ^३प्रेतस्यात्मन एव च ॥ ३७ ॥

ननु स्वप्रयोजनाभावे परतृप्तिमात्रोद्देशेन ^४मार्यजनीनप्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । यथोक्तद्रव्यै श्राद्धकरणे^५ पितृणां तृप्तिविशेषः । कर्तुश्च,

“ आयु प्रजा धन विद्या स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहा ॥ ”

इत्यादिफलप्राप्तिर्यतो निश्चितैव, तस्मात् श्राद्धं सदैव श्राद्धमालेषु निरर्थकमनर्थहेतु शोकं त्यक्त्वा कार्यम् । तथाच सरलिताधिकारकत्वाच्चित्यकाम्यत्व नैमित्तिकराम्यत्व च जातेष्विव श्राद्धस्यापि सिध्यति ॥ ३६ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति । शोकेन श्राद्धमनुर्वन् विध्यतिक्रमनिमित्तप्रत्यवायेनात्मन, क्षुत्तृष्णादिदुःखानपनोदनेन प्रेतस्य च प्रतिदूलमेव कुर्यात्, नोपकारम् । तस्मात् तदुभयानिष्टनिवृत्तये एतावत् पूर्वोक्तं श्राद्धादि प्रेतस्य बन्धुभिः कार्यमेव ॥ ३७ ॥

दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं त्रियमाणांश्च बान्धवान् ।

धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्व सदा नराः ॥ ३८ ॥

मृतोऽपि^६ बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं ^७नरं मृतम् ।

जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पन्था ^{१०}विरुध्यते ॥ ३९ ॥

यदुक्तम् ‘ नास्ति लोके सहायता ’ इति, तदुपपादयति । आक्रन्दं पृष्टरक्षकं, मृतस्य लोके पश्चात् प्रियानुष्ठानेनोपकर्ता, तद्रहितोऽयं लोका । यत प्रतिदिनं त्रियमाणा एव बान्धवा दृश्यन्ते, अत स्वस्या-सहायता ज्ञात्वा द्दामुत्र च सहायार्थं धर्ममेवेकं भो नरा, सदा वरयध्वम् ॥ ३८ ॥

ननु यदि स्नेहातिशयेन बान्धवा अपि सह त्रियन्ते, तदा अमुत्र साहाय्यं ^{११}तुर्गुरित्यत आह । सह मृदानामपि प्रातिरिक्तरुर्मात्तनलोऽभोगायश्यन्तया नेत्रावस्थानमिति कं सहायोपयोगः ^{१२} तर्हि पन्था अपि

^१ तदा—

^४ गान्धनी प्रवृत्ति—उ

^७ सहायार्थ—र, न, ट

^{१०} मृतं नरम्—न

^२ शान्ते—ट

^५ गरिण—ग

^{११} विभिन्न—न ट

^३ मृतस्य—न, ट

^६ इत्युगा च पितामहा—उ

^८ मृता हि—ग, मृतस्य गान्धनी शक्यं—न, ह

^{१२} धर्मं न तुयु—उ, च, छ

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

^१तथा पूर्वकृतं कर्म ^२कर्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

औषधादीनामत्रातृत्वे हेतुमाह । प्रारब्धकर्मप्राप्त्यनेन भाविनोऽनर्थस्योपायशतैरप्यन्यधितुमशक्यत्वे क शोकावसर १ भाविनोऽनर्थस्य गौरवात् ॥ ४६ ॥

हेतुमेव प्रपञ्चयति । जन्मान्तरीयऋणसवन्नेनोत्तमर्णाधमर्णवासनाप्राप्त्यात् धेनुसहस्रेषु वत्सो यथा मातरमेव ^३गच्छति नान्या धेनु, तथा “ शास्त्रफल प्रयोक्तारि ” इति न्यायात् पूर्वकृत कर्म कर्तारमेवोपतिष्ठन इति शास्त्रेषु निश्चितम्, “ नामुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिश्चैतरेपि ” इति स्मरणात् ॥ ४७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ४८ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र^४ न मुह्यति ॥ ४९ ॥

अव्यक्तमदृश्यमानमेव प्रधानमादि निदानं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि पाञ्चमौक्तिकानि शरीराणि, कारणात्मना स्थितानामेवोत्पत्ते । तथा व्यक्तं दृश्यमानं यं यं जन्ममरणान्तरालमधिक्यति लक्षणं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीमान्येवभूतान्येव । तेषु परिदेवना विलापः १ ॥ ४८ ॥

ननु शरीरवत् जीवस्यापि नाशो प्रलापोऽर्थवान्नेत्यत आह । देहोऽस्यास्तीति देही, तदभिमानो जीवः । तस्य यथा स्थूलदेहे कोमाराद्यस्या देहनिग्रन्थना एव, न त्वात्मनः, पूर्वास्त्वानाशेनास्त्वान्तरोत्पत्त्यापि ‘ स एवाहम् ’ इति प्रत्यभिज्ञानात्, तथैव एतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिग्रन्थना । न तावतात्मनो नाशः ; जातमात्रस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो धीरः धीमान् तत्र देहोत्पत्तिनाशयो न मुह्यति ; आत्मैव जातो मृतश्चेति न मन्यते ॥ ४९ ॥

गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृतं नरः ।

गृह्णात्येवं नवं देही देहं कर्मनिबन्धनम् ॥ ५० ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

— नैनं वेदमन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ५१ ॥

तमेवोपपादयति । कलयति जगदिति काल मृत्युः । तस्य म्रियः प्राप्ते काले रक्षणीय, द्वेष्यश्च
अप्राप्ते काले मारणीयो वा नास्ति । किं तर्हि? जन्तोः आयुर्जनके प्रारब्धकर्मणि ^१क्षीयमाणे, प्रसङ्ग क्रियमाण-
मायुर्जनक कर्मावमत्यैव जन्तु मृत्युर्हरति ॥ ४३ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।

^२कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४४ ॥

^३नौपधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।

त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवम् ॥ ४५ ॥

रागद्वेषाभाव जिविनक्ति । न प्राप्त प्रारब्धकर्मक्षयकालो यस्यासौ शरशतैर्विद्धोऽपि न म्रियते, यथा
भीष्म । स एव प्रारब्धकर्मक्षयकाल प्राप्य कुशाग्रसस्पर्शमात्रेणापि म्रियते, यथा गौतमीया गौः ॥ ४४ ॥
प्रारब्धात् क्रियाणस्य कर्मणो दोर्बल्य दर्शयति । औपधानि नीलकण्ठरमादीनि । मन्त्राः
मृत्युञ्जनादीनाम् । होमा जन्मदिनकर्तव्या दूर्वाहोमादयः । जपा महारद्रादीनाम् । चकारात् मुग्ध-
दानादीनि । जरया मृत्युना वा ग्रस्त मानव न त्रायन्ते । न चैव विध्यानर्थक्यम्, ^४प्राग्जन्मीयसज्जातीय-
कर्माङ्कुरसरलनेन विजातीयकर्माङ्कुरोन्मूलनेन वा फलवत्त्वात् ।

इदमत्राकृतम्—नानाजन्मतु पुरादिफलप्रतिबन्धकानि तज्जनकानि च पानाविवानि कर्माणि
जन्तुनार्जितानि सन्त्येव । तेषु यदेव सजातीयसरलनेन प्राप्त्यमावहति, तदेव स्वस्वकार्यं फल
तत्प्रतिबन्ध वा जनयति । तत्रेदानीतन फलफलमनयानुष्ठीयमान कर्म प्राग्जन्मीयसज्जातीयकर्मसंश्लिप्त फल
जनयति । तद्भावे तत्प्रतिबन्धक दुर्बल कर्मापमर्थं स्वफल जनयति । तत्प्राप्त्ये तु स्वयमेव तत्प्रतिबन्ध
तिष्ठति यावत् सजातीयान्तर लभते । सजातीयविजातीयोभयाभावे तु स्वयमेव साङ्ग चेत् फल जनयति ।
त्यक्त्ये तु सजातीयान्तरमेवापन्न इति न किञ्चिद्विध्यानर्थक्यम् । तदेतन् विध्यामित्रमतज्ञापुषास्थानन्याजेन
भगवता व्यासेन प्रपञ्चिनम् ॥ ४५ ॥

^५आगामिनमनर्थं हि ^६प्रविधानशतैरपि ।

न निवारयितुं शक्नुस्तत्र का परिदेवना ॥ ४६ ॥

^१ ५, १—ग, छ

^२ From here four lines of the text missing in F

^३ From here three lines of the text missing in K

^४ ५, १, १—ग

^५ From here three verses missing in K

^६ ५, १, १—ग, ५, १, १—ग, ५, १, १—ग

एकविंशोऽध्यायः

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः ^१सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वा-
चान्तस्त्वेवंविधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्ति उदङ्मुखान् गन्ध-
माल्यवस्त्रालंकारादिभिः पूजितान् भोजयेत् ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये क्रियाः कार्या इत्युक्तम् । ताश्च द्विविधाः ; शौचाशौचयोरधिकारात् । तत्रान्या न-
श्राद्धाद्याः पूर्वमुक्ताः^२ । इदानीमेकविंशोनाद्यानाह । तत्राशौचानन्तरदिनकर्तव्यमाह । अथ शौकनिर्हरणा-
न्तरम् । तेन चाशौचमभ्य एव मा ^३भूदित्येवमाशौचव्यपगम इति । व्यपगमे विशिष्टापगमे । विशेषश्च,

“ विप्रः शुभ्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रस्मीन् वा यष्टि शूद्रः कृतक्रियः ॥ ”

इति मनुक्तः । तेन युक्तफालेन चापगमे । अथ च सार्ववर्णिकः साधारणः कालः ;

“ आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदान समाप्यते ।
ततः श्राद्ध प्रदातव्य सर्वैरण्वयं विविः ॥ ”

इति मरीचिसरणात् । यत्तु—

“ एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत् सामान्यमुदाहृतम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाशौच तु पृथक् पृथक् ॥ ”

इति, तत् दशाहदशपिण्डपक्ष इत्यविरोधः । तत्र सुस्नातः मन्त्रम् कृतज्ञानः ; “ नित्यानि निर्वेदम् ” इति
आशौचे मन्त्रवस्त्राननिषेधात् “ आशौचान्ते पुनः क्रिया ” इत्यनेन च मन्त्रवस्त्रानेभनाद्येऽपमर्गः । एव
“ नित्यानि निर्वेदम् ” इत्यनेनेव शौचाचमनयोरपि अदृष्टनाथनेति स्त्रं यनानिर्तनान् आर्शौचान्ते तदनुष्ठा-
नासगमायाधेननाप्युपसर्गो । तेन च यथोक्तविभिन्ना पाणिपाद प्रक्षाल्याचम्यानन्तरम् पूजविधान् यत्नमप-
लक्षणात्, पितृर्धनवेति वा । तेन वैधदेसार्थपितृनिर्गृहे । दण्डुवचनेनाहुन्नात्,

^१ सु omitted in H.

^३ भूदिः समर्थम्—उ.

ननु आत्मनोऽविनाशोऽपि देहनाश एव शोक इत्यन आह । तत्तत्कर्मनिबन्धनान्येव जीवशरीरार्णाति
पूर्वशरीरपरित्यागेनान्यशरीरप्रदणमात्रस्यकमेव, जीवदवस्थाया वस्त्रग्रहणमिवेति नात्र शोकावसर इत्यर्थः ॥५८॥
इदानीं 'वयसाधनाभावेनाप्यात्मनो नित्यतामुपपादयति । शरीरवत शम्बच्छेदामिद्राहजलशीर्णतापानु-
शोषादि आत्मनो न भवतीत्यविनाशोऽयमशोच्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ।

नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ५२ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ^१ ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ विंशोऽध्यायः

तत्र हेतूनाह । अच्छेद्यः, निरयमत्वात् । तत एवाक्लेशोऽपि । अदाह, अमूर्तत्वात् । अशोष्यः
द्रवद्रव्यत्वाभावात् । क्लेश नित्य अपिनाशी । सततगः सप्रैकालवर्ती । स्थाणु स्थिरस्वरूपः रूपान्तररहितः
गन्त्यः । अचल, पूर्वदेहापरित्यागी । सनातन अनादि ॥ ५२ ॥

अव्यक्त चतुरासविषय । अचिन्त्य, मनसोऽप्यविषयः । अविकार्यः अन्यथाकर्तुमशक्य इत्यर्थः ।
उच्यते इत्यभिवृत्तौ प्रमाणयति । उक्तमर्थमुपसहरति । तदेवमात्मनो जन्ममरणाभावात् शरीरस्यावस्थ-
नागिन्याद्य न शोकाप्रशक्तिरस्य भवितुमर्हयेति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीसिद्धशास्त्रमश्रीसोमगुह्यनाथशास्त्रज्ञश्रीतन्मणनाथशास्त्रनामधेय-
श्रीनिधिराजकृपे माहितश्रीसामणसीकान्तिधर्मभिक्षारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनिन्द-
पण्डितश्री श्रीविष्णुस्मृतिविरुत्तौ धर्मन्यायवैजयन्त्यां विंशोऽध्यायः

इति अत्रिस्मरणात् अरलिमन्त्रदेशमुत्सृज्य । एकमेव ; प्रेतोद्देशेनैव, न तत्पित्रादीनाम् । नामगोत्राभ्यामेव न ; किंतु “एतत्ते” इति मन्त्रेण च । पिण्डम् ; कपित्थप्रमाणम् ;

“एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थं तु विधीयते ।

नारिकेलप्रमाण तु प्रत्यन्ते मासिके तथा ॥”

इति स्मरणात् । निर्वपेत् ; कुशेषु पितृतीर्थेन दद्यात् । उच्छिष्टसन्निधावित्यनेन यत्र स्थालीपाकसद्भावः, तत्रामिसमीप एव पिण्डदानमित्युक्तं भवति । तच्चाग्ने स्पष्टयिष्यते । धर्मान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

“एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणवर्जितं ह्यपसव्यवत् ॥

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयन्तेऽभिरताः स ह ॥”

इति ॥ ३ ॥

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयामिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां
दत्ताश्वयोदकः^१ चतुरङ्गुलपृथ्वीः तावदन्तराः^२ तावदधःखाताः
वितस्त्यायनाः तिस्रः कर्पूः कुर्यात् ॥ ४ ॥ कर्पूसमीपे चाग्नित्रय-
मुपसमाधाय^३ परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन् आहुतित्रयं जुहुयात् ॥५॥
सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ३ ॥ अग्नये कण्वयाहनाय स्वधा
नमः ॥ ७ ॥ यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ॥ ८ ॥

किंच “नानाभक्तान्नरसमिन्व्यासैरेकैकशुद्ध्य विधिवद्भोजयेत्” इति सत्यव्रतोक्तविधिना
भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु “वासोहिरण्यदास्युपानच्छत्रोदत्तम्भ दक्षिणा गुणपति पात्रे शय्यादानम्”
इति तदुक्तदक्षिणयेवामिपूजितेषु प्रेतनामगोत्रे उचार्य ‘उपतिष्ठताम्’ इत्यश्वयोदकं तेषु दत्त्वा,
‘अभिरम्यताम्’ इति तान् विसृज्य, कर्ता तिस्रः कर्पूः अयदान् कुर्यात् । तत्परिमाणमाह । चतुरङ्गुल-
विस्तृताः, तावदन्तराः चतुरङ्गुलान्तराः, तावदधःखाताः चतुरङ्गुलाभीरा, वितस्त्यायनाः द्वादशङ्गुला-
यामाः इति ॥ ४ ॥

^१ उदकेषु—उ.

^२ From here up to 40th Sūtra of the 22nd chapter missing in B

^३ समाधाय for उपसमाधाय—B.

^४ सुययो—उ.

“ एकोद्दिष्ट तु यच्छुद्ध तन्नेमितिकमुच्यते ।
तदप्यदेव र्त्तव्यमयुष्मान शयेद् द्विजान् ॥ ”

इति ज्ञातातपस्तरणात् । तत्र सम्याविशेषविधानाय यथाशक्तीति । ता चाह बृहस्पतिः—“ एकोद्दिष्ट-
निमानेन यदेकस्य प्रदीयते ” इत्युपक्रम्य “ श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश ” इति ।
सप्तार्चिनामपि सप्तग्रामाह आश्वलायनः—“ एकैरसुपवेशयेदेकैकस्य द्वौ द्वौ व्रीहीन् वा; बृद्धौ
फलभूयस्त्वम् ” इति । तत्र एकद्विपक्षो बहुवचनेनैव निरस्त । बृद्धिशब्देन च पञ्चापि परिगृहीता ।
नवत्रयोदशयोरन्तर्गतिन्येकादशसम्यापि ग्राह्या , “ दशम्यामतीताया प्रातरुत्थाय प्रेतत्राक्षणनेकादशानामन्य ”
इति सत्यव्रतस्तरणात् । उदङ्मुगानिति पितृर्धदिद्विनियम । गन्धाः चन्दनादयः, माल्यानि शुक्रादीनि ।
बलालकारग्रहण नियमार्थम् । यथाह कात्यायनः—

“ एवमाह्वानिते गन्धपुष्पधूपे समर्चयेत् ।
ततो बलाणि त्रिषाय सर्वाण्याभरणानि च ॥ ”

इति । दद्यादिति शेष । आदिशब्दात् धूपदीपादिग्रहणम् । गन्धादीना प्रकृतितः प्राप्तावपि पुनर्वचन
प्रेतश्राद्धतया “ अनुदकमधूप च गन्धमाल्यविधार्जितम् ” इत्यादिप्राप्तनिषेधपरिहाराय । तान् भोजयेत् ॥ १ ॥

एकवचनमन्त्रानृहेदेकोद्दिष्टे ॥ २ ॥ उच्छिष्टसंनिधावेकमेव
तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् ॥ ३ ॥

यान्तुनेति र्त्तव्यतार्त्तानामाज्ञाद्व्यादमन्त्रत्वमाप्तावाह । प्रकृतौ पार्षणे ये बहुवचनान्ता मन्त्रा, ते
मिष्टिनावेकोद्दिष्टे एकवचनान्तत्वेनेष्टा । वचनग्रहणमुपलक्षणम् । तेन प्रकृतेरप्यह, मुख्यदृष्टार्थताभ्यां-
समनेनार्थतादीनामहकारणाना तुल्यत्वात् । यथा आश्वलायनानामन्यपारत्रिलयावापे “ तिल्येऽमि
येमेदेवत्व ” इति मन्त्रे चतुरचनान्तपितृशब्दत्वाने एकवचनान्तपितृशब्दस्येह । “ शुभन्ता भिर ”
इत्यत्र तु प्रकृतिनामर्थादेह, न वचनस्य, प्रकृतान्तसमवत्त्वात् । एवमन्येऽपि शास्त्राभेदेन ग्राह्या । एकवचनेनैव
एकेन्द्रेष्टन्मिष्टारे संदिष्टानमित्त प्राचीनेषु अमन्त्रपत्रे ग्नाय, “ नवधाद्धमन्त्र च पिण्डेऽहर्निर्वर्जितम् ”
इति परिनिष्ठान् ॥ २ ॥

एकेन्द्रेष्टन्मिष्टारे । उच्छिष्टमनिषेधे,

“ नृश्रिमात्रमुच्यते रि दाम्नाय प्रयो रयेत् ।
यदेतमृशना वापि प्राप्नुवन्ति न हिन्दव ॥ ”

तद्विशेषधर्मानाह । अत्र सपिण्डीकरणान्तर्गतैर्नोद्दिष्टे अमौकरणावाहनपाद्यानि वुर्यात् । नेत्रोद्दिष्टत्वेनात्र तन्निवृत्तिः ; तस्य चतुर्देवतपार्वणत्वात् । यथोक्तं चतुर्विंशतिप्रते—

“ सपिण्डीकरणं चाब्दे सपूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

पूर्वं कृत्वा नप प्रेनसुत्तरान् प्रपितामहान् ॥

चतुर्भिः पितृभिर्युक्त पार्वणं तु विधीयते ॥ ”

इति । अत्रेति वचनात् पूर्वैर्नोद्दिष्टेषु एषां निवृत्तिरित्युक्तमेव । चकारात् एकपवित्रत्वादिकं भवति । तदितिकर्तव्यता चाह बोधायनः—“ सर्वस्मात् सकृत् सकृत् समवदायामिषार्यं दक्षिणतो भन्मभिः सहाङ्गारान्निस्व तेषु जुहुयात् प्रेतायामुष्मै यमाय स्वाहेति तद्भ्रतमहुत च भवति ” इति । तथा

“ पितृशब्दे क्षिपेत् प्रेत स्वभावज्ञं तु सवेतः ।

प्रेनमावाह विप्राश्चाप्युपवेदय निमन्त्रणम् ॥ ”

इति । न चायं पार्वणाश एव विधिः ; प्रकृतिप्राप्तत्वात् । तेन एकोद्दिष्टाश एवेति मन्तव्यम् ; अमाप्तत्वात् ॥१३॥

‘संसृजतु त्वा’ पृथिवी ‘समानी व इति च’ प्रेतपाद्यपात्रे’

‘पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत् ॥ १४ ॥ उच्छिष्टसंनिधौ’ पिण्डचतुष्टयं

कुर्यात् ॥ १५ ॥

किंच पाद्य च पात्र च पाद्यपात्रे ; प्रेतपाद्यपात्रे—प्रेतपाद्यं प्रेतपाद्योदकम् ; पात्र प्रेनार्थपाद्योदकम् ; तदुभयं पितृपाद्योदकत्रये पितृर्ष्यपात्रोदकत्रये च यथाक्रम मन्त्राभ्या योजयेत् । अयमर्थः—प्रेतपाद्योदकपात्र प्रेतपाद्यदानानन्तरं समुत्थोदकमेकस्मिन् पात्रे कृत्वा पितृपाद्योदकं पात्रत्रये कृतेन “ संसृजतु त्वा पृथिवी ” इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण “ समानी व आकृतिः ” इत्यनेन च संयोजयेत् । नैत्रार्थदानानन्तरमग्निष्ट प्रेनार्थपाद्योदकं पितृर्ष्यपात्रत्रये योजयेत् ॥ १४ ॥

किंच सपिण्डीकरणपार्वणेऽप्यमौकरण नास्तीत्युच्छिष्टसंनिधौ पुनश्च । तत्रैर्नोद्दिष्टविधिना प्रेतनामगोत्राभ्यामेकपिण्डं दत्त्वा पार्वणविधिना सिद्धयं दद्यात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणांश्च^१ स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य विसर्जयेत्

॥ १६ ॥ ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकयत्^२ पिण्डत्रये निदध्यात्

॥ १७ ॥ कर्षूत्रयसंनिकर्षेऽप्येवमेव ॥ १८ ॥

^१ Sūtra-s 14 and 15 omitted in ३.

^२ दद्यात्—३.

^३ मन्त्रा २—५.

^४ तु—३.

^५ दद्यात्—३, ४

^६ पितृपाद्यो—३, ४.

^७ च added in ३.

^८ चतुः—३.

^९ दद्यात्—३, ४, ५.

किंच ऋषीणा समीपे मूले किञ्चित् स्थलमपहाय, अग्नित्रय तूष्णीमुपसमाधाय तूष्णीं परिस्तीर्य,
तेषु अग्निषु एकैकस्मिन् आहुतित्रयमोदनस्य जुहुयात् ॥ ५ ॥

तत्र मन्त्रानाह । पितृमत्तः सोमस्य, कथनाहनत्वमग्ने, आङ्गिरसत्व च यमस्य गुण, न
पृथग्देवता ; तेषु मन्त्रेषु तथा दर्शनात् ॥ ६, ७, ८ ॥

स्थानत्रये च प्राग्बत् पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ॥ ९ ॥ अन्नदधि-
घृतमधुमांसैः कर्पूत्रयं पूरयित्वा एतत्त इति जपेत् ॥ १० ॥ एतं
मृताहे^१ प्रतिमासं कुर्यात् ॥ ११ ॥

किंच ऋषींस्ते यन् म्वल स्थापित, तेषु त्रिष्वपि प्राग्बत् उगेषु प्रेतनामगोत्राभ्यामेकैकं पिण्ड
दद्यात् ॥ ९ ॥

त्रिच अन्नम् जोदन, तद्युक्ते दधिघृतमधुमासे प्रत्येकं कर्पूत्रय पूरयित्वा “ एतत्ते तत्, ये च
त्वामत्रानु ” इति आम्बुजायनोक्त मन्त्र यथाशास्र जपेत् । अत्र ततश्चन्द्रस्थाने प्रेतशब्दस्योद्देशः ;
प्रेतब्राह्मणेषु “ पितृशब्द स्वसन्ध अर्मशब्दस्तथैव च ” इत्याद्यष्टादशपदार्थनिषेधात् ॥ १० ॥

मासिहान्याह । एवम् आद्येऽहोद्विष्टविधिना सन्त्सर यावत् प्रतिमास मृताहे एकैकं उर्यात् ;
“ मृताहनि तु कर्तव्य प्रतिमास तु वत्सरम् ” इति योगिसंरणात् ॥ ११ ॥

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
च ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत् ॥ १२ ॥ अत्राग्नौकरणमावाहनं
पार्थं च कुर्यात् ॥ १३ ॥

सपिण्डीकरणमाह । सन्त्सरान्ते सन्त्सरान्तदिने, तस्मिन् सति अयसहिताग्निमदिने इति वा ।
मोक्ष्य मार्गवाणम् सागरण फाल । फालान्तरमप्याह ^३भविष्यत्पुराणम्—

“ त्रादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिषु वा त्रिमासि वा ।

एतादशेऽपि वा मासि मन्त्रेण शण्ड्यन्ते ॥ ”

शुद्धाणा त्वत्र विशेषमाह । शुद्धाणा सपिण्डीकरण द्वादशोऽह्नि भवति, न त्रयोदशे, यतस्तन्मन्त्रवर्जम् । अय चार्थवाद अल्पेतिकर्तव्यताकवबोधनाय । न हेतु, अनैकान्त्यात् । नापि गुणविधि, प्राप्तत्वात्, वाक्यभेदाच्च । नापि विशिष्टविधि, गुणगुणिनो सामान्यत एव प्राप्तत्वात् । तस्मादर्थवाद । मन्त्रवर्जनमपि न सामान्यत, अपि तु वैदिकानाम्, “अनुमनोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गौतमस्मरण्यात् । वैदिकानामपि स्वय पाठो निषिध्यते, न विप्रे, “अमन्त्रस्य तु शुद्धस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति ब्रह्मपुराणात् ।

यत्तु—अमावास्याश्राद्धकारिशुद्धविषयमिदं वचनादाशौचमध्य एव कार्यमिति व्याख्यातम्, तत् ‘^१अथाशौचव्यपगमे’ इति पूर्ववाक्याननुसंधानमूलकमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च वचनादाशौचेऽस्यानुष्ठानेऽपि अमावास्याश्राद्धस्यानुष्ठानमेव, वचनाभावादित्यास्ता तावत् । यदि च द्वादशाहविधान एवाग्रह, तर्हि सार्ववर्षीरुद्रशाहाशौचपक्षे शुद्धाणा सपिण्डने द्वादशाहविधानमस्तु, अप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥

यदुक्त ‘मासिकार्थवत् द्वादशाह श्राद्धम्’ इति, तत्र मासवृद्धौ कथमित्यत आह । यस्मिन् सवत्सरे मासिकानि कार्याणि, तन्मध्ये चेत् अधिमासो भवति, तदा तन्मासिकसिद्धयमेक दिनमधिकं कुर्यात् । त्रयोदशाह मासिकानि कुर्यादित्यर्थ । अनेन च स्वफालकर्तव्यमासिकवृद्धिरधिसिद्धैव । यथाह वामिष्ठः—

“असक्रान्तेऽपि कर्तव्यमासिकं प्रथमं द्विजे ।

तभेव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥”

इति ॥ २१ ॥

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेव तथा भवेत् ।

याचञ्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥ २२ ॥

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य सवत्सरात् कृतम् ।

^२तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकविंशोऽध्यायः

पुरोधेर्देहिनी त्रिया स्त्रीष्वत्यतिदिशानि । यदुक्तं सपिण्डीकरणं तत्, तथान्यत्रापि, एव प्रेन-संस्कारक दाहादि मासिकान्तं यत् ‘कर्म, तच्च स्त्रीणा भवेत्’^३,

^१ अथाशौचव्यपगमे इति omitted in R

^२ तस्यात्र सोदकुम्भं न—क

^३ विष्णवे एकविंशोऽध्याय — क, ह, विष्णवे धर्मशास्त्रे सपिण्डीकरणं प्रतिवत्सरात् सपिण्डीकरणम्—ग

^४ वर्षं—ग

^५ कुर्यात्—ग.

द्वाविंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमाशौचम् ॥ १ ॥

द्वादशाहं राजन्यस्य ॥ २ ॥ पञ्चदशाहं वैश्यस्य ॥ ३ ॥ मासं
शूद्रस्य ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये 'अथाशौचयपत्नये' इत्युक्तम् । तत्रापेक्षितत्वात् द्वाविंशोऽशौचक्रमेणाह । सपिण्डादि-
जननमरणाहितोऽतिशयविशेष आशौचम् । तत् ब्राह्मणस्य सपिण्डजननमरणयो दशाह दशाहोरात्र भवति ।
तच्च ज्ञातमेव निमित्तम्; "निर्दश ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च" इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

किञ्च राजन्य क्षत्रियः । तस्याशौचं द्वादशाहम् । दशरात्रं शूद्रपरान्तरः । पञ्चदशाहं गौतमः ।
पञ्चदशाहं वसिष्ठः । षोडशाहं पैठीनसिः । तदेवा कल्पानां यथाचारव्यवस्था ज्ञेया ॥ २ ॥

किञ्च वैश्यस्याशौचं पञ्चदशाहम् । द्वादशाहं गौतमः । त्रिंशतिरात्रं वसिष्ठः । तत्रापि पूर्वैः
व्यवस्था ॥ ३ ॥

किञ्च शूद्रस्याशौचं मासं त्रिंशद्दिनानि भवन्ति । सच्छूद्राणां पञ्चदश दिवसान्ति योर्माश्वरः ।
सत्त्वं च द्विजातिपरिचर्येऽप्युक्तम्^१ । त्रिंशतिरात्रमिति देवलशातातयोः । संवत्सरे दशाहमिति अङ्गिराः—

"संवत्सरे वर्णानां सूतके ऋतके तथा ।

दशाहाच्छूद्रिभया इति शातातपोऽत्र शौचम् ॥"

इति ॥ ४ ॥

सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ ५ ॥

सपिण्डानामित्युक्तम् । के ते सपिण्डाः ? तानाह । पिण्डो देहजनकः, यं नमो येषां ते मत्पिण्डाः ;
तेषां भावः, सपिण्डता । सा च दृष्टव्यमात्मन्यः षष्ठ्यन्वनेऽनुवर्तते, सप्तमे पुरुषे विनिवर्तते, विंशतेऽनु-
वर्तते । विशेषध्यायमेव—यद्विवाहे सासपुत्रम्, "सापिण्डस्य सप्तमाहमेव" इति वक्ष्यमाणम् । अत्र तु
षाड्पुत्रमेव; सप्तमे निवृत्तिमरणम् । न चार्थावदायाशारेण तदेव वक्ष्यतां कर्त्तव्यं; तदेवैवमिदम्

“ नमश्चाद्ध दशाहानि नवमिथ्र तु पङ् ऋतून् ।
अत पर पुराण स्यात् त्रिभिध श्राद्धमुच्यते ॥ ”

इति परिशिष्टात् त्रिभिध श्राद्धम् । तत्र नमश्चाद्ध पूर्वोच्यते । नवमिथ्र तु अस्मिन्नुक्तम् । इदानीं पुराणमाह । यथा सपिण्डान्तानि कर्माणि स्त्रीपुरणयो कार्याणि, तथा यावज्जीव प्रतिशतस्तर मृताहे श्राद्धमपि वक्ष्यमाणविधिना उर्यात् । ‘अर्वाक् सपिण्डीकरणत्’ इत्यनेन सोददुग्धश्राद्ध विधाय सप्तसरान्ते सपिण्डेन वदता यावद्वर्षं तदित्युक्तम् ॥ २२ ॥

तत्र सपिण्डनापकरणे प्रेतत्वनिवृत्त्या तत्तृप्तिरूपद्वारलोपात् तल्लोपप्राप्तावाह । यस्य वृद्ध्यादिनिमित्तेन मामिहान्यपहृष्य सपिण्डेनमप्यपहृष्यते, तस्यापि यावद्वर्षं विधाय सोददुग्धमन्न दद्यात् । तदेव सोददुग्ध-श्राद्धम् । तत्स्वरूपमाह गौतमः—

“ अदेव पात्रेणश्राद्ध मोददुग्धमधर्मम् ।
उर्यात् प्रत्यादिदृक्काच्छाद्धात् सकल्पविधिनाऽवहम् ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठरशावतसश्री कौण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीशंभुरनायकप्रोत्साहितश्रीपाराणर्षीवामिधर्माधिराश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविरुतौ श्रीमत्वा वेङ्कटन्यायभिरुविशोऽध्यायः

“ सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु ॥ ”

इति शातातपसरणात् । भिन्नजातयः विजातीयभार्योत्पन्नाः । यथोक्तं ब्राह्मे—

“ क्षत्रविट्शूद्रजातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपुरुषम् ।
ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्तार्थभागिनाम् ॥ ”

इति । ब्राह्मणैरिति बहुवचन क्षत्रियादिप्राप्त्यर्थम् । अविभागोक्तिः पितृजातीयाशौचप्राप्त्यर्था । यथाह
आपस्तम्बः—

“ क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ततश्चेन्मृतसूतके ।
तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम् ॥ ”

इति । विभागः पितृमरणोपलक्षणम् ।

“ नानाजातिषु पारक्य पैतृक जीवतः पितुः ।
अतीते मातृक विद्यात् पारक्यमुभयोरपि ॥ ”

इति । यदा तु एकोऽन्तःसख्यमपरश्च बहिःसख्यं वर्तते, यथा पाटूपुरुषे सापिण्ड्ये पञ्चमसप्तमौ, तदा तयोः
सापिण्ड्यं निवर्तते । उभयनिरूप्ये तस्मिन् अन्यतरस्य सख्याबहिर्भावेनानिरूपकतया तत्स्वरूपानिष्पत्तेः ;
यथोक्तसख्यानिरूपकाणामेव च तन्निरूपकत्वात् । तस्मात् यथान्यतरकर्मादिना सयोगादिर्नश्यति, एवमन्यतर-
सख्याबहिर्भावेन सापिण्ड्यमपीत्यवगन्तव्यम् । तेन च तयोः परस्परं सोऽनाशौचमेव ; न सपिण्ड्याशौचम् ।
न चैवं विवाहप्रसङ्गः ; तत्रोभयोरप्यसपिण्ड्यविशेषणोभयोरपि सख्याबहिर्भावेत्यापेक्षणात् । तच्च तत्रैव
वक्ष्यते ॥ ५ ॥

आशौचे^१ होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते ॥ ६ ॥
नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणादीनामशौचे यः
सकृदेवान्नमत्ति तस्य तावदाशौचं यावत् तेषाम् ॥ ८ ॥

आशौचापनोधमाह । होमो वैश्वदेवः ; “ निमो दद्याहमासीत वैश्वदेवनिर्वाचनः ” इति संवर्त-
नरणात् । न श्रौतः ; “ वेदानोपासनाः कार्याः ” इति प्रतिप्रसनात् । दानं नैमिषिनातिरिक्तम् ;
“ दानं नैमिषिकं विना ” इति प्रतिप्रसनात् । “ प्रतिप्रशो नियमान्नस्य ; “ सद्यो भक्ष्यत्तु दुग्धोऽथ प्रतिप्रशुनौ
तथा ” इति प्रतिप्रसनात् । स्वाध्यायो तन्नवज्ञः । स चान्येषां त्रयाणामुपलक्षणम् । एते च जननरजाशौचे

^१ From here up to प्रतिप्रशुनम् omitted in MS.

वाक्यान्तरारम्भानर्थक्यात् । यदि च तस्य स्त्रीपुद्गारकतयोभयसाधारण्येनास्य पुमात्रद्वारकतामाविष्कृतुं वाक्यान्तरारम्भ, तर्हि मातृपितामहीप्रपितामहादीना पुमात्रद्वारकसापिण्ड्याभावेनाशौचाभावप्रसङ्ग । तथाच पादुपुरूपत्वमाविष्कृतुं स कुतो नेष्यते ? मूलान्तरकल्पनाकैशादिति चेत्, तुल्यमेतद्भवतोऽपि । यदि च “सपिण्डता च साप्तपुरूपी विजायते” इत्याशौचप्रकरणीयवसिष्ठ्यादिवाक्येकवाक्यतार्थमध्याहार, तर्हि “पिण्डनिवृत्ति सप्तमे”^१ इत्याशौचप्रकरणीयमनुगौतमवाक्येकवाक्यतार्थं यथान्यासमेवास्तु । न च तत्राध्याहार, “ ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृन्धुभ्य ” इति विवाहप्रकरणीयेन पौनरुक्त्यात् । तस्मात् वसिष्ठगौतमादीना वाक्यद्वयारम्भप्रत्यादत्रापि सापिण्ड्यद्वयवैलक्षण्याभिमानाय वाक्यान्तरारम्भ इति वक्तव्यम् । वसिष्ठवाक्यविरोधस्तु आशौचकल्पनिष्कल्पवत् व्यवस्थापनीय इत्यलम् ।

‘पुरूपे’ इत्यनेन पुमात्रद्वारकताभिमानात् स्त्रीद्वारक सापिण्ड्य निवर्त्यते, न स्त्रीसापिण्ड्यम् ।^२ ततश्च सत्यपि सापिण्ड्ये मातामहादीना न दशाहाद्याशौचप्रसङ्ग, नापि मात्रादीना तदप्रसङ्ग । पुरूपे च सप्तमत्व विशेषणात् अप्रताना स्त्रीणा सापिण्ड्यान्तरमुक्तम् । तदाह वसिष्ठः—“अप्रताना स्त्रीणा त्रिपुरूपी विजायते” इति । सपिण्डतेत्यनुवर्तते । तस्याशौचभयनिरूप्यत्वात् द्वयोरपि परस्पर त्रिपुरूपमेव^३ सापिण्ड्य सिध्यति । ततश्च अप्रतत्याशौच चतुर्थादाना चतुर्थाद्याशौच वा तासा न भवति । मनुरप्याशौचे सापिण्ड्यमेवमेवाह—

“सपिण्डता तु पुरूपे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु चन्मनाग्नोरेवेदने ॥”

इति । “निवर्तेता चतुर्दशात्” इति वृद्धमनुः । गौतमस्तु पञ्चमेऽप्याह—“पिण्डनिवृत्ति सप्तमे पञ्चमे वा” इति । तत्र पञ्चमे वेति पुत्रिकापुत्रविषय द्रष्टव्यम्, तस्य चतुःपुरूपमेव पिण्डान्वयात् । यथाह रोधासनः—“कथं नु खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानम् ? एतत्तेऽमुष्मे पितर्मम पितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्मे पितामह मम प्रपितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्मे प्रपितामह मम^४ परमप्रपितामह, ये च त्वामनु” इति । इदमनोरमानामुपलक्षणम्, तेषामपि चतुःपुरूपमेव पिण्डान्वयात् । यथाह मनुः—

“त्रयाणामुक्तं कार्यं त्रिषु पिण्ड प्रवर्तते ।

चतुर्थ सप्रदातैषा पञ्चमे नेपद्यते ॥”

इति । तदननोरमानामत्रयानुवृत्त्या पादुपुरूप सापिण्ड्यम्, अनोरमाना निरप्यपिण्डान्वयेन^५ चतुःपुरूपमित्युक्तं भवति । इदमपि सत्रेणु । असत्रेणु तु त्रिपुरूपमेव,

१ मनु omitted in छ

२ सा सिध्यति—न ग

३ परमपितामह—न ग

२ From here up to न भवति omitted in छ

४ पञ्चमे सप्तमे वा—र

५ वा added in र, ग

आशौचापगमे^१ प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ९ ॥ सवर्णास्याशौचे
द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्तवोत्तीर्य
गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ॥ १० ॥ क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवो-
पोपितः कृत्वा शुध्यति ॥ ११ ॥ ^२वैश्याशौचे राजन्यश्च ॥ १२ ॥
वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोपितश्च ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाशौचे
राजन्यः ^३क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशत-
पञ्चकं जपेत् ॥ १४ ॥ वैश्यश्च ^४ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं^५ जपेत्
॥ १५ ॥ शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत् ॥ १६ ॥
शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत् ॥ १७ ॥ शूद्रः शूद्राशौचे स्नानः
पञ्चगव्यं पिबेत् ॥ १८ ॥

किंच ^६अन्नभोजनादिनिमित्तेन यस्य यावदाशौच प्राप्त, तद्रूपगमे वक्ष्यमाण प्रायश्चित्तं कुर्यात्
॥ ९ ॥ तदेवाह । द्विजो विप्रादि सवर्णाशौचे भुक्त्वा नदा गत्वा तन्निमग्न त्रिवारमघर्षणम्
“ न्त च सत्यम् ” इति तृच जप्त्वा उत्तीर्य, अष्टाधिक सहस्रं गायत्रीजपेत् ॥ १० ॥ निमस्तु
क्षत्रियाशौचे भुक्त्वा पूर्वेषुस्पोष्य परेषु पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति ॥ ११ ॥ राजन्योऽपि वैश्याशौचे
भुक्त्वा पूर्वेषुस्पोष्य परेषु पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति ॥ १२ ॥ विप्रो वैश्याशौचे भुक्त्वा त्रिरात्रो-
पोपित पूर्वोक्तं कृत्वा शुध्यति ॥ १३ ॥ विप्राशौचे क्षत्रिय, क्षत्रियाशौचे वैश्यो भुक्त्वा नदा
गत्वा गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । ‘स्रवन्तीमासाद्य’ इत्यनुवृत्तापि पुनर्नचनमघमर्षणनिवृत्त्यर्थम्, उत्तरम्
‘तावन्मात्रानुवृत्त्यर्थं च ॥ १४ ॥ वैश्यो विप्राशौचे भुक्त्वा, नदा गत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीजपेत्
॥ १५ ॥ द्विजो विप्रादि शूद्राशौचे भुक्त्वा नदा गत्वा वक्ष्यमाण प्राजापत्यं चरेत् ॥ १६ ॥ शूद्रश्च
द्विजाशौचे भुक्त्वा नदा गत्वा स्नानं कुर्यात् ॥ १७ ॥ शूद्रः शूद्राशौचे भुक्त्वा नदा ज्ञात पञ्चगव्यं
पिबेत् ॥ १८ ॥

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमाशौचम् ॥ १९ ॥
मृते स्वामिन्यात्मीयम् ॥ २० ॥

१ व्यपगमे—ज

२ ब्राह्मणाशौच—१

३ अष्टसहस्र—च

४ अत्र—१, ३

५ Thus Sutra omitted in १

६ धात्र्याशौच—१

७ तान्मन्त्रादि—१

निवर्तन्ते ; “ पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ” इति स्मरणात् । चकारः स्मार्तकर्ममात्रेण-
संग्रहार्थः । यथाह व्याघ्रपादः—

“ स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं खातः शुद्धिर्वाप्नुयात् ॥ ”

इति । अत्र श्रौतस्मार्तयोरेव निषेधप्रतिप्रसवौ, “ नित्यानि निवर्तेरन् वेतानवर्जम् ” इति पारस्करस्मरणात् ।
नैमित्तिककाम्ययोस्तु निषेधः स्पृश्यन्तरे—“ वर्जयेत् सूतके कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम् ” इति । अत्र
नित्यनैमित्तिके सगतिकम् । आदिशब्दात् काम्यम् । तदपि सगतिकम् ॥ ६ ॥

आशौच्यन्नभोजने आशौचविधानाय तन्निषेधति । आशौचिनः सवर्णस्यासवर्णस्य वा असपिण्डस्यान्न-
मन्यो नाश्नीयात् । सपिण्डस्य तु न दोषः । यथाह यमः—

“ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्न न भुज्यते ।

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ॥ ”

इति । उभयत्र जननमरणयोः । कुलस्याशौचिनोऽन्नमन्यैर्न भुज्यते । सूतके तु न दोष इत्यर्थः ।
कस्यचिदिनि सामान्योपादानेऽपि अनभिहोत्रिण इति द्रष्टव्यम् । तदाह अङ्गिराः—

“ ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषो ह्यभिहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे ह्यस्थिसचयनात् परम् ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

तदेवाह । ब्राह्मणायन्यतमाशौचिनो योऽन्नमश्नीयात् सहृद्भिः, स तत्तदार्थोचमेव प्राप्नुयात्,
तावन्कालमशुचिर्भवतीत्यर्थः । इदं च कामनोऽनापदि भोजने ज्ञेयम् ;

“ यस्तेषामन्नमश्नाति सहृदेवापि कामनः ।

तदार्थाचे निवृत्ते तु म्नान कृत्वा विशुभ्यति ॥ ”

इति कौर्माण् । आपयकामनो भोजने तु अङ्गिराः—

“ प्रेतान्नमसपिण्डस्य यासदभ्रात्यकामनः ।

तासन्न्यहाम्बशीच न्यान् सपिण्डानां स्वयन्न ॥ ”

इति । भिन्नस्यु शुद्धिचन्द्रिकायामग्नान्यः ॥ ८ ॥

शत्रेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा वैश्यस्य पडात्रेण शुद्धिः । यथाह हारीतः—

“ शुभ्येद्विमो दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।
पड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ ”

इति । यत्तु ब्राह्मे—

“ बन्धवेषु च विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिषु ।
मृतेषु वाथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
क्षत्रियस्याथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा ।
जायते म्रियते बन्धुस्तत्राशौचं स्वकं भवेत् ॥ ”

इति, तत् देशाचारानुरोधेन व्यवस्थाप्यम् । ^१तदुक्तं तत्रैव,

“ देशधर्मममाणत्वात् पडात्रं क्षत्रियेष्वथ ।
त्रिरात्रमपि वैश्यस्य ^२शूद्रेष्वेकाहमेव च ॥ ”

इति ॥ २४ ॥

मासतुल्परहोरात्रैर्गर्भस्त्रावे ॥ २५ ॥

गर्भस्त्रावाशौचमाह । यावन्तो मासा गर्भस्य, तत्समसस्यैरहोरात्रैर्गर्भस्त्रावे माता शुध्यति । यद्यपि

“ आ चतुर्थाद्भवेत् स्त्रावः पातः पञ्चमपष्ठयोः ” इति मरीचिना स्त्रावपातौ परिभाषितौ, तथापि अधः-
पातमात्रमभिप्रेत्यात्र स्त्रावशब्द उपात्त इति द्रष्टव्यम् । तत्रायमासत्रये मातुरेव त्रिरात्र, न सपिण्डानाम् ।
चतुर्थपञ्चमपष्ठेषु च माससमसस्यैरहोरात्रैः मातुः शुद्धिः । पित्रादीनां तु तत्र त्रिरात्रमित्यर्थः । तदाह स एव,

“ गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।
स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।
पाते मातुर्यथामास पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ ”

इति । अचिरे आद्यमासत्रये । उत्तमे ब्राह्मणजातौ । यत्रापि सपिण्डाद्यौचाम्भावः, तत्रापि पितुः
स्नानमस्त्येव; “ गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां, स्नानमेव पुरुषस्य ” इति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् ।
क्षत्रियादीनां त्वाह मरीचिः—

“ राजन्ये तु चतुरात्र वैश्ये पञ्चाहमेव च ।
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तता ॥ ”

त्रिजातीयाशौचमाह । विप्रादीनामानुलोभ्येन या पत्न्य, “क्षत्रियाद्यास्तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण” इति स्मरणान्, ये च दासा “वर्णानामानुपूर्व्येण दास्य न प्रतिलोमत” इति स्मरणात्; तासां पत्नीनां दासानां च स्वजननमरणयोरपि स्वामितुल्यमेवाशौचम् । यज्जातीय स्वामी, तदाशौचकालेनेव तेषामापि शुद्धिरित्यर्थः । एतच्च जीवति स्वामिनि स्वामिगृहवस्थितौ ज्ञेयम्;

“दासान्तेवासिभृतः शिष्याश्चेकत्र वासिनः
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतमृतके ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ १० ॥

मृत तु स्वम्बजातीयमेवेत्याह । स्वामिमरणानन्तरं पृथग्वस्थितानां वा पत्न्यादीनां स्वस्वजातीयमेवाशौचम् । तदाह द्वारीतः—

“मृतमृतेषु दासानां पत्नीनां चानुलोमत ।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम् ॥”

इति । योतकं स्वस्वजातीयम् ॥ २० ॥

हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु ^१तदशौचव्यपगमे शुद्धिः
॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रविद्शूद्रेषु ^२सपिण्डेषु पद्भ्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः
॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य विद्शूद्रयोः ^३पद्भ्रात्रत्रिरात्राभ्याम् ॥ २३ ॥
वैश्यस्य शूद्रेषु पद्भ्रात्रेण ^४ ॥ २४ ॥

हीनवर्णानां क्षत्रियादीनामधिकवर्णेषु ब्राह्मणादिषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा यदुत्तमवर्णशौचं तदपगमं ष्य शुद्धिः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

“शूद्रा वैश्या क्षत्रियाश्च क्रमादुत्तमजातिषु ।
वन्धवेषु चरन्त्यत्र यस्मिन् तेषु तिष्ठेन ॥”

इति । सपिण्डमानुष्वपि सपिण्डयोपादानं त्रिजनीनमापिण्ड्यैरुत्तमैर्धनाय । तदुक्तमेव प्राक् ॥ २१ ॥
क्षत्रिशूद्रेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु न विभक्तं पद्भ्रात्रत्रिरात्रैर्क्रमेण शुद्धिः ॥ २२ ॥
विद्शूद्रयोः सपिण्डयोर्नानुत्तमयोः क्षत्रियस्य पद्भ्रात्रत्रिरात्राभ्यां शुद्धिः ॥ २३ ॥

दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण ॥ २९ ॥ कृतचूडे त्वसंस्कृते
त्रिरात्रेण ॥ ३० ॥ ततः परं यद्योक्तकालेन ॥ ३१ ॥

जातदन्ते पुनरकृतचूडे अहोरात्रेण सपिण्डानां शुद्धि । आहिताम्यादित्वात् पूर्वनिपात । एतदपि
दाहाभावे । दाहे तु त्रिरात्रम् । तदाह अङ्गिराः—

“ यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु सस्वित ।
तथापि दाहयित्वैनमाशौचं न्यहमाचरेत् ॥ ”

इति ॥ २९ ॥

चूडाकरणानन्तरमसंस्कृतेऽनुपनीते त्रिरात्रेण शुद्धिं सर्पेणाम् । अत्र दाहो नियत एव, “ तूर्णामेवो-
दकं कुर्यात् ” इति स्मरणात् । त्रिपर्यस्य तु चूडाभावेऽपि दाहत्रिरात्रं नियते ।

“ चालं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।
चतुर्थं वर्षमारभ्य दाहादि त्रिदिनं स्मृतम् ॥ ”

इति षडशीतिस्मरणात् ॥ ३० ॥

तत उपनयनात् पर स्वस्वकालेन दशाहादिना सर्पे वर्णां शुभ्येषु ॥ ३१ ॥

स्त्रीणां विवाहः सस्कार ॥ ३२ ॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं
पितृपक्षे ॥ ३३ ॥

संस्कृतासु स्त्रीषु आशौचाभावः पितृपक्षे वक्ष्यति । तत्र सस्कारं क ? इत्यपेक्षायामाह । स्त्रीणां तु
पूर्णाशौचं विवाहानन्तरमेव, उपनयनस्थानीयत्वात् तस्य, “ वैवाहिको त्रिधिं स्नाणामोपनायनिकं स्मृतं ”
इति मानवात् । प्राग्भिराहासु विशेषो ब्राह्मे—

“ आनन्मनस्तु चोलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।
सद्यः शौचं भवेत् तत्र सर्वरणेषु नित्यशः ॥
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
ततः परं प्रवृद्धाया त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्न्यहम् ।
पितृर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ।
स्वनात्युक्तमशौचं स्यान्मृतकं जातकं तथा ॥ ”

इति । मूले तस्यानुक्ति उक्तपक्षेणैव सर्ववर्णशुद्धिमभिप्रेत्येति न न्यूनता ,

“ पण्मासाभ्यन्तर यावद्गर्भसाधो यदा भवेत् ।

तदा माससमेस्तासा दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ ”

इति ब्राह्मे तच्छब्देन सर्ववर्णस्त्रीणा परामर्शात् , “ तुल्य वयसि सर्वेषाम् ” इति व्याघ्रपादस्मरणाच्च ॥२५॥

^१जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम् ॥ २६ ॥

अदन्तजाते चाले प्रेते सद्य एव ॥ २७ ॥ नास्याग्निस्कारो नोदक-

क्रिया ॥ २८ ॥

जात एव मृत जातमृत , नाभिच्छेदात् पूर्वमेव मृत इति यावत् । मृत एव जात मृतजात । तस्मिन् कुलस्य सद्य शौचम् । तन्मरणनिमित्तं कुलस्य नाशौचमित्यर्थ । यथाह ^२बृहन्मनुः—

“ दशाहाभ्यन्तरे चाले प्रमीते तस्य बान्धवै ।

शावाशौचं न कर्तव्यं सृत्याशौचं विधीयते ॥ ”

इति । सृत्याशौचे विशेषे स्मृत्यन्तरे—

“ जीमन् ^३जातो यदि मृतो मृतमृतक एव तु ।

सूतकं सफलं मानु पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ ”

इति । मन , नाच्छेदात् पूर्वमित्यर्थ । पारस्कराऽपि “ गर्भे यदि विपत्ति स्याद् दशाह सूतकं भवेत् ” इति ॥ २६ ॥

जाना दन्ता यस्यासौ दन्तजात , तद्विन्न अदन्तजात । तस्मिन् चाले प्रेते सपिण्डानां सद्य एव शुद्धिः । इदं च दाहाभावे , तथा वक्ष्यमाणत्वात् , “ दाहे त्वहोरात्रमेकाहो दन्तचन्मनं प्राक् ” इति स्मृत्यन्तरात् । पित्रोस्तु त्रिरात्रमेव सर्वत्र , “ वैजिकादभिसन्धादनुस्नयादथ त्र्यहम् ” इति मनुस्मरणात् ॥ २७ ॥

अन्यानामदन्तान्वासिस्कारो दाहो न कार्यः । नापि उदकक्रिया , अज्जलिदानं न कार्यम् । निषेधश्चायं पात्रिणो ज्ञेयः ,

“ तूष्णामेतेदं कुर्यात् तूष्णां सस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृत्वा नामान्यत्रापाच्छया द्वयम् ॥ ”

इति न्यौगाग्निस्मरणात् ॥ २८ ॥

^१ Thus Sutra omitted in ४, ३, ४

^२ मनु — न, न

^३ मृश — न

इति । एतेन प्रसवे एकरात्र, मरणे त्रिरात्रमिति निरस्तम् । यत्तु प्रसवमरणे समुचिते निमित्तम्, द्वन्द्वनिर्देशादिति, तन्न, “ गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु स्यात् यह पितु ” इति कौर्मविरोधात् ॥ ३४ ॥

आशौचसन्निपाते विशेषमाह । प्रकान्तजननाशौचस्यान्तिमदिनीयसूर्योदयपर्यन्तमपर जननाशौच चेत् स्यात्, तदा पूर्वाशौचशेषेणैव कालेन शुद्धि, न पुनर्दशरात्रादि । यथाह बोधायनः—“ अथ यदि दशरात्रात् सन्निपतेयुराथ दशरात्रमाशौचमा नन्मात् दिवसात् ” इति । आडमिव्याप्यथ । जननाशौचसामान्योपादानेऽपि दीर्घकालेन समकालमल्पकाल वापेति, न तु स्वल्पकालेन दीर्घकालमिति द्रष्टव्यम् । तदाह देवलः—

“ अघाना योगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा ।
गुरुणा लघु शुध्येत लघुना नैव गुर्विति ॥ ”

इति ॥ ३५ ॥

किञ्च अत्राशौचप्रकरणे रात्रिशब्दोऽह शब्दश्चाहोरात्रपर । तेनान्तिमाहोरात्ररूपे शेषे आशौचान्तरपाते अधिकेन दिनद्वयेन शुद्धि, न पूर्वशेषेणैव ॥ ३६ ॥

किञ्च प्रभाते रात्रेश्चरमो याम । तत्राशौचान्तरपाते अधिकेन दिनत्रयेण शुद्धि । तदाह

देवलः—

“ पुन पाते दशाहात् प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।
दशमेऽद्धि पतेद्यस्य द्व्यहेन स विशुध्यति ।
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वय विधि ॥ ”

इति । शातातपोऽपि—“ रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचि ” इति । इति प्राञ्च । हरदत्तस्तु—
“ प्रभाते तिसृमि ” इति गौतमीय सूत्रे दशाहादौ व्यतीते प्रभाते सगवे यद्यन्यदापतेत्, तत तिसृमि रात्रिमि शुध्येरन्निति व्याचष्टे । तस्य चैयमुपपत्ति—आशौचिना हि आशौचान्तरदिने सगवे स्नान विहितम् । स्नानकालापनोद्य चाशौचम् । ततश्च स्नानात् प्राक् प्रातरप्याशौचान्तरपाते त्र्यहेण शुद्धिरिति युक्तमेव । तदेतत् स्पष्टमुक्तम् अग्निस्मृतौ—

“ दशाहे दशमे शावे शावमन्यद्यदापतेत् ।
द्व्यहाच्छुद्धिर्भवेत् तस्य प्रभाते च त्र्यहात् तथा ॥
प्रोक्त पुरोगत काल प्रभातस्त्रिमुहूर्तक ।
पुरोदयाच्च कल्याण्य काल पञ्चमुहूर्तक ॥
स्नानकाल प्रभातान्त शावसूतविना स्मृत ।
स्त्रीणा चर्तौ तु तत्कालात् प्राक् स्नानाच्च शुचिर्भवेत् ॥ ”

इति । पित्रोस्तु सर्वत्र त्रिरात्रमेव । तदाह काष्ठाजिनिः—

“ प्रताप्रतासु योपित्सु सस्कृनासस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्र स्यादितरेषां यथाविधि ॥ ”

इति । वाम्दत्तावाम्दत्ताकृतचौलाकृतचौलाम्प्रित्यर्थः । अत्र विशेषमाह तुः शङ्खकाष्ठाजिनी—“ अजात-
दन्तासु पित्रोरेकरात्रम् ” इति । देवस्वामी तु अप्रतास्वपि दशाहमाह ; “ दशाहं सपिण्डेषु, गुरौ
चासपिण्डे, अप्रतासु च स्त्रीषु ” इति आश्वलायनस्मरणात् । वसिष्ठोऽपि—“ दशाहं शावमाशौचम् ”
इत्युपक्रम्य “ अप्रताना स्त्रीणां त्रिपुरुषी विजायते ” इत्यभिधाय “ जननेऽप्येवमेव स्यात् ” इत्युपसहरत्वेन-
माह^१ । तच्च देशाचारतो व्यस्थाप्यम् । विवाह इति सामान्योपादानेऽपि ब्राह्मदेवार्धप्राजापत्यानामेव ग्रहणम् ;
तत्रैव प्रदानसद्भावात्, प्रदानस्यैव चाशौचविच्छेदकत्वात् । तथाच वसिष्ठः—“ प्रतानामितरे वुर्युः ”
इति । अन्यथा सापिण्ड्यसद्भावेन^२ दशाहाशौचप्रसङ्गः । न च विशेषवचनादेव तन्नित्युक्तिः ; निमित्तविशेषा-
भावे विशेषवचनत्वासिद्धेः । तस्मात् प्रदानमेव निमित्तम् । तथाच गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचेषु प्रदानाभावेन
सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोरनिवृत्त्या दशाहाशौचमेव सिध्यति ।

येऽपि

“ सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रत साप्तपौरुषी ।

पिण्डश्चोदकदानं च शौचाशौचं तदानुगम् ॥ ”

इति शङ्खलिरितवचनात् सापिण्ड्यविशिष्ट सगोत्रत्वं दशाहाशौचनिमित्तमाहुः, तेषां सापिण्ड्योर्त्वीर्णसगोत्रोद-
मातृत्वस्युत्प्रेषु सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोर्विद्यमानत्वेन दशाहाशौचप्रसङ्गो दुरुद्धरः ॥ ३२ ॥

स्याशौचस्य पितृपक्षे नैमित्तिकमपवादमाह । ब्राह्मादिचतुर्विधविवाहोदासु स्त्रीषु प्रसूतासु मृतासु वा
पितृपक्षे नाशौचं भवति ॥ ३३ ॥

तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां, तदा एकरात्रं त्रिरात्रं च
॥ ३४ ॥ जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्, तदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः ॥ ३५ ॥ रात्रिशोषे दिनद्वयेन ॥ ३६ ॥
प्रभाते दिनत्रयेण ॥ ३७ ॥

तस्यैव नैमित्तिक प्रतिप्रसवमाह । तस्या सस्कृनाया स्नानायाः प्रसवमरणयोरन्यतरत् यदि पितृगृहे
स्यात्, तदा पित्रोस्त्रिरात्र, मन्धूनामेऽत्रात्र ज्ञेयम् । यथाह ब्राह्मे—

“^३ दत्ता स्नाना पितृगृहे स्यते म्रियतेऽथवा ।

तद्वन्धुर्गस्त्रेकेन शुभ्यते जनस्त्रिभिः ॥ ”

देशान्तरस्थ प्रत्याह । आशोचमध्ये इत्यनुवर्तते । तेन देशान्तरस्थो दशाहान्त सपिण्डनननमरणे श्रुत्वा आशौचशेषकालेनैव शुध्येत् । तदाह वृद्धस्पतिः—

“ अन्यदेशमृत ज्ञाति श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोर्भिविशुध्यति ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

तस्यैवाशौचापगमे विशेषमाह । दशाहादावशोचकालेऽतिक्रान्ते पुनर्वर्षमध्ये ज्ञातिमरणश्रवणे देशान्तरस्थ अहोरात्रेण शुध्येत् । यद्यप्यशौच इति सामान्येनोपाच, तथापि मरणाशोचमात्रे इदं ज्ञेयम्, “ नाशुद्धि मसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि ” इति देवलस्मरणात् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितु स्नानमस्त्येव,

“ निर्देश ज्ञातिमरण श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जल्माप्सुत्य शुद्धो भवति मानव ॥ ”

इति मानवात् । सवत्सरान्त इत्यविशेषेऽपि षण्मासादूर्ध्वमिति द्रष्टव्यम्,

“ अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिनिश षण्मासाच्च दिवानिशम् ।
अह सवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृते सति ॥ ”

इति विष्णुपुराणात्^१ । दिवानिशमित्यनेन अहर्द्धययुक्ता निशोच्यते, “ षण्मासात् पक्षिणी भवेत् ” इति स्मरणात्; अन्यथा ‘अह सवत्सरात्’ इत्यनेनाविशेषापातात् । ‘अह सवत्सरात्’ इत्यपि षण्मासादूर्ध्वं नवमान्मासादर्वाक् द्रष्टव्यम्, नवमादूर्ध्वं स्नानमात्रश्रवणात् । यथाह वृद्धवसिष्ठः—

“ मासत्रये त्रिरात्र स्यात् षण्मासात् पक्षिणी भवेत् ।
अहस्तु नवमादर्वाग्दूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ ”

इति ॥ ४० ॥

किंच ततो नवमान्मासात् पर देशान्तरमृत श्रुत्वा स्नानमात्रेण शुध्येत् । यत्तु—नद्यादिव्यवहित देशान्तरमृते तत्सपिण्डाना दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्यः शौचमिति मिताक्षरोक्त, तत् विष्णुश्रुति-वाक्यविरोधादुपेक्षणीयम् । यच्च

“ देशान्तरमृत श्रुत्वा क्लीपे वैस्नानसे यतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भलाघे च गोत्रिण ॥ ”

इति वचन, तत् नवमान्मासादूर्ध्वं स्नानविधायकमिति न निरोध ॥ ४१ ॥

इति । अस्यार्थ — दशमे, दिन इति शेष । श्राव इति सूतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रभात इत्यत्रापेक्षित प्रभातलक्षणमाह । उदयात् पूर्वं पञ्चमुहूर्तं, उदयात् पुरोगत उदयानन्तरभावी च त्रिसुहूर्तं काल प्रभात इत्यर्थ । स एव च कल्याण्य । श्राव च सूतक च श्रावसूतके, ते विद्येते येषां ते श्रावसूतनि । तेषामाशौचानन्तरदिने स्नानकाल प्रभातान्त । प्रभातस्यान्तो येनासौ प्रभातान्त, सगवकाल इत्यर्थ । स्त्रीणामृतो च स एव स्नानकाल, “सगवे स्नानमाचरेत्” इति वक्ष्यमाणदेवलस्मरणात् । तुशब्देन तत्स्नाने कालान्तरमप्याह । तत्कालात् सगवकालात् प्राक् च प्रातरपि रजस्वला स्नानात् शुचिर्नवेदित्यर्थ ॥ ३७ ॥

मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा देशा-
न्तरस्यो जननमरणे आशौचशेषेण शुद्ध्येत् ॥ ३९ ॥ व्यतीतेऽशौचे
संवत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण ॥ ४० ॥ ^१ततः परं स्नानेन ॥ ४१ ॥
आचार्यं मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ॥ ४२ ॥

जननाशौचसन्निपाते यो निर्णय, स एव मरणाशौचसन्निपातेऽप्यवधेय । विशेषस्तु श्रावाशौचेन
सूत्याशौचमपैति, न सूत्याशौचेन श्रावाशौचमिति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

“मृतनातन्योयोगे वा शुद्धि सा तु कथ्यते ।

मृतेन शुद्ध्यते जात न मृत नातकेन तु ॥”

इति । अत्र विशेषान्तर पदशीतिमते—

“पूर्वाशौचेन वा शुद्धि सूतिना मृतिना च सा ।

सूतिकामग्निद हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥

पूर्वेण वा परेणापि पित्रो ^२शावेन हीतरत् ।

जाशौच शुद्धिमायाति न पित्रो ज्ञानमन्या ॥”

इति । पित्राशौचसन्निपात तु ग्रहः—

“मातर्यग्रे प्रमातायामशुद्धौ म्रियत पिता ।

पितु शेषेण शुद्धि स्यान्मातु उर्यानु परिणीम् ॥”

इति ॥ ३८ ॥

यस्मिन् देशे स्वयमुप्यते, स स्वदेश । तस्य रात्रि च प्रेते एकरात्रेण शुद्धि ॥ ४५ ॥
सपिण्डः पूर्वोक्त । तद्विन्न असपिण्ड । तस्मिन् स्ववेश्मनि मृते एकरात्रेण शुद्धि ॥ ४६ ॥

भृग्वग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्मृपहतानां नाशौचम् ॥४७॥

मरणविशेषेणाशोचापवादमाह । भृगु गिरिकटक । अग्नि अग्निप्रवेश । अनाशकमनशनम् ।
अम्बु जलमात । संग्रामो युद्धम् । विद्युत् वज्र । नृपो राजा । एतै बुद्धिपूर्व हताना नाशौचम् । यद्यपि
एतेश्चतुर्थापि मरण समवति—निपिद्ध, नैमित्तिक, काम्यम्, अभ्यनुज्ञात चेति, तथापि आद्येषु त्रिवेश्म-
माशौचाभाव । तत्र निपिद्ध शब्दः—

“ भृग्वग्न्यनाशकाम्बुभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
न पिण्डस्तस्य नाशौच शस्त्रविद्युद्धताश्च ये ॥ ”

इति । नैमित्तिके गौतमः—“ यस्य प्राणान्नि क प्रायश्चित्त स मृत शुध्येत् । सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि
प्रेतकर्माणि उर्यु ” इति । प्राणान्नि कप्रायश्चित्तप्रस्तावे सुमन्तुरपि—“ भृग्मग्निनलसपातदेशान्तरस्य-
सन्यास्यनशनमहाभवनिकानामुदकक्रिया कार्या, सद्य शौच भवति ” इति । काम्ये शिवपुराणे वायु-
सहितायाम्—

“ तथापि मरण शस्तमुशन्यनशनादिभि ।
शस्त्रविस्रम्भर्धरेण मनसा क्रियते यत ॥
एतेष्वन्यतमोपाय कथमप्यवलम्ब्य वा ।
पडध्वग्नुद्धि विधिवत् प्राप्तो वा म्रियते यदि ॥
सद्य एव विमुच्येत नात्र कार्या निचाराणा ।
पशूनामिव तस्येह न उर्यादौर्ध्वदेहिन्म् ॥
नैवाशौच प्रसज्येत तत्पुत्रादेर्विशेषत ।
अथैतमपि चोद्दिश्य कर्म चेत् कर्तुमीप्सितम् ।
कन्याणमेव उर्यति भक्त्या भक्ताश्च पूजयेत् ॥ ”

इति । कल्याण शिवमहोत्सव । एतेऽपि तन्नेन काष्ठपाषाणनलप्रवेशाद्योऽपि काम्यमरणोपाया परामृश्यन्ते ।
तेन तत्राप्याशौचादिनिवृत्ति । तथाच मृहत्पराशर.—

“ जलमध्यगतो वापि काष्ठमध्यगतोऽपि वा ।
वाराणसीमृतो जन्तुर्न स सस्कारमर्हति ॥ ”

असगोत्राशौचमाह । आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षण । मातामहो मातु पिता । तस्मिन् व्यतीते मृते त्रिरात्रेण शुद्धि । चकारात् मातामह्यामपि, “ मातामहे च तत्पत्न्यामाचार्ये च त्रिवासरम् ” इति षडशीतिस्मरणात् ॥ ४२ ॥

^१अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वांसु ^२भार्यांसु प्रसूतासु मृतासु च ॥ ४३ ॥

अनौरसाद्याशौचमाह । अनौरसा पुत्रा क्षेत्रजगूढजकानीनसहोढजपुत्रिकापुत्राद्या । यद्यपि क्रीतकृत्रिम-दत्तस्वयदत्तापविद्धानामुत्पत्त्यनन्तरमेव पुत्रत्वेन परिग्रहात् तज्जननाशौच न सम्भवति, तथापि तदपत्योत्पत्ताविति द्रष्टव्यम् । एतेषु जातेषु मृतेषु वा त्रिरात्रमाशौचम् । ^३तथा पर पूर्वो यासा ता परपूर्वा पुनर्भ्यं स्वेरिष्यश्च, तासु ^४प्रसूतासु मृतासु वा त्रिरात्रमाशौचम् । इदं च यत्प्रतियोगिक भार्यात्व पुत्रत्व च तस्यैवेति ज्ञेयम् । अन्येषामहोरात्रमेव । यथाह मरीचिः—

“ सूतक मृतके चेत् त्रिरात्र परपूर्वयो ।

एनाहस्तु सपिण्डाना त्रिरात्र यत् वै पितु ॥ ”

इति । पर पूर्व्यं पति पिता च ययोस्तो भार्यापुत्रौ । परपूर्वत्यन्याश्रिताया स्वभार्याया अपत्यलक्षणम्,

“ अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिण स्नानशुद्धा सुस्त्रिरात्रेणैव तस्मिन् ॥ ’

इति प्रजापतिस्मरणात् ॥ ४३ ॥

“ आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायि-
शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण ॥ ४४ ॥ स्वदेशराजनि च ॥ ४५ ॥
असपिण्डे^६ स्ववेद्मनि मृते च ॥ ४६ ॥

पूर्वोपमाह । आचार्या वक्ष्यमाणलक्षण । तत्पत्नी विवाहसम्युक्ता । पुत्रधौरसन्तर्ष्येण । उपाध्यायो वक्ष्यमाणलक्षण । मातुल मातु सोढरो भ्राता । श्वशुर श्वशुरश्च श्वशुरो । श्वशुर्यं स्यात् । महाध्यायी महा ययनकारी । शिष्योऽयं पितु । तेष्वतीतेषु एकरात्रेण शुद्धि ॥ ४४ ॥

^१ This verse omitted in H

^२ From here up to शिष्येण गीतम् omitted in H

^३ आचार्याणां पत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायि-
शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण ॥ ४४ ॥

^४ नागिदु—च

^५ प्रत्यासु omitted in H

^६ असपिण्डे—च

न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया^१ ॥ ५२ ॥ न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ॥ ५३ ॥ न देशविभ्रमे ॥ ५४ ॥ आप-
द्यपि च कष्टायाम् ॥ ५५ ॥

राजामाज्ञाकारिणो राजसेवका । तेषां राजेच्छया नाशौचम्, “ राज्ञ पुरोहितोऽमात्य शुद्धिस्तस्य
तदाश्रयान् ” इति शङ्खल्लिखितस्मरणात् ॥ ५२ ॥

विष्ण्वादिमूर्तिप्रतिष्ठापने विवाहे च नाशौचम्, पूर्वमाशोचात् समार प्रारम्भश्चात् । एव श्राद्धादि-
प्यपि ज्ञेयम्, “ यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ” इति स्मरणात् । प्रारम्भलक्षणं त्वाह विष्णुः—

“ प्रारम्भो वरणं यज्ञे सकल्पो व्रतसत्रयो ।
नान्दीमुख विवाहादो श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ ”

इति ॥ ५३ ॥

देशोपह्वये नाशोच स्पर्शादो, तन्निमित्तशान्त्यादौ च ,

“ विवाहे देवयात्राया सम्रामे देशविह्वये ।
आपद्यपि च कष्टाया स्पृष्टास्पृष्टिर्न दोषकृत् ॥ ”

इति स्मरणात् ;

“ दुर्मिक्ष राष्ट्रसपात आपदा च समुद्भवे ।
उपमर्गमृतौ चैव सद्यः शोच विधीयते ॥ ”

इति पराशरस्मरणात् ॥ ५४ ॥

कष्टा आपत् दुर्भिक्षरोगादि । तत्र प्रतिग्रहदानादौ नाशौचम् ,

“ जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यत ।
उक्त्वा न्निवैतरिण्यादिदाने प्रेताहुतिष्वपि ।
सद्यो अश्वत्कुटुम्बार्थे प्रतिग्रहकृतौ तथा ॥ ”

इति षडशीतिस्ररणात्^२ ॥ ५५ ॥

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः^३ ॥ ५६ ॥ पति-
तस्य दासी श्रुतेऽह्नि पदा^४ अपां घटमपवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

^१ तदिच्छायाम्—उ

^३ भागिन —च

^२ मतात्—ग

^४ अपां omitted in श उ

इति । अभ्यनुजाते मनुशातातपौ—

“ वृद्ध शौचस्मृतेर्लुप्त प्रत्याख्यातमिपक्क्रिय ।
आत्मान घातयेद्यस्तु भृग्मग्न्यनशनाभुमि ॥
तस्य त्रिरात्रमाशोच द्वितीये त्वस्थिसचय ।
तृतीये तूदक कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ ”

इति । आशौचमित्योर्ध्वेदेहिस्स्याप्युपलक्षणम् । यथाह आपस्तम्बः—

“ व्यापादयेदिहात्मान स्वय योऽन्युदकादिमि ।
विहित तस्य नाशोच नामिर्नाप्युदकक्रिया ॥ ”

इति । प्रमादमृते त्वन्त्येव सर्पम् ,

“ अप कश्चित् प्रमादेन म्रियेतान्युदकादिमि ।
तस्याशौच विधातय स्तव्या चोदकक्रिया ॥ ”

इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ ४७ ॥

न 'राज्ञां राजकर्मणि ॥ ४८ ॥ न व्रतिनां व्रते ॥ ४९ ॥

न सत्रिणां सत्रे ॥ ५० ॥ न कारूणां कारुकर्मणि ॥ ५१ ॥

अथ केषांचित् कर्मनिशेषेणापवादमाह । राजामभिपिकानां^१ राजकर्मणि प्रचापालनोपयुक्तहोमदान-
व्यवहारदर्शनार्थं नाशौचम् ॥ ४८ ॥

अत्र वृच्छचान्द्रायणादि निघते येषां ते व्रतिनः । तेषामारव्यव्रतानुष्ठाने नाशौचम् । यद्वा मतिनो
ब्रह्मचारिणः । तेषामपि नाशौचम् । 'इत्तु पित्रोरन्यत्र । यदाह वसिष्ठः—“ ब्रह्मचारिणः शत्रुसमर्पणो
मनातिशृचिरन्यत्र मातापित्रोः ” इति । यद्वा व्रतिनः प्रकान्तप्रायश्चित्वा “ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-
प्रकामिदा तथा ” इति ब्राह्मणान् ॥ ४९ ॥

सत्रं गवामयनादि अत्रयत्रादि च, तद्विघते येषां यथमानानां ते मत्रिणः । तेषां सत्रे गवामयनसं-
भ्रमर्थां नाशौचम्, “ अत्रयत्रप्रवृत्तानामात्मनमगाहत्तम् ” इति स्मरणात् । सत्रमेवाहादीनामुपलक्षणम्,
“ कल्पितानां दातृत्वानां च यज्ञियं कर्म उपेताम् ” इति यागिन्स्मरणात् ॥ ५० ॥

कारय नपदय । तेषां कारुकर्मणि काष्ठनानादीं नाशौचम् ॥ ५१ ॥

^१ गरी omitted in ३

^२ ति इ शना—५

^३ Text at d c ms entry of Sutra s 13 to 51 omitted in ११, १२

^४ २८ ३—५, ४

“वोढारोऽग्निप्रदातार पाशच्छेदकरास्तथा ।
तसकृच्छ्रेण शुभ्यन्तीत्येवमाह प्रनापति ॥”

इति पराशरस्मरणात् ॥ ५० ॥ तेपामात्मघातिनामर्थे योऽश्रुपात करोति, सोऽपि तसकृच्छ्रेण शुभ्यति ॥ ६० ॥ प्रसङ्गादन्यार्थाश्रुपातेऽपि प्रायश्चित्तमाह । सर्वम्य चातुर्वर्णिकस्य प्रेतस्य प्रसङ्गान्मिलित्ते बान्धवे सहाश्रुपात कृत्वा सर्पोऽपि स्नानमात्रेण शुभ्यति, तद्गृहगमनादो त्वाशोचान्तरस्मरणात् । तच्च शुद्धिचन्द्रिकायामुक्तमिति नेहोच्यते । यद्वा सर्वस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियादे क्षत्रियाद्युद्देशेन रोदने इदं द्रष्टव्यम् ।
यथाह ब्राह्मे—

“सचैल स्नानमन्येषामकृते त्वस्विसचये ।
कृते तु केवल स्नान क्षत्रविद्भृन्नन्मनाम् ॥”

इति ॥ ६१ ॥ अस्विसचयादर्वाक् रोदने तु सचैलस्नानेन शुद्धिः । अकृत इति वचनात् कृते स्नानमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ६२ ॥

द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नः
त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ॥ ६३ ॥ द्विज-
प्रेतस्याष्टशतम् ॥ ६४ ॥ शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत्
॥ ६५ ॥ चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः ॥ ६६ ॥

द्विज त्रेवर्णिक शूद्र प्रेतमनुगम्य नदां गत्वा तस्या निमग्न्य त्रिरघमर्षणं जप्त्वा उत्तीर्य अष्टाधिक सहस्रं गायत्रीजपेत् ॥ ६३ ॥ द्विजो द्विज प्रेतमनुगम्य पूर्वोदघमपणं जप्त्वा अष्टाधिकशतं गायत्रीजपेत् ॥ ६४ ॥ शूद्र द्विज प्रेतमनुगम्य स्नायात् ॥ ६५ ॥ चिता प्रसिद्धा । तद्भूमसेवने सर्वे वर्णा स्नानं कुर्युः ॥ ६६ ॥

मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च ॥ ६७ ॥
श्मश्रुकर्मणि कृते च ॥ ६८ ॥ शवस्पृशं च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचण्डाल-
यूपांश्च ॥ ६९ ॥ भक्षयवर्जं पञ्चनखशव^१ तदस्थिस्लेहं च ॥ ७० ॥
सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु^२ वस्त्रं नाप्रक्षालितं विभृयात् ॥ ७१ ॥

^१ शूद्रप्रेतस्यानु—उ

^२ यने दुःस्वप्ने—उ

^३ शव—न

^४ तन्निमग्नं to उत्पन्नं omitted in D

^५ पूर्वं यस्त्र—र, न

ओर्पदेहि काचपत्रादमाह । आत्मत्यागिन पूर्वोक्ता । पतिता महापातत्रिप्रभृतय । तेषामाशौचोदक-
दानादि न कर्तव्यम् ,

“ आत्मनस्त्यागिना नास्ति पतिताना तथा क्रिया ।

नेषामपि तथा गङ्गातोये सस्थापन हितम् ॥ ”

इति स्मरणात् । यद्यपि आत्मघातिनामाशौचाभाव पूर्वमेवोक्त , तथापि उदकदानादिनिवृत्त्यै पुनरुपन्यास
॥ ५६ ॥ कथं तर्हि तस्य वृत्ति स्यात् ? अत आह । पतितस्य मरणदिने दासी अपा घट पदा ^१अपवर्जयेत्

‘ इदं त्वं पित्र ’ इति । तदुक्तं ब्राह्मे—

“ पतितस्य तु कारण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स हि दासीं समाह्वय सर्वगा दत्तवेतनाम् ॥

अशुद्धघटहस्तां ता यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।

हे दासि गच्छ मूल्याय तिलानानय सत्वरम् ॥

तोयपूर्णं घटं चेत् सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरणेन तत क्षिपे ।

कीतये पतिता सज्ञा त्वं पित्रेति मुहुर्वेद ॥ ”

इति । मुहु , पि । स एष स्मृतपतितगृहिष्कार । जीवद्वहृदिष्कारस्तावद्वक्ष्यते । प्रकारान्तरनप्युक्तं तत्रैव—

“ क्रियते पतिताना तु गते सवत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रमाणत्वात् गव्यादृषेपु ऋग्भि ।

मार्तण्डपादमूले च श्राद्धं हरिहर स्मरन् ॥ ”

इति ॥ ५७ ॥

उद्धन्धनमृतस्य^२ यः पाशं त्रिन्ध्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति

॥ ५८ ॥ आत्मत्यागिनां संस्कर्ता च ॥ ५९ ॥ तदश्रुपातकारी च ॥ ६० ॥

सर्वस्यैव प्रेतस्य ^३वान्धर्वः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन ॥ ६१ ॥

अकृत्वेऽस्थिसचये सचैलस्नानेन ॥ ६२ ॥

आत्मघातिसंस्कारादौ प्रायश्चित्तमाह । ^४उद्धन्धनं मृतपाशं । तेन मृतस्य यः तं पाशं त्रिन्ध्यात् , स
तप्तकृच्छ्रेण प्रथमापेन शुच्यति ॥ ५८ ॥ पूर्वोक्तानामात्मघातिना दाहकृदाहृत्वादिरेपि तप्तकृच्छ्रेण शुच्यन्ति ,

^१ अपवर्जयेत्—प

^२ दासी—उ

^३ मृतस्य—ग, न

^४ The commentary from here up to that on Sutra 60 omitted in P

अन्ते प्रायश्चित्तं च वसिष्ठपराशराद्युक्तमुन्नेयम् । तच्च पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायामुक्तमिति
नेहोच्यते ॥ ७४ ॥

क्षुत्वा सुप्त्वा भुक्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा स्नात्वा
निष्ठीव्य वासः परिधाय रथयामाक्रम्य ^१मूत्रपुरीषं कृत्वा ^२पञ्च
नखास्थि अस्त्रेहं स्पृष्ट्वा चाचामेत् ॥ ७५ ॥ चण्डालम्लेच्छसभापणे
च ॥ ७६ ॥

आचमनशुद्धिमाह । क्षुत्स्वापभोजनानन्तरं भोजनाध्ययनावौ च पानस्नाननिष्ठीवनवास परिधानरथ्या-
क्रमणमूत्रपुरीषोत्सर्गस्नहृत्पञ्चनखास्थिस्पर्शेषु आचामेत् । चकार पुनस्त्वर्थः । यथाह योगीश्वरः—

“ स्नात्वा पीत्वा क्षुते क्षुते भुक्त्वा स्योपसर्गिण ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च^३ ॥ ”

इति । आपस्वम्भः—“ भोक्ष्यमाणोऽध्येयमाणश्च प्रयतोऽपि^४ द्विराचामेत् ” इति । प्रचेताः—“ मूत्र-
पुरीषोत्सर्गनिष्ठयूतशुक्तवाक्याभिधाने पुनरुपस्पृशेत् ” इति ॥ ७५ ॥ चण्डाल उक्तलक्षण । म्लेच्छा
किरातादयः । तेषां सभापणे च द्विराचामेत् ॥ ७६ ॥

नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मधैश्चोपहतो^५
मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य ^६शुध्येत् ॥ ७७ ॥ अन्यत्रोपहतो मृत्तोयै-
स्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन ॥ ७८ ॥ ^७वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा
पञ्चगव्येन ॥ ७९ ॥ दशनच्छदोपहतश्च ॥ ८० ॥

प्रक्षालनशुद्धिमाह । नाभेरधोभागे प्रवाहुषु कराग्रेषु च कायिकैर्मले सुराभिर्मधैश्च वक्ष्यमाण-
लक्षणैरुपहतः मृत्तोयैः गन्धलेपक्षय यावत् तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्येत् ॥ ७७ ॥ स्नानशुद्धिमाह । उक्ताङ्गेष्यो-
ऽन्यत्र नाभेरध्वं पूर्वोक्तैः द्रव्यैरुपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन शुध्येत् ॥ ७८ ॥ प्रायश्चित्तशुद्धिमाह ।
पूर्वोक्तैरेव द्रव्यैः वक्त्रे उपहतः उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्यपानेन शुध्येत् । चक्षुषीत्यपि पाठः ॥ ७९ ॥
दशनच्छदावोष्टौ । तत्रोपहतश्चोपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्यपानेन शुध्येत् ॥ ८० ॥

^२ नरास्थिश्लेह—ज, ठ

^३ वा—ग

^१ कृत्वा मूत्रपुरीष—झ.

^४ अपि omitted in ग.

^६ From here up to प्रक्षाल्य in the next Sutra omitted in क, ज, झ, ट.

^७ चक्षुष्युपहत.—ज, ठ

^५ मधैश्च omitted in क

प्रसङ्गात् स्नाननिमित्तान्याह । स्त्रीसभोगे दु स्वप्ने गर्दभाचारोहणे कण्ठतो रथिरनिर्गमे वान्ते अतिसारे च सर्वे स्नानं कुर्यु ॥ ६७ ॥ श्मश्रुकर्म क्षोरम् । तस्मिंश्च कृते स्नानं कार्यम् ॥ ६८ ॥ शयनवाहक, रजस्वलासुदक्या, चण्डाल तत्समानधर्मं श्वपचादिकं च, यूप यजस्तम्भं भृष्टा स्नायात् ॥ ६९ ॥ भक्ष्या पञ्चनखा शशादयः पत्र, तद्वर्जं श्वादिपञ्चनखशवमार्द्रं तदन्वि सृष्ट्या स्नायात् ॥ ७० ॥ एषु स्नानेषु विशेषमाह । एषु पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वपि स्नानेषु स्पर्शमालीन वस्त्र प्रक्षाल्येव निभृयात्, नाप्रक्षालितम् ॥ ७१ ॥

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि ^१स्नानाच्छुध्यति ॥ ७२ ॥ रजस्वला
हीनवर्णा ^२रजस्वलां सृष्ट्या न तावदधीयात् यावन्न शुद्धा ॥ ७३ ॥
सवर्णामधिकवर्णा वा सृष्ट्या ^३सद्यः स्नात्वा शुध्यति ॥ ७४ ॥

रजःशुद्धिमाह । रजस्वला उदक्या, दिनत्रयं प्रतेन तिवाह्यं चतुर्थेऽह्नि प्रातः समवे वा मृद्धिं शौचं कृत्वा सचेत् स्नात्वा शुध्यति स्पर्शं भर्तृपरिचरणे च योग्या भवति । दैवपितृयोस्तु पञ्चम एव,

“ चतुर्थेऽह्नि कुर्वत प्रातः स्नानं यथाविधि ।

समवे वा मृदाद्विंश्रौचं कृत्वा रजस्वला ॥ ”

इति स्मृत्यन्तरात् । आपस्तम्बोऽपि—

“ शुद्धा भर्तृश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।

देवे कर्मणि पितृभ्ये च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥ ”

इति । ^४“ चतुर्थेऽह्नि शुध्यति ” इत्यभिधानात् दिनत्रयं सर्वं यथारोग्येति गम्यते । तत्राच तेत्तिरीयश्रुति—

“ तस्मान्मलवद्वाससा न सवदेत्, न सहामीत, नास्या अन्नमद्यात् ” इत्यादि । अस्यापवादोऽपि तत्रैव

“ अथो सन्वाहुरभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्य काममन्यत् ” इति । अत्यार्थ—

मतान्तरमुपन्यस्यति—अथो इति । अभ्यञ्जनं व्ययाय । तदेव स्त्रिया अन्नं तर्पणम् । तदेव प्रतिगृह्यं

न कर्तव्यम्, “ यस्तनो जायते सोऽभिशास्त ” इत्यपत्यदोषप्रवृत्त्यात् । अन्यत् सहासिकाभाषणादि

कामम् । वर्तने अभ्युदय । अर्चने प्रत्ययाभावात् इति । तदिदं देशभेदेन यथाचारं व्यख्याप्यम् ॥ ७२ ॥

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शं शुद्धिमाह । ब्राह्मण्यादि रजस्वला हीनवर्णा क्षत्रियादिरजस्वला सृष्ट्या न

तावदधीयात् यावन्न शुद्धा भवति ॥ ७३ ॥

सर्णां ब्राह्मण्यादि ब्राह्मण्यादिनाम्, अधिष्ठाणां क्षत्रियादि ब्राह्मण्यादिना वा रजस्वला सृष्ट्या

मद्यं स्नात्वा अधीयात्, नोपरमेत् । इदमुभयमप्यसामतं स्पष्टं । सामनं स्पष्टं तु यावच्छुद्धि उपसास,

^१ स्नात्वा शुध्यति—

^२ रजस्वला omitted in म

^३ सद्यः omitted in म, ड

^४ From here up to यथाचारं व्यख्याप्यम् omitted in all MSS except ड

इति स्मरणात् । तासु यथैवैका पैष्टी त्रिभिरपि द्विजैर्वर्जनीया

“ सुरा वै मलमन्त्राना पाप्मा च मलमुच्यते ।

अतो ब्राह्मणराजन्वौ वैश्यश्च न सुरा पिपेत् ॥ ”

इति मनुस्मरणात्, तथा द्विजातिभिर्ब्राह्मणक्षत्रियवेश्येर्मृषावसिक्ताद्यनुलोमजैश्च सर्वा गौड्यादिर्नवविधापि वर्जनीया, “ यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिमि ” इति मानवात् । ब्रह्मवादिनल्लेखिणिका, वेदाध्येतृत्वात् । नाध्यापनयोगिनो ब्राह्मणा एव, वदेरुच्चारणार्थत्वेनाध्यापनपरत्वामावात्,

“ एका माध्वी च पैष्टी च गौडी च त्रिविधा सुरा ।

द्विजातिभिर्न पातव्या कथंचिदपि कर्हिचित् ॥

अज्ञानाद्वारुणा पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

पुन सस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातय ॥ ”

इति ^१यमस्मरणाच्च । कथंचित्, रोगादिष्वपि, “ मद्य तावत् त्रिविध गौडी पैष्टी च माग्नी च ” इत्युपक्रम्य,

“ मद्यप्रयोग कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ब्राह्म यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ॥ ”

इति धन्वन्तरिस्मरणात् ।

यदपि

“ कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।

मद्यमेवासुरा पीत्वा न दोष प्रतिपद्यते ॥ ”

इति ^२ब्रह्मयाज्ञवल्कीयमन्थनुज्ञान, तदपि उक्तनिषेधवशीकृत सत् तालादिमद्यमात्रविषयमेव, असुरापदेन त्रिविजाया अपि सुराया व्यावर्तनात् ।

यत्तु

“ उभौ मन्वासवक्षीनासुभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टो मे केशवार्जुनो ॥ ”

इति लिङ्ग, तदपि “ मधुमद्ये पुष्परसे ” इति कोशेन “ यदप्यौषधाम्बुभ्या मिद्ध मद्य स आसत ” इत्याप्रायुषदेन च गौडीमाध्वीन्यतिरिक्ततालादिमद्यासवपानगमकम्, न गौडीमाध्वीपानम्य, तयोस्तद्रेदम्या-सुरैदप्रसिद्धत्वात् ।

वसा शुक्रमसृद् मज्जा सूत्रं विद् कर्णविषणखाः ।

१ श्लेष्माश्च दृषिका स्पेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ ८१ ॥

गौडी भाध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥ ८२ ॥

रुचिर्महंरित्युक्तम् । तानाह । समा मासन्नेह । शुक्र रेत । असृक् रक्तम् । मज्जा अम्बितुगिर-
गतो रम । मूत्रमुद्यार । विद् पुगीयम् । कर्णविद् कणच्छिद्रमल । नखा नखरा । श्लेष्म रुफ । शु-
त्रत्रयम् । दृषिका त्रयमलम् । स्पेद अन्नतलम् । गते द्वादश नृणा मला । नृमहण पञ्चननेपयज्यन्,
अमृगानादीनामभृष्टयन्वान्, " विष्मूत्रे च मर्षेभ्यानापिस्फोऽधोभ्योऽन्यत्र " इति स्मरणात् ॥ ८१ ॥

पुराभिरित्युक्तम् । तद्दानाह । गौडी गुडपिसार । मा सी मधुपिसार । पैष्टी पिष्टपिसार ।
मेय त्रिविध सुरा पित्रया । पित्रयनापचनाच्च एतत्रये पुराशब्दस्य शक्ति गमयति, अन्यथा
वाच्यारण्यनयस्यान । न जानेभावत्वम्, तालादिमद्ययानुत्तमद्विधेयशक्तेरेकत्वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ।
यन् " द्वादश तु पुरा मद्यम् " इति पुल्लस्येन गाडामा शब्द्यामपि सुराया पृथक् निदेशात् भेद इति
प्रागेवम्, तन् एतन्नपुंसस्यस्यो गौडीमा रित्वभ्रमेणेति मन्त्रयम्, अन्यथा मूलवाक्ये ताभ्या तयो
पृथक्पुराणानुवच्ये । परिगतानां देव प्रैविचसिद्धौ पुनत्र तन प्रयेक प्रैविचमतिपादनाय । यथाह शारीरः—

“ गौडी मा सी तथा पैष्टा निर्वास्या रथिनापरा ।

एव चतुर्विध मेवा पुराभ्याम्वा प्रमदना ॥

भेदेन द्वादश मज्जा पुरा र्कशरफारभे ।

र्मागुणीश । मन्त्रेण गुडेन प्रयत्नस्य ॥

शारीर मज्जा मा सी मज्जा मज्जा मन्त्र ।

इति आष्ट एते न तद्गुणमनात्तर ॥

मधैरित्युक्तम् । तद्भेदानाह । माधूक मधूकपुष्पोद्भवम् । ऐक्षवम् इक्षुरससमव गौडीव्यतिरिक्तम् । टाङ्कम् ; टङ्क. कपित्थविशेष ; तज्जम् । कौलम् ; कोल वदरम् ; तज्जातम् । खार्जूरम् ; खर्जूरफलोद्भवम् । पानसम् ; पानसफलोद्भवम् । मृद्धीका द्राक्षा ; तद्रसोद्भवम् । माध्वीकम् ; मधूद्भवम् , माध्वीव्यतिरिक्तम् । भैरेयम् ; धातृपुष्पजम् । गुडधान्याम्बुसहितमिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः । नारिकेलजम् ; नारिकेलवृक्षोद्भव जलम् ॥ ८३ ॥

एतानि दश मद्यानि मद्जनकानि ब्राह्मणस्यामेध्यानि अस्पृश्यानि । स्पर्शनिषेधादर्धसिद्धपाननिषेधः ; “ नित्यं मद्य ब्राह्मणो वर्जयेत् ” इति गौतमीयात् । राजन्यवैश्ययो पुनरेतत्स्पर्शं न दोषः । स्पर्श. पानोपलक्षणम् ; “ मद्यमेवापुरा पीत्वा ” इत्यभ्यनुजानात् । न च ऐक्षवमाध्वीकयोरेव मद्ययोगौडी-माशीत्व शङ्कनीयम् ; पूर्वेण पौनरुक्त्यात् ; क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निषेधाभ्यनुज्ञाविरोधाच्च । पुलस्त्यस्तु एकादशेत्याह—

“ पानस द्राक्षमाधूक खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
मधूथ्य सैरमारिष्ट भैरेय नारिकेलजम् ।
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ॥ ”

इति । तालम् ; तालवृक्षोद्भवम् । सिरा सिन्दीवृक्षः ; तद्भव सैरम् । अरिष्ट पेनिल ; तद्भवमारिष्टम् । भैरेयमाडीवृक्षः ; तद्भव भैरेयम् ॥ ८४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ८५ ॥
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ८६ ॥

एव प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रकृता प्रेतशुद्धि पुनराह । मृतस्य गुरो. कर्त्तव्यत्वाभावे यदि शिष्य. पितृमेध करोति, तदा असाप्रि प्रेताहारैः प्रेतसपिण्डैः सम दशरात्रेण शुध्यति । इदं च तदन्नभोजननद्गृह-वासाद्यभावेऽपि गुरुशिष्यसन्धमात्रेणैव दाहादिकरणे द्रष्टव्यम् ॥ ८५ ॥

किञ्च आचार्योपाध्यायगुरवो वक्ष्यमाणलक्षणा । स्वग्रहणात् गुरुर्वाद्रो निर्हते नत लुप्यत एवेति गम्यते । एतान् प्रेतान् निर्हृत्य व्रती ब्रह्मचारी व्रतेन ब्रह्मचर्येण न वियुज्यते, न भ्रद्यति ॥ ८६ ॥

¹ from निय up to भैरेयम् omitted in स, ग

² From मृतस्य up to शुध्यति omitted in च

यदपि “ यन्माल्यमासीत् तत्पश्चात् पर्योहित सुरा वै माल्य ततो राजन्यमसृजत् तस्माज्जयायाश्च
 कर्नीयाश्च श्वशुरश्च स्तुपा च श्वश्रूश्च सुरा पीत्वा विलपन्त आसते पाप्मा वै माल्य तस्माद् ब्राह्मण सुरा न
 पिबेदिति पाप्मना न ससृज्यत इति तदेतत् क्षत्रियो ब्राह्मण ब्रूयान्नेन सुरा पीता हिनस्ति ” इति श्रुतौ
 अन्यार्थदर्शनम्, तत्रापि ‘ ब्राह्मण सुरा न पिबेत् ’ इत्युपक्रमैकवाक्यतार्थं सुराशब्दः ^१तालादिमद्यपरोऽप्येव,
 अन्यथा ब्राह्मणवाक्ये सुराशब्दः त्रिविधसुरापर, क्षत्रियवाक्ये च गोडीमाध्वीमात्रपर इति उपक्रमोपसंहारयो-
 रथभेदेन वाक्यभेदापत्तेः । ^१तालादिमद्यपरत्वे तु यदेव ब्राह्मणस्य निषिद्ध, तदेव क्षत्रियस्यानुज्ञातमित्येक
 वाक्यत्वम् । प्रयुक्तश्च ^१तालादिमद्येऽपि सुराशब्दो हारीतेन—

“ गोडी माध्वी तथा पैष्टी निर्यास्या कथितापरा ।

एव चतुर्विधा ज्ञेया सुरास्तासा प्रभेदका ॥ ”

इत्युपक्रम्य,

“ मृद्धीकारससभूता ताडमाडरसोद्भवा ।

निर्यास्या सा तु विज्ञेया तासा वन्मि गुणागुणान् ॥ ”

इत्युपसंहारात् । प्रपञ्चितं चेत् प्रमिताक्षरायामस्माभिरिति नेहोच्यते । बहुवचनात् शृद्धोपसग्रहः,

“ गोडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

चातुर्णोरपेया सा तस्त्रीभिश्च द्विचोत्तमा ॥ ”

इति बृहन्नारदीयान् ;

“ शृद्रस्य चेद्दश पाप मद्यपस्य दुरात्मन ।

नारो भूत्वा चिर देवि विष्टानक्षश्च जायते ॥ ”

इति उमामहेधरसनादाच । मद्यपद्रोऽत्र त्रिभिःसुरापर, पूर्ववाक्यानुरोधात्, अन्यथा क्षत्रियादे मद्या-
 धम्यनुनास, शृद्रस्य च तत्रिरेव इति महाविंगमापत्तेः । एतेन “ न पातया द्विचोत्तमे ” इत्यपि व्याख्यातम्,
 “ एचोत्तमा ” इत्यादिभ्योचमशब्दव्याप्तये प्रयोगात्, सप्तमीनत्युत्पात् द्वन्द्वस्य एतुत्वाच्चेत्यल विलेपेण ॥ ८२ ॥

माशृक्रमैक्षत्र टाङ्गं कौल स्वार्जूरपानसे^१ ।

^२मृद्धीकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम् ॥ ८३ ॥

अमेधयानि दर्शतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च^३ ।

राजन्यक्षीय वैश्यश्च शृष्टैतानि न दुष्यतः ॥ ८४ ॥

^१ १ इति omitted in MS B

^२ मृद्धी ग १ मध्य ६—४

^३ पातया—४

^४ ५—३

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा^१ यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्
॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं^२ शुध्देत् ॥ २ ॥
मणिमयमश्ममयमब्जं^३ च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां नानाद्रव्यशुद्धिं त्रयोविंशोनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्धयभिधानाय
तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसंभवा मलः वसादयः । सुराः गौड्यादयः । मद्यानि माधूकादीनि । वाशब्दात्
कुणपग्रहणम् । एतैः पूर्वोक्तलक्षणैः प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तससृष्ट, तत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णरजतताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः । सर्वशब्दात्
तद्विकाराः पित्तलादयश्च । तन्मयं भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमार्चितं^४ शुध्देत्; “तैजसानां कुणपमद्यै-
रत्यन्तवासितानामावर्तनम्” इति बोधायनीयात् । इदं च सुराद्युपहते शुद्धिविधानं येषां सुरादि
अस्पृश्यं तद्विषयम् । तत्स्पर्शानां तु न दोषः ॥ २ ॥

मणयः करिकुम्भवंशवराहदष्टाद्युद्धवा मुक्ताः । यथोक्त रत्नपरीक्षायाम्—

“करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्युद्धववेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथिनानि लोके तेषां तु शुक्युद्धवमेव भूरि ॥”

इति; माणिक्यादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अश्मा स्फटिकमरकतादिः; तन्मयमलंकारपात्रादि । अब्जं
शङ्खशुक्यादि चात्यन्तोपहतं सप्ताह भूमिनिखतं शुध्देत् ॥ ३ ॥

शृङ्खदन्तास्थिमयं^५ तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात्
॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं^६ सद्विरज्यते
तच्छिन्ध्यात् ॥ ६ ॥

^१ मद्यैः omitted in ज.

^३ अश्ममयं omitted in ज; अब्जं omitted in क.

^५ संतक्षणेन—ठ.

^२ क्षिप्तं—क.

^४ समा रचितं—र.

^६ सत् न विजुष्यते—ज, झ.

किंच गात्राणि शरीराणि लिप्तानि अद्भिः खानैः शुध्यन्ति । मनः सदसत्सकल्पात्मकमसत्सकल्पादशुद्धं सत्येन सत्सकल्पेन शुभ्यति ; “ पाप ध्यात्वा पुण्यकृतो ध्यायेत् ” इति श्रुतेः । भूतान्यनिर्तीति भूतात्मा पञ्चभूतात्मकशरीराभिमान्यात्मा जीव । तस्य विद्यातपोभ्यां शुद्धिः । विद्या त्वपदार्थनिरूपकवाक्यार्थ-जानम् । तपः “ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इत्यादिनात्मज्ञानसाधनतया विहितं कृच्छ्रादि । ताभ्यां शुद्धिः शरीराभिमानजन्यदुरितनिवृत्तिः ; “ देहाभिमाने यत्पापं न तद् गोवधकोटिभिः ” इति स्मरणात् । बुद्धिः सशयविपर्ययात्मिका ज्ञानेन प्रमारूपेण शुभ्यति ; असत्कोटिनिरसनात् ॥ ९२ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति । एषः ‘ ब्राह्मणस्य ’ इत्यारभ्योक्तः शारीरस्य शरीरसवन्धिनः शौचस्य शुद्धे-
विशिष्टः अयान्तरभेदमिन्न निर्णय ते तुभ्य प्रोक्तः । उत्तराध्यायार्थं प्रतिजानीते । नानाविधानामनेकप्रका-
राणां द्रव्याणां धात्वादीनां वक्ष्यमाणं शुद्धिनिर्णयं शृणु इति धरावधानविधानाय ॥ ९३ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोष्ठपनायक्यात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृताया विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वाविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा^१ यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्
॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं^२ शुध्येत् ॥ २ ॥
मणिमयमश्ममयमञ्जं^३ च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां नानाद्रव्यशुद्धिं त्रयोविंशोनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्धयभिधानाय
तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसम्भवा मलाः वसादयः । सुराः गौड्यादयः । मद्यानि माधूकादीनि । वाशब्दात्
कुणपग्रहणम् । एतैः पूर्वोक्तलक्षणैः प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तसस्पृष्टं, तत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णैरजतताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः । सर्वशब्दात्
तद्विकाराः पित्तलादयश्च । तन्मयं भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमावर्तितं^४ शुध्येत्; “तैजसाना कुणपमद्यै-
रत्यन्तवासितानामावर्तनम्” इति बोधायनीयात् । इदं च सुराद्युपहते शुद्धिविधानं येषां सुरादि
अस्पृश्यं तद्विषयम् । तत्स्पर्शानां तु न दोषः ॥ २ ॥

मणयः करिकुम्भवशवराहदद्याद्युद्धवा मुक्ताः । यथोक्तं रत्नपरीक्षायाम्—

“करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्युद्धववेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथिनानि लोके तेषां तु शुक्युद्धवमेव भूरि ॥”

इति; माणिक्यादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अश्मा स्फटिकमरकतादिः; तन्मयमलकारपात्रादि । अञ्जं
शङ्खशुक्यादि चात्यन्तोपहतं सप्ताहं भूमिनिखातं शुध्येत् ॥ ३ ॥

शृङ्गदन्तास्थिमयं^५ तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात्
॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं^६ सद्विरज्यते
तच्छिन्न्यात् ॥ ६ ॥

१ मद्यैः omitted in ज

३ अश्ममयं omitted in ज; अञ्जं omitted in क.

५ सतक्षणेन—ठ.

२ क्षिप्तं—क.

४ समावर्तितं—प.

६ सत् न विद्युवते—ज, ङ

किंच गात्राणि शरीराणि लिप्तानि अद्भिः खानैः शुध्यन्ति । मनः सदसत्संकल्पात्मकमसत्सकल्पादशुद्धं सत्येन सत्सकल्पेन शुध्यति ; “ पाप ध्यात्वा पुण्यकृतो ध्यायेत् ” इति श्रुतेः । भूतान्यनितीति भूतात्मा पञ्चभूतात्मकशरीराभिमान्यात्मा जीव । तस्य विद्यातपोभ्यां शुद्धिः । विद्या त्वंपदार्थनिरूपकवाक्यार्थ-जानम् । तपः “ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इत्यादिनात्मज्ञानसाधनतया विहितं कृच्छ्रादि । ताभ्यां शुद्धिः शरीराभिमानजन्यदुरितनिवृत्ति , “ देहाभिमाने यत्पापं न तद् गोवधकोटिभिः ” इति स्मरणात् । बुद्धिः सशयविपर्ययात्मिका ज्ञानेन प्रमारूपेण शुध्यति ; असत्कोटिनिरसनात् ॥ ९२ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति । एषः ‘ ब्राह्मणस्य ’ इत्यारभ्योक्तः शारीरस्य शरीरसवन्धिनः शौचस्य शुद्धे विशिष्टः अयान्तरभेदमिन्न निर्णय ते तुभ्य प्रोक्त । उत्तराध्यायार्थं प्रतिजानीते । नानाविधानामनेकप्रकाराणा द्रव्याणा धात्वादीना वक्ष्यमाण शुद्धिनिर्णयं शृणु इति धरावधानविधानाय ॥ ९३ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठप्रशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मगनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकस्योत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृताया विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वाविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा^१ यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्
॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं^२ शुभ्येत् ॥ २ ॥
मणिमयमश्ममयमब्जं^३ च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाभ्यायान्ते प्रतिज्ञाता नानाद्रव्यगुद्धि त्रयोविंशोनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्धिभिधानाय
तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसभगा मला वसादय । सुरा गौड्यादय । मद्यानि माधूकादीनि । वाशब्दात्
गुणपग्रहणम् । एते पूर्वोक्तलक्षणे प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तसमृष्टं, तत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णरत्नताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातव । सर्वशब्दात्
तद्विचारा पित्तलादयश्च । तन्मय भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमावर्तितं^४ शुभ्येत्, “तैत्तिसाना गुणपमद्यै-
रत्यन्तवासितानामावर्तनम्” इति बोधायनीयात् । इदं च सुराद्युपहते गुद्धिविधानं येषां सुरादि
अक्षुष्टस्य तद्विषयम् । तैत्स्पर्शना तु न दोष ॥ २ ॥

मणय करिगुम्भवशवराहदद्याद्युद्धवा मुक्ता । यथोक्तं रत्नपरीक्षायाम्—

“करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्युद्धववेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथिनानि लोके तेषां तु शुक्युद्धवमेव भूरि ॥”

इति, माणिमयादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अश्मा स्फटिकमरक्तादि, तन्मयमलकारपात्रादि । अन्न
शङ्खशुक्यादि चात्यन्तोपहतं सप्ताहं भूमिनिखातं शुभ्येत् ॥ ३ ॥

शृङ्गदन्तास्थिमयं^५ तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात्
॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं^६ सद्द्विरज्यते
तच्छिन्त्यात् ॥ ६ ॥

^१ मद्यै omitted in अ.

^२ अश्ममयं omitted in न, अन्नं omitted in क

^३ सतक्षणम्—ठ

^४ क्षिप्त—क

^५ समानवर्तितं—स

^६ सत् न विद्युन्ते—न, स

शुद्धं ग्वट्गादीनाम् । दन्त गनादीनाम् । अस्त्रि कूर्मादीनाम् । तन्मथ पात्रादि अत्यन्तोपहत
तक्षणेन तावदवयवापनयनेन शुभेत् ॥ ४ ॥ दास्मय कमण्डल्वादि । मृन्मय घटादि । तदत्यन्तोपहत
जहान् । चकारात् अलावुर्वेदलानां प्रहणम् ,

“ अलावुदास्पात्राणां वेदलानां तथेव च ।

अत्यन्तोपहतानां तु परित्यागो विधीयते ॥ ”

इति यमस्मरणात् ॥ ५ ॥ प्रक्षालनासहस्यं तुमुग्मादिरक्तजस्रस्य यावदत्यन्तोपहत, तावदपनयेत् । ^१छेदो
दाहोऽपलक्षणम् ।

“ यद्गम्भमा न शुभयेतु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।

छेदनेन तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥ ”

इति यमस्मरणात् । तेन च सर्पोपधाने त्याग एव^२ । प्रक्षालनसहस्यं प्रक्षालनमेव , वैराग्याभावात् ।

“ यदि मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रक्षिणि वा ।

चेलं समुपहन्येत अद्धि प्रक्षालयेतु तत् ॥ ”

इति ^३यमस्मरणाच्च । अत्यन्तोपघातस्यानुष्ठानापि पुनरुपादानं प्रस्मरणसमाप्तये ॥ ६ ॥

^४सौधर्णराजताञ्जमणिमयानां निर्लेपानामद्धिः, शुद्धिः

॥ ७ ॥ अश्ममयानां चमसानां ब्रह्माणां च ॥ ८ ॥ चरुक्षुकूलुवाणा-

मुष्णेनारुभसा ॥ ९ ॥ ^५यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्ज-

नेन ॥ १० ॥ स्फचशूर्पशक्रुटमुसलोत्खलानां प्रोक्षणेन ॥ ११ ॥

अन्योपघाते शुद्धिमाह । सोपणं मुष्णेतृत्तम् । रान्त रान्तृतृत्तम् । अञ्च शङ्खशुक्लवादि ।
मणिमय पूर्णानुक्तादिर्दृत्तम् । एतथा निर्लेपानामुच्छिष्टादिस्पर्शमात्रे अद्धि प्रक्षालनेन शुद्धिः । मुष्णं
शस्यामुष्णणम् ,

“ शान्यायन्नाग्रैस्त्यानि त्रुमीमयानि च ।

निर्लेपानि विशुभ्यन्ति कस्त्रेण कस्त्रेण वा ॥ ”

इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥ ७ ॥

^१ इति न) etc up to यमस्मरणात् omitted in म, ५

^२ दन्त omitted in १ ग

^३ शान्यायन्नाग्रैस्त्यानि—४

^४ इति omitted in म

^५ यज्ञपात्राणां यज्ञपात्राणां—४

अस्मा पाषाणः, तन्मयानि पात्राणि । चममाः होतृचमसादयः सोमपात्राणि । प्रहाः पोडश्यादयः । तेषां निलेपानामद्भिरेव शुद्धिः । सलेपानां तु अश्मनामौशनसं भस्मना त्रिर्माजिनम्, अश्मघर्षणं वा^१ “पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेषामुदाहृता ” इति पाराशरं ज्ञेयम् । ब्रह्मचमसयोस्तु उच्छिष्टप्रलितयोरपि मार्जालीये अद्भिः प्रक्षालनमेव ॥ ८ ॥

चरुः स्थाली । सुक्त्रुवौ याज्ञिकप्रसिद्धौ । द्वन्द्वनिर्देशात् प्राशित्रेडापात्रादीनां ग्रहणम्,^२ “चरुस्तुक्त्रुव-सखेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ” इति योगिस्ररणात् । एतेषा चर्वादिलेपरहितानामाज्यपात्रस्नेहाक्तानामुष्णोद-केन शुद्धिः । चर्वादिलेपे तु कुशैर्घर्षणेन ॥ ९ ॥

कर्माङ्गशुद्धिमाह । यज्ञकर्मणि इष्ट्यादौ प्रयुक्तानां यज्ञपात्राणाम् “एतानि वै दश यज्ञायुधानि ” इत्याद्युक्तानां सुवादीनामेव, न पुनः सौरुयोपादानां सदशादीनामपि ; पुनर्यज्ञग्रहणात् । तेषां पाणिना दक्षिणेन कुशैः दशापवित्रेण च सम्यक् यथाविधि माजिनम् शुद्धिः ॥ १० ॥

स्फचः काष्ठखड्गः । शूर्पं प्रस्फोटनम् । शकटम् ; अनः । मुसलोच्छ्रवले प्रसिद्धे । तेषां प्रोक्षणीजलैः प्रोक्षणेन^३ शुद्धिः । द्वन्द्वनिर्देशात् अजिनधान्ययोर्ग्रहणम् ; “स्फचशूर्पाजिनधान्यानाम् ” इति योगिस्ररणात् । धान्यं पुरोडाशाद्यर्थं निरुक्तं व्रीह्यादि ।^४ एतेनैषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति मिताक्षरा-व्याख्यानं प्रामादिकमवगम्यते ;

“स्फचशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोच्छ्रवलानसाम् ।

प्रोक्षणं सहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥”

इत्यत्र प्रोक्षणस्य चकारेणोभयत्रान्वयावगमाच्च ॥ ११ ॥

^६शयनयानासनानां च ॥ १२ ॥ बहूनां च ॥ १३ ॥

स्पर्शशुद्धिमाह । शयनं पल्यङ्कतूलिकादि । यानं रथशिबिकादि । आसनं रोमबद्धस्थूलतन्तुनिर्मितादि । चक्ररात् वसत्यादिग्रहणम् । तथाच देवलः—

“वसतिश्चापि सोपानं वाहनं साधनानि च ।

क्षुरा नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् ॥”

इति । वसतिः दृष्यम् । वाहनमश्वादि । साधनं खड्गादि । एषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ॥ १२ ॥

१ च—र, ग.

२ ग्रहणम् omitted in र, ग.

३ शुचिः—ख.

४ From here up to अवगम्यते found after धार्यत्वेन at the end of the commentary on

येषां क्षालनेन शुद्धिः, तेषामपि वह्ननामनेकपुरोद्धार्याणां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । यथाह बोधायनः—

“ चण्डालादिस्पर्शे अनेकपुरोद्धार्याणां प्रोक्षणम् ” इति । मत्तुरपि—

“ अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं वह्नां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन स्वल्पानामद्विः शौचं विधीयते ॥ ”

इति । चकारात् वक्ष्यमाणधान्याद्यतिरिक्तानां ^१कुसुम्भादीनां ग्रहणम् । “ वह्नां ^१कुसुम्भकार्पासलवणानां सर्पिषां कठिनीभूतानां चण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ” इति बोधायनम्भरणात् । अत्र वह्नवामिति न ^१कुसुम्भादिविशेषणम् । अन्यथा ^१कुसुम्भादीनामल्पानां क्षालनापत्तेः । ^१कुसुम्भेनातसीसर्पपादीनां ग्रहणम् । कठिनीभूताः गुडादयः । बहुत्वं चानेकपुरोधार्यत्वेन^२ ॥ १३ ॥

धान्याजिनरज्जुतान्तववैदलसूत्रकार्पासवाससां च ॥ १४ ॥

शाकमूलफलपुष्पाणां च ॥ १५ ॥ तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च^३ ॥

॥ १६ ॥ एतेषां प्रक्षालनेन ॥ १७ ॥ अल्पानां च ॥ १८ ॥

धान्यं व्रीह्याद्यष्टादशविधम्^४ । अजिनं हारिणरौरवादिचर्ममात्रम् । तेन च तद्विकाराणामुपानद्धत्वादीनां ग्रहणम् । रज्जुः मुञ्जादिमर्था । तान्तवं त्रसरीपट्टादितन्तुनिर्मितं कौशेयपट्टदुकूलश्रीमादि । वैदलं वेणुविदलकृतं व्यजनशूर्पादि । सूत्रं कार्पासतन्तुः । कार्पास सासि अनसि च । वासः नवमचिरयन्तनिर्मुक्तं क्षालनासहं कौमुभादिरक्तं च । चकारान्वियासादिग्रहणम् । एतेषामवह्ननामपि चण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेन शुद्धिः । यथाह शुद्धः—

“ निर्यासानां गुडानां च लवणानां तथैव च ।

कुसुम्भकुड्कुमानां च उर्णाकार्पासयोन्था ।

मेसात्तु कथिना शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥ ”

इति । देवलोऽपि—

“ और्णकौशेयतृणपाः पट्टश्रीमदुकूलकाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥ ”

इति । भ्रापस्त्रयोऽपि—“ नसानां वामसा प्रोक्षणम् ” इति । शृङ्गोऽपि—

“ कुसुम्भकुड्कुमी रक्त तथा ल्यधारमेन च ।

प्रोक्षणेनैव शुच्येन चण्डालस्पर्शेन सदा ॥ ”

^१ कुसुम्भ—र. .

^२ चण्डालादीनां च—ड.

^३ उडास्येन—ग.

^४ अश्विपम्—ग.

इति । पञ्चविंशन्मतेऽपि—“ अरक्तानां नवानां क्षालनमेव ” इति ।

“ चण्डालाद्यैस्तु सस्पृष्टं धान्य वस्त्रमथापि वा ।

प्रक्षालनेन शुध्येत परित्यागान्महीमयम् ॥ ”

इति स्मरणात् । धान्यप्रक्षालने सम्भक् चिरस्पर्शविषयम्, पाकाद्यर्थं वा ॥ १४ ॥ शाकं वार्ताकादि । मूल्मात्रकादि । फलमात्रादि । पुष्पं जात्यादि । एतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेन शुद्धिः ॥ १५ ॥ वृषं कुशदूर्वादि । काष्ठमेधः । शुष्कं गोमयपिण्डः । पलाशं पर्णं मधूकपलाशादेः । एतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेन शुद्धिः ॥ १६ ॥ लेपशुद्धिमाह । एतेषां शयनादीनां पलाशान्तानां विष्ठादिलिप्तानां प्रकृष्टेन लेपापनोदकेन द्रव्याविनाशकेन च क्षालनेन शुद्धिः । यथाह देवलः और्णकौशेयाद्युपक्रम्य— “ तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः ” इति ॥ १७ ॥ येषां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां स्पर्शे प्रोक्षणमुक्तं, तेषामेवाल्यानां तत्रैव क्षालनेन शुद्धिः । नेदं लेपशुद्धौ ; पूर्वसूत्रेणैव विधानात् । तेन चाल्यानां बहूनां वा लेपे क्षालनमेव ॥ १८ ॥

ऊषैः कौशेयाविकयोः ॥ १९ ॥ अरिष्टकैः कुतपानाम् ॥ २० ॥

श्रीफलैरंशुपट्टानाम् ॥ २१ ॥ गौरसर्पपैः क्षौमाणाम् ॥ २२ ॥

शृङ्गास्थिदन्तमयानां च ॥ २३ ॥

क्षालने प्रकर्षाय गुणनियममाह । ऊषः क्षारशुचिका । तथा कौशेयस्य त्रसरीपट्टादिमयस्य आविकस्य च कम्बलादेः शुद्धिः । यत् “ सोषैरुद्रकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ” इति गोमूत्रग्रहणं, तत् शुद्धयति-शयार्थम् ॥ १९ ॥ अरिष्टकैः फेनिलैः । कुतपाः पार्वतेयछागरोमनिर्मिताः कम्बलाः । तेषां शुद्धिः ॥ २० ॥ अंशुपट्टाः बलकलतन्तुनिर्मिताः शाणीपट्टादयः । तेषां श्रीफलैः बिल्वैः शुद्धिः ॥ २१ ॥ क्षुमा अतसी । तत्तन्तुनिर्मितानां श्वेतसिद्धार्थैः शुद्धिः ॥ २२ ॥ शृङ्गादीनि पूर्वं व्याख्यातानि । तेषामपि गौरसर्पकल्केन शुद्धिः ॥ २३ ॥

पद्माक्षैर्मृगलोमिकानाम् ॥ २४ ॥ तात्ररीतित्रपुसीसमयाना-
मम्लोदकेन ॥ २५ ॥ भस्मना कांस्यलोहयोः ॥ २६ ॥ तक्षणेन
दारवाणाम् ॥ २७ ॥ गोवालैः फलसंभवानाम् ॥ २८ ॥

मृगलोमिकानि मृगलोमोद्भवानि राङ्गवादीनि । तेषां पद्माक्षैः कमलवर्जैः शुद्धिः ॥ २४ ॥ रीतिः पित्तलम् । त्रपु^१जसदमिति लोके । सीसं प्रसिद्धम् । तेषामम्लोदकेन ; अम्लं त्रिन्त्रिण्यादि, तत्सहितेनोदकेन शुद्धिः । अत्रोदकग्रहणं सर्वेष्वप्युपादिषु तक्षणघर्षणयोश्चोदकप्राप्त्यर्थम् ॥ २५ ॥

^१ जसद—र.

कास्यलोहयो पात्रयो भस्मना शुद्धि ॥ २६ ॥ दारु काष्ठम् । तन्मयाना पात्रादीना प्रक्षालनानन्तर
वास्यादिना तावन्मात्रावयवापनयनेन शुद्धि ॥ २७ ॥ फलानि नारिकेलालानुक्त्वादीनि । तत्सभवाना
पात्राणा गोवालै गोपुच्छलोमभि घर्षणेन शुद्धि ॥ २८ ॥

प्रोक्षणेन संहतानाम् ॥ २९ ॥ उत्पवनेन द्रवाणाम् ॥ ३० ॥

प्रक्षालनापवादमाह । उक्तशुद्धिभिर्विघ्नामेध्याद्यनुलितै^१ द्रव्यै षड्भिराशीकरणेन सहताना सस्पृष्टाना
द्रव्याणा प्रोक्षणेन शुद्धि । लिप्ताना तूक्त प्रक्षालनमेव ,

“ वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणं ।
तावन्मात्र समुद्धृत्य शेष प्रोक्षणमर्हति ॥ ”

इति स्मरणात् । शेषप्रोक्षणविधानाद्बहुतस्य प्रक्षालन गम्यते । पात्रसपाते तु शातातपः—

“ सहताना तु पात्राणा यद्येकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधन प्रोक्त न तु तत्स्पृष्टिनामपि ॥ ”

इति । यत्तु,

“ शयनासनयानानि रोमवद्धानि यानि च ।
वस्त्राण्येतानि सर्वाणि सहतानि प्रचक्षते ॥ ”

इति अङ्गिरसोक्तम्, तत्र, प्रहृतोपयोगिशयनादीना प्रागेव शुद्धिभिधानात् । यच्च सहताना लिप्ताना-
मलिप्ताना च^२ सर्पेणामपि प्रोक्षणमेवेति, तदपि न, प्रोक्षणेन लेपानपायात् ॥ २९ ॥

फीटाद्युपहतो शुद्धिमाह । द्रवाणा घृततैलदुग्धादीनामुत्पवनेन^३ वस्त्रान्तरितपात्रान्तरप्रक्षेपेण शुद्धि ।
श्याकाद्युपहतस्य तु छावन शुद्धि, “ शुद्धि छावो द्रवस्य तु ” इति स्मरणात् । छावो नाम सनातीयेन
द्रव्येण भागडस्यातिपूरण यावन्नि सरणमुच्यते । द्रवोपादानात् कठिनाना तावन्मात्रोद्धरणमेव । तत्र शातातपः—

“ तन्मात्रमुद्धृत शुष्येत् कठिन तु पयो दधि ।
अचिरान तथा सर्पिर्विलान परनेन तु ॥ ”

इति ॥ ३० ॥

^४गुडादीनामिक्षुचिकाराणां प्रभूतानां गृह्णितानां वार्यग्नि-
दानेन ॥ ३१ ॥ ^५सर्वलवणानां च ॥ ३२ ॥ पुनः पाकेन मृन्मयानाम्
॥ ३३ ॥ द्रव्यवत् कृतशौचानां ^६देवतार्चानां भूषः प्रतिष्ठापनेन ॥ ३४ ॥

^१ जमय्य omitted in स

^४ The reading of the Sutra corrupt in स

^२ न omitted in स

^५ घरमपुत्रणाना—ठ

^३ नृपरात—ग

^६ दाना—ज, ट

आवर्तनेन पिण्डीकृतं शुक्रसो गुडः । स आदिर्येषां ते तदादयः । तथाभूता ये इधुविकाराः फाणित-
शर्करादयः, तेषां प्रभूतानां द्रोणाधिकानां गृहनिहितानां स्वगृहावस्थितानां वार्यमिदानेन ; वारिदानं प्रोक्षणम् ;
तत्पूर्वममिदानं पर्यग्निकरणम् । तेन शुद्धिः । अप्रभूतानां तु ^१कीटादियुक्तावयवापनयनं प्रोक्षणं च,
“ सेकात् कथिता शुद्धिः ” इत्यभिधानात् । गृहनिर्देशात् हृद्वादिस्थितानां शुद्धयतिरेको दर्शितः । तत्र
हारीतः—“ केशकीटपिपीलीकादिभिरन्नाद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतनाम्रवज्रवेङ्करीगोवालजानामन्यतमेन सस्पृष्ट
प्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धं भवति ” इति । आदिशब्दात् गुडादिग्रहणम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषां शाम्भलसामुद्रसैन्धवसौवर्चलादीनां लवणानां कीटाद्युपहतौ प्रोक्षणपर्यग्निकरणाभ्यां शुद्धिः ॥३२॥
पुनर्येषां शुद्धिमाह । मृन्मयानां घटकरकादीनामुच्छिष्टादिलेपे पुनःपाकेन पुनर्मर्जनेन शुद्धिः । तत्र
वोधायनः—“ मृन्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवधूपनमुच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहन मूत्ररेतः-
प्रभृतिभिरुत्सर्गः ” इति । अवधूपनं धूपेन स्वेदनम् । प्रभृतिशब्दात् चण्डालादिस्पृशेऽपि ; “ चण्डालाद्यैस्तु
संसृष्टं परित्यागान्महीमयम् ” इति पराशरस्मरणात् ॥ ३३ ॥

लेपस्पर्शयोः शुद्धिमाह । देवतार्चाः देवताप्रतिमाः । तासाममेध्यादिलेपे यत् द्रव्यं तत्प्रकृतिः,
तत्तच्छुद्धिविहितैः द्रव्यैः तत्तद्रीत्या कृतशुद्धीनां पुनः प्राणप्रतिष्ठया शुद्धिः पूज्यत्वम् । अयमभिसन्धिः—
सुवर्णादिधातुप्रकृतिकायाः सुवर्णवदेव शुद्धिः । शिलाप्रकृतिकायाः शिलावत् । दारुप्रकृतिकायाः दारुवत् ।
मणिप्रकृतिकायाः मणिवदित्यादि ॥ ३४ ॥

असिद्धस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य
^२कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् ॥ ३५ ॥ ^३द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं
न दुष्यति ॥ ३६ ॥ तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं
सुवर्णाम्भः प्रक्षिपेत् ^४वस्तस्य च प्रदर्शयेदग्रेश्च ॥ ३७ ॥

असिद्धस्यापकस्य अन्नस्यादनयोग्यस्य तण्डुलमुद्गादेः यावन्मात्रमुपहतं तावन्मात्रं परित्यज्य शेषमवघात-
प्रक्षालनाभ्यां शुध्येत् । यथाह बोधायनः—“ मूत्रादिसपर्कं तन्मात्रापहारोऽस्थ्यादिद्रव्यसयोगे निस्तुपीकरणम् ”
इति । यत् “ तण्डुलास्तु परित्यजेत् ” इति, तत् आढकालपताविषयम् । अन्नपदसामर्थ्यादनदनीयस्य
वीक्षादेः उद्धारावघातयोरन्यतरेणैव शुद्धिः । तत्र बोधायनः—
“ व्रीहयः प्रोक्षणादग्निः शाकमूलमलानि च ।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा वितुपीकरणेन वा ॥ ”

इति ॥ ३५ ॥

^१ From here up to हृद्वादिस्थितानां missing in G.

^३ द्रोणात्—ज, ट.

^४ From वस्तस्य up to अग्रेश्च missing in K.

^२ कण्डन—ठ.

^३ संदुष्यति—ठ.

सिद्धमन्नमोदनादि शकामाद्युपहत न दुष्यति, न त्यज्यते, यदि द्रोणाभ्यधिकं भवति । द्रोणचनान्तं न्यूनस्य त्याग । यथाह पराशरः—

“ कान्कथाद्यपलीढं तु गत्राप्रात रणेण वा ।
स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्रं शुद्धिर्द्राणाधिके भवेत् ॥ ”

इति । आढकचन देशफालाद्यपेक्षया । यथाह वाधायनः—

“ देश काल तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमनसा च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति । द्रोणाढको च स्मृत्यन्तरे—

“ पलं च कुडनं प्रस्यं आढको द्रोण एव च ।
धान्यमानेषु बोद्धव्यां कमशोऽमी चतुर्गुणा ॥ ”

इति ॥ ३६ ॥

अद्रोणात्र तच्छुद्धिमाह । तस्य सिद्धान्नस्य यात्रदुपहतं तात्रन्मात्रमुद्धृत्येपरि गायत्र्यामिमन्त्रिनं हेमाग्भं प्रतिपत् । अनन्तरं उगस्य मुखं प्रदर्शयेत् । जमेज्जालाभिश्च पर्यगिं कुर्यात् । गायत्री परमाननुवाचोपलक्षणम् । यथाह पाराशरः—“ सिद्धहविषा महता च वायसप्रभृतिभिरुपहतानां तद्देशपिण्ड-मुद्धृत्य परमानानुवाकं प्रोक्ष्यम् ” इति । हेम रचनोपलक्षणम्, “ हेमोदकं चाभ्युत्तं दानं तं नाम्नुनां वा ” इति पराशरस्मरणात् । अत्र अचोपलक्षणम्, ‘ अनाद्यं मुखतो मेध्यम् ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥

पक्षिजग्धं गवा घातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृतप्रक्षेपेण शुध्यति ॥ ३८ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद् गन्धो लेपश्च तत्कृत ।

तात्रमृद्धारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु^१ ॥ ३९ ॥

भोग्यशुद्धिमाह । परिणं मृश्या शुफादयः, श्याश्च लाफादयः, तं यत् जग्धं भक्षितम् । गवा प्रातम्, न तु गन्तम् । जग्धूतम्, मुखरातेन ग्राममा वा निर्गन्तम्, पादेन चापदत्तम् । अत्रुनम्, अत्रुन्मिष्टं शृष्टम् । कृशं मानुषं, फटं अत्रेत्तं मृतं च दूषितम् अत्र भोजनकाले मृतप्रक्षेपणं शुचि, भोग्यं भवति । कशो न निहास्यमाणम्, “ मन्त्रिकान् वृक्षैश्च मन्त्रान् कुर्यात्तानि शृणु तं न-

^१ इति ३९—ग

^२ मृद ३९३—६

^३ इति ३९—६

^४ For m here (p 1) ३९३, ३९३, ३९३, ३९३

^५ इति ३९—६

पिण्डमुद्धृत्याद्विरभ्युक्ष्य भस्मनाभिधार्थं पुनरद्वि प्रेक्ष्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जत” इति बोधायनीयात् ।
मृत् भस्मसलिलयोरुपलक्षणम्,

“ गेघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाऋट्दूषिते ।
सलिल भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तय विशुद्धये ॥”

इति योगिसरणात् ॥ ३८ ॥

उक्तशुद्धिशोपमाह । अमेध्य विष्टादि ,

“ मानुपास्थि शव निष्ठा रेतो मूत्रार्तव वसा ।
स्वेदाशु दूषिका श्लेष्मा मद्य चामेध्यमुच्यते ॥”

इति देवलीयात् । तेनाक्तात् लिप्तात् शोष्यात् यावत् तत्कृतो अमेध्यकृतौ गन्धलेपौ नापगच्छत , तिष्ठत
इति यावत् , तावत् मृद्धारि देयमिति सर्वासु उक्तासु वक्ष्यमाणानु च द्रव्यशुद्धिषु ज्ञेयम् , “ अमेध्याक्तस्य
मृत्तोयै शुद्धिर्गन्धापरुषणात्” इति योगिसरणात् । तेन च कालेन गन्धलेपापगमे मृद्धार्यावृत्तिनिवृत्तेर्ध-
सिद्धापपि सकृदुपादानं भवत्येव , नियमार्थत्वात् । तत्तत्त्वोपादानममेध्यससृष्टद्रव्यान्तरीयलेपानपायेऽप्य-
शुद्धिजापनार्थम् । चकारात् मृद्धार्यनन्तरं तत्तद्द्रव्याप्यादेयानि , दृष्टादृष्टरूपकार्यैर्वलक्षणेन तावना दृष्टासिद्धे
॥ ३९ ॥

अज्ञाश्वं मुखतो मेध्यं न गौरं न रजा मलाः ।

१पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः” ॥ ४० ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ ४१ ॥

अनाश्वौ मुखे पवित्रौ । तेनाज्ञाश्वमुखदर्शनं शुद्धिहेतुः । न गौरुखे मेध्या । तेन गराघ्रातमशुचि ।
नरजा मनुष्यदेहजाता वसादयो मला न मेध्या । तेन तेषां स्पृशोऽन्यन्तेपघातः । एवमुक्तशोपशुद्धि
मुक्त्वा प्रकृतमाह । पन्थानो मार्गा चण्डालादिस्पृष्टा अशुचिद्रव्याकान्नाश्च रात्रौ सोमाशुमास्ताभ्यां दिवा
सूर्यांशुमास्ताभ्यां च शुध्यन्ति ॥ ४० ॥

रथ्या मार्ग , तत्र स्थितानि कर्दमतोयानि । बहुवचनात् कपालशर्करयोर्ग्रहणम् । तान्यन्यादिभि
स्पृष्टानि मारुतेनैव शुध्यन्ति । अन्त्या चण्डालादयः । वा कुंकुर । वायसः ऋकः । तथा पक्वेष्टकचितानि
धवलगृहादीनि च । एवकारं कर्तव्यशुद्धयन्तरनिरासार्थं । परुषदं तृणमन्मवयुदासार्थम् , तस्य स्वभा-
शुद्धत्वात् ॥ ४१ ॥

1 This half is omitted here and read as the second half of verse 41 in ३, ४

प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत् ।
 अत्यन्तोपहतानां च शौचं नित्यमतन्द्रितम्^१ ॥ ४२ ॥
^२भूमिष्ठमुदकं^३पुष्पं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ।
^४अव्याप्तं चेदमेधयेन तद्भुदेव शिलागतम् ॥ ४३ ॥

अयन्तेषु ताना विष्णुः प्रादित्रेभिना सर्वेषां प्राण्याद्यस्यानादरेण प्राणिना मनुष्याणां नित्यं यारज्जीवम्
 आत्म्यमुदम्य मृद्भिर् कर्तव्यं शौचं कारयेत् उपदिशेत् आचार्य ॥ ४२ ॥

अमेधयेन केशादिना " केशाभ्यग्नविष्णुस्तयोर्भेदश्चित्तयदि " इति ब्राह्मणात् । अयासम्,
 अस्नत्तपस्संग्रहित भूमिष्ठ नैव पुष्य पुष्यस्सर्भयोऽयम् । तत् स्त्रियत्^२ यत्र गोरेकस्याः वैतृष्ण्य भवेत्,
 अग्निव्येद्यं तत्, " अग्निष्ठाश्चैव गोपानादाप शुद्धा इति भृश्या " इति देवलस्मरणात् । अमेधयायाति
 न्यायनन्यन्तेषु पक्षिणम्, " न्यग्नरमाश्रिता " इति मानवात् । भूमिराशाशोपलक्षणम् ; " स्वभासशुचयो
 क्षाते भूमिगता आशागतश्च " इति शुद्धस्मरणात् । आशाशो निर्झर, न वर्षगारादिः ; तामा
 भूमिप्राप्त्यनन्तर दशरात्रेण शुद्धयन्तियानात् । यथाह देवन्दः—

" जत्रा गात्रे महिष्यन्त्र प्रादुष्यन्त्र ममृत्तिरा ।
 दशरात्रेण शुचयन्ति भूमिष्ठं न नरोदकम् ॥ "

टी। भूमिप्रक्षेपणशुचिभूमिष्ठस्यापि शुचिभावम् अमेधयाशोभनेन सार्वक्यादिति प्राच । शुचिर्भूमि-
 प्रान्यभूमिच्छे। ततोदकम्यं नाशुचिन्यम्

" इदं भाषापि शुचयन्ति शुद्धं पात्रं ममुदना ।
 एतदग्रेतिनाशान् शोचता शुद्धा जति मयम् ॥ "

टी। देवत्वकालः । उद्यमवर्तिदिशि । नरोदकं भूमिष्ठदेव विद्यात्वा परित् द्विमिमे लम्पि
 उद्यम् । भूमिच्छे । मिच्छादि विद्यात्वात् इत्यस्मिन्निर्वाणम् । कर्तव्यं यमः— " प्रसम्पन्ने इदं न
 इव नो न मुद्रा न नरोदकम् " इति । " इदं देवता विद्यात्वात् " इति विद्यात्वात् ॥ ४३ ॥

मृतपञ्चमगात्र कृपादत्यन्तोपहतान् तथा ।
 अपः समुद्रोत् सर्पाः शौचं^१यस्त्रेण शोषयेत् ॥ ४४ ॥
 महिप्रयास्यन्^२ कृपां कृपे परकष्टकाचिते ।
 पथमस्य न्यसेत् पथाप्रयतोपममुदये ॥ ४५ ॥

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

जलाशयशुद्धिमाह । मृताः शीर्णाः पञ्चनखाः मनुष्यादयोऽभक्ष्या यस्मिन्, तस्मात् ;

“ स्थूलसूक्ष्मप्राणिशवे क्लिप्ते जीर्णे च तज्जलम् ।
येषामभक्ष्यं मांसं च तच्छरीरयुतं च यत् ॥ ”

इति ब्राह्मात् । मरणमात्रे तु “ शोषयेदथवा त्रिंशज्जलकुम्भान् समुद्धरेत् ” इति ब्राह्मं ज्ञेयम् । तथा अत्यन्तोपहृताच्च कूपात् सर्वमुपहतं जलमुद्धृत्य शोषमपां वस्त्रेण शोषयेत् अपनयेत् । शस्त्रेणेति पाठे बुद्बालादिना खनेत् ॥ ४४ ॥

पकेष्टकावद्धे कूपेऽयं विशेषः, यन्मये वह्निप्रज्वालनं कार्यम् । इष्टका पापाणोपलक्षणम्, शरादि-
वद्धनिरासाय ;

“ पापाणैरिष्टकाभिर्वा दहेत् तस्थानमेव च ।
शरवद्धे तु सप्रोक्ष्य विप्राशीर्वचनं तथा ॥ ”

इति जामदग्न्यात् । सामान्यशुद्धिस्तु सर्वत्र दुष्टजलापनयेन । जलोद्धमे तत्तन्मन्त्रपूर्वकं पञ्चगव्यन्यासः ;
“ पञ्चगव्यं न्यसेत् तस्मिन्ततस्तन्मन्त्रपूर्वकम् ” इति ब्राह्मात् ॥ ४५ ॥

जलाशयेष्वथाल्पेषु स्यावरेषु वसुंधरे ।

कूपंवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दृपणम् ॥ ४६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४७ ॥

कूपशुद्धिमन्यत्राप्यतिदिशति । या कूपे शुद्धिरुक्ता, सैगान्येषु, अथान्येषु स्यावरेषु वाप्यादिषु जलाशयेषु ज्ञेया । स्यावरमहणात् अलिञ्जरादिनिवृत्तिः । महत्स्वाह—न दृपणमिति । दोग्धाभावश्च तर्चार्थ-
परिहारेण । यथाह देवलः—

“ अश्लोभ्याणि तडागानि नदीवापीगरासि च ।

कर्मलाशुचित्तस्पर्शं तर्चार्थं परिवर्जयेत् ॥ ”

इति । अल्पमहणादेव सिद्धौ महत्सु दोग्धाभाववचनं नभ्यनेषु शुद्धयन्तरानि गन्तव्यं । नत्र परानुरः—

“ वापीरूपतडागेषु दृपितेषु स्थचन ।

उद्धृत्य वै कुम्भदानं पञ्चगव्येन शुचयति ॥ ”

इति स्मृतेः । भूः भूमिः । वायुः ; दशादिव्यतिरिक्तः ;

“ शिखातः शूर्पवातश्च वातो प्राण्योर्मुग्नस्य च ।
सुकृतानि हरन्त्येते संस्पृष्टाः पुरुषस्य च ॥ ”

इति लेङ्गान् । गिरु वल्लदद्या । अग्निः चितादिव्यतिरिक्तः ;

“ चण्डालाग्निः श्मशानाग्निः सृतिः सृग्निस्तथैव च ।
पतिताग्निरमेध्याग्निर्न शिष्टप्रहणोचितः ॥ ”

इति स्मृतौ । मार्जारः । चकारात् शुक्रादिश्च । ^१यथाह यमः—

“ गौरश्चो विप्रुपदठायामक्षिमाः शलभाः शुक्राः ।
अजो हस्ती रणे छत्र रमयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
भूमिरभिरजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्षप्येतानि शुद्धानि स्वर्गे मेभ्यानि सर्वतः ॥ ”

इति । पते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्वर्गे अशुद्धिकरा न भवन्ति ॥ ५२ ॥

नोच्छिष्टं कूर्चते मुख्या विप्रुपोऽङ्गे न यान्ति याः ।

न इमश्रुणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥ ५३ ॥

स्पृशन्ति विन्दयः पादौ य आचामयतः परान् ।

^२नौमिकस्ते समा ज्ञेया न नैरप्रयतो भवेत् ॥ ५४ ॥

या मुख्या विप्रुप जङ्गे न पतन्ति, किन्तु लेमनितेव भार्यन्ते, ता उच्छिष्टमङ्गं स्वस्य परस्य वा न पुरेन्ति । तेन न न प्रशान्तनादि । तथा प्रस्पृष्टानि इमश्रुणि मुखं प्रशिष्टान्यपि नोच्छिष्टं पुरेन्ति । तथा दन्तान्तरे दन्तमन्त्रिषु वेष्टितं व्यासस्तादि नोच्छिष्टं करोति, यास्तत्रि मरणं विद्ध्या नोच्छिष्टमिच्छते । स्युते नु निरिरेणुः ; न चरेणे । चरेणे त्याचामेव, “ दन्तज्जले नु दन्तान्, अन्यत्र विद्धामिनसोनाम् । प्राह स्युतेरिरेके । स्युते व्यासवद्विष्णुजिनिमतेन नञ्चुचि ” इति गौतमीयानु ; “ चरेणे त्याचामेव मुखेन व्यासवचरेणम् ” इति स्मृतेः ॥ ५३ ॥

पगन् मरुतेस्तत्र, न मरुतज्जलेन । अचामय । अय वाययतः । न वेमामयनं ददतः । अन्यददमोम निरेणुः । ये नूनो पतिवेष्टिताना स्पृशन्ति दन्ते स्पृशन्ति, ते वायवित्वा नञ्चुचिरे नरेणुः, यमो ननुददाम्पुं अन्त्येकस्मिन् मनाः । यमद पराशरः—

“ भूमिं स्पृष्ट्वागतं तोयं याश्चान्योन्यस्य विप्रुषः ।

मुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ”

। परग्रहणात् स्वस्याचामतोऽशुचित्वमिति प्राञ्चः ; तन्न ; “ मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ”
। योगिस्मृतेः । आचामयत एव नाशुचित्वम् ; पार्श्वस्थितस्य तु भवत्येव । पादग्रहणात् अज्ञान्तरेऽप्य-
वेत्त्वम् । विन्दुग्रहणात् गण्डूपादिनाशुचित्वमेव ॥ ५४ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद् द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ५५ ॥

पुनः स्पर्शशुद्धिमाह । ऊर्ध्वमथो वा उच्छिष्टेन कथंचन प्रमादेन संस्पृष्टः साक्षात् स्पृष्टः, द्रव्यहस्तः
भक्ष्यभोज्यादि द्रव्यं हस्ते यस्यासौ, तत् द्रव्यमनिधायानिक्षिप्यैवाचान्तः सद्व्यः शुध्येत् । हस्तशब्दः
स्कन्धाङ्गपरः । तेन नानिहितद्रव्यहस्तस्याचमनासंभवः । यदि तु द्रव्यं हस्त एव स्यात्, तदा तत् प्रफोडे
उत्सङ्गादौ वा कृत्वा आचामेत् । अत्र भूमौ ^१तन्निधाय प्रोक्ष्याचामेत् ;

“ प्रचरन्नत्रपात्रेषु उच्छिष्टं संस्पृष्टोद्यदि ।

आचामेद् द्रव्यमभ्युक्ष्य एवं चैव न दुप्यति ॥ ”

इति स्मृतेरिति प्राञ्चः ; तन्न ; निधानाप्रतीतेः ; अनिधायेति विरोधाच्च । यत्,

“ चरन्नभ्यवहारेषु उच्छिष्टं यदि संस्पृष्टोत् ।

भूमौ निधाय तद् द्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥ ”

इति वासिष्ठम्, तत्र बहु द्रव्यं निधेयम् ; स्वल्पमज्ञान्तरे कार्यमिति व्यस्ता । स्वयमुच्छिष्टे तु
गौतमः—“ द्रव्यहस्त उच्छिष्टोऽनिधायआचामेत् ” इति । द्रव्यहस्तः सन्मुच्छिष्टः अनिधायआचामेत् ;
उच्छिष्टः सन् द्रव्यहस्तश्चेत् निधायेति । भक्ष्यादि निधेयम् ; वस्तुदण्डाद्यनिधेयमिति नव्याः ॥ ५५ ॥

‘मार्जनोपाङ्गनैर्वैश्वं प्रोक्षणेनैव पुस्तकम् ।

संमार्जनेनाङ्गनेन सेकेनोद्देग्वनेन च ॥ ५६ ॥

दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।

गावः पवित्रमङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५७ ॥

गृहादिशुद्धिमाह । मार्जनं मार्जन्त्या पांश्याचमनपनम् । उपाङ्गनं गेनयेन लेपनम् । वास्यां प्रचरेत्
वैश्वं शुध्येत् । बहुवचनं स्थितस्यापि पुनर्मार्जनेनलेपनाप्यर्थम् । पुस्तकं तान्त्रिकवस्तुनादिसिद्धिर्निर्गमम् । तत्

: This line omitted in B ; अत्रार्थे—४.

प्रोक्षणैव शुध्येत्; क्षालने द्रव्यनाशात् । समर्जनाञ्जने पूर्वोक्ते । सेकः पर्जन्यवर्षणम्; पञ्चगव्येन वा ।
उल्लेखनमुपरिभागतक्षणम् । चकारात् गाम्भीर्येण खननम् ॥ ५६ ॥

दाहः तृणकाष्ठैः । चकारात् कालपूरणे । गवामेकरात्रं वासः अवस्थानम् । अपिशब्दात् संचारमात्रं
वा । अथवेति छागग्रहणम् । यथाह यमः—

“ खननात् पूरणाद् दाहादद्भिर्घर्षणलेपनात् ।
गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः ॥ ”

इति । संवर्तः—“ पञ्चगव्येन सप्तोक्ष्य छागैराक्रामयेद् वुधः ” इति । एतैः व्यस्तैर्वा यथायथं भुवः
शुद्धिः । तदाह देवलः—

“ यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विद्यादिसगतिः ॥
एवं कद्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।
ध्रुवकरखरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥
^१अङ्गारतुपकेशास्थिमद्याद्यैर्मलिना भवेत् ॥ ”

इति । एवं त्रैविध्ये तच्छुद्धिमाह—

“ दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ”

इति । पञ्चविधां व्यवस्थामाह—

“ पञ्चथा वा चतुर्था वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दुष्टा त्रिधा द्विधा वापि शुध्यते मलिनैरुथा ॥ ”

इति । अयमर्थः—यत्र प्रसयाद्याः पञ्चापि जाताः, तस्याः दहनादिभिः पञ्चभिः शुद्धिः । यस्यां दाहचण्डाल-
वासयोरन्यतराभावात्, तस्या दाह विना म्वननादिभिश्चतुर्भिः । या पुनः ध्वादिभिश्चतुर्भिरधिष्ठिता, सा उपलेप-
नादिभिस्त्रिभिः । या पुनः ध्रुवामङ्कुरकुट्टैरधिष्ठिता, सा वापनादिद्वयाम् । या तु अङ्गारादियुक्ता, सा
पर्जन्यवर्षणैवेति । मार्जनलेपने सत्रेण समुच्चोयेते । यस्यां तु त्रिविधं द्विविधं वा अशुक्लित्वं, सा मूल्यैर्नर्दगभिः
यमोक्तैः सप्तभिर्वा शुध्येत् । गोशामे जर्धवाटमाह । गावः पवित्रम्; पवेः वज्रात् विमान् वायन इति ।
मङ्गत्रय्य शुभायाहं मङ्गल्पम् । भुञ्ज्यादयो ल्येकाः गोषु प्रतिष्ठिताः, गर्भाधीनजीविताः ॥ ५७ ॥

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः ।
 गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ॥ ५८ ॥
 पडङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं परमं गवाम् ।
 शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिपूदनम् ॥ ५९ ॥
 गवां कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
 गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६० ॥

गावो यज्ञ ज्योतिष्टोमादिकं हवि सपादनेन सपादयन्ति । गाव सर्पमघ ब्रह्महत्यादि सुदयति, "प्रथम गोभि सङ्कृतस्य पुरस्कृत्या" इति स्मृतेः । यतो गवा गोमूत्रादिपञ्चक पट्टी गोरोचना चैलेतत् पडङ्ग, पण्णामङ्गाना समाहार, सर्पकाल मङ्गल्य पापनिवृत्तो पुण्योत्पत्तो च निमित्तमिति । गोशृङ्गोदकेन स्नान मार्जनं च पुण्य पुण्यननक पुण्यकामस्य । सर्पपापनाशक पापशुभ्रकामस्य । तथैव गोकण्डूयनमुभयसाधनम् । गोग्रासदान स्वर्गसाधनम् ॥ ५८-६० ॥

गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा
 पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृद्धा ।
 लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म-
 स्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात् ॥ ६१ ॥
 इति श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयोविंशोऽध्यायः

तीर्थे गोमूत्रे गङ्गा । रजसि गुरोद्धृते महती पुष्टिर्देवी । करीषे शुष्कगोमये, चकारान् सद्यो ज्ञातं च 'सद्य कृते चाप्यथ गोमये च' इति वक्ष्यमाणत्वात्, लक्ष्मी । प्रणतौ धर्म । ताज गता प्रणामं सर्वकालं कुर्यादिति विधि । अन्ते विभिन्नदर्शन पूर्वस्तिषु सर्वव्यवधारादिषु अस्वधारणप्रकल्पनया विभिन्नं प्रदर्शयितुम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमन्मदारानाथिरानर्धनसिद्धमन्त्राननगर्धो रोगदपनायका नजर्धनध्वजनायकाः सन्मन्त्रेण-
 र्धनैश्च उनायकमोत्साहितश्रीवाराणसीच सिद्धमन्त्रिस्तौ श्रीरामपण्डिता नजर्धनन्द-
 पण्डितकृत्तौ श्रीविष्णुस्मृतिविरुत्तौ धर्मज्ञा वेनपन्त्या त्रैलोक्येऽथ

१ धारं धर्म — ट

२ विष्णुस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः — क म, देवता धर्मस्य सुविशेषं न पश्यन्ति — ट

३ धर्म उक्तम् ११ म

चतुर्विंशोऽध्यायः

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति ॥ १ ॥

तिस्रः क्षत्रियस्य ॥ २ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ३ ॥ एका शूद्रस्य ॥ ४ ॥

एवमाचारमण्डादौ सर्वकर्माङ्गतया देहद्रव्यशुद्धिसुक्त्वा इदानीं सर्वकर्माधिकारापेक्षितसंस्कारा-
भिहित्तया चतुर्विंशेन विवाहमादौ निरूपयति । संस्कारप्रकरणार्थाऽथशब्द । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्, अनु-
क्रमेण जानुलोभ्येन, न तु प्रातिलोभ्येन । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रेति चतस्रो भार्या भवन्ति ।
तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीविवाह प्रथमम् । तत क्षत्रियादिविवाह । अन्यथा सान्ध्यापूर्व्यादिनिमित्तप्रयाश्चित्त-
प्रसङ्ग ॥ १ ॥ क्षत्रियस्य वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया वैश्या शूद्रेति तिस्रो भार्या भवन्ति ॥ २ ॥ वैश्यस्य
वर्णानुक्रमेण वैश्या शूद्रेति द्वे भार्ये भवन् ॥ ३ ॥ शूद्रस्य वर्णानुक्रमेण एका भार्या भवति ।
क्षत्रियादिषु वर्णक्रमानुपादाने ब्राह्मण्याद्युपादानेऽपि त्रिवसस्यापूर्तिं स्यात् । तेन क्षत्रियादीनां न
प्रातिलोभ्येन ब्राह्मण्यादिविवाह । तथाच वर्णाश्रमानुवृत्तौ दक्षः—“त्रयाणामानुलोभ्यं स्यात् प्रातिलोभ्यं
न त्रिद्यते” इति । त्रयाणां क्षत्रियादीनां गृहस्थाद्याश्रमाणां च ॥ ४ ॥

तासां ^१सवर्णावेदने पाणिग्रहः ॥ ५ ॥ ^२असवर्णावेदने शरः

क्षत्रियकन्यया ॥ ६ ॥ प्रतोदो वैश्यकन्यया ॥ ७ ॥ वसनदशान्तः

शूद्रकन्यया ॥ ८ ॥

तासां भार्यात्वोत्पादकमाह । तासां सवर्णानुपूर्णाभार्याणां मध्ये सवर्णानां परिणये ब्राह्मणादिभि
पाणिग्रहः ॥ ५ ॥ सवर्णावेदने पाणिग्रहविधानात् क्षत्रियाद्या शरग्रहणमसवर्णविषयमिति सिद्धे पुनरसवर्णा-
वेदनेग्रहणमुत्तरविषयमिति गम्यते । अत्र वचन क्षत्रियादीनां परिणेतृणां पाणिशरादिविन्त्यनिरासार्थम् ।
क्षत्रियकन्यायाश्चासवर्णां ब्राह्मणं पृथक् । न वैश्यादि, जानुलोभ्येन विवाहविधानात् । ततश्च क्षत्रियकन्यया
ब्राह्मणेन परिणीयमानया शरा ग्राह्य । कन्याया कर्तृत्वनिर्देशात् पूर्वं ब्राह्मणेन गृहातस्य शरस्य
कन्यया ग्रहणं कृतव्यम्, न तु कन्यया गृहातस्य वरण । कन्याग्रहणान् क्षतयोनिपुनर्भूतकारि वधुगृहातस्य

आपञ्चमादिग्रहणात् मातापितृद्वारक पञ्चमसप्तमावधिः समानपुरुषान्वयसम्बन्धो वरस्य कन्यापरिहारे निमित्तमिति गम्यते । स एव च ^१सापिण्ड्यप्रयोजक, “एतत् पाट्शौशिक शरीर त्रीणि पितृत, त्रीणि मातृत । अस्थिस्रायुमज्जान पितृत, त्वङ्मांसरधिराणि मातृत ” इति श्रुतेः । तदतिप्रसङ्गनिवृत्त्ये चापञ्चमात् आसप्तमादिति । यानि तु “पञ्चमा सप्तमा चैव मातृत पितृतस्तथा ” इत्यादीनि वासिष्ठादिवाक्यानि, तानि द्विजचतिरिक्तविषयाणीति ज्ञेयम् ;

“पञ्चमात् सप्तमादवर्ग्य कन्यासुद्वहेद् द्विज ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रा चैवसुद्वहन् ॥ ”

इति विष्णुना,

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषा वेदाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते शूद्रता गता ॥ ”

इति मरीचिना च द्विजपुरस्कारेण तन्निषेधात् । न च द्विजपद चातुर्वर्ण्योपलक्षणम् ; वाक्यद्वयेऽपि वाक्य-द्वयशेषासगते । न हि शूद्रस्य सगोत्रोद्वहने शूद्रताभिधाने ^२वा निन्दा प्रतीयते । किंच “उद्वहेत् द्विजो भार्याम् ” इत्युपक्रम्य “असपिण्डा च या मातु ” इति मनुना, “अविष्णुतप्रह्वचर्यम् ” इत्युपक्रम्य “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम् ” इति योगिना चावान्तरप्रकरणे सप्तमाद्यतिक्रमस्य द्विजमात्रविषयत्वाभिधानात्, चातुर्वर्ण्योपक्रमे पुन द्विजग्रहणस्य नियमपरिसरान्यान्यनाराधत्वाच्च न शूद्रस्य सप्तमादूर्ध्वतानियमः सिध्यति ; द्विजातिष्विव शूद्रेषु तादृशनियामकरचनाभावात्, असपिण्डावचनस्य तु ^३द्विपुरुषादिसप्तपुरुषपर्यन्तसापिण्ड्य-पदपरान्यतमपक्षाश्रयणेनापि चारिताख्यात्, सदसच्छूद्रयो गुरुलक्षुपक्षाश्रयणेनाव्यवस्थानिरासाच्चेत्यल विलारेण । यत्,

“पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृत पितृत क्रमात् ।

सपिण्डता निरन्तत सप्तवर्णेष्वय निधि ॥ ”

इति वचनं, तत्र सर्वपद त्रैवर्ण्यरूपर व्याख्येयम्, पूर्वोक्तवचननिचयानुरोधात् । यच्च,

“सप्तमां पितृपञ्चाच्च मातृपञ्चाच्च पञ्चमीम् ।

उद्वहेत्तु द्विचो भार्या न्यायेन विभिन्ना नृप ॥ ”

इति विष्णुपुराणीय वचनं, तत् अनुकल्पविधाननाराधयत्, अन्यथा न्यायेनेति विशेषणनाराधयत् ; अनुकल्पन्यायप्रामत्तान्, न मुख्यकल्पस्य । मुख्य्यामनारहेतुकप्रसाराणान् चातुर्कल्प । स च षड्विधार्थं, षड्विधं शाब्दः । यथा—“न दीक्षितान्वाजनधानि ” इति निषेधे “जमीषोमीये सम्मिते दीक्षितान्वाज-

^१ शा. २२—१, ग, घ

^२ द्विजपुरा. २—१, ग

^३ From here up to चातुर्वर्ण्यपर्यन्तं omitted in ११, ग

मश्नाति" इत्यस्य गुरुपक्षस्य प्रतिप्रसवस्यासंभवे "क्रीतराजन्ने भोज्यन्नः" इति लघुपक्षस्याभ्यनुज्ञानम् ।
शाब्दो यथा— "एषामसंभवे कुर्याद्विष्टं वैश्वानरी द्विजः" इत्यादिः । तथा चतुर्विंशतिमते—

"दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
उद्वहेत् सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥
पञ्चमां तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ।
सप्तमां च तथा षष्ठीं पञ्चमां च तथैव च ॥
एवमुद्वाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ॥
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ।
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाद्यैतत् प्रतीयते ॥"

इति । सप्तमादूर्ध्वमिति मुख्यः कल्पः ; तदभावे पञ्चमामिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुक्त्यः । तुदाब्देन
पश्चान्तरं परिगृह्णाति । पितृपक्षे तु अयं वक्ष्यमाणोऽपि विधिः—सप्तमीं षष्ठीं पञ्चमीं च । तथा पूर्वपूर्वाभावे
एवेद्वहेत् । एवमुद्वाहे न दोष इति शाकटायनमतम् ।

एवं स्वमतेन पक्षद्वयेऽनुकल्पमुक्त्वा, इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्पमाह । पञ्चम्याभावे चतुर्थी,
तदभावे तृतीयाम् ; आर्धक्रममाचक्ष्यात् । पक्षद्वयेऽप्युद्वहेदिति मनुपराशर्यङ्गिरस्यमानां मते कन्यागतमेव
सप्तमत्वादिविशेषणं वरेऽपि ज्ञेयम्, 'असपिण्डामुद्वहेत्' इत्यत्रासापिण्डस्यैवविशेषणत्वात् । तेन
'सप्तमः सप्तमीं षष्ठीम्' इत्यादि सिध्यति ।

ननु अनुकल्पेऽपि यदि 'दोषाभावेऽनुकल्पः, तर्हि सो विशेषे मुख्यकल्प्यादित्यत्र आह— सा दशमतेति ।
सा अतीनसप्तमादिः प्रसङ्गेन शान्ता । दारकर्मं शूद्रकर्म । मैथुनम् जायानादि । जनेनानुकल्पस्य द्विजानां
दोषाजनकरूपेऽपि अप्राशस्त्यमुक्तं नरति । अन्येषां तु नाप्राशस्त्यनरि ; उक्तरीत्या मातृपुत्रपरिणामस्य
द्विजातिव्यतिरिक्तस्यैव विशेष्यत्वात् ।

अन्ते तु— मातृपुत्रपरिणामस्य चानुपूर्व्यविषयम् । तद्विधानेन चानुकल्पविषयम् । तत्र द्विज-
पेषणं "पञ्चमान् गतमादूर्ध्वम्" इत्यनेन । तत्र च द्विजानां गतमनुकल्पविषयः, नरतेति च द्विज-
तिरिक्तविषयं गतमादूर्ध्वमिति न्यन्ते । तत्र पुत्रम् ; अनुकल्पविषयस्य विशेषणमित्युक्तमेव ।

द्विजातीनामित्युपसहारेण च द्विजातिमात्रविषयतया चातुर्वर्ण्यविषयत्वासम्भवात् । द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनिषेधयोरेष्टद्वेषदुष्टविरुद्धापत्तेः । न चास्मन्मते स , विधेरनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुख्यकल्प-विषयत्वेनैकविषयत्वाभावात् । तस्मात् यथेत्तमेव साधीय इति ।

ननु अनुकल्पे दोषाभावात् नरसो न स्यात् , लोकाविद्वेषस्तु मनुष्यैर्न गोबधवत् स्यादेवेत्यत आह—
यस्त्विति । देशजुलाचाराभ्यामनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वात् न लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह—
वेदादिति । “ तृतीये सगच्छापहै चतुर्थे सगच्छापहै ” इति वेद तृतीयचतुर्थयोरद्वाहे प्रमाणम् ।

“ ते नन्वाप्य तेऽप्यत त उ नो अधिषोचत ।

मा न पथ पि यान्मानवादधि दूर नेष्ट परावत ॥ ”

इति वेद जुलाचारे प्रमाणमिति । भो देवा ते यूय न त्राप्य पालयध्वम् । ते यूय न अस्मान् अन्त रक्षन् । ते यूय न अस्मान् अधिषोचत अधिक हित^१ ज्ञात । मानयात् मनुष्यानुष्ठेयात् परावत परलोक-सप्तन्विन पितृव्यात् पितृपरम्परागतात् पथ दूर न अस्मान् मा नेष्ट मा नयतेति देवान् प्रति प्रार्थयत । तस्मात् जुलपरपरागतेन मार्गेण सप्तमादर्वागप्युद्वाहे न दोष इति भावः ।

नन्वेव सप्तमान्तानामस्तु अनुकल्पत्वम् । सप्तमोर्ध्वानामर्वाचीनाना तु कथम्^२ दशपुरस्यसापि सापिण्ड्यस्मरणात् । तथा च युधस्मृति — “ सवर्णा भार्यामुद्धहेत् अतीत्य मातृत पितृत पञ्चमां दशमीमन्यत्र गोत्रनाम् ” इति । मातृत पञ्चमः पितृतो दशमीमतीत्येत्यन्यत्र न स्वयभूस्तु अस्यैव सापिण्ड्यस्य त्रिराहाद्योचयोरप्यावश्यत्वमाह— “ तत्र त्राक्षणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात् धर्मविच्छिन्नि-र्भवति । आसप्तमात् रिक्थविच्छिन्निर्भवति । आतृतीयात् स्वधानिच्छिन्निर्भवति । अन्यथा सपिण्डाशौच-त्रियाद्युच्छ्रेयात् त्रसहस्रान्या भवन्ति ” इति । अथार्थ — ‘ पिण्डो जनकदेह । मया श्राद्धम् । तत् न यत् किञ्चित् , किन्तु प्रौढपद्यादौ विहितं प्रतितामहपितृदीना नान्दीमुखं श्राद्धम् । तत्र प्रतितामह-पितृदयस्त्रयः पिण्डभावात् । तत्र त्रिसंख्यो लेपभावात् । म्यपितृदयस्त्रयः तत्रिरूपत्वात् । कृतां चेत्येव दशपुरस-सप्तन्धिः । तदुभयं ये यान्ति , त एवपिण्डम्परा , ते सपिण्डा इति वाक्यमेवात् । तेपापादशमात् , दशमं पुत्रं मर्यादीकृत्य आदशमम् । तस्मात् आदशमात् । दशमोऽर्पणमिति यावत् । अत्राङ्गपूर्वमर्यादावचनं , आचन्मनुष्ठानामितिर्न । धर्मस्य त्रिराहे सपिण्डावनेनस्य जननमरणयोः स यागानादिवर्तनस्य च विच्छिन्निर्निर्वाहः । तथा आत्ममयान् सप्तमाद् र्पणं रिक्थनिर्गृह्यति । तथा तृतीयाद् र्पणं मया नि-र्गृह्यति । अन्यथा दशममुत्पादनागौर अत्रिरक्षणापरिहारे जननमरणयोः स यथाशान्तिर्निर्वाहः च सपिण्डानामार्थत्वं तत्रिनिवाया पिण्डानान्निर्वायाया , आदिष्टत्वात् अत्रिरक्षणाय च उच्छ्रेयात् त्रसहस्रान्या भवन्ति ’ इति ।

नन्वेवमपि “ एकपिण्डस्त्रयानाम् ” इत्यत्र विशेषणद्वयोपादानं व्यर्थम्, अन्यतरविशेषणेनेनान्यन-
पिण्डान्वयरूपैकतरसापिण्डवसिद्धेरिति चेत्, न, दत्तपुत्रे सत्यपि जननावययान्वये तत्कर्तृकश्राद्धसम्बन्धा-
भावात् न दशपुरुष सापिण्ड्यम् । किंतु,

“ दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवसु सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी तद्बद्धौत्र तत्पालकस्य च ॥ ”

इति बृहन्मनुवचनात् साप्तपुरुषमेव । तथा प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिग्रहीतृश्राद्धान्वये अन्यनान्ययाम्भावात्
न दशपुरुष सापिण्ड्यम् । किंतु,

“ यास्तं पितृवर्गां सुस्तामद्विर्दत्तकादयः ।
धेतानां योजनं कुर्युः स्पर्शकैः पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्रा यौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।
चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मादेव त्रिषोऽपी ॥ ”

इति काष्णार्जाजनिवचनात् त्रिपुरुषमेव । पितुः प्रतिग्रहीतुः वर्गाः पितरः गौणमुच्यन्ते समुच्चिना वा
द्वयामुच्यन्त्यायगस्य यास्तं त्रयं पद् वा, तादृशं सह दत्तकादयः मृतानां पित्रादीनां योजनं कुर्युः । दत्तपुत्रे
तु विशेष — तस्य दत्तस्य ये पुत्राः, ते अस्य पितुः प्रतिग्रहीतुः अग्रतनाभ्यां द्वाभ्यां प्रतिग्रहीता च
समं स्वपितृयोजनं कुर्युः । एव दत्तस्य पुत्रा अपि जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां तदग्रतननेकेन तादृशेन सह
स्वपितृयोजनं कुर्युर्यतः, तस्मादेव त्रिषोऽपीत्यर्थः । विशेषान्तरमस्मृतायां दत्तकपीमासायाम् अत्रेयम् ।
दशपुरुषमेव सापिण्ड्यं श्रुतिरप्युपोद्धलयति —

“ दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।
अपानर्थं वर्तनां तन्ना भवति सारथि ॥ ”

इति । ममतायाः अपत्यं मामतेयं दीर्घतमा नाम ऋषिः दृष्टत्वात् दशमे युगे द्वन्द्वे मातापितृव्यस्येऽतीते
सति जुजुर्वान् भार्यासहयोगप्रीतः, “ जुर्गा प्रीतिसेवनयोः ” इत्यस्यायं प्रयोगः । जुज इत्यत्र जाद ।
अर्थं गर्भलक्षणं प्रयोजनमासादयितुं वर्तनां गच्छन्तीनाम्पि शुभशोभितरूपाणां जन्मानां सारथिं नेतां तन्ना
जीवो भवति,

“ स्त्रीपुंसयोश्च सयोगे विशुद्धे शुभशोभिते ।
पद्यं धातून् स्य पद्यं जादत्ते युगान् प्रभु ॥ ”

इति स्मृतेश्च । तस्मादस्ययान्वयरूपं सापिण्ड्यं रिक्तभागीचनेद्वैवारि प्रयोगेनैवाद् भगवत् संघायनः—
“ प्रतिनामद् पितानहं पिता स्य सौदर्यां भागं सन्तत्यां पुत्रं स्यं प्रोत्सव्यं पुत्रस्यं तत्र च
पुत्रस्यंमविभक्तदायम् ” इति । दासोऽत्र निन्द्यः । एकस्मिन्दासस्यैव । एतच्च दशपुरुषमेवैतन्मेषं प्राक् ।

नच इदं केवलं रिक्त्रग्रहण एव दशपुरस्य सापिण्ड्यम्, आगोचे “सपिण्डेष्वाम सप्तमात्” इति तैवैव पृथक् सप्तपुरस्यभिधानादिति मन्तव्यम्, “सपिण्डेष्वामशाहम्” इत्युक्तम् “जननमरणयोः सनिपाते” इत्युक्त्यात् मन्थपठिनयोः सातपुरस्यदशपुरस्यो सापिण्ड्ययोः सदृशपतितत्वेनोभयत्राप्युभयोरपि वैकल्पिकमङ्गत्वसिद्धे । तच्च “असप्तमात् रिक्त्रविच्छिञ्चति” इति स्वयंभुवाक्ये सातपुरस्य, “असत्स्वन्नेपु तद्वामो ह्यर्थो भवति” इति त्राधायनवाक्ये च दशपुरस्य च रिक्त्रग्रहणे वैकल्पिकमङ्गत्व स्पष्टमेव । आगोचेऽपि तयो वैकल्पिकमङ्गत्व स्पष्टमाह पारस्करः—“सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्या सप्तमात् पुर्यात् दशमात्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि—“सप्तमाद्दशमात्पि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपि” इति । यत्तु सप्तमदशमशब्दयोः दिनपरतया प्राचा व्युत्थान, तदसत्, पारस्करेण पुरसपरताया स्पष्टीकरणत् ।

तस्मात् सिद्धं पितृद्वारक दशपुरस्य सापिण्ड्यम् । तथा मातृद्वारक सातपुरस्य सापिण्ड्यं सत्यते । यथाह सुमन्तुः—“मातापितृसन्देहा आ सप्तमादनिवाह्या कन्या भवन्ति । आ पञ्चमादन्येषाम्” इति । तर्हि मातृत्वं सप्तमादूर्ध्वं पितृत्वं दशमादूर्ध्वं विवाहवत्संस्मरणत्वं कथमर्वाक् त्रिणाहत्वम् ? अनुकल्पेनापि विध्यमानादिति चेत्, सत्यम्, न वाचनिक एतानुकल्प, अपितु न्यायसिद्धोऽपीत्युक्तमेव “क्रीत राननी भोज्यात्” इत्यत्र । तस्मात् यथा पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमप्यनुकल्पत्व, तथा पञ्चमात् सप्तमादर्वागप्यस्तु, अनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । अथमप्यनुकल्पो ब्राह्मणातिरिक्तविषय एव, “ब्राह्मणानामादशमात् धर्मविच्छिञ्चिर्भवति” इति स्वयंभुम्भरणेनादिति सर्वमनयद्यम् ।

प्राच्यास्तु पञ्चमात् सप्तमादर्वाग्निनाहप्रतिपादकत्राक्याना त्रिगोत्रान्तरितत्वविषयतया व्यवस्थामाहुः । तथाच गृह्यसूत्रम्—

“असन्देहा भवेद्या तु पिण्डेनैवेदकेन वा ।

सपिण्डा स्याद् द्विजातीना त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥”

इति । त्रिगोत्रान्तरिता, मूलपुरस्योत्रमादाय त्रिगोत्रयसहितगोत्रोत्पत्तेरिति यावत् । तथाच स एव—“तत्सन्नि-
रूपं स्तंभ्यन्निगोत्रात् परतो यदि” इति ॥ १० ॥

नाकुलीनाम् ॥ ११ ॥ न च व्याधिताम्^१ ॥ १२ ॥^२ नाधि-
काङ्गीम् ॥ १३ ॥ न हीनाङ्गीम् ॥ १४ ॥ नातिकपिलाम् ॥ १५ ॥
^३ न चाचाटाम् ॥ १६ ॥

रुथाया त्रिगोत्रमाह । स्पर्शरामेवकारिणा तुल्यतुल्यम्, “तुल्यन्वतुल्यता यानि दृष्या राज्ञेय-
मेवया” इति स्मरणान् । तत्र भग्नं तुल्यता । ता नेद्वेदेत् ॥ ११ ॥ आशय उद्यान्नाशय ।

^१ न च, न गङ्गान—ट

^२ This Sutra omitted in B

^३ This Sutra omitted in B

तद्युक्ता च न । चकारात् अलेमकातिलेमकादीना ग्रहणम् ॥ १२ ॥ अधिऋमङ्गमङ्गुल्यादिकं यस्यास्ता
पङ्ङुल्यादिना न ॥ ३ ॥ हीनमङ्गमङ्गुल्यादिकं यस्य सा चतुरङ्गुल्या दवा न ॥ ४ ॥ अति-यि ।
कपिलवर्णा न । अतिशब्दात् ईस्त्पिला न दुष्टा ॥ ५ ॥ वाचाया बहुभाषिणा नोद्धहेदिति प्रत्येक-
मन्वय ॥ १६ ॥

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ॥ १७ ॥ ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजा-
पत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति ॥ १८ ॥

विवाहभेदान् प्रतिपत्ति । अथेत्यनान्तरप्रकरणारम्भ । विवाहो नाम भार्यात्वोत्पादनो विधि ।
सोऽष्टधा ॥ १७ ॥ ब्रह्मणोऽयं ब्राह्म । एव देवादयो व्याख्येया । प्रतिजातानामष्टानामिमा सत्रा
व्यवहारसौकर्याय ॥ १८ ॥

^१आहूय ^२गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः ॥ १९ ॥ यज्ञस्थऋत्विजे
दैवः ॥ २० ॥ गोमिथुनग्रहणेनार्षः ॥ २१ ॥ प्रार्थितप्रदानेन
प्राजापत्यः ॥ २२ ॥

यथेदेश ल गणान्नाह । सपर्णश्रोत्रियमुपरीक्षितपुस्त्रासपिण्डरत्नादयो गुणा । तद्वते आह्वानपूर्वक
यदाचित्तकन्यादानं स ब्राह्मो विवाह । आह्वानमन्त्रकारोपलक्षणम्, “आच्छाद्य चार्हयित्वा च” इति
मानवात् । आच्छादनाईणे चाविशेषादुभयो ॥ १९ ॥

यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ तिष्ठति वृत्तं सन् कर्म आचर्यवादि करोतीति यज्ञस्य । तादृशाय ऋत्विजे
अर्च्युप्रभृतये नेपुण्यदर्शनोद्भूतसतोपविशेषेण, न तु मन्वर्थतया, ^३दानं दक्षिणाकाले स दैव, “दक्षिणाया
नीयमानासु अर्चयेदि यद्वत्विजे स देव” इति साधायनीयान् । एतद्विधिन्यदेन दक्षिणम्व दान-
निर्पेयोऽप्यन्यविषय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

गोजातीय मिथुनं स्त्रीपुंसम् । तस्य तयोर्वा प्रत्यर्पणाय प्रदत्तेन यन् कन्यादानं स नार्षः, “एक
गोमिथुनं द्वे वा” इति मानवात् ;

“प्रदानं यत्तु कन्याया महं गोमिथुनेन तु ।
शस्ताय चामगोत्राय तन्मार्पणं नृणो विदुः ॥”

इति नारदीयाच्च ॥ २१ ॥

*प्रार्थिताया वाचिताया स्न्याया यत् पित्रा प्रकथेणोक्तविधिना 'दान, तेन प्राजापत्य । प्रदानमिति वक्तव्ये तृतीयानिदेशो लक्षणान्तरसूचनार्थ । तदाह मनुः—

“सहोभा चरता धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधि स्मृत ॥”

इति । यद्यपि त्रिशाश्वन्तरे अपि सहधर्मचरणमर्थेय, तथाप्यत्र यावज्जीव सहधर्मचरणमेव ; नाश्रमान्तरगमन, नापि स्नानपरिणय इति विशेष । यत्तु धर्मशब्दोऽर्धस्नानयोरप्युपलक्षणार्थ “धर्मं चाथे च कामे च नातिचर्या नया चिन्म” इति स्मृतैरिति, तत्र, “प्राजापत्ये सह धर्मश्चर्यतामिति मन्त्र ” इति गौतमशास्त्रप्रशोधनेन तस्य त्रिशाश्वन्तरविषयत्वात् । अन्ये तु ‘सह धर्मं चरतम्’ इति प्रार्थिताय प्रदान-विधेर्नार्थता वर्णयन्ति ॥ २२ ॥

द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो^१ योगो गान्धर्वः ॥ २३ ॥

क्रयेणासुरः ॥ २४ ॥ युद्धहरणेन राक्षसः ॥ २५ ॥ सुप्तप्रसत्ताभि-

गमनात्^२ पैशाचः ॥ २६ ॥

‘द्वयो स्न्यासयो ममानयोरन्वेषानुरक्तयो मातापितृभ्या रहित जननुजानो योग परम्परानुष्ठी-गन्त्यरे ॥ २३ ॥ अथ स्न्यापितृप्रार्थितमन्वदानम् । तत्र मरणमासुर ॥ २४ ॥ युद्धे स्न्याया हरणेन राक्षस ॥ २५ ॥ मुना निद्रिता । प्रसत्ता मशक्तिप्रयेन नष्टचेतना । तन्वामनिगमनं कथुन्म् । तन्मात् पैशाच ;

“मुना नवा प्रसत्ता वा रणे यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठे त्रिशाश्वना पैशाच स्थितोऽष्टम ॥”

इति मनुस्मृत्यात् । “असिजाशेस्तगमन्तत् पैशाच ” इति गान्धर्वस्मृत्यात् । “ऋतुस्नाता तु यो नारा मनेने नोपगच्छति ” “कता उपयात्र ” इत्यादिप्रशोधनात् प्रथमनाभिगमने कथुन्मोसाल्लिखति । तदस्नाता ह्यपि नस्ने, “मुना प्रसत्ता वा रणे स पैशाच ” इति आश्वलायनस्मृत्यात् । अथ मन्वसंदिगात् पैशाचश्चैव तस्मिन्नापि नस्ति इति । अन्तर मन्वस । न तस्मिन्नापि नस्ति इति

इति परिशिष्टात्,

“ बलादपहृता वन्या यदि मन्त्रेण ससृष्टा ।
अन्यस्मै विधिरेद्वेद्या यथा वन्या तथेव सा ॥ ”

इति वासिष्ठाच्च । इदमपि क्षत्रियादिविषयम्; पुराणे तथा दर्शनात् । ब्राह्मणानां तु गान्धर्वोद्विष्यि प्रति-
ग्रहेणैव स्वत्वोत्पत्तिः । परस्परानुमत्यादिकं तु वरणस्थानीयं पूर्वार्द्धमेव, न स्वत्वोत्पादवम् ।

“ मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासा प्रजापते ।
प्रयुज्य तं विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्रतः ।
गुणापेक्षं भवेदानमाहारादिषु च त्रिषु ॥ ”

इति मनुनारदाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामष्टस्यपि विवाहेषु दानप्रतिपादनात् । एष विधिः दानव्याजः ।
गुणं ब्राह्मण्यम्, तस्यैव संप्रदानविशेषणेषु प्रायान्यात् । प्रतिग्रहलक्षणव्यासात्तस्याच्च तदपेक्षापुराद्विष्यि
त्रिषु दानं भवति ॥ २६ ॥

एतेष्वाम्याश्चत्वारो धर्म्याः ॥ २७ ॥ गान्धर्वोऽपि राजन्या-
नाम् ॥ २८ ॥

एतेषु पूर्वोक्तेष्वष्टसु विवाहेषु आद्याश्चत्वारः ब्राह्मदेवार्पणात्पत्न्या धर्म्या धर्मजनना ब्राह्मणस्य,
“ चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता ” इति स्मरणात् ॥ २७ ॥
राजन्यानां क्षत्रियाणां गान्धर्वी । अपिशब्दात् राजसश्च धर्म्या, “ गान्धर्वे राजसौ राज ” इति
स्मृत्यैः । परिशिष्टो आसुरपेशाच्च । तत्रासुरो वेदयेद्द्रव्यो, “ तथासुरो वेदयेद्द्रव्यं चान्द्रमुर्गर्हितं ”
इति नारदस्मरणात् । अन्यं पेशाच्च स गर्हितं । न कस्यापि योम्य इत्यर्थः, “ पेशानश्चानुर्गर्हितं न
कर्तव्यो कदाचन ” इति मनुस्मरणात् । यद्वा यो गर्हितं पेशाच्च, स अन्यः, अन्या गृह्णा प्रतित्ये-
जादयश्च, तयोम्य इत्यर्थः, “ पेशाच्च गृह्णस्य ” इति पेशानसिस्मरणात्, “ पेशाच्चैऽसमृ-प्रदानं
प्रतित्येजजाना च ” इति प्रचेतःस्मरणात् ॥ २८ ॥

ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीते^३ ॥ २९ ॥ दैवीपुत्र-
श्चतुर्दश ॥ ३० ॥ आर्षीपुत्रश्च सप्त ॥ ३१ ॥ प्राजापत्यश्चतुरः ॥ ३२ ॥

^३ रश्चतुर्दश — य

^४ I from here up to प्र इत स्मरणात् omitted in P

^६ प्राजापत्यापुत्र — क, प्राजापत्यपुत्र २६—३, १, ३

^२ एतेष्वाम्या—४

^३ १—१, ५

^४ पुनीते—४

वक्ष्यमाणतत्फलहितहेतुमाह । ब्राह्मेढापुरो दशावरान् दश परान् दातारं चैकविंशं पुनाति वक्ष्य-
माग्ले शार्हान् करोति । “ द्वाभ्यावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः ” इति शौनकः । उभयतः ; मातापितृ-
कुले । दानुरान्नश्च दानारमात्मानं च पञ्चविंशमर्थात् । सद्रुचश्चेन् ; “ आत्मानं चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुरः
मुकुराहन् ” इति मानवात् ॥ २९ ॥

द्वयोढापुरश्चतुर्दश सप्त पूर्वान् सप्तावरान् दातारं पञ्चदशमर्थात् पुनाति । “ दशावरान् दश परान्
पुनात्युभयतः ” इति शौनकः । व्याम्या च प्रान्वत् ॥ ३० ॥

आर्योढापुरर्ष्वन् पूर्वान् त्रीन् परान् दातारं च सप्तम पुनाति ; “ आर्योढाजः सुतर्ष्वीस्वीन् ” इति
मानवान् । “ सप्तावरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः ” इति शौनकः ॥ ३१ ॥

प्राजापत्ये भव प्राजापत्य । स द्वावरसौ द्वो पूर्वौ दातारं च पञ्चम पुनाति ; “ पद् पद् वायोद्वज-
मुन ” इति मनुः ; “ अष्टावरानष्ट परान् पुन्यान् पुनात्युभयतः ” इति शौनकः ।

गान्धर्वादिषु फलापचन तेषां दुष्टनामभिप्रेत्य । तदाह मनुः—

“ इतरेषु तु शिष्टेषु नृगमानृतशदिन ।

जायन्ते दुर्बिवाहेषु ब्रह्मर्षिद्विषः मुता ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

‘ ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं गमयति ॥ ३३ ॥

दैवेन स्वर्गम् ॥ ३४ ॥ आपेंण वैष्णवम् ॥ ३५ ॥ प्राजापत्येन

देवलोकम् ॥ ३६ ॥ गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ॥ ३७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

कन्यादातृनाह । पिता जनकः । पितामहः पितृपिता । भ्राता सोदर्यः । तेषु ज्येष्ठः, तदभावेऽन्य ।
सकुल्यः सपिण्डः आ सप्तमात् यथासन्निकर्मम् । मातामहः मातुः पिता । स च मातुलमातृसकुल्यानानुप-
लक्षणम् । माता जननी । चकारात् सजातयः । इतिभारात् एवनिधसपन्नियो मातृपितृवत्तीयाः । एते
पित्रादयः कन्यायाः ससवन्धिकत्वात् प्रदातारो ज्ञेयाः । तदाह नारदः—

“ पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वातुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो वान्ध्यास्तथा ॥
माता त्वभावे संवेधा प्रकृतौ यदि तिष्ठति ।
तस्यामप्रकृतिस्त्रया द्युः कन्यां सजातयः ॥ ”

इति ॥ ३८ ॥

तेषां क्रममाह । 'एतेषां पित्रादीनां मध्ये पूर्वपूर्वाभावे, परः परो दानाधिकारी प्रकृतिसः जविक्षित-
चित्तश्चेत् । तथात्वेऽधिकारिणापि कृतमकृतमेव । यथा नारदः—

“ स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं युर्यादप्रकृति गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते^१ तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥ ४० ॥
पितृवेषमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न^२ विदुष्यति ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्विंशोऽध्यायः

दातृभिरदाने कथमित्यत्र आह । ऋतुत्रयं ऋतुत्रयं ऋतुत्रयेति ऋतुत्रये वरंनि । तेषां वरम्
ऋतुत्रयम्; वर्षत्रयमिति यावत्; पण्णान्मृतानामेकवर्षात्मिकत्वात् एकदेशेनेषांषाणां त्रिवार्यसात् । जगत्त्रयं
दानृशामनं प्रतीक्षेण; नान्तरा । ऋतुमती कन्या स्वयमेव स्वमनान्वातीत्यनुदृष्टगतीय सा ३१ ॥ ४० ॥
यतो वर्षत्रयापगमे कन्या आत्मनो दाने प्रसुर्भवति । यथाह रोषायनः—

“ त्रैजि वर्षाण्युनती कात्रेण निवृत्तामनम् ।
तत्रधनुषं दंशं तु विन्देन सरगं र्दतम् ॥ ”

इति । सदेति ऋतुदर्शनं विनापि वर्षत्रयमप्रतीक्ष्यैव दात्रभावे स्वयं वरं कुर्यादिति दर्शयति । तदाह योगी—“गम्य त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्” इति । यत् ऋतुत्रयं रजोदर्शनत्रयमिति ; तन्न, बोधायनविरोधात् । इदं च ब्राह्मणातिरिक्तविषयम् ॥ ४० ॥

स्वयं वरभावे कथमित्यत आह । या कन्या अनूढैव पितृगृहे रजस्वला भवेत्, सा वृषली । तद्धर्तुः पातकं राजदण्डे वा नास्ति, सजातीया अनुलोमा वा चेत्; “सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः” इति योगिसरणात् । दोषाभाववचनं हरणाभ्यनुज्ञानार्थम्;

“रजस्वला तु या कन्या पितृवेश्मनि तिष्ठति ।

पित्रादयो न यच्छन्ति हरेत् तामविगङ्कितः ॥”

इति ब्राह्मणात् । इदमप्यब्राह्मणविषयम्,

“यस्ता विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणीं मदमोहितः ।

सततं सृतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति ब्राह्मणस्य दोषश्रवणात् । एतेन,

“यत्परोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।

तद्भेक्ष्यमुग्धपेक्षित्य त्रिभिर्वर्षैर्न्यपोहति ॥”

इति द्विजपदं न्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीसिद्धशावतसश्रीकोण्डणनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^१श्रीरामपण्डितात्मज^२श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविरचिता श्रीमत्या वैजयन्त्या चतुर्विंशोऽध्यायः

^१ From श्रीमन्महा up to श्रीरामपण्डितात्मज omitted in ५, ७

^२ श्री omitted in ५

पञ्चविंशोऽध्यायः

अथ स्त्रीणां धर्माः ॥ १ ॥ भर्तुः समानव्रतचारित्वम् ॥ २ ॥

श्वश्रुश्वशुरगुरुदेवतातिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

विवाहानन्तरं स्त्रीधर्मान् पञ्चविंशोनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथ विवाहानन्तरम् ; विवाहादेव स्त्रीणां धर्माधिकारात् ; “ वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ” इति स्मरणात् । स्त्रीणाम् ; अविशेषेण सर्वासाम् । धर्माः कर्तव्यान्युच्यन्ते इति शेषः ॥ १ ॥

तानाह । भर्तुः व्रतेन भर्तृसकरूपेण समानव्रतचारिणी समानसरूपा भवेत् ; भर्तृसत्त्वानुसरणशीला स्वादित्यर्थः ; “ यत्र यत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा ” इति स्कान्दात् ; “ स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ” इति योगिस्मरणाच्च ॥ २ ॥

श्वश्रुश्वशुरौ प्रसिद्धौ । गुरुः ज्येष्ठादिः । देवता सौभाग्यदात्री गौर्यादिः । अतिथिः अधर्नीनः । तेषां पूजनं पादबन्दनादि ; “ कुर्याच्छ्वशुरयोः पादबन्दनं भर्तृतत्परा ” इति योगिस्मरणात् । भर्तुरि विशेषनाह गौतमः— “ स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेकं ” इति । स्त्रीपुंयोगे जायापतिममाये अभिवादतः अभिवादनं माते अनियममेके मन्थन्ते । एक इति वचनात् गौतममते नियम एव ॥ ३ ॥

^१सुसंस्कृतोपस्करता ॥ ४ ॥ अमुक्तहस्तता ॥ ५ ॥ सुगुप्त-

भाण्डता ॥ ६ ॥

सौष्ठवेन संस्कृता अनुलेपनादिभिः उपस्कराः शूशदयो यया, तथात्वन । तथाच गृह्यनिगितो— “ श्वः श्वः पचनभाण्डानामनुलेपनं सुसंस्कृतगृहद्वारोपलेपनमिति रचयति गृहाश्रयवद्विस्मरे पूर्वेऽयान उपपन्न-
नायित्वं देवपूजोपकरणसपादनं पारुक्रियासौगल्यं व्यजनपरिष्कारो भर्तृपचनमदहनं श्वशुरचेरभिसहनं मान्यमाननं च ” इति ॥ ४ ॥

यत्प्रायश्चित्तहस्तता असद्व्ययपराद्मुक्ता च ; “ व्यये चानुत्पन्ना ” इति मानसात् ॥ ५ ॥

इति । शङ्खोऽपि—“ नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेत्, नानुचरीया, न त्वरितं व्रजेत्, न परपुस्तपनभिभाषेतान्यत्र
वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यः, न नाभिं दर्शयेत्, आगुल्फाद्वासः परिदध्यात्, न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्, न
हसेदपावृतं, न भर्तारं तद्वन्धूत् वा द्विष्यात्, न गणिकाधूर्ताभिचारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायामूलदुहककारिका-
दुःशीलादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत्; संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यति दुष्यति ” इति ॥ ८ ॥

**भर्तारि प्रवसितेऽप्रतिकर्मक्रिया ॥ ९ ॥ परगृहेष्वनभि-
गमनम् ॥ १० ॥ द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानम् ॥ ११ ॥**

प्रोषितपतिकं प्रत्याह । भर्तारि पत्न्यौ प्रवसिते देशान्तरगते, न विद्येते प्रतिकर्म अलंकरण क्रिया
कीडादिश्च यस्याः सा तथोक्ता ; पतिप्रमासे अलंकरणादिशून्या भवेदित्यर्थः । तदाह योगीश्वरः—

“ क्रीडां शरीरसस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यान त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ”

इति । हारीनोऽपि—“ न प्रोषितेऽलंकुर्यान्न वेणीं मुञ्चेत् ” इति । वेणीमोक्षाभावेन केशप्रमाथननिषेधः ।
सदृष्टिमाह मनुः—

“ विधाय प्रोषिते वृच्चं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिलैरर्गाहैतैः ॥ ”

इति । शिल्पैः ; कर्तनादिभिः । शङ्खलिखितावपि—“ प्रेङ्गाताण्डवविहारचित्रदर्शनाद्भ्रमरागोचानयानभिरुत-
शयनोत्कृष्टवासोभोजनकन्दुकक्रीडाधूपगन्माल्यालंकारदन्तधावनाजनादर्शप्रसाधनादीनामस्वतन्त्राणां प्रोक्तिभर्तृ-
काणामनारम्भः ” इति । प्रेङ्गा दोला । ताण्डवं नृत्यम् । विहारः क्रीडा । एषां चित्रान्तानां दर्शनम् ।
दर्शननिषेधात् अनुष्ठाननिषेधोऽर्थसिद्धः । विवृतं निष्पावरणं शयनम् । प्रसाधनादीनामनारम्भोऽस्वतन्त्राणा-
मित्यन्वयः ॥ ९ ॥

भर्तारि प्रवसिते परेषां पितृधशुरभ्रातृमातुल्यादिव्यतिरिक्तानां गृहेषु अनभिगमननभिरुच्या गमनाभासः ।
परगृहगमननिषेधात् तत्र वासनिषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव । तथाच बृहस्पतिः—

“ पित्रा भ्रात्रा सुतेर्न स्त्री वियुक्तान्यगृहे वनेत् ।

असत्संज्ञं विदोषेण गर्भतामेति सा धुरम् ॥ ”

इति । बहुवचनात् रथ्यादिग्रहणम् ; “ परगृहस्यारीर्थाच्चत्वरचतुष्पपननात्रप्रत्रिनात्प्रवांश्च नानिगच्छेत्
क्षपथसप्तान सधिवेलासचरणं च वर्जयेत् ” इति हारीतस्मरणात् ॥ १० ॥

प्रकृतमाह । द्वारदेशो द्वारचत्वर । गवाक्षो वातायनम् । तत्रानवस्थानमस्थिरता । बहुवचनात्
कूपपथग्रहणम् ; हारीतवाक्यात् । अवस्थानमुपवेशोपलक्षणम् ;

“ नोत्सखले न मुसले न वर्धन्या दृषद्यपि ।

न यन्त्रके न देहल्या सती चोपविशेत् क्वचित् ॥ ”

इति स्कान्दात् ॥ ११ ॥

सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता ॥ १२ ॥ बाल्ययौवनवार्धकेष्वपि पितृ-
भर्तृपुत्राधीनता ॥ १३ ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वा ॥ १४ ॥

सर्वेषु नित्यनेमित्तिकस्थानेषु कर्मसु स्वातन्त्र्याभाव , भर्तृचतुष्पापेक्षेत्यर्थ ,

“ बाल्या वा युवत्या वा वृद्ध्या वापि योपिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कर्म किञ्चिद् गृहेऽपि ॥ ”

इति मनुस्मरणात् । किञ्चित् लोन्निमलौकिकं वेति ॥ १२ ॥

तत्र हेतुः । बाल्यादिषु पित्राधीनताना यथाक्रममन्वयः । अपिशब्दात् एतेषामभावे ज्ञात्यधीनता ।
तेषामप्यभावे राजाधीनतेति ,

“ रक्षेत् कन्यां पिता विना पतिं पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः ।

कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥ ”

इति स्मरणात् । भर्ता पोषकः । प्रभुर्निर्णोक्ता ॥ १३ ॥

मृतभर्तृणां प्रत्याह । पतिमरणानन्तरं यावज्जीवं प्रभ्रचर्यम् । प्रभ्रणि वेदे गृह्यमाणे यत् धीर्यते प्र-
तत् प्रभ्रचर्यम् । तच्च मनुमानादिपतिनः प्रभ्रचारिभिरप्रकरणोक्तमविरुद्धं गर्भम् । यथाह गौतमः— “ वर्ये-
न्मनुमानगन्धमात्यदिभ्यस्माज्जनाभ्यज्जनयानोपानच्छत्रफामक्रोधलोभमेहवाद्वाडनहर्षपीतगृह्यपरिवादनभयानि ”
इति । भरद्वाजोऽपि— “ यावज्जीवं प्रेनपत्रा ^१उदरम्परीक्षितमभुक्तमथ शय्या प्रभ्रचर्यं क्षास्त्रगणमनुमास-
वति च ” इति । प्रह प्रचेताः—

“ नाभ्युत्थान्यज्जनं यत्र शम्भुपात्रे च भोजनम् ।

यन्निश्च प्रभ्रचर्या च स्त्रिया च विपर्यया ॥

इति भरद्वाजस्मरणात् । तदन्वारोहणं वा । ^१ऐच्छिकोऽयं विकल्पः । तं पतिमनुलक्ष्य आरोहणमग्नेः । न तु पश्चात् ; चातुर्वर्ण्यविशेषवाधप्रसङ्गात् ; “ पृथक्चित्तिं समारब्ध न विप्रा गन्तुमर्हति ” इति स्मरणात् । अन्वारोहणे महानभ्युदयः ; नैमित्तिककाम्यत्वात् ; जातेष्टिवत्^२ । तच्चागर्भिणीनामवालापत्यानामाचण्डालसाधारणो धर्मः ;

“ ^३वालसवर्धनं मुक्त्वा वालापत्या न गच्छति ।
रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी ॥ ”

इति बृहस्पतिस्मरणात् । व्यासोऽपि—

“ दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया ।
न दहेत् स्वामिन तस्या यावदागमनं भवेत् ॥ ”

इति । बृहन्नारदोऽपि—

“ वालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तथा ।
रजस्वला राजसुते नारोहन्ति हुताशनम् ॥ ”

इति । राजसुते इति सवोधन सगरमातुरिति प्राच्याः । गर्भिण्या अन्वारोहणे गर्भहननप्रत्यवायः ; “ गर्भिणी गर्भहननप्रत्यवायेन दुष्यति ” इति स्मरणात् । वाशब्दात् प्रज्या, “ प्रज्या वा स्त्रीणां चैके ” इति बोधायनस्मरणात् । “ स्त्रिया श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रज्या न विधीयते ” इति याम्यात् एकीयत्वोपन्यासः ॥ १४ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥ १५ ॥
पत्यौ जीवति या योपिदुपवासव्रतं चरेत् ।
आयुः सा हस्ते भर्तुर्नरकं ^४चैव गच्छति ॥ १६ ॥
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यचस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ^५ब्रह्मचारिणः ॥ १७ ॥

इति ^६श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चविंशोऽध्यायः

^१ ग omits this sentence

^२ वात्प्रसङ्गिणी—८

^३ ब्रह्मचारिनः—५

^४ जातेष्टिवत् omitted in १५.

^५ प्रतिपत्त—८.

^६ यस्यां ये धर्मशास्त्रे स्त्रीधर्मविवरणं पञ्चविंशम्—५.

ननु सर्वथैवास्वातन्त्र्ये स्त्रियाः कथं पारलौकिककर्मसिद्धिरित्यत आह । यज्ञो महादानादिः । व्रतं कृच्छ्रचान्द्रायणादि । उपोषितमुपवासः । एतानि पृथक् स्वातन्त्र्येण भर्त्राज्ञामन्तरेण स्त्रीणां समर्तृकाणां स्वार्थं न विधीयन्ते ; तादृशविध्यभावात् । किन्तु यत् पतिं मनोवाक्यायकर्मभिः शुश्रूषते नातिक्रामति, तेन भर्त्रनुज्ञापालनपूर्वणैव स्वर्गलोके महीयते भोगभाम्भवति, न स्वातन्त्र्यानुष्ठितैरैः । तथाचान्यन्यतिरेकान्यां मनुमार्कण्डेयावाहतुः—

“ न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

‘नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात् ॥

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।

निष्पलं तु भवेत् तस्या यत् करोति व्रतादिकम् ॥ ”

इति ॥ १५ ॥

पृथक् व्रतादिनिषेधे हेतुमाह । या जीवद्भर्तृणा स्वातन्त्र्येण, उपवासश्च व्रतं च तयोः समाहारः, तत् कुर्यात्, सा भर्तुरायुर्हरति । तदपुण्येन नरकभाम्भवति । अनुज्ञया तु न दोषः ; “ राम भर्तुरनुज्ञया व्रते-पवासादीन्याचरेत् ” इति शङ्खस्मरणात् ; “ भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीन्याचरेत् मदा ” इति क्रान्त्यापनल्ल-णाच्च ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मचर्यान्वारोहणयोः कथं ब्रह्मचर्यस्य विकल्पः ? नैमिषिकत्वात् ; अन्वारोहणे च पत्न्यशरणेन काम्यतया विषमशिष्टत्वादित्यत आह । या मृतभर्तृणा स्त्री साध्वी निषिद्धाचरणरहिता सर्वा ब्रह्मचर्ये विशेषयत्नवती, सा स्वर्गं गच्छति । ननु अपुत्रायाः ब्रह्मचर्यमात्रेण कथं स्वर्ग इत्यत आह । यथा नैष्ठिक-ब्रह्मचारिणः अपुत्रा अपि ब्रह्मचर्येणैव स्वर्गभाजः, तथा साप्यपुत्रा स्वर्गभाजिनि । अयं च दृष्टान्तो मनुना स्पष्टीकृतः—

“ अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसतनिम् ॥ ”

इति । ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीत्येव वक्तव्ये यदपुत्रार्पणं, तत् “ नापुत्रस्य त्वेवंस्वर्गः ” इति श्रुत्या-कर्णेनभ्रान्तचित्ततया अपत्यार्थं न यत्निवृत्तमित्येवार्थम् । तथाच मनुः—

“ अपत्यत्वेभाष्या तु स्त्री नन्वास्मति संतति ।

नेह निन्दानाम्नेति पतिञ्चैराय हादते ॥ ”

षड्विंशोऽध्यायः

सवर्णासु ^१बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया ^२सह धर्म-
कार्यं कुर्यात् ॥ १ ॥ मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया ॥ २ ॥
^३समानवर्णया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च ॥ ३ ॥ न त्वेव द्विजः
शूद्रया ॥ ४ ॥

स्त्रीधर्मप्रसङ्गेन ^१सवर्णासवर्णस्त्रीधर्मान् षड्विंशोनाह । सवर्णानि कर्भार्यासमवाये ज्येष्ठेव सहधर्मचारिणी
पत्युः ॥ १ ॥ ज्येष्ठापवादमाह । मिश्रणं सवर्णासवर्णासमवायः । तत्र कनिष्ठापि सवर्णैव सहधर्मचारिणी ; न
ज्येष्ठाप्यसवर्णा । चकारात् सवर्णज्येष्ठात्ययेऽपि सवर्णकनिष्ठाधिकारिणीनि ॥ २ ॥ सवर्णापवादमाह ।
सवर्णाभावे आपदि च सवर्णाप्रतीक्षणे प्रधानवाधप्रसङ्गे चानन्तरैव । विप्रस्य क्षत्रियैव ; क्षत्रियस्य वैश्यैव ।
नैकान्तरा यन्तरा वा ॥ ३ ॥ विप्रस्थैकान्तराभ्यनुज्ञाह । द्विजस्य विप्रदेः शूद्रा सहधर्मचारिणी नैव ।
विप्रस्थानन्तरानियमेनैव शूद्राप्रतिषेधात् पृथक् निषेधो वैश्याभ्यनुज्ञायांऽवगम्यते । स चायमापत्कल्पः । तेन
चापद्यनन्तराभावे एकान्तरापि विप्रस्थेति सिध्यति ॥ ४ ॥

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न कचिद्भवेत् ^४ ।
स्वार्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
^५हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु संतानानि शूद्रताम् ॥ ६ ॥
दैवपिड्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्रन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ७ ॥
इति श्रीविष्णुस्मृतौ षड्विंशोऽध्यायः

^१ बहुभार्यासु—उ.

^२ सवर्णास्त्री—ग.

^३ हीनजातिं स्त्रियम्—ग.

^४ न कचिद्भवेत्—उ.

^५ मोहात् कचिद्—ग. ग. प. ट.

^६ हीनजाते धर्मोत्सृजे धर्मोत्सृजेऽवगम्यते—उ. ट.

^७ गच्छन्तवर्णान्—उ.

तर्हि क्रिमर्थं शूद्रापरिणयनं द्विजस्थेत्यन आह । द्विजस्य त्रैवर्णिकस्य भार्या शूद्रा क्वचित् आपदि अनापदि च धर्मार्थं न भवति । किंतु रागातिशये रत्यर्थम् । एवकारः पुत्रार्थताप्रतिषेधार्थः ; “ तत्रात्मा जायते स्वयम् ” इति स्प्ररणात् । सहाधिकारिकधर्मस्य पूर्वणैव निषेधात् पुनर्वचनमाश्रमधर्मनिषेधार्थम् ॥ ५ ॥

पुत्रार्थं तदुद्वाहे फल्माह । हीनजातिं शूद्रां स्त्रियं मोहात् उक्तदोषाज्ञानात् उद्वहन्तो द्विजाः ससतानानि सान्प्रयानि कुलान्येव आशु पुरपसत्त्व्यामनपेक्ष्यैव शूद्रत्व प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

धर्मनिषेधे धर्मशब्दार्थमाह । यस्य द्विजाते तत्प्रधानानि ; सैव शूद्रा प्रगानं सर्वोपकरणसपादिका येषां तानि, तथाविधानि दैवपिन्यातिथेयानि । दैव देवपूजादि ; पित्र्य श्राद्धादि ; आतिथेयम अतिथि-सत्कारादि । तस्य पितृदेवाः, बहुवचनादतिथयश्च तदुपकल्प नैवेद्यपिण्डभोजनादि नाश्रन्तीति कर्मासिद्धिः । तत्कर्मापूर्वानिष्यत्या च स्वर्गमप्यसौ न गच्छतीति फलासिद्धिश्च ॥ ७ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डवनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनाय रूपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविट्कृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां पद्मविंशोऽध्यायः

सप्तविंशोऽध्यायः

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म ॥ १ ॥ स्पन्दनात् पुरा^१
पुंसवचनम् ॥ २ ॥

एवं विवाहं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं चाभिधाय इदानीं तदनन्तरभाविनो गर्भाधानादिसंस्कारानाह । गर्भः
ऋतुः ; “बीजगर्भसमुद्भवम्” इति योगिसंस्कारात् । तस्य स्पष्टतां प्रादुर्भावं ज्ञात्वा निषेकः गर्भाधानान्त्यं
कर्म कार्यमिति सर्वत्र संबन्धः । इदं च क्षेत्रसंस्कारत्वात् सङ्कृतं कार्यम् ; “अथ ऋतुमत्याः प्राजापत्यमृतौ
प्रथमे” इति परिशिष्टात् । यद्यपि “निषेकाद्याः स्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रं क्रियाः” “निषेकादिः
स्मशानान्तो मन्त्रैर्वस्योदितो विधिः” “यस्यैतं चत्वारिंशत् संस्काराः” इत्यादिभिः योगिमनुगोतमादि-
वाक्यैः गर्भाधानस्य संस्कारत्वमवगम्यते, तथापि

“जायाया दक्षिणे नानारन्ध्रे सिञ्चेतु तद्रसम् ।
उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसत्कृत्वां सतीम् ॥
उपगच्छेद्ब्रह्ममेवं गर्भस्य स्थिरता भवेत् ।
विष्णुर्वाग्निं जपेत् सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्भृती ॥”

इत्यादिशौनकादिवाक्येषु द्वितीयानिर्दिष्टत्वेन वध्यादिसंस्कारत्वमेवोचितम् ; अन्यथा प्रतिगर्भमातृस्वाराधः ।
यत्तु आधानेनामेरिव गर्भस्य संस्कार इति, तत्र ; प्रागाधानात् गर्भस्यैवसिद्धयः संस्कारानन्तरेण
दृष्टान्तवैषम्यात् ; मन्वादिवाक्यानां तु संस्कृतक्षेत्रेऽपि कृताभिप्रायेणाप्युपपत्तेः ; “गर्भागतस्यांस्वारात् तस्यां
जातस्तु दुष्यति” इत्यसंस्कृतोत्पन्नस्य दुष्टत्वस्मरणादित्यलम् ॥ १ ॥

स्पन्दनं गर्भस्य चलनम् । तत् चतुर्थे मासि भवति ; “तस्माच्चत्वारिंशत्मासं करोति” इति
शारीरकात् । तस्मात् पुरा प्रागेव द्वितीये तृतीये वा मासि व्यक्तं गर्भं ; “द्वितीये वा मासि पुंसवचनं भवेत्”
इति जातृरुपर्यस्तरणात् । पुंसवचनं गर्भस्य पुंसवचनत्वात्कर्म । इदं च प्रतिगर्भस्य सर्ववचनम् ; गर्भस्य संस्कार-
त्वात् ; “तस्मात् पुंसवचनसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्तते” इति शौनकरसंस्कारात् । एतेन पुंसवचनं क्षेत्रसंस्कारस्या

^१ पुरा omitted in २, ३.
^२ संस्कारान्तरे तद्रसम् ॥—२.
^३ गर्भं omitted in २.
^४ From here the remainder of the text is omitted in २.

सङ्कलन मन्वमानो विज्ञानेश्वरोऽपि परास्त । यत्तु “अथ सीमन्तोन्नयन पुसवनवत् प्रथमगर्भे” इति पारस्परवचन तद्वाख्याधारत्वेन प्रतीयते, तत्रापि पुसवनवदित्यतिदेशो न सङ्कलनप्रापणार्थं, पुसवन-सूत्र एव तदनभिधानात् । किंतु पुसवनीयपुनश्चरूपकालातिदेशार्थं इति ^१तद्वाप्यीयव्याख्यानादित्यल वृद्धमर्मेन्द्रेदनेन ॥ २ ॥

पष्टेऽष्टमे ^२वा मासि सीमन्तोन्नयनम् ॥ ३ ॥ जाते च ^३दारके जातकर्म ॥ ४ ॥ आशौचव्यपगमे ^४नामधेयम् ॥ ५ ॥

गर्भग्रहणमासात् पष्टे अष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्त उच्यते यस्मिन् कर्मणि तत् । यथाहुल्यमं विकल्प । अस्य च क्षेत्रसस्कारत्वमेके मन्यन्ते,

“सङ्कत् सङ्कनसस्कारा सीमन्तेन द्विजलिय ।
य य गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वे सङ्कनो भवेत् ॥”

इति द्वारीतस्मणात् । गर्भसम्कारत्वमपरे,

“सीमन्तोन्नयन कर्म न स्त्रीसस्कार इत्यते ।
गर्भस्वेव तु सस्कारो ^५गर्भे गर्भे प्रयोजयेत् ॥”

इति विष्णुस्मरणात् ॥ ३ ॥ दारकं कुमारे जाते गर्भनेशाच्चिर्गते सति जातकर्म भ्रुसर्षिर्हिरण्यनिक्रपाणा हिरण्येन प्राशनम् ॥ ४ ॥ विप्रादीना स्वस्वाशोच्यपगमोत्तरदिने नामधेय नामकरणम्, “जननात् दशरात्रे युष्ट शतरात्रे सस्कारे वा नामकरणम्” इति परिशिष्टात् । दशरात्रस्वाशोचोपलक्षणम् । नारदस्तु आशौचान्न क्षत्रियादित्रयविषयमेवाह—

“जन्मनो दशमे वापि द्वादशे वापि तत्तुन ।
त्रिप्राणा नामकर्म स्यादाशौचान्ते तु शेषयो ॥
शूद्राणामपि च य स्यान् सता नामासनामपि ॥”

इति ॥ ५ ॥

^६मङ्गल्यं त्राहणस्य ॥ ६ ॥ बलवत् ^७क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥
धनोपेतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥ जुगुप्सितं शूद्रस्य ॥ ९ ॥

^१ तद्वाप्यीयव्याख्यानात्—ग

^२ कुमारे—च, प

^३ तद्वद्वर्भे—च, व

^४ सस्कारे—च, व

^२ वा मासि omitted in च, प

^६ दशरात्रमन्—क

^७ स्वप्राणा—च

नाम्नि विशेषमाह । मङ्गलाय साधु मङ्गल्यम् । मङ्गल नाम 'उदर्कशुभसूचक वस्तु । तदभिगानमेव शब्दस्य तत्त्वम् । तादृश ब्राह्मणस्य नाम कर्तव्यम्, यथा लक्ष्मीधर इत्यादि । मङ्गल्यग्रहणत् पालनार्थादित्युदासः ॥ ६ ॥ बलवत्, बलपर्यायशब्दार्थाभिधायकमिति यावत् । तादृश क्षत्रियस्य, यथा युधिष्ठिर इत्यादि ॥ ७ ॥ धनपर्यायशब्दार्थोपेतं वैश्यस्य, यथा अर्थपतिरिति ॥ ८ ॥ जुगुप्सित गहपित शूद्रस्य, यथा लोकदास इति । यद्वा मङ्गल मुख्यादिपर्याय शर्मादिशब्द । तस्मै साधु, उपपदीभूतमिति यावत् । तादृशं विष्णुशर्मेति ब्राह्मणस्य । बल बलसाधन वर्मादि । तद्वत् क्षत्रियस्य, भीमशर्मेति । धन गुप्त, तदुपेतं तच्छब्दवत् वैश्यस्य, देवगुप्त इति । जुगुप्सित निन्दित दासत्वादि । तत् शूद्रस्य, धर्मदास इति । मङ्गलादिपर्यायाणामानन्त्येऽपि मानवा नियमो यथा—

“ शर्मान्त ब्राह्मणस्येक्त वर्मान् क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान्त वैश्यजातेस्तु दासान् शूद्रजन्मन ॥ ”

इति । ब्राह्मणादिपदेषु पुस्तकस्थोद्देश्यगतत्वादविवक्षा । तेन तस्त्रीणामपि तन्नियम । तथा च आश्वलायनः—
“ तत्तस्त्रीणा तथा तथा ” इति । तथेति शर्माद्यन्तम् । तस्य च स्त्रीत्येऽपि “ मन ” इति नानालक्षणस्य डीष प्रतिषेधात् ‘गार्गीशर्मा’ इत्यादि पुक्त्रप्रयोग । “ डानुमाभ्यामन्यनरस्याम् ” इति टावन्त्ये तु जावन्तवत् ‘गार्गीशर्मा’ इत्यादिरिति विशेष । विशेषान्नर चाह स एव—“ युष्मानि त्वेन पुसासु; अयुजानि स्त्रीणाम् ” इति । युष्माक्षराणि पुताम् । अयुष्माक्षराणि स्त्रीणामित्यर्थ, यथा सुभद्रा, सावित्रीत्यादि । ब्राह्मणादिग्रहणमन्येषामनियमाय ;

“ देवालयगताश्वाना वृक्षाणा वापिरूपयो ।

सर्वापणाना शृष्टघाना चिह्नाना योषिता नृणाम् ॥

काव्यादीना कवीना च पद्यादीना विशेषत ।

गजप्रासादयज्ञाना नामकर्म यथोचितम् ॥ ”

इति स्कान्दात् ॥ ९ ॥

चतुर्थं मास्यादित्यदर्शनम् ॥ १० ॥ पष्टेऽन्नप्राशनम् ॥ ११ ॥
तृतीयेऽब्दे चूडाकरणम् ॥ १२ ॥

सूत्रद्वयमिदं सामान्यतः पूरिताकाशम् । ततश्च जन्म चतुर्थे मन्त्रि गन्तव्यम् । तत्रैव चैव चन्द्रदर्शनं कारयेत् । तृतीये मासि चैवैव चन्द्र आदित्यदर्शनं कारयेदिति । यथा ६ यमः—

“ततश्चतुर्थीये कर्तव्य मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मामि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥”

इति ॥ १० ॥

जन्मतः पष्ठे मामि ^१अन्नप्राशनं कार्यम् । तदभायेऽष्टमादौ ;

“जन्मतो मासि पष्ठे स्यात् सौरेणोत्तममवदम् ।
तदभायेऽष्टमे मासि नममे दशमेऽपि वा ॥
द्वादशे मासि पुत्रेऽन्ति प्रथमान्नाशनं द्विजा ।
सप्तसरे वा सपूणे केचिदिच्छन्ति पण्डिता ॥”

इति नारदस्मरणात् । नम इति जन्वाभिप्रायेण “नरम्यान्नाशने युग्म स्त्रीणां चान्नाशनेऽयुग्मम्” इति गर्गस्मरणात् ॥ ११ ॥

गर्भतो जन्मतो वा तृतीयेऽष्टे चूटाकरणं शिवाभारणम्, “तृतीयेऽष्टे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा शिवावृत्तिः” इति वृद्धसप्तमिस्मरणात् । तृतीय इति कुलपुत्रागतकालोपलक्षणम्,

“आद्येऽष्टे पुत्रेते केचित् पञ्चमेऽष्टे तृतीयके ।
उपनीत्या सहैवेति विख्याता कुलपुत्रतः ॥

इति स्मरणात् ॥ १२ ॥

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ॥ १३ ॥ ^२तासां समन्त्रको
विवाहः ॥ १४ ॥

एता एव जातस्नादिसा क्रिया स्त्रीणां मन्त्रकानाममन्त्रका मन्त्रहिता कार्या । यद्यपि एतच्छब्देन प्रदानानां गर्भाशानादानामपि परामर्शं सन्नयति, तथापि तदानीं गर्भस्य स्वत्वानिश्चयात् “अविजाता हि गर्भा पुनान्ते भवन्ति” इति न्यायेन नामन्त्रत्वम् । अस्तु तर्हि गर्भसंस्काराणां समन्त्रत्वम्, क्षेत्रतस्संस्कारणं तु यथ म्यात् ^१ विनाग्मात्रे समन्त्रत्वान्भ्युजानादिति चेत्—मैत्रम्, विवाहाद्यां चानास्यमन्त्रव्यवधानेनैतत्समन्त्रत्वान्दा विवाहस्योपलक्षणत्वात् । अन्यथा अन्यसंस्कारस्यापि समन्त्रत्वापत्तेः । एतदेव स्पष्टयितुमेवकारं । कुमारीणामिति उक्तस्य स्वप्नदृष्टं च नपुंसकं संस्काराभावात्प्रोक्तं, “न मलोन्मत्तमूक्यश्रुत्वात्ताननस्य वसिष्ठं संस्तुयान्” इति शब्देन पण्डितानान्याभिधानत् ॥ १३ ॥ समन्त्रत्वे विधिनाह । तानां स्त्रीणां विवाहान्तरं संस्कारं समन्त्रकं ॥ १४ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ॥ १५ ॥ गर्भैकादशे
राजः ॥ १६ ॥ १ गर्भद्वादशे विशः ॥ १७ ॥

गर्भधारणमारभ्याष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं गायत्रीसवन्यः ; “सावित्र्याः प्रापणमुपनयनम्” इति
काल्यायनस्मरणात् । गर्भाष्टमं जन्माष्टमोपलक्षणम् ; “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे” इति स्मरणात् ॥ १५ ॥
राजः क्षत्रियस्य गर्भैकादशे एकादशे वा ॥ १६ ॥ विशो वैश्यस्य गर्भद्वादशे द्वादशे वा उपनयनमित्युभयना-
नुपज्यते ; “राजानेकादशे सैके विशाम्” इति स्मरणात् । नित्योऽयं कालः । काम्यनाह आपस्वम्भः—
“अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नायकाममेकादशे शत्रुवयानं
द्वादशे पशुकाममुपनयेत्” इति । अयं च त्रैवर्णिकसाधरणः ; अविशोपात् । ब्राह्मणादीन् प्रति तु सप्तमादीनां
नित्यकाम्यत्वम् ; संयोगपृथक्त्वन्वयायात् । प्रागप्यष्टमात् काम्यकालमाह मनुः—

“ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राजो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥”

इति ॥ १७ ॥

तेषां मुञ्जज्यावत्यजमग्न्यो मौञ्जचः ॥ १८ ॥ कार्पासशाणा-
विकान्युपवीतानि वासांसि च ॥ १९ ॥

तेषां ब्राह्मणादीनाम् । मुञ्जः शीकात्प्रक् । ज्या मूर्धा । चञ्चजो दीर्घमृणजानिः । तन्मध्यः नर्त्तिकाः
मौञ्ज्यो मेखलाः क्रमेण । ज्याशब्देन धनुषोऽपनीय ग्रहणं गम्यते । चञ्चजः शाणम् । निन्देनोपलक्षणम् ;
“शाणान्तवी” “सौञ्ज्यो मेखलाः” “आसी वैश्यस्य” इति मनुर्गौतमाभ्यायनस्मरणात् । मेखल्य
इति चक्रव्ये मौञ्जग्रहणं ज्याद्यभावे सरेषां मुञ्जप्राप्त्यर्थम् ; “सरेषां वा मौञ्जो” इति प्राङ्मुञ्जणात् ॥ १८ ॥
कार्पास तूल्म् । शाणः शणत्वक् । अग्निः तल्लेम् । तैर्निर्मते वस्त्रेण इति तेषां क्रमेण । चराशब्दा-
न्यप्याह मनुः—“वतीरत्नानुपद्वयं शाणमौमाविक्रानि च” इति । वसिष्ठोऽपि—“स्वर्तमं ब्राह्मण्य
दौम क्षत्रियस्य सौत्रेयं वैश्यस्य” इति । “कार्पासं वा गंधंयाम्” इति गौतमः । उत्सनेऽप्येवम् ।
“कार्पासं चोपनीतं सरेषाम्” इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ १९ ॥

मार्गवैयाघ्रपास्तानि चर्माणि ॥ २० ॥ पालाशम्पादितौदुम्परा
दण्डाः ॥ २१ ॥

मृग कृष्ण । व्याघ्रो द्वीपी । वस्त छाग । तेषा चर्माणि क्रमेण । मनुः क्षत्रियस्य रोरवमाह ।
 “ गत्र्य वस्तानि न वा वैश्यस्य ” इति वसिष्ठः । “ सर्वेषा वा गत्र्यम् ” इति पारस्करः । वस्त्राजिनयो
 परिधानोचरीयत्वेन विनियोग ,

“ तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नववस्त्रकम् ।
 यथोक्तमजिन वापि कल्पयेदवगुण्ठनम् ॥ ”

इति शौनकरस्मरणात् ॥ २० ॥ फलाश किंशुक । खदिरो गायत्री । उदुम्बरो जन्तुफल । तत्प्रभवा दण्डा
 क्रमेण । मनुस्तु निल्ववटपैलवानप्याह । शौनकरस्तु “ औदुम्बर क्षत्रियस्य, त्रैल्वो वैश्यस्य ” इत्याह ॥ २१ ॥

^१केशान्तललाटनासादेशतुल्याः ॥ २२ ॥ सर्व एव वा ॥ २३ ॥

अकुटिलाः सत्वचश्च ॥ २४ ॥ ^२भवदाद्यं भवन्मध्यं ^३भवदन्तं च
 भैक्ष्यचरणम् ॥ २५ ॥

केशान्तदेश निष्केशतोपलक्षित ललाटान्त । ललाटदेश भ्रूमध्यम् । नासादेश नासाग्रम् ।
 तत्तुल्या तत्पर्यन्ता भूतलमारभ्य क्रमेण ॥ २२ ॥ सर्वेषा सर्वे एव वा दण्डा भवन्ति उक्ता अनुक्ताश्च ।
 “ सर्वे वा सर्वेषाम् ” इति शौनकः । “ एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषा यजिया स्मृता ” इति यमः ।
 “ वार्शो वा दण्ड इत्यवर्णसयोगेन ” इति पारस्करः ॥ २३ ॥ सर्वेऽपि ते अकुटिला अत्रा सत्वच
 अनिष्टुपिता । चकार कीटकोटरादिव्यावृत्त्यर्थं । “ अत्रणानग्निदूषिता ” इति मनु । “ अर्पाडिता यूपवक्त्रा
 सशल्का ” इति गौतमः ॥ २४ ॥ आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दो भैक्ष्यचरणे क्रमेण योज्य ॥ २५ ॥

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य ^४सावित्री नातिवर्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रयन्धोरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसकृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ २७ ॥

उपनयनकारावधिमाह । षोडशद्वाविंशचतुर्विंशानि वर्षाण्यभियाप्य प्रहसत्रविंशति यथाक्रममुपनयनकार्ये
 नात्येति । आडयमभिप्रिंशं, न मर्यादायाम् ,

“ औपनायनिक काल पर षोडशवापक ।

द्वाभ्याग्नि परोऽन्यम्य चतुर्विंशति पर ॥ ”

^१ केशान्तललाटनासादेश—ट

^२ तदन्तं च—ग स

^३ भरदादिमध्यान्त भैक्ष्य—ज, ट

^४ गायत्री—ज

इति व्यासस्मरणात् । षोडशादिसख्या गर्भतो जन्मतश्च ;

“सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥”

इति यमस्मरणात् । सावित्रीग्रहणं गायत्र्यादित्रितयमाज्यर्थम् ; “गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत । त्रिष्टुभा राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । सर्वेषां वा गायत्री” इति कात्यायनस्मरणात् । ताश्चाह शातातपः—“तत्सवितुर्वरेण्य-
मिति गायत्री ब्राह्मणस्य । देवसवितरिति त्रिष्टुप् राजन्यस्य । विश्वा रूपाणीति जगती वैश्यस्य” इति ॥२६॥

^१अवध्यतिक्रम आह । अतः गर्भात् जन्मतो वा षोडशाद्द्वविंशचतुर्विंशवर्षाद्धै त्रयोऽप्येते ब्रह्मक्षत्रविशः यथाकालमपि मध्ये असंस्कृताः सावित्रीतः पतिताः उपनयनायोः आर्याणां त्रैवर्णिकानां विगर्हिताः निन्द्याः ; व्यवहाराद्येभ्य इति यावत् ; ब्राह्मणसज्ञा भवन्ति ॥ २७ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ २८ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्यु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत्^२ ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तविंशोऽध्यायः

उपनयनधर्मातिदेशमाह । यानि ब्राह्मणादीनां चर्मयज्ञोपवीतमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयने अभिहितानि, तान्येव तेषां व्रतेषु महानाम्नादियु भवन्ति ; तेषामपि वेदाध्ययनाहोपनयनवत् महानाम्न्यव्ययनाहो-
पनयनत्वात् ॥ २८ ॥

मेखलादिधारणस्य नित्यतां द्योतयति । मेखलामजिनदण्डोपवीतकमण्डलुश्च विनष्टान् अप्यु प्रास्य ब्रह्मचारी मन्त्रपूर्वकमन्यान् गृहीयात् ; ब्रह्मचर्याङ्गत्वात् तद्धारणस्य । प्रतिपत्तिविधानादेवानुक्तस्यापि कमण्डलेः पूर्वग्रहणमवगम्यते । यथाह आश्वलायनः—“अच्छिन्नान् धारयेत्कित्यं दण्डमजिनकमण्डलुश्च” इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्महाराजधिराजध्रीवसिष्ठवशानतसश्रीकोण्डपनायकालजधीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितालङ्करीश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ धीविष्णुस्मृतिविद्वतौ धीनत्या वैजयन्त्यां सप्तविंशोऽध्यायः

१ २२१.—२, ८.

^१ अवधि omitted in G

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे संस्कारप्रकरणं सप्तविंशम्—ज, ड

^३ † from श्रीमन्महा up to दण्डवत्कृतौ omitted in P, V

४ ३३ ८२१ ed in G.

अष्टाविंशोऽध्यायः

अथ ^१ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवासः ॥ १ ॥ संध्याद्वयो-
पासनम् ॥ २ ॥ पूर्वा संध्यां जपेत् तिष्ठन् पश्चिमाभासीनः ॥ ३ ॥

^२अष्टाविंशोऽध्यायः । अथ उपनयनानन्तरं ब्रह्मचारिणां त्रैवर्णिकानां गुरोः अध्यापकस्य कुले अध्याप्यवर्गे वासं स्थितिं अध्ययनार्थां भिधीयते । गुरुरत्राध्यापकः ,

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छुभोपक्रियया तया ॥”

इति स्मरणात् । न पितृवः, तत्राध्ययनाभावे दृष्टहानि, अदृष्टार्थता च वासस्य स्यात्, “गुरुं चैनाप्युपासीत स्वाध्यायार्थम्” इति गुरुकुलवासस्य दृष्टार्थत्वात् । एव चाचार्यकुलवासस्मरणमप्यध्यापकस्योपाधिना समगच्छते । यदा तु पितृवः आपद्यति तदाप्यध्यापकत्वमेव गुरुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, न पित्रुत्वम् । कुलं च शिष्यसमूहः, “शोभकस्य कुलपते” इत्यादिदर्शनात् । तथाच स्मर्यते—

“शिष्याणां दशसाहस्रीं योऽध्यापयति नित्यशः ।

सभावयति चान्नाद्ये रसौ कुलपति स्मृतः ॥”

इति ॥ १ ॥

सपि अहोरात्रयोस्त्पक्रमानुष्ठाने । तत्र विहिता क्रिया संध्या । तयो द्वयम्, सायंप्रातः कालभेदात् । तस्योपासनमनुष्ठानं ब्रह्मचारी नुर्यादिति विधीयते । यद्यपि “अहरह संध्यामुपासीत” इत्याश्रमविशेषानुदरेण तद्विहितं, तथापि आद्योपक्रमस्योपनयनानन्तर्यत्वं च नायं ब्रह्मचारिप्रकरणेऽस्त्यारम्भः, “उपायनादिमारभ्य सायं प्रातश्च कालयोः” इति प्रजापतिस्मरणात् । द्वयपदात् तृतीया नावश्यकतीति गम्यते, “उभे संध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणे स्वगृहेऽपि” इति अत्रिस्मरणात् ॥ २ ॥

पूर्वा सूर्योदयकालीना संध्या । मुहूर्तद्वयं कालं प्रागुदयात्,

“संध्याकालं प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकं ।

क्षत्रियस्य तदर्धं स्यात् तदर्धं स्याद्विशोऽप्युत ॥

^१ ब्रह्मचारिणः — १, ब्रह्मचारिणे गुरुकुले निवासे — इति

^२ This sentence corrupt in २, १

अर्धास्तमयवेलादि साय नक्षत्रदर्शनात् ।
विघ्नादीनां त्रयाणां तु सामान्यमिति केचन ॥ ”

इति अत्रिस्मरणात् । तामभिष्ट्राप्य ; द्वितीययात्यन्तसयोगात् तिष्ठन् स्थित एव । पश्चिमम् ; सूर्यास्तम्-
कालीनामासीन एव गायत्रीं जपेत् ; यावत्सूर्यनक्षत्रदर्शनम् ;

“ जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकेदयात् ।
सध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेद्वा सूर्यदर्शनात् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ ३ ॥

‘कालद्वयमभिषेकाग्निकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ अप्सु दण्ड-
वन्मज्जनम्’ ॥ ५ ॥

कालद्वयम् ; सायं प्रातश्च । अभितः सेनोऽभिषेकः ; परिममूहनपुत्रेण, न स्नानम् ; तस्यूर्ध्वं स्नानं
कर्म समिपक्षेपः ; तत्करणम् ;

“ अधिकार्यं च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तद्विष्यते ।
पर्यहनोक्षणे स्थातामादावन्ते च कर्मणः ॥ ”

इति यमस्मरणात् । कालद्वयासभवे सायमेवेति आपस्वम्भः—“ सायमेवमिदं ज्ञेयं ” इति ॥ ४ ॥

अप्सु जलाशये दण्डवत् स्नानीयमन्त्रवर्जमेव मज्जनमाह्वयः । अप्सु इत्यनेनोद्गतोद्गतिः ;
“ आर्जवस्नानाभ्यञ्जनवर्जम् ” इति वसिष्ठस्मरणात् । आर्जवम् ; उद्गतोद्गम् । मज्जनमित्यनेनाप्रपर्यादि-
निषेधः ; “ नाप्सु श्यायमानः ” स्नायात् ” इति आरस्तुर्ग्रीयात् । गोदानादेव स्नानमित्येकः ; “ एकं
गोदानादि ” इति गौतमस्मरणात् । नित्यस्नानम्याय प्रतिषेधः ; न नैजिषिष्यः ; प्रस्मरणात् । तथैव स्नेहः ;
“ स्रुतु त्रयचारिणः ” इति कात्यायनीयात् । त्रिरागं त्रानायादेव ; “ तदाज्ञा विना न स्नानं च
सदा शुचिः ” इति आश्वलायनस्मरणात् । त्रिष्विना तु नित्यं त्रिरागम् ; “ त्रिष्वेऽन्तरेऽप्य ” इति
वसिष्ठस्मरणात् ॥ ५ ॥

आहृताध्ययनम् ॥ ६ ॥ गुरोः प्रियहिताचरणम् ॥ ७ ॥
मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम् ॥ ८ ॥ गुरुकुलयज्ञं गुणपरम्
भैक्ष्यचरणम् ॥ ९ ॥ गुर्यनुज्ञातं भैक्ष्याभ्यवहरणम् ॥ १० ॥

गुरुणाहूतेनाध्ययन कार्यम् । यत्तु “ चोदिते गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा । कुर्यादध्ययने योगम् ” इति मानवम् , तत् गुणाधिकमिप्रायेण ॥ ६ ॥ गुरो पूर्वोक्तस्य, प्रियमनुकूल, हितमायत्यामुपकारकम् , तयोरुचरण यावज्जीव कुर्यात् , “ हित चास्याचरेन्नित्यम् ” इति योगिस्मरणात् ॥ ७ ॥ मेखलादीनि पूर्वोक्तानि । तेषा धारणम् । यमः—

“ दण्ड कमण्डलु वेद मौर्त्ती च रशना तथा ।

कौपीन कटिसूत्र च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ ”

इति । वेद , दर्शमुष्टि ॥ ८ ॥ गुरो कुल स्वस्य च ज्ञातिबन्धुजुलानि वर्जयित्वा गुणवस्तु वेदयज्ञादिसप्तैषु भैक्ष्य भिक्षासमूह , तदर्थं चरणमटनम् । यथाह मनुः—

“ गुरो कुले न भिक्षेत न ज्ञातिजुलबन्धुषु ।

अमावे त्वन्यगेहाना पूर्वपूर्वं परित्यजेत् ॥

वेदयज्ञेरहीनाना प्रशस्ताना स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेर्भैक्ष्य गृहेभ्य प्रयतोऽन्वहम् ॥ ”

इति । वेदादियोगस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येऽपि ब्राह्मणासमवे क्षत्रियादौ ज्ञेयम् , “ ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येव्यात्मवृत्तये ” इति योगिस्मरणात् । यत्तु “ सार्वर्णं चरेद्भैक्ष्यम् ” इति, तत् त्रैवर्णिकमिप्रायम् । तत्राप्यलाभे “ चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यम् ” इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ निवेदितस्य गुरुणानुज्ञातस्य भैक्ष्यत्याभ्यवहरण भोजनम् । गौतमः—“ निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत । असनिधौ गुरोस्तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य ” इति । योगीश्वरोऽपि—“ आपोऽशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमजुत्तसयन् ” इति । सत्कारमाह हारीतः—“ भैक्षमवेक्षितमवोक्षित पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितममृत प्राहुर्लोहि मुन्मये वा पात्रे भुञ्जीत ” इति । लोहप्रहणात् कास्यनिषेध ,

“ ताम्बूलाभ्यञ्जन चैव कास्यपात्रे च^१ भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥ ”

इति ^१प्रचेतःस्मरणात् । तच्च साऽऽ प्रात , “ साय प्रातर्भुञ्जीत ” इति गौतमीयात् । तच्च भिक्षाचरणपूर्वम् , “ साय प्रातर्भिक्षेत ” इति शौनकीयात् । नास्य ग्रासनियम , “ अमित ब्रह्मचारिण ” इति वासिष्ठात् ॥ १० ॥

^३श्राद्धकृतलवणशुक्तपर्युपितनृत्यगीतस्त्रीमधुमांसाञ्जनो-
च्छिष्टप्राणिहिंसाश्लीलपरिवर्जनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धं पित्रादेः ;

“ असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः ।

श्राद्धादि मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ॥ ”

इति ब्राह्म्यात् । बहुवचनमाचार्यादिग्रहणाय । इदमधिकार्यन्तरसद्भावे । तदभावे तु न निषेधः ;

“ निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुनश्चीर्त्वा कुर्यात् तत्पितृवत् क्रियाम् ॥ ”

इत्युक्तानन्तरवाक्यात् । एतेन,

“ पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियो वा ब्रह्मचारिणः ।

क्षयाहं समतिक्रम्य चण्डालाः कोटिजन्मसु ॥ ”

इत्यादीनि प्रचेतःप्रभृतिवाक्यानि व्याख्यातानि । न तु श्राद्धभोजनम् ; तस्य त्रेवर्णिकमाधारण्याभावात्

“ ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छुद्धे व्रतमपीडयन् ” इति ब्राह्मणस्याभ्यनुजानाच्च । कृतलक्षणं कृत्रिमलक्षणम् ।

‘शुक्लं निष्ठुरभाषणम्’ ; ‘^३शुक्ता वाचः’ इति गौतमीयात् । न तु कालेनाम्लीभूतम् ; पर्युपिननिषेधेनैव

तन्निषेधात् । पर्युपितं राज्यन्तरितम् । नृत्यं नाट्यम् । गीतं गानम् । स्त्री स्पर्शालापदौ ; ‘ स्त्रीप्रक्षणात्मने

मैथुनशङ्कायाम् ” इति गौतमीयात् । मधु क्षौद्रम् । मांस भक्ष्यमपि । अज्जन कज्जलादिना अङ्गोः ।

उच्छिष्टम् अगुरोः । प्राणिहिंसा प्राणिपीडा ; न प्राणवियोगः ; तस्य “ न हिंसात् सर्वभूतानि ” इत्यनेनैव

निषेधात् । अश्लीलम् असभ्यम् । एतेषां परिवर्जनम् । गौतमोऽपि—“ वर्जयेन्मधुनांसगन्धमाल्य-

दिवास्वप्नाज्जनाभ्यज्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधस्त्रेभमोहवाद्वादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानि ” इति

॥ ११ ॥

अधः शय्या ॥ १२ ॥ गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेदानम् ॥ १३ ॥

कृतसंध्योपासनञ्च गुर्वभिवादनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अधः शय्या ; भूमौ शयनम् । अशोविधानात् स्वप्ननिषेधः ॥ १२ ॥ गुरोः शयनेऽथानात् पूर्वोत्थानं

शयनात् ; गुरुसंवेदानादनन्तरं च संवेदानम् ॥ १३ ॥ कृतं सध्याया उपानसनं येन ; विहितयोः सध्या-

वन्दनामिकार्ययोरनुष्ठानं येन स तथोक्तः । गुरुणां मानाविशदीनां वक्ष्यमानान्दम् अभिरादनं युक्तं ।

अभिवादनं नाम गुरोः स्वाभिमुख्येनाशीर्षवचनानुकूल्यकरणम् । तद्य नन्तरस्वर्गगोपेन । नन्तरस्वर्ग पूजयः-

मयुक्तः क्रियाविशेषः । अत एव ज्ञातातपः^१—

^१ शुक्ल—त, ग.

^२ परिवादनभयानि—ग.

^३ कुर्यात्—त, ग.

^४ कुर्यात्—त, ग.

^५ कुर्यात्—त, ग.

“ अभिवाद्यो नमस्कार्यं शिरसा वन्द्य एव च ।
 ग्राहण क्षत्रियाद्येस्तु श्रीनामै सादर सदा ॥ ”

इति भेदेन व्यानहार ॥ १४ ॥

तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत् ॥ १५ ॥ दक्षिणं
 दक्षिणेनेतरमितरेण ॥ १६ ॥ स्वं च नामास्याभिवादनान्ते
 भोःशब्दान्तं निवेदयेत् ॥ १७ ॥

अभिवादनप्रकारमाह । व्यत्यस्तौ स्वस्तिनीकृतौ करो येन स तथा, उक्तस्य गुरो पादावुपस्पृशेत् ।
 गुरुप्रक्रमेऽपि तस्येति वचनमन्यनिरासाय, तस्य पादत उपरिष्ठात् आजानूपसग्रहणम् । यथाह गोधायनः—
 “ श्रेत्रे सस्पृश्य मन समाधायधस्ताज्जान्वोरा पद्गमन्योपसग्रहणम् ” इति ॥ १५ ॥ व्यत्यासे कारणमाह ।
 दक्षिण पाद दक्षिणेन पाणिना सव्य सव्येनोपस्पृशेत् । तच्च करव्यत्यासे भवति ॥ १६ ॥
 तद्वाक्ये नियममाह । ‘ अभिवादये ’ इति शब्दान्ते ‘ भो ’ इति शब्द अन्ते यस्य तादृश स्व च
 नाम निवेदयेत् । तथाच ‘ अभिवादये विष्णुशर्माह भो ’ इत्येवा वचनयत्किर्भवति, “ असावहमिति ब्रुवन् ”
 इति योगिस्मरणात् अस्मच्छब्द । अन्ये गोत्रप्रवरानपि कीर्तयति,

“ स्वगोत्रनामशर्माह भो इत्यन्तेऽभिवादये ।

इत्येतद्वापण यत्तन्मन्त्र स्यादभिवादाने ॥ ”

इति भरद्वाजस्मरणात् । तत्र च ‘ जमुक्प्रवरान्प्रितोऽमुक्प्रगोत्रो विष्णुशर्माह भो ’ इत्यन्ते ‘ अभिवादये ’
 इति वाक्यम् । गोत्रपरिचायकत्वात् प्रवरवदयभार । तच्चोत्थाय कार्यम्, “ सर्वत्र प्रत्युत्थायाभिवादनम् ”
 इति आपस्वर्ग्यात् । प्रत्यभिवादन त्वयसिद्धमिति नेत्तम् । तदाह मनु —

“ आयुष्मान् भव सोम्येति वाच्यो विप्रेऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्य पूर्वोक्षर प्लुत ॥ ”

इति । तथाच ‘ आयुष्मान् भव देवदत्तशर्माश्नु ज ’ इति वाक्य सपद्यत । वसिष्ठस्तु—“ योऽन्य म्वर
 स प्लुते तस्य हरमप्रगृह्यम् आउआदभाव सपद्यते ” इति । तत्र च ‘ आयुष्मान् भव पिनाम्पाणाश्च ’
 इति ‘ विष्णाश्च ’ इति प्रयोग । शूद्रविषये तु आपस्वर्ग्यः—“ नीचे शूद्र प्राञ्जलि ” इति । तत्प्रत्यभि-
 वादाने न प्लुत, “ प्रथमिवादेऽशूद्र ” इति पाणिनीयात् । तेन ‘ आयुष्मानपि तुपचक्र ’ इति ।
 विवरानपि प्लुतो न, “ स्त्रियामपि प्रतिगता वक्ष्य ” इति कात्यायनीयात् । तेन ‘ आयुष्मनी भव

‘गार्गीशर्मन्’ इति प्रयोगः; “मनः” इति टीप्प्रतिषेधात् । “डाबुमाभ्यामन्यतरस्याम्” इति डाप्पक्षे
‘गार्गीशर्मन्’ इति प्रयोगः ॥ १७ ॥

तिष्ठन्नासीनः शयानो भुञ्जानः पराङ्मुखश्च नास्याभि-
भाषणं कुर्यात् ॥ १८ ॥ आसीनस्य स्थितः 'कुर्यादभिगच्छंस्तु
गच्छेतः । आगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्भावस्तु धावतः ॥ १९ ॥

तिष्ठन् स्थितः । आसीन उपविष्टः । शयानः तिर्यग्भूतः । भुञ्जानः अन्यग्रहन् । पराङ्मुखः ;
चकारादन्यदपि कर्म कुर्वन् अस्य गुरोः अभिभाषणं प्रत्युत्तरदानं न कुर्यात् । प्रत्युत्तरं प्रतिश्रवणोपचक्षणम् ;
“प्रतिश्रवणसभापे शयानो न समाचरेत्” इति मानवात् । प्रतिश्रवणमाजास्वीकारः ॥ १८ ॥ कथं तर्हि ?
इत्यत्र आह । उपविष्टस्याग्रे तिष्ठन्, गच्छतः पराङ्मुखस्याभिगच्छन् समुन्वीभ्यन्; तिष्ठन् इति वा
पाठः; आगच्छतः प्रत्युद्गम्य, धावतः पश्चाद्भावन् प्रत्युत्तरप्रतिश्रवणे कुर्यात् ॥ १९ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखः ॥ २० ॥ दूरस्थस्यान्तिकमुपेक्ष ॥ २१ ॥

शयानस्य प्रणम्य ॥ २२ ॥ तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः
स्यात् ॥ २३ ॥ न चास्य केवलं नाम ब्रूयात् ॥ २४ ॥

पराङ्मुखस्योपविष्टस्य तिष्ठनो वा अभिमुखो भूत्वा ते उच्यते ॥ २० ॥ दूरस्थस्य निकटे गत्वा ते
उच्यते ॥ २१ ॥ शयानस्य तिर्यग्भूतस्य प्रणम्य ते कुर्यात् ॥ २२ ॥ तस्य गुरोः चक्षुर्विषये समक्षं यथेष्टम्
असन्निधकादिबन्धेन आसनं यस्येति स तथोक्तः न स्यात् । तत्राह गौतमः—“गुरुदर्शनं कष्टप्रदान-
वसक्थिभ्रूपाश्रयपादप्रसारणानि वर्जयेत्” इति । विशिष्टनिषेधेष्वप्यत्र विशेषनिषेधोऽपि पृथक्;

“उर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आगते ।

प्रत्युत्थानाभिमादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

इति मानवात् । चकारात् हस्तादि; “निष्ठाचितइस्तिविभ्रुन्निनाम्क्रेटनानि” इति गौतमोऽयम्
॥ २३ ॥ अस्य गुरोः केवलं श्राद्धादिग्रह्यं नाम न कुर्यात् समक्षं परं वा; “नैः, देवस्य नमनं
परोक्षमपि केवलम्” इति मानवीयात् । यत्तु

“आत्मनाम गुरोर्नाम नानातिष्ठन्मन्त्रं च ।
आदुष्कानो न गृह्णात्प्राग्ग्रेष्ठान्मन्त्रं ॥”

इति, तत् साम्यम्; आहुक्त्वम इति धरणात् ॥ २४ ॥

गतिचेष्टाभाषिताद्यं^१ नास्यानुकुर्यात् ॥ २५ ॥ यत्रास्य
निन्दापरिवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत् ॥ २६ ॥ नास्यैकासनो
भवेत् ॥ २७ ॥ ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः ॥ २८ ॥

गतिर्गमनम् । चेष्टा हस्तपादादिक्रिया । भाषित वाक्यपरिपाटी । आदिशब्दात् मनोरथादिकल्पनम् ।
पन्नान् परिहामेच्छया गुरो नानुकुर्यात् ॥ २५ ॥ निन्दा असत्प्रोपल्यापनम्, परिवाद विद्यमानद्रोषोद्धाटनम्,
तद्द्वय यत्र गुरोर्भवेत्, तत्र न तिष्ठेत् । ततोऽन्यत्र गच्छेत्, कर्णा वा पिपातज्यो, “कर्णा तत्र पिपातज्यो
गन्तव्य वा ततोऽन्यत्र ” इति मानवात् ॥ २६ ॥ एकत्रासने गुरुणा सम न तिष्ठेत् । गुरुप्रक्रमे पुनरेत-
च्छब्दोऽन्येषामप्येतद्धर्मप्राप्त्यर्थः । यथा मनुः—

“ विद्यागुरुष्वेवमेव नित्या वृत्ति स्वयोनियु ।
प्रतिपेथस्तु चाधर्माद्धित चोपदिशस्त्वपि ॥ ”

इति । विद्या पुराणाद्याश्चतुर्दश ॥ २७ ॥ अस्यापवादमाह । शिलाफलक शिलापट्ट । नो तरि । यान
रथान्यादि । तैर्भिरना । तैर्भिरासने न दोष । ऋतुवचनात् प्रासादादिग्रहणम्,

“ गोऽधोष्ठयानप्रानादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ ”

इति मानवान् ॥ २८ ॥

गुरोर्गुरौ सनिहिते गुरुयद्वर्तेत ॥ २९ ॥ अनिर्दिष्टश्च गुरुणा
स्वान् गुरुन् नाभिधादयेत् ॥ ३० ॥ बाले समानवयसि वाध्यापके
गुरुपुत्रे गुरुयद्वर्तेत ॥ ३१ ॥ नास्य पादौ प्रक्षालयेत् ॥ ३२ ॥
नोच्छिष्टमश्नीयात् ॥ ३३ ॥

गुरोर्गुरुं अयापकस्यापापक । तस्मिन् सनिहिते समागत गुरुयन् अभिवादनार्थं सर्वं उच्यते ।
इत्यो मन्त्रार्थे नम आपस्तम्बेनेक — “ न च येषामार्यमन्त्रार्थे प्राचार्यमुपसंगृह्ये पितृश्रावणम् ”
इति ॥ २० ॥ गुरुणा अनिर्दिष्ट अननुज्ञान स्वान् गुरुन् पितृयादन नाभिवादनार्थे । पित्राचार्ययो मन्त्रार्थे
विरल्य ।

^१ उच्यते मानसिनी पूर्ववदि २. ३. ३. ३ ।

नाचार्येभ्य तस्यै निष्कन्निवासे विरतना ॥ ”

इति ब्राह्म्यात्; “उत्पादकब्रह्मदानेर्गरीयान् ब्रह्म पिता” इति मानवाच्च । गुणाधिकस्य प्राथम्य
 वा ॥ ३० ॥ पुनरतिदेशमाह । बाले न्यूनवयसि समानवयसि वाध्यापयति गुरुपुत्रे गुरुवत् वर्तेत । नेदमखिल-
 वेदाध्यापकत्वप्रयुक्तम्; आचार्योपसदनविधिर्नैव सिद्धत्वात् । नाप्येकदेशाध्यापकत्वप्रयुक्तम्, उषा यायो-
 पसदनविधिना गतत्वात् । नापि गुरुपुत्रत्वप्रयुक्तम्, अध्यापकत्वविशेषणानर्थक्यात् । तस्मात् एव
 व्याख्येयम्—यो गुरौ स्नानादिव्यापृते वर्गं वर्गद्वयं वाध्यापयति, त प्रतीदमुच्यते । बालादिविशेषणमन-
 ध्यापकेऽपि^१ ज्येष्ठे गुरुपुत्रे गुरुवृत्तिप्राप्त्यर्थम्;

“श्रेय सु गुरुवद्वृत्ति नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रे तथाचार्ये गुरोश्चैव सन्धुषु ॥”

इति मनुना अध्यापकगुरुपुत्रादस्य पृथगभिधानात् । वाशब्दात् शिष्यम्यापि ग्रहणम्,

“बाल समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन् गुरुस्ततो गुरुवन्मानमर्हति ॥”

इति मनुस्मरणात् । यज्ञकर्मणीति यज्ञकर्मविषयककल्पादिग्रन्थप्रदर्शनेनाज्ञादीन्पुत्रश्चरन्ते । तेषु शिष्योऽपि
 अध्यापिताज्ञादिविद्योऽपि वेदाध्यापनेन गुरुवन्मान्य । यदा तु गुरुपुत्रोऽपि अस्मादेवार्धतवेदान्तरो वेदान्त-
 मध्यापयत्यस्मै, न तद्वैवम् ॥ ३१ ॥ उक्तापवादमाह । अस्य गुरुपुत्रस्य पात्रो न प्रक्षाल्येत । प्रशब्दात्
 स्नानादि च ॥ ३२ ॥ तस्योच्छिष्टं च नाश्नीयात्,

“उत्सादनं च गात्राणां स्नानोच्छिष्टमोजने ।

न तुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥”

इति मानवात् ॥ ३३ ॥

एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात् ॥ ३४ ॥ ततो
 वेदाङ्गानि ॥ ३५ ॥ यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र भ्रमं कुर्यादसौ ससंतानः
 शद्रत्वमेति ॥ ३६ ॥

एवम् उक्तेन प्रसरणे एकं द्वौ त्रीन् वा वेदान् स्वीकुर्यात् । वेदान्मान्नीकारभ्यान्मानसप्रसङ्गत्वात् ।
 सा चार्थज्ञानावमायिनी, तेन विना कर्मानुष्ठानासिद्धे । यथा पराशरः—

“जातय सर्वदेवार्थां वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रमतीति य पठे गौरिव भवति ॥”

इति । कर्मानधिकारेऽप्यर्थज्ञानमावश्यकम्, “ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ” इति स्मरणात् । यद्यपि प्रथमोपादानेन एकवेदाध्ययनस्यैव मुख्यरूपत्वमवगम्यते, तथापि त्रय्यध्ययन मुख्यकल्पः ; तामृते वैतानिकक्रमासिद्धे । ततश्च त्रय्यध्ययनाशक्तस्यैकवेदाध्ययनमनुकल्प एव । तथाच मनुः—
 “ वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम् ” इति । प्रथमोपादान तु स्वशास्त्रामिप्रायेण, “ अधीत्य शास्त्रामानीया परशाखा तत पठेत् ” इति वासिष्ठात् ॥ ३४ ॥

ततो वेदाध्ययनानन्तर वेदाज्ञानि शिक्षादीनि स्वीकुर्यात् । यद्यपि,

“ एव दण्डादिर्नैर्शुक्त सस्कृत्य तनय पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्र मन्वादिक तथा ॥

इति बृहस्पतिना स्मृतीनामपि पश्चादध्ययनमुक्तम्, तथापि वेदाध्ययनात् स्मार्तधमनियमादिज्ञानायाथात् पूर्वमेवेति ज्ञेयम् । तेन स्मृति-यतिरिक्ताना पुराणादीना पश्चादध्ययन सिद्धम् ॥ ३५ ॥

तद्व्युक्तम निन्दति । नाधीता वेदा वेदौ वेदो वा येनासौ अनधीतवेद , वेदमनधीत्यैवेति यावत् । य अन्यत्र शास्त्रादो श्रममभ्यास युज्यात्, स ससतान शूद्रत्वमाप्नोति, शूद्रवत् कर्मानधिकारी भवतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥

मातुरग्रे ^१विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्^२ ॥ ३७ ॥ तत्रास्य
 माता सावित्री ^३भवति पिता त्वाचार्यः ॥ ३८ ॥ एतेनैव तेषां^४
 द्विजत्वम् ॥ ३९ ॥ प्राङ् मौञ्जिबन्धनाद् द्विजः शूद्रसर्मा भवति
 ॥ ४० ॥

द्विजत्वमुपादयति । अग्रे प्रथम विजनन जन्म मातु सकाशात् । द्वितीय जन्म मौञ्जिबन्धनम् उपनयनम् । तृतीय दीक्षेत्यपि द्रष्टव्यम् ,

“ मातुरग्रेऽपि जनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनम् ।

तृतीय यजदीक्षया द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ ”

इति मानवान् । न चैव विजन्मत्युच्येत, दीक्षया उत्तरस्तुमात्राधिकारापादकत्वेनोपनयनवत् कर्ममात्रा-
 धिकारानापादकत्वात् ॥ ३७ ॥ तत्र पितरागाह । तत्रोपनयास्ये द्वितीये जन्मनि, अस्य प्रैरर्णिरुद्ये सावित्री
 माता, आचार्य पिता भवति ॥ ३८ ॥ निगमयति । एतेन द्वितीयेनोपनयनान्तरेण जन्मना तेषा प्रैरर्णि-
 काना द्विजत्वम् । प्रैरर्णो निर्देहादिप्रमशानन्तस्त्वार्योऽप्यनुपनीतस्य द्विजत्वनिरासार्थ । बहुवचनात्
 अनुपनीतोत्पत्ताना पुरां त्रयं प्राणामप्यद्विजत्व गमयति । अत एव आपस्तम्बः—“ यस्य पिता पितामह

^१ अतः, तत्रान्—उ

^२ पिता त्वाचार्य उच्यते—उ

^३ इत्यन्त—उ

^४ एषा—उ

इत्यनुपेतौ स्यातां तस्य सवत्सरं त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यम्; यस्य प्रथितामहादेर्नानुस्मयेतोपनयनं तस्य द्वादश-
 वर्षाणि ॥ इत्याह ॥ ३९ ॥ प्रागुपनयनादाह । उपनयनं यावत् द्विजस्रैवर्णिकं, शूद्रसमः शूद्रवत् वेदानधिकरी
 भवति । न तु शूद्रधर्मा; अनुपनीतस्यापि नमोमन्त्रेण पञ्चयज्ञोपपत्तेः । न चोपनयनकालं लक्ष्यति;
 कालात्यये सर्वकर्माधिकारप्रसङ्गात् । तच्चैवं मुख्यगौणकालानुपनीतसाधारणम्; अनुपनीतत्वाविशेषात् । ब्राह्म्यत्वं
 परमधिकम्; ब्राह्म्यस्नोमाज्ञानात्; “श्रौतस्मार्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं निना” इति भृगुस्मरणात् । न
 चोपनयनेनैव ब्राह्म्यत्वमप्यपैति; प्रायश्चित्तानन्तरमुपनयनविध्यनुपपत्तेः । तस्मात् ब्राह्मणपरित्राजकवत् सामान्य-
 विशेषाविमे । तेन “न त्वेवैनमग्निहवनत्रलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात् । न ब्रह्माभिन्याहारयेदन्यत्र स्वयानिनयनात्”
 इत्युभयसाधारणं सिद्धम् ॥ ४० ॥

ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम् ॥ ४१ ॥ वेद-
 स्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात् ॥ ४२ ॥

त्रैवर्णिकेन ब्रह्मचारिणा मुण्डेन उत्सर्गकेशेन, जटिलेन जटाभारतया वा भवितव्यम् । जटा
 केशसहस्रिः । वाशब्दात् शिखाजटो वा; “मुण्डजटिलशिखाजटाश्च” इति गौतमस्मरणात् । मुण्डत्व
 छन्दोगविषयम्; “वापयेच्छिखावर्जम्” इति समाप्तनीयखादिरसूत्रात् प्राक् मुण्डत्वसिद्धेः ।
 जटिलं नैष्ठिकविषयम्, “अकलसलोमकेशनखः” इति देवलस्मरणात् । शिखामात्रमेव जटा यस्यासौ
 तथा; “शिखाजटो वा वापयेदितरात्” इति आपस्तम्बस्मरणात् । इतरविषयमिदम्; यथावर्णं
 वा ॥ ४१ ॥

वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा स्वीकारः पूर्वोक्तः । तस्मादूर्ध्वं गुरुणा अनुज्ञातो गुरवे वरमन्त्यर्चन
 दत्त्वा स्नायात् समावर्तेत् । ज्ञानपदोपादानमर्वाक् गोदानात् स्नानस्यानित्यताज्ञेयताया; “अथमुपमर्शनमेकं
 गोदानात्” इति गौतमीयात् । यद्यपि क्त्वाप्रत्ययेन स्नानपूर्वकालेन वरदानस्याविशेषेण गम्यते, तथापि
 विद्यास्नातकप्रतस्नातकयोरेव तत्समम्, वेदस्वीकरणोत्तरसाल्त्रायास्तत्रैव सम्भवात् । न तु व्रतम्नातके;
 अममाप्तविषयेन व्रतमात्रेण स्नानस्थानात् । तत्र तु स्नानविधान्तत्वात्येर्विशेषेण दक्षिणासालेऽपि निरुक्त्य;
 “स्नास्यंस्तु गुरुणाजस्रः शकत्या गुर्वर्धमाहरेत्” “विधान्ते गुम्भेन निमन्व्य” इति मनुगौतमाभ्यां
 कालद्वयमिमानात् । अनुज्ञानवरदानयोस्वर्थोद्विग्न्य; वरदानेनायनुज्ञाया एव नाभवत् । अत्र एव
 गौतमः—“कृत्यानुज्ञातस्य वा स्नानम्” इति । वरदानञ्चिते शेषे । तद्यद् मनुः—

“क्षेत्र द्विष्यं गामर्धं छत्रोपानदन्मनः ।
 धान्यं वासामि शारुं वा गुरवे प्रदतिनारहेत् ॥”

इति ॥ ४२ ॥

१ततो गुरुकुल एव वा जन्मनः शेषं नयेत् ॥ ४३ ॥ तत्राचार्ये
 प्रेते गुरुवत् गुरुपुत्रे चर्तेत ॥ ४४ ॥ गुरुदारेषु सवर्णेषु वा
 ॥ ४५ ॥ तदभावेऽग्निशुश्रूषुर्नैष्ठिको ब्रह्मचारी स्यात् ॥ ४६ ॥

नैष्ठिकं प्रत्याह । तत्र इति पञ्चम्या वेदस्वीकरणादित्येव परामृश्यते ; न सनिहितमपि स्नानम् ।
 पञ्चमीकल्पनात् ऊर्ध्वमित्यनुपज्यते ; अपेक्षितत्वात् । तेन वेदान्ययनानन्तरं न स्नायात् ; किंतु गुरुकुल
 एवायुःशेषं नयेत् ॥ ४३ ॥ तत्र गुरुकुलावासे क्रियमाणे आचार्यश्चेत् प्रमीयेत्, तदा गुरुपुत्रे गुरुवत्
 वर्तितव्यम् ॥ ४४ ॥ गुरुपुत्रे प्रेते गुरुदारेषु । दारशब्दोपादानं वहीषु अन्यतमप्राप्त्यर्थम् । सवर्णग्रहणमसवर्ण-
 निरासाय । वाशब्दो वृद्धादिग्रहणाय ; “ तदभावे वृद्धे सत्रह्यचारिष्यमौ वा ” इति गौतमीयात् ॥ ४५ ॥
 गुरुदाराद्यभावे अग्निमेव शुश्रूषेत् समिदाधानादिना । ब्रह्मचारी वेदोद्धरणशीलश्च । नैष्ठिकः ; यावज्जीविने
 ब्रह्मचर्यनियमो निष्ठा । तद्वान् नैष्ठिकः स्यात् ; “ गुरोः कर्मश्रेणे जपेत् ” इति गौतमीयात् । शुश्रूषा-
 तिरिक्तकाले वेद जपेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतन्द्रितः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ ४७ ॥

नैष्ठिक्यस्त्यमाह । एवमुक्तरीत्या यो विप्रः अनन्द्रितः अनलसः सन् ब्रह्मचर्यं चरति, स उत्तमं
 स्थानम् ; स्वर्ग्यन्तेऽभिन्नु जगदिति स्थानं ब्रह्म ; गच्छति प्राप्नोति ; “ ब्रह्मलोकमाप्नोति ” इति
 योगिस्मरणात् । ब्रह्मैव त्येके ब्रह्मत्येक इति व्याख्येयम् ; अन्यथा अनुनरावृत्तिस्मरणविरोधात् । तामेवाह ।
 न चेह समारं पुनराजायते प्रभवतीति । विप्रग्रहणात् ब्राह्मणस्यैव नैष्ठिक्यम् ; नान्येषाम् । अन्ये तु
 प्रक्रमान् प्रैर्षणं नानामित्याहुः ॥ ४७ ॥

कामतो रेतसः सकं व्रतस्यस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहूर्धमज्ञा ब्रह्मचारिणः^३ ॥ ४८ ॥

प्रमद्वान् नैमित्तिक विधायन् निमित्तमाह । प्रैर्षणं कस्य ब्रह्मचारिणः बुद्धिपूर्वं नोमद्वन्द्वरेण
 रेतःसकं तस्य ब्रह्मचर्यस्य धर्मशान्ताभितुक्ता ब्रह्मचर्यशैलानिक्रमं त्येवमाहुः । ब्रह्मचारिप्रक्रमे व्रतस्यपदोपादानं
 वानप्रस्थमन्वामिन्देरेषु प्राप्त्यर्थम् ;

“ वानप्रस्थां यनिर्धेयं चन्दने मति कामनः ।

पराव्रतस्यपुत्रमवर्षिर्गमनं चरेत् ॥ ”

इति प्राग्विद्वयमस्मात् । ब्रह्मचर्यस्य प्रमद्वन्द्वेनोपादानं व्रतस्येऽप्यस्य निमित्तताज्ञानाय ॥ ४८ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागार चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन्^१ ॥ ४९ ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिपवणमब्देन स विशुध्यति ॥ ५० ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । एतस्मिन् कामतो रेतम्बन्दनरूपे पापकर्मणि प्राप्ते सति, रासभोय चर्म प्रावृत्य, स्वकर्म कीर्तयन् 'मयैव कृतम्' इति स्थापयन्, सप्तागाराणि चरित्वा, तेभ्योऽगारेभ्यो लब्ध भैक्षमेककाल भक्षयन्, त्रिकालस्नानं कुर्वन्, अब्देन विशुध्यति । एतच्छब्दस्तु ब्रह्मरत्नेऽप्येतदेवेति ज्ञापयितुम्, "ब्रह्मरत्नेषु चैवम्" इति वासिष्ठात् । स्त्रोसगमेऽपि स एव—"ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवत गर्दभ पशुमालभेत" इति । चतुष्पथारण्ययोर्विक्रम्य । काणेन रात्रौ चेति विशेषः,

"अपकीर्णा तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥"

इति मानवात् । पाकयज्ञविधानम् "अथ पशुकृत्य" इति आश्वलायनोक्तं ज्ञेयम् । पशुभावे चर कार्यं, "नेर्ऋतं वा चरुं निर्ऋतेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्ये स्वाहा रथे देवताभ्य स्वाहा" इति वासिष्ठात् । उक्तनिमित्तयोः समुच्चये तु नेमित्तिकयोरपि समुच्चयः, "गर्दभेनानर्ऋतीं निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्ध्निवालं परिधाय लंहितमात्रं सप्त गृहान् भैक्ष्यवरं कर्मावशाज्ज सत्तरेण शुभ्येत्" इति गौतमीयात् ॥ ४२, ५० ॥

स्वप्ने सिक्तत्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्लकामतः ।
स्नात्वा कर्म चर्चयित्वा त्रिः पुनर्मांस्त्रिपृथुं जपेत् ॥ ५१ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्धय च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ ५२ ॥

तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपत्तुपवसेद्दिनम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टाविंशोऽध्यायः

^१ कीर्तयन्—ठ

^२ भावेण—स, देवान् पशुभ्यः तत्र च रित्तरान्तरं चिन्त—३

द्विज त्रैवर्णिको ब्रह्मचारी उपतुराणको नैष्ठिकश्च, स्वप्ने अनामतश्चास्वप्नेऽपि शुरु रेत सिक्त्वा प्रच्याय्य प्रातः स्नात्वा अर्कं गन्गाद्विभिरभ्यर्च्य “पुनर्मामेत्विन्द्रियम्” इत्येतामृच त्रिवार जपेत् ॥ ५१ ॥

अनातुर स्वस्थ ब्रह्मचारी यदि सप्तरात्र भैक्षचर्यामधिकार्यं च न करोति, तदा अपकीर्णी भवतीति तदुक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तच्च गर्दभेज्या चरयोगो वेति । गुरुपरिचर्याद्यग्रस्यैतत् । तद्व्यग्रस्य त्वाह याज्ञवल्क्यः—

“भैक्षामिकार्यं त्यजत्वा तु सप्तरात्रमनातुर ।

कामात्रकीर्णं दत्याभ्या जुहुयादाहुतिद्वयम् ।

उपस्थानं ततः कुर्यात् स मा सिद्धन्तनेन तु ॥”

इति ॥ ५२ ॥

तं ब्रह्मचारिणमविज्ञानात् शास्त्रार्थपरिज्ञानात् कामकारत बुद्धिपूर्वं सुप्त सूर्यश्वेदभ्युदेति, निम्लेचेत् अस्तमित्याद्वा, तदा अमो ब्रह्मचारी गायत्री जपन् दिनमुपजमेत्, दिवा न भुञ्जेत् । दिनग्रहणात् अस्तमिते नक्त भुञ्जेत् । यथा गोतमः—“सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेद्दहरभुञ्जानोऽस्त्रमितश्च रात्रिं जपन् सावित्रीम्” इति । गायत्रीसंख्या चाष्टमहस्रम्, “गाययष्टमहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहित” इति संवर्तस्मरणात् । अनामतस्त्वष्टगतं चतुष्पञ्चाशत्तमे वक्ष्यति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरसिष्ठप्रशासितमश्रीमोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीशैशवनायकरूपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^१श्रीरामपण्डितात्मज^२श्रीनन्द-
पण्डितकृते श्रीविष्णुस्मृतिप्रिष्टौ श्रीमत्या वेजयन्त्या अष्टाविंशोऽध्यायः

^१ मसिधर्माधिकारिणः, इति

^२ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरसिष्ठप्रशासितमश्रीमोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेयः

^३ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरसिष्ठप्रशासितमश्रीमोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेयः

^४ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरसिष्ठप्रशासितमश्रीमोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेयः

एकोनविंशोऽध्यायः

यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत् तमाचार्यं
विद्यात् ॥ १ ॥ ^१यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेत् तमुपाध्यायमेकदेशं
वा ॥ २ ॥

‘पिता त्वाचार्यः’ इत्युक्तम् । तत्रेकोनविंशोनाचार्यादिलक्षणमाह । यो वदुमुपनीय गायत्र्या सयोग्य
व्रतानि महानाम्याद्युपनिषदभ्ययनाङ्गानि उदिश्य वेदमेकां शाखां साङ्गामध्यापयेत्, अमावाचार्यो वेदितव्यः ;

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥”

इति मानवात् । कलुषोऽङ्गान्तरोपलक्षणम् । रइस्यमुपनिषत् । यत् “उपनीय वदद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः”
इति, तत्र वेदपदेनैव साङ्गशाखाभिप्रेतेति न विरोधः । वेदात् पृथग्भागे महानाम्यादीनां तत्रस्यानस्ता-
सिद्धयै व्युत्क्रमेणाप्यभ्ययनशोधनार्थः ; “नेदमनधीयन् स्नातको भवति” इति आश्वलायनस्मरणत् । नात्र
व्रतादेशः “सायं प्रातः समिधमादध्यात्” इत्याद्युपदेशः ; “मेल्लमाद्यद्य दण्डं प्रदाय ब्रध्नचर्वनादिशेत्”
इति आश्वलायनेनोपनयनभावनान्तःपातेनैव तदभिधानात् ॥ १ ॥

यः पुनरेतमन्योपनीतं मूल्येन भृत्या कृत्वा वेदमभृत्या वा वेदैरुदेगमष्टरायावादि अध्यापयेत्
तमुपाध्यायं विद्यात् । वाशब्दादङ्गानि वा ;

“एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
येऽध्यापयन्ति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥”

इति मानवात् । वृत्तिः भूतिः ; “भूतन्नाध्यापये यस्तु स उपाध्याय उच्यते” इति शङ्खस्मृत्यात् ।
अनेन “मूल्यं विना जीरिष्वा वृत्तिः” इति परस्मिन् ; मूल्येनेत्यनिसकत्वात् । योगीश्वरस्तु त्रय्यो-
पपातकतामभिप्रेत्य “एकदेशमुपाध्यायः” इत्येव लक्षणमन्यद्वयम् ॥ २ ॥

यो यस्य यज्ञकर्माणि कुर्यात् तस्मृत्विवजं विद्यात्^१ ॥ ३ ॥
नापरीक्षितं याजयेत् ॥ ४ ॥ नाध्यापयेत् ॥ ५ ॥ ^२नोपनयेत् ॥ ६ ॥

यो याजनाहो यस्य याजनाहम्य यज्ञे श्रौते ज्येतिष्टोमादौ स्मार्ते च पाकयज्ञादौ वृत्तो मन्त्रेणामन्त्रेण वा यज्ञकर्माणि, न लोपिकानि, कुर्यात् न त्वन्येन कारयेत्, स ऋत्विक् वेदितव्य । यथा मनुः—

“अभ्याधेय पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान् मखान् ।

य करोति वृत्तो यम्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥”

इति । क्रियापुनर्नचनमेकतरनिशेषणाभावेऽप्यनृत्विक्कार्थम् । तदाह उशना—

“अदेजकालेऽविधिना योऽयाज्यमुपयाजयेत् ।

न न याज्य विदुर्विप्रा न चासावृत्विगुच्यते ॥”

इति ॥ ३ ॥ कुलशीलवृत्तादिभिरपरीक्षित न याजयेत् ॥ ४ ॥ उक्तगुणेरपरीक्षित नाध्यापयेत् ॥ ५ ॥

उक्तलक्षण नोपनयनेन सम्कुर्यात्, यानन्वेषमुन्ये पातित्याभिमानात् ॥ ६ ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति^३ विद्वेषं याधिगच्छति ॥ ७ ॥ .

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न यच्छ्रया शुभं वीजमिवोपरे ॥ ८ ॥

प्रहृत्नमाह । ‘इदं मया न ज्ञायते, तदुपदेष्टव्यम्’ इति मन्त्रिनय प्रश्नो धर्म । तद्विपरीतं छलेन ‘अत्र भगद्वि कथं पश्यते?’ इत्यर्थम् । तेन यः पृच्छति, यश्च तर्भं प्रष्टे उक्तप्रश्नधर्माभावेऽपि धर्म्यार्थं ‘इदमेवमयेनयम्’ इति ज्ञेते, तयोरेस्तर प्रष्टा वक्ता वा प्रैति म्रियते । उभयो उल्यादिव्ये ग्रासि म्रियते । प्रत्यन्तरायु शेषमद्वाये ‘विशिष्ट द्वेष या प्राप्नोति । अत एव मनुः—

“नाष्ट कस्यचिद् ज्ञानं चान्यायेन पृच्छत ।

यानत्रसि हि मेधार्थं तदत्र द्वेष आचरेत् ॥”

इति ॥ ७ ॥

अन्वधाध्यासे धर्म । धनिक्रयपने अयः । शक्ता यापने शुश्रूषा । तन् त्रय यदध्यापने नास्ति, नन्विन् विषा येदादि न देया; यथेपरे शुभ पश्यन्तः कोऽयत्रैवादि । राजज्जादहनज्जादासि,

^१ विद्यात् omitted in २.

^२ भर्त्सि—५

^३ This Sutra omitted in ४.

^४ वि ७४—५

“ कृतज्ञाद्रोहिमेवाविशुचिकल्पानसूयका ।
अध्याप्या धर्मतः साधु शक्तात्तजानवित्तादा ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ ८ ॥

विद्या ह वै ब्रह्मणमाजगाम
गोपाय मा^१ शेषधिष्टेऽहमस्ति ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मां ब्रूया अवीर्यवती^२ तथा स्याम् ॥ ९ ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्च नाह
तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ १० ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनविंशोऽध्यायः

उक्तार्थे श्रुतिमाह । विद्या तदधिष्ठात्री देवता ब्राह्मणं प्रत्याजगाम । गत्वा चेदमाह । मा मां गोपाय पालय । पालने प्रयोजनमाह । ते अहं शेषधिः निधिरस्मि । कथं पालनीयेत्यत आह । असूयकाय गुरोरीर्ष्याविते, अनृजवे कुटिलाय, अयताय अन्रयाय, मा न ब्रूया ना-यापयेः । किं तथा स्यादित्यत आह । तथा तादृशस्याध्यापनेन अवीर्यवत्यहं स्यामिति । तस्मादेते नाध्याप्या इति ॥ ९ ॥

अध्याप्यानाह । यमध्येतारं शुचिमकल्पम्^३, अप्रमत्तं सावधानं, मेधाविनं धारणान्नं, ब्रह्म-चर्येणोक्तनोपपन्नं युक्तं विद्याः जानीया, यश्च ते तुभ्य न द्रुह्येत् अनिष्टकारी न म्यान्, कतमच्च किन्पि अप्रियं न प्राह न ब्रूते, तस्मै निधिपाय निधिक्त् विद्यापालकाय मा, हे ब्रह्मन्, ब्रूयाः । तथा सति अहं वीर्यवती स्यामिति ॥ १० ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठमशानमश्री कौण्डिनीयकात्मजश्रीतन्मणनायकापरानन्देय-
श्रीकेशवनायकप्रोःसाहितश्रीवाराणसीवासिधर्मानिकारिश्रीरामपण्डितानन्दश्रीनन्द-
पण्डितकृती श्रीविष्णुस्मृतिरिचितां श्रीन्यायैजपन्त्यां परंन्तंशोऽध्याय

^१ मां—उ.

^२ वीर्यवती—ह; वीर्यवे धर्मशब्दे मुद्रापत्रपत्रेभेनविष्णु—उ.

^३ I read श्रीमन्महा up to निधिक्त्ती omitted in ९, ४

^४ कौण्डिनीय—उ.

^५ श्रीकेशवनायकप्रोःसाहितश्रीवाराणसीवासिधर्मानिकारिश्रीरामपण्डितानन्दश्रीनन्द-

^६ श्रीकौण्डिनीय—उ.

त्रिशोऽध्यायः

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा छन्दांस्युपाकृत्यार्धपञ्चमान^१
मासानधीयीत ॥ १ ॥ ततस्तेषामुत्सर्गं वहिः कुर्यात् ॥ २ ॥
^२उत्सर्जनोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अत्र त्रिशोनाव्ययनार्थाभिधानयादो तदुपक्रमकालमाह । श्रावणीप्रौष्ठपद्योस्तुल्यवद्विकल्प, “तदेत-
द्वार्षिकमित्याचक्षते” इति शौनर्हीयात् । प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वापादान श्रावण्या । वाशब्दात् आपादी-
हस्तश्रवणानामुपादानम् । तेषां दिनद्वयप्राप्तौ उत्तर ग्राह्यम्,

“ धनिष्ठाप्रतिपद्युक्त त्वाग्रक्षसमन्वितम् ।

श्रावण कर्म नृपेन्नि ऋग्यजु सामपाठका ॥ ”

इति स्मरणात् । तेषु ग्रहसंक्रान्तिदृष्टेषु नोपाकर्म ,

“ उपाकर्म न नृपेन्नि ऋमात् सामर्थ्यंनुर्विद ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तप्रणवपर्वेषु ॥ ”

इति निषेधात् । किन्तु आगच्छा हस्तान्त्रिश्रावणशुक्लपञ्चम्या ^३कनल्पञ्चम्या केरलहस्ते वा कार्यम्
“ श्रावण्या षोणमासाम्पाद्या घोषाट्टत्य ” इति प्राधायनीयान्, “ पञ्चम्या हस्तेन वा ” इति
शौनर्हीयात्, “ ज्याहृतिस्तु पञ्चम्या कार्या वानमनविभि ” इति स्मरणात्, “ हस्तेनापत्रिभावे वा ”
इति योगिसंरणात् । उन्नासि चतुरोऽपि वेदानुपाकृत्य प्रारभ्य अर्धपञ्चमान् सार्धचतुरो मासान् अर्धीयते,
अथाप्याभाव । तत्सद्भावे तु अथाभ्येदात् । पौषमावगुम्प्रतिपदि उत्सर्गपक्ष एतत् । कालान्तरोपा-
कर्मार्त्तमर्चनार्थ्यासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

तत्र उपाकर्मोन्तरम् । तत्र च कथञ्चित् स्मरालेऽनुपाकृत्यो उत्सर्गकालप्राप्तावपि नोत्सर्ग । किन्तु
उपाकर्मोन्तरप्रयश्चिरेष्वर्थेभ्येव तदनुष्ठानम् । तथास्मिन् तेषामुपाकरणे तेषामेतेत्सर्गं, नानुपाकृतानाम् ।
तत्रान्तराध्यवेदानस्य तत्कालप्राप्तावपि नोत्सर्ग इति । उत्सर्गम् उत्सर्गनाम्य क्रम वहिर्प्रामान्, तलान्त

कुर्यादित्याचार्यस्येव प्राधान्यम्, नाभ्येतृणाम् । तत्र च काल अर्धपञ्चमान् मासानित्यनेनेनेके । तेन च श्रावण्युपाकरणे पौषशुक्लप्रतिपत्, प्रौष्ठपद्युपाकरणे माघशुक्लप्रतिपत् उत्सर्गकाल सिध्यति,

“ पौषे तु छन्दसा कुर्याद्द्विहिरत्सर्गं द्विन ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ”

इति मानवात् । शुक्लप्रथमेऽहनीति पौषेऽप्यन्वेति, साकान्क्षरान्, अर्धपञ्चमानिति लिङ्गाच्च । पुष्य इति पाठेऽपि मासपरतैव । तदसमवे तु उपाकर्मदिन एव तत् कार्यम् “ उत्सर्गं पौषमास उपाकर्मदिनऽध्याय ” इति स्मरणात्^१ ॥ २ ॥

अङ्गाध्ययनकालमाह । उत्सर्गं नानन्तर यावदुपाकर्म भवति तात्कालं हि गद्यज्ञान्यधीयात् । पर

तु कृष्णपक्ष,

“ अत ऊर्ध्वं तु छन्दसि शुक्लेषु नियतं पठेत् ।

वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु सपठेत् ॥ ”

इति मानवात् ॥ ३ ॥

नाधीयीताहोरात्रं^२ चतुर्दश्याष्टमीषु च ॥ ४ ॥ नर्त्यन्तरग्रह-
सूतके^३ ॥ ५ ॥ नेन्द्रप्रयागे ॥ ६ ॥ न वाति चण्डपवने ॥ ७ ॥

अनध्यायानाह । चतुर्दश्यामष्टम्या, चतुर्वचनात् पञ्चदश्या, चकारात् प्रतिपदि चाश्रावणं नाधीयात् । तथाच हारीतः—

“ प्रतिपत्तु चतुर्दश्यामष्टम्या परेणोर्द्ध्वया ।

श्रोऽनवायेऽथ शर्यां नाधीयीत कदाचन ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

ऋतुना चतुर्मासालकानां त्रयाणामन्तरे समा द्विनावाश्विन-श्रावण, “ जपान्द साधुर्दश्यामष्टम्यामन्तरात्पु द्वितीयासु ” इति स्मृत्यन्तरात् । एतेन “ कार्त्तिकीपञ्चम्यामष्टम्यामष्टमि तिस्रासु ” इति गौतमीयमपि व्याख्यानं भयम्, तामा नित्यानध्यायचेन ऋतुसधित्वमिदं त्रयानधयवान् । नाति संशुभं ताना कर्तव्यं स्वाध्यायत्वेन विशेषणमाधयय वाच्यम्,

“ निशाद्वयं दिनं रात्रौ सकृन् दिनद्वयम् ।

अनध्यायं प्रकृतानं वाच्यं नैपन्ना निधि ॥ ”

^१ परिग्रहार्थम्—

^२ चतुर्दश्यामष्टम्या—१७, ४

इति नारदीये सक्रान्तिमात्रेऽनध्यायस्मरणात् । तस्मात् यथोक्तमेव साधु । ग्रहो ग्रहणम् । तत्संभवं सूक्त-
मशुचितम् । तत्र त्रिरात्रम् ; “ व्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूक्ते ” इति मानवात् ॥ ५ ॥

इन्द्रः इन्द्रध्वजः । तस्य प्रयाणं पातनम् । तेनोच्छ्रयोऽपि लक्ष्यते । तत्रोभयत्राहोरात्रमनध्यायः ;
“ शकपाते तथोच्छ्रये ” इति स्मरणात् । भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां शकध्वजोत्थापनम् । निपातनं च
आश्विनकृष्णचतुर्थ्याम् ;

“ द्वादश्यां भाद्रशुक्लस्य इन्द्रध्वजसमुच्छ्रयः ।

इषे कृष्णचतुर्थ्यां तु सप्ताहात् पात इष्यते ॥ ”

इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

चण्डपवनो वात्या । तस्यां वात्यायां तत्कालमनध्यायः ; “ गीतवादित्ररुदितातिवातेषु तत्कालम् ”
इति गोभिलस्मरणात् । अतिशयश्च “ कर्णध्रुवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ” इति ज्ञेयः ॥ ७ ॥

नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु^१ ॥ ८ ॥ न भूकम्पोल्कापातदिग्दा-

हेषु ॥ ९ ॥ नान्तःशवे^२ ग्रामे ॥ १० ॥

अकाले वसंकाशदन्धत्र वृष्टौ, विद्युद्घोतने गर्जिते च त्रिरात्रमनध्यायः ; “ विद्युत्स्तनयित्तुवृष्टिष्वर्षो^३
व्यहम् ” इति आपस्नर्म्वीयात् । वर्षाकाले तु आकालिकोऽनध्यायः ;

“ विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च सप्तश्वे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुव्रवीत् ॥ ”

इति मानवात् । वृष्ट्यादित्रयसंनिपातकाले तु^३ व्यहमेव ; “ वर्षविद्युत्स्तनयित्तुसनिपाते व्यहम् ” इति
गौतमीयात् ॥ ८ ॥

^१भूकम्पः भूमिचलनम् । उल्का दिव्यं ज्योतिः ; तत्पातः । दिग्दाहः ; दिशां पीतिमदर्शनम् ।
तेषु आकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः ;

“ निघति भूमिचलने ज्योतिषां चोपदर्शनं ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्तावपि ॥ ”

इति मानवात् ; “ भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं धुनिरुम् ” इति योगिल्लरणाच्च । भूकम्पादित्रय-
सनिपाते तु त्रिरात्रम् ; “ उल्कविद्युत्समामे त्रिरात्रम् ” इति स्मरणात् ॥ ९ ॥

^१ स्तनिते—उ.

^३ अति—ग.

^२ शवसाने—ज, झ.

^४ भूकम्पः omitted in च.

ग्रामान्त स्थिते शवे तत्कालमनभ्याय । शवक्षणात्पक्ष्णम्, “अन्त शत्रम्, अन्तश्चण्डालम्” इति आपस्तम्बीयात् । शवानुगमनादौ तु अहोरात्रम्, “शानुगमनपरिचरणेषु कोशशवदर्शने वाहे रात्रम्” इति स्मृत्यन्तरात् । कोश शवपेटिका ॥ १० ॥

न शस्त्रसंपाते ॥ ११ ॥ न श्वसृगालगर्दभनिर्हादिषु^१ ॥ १२ ॥
न वादित्रशब्दे ॥ १३ ॥ न शूद्रपतितयोः समीपे ॥ १४ ॥ न
देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु ॥ १५ ॥

शस्त्रसंपातो युद्धम् । तस्मिन् प्रवर्तमान तत्कालमनभ्याय । मनुः “न विवादे न कल्हे न सेनाया न सगरे” इति ॥ ११ ॥ श्वादीना निर्हादि शब्दे श्रूयमाणे तत्कालमनभ्याय । धारय उपलक्षणम्, “श्वगर्दभनादा सालावृकदन्तिकाकोलकशब्दा” इति आपस्तम्बीयात् ॥ १२ ॥ वादित्र भेर्यादि । तच्छब्देऽनभ्याय, “वाणमेरीमृदङ्गगर्तातशब्देषु” इति गौतमीयात् । वाणो वृणाविशेष शततन्तु, महाव्रते दर्शनात् । गर्तं शकटम्, “गतसदम्” इत्यादिदर्शनात् । वादित्र गीतायुपलक्षणम्, “नृत्यगीतवादित्ररदितशब्देषु तावन्त कालम्” इति वाग्भयनीयात् ॥ १३ ॥ शूद्रपतितयो समीपे अनभ्याय, “अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके” इति यागिन्मरणात् ॥ १४ ॥ देवताना हरिहरादीनामायतनमालय । श्मशान पितृवनम् । चतुष्पथ मार्गचतुष्टयसन्निपात । रथ्या राजमार्ग । पन्ते वनध्याय । प्रचेताः—चतुष्पथसन्नमोचानेषु न देवसमीपेऽधीर्यात” इति । मनुः—“नाशवान् श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोत्रनेऽपि वा” इति । आपस्तम्बः—“न वृनस्थो न तीर्थस्थो नाप्यु नेषु सन्नासु च” इति । अ ययननिषेधात् जपाद्यनिषेध ॥ १५ ॥

नोदकान्तः ॥ १६ ॥ न पीठोपहितपादः ॥ १७ ॥ न हस्त्य-
श्वोष्ट्रनौगोयानेषु^२ ॥ १८ ॥ न वान्तः ॥ १९ ॥ न विरिक्तः ॥ २० ॥
नाजीर्णी ॥ २१ ॥

चलमध्ये अनभ्याय ।

“श्लेष्मातकम् छायाया शान्तेर्मुक्तम् च ।
कदाचिदपि नाप्येयं श्रेयिदाररूपि धत्ते ॥”

१ न २५८१ । न २५८२-११

१ निर्हादि—उ

२ नौयानु—उ

इति यमः ॥ १६ ॥ पीठे श्रीपर्ण्यादिकाष्ठनिर्मिते स्थापितपादतलस्यानध्यायः । एतेन भूमिस्थितपादस्य नानध्याय इति ॥ १७ ॥ हस्त्याद्यारूढस्य, यानग्रहणात् तद्युक्तस्थादियानस्य चानध्यायः । मनुः—

“ नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्ष न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्टं नेरिणस्थो न यानगः ॥ ”

इति ॥ १८ ॥ वान्तः कृन्वमनो नाधीयीताहोरात्रम् ॥ १९ ॥ विरेकः अतिसारः । तद्युक्तः नाधीयीताहो-
रात्रम् ॥ २० ॥ अजीर्णा यावदजीर्णपाकं नाधीयीत ॥ २१ ॥

न पञ्चनखान्तरागमने ॥ २२ ॥ न ^१राजश्रोत्रियगोब्राह्मण-
व्यसने ॥ २३ ॥

पञ्चनखाः मनुष्यादयः । तेषां गुरुशिव्योरन्तरा गमने अहोरात्रमनध्यायः । तत्र विशेषः—“ काको-
लककुक्कुटमूपकमण्डूकाद्यन्तरागमने द्विदिनम् । श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्च ” इति
गौतमः । विप्रवासः आचार्यकुलादन्यत्र वासः । अत्राशक्तौ वसिष्ठः—“ मार्जारनकुलव्याघ्राणामहोरात्रम् ”
इति । अभोजनमनुवर्तते । “ खरस्वराहोष्टचण्डाल्युतिकोदकयाशवाद्गौ मासम् । अविगवयाजादिव्यप्लुनास्ति-
कादौ त्रिमास चण्डालश्वपाकशयानां च षण्मासान् मज्जण्डसारससिंहश्याघ्नमहापापिकृन्वानामष्टमासम् ” इति
शङ्खः । ^२व्यप्लुर्मार्जारः । “ यदि हस्ती सवत्सरो यदि व्याघ्रमथैव च ” इति आपस्तम्बः । व्याघ्रावान्त-
रजातिभेदेन कालभेदः ॥ २२ ॥

राजा राष्ट्राधिप । श्रोत्रियः ऋश्याम्नाध्यायी । गोब्राह्मणौ जातिमात्रम् । तेषां व्यसने आपदि
यावदुपशमनमनध्यायः । मरणे तु अहोरात्रम् । अहोरात्रानुवृत्तौ गोभिलः—“ प्रेते भूमिपतावपि ”
इति । तथा “ अहोरात्रमनूचाने ” इति । “ गोब्राह्मणमृतावेसाहः ” इति शङ्खयमौ । इदमल्पगुणे ।
गुणातिशयवति त्रिरात्रम् । “ सार्वभौमे त्रिरात्र स्यादाशौच सस्थिते सति ।” इति भृगुः । त्र्यहानुवृत्तौ
“ स्वगात्राश्रेत्रिये तथा ” इति योगीश्वरः । “ गोविप्रमृतौ त्रिरात्रम् ” इति स्मृत्यन्तरमिति ॥ २३ ॥

नोपाकर्मणि ॥ २४ ॥ नोत्सर्गं ॥ २५ ॥ न सामध्वनावृष्य-
जुषी ॥ २६ ॥

उपाकर्मनन्तरं त्र्यहमनध्यायः ॥ २४ ॥ उत्सर्गं ऽपि^३ त्र्यहम् । त्र्यहानुवृत्तौ “ उपाकर्मणि केत्सर्गं ”
इति योगीश्वरः ॥ २५ ॥ सामवेदध्वनौ जायमाने ऋष्यजुषोरनध्यायः ; ,

“ ऋग्वेदे देवदेवयो यजुर्देव्यु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पितृन्वन्तान् तस्याशुचिर्वेनिः ॥ ”

इति मानवात् । उपलक्षणमेतदधर्षणोऽपि ; “सामशब्दे नाधर्वयजुषी” इति याम्यात् । एवं वेदान्तरूपेणै
साम्नोऽनभ्यायः ; “शाखान्तरध्वनौ साम्नामनभ्याय ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ २६ ॥

नापररात्रमधीत्य शयीत ॥ २७ ॥ अभियुक्तोऽप्यनध्याये-
ष्वध्ययनं परिहरेत् ॥ २८ ॥ यस्मादनध्यायाधीतं नेहामुत्र फल-
प्रदम्^१ ॥ २९ ॥ तदध्ययनेनायुपः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ॥ ३० ॥
तस्मादनध्यायवर्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या सच्छिष्यक्षेत्रेषु
वसन्त्या ॥ ३१ ॥

रात्रेरपरभाग अपररात्र. । तत्राधीत्य न शयीत । किंतु यावत्सूर्योदयं जागृयात् । अपररात्रग्रहणात्
पूर्वरात्रे न निषेधः ;

“प्रद्वेषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

इति मानवात् ॥ २७ ॥ अभियुक्तः अन्येन पृष्टोऽपि अनभ्यायेपूक्तेषु अन्ययनं परिहरेत् । नानियोगेनाभि-
निविष्टः पठेत् ॥ २८ ॥ तत्र हेतुमाह । ऐहिकं फलमभियोगे जयप्राप्तिः । आमुष्मिक फलं ब्रह्मन्द्रकप्राप्तिः ।
तदुभयमनध्यायाध्ययने नश्यतीति हेतुः ;

“अनध्यायेष्वध्ययनं प्रजामायु. प्रजा. स्त्रियः ।
ब्रह्म वीर्यं श्रियं तेजो निरुन्तति यमः स्वयम् ॥”

इति स्पर्णात् ॥ २९ ॥ किञ्च तेषु अनभ्यायेषु अययनं गुरुशिष्ययोः जातु क्षयश्च भवतीति हेत्वनारम्भ
॥ ३० ॥ उक्तार्थं निगमयति । यस्मादनध्यायाध्ययने दोषोऽभिहितः, तस्मान् अनभ्यासान् वर्जयित्वा
ब्रह्मलोकप्राप्तये गुरुणा उक्तक्षेत्रेषु शिष्यक्षेत्रेषु विद्या वेदादिसत्तुर्दान्यनना वसन्त्या । अययनं पदानभ्याय-
निषेधात् अन्यत्र दोषामात्रः ;

“वेदोपकरणे चैव स्नाभ्याये चैव नैवके ।
नातुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”

इति मानवात् । वेदोपकरणान्वहानि । ‘वेदोपकरणे’ इति पाठे उपासनेर्नोत्तर्यः । निवन्त्याभ्यासे प्रस-
यज्ञः । होमो कर्यायुपलक्षणम् । चकारात् नैवनिविष्टदिग्दण्डम् ।

“ नित्ये नैमित्तिके ^१कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ।
प्रवल्क्षे कामकार्ये च नानध्याय स्मृतस्तथा ॥ ”

इति ॥ ३१ ॥

शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम्
॥ ३२ ॥ प्रणवश्च व्याहर्तव्यः ॥ ३३ ॥

शिष्यधर्मानाह । ब्रह्म वेद । तदध्ययनोपक्रमे अध्ययनसमाप्तौ चोक्तरीत्या शिष्येण गुरो अध्ययन-
कस्य पादोपसंग्रहणम् अभिवादन कार्यम् । ब्रह्मसंग्रहणात् अद्वादावनियम ॥ ३२ ॥ अध्ययनोपक्रमावसानयो
ओंकार पठनीय । चकारात् भूमेस्पर्शश्चान्ते कार्य ,

“ ओंकार प्रथमं कृत्वा तनो ब्रह्म प्रवर्तयेत् ।

ओंकार च पुन कृत्वा भूमि स्पृष्ट्वा विरामयेत् ॥ ”

इति यमस्मरणात् ॥ ३३ ॥

तत्र च यहचोऽधीते तेनास्याज्येन पितृणां तृप्तिर्भवति
॥ ३४ ॥ यद्यजूंषि तेन मधुना ॥ ३५ ॥ यत्सामानि तेन पयसा
॥ ३६ ॥ यदाधर्वणं तेन मांसेन ॥ ३७ ॥ यत्पुराणेतिहासत्वेदाङ्गधर्म-
शास्त्राप्यधीते तेनास्यान्नेन ॥ ३८ ॥

तत्र ग्रहणाध्ययनफलमाह । तत्रोक्तकाले यहचोऽधीते, तेनास्याज्येन पितृणामाज्येन तृप्तिर्भवति ।
बहुवचनात् ,

“ ऋचा दशसहस्राणि ऋचा दशशतानि च ।

ऋचामशीति पादश्चेत्त पारायणमुच्यते ॥ ”

इत्युक्तसस्याग्रहणम् । यदि च वेदोपक्रमात् ऋगादिपदस्य तत्परतयेवोक्तसस्यालाभ, तदा तावदध्ययनाशक्तौ
एकदेशाध्ययनाभ्यनुज्ञानार्थं बहुवचनारम्भोऽस्तु । यथाह पराशरः—“ अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं
न शक्यते ” इति । एव यजुरादावपि ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ यदि यजूषि अधीते, तेन मधुना पितृणा
तृप्तिर्भवति ॥ ३५ ॥ यदि सामान्यधीते, तेन पयसा पितृणा तृप्तिर्भवति ॥ ३६ ॥ यदि आयर्यणमथर्ष-
सन्निधन भागमधीते, तेन पितृणा मासेन तृप्तिर्भवति ॥ ३७ ॥ पुराण ब्राह्मादि । इतिहास महाभारतादिः ।
वेदाङ्गानि शिक्षादीनि । धर्मशास्त्राणि मानवार्दानि । द्वन्द्वनिर्देशात् न्यायमीमासादीन्यपि गृह्यन्ते ।
तदध्ययनेन पितृणामन्नतृप्तिर्भवति । यद्यर्षाद् सादृश्यात् ब्रह्मयज्ञफलमिति प्रतिभाति, तथापि “ ब्रह्मयज्ञेन

तृप्यन्ति देवाश्च पितरस्ताथा” इत्यादिपैठीनस्यादिवाक्यैः ब्रह्मयज्ञस्य देवपितृपृथ्व्यर्थत्वेनोभयदेवतान्त्वा-
वगमात् अत्र च ^१पितृमात्रतृप्तिश्रवणेनैकदेवस्यत्वात् विधिलक्षणस्य देवतान्तरस्योपलक्षणात्साभनात् प्रकृणा-
संभवेनोत्कर्षासंभवाच्च नास्य तत्फलत्वम् । किंतु उपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन विध्यपेक्षितत्वाच्च ग्रहणाध्य-
यनस्यैवेदं फलकथनमिति युक्तम् । एवं च फलत्वतोऽप्यस्याकरणे दोषश्रवणात् नित्यनिष्पेक्षितत्वाच्च^२
नित्यत्वमविरुद्धम् ॥ ३८ ॥

यश्च विद्यामासाद्यास्मिन् लोके तथा जीवेत्, न सा तस्य
परलोके ^३फलप्रदा भवेत् ॥ ३९ ॥ यश्च विद्यया यज्ञः परेषां
हन्ति ॥ ४० ॥

नेदं भृतकाध्यापनविषयम् ; तस्योपपातत्वेन निषिद्धत्वात् । नाध्यध्यापनादिविषयम् ; तस्य
वृत्त्यर्थतयाभ्यनुज्ञानात् । किंतु परार्थं वेदपारायणादिना यो जीवेत्, तस्य सा परत्र फलप्रदा न भवेत् ;
विद्याध्ययनजन्या लोका न भवन्तीत्यर्थः ;

“ यो धनार्थं परान् वेद श्राययेद्याजनादृते ।
स वेदविक्रयी नाम इहामुत्र च गर्हितः ॥ ”

इति व्यासस्मरणात् ॥ ३९ ॥ उक्तार्थमन्यत्राप्यतिदिशति । यश्च विद्यया बादनत्याभ्या परेषां यज्ञः
हन्ति पराजयेन नाशयति, तस्यापि परत्राफलैव विद्या ॥ ४० ॥

अननुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानान्न विद्यामादद्यात् ॥ ४१ ॥
तदादानमस्य ब्रह्मस्तेयं नरकाय भवति ॥ ४२ ॥

गुर्वेदुज्ञानन्नेरेणान्यार्थमधीयानादपि गुरोर्विद्यां नादद्यात् ; “ आहृतश्चाप्यधीयात् ” इति स्मरणात्
॥ ४१ ॥ निषेधानिक्रमे फलमाह । तस्या अननुज्ञानाया विद्यायाः अननुज्ञातविगुंतेः सहाज्ञात् आदानमन्य-
यनं नरकाफलकं ब्रह्मस्तेयं भवति ॥ ४२ ॥

लौकिकं वैदिकं यापि तथाध्यात्मिकमेव या ।
आददीत यतो ज्ञानं न तं दृष्टोत् फदाशन ॥ ४३ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेहृ च दाश्रतम् ॥ ४४ ॥

^१ विदुषाभेदेन—प.

^२ फलप्रदा भवेत्—प, ट.

^३ ३-४-५-६, ७

^४ १-२-३-४-५-६-७-८-९-१०-११-१२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००

गुरुद्रोह निषेधति । लौकिक कात्यालमारादिविषयम्, वैदिक साङ्गचेदविषयम्; आध्यात्मिक वासिष्ठादिविषयम्, औपनिषदस्य वैदिकत्वेनैव सिद्धत्वात् । एतदन्यतम ज्ञान यतो यस्मात् गुरो आददीत उत्पादयेत्, त कदाचनापि लौकिकवैदिकविषये न द्रुहेत् । द्रोहोऽनिष्टासञ्जनम् ॥ ४३ ॥

त्रिष्वप्याचार्यातिशयमाह । उत्पादक शरीरजनक माता पिता च, ब्रह्मदाता गायत्र्युपदेष्टेति^१ त्रयोऽपि पितर, पातृत्वात् । तेषा मध्ये ब्रह्मद पिता गरीयान् अतिशयेन गुरु । अतिशयमेवाह— ब्रह्मणि गायत्र्या यज्जन्म विप्रस्य त्रेणोऽस्मिन्, तत् प्रेत्य मोक्षयोग्यतापादकत्वात्, दह च सर्वकर्माहतापादकत्वात् शाश्वत नित्यमित्युक्तमधस्तात् ॥ ४४ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्यथोनाविह जायते ॥ ४५ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ ४६ ॥

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-

चदुःखं कुर्चन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च

तस्मै न द्रुहेत् कृतमस्य जानन् ॥ ४७ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्मचर्येणो नित्यत्वं योनिजन्मनोऽनित्यतयोपपादयति । यत् यस्मात् कारणात् मिथ अन्येन्य कामात् परस्परामिलापात् प्रवृत्तौ मातापितरो एन पुत्रमनु निष्पादयत वाचिनः सञ्जनयत, न तृहेऽश्रयता^१, कामोपभोगस्येवोद्देश्यत्वात् । अतस्तस्य पुत्रस्य ता संभूतिं समवमात्र विद्यात् । न तु नित्याम् अन्यमिचारिणीम्, मैथुनसम्भवेऽपि पुत्रानुत्पत्ते । तत्र हेतु — यदिहासिन् ससारे पथादिसाधारण्येन योनो जायत इति न तावन्मात्रेण ऐहिकामुष्मिकफलमिद्धि ॥ ४५ ॥

किंतु चेदपारगोऽस्त्रिनेदवित् आचार्यस्तु अस्य वदो विधिवदुपनयनविधिना सावित्र्या गायत्र्यादिक्रिया सह या जाति जन्म उत्पादयति सपादयति, सा सत्या नित्या, अकरणे नात्यनापत्ते । सर्वकर्माधिकारापादकत्वेन सैवानरा अनिष्टता यावर्जायमेकरूप्या, सैवानरा परलोकसम्पत्तितया अविनाशिनी ॥ ४६ ॥

^१ देष्टा । त—न

^२ इत्यतया—ग, य

^३ वैष्णव—ज्ञ, वैष्णवे धमशास्त्रे जनध्यायप्रकरणे त्रिंशत्—१

एकत्रिंशोऽध्यायः

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति ॥ १ ॥ माता पिता
आचार्यश्च ॥ २ ॥ तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम् ॥ ३ ॥

गुरुभक्तेरर्थवादार्थमेकत्रिंशोनातिगुरुनाह । त्रैवर्णिकप्रक्रमे पुरुषग्रहण वर्णजातिप्राप्त्यर्थम् । तेन चतुर्णा-
मपि वर्णानामनुल्लेखमजादिजातीना^१ चातिगुरव गुरुभ्यो ज्येष्ठभ्रात्रादिभ्य अतिशयिता अतिगुरव त्रयो
भवन्ति ॥ १ ॥

तानाह । माता पिता आचार्यश्च । निपेक्षृत्वेन पितु प्राधान्येऽपि अभ्यर्हितत्वात् मातु पूर्वनिर्देश ,
“तेभ्यो माता गरीयसी” इति स्मरणात् । माता जननी । पिता निपेक्ता । आचार्य उक्तलक्षण ।
यद्यप्यय शूद्रादीना न सभजति, उपनयनाभावात्, तथापि याजकमिप्रायेण तेषामपि त्रितयसम्भव ॥ २ ॥

तेषा मात्रादीना नित्य सर्वकाल शुश्रूषुणा सेवानिरतेन^२ भान्यम् । एवमज्ञोऽत्र नियमचतुष्टय
गमयति । तच्च धर्मव्याधोपाख्याने स्पष्टीकृतम् ॥ ३ ॥

यत्ते ब्रूयुस्तत् कुर्यात् ॥ ४ ॥ तेषां प्रियहितमाचरेत् ॥ ५ ॥
न तैरननुज्ञातः किञ्चिदपि कुर्यात् ॥ ६ ॥

ते मात्रादयो यत् कार्यं विहितमविहित वा ब्रूयु, तत् कुर्यात् । तच्च कुन्नीवाक्यात् पञ्चभिर्द्रौपदी-
परिणये, जमदग्निवाक्यात् परशुरामेण रेणुकावधे च स्पष्टीकृतम् ॥ ४ ॥ तेषा मात्रादीना प्रियमनुकूल
सत् यत् आवृत्या श्रेयस्कर कार्यं, तदाचरेत् । परस्परविरोधे तु पैतृकम्, परशुरामीयमातृपथलिङ्गात् ॥ ५ ॥
ते मात्रादिभिरननुज्ञात अननुमत किञ्चिदल्पमपि कार्यं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः ।

एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ७ ॥

पिता गार्हपत्योऽग्निः^३ दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः ॥ ८ ॥

^१ From here up to नियतृत्वेन missing in B, C

^२ अभितन—ए

^३ मक्षाभिदक्षिण, तथा गुरुराहवनीयश्—ए

उक्तेऽर्थे अर्थवादमाह । एते मात्रादय एव त्रयो वेदाः ऋग्यजुःसामाख्याः । अनुल्लङ्घनीयवाक्यत्वेन वेदसंस्तवः । त्रयः सुराः ब्रह्मविष्णुशिवाः । पूज्यत्वेन सुरसंस्तवः । त्रयो लोकाः नरसुरब्रह्मलोकाः । तत्प्राप्तिसाधनत्वात् तत्संस्तवः । त्रयोऽग्नयः वक्ष्यमाणाः । नित्यपालनीयत्वेनाग्निसंस्तवः^१ ॥ ७ ॥

अग्नित्रयस्य विशेषनिर्देशेन तान् स्तौति । पितुर्गार्हपत्यत्वमाहवनीययोनित्वेन ; “ तव योनिरास्मि ” इति श्रुतेः । पूर्वोत्पन्नत्वेन च पूर्वनिर्देशः । मातुर्दक्षिणाग्नित्वं पृथग्योनित्वेन ; “ दक्षिणाग्नेररणी ” पाणौ कुरते ” इति मानवसूत्रात् । उल्लखलमुसलाद्यनुपालकत्वेन वा ; “ उल्लखले मुसले यच्च शर्षे ” इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । गुरोराहवनीयत्वं सर्वहवनीयद्रव्यभागित्वेन^२ “ लब्धं चास्मै निवेदयेत् ” इति स्मरणात् ॥ ८ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

^३अनादृत्यास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ९ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूपया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ १० ॥

इति ^४श्रीविष्णुस्मृतौ एकत्रिंशोऽध्यायः

यस्य पुरुषस्यैत त्रयो मात्रादय आदृताः, तस्य सर्वेऽपि धर्मा आदृताः ; सर्वधर्ममूलत्वात् त्रयाणाम् । यस्य पुनरेते त्रयः अनादृत्याः अनादरणीयाः, तस्य सर्वाः कृप्याद्या लौकिक्यः नित्यनैमित्तिकाद्या वैदिक्यश्च क्रियाः निष्फलाः ; मात्राद्यनादरोत्पन्नाधर्मिण प्रतिबन्धात् फलजननायोभ्याः ॥ ९ ॥

मात्रादिशुश्रूषाफलमाह । इमं मनुष्यलोकं मातृभक्त्या, मध्यमं देवलोकं पितृभक्त्या, गुरोराचार्यस्य शुश्रूपया तु ब्रह्मलोकमेव प्राप्नोति ॥ १० ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकाल्मजश्रीतन्मणनायकापस्नामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवास्तुधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मज^७श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ धीमत्यां वैजयन्त्यां एकत्रिंशोऽध्यायः

१ अग्निस्तव — ए.

२ भागित्वेन — ग, घ.

३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे गुह्यकरणमेव प्रियम् — ज, ङ ; वैष्णवे एकत्रिंशोऽध्यायः — ग.

४ From धीम-महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

५ मृती — ग, घ.

६ अनादृत्या — ङ.

७ श्री omitted in ग.

द्वात्रिंशोऽध्यायः

राजत्विक्श्चोत्रियाधर्मप्रतिपेध्युपाध्यायपितृव्यमातामह-
मातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसंवन्धिनश्चाचार्यवत्^१ ॥ १ ॥ पत्न्य^२ एतेषां
सवर्णाः ॥ २ ॥ मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशे गुरुधर्मातिदेशविषयानाह । राजा अभिपिक्तः क्षत्रियः । ऋत्विक् उक्तलक्षणः । श्रोत्रियः
एकदासाध्यायी । अधर्मप्रतिपेधी निषिद्धकर्मणो निवर्तकः । उपाध्यायः उक्तलक्षणः । पितृव्यः पितृभ्राता ।
मातामहः मातुः पिता । मातुलः मातुर्भ्राता । श्वशुरः पत्नीपिता । ज्येष्ठभ्राता अग्रजः सोदर्यः । संवन्धिनौ
पुत्रदुहितृश्वशुरौ । चकारात् पितामहादीनां ग्रहणम् ;

“ पितामहो भयत्राता चान्नदाता तथैव च ।

वर्णज्येष्ठो यतिश्चैव सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥ ”

इति स्मरणात् । एते आचार्यवन्मान्याः । तेन च प्रत्युत्थानाभिवादानादिकं सिध्यति ॥ १ ॥ एतेषां राजादीनां
सवर्णाः पत्न्यश्च तद्गदेव मान्याः । सवर्णाग्रहणात् असवर्णास्तु वक्ष्यति ॥ २ ॥ ज्येष्ठेति तिसृणामपि
विशेषणम् ; “ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्येष्ठायां च स्वसर्षपि ” इति देवलीयात् । तेन स्वापेक्षया
ज्येष्ठा एताः तिस्रोऽप्याचार्यवन्मान्याः । ज्येष्ठेति विशेषणात् कनिष्ठास्त्रभ्युत्थानमेव । चकारात् पितामहादीनां
ग्रहणम् ।

“ माता मातामही चैव तथैव च पितामही ।

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्धात्री पितृष्वसा ।

ज्येष्ठस्त्री च पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवत् स्मृताः ॥ ”

इति स्मरणात् । मानात्र सपत्नमाता ज्ञेया ; मातृवदित्यतिदेशात् ॥ ३ ॥

^१ पूजनीयाः added in ज, झ, ट

^२ पत्न्यश्च—ट.

^३ यमस्मरणात्—ग.

श्वशुरपितृव्यमातुलत्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवा-
भिवादनम्^१ ॥ ४ ॥ हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादो-
पस्पर्शनम् ॥ ५ ॥ गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनादीनि न कुर्यात् ॥ ६ ॥

श्वशुरादीनां स्वापेक्षया कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनकार्यकारि ; न पुनरभिवादनं कार्यम् । किंतु
'असावहम्' इति ब्रूयात् ;

“मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥”

इति मानवात् । गुरवो ज्ञानवृद्धादयः ; “भूयिष्ठार्थवन्तो गुरवः” इत्युपक्रम्य “ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोः”
इति हारीतस्मरणात् ; तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात् । परिगणनं राजादिनिवृत्त्यर्थम् ; तेषां कनीयसामपि
मान्यत्वात् ; “वाल्लोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः” इति मानवात् ॥ ४ ॥

हीनवर्णे क्षत्रियावैश्ये । बहुवचनात् मूर्खावसिक्तायाः । न शूद्राः ; पत्नीत्वविशेषणात् । तासां
दूरादेवाभिवादनं कार्यम् । न पादावुपस्पृश्य । प्रत्युत्थानं त्वनुवर्तते ; “असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थाना-
भिवादनैः” इति मानवात् । शूद्रायां प्रत्युत्थानमेव ; नाभिवादनम् ;

“उदक्यां सृत्तिकां शूद्रां भर्तृर्ग्रीं ब्रह्मपातिनीम् ।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुच्यति ॥”

इति शातातपीयात् ॥ ५ ॥

गुरुशुश्रूषाणां कासांचित् तत्पत्नीप्यपवादमाह । अत्र पत्नीपदात् वैशर्णिक्त्वाभेऽपि न शूद्रापरिहारः ;
दृष्टदोषस्य तत्रापि समानत्वात् । गात्रागात्रोत्सादनमुद्धर्तनमभ्यञ्जनं च । अञ्जनं नेत्रयोः कञ्ज्यादिना ।
केशानां सयमनं प्रसावनं कवरीयन्धश्च । पादयोः प्रक्षालनमस्नादिना घर्षणेन मलापकर्षणम् । आदिपदान्
स्नापनादिग्रहणम् । “नोच्छिद्येष्टादानस्नापनप्रसापनपादमञ्जालन्मर्दनोऽसमग्रहणानि” इति गौतमीयान् ।
गुरुपत्नीनामिति शेषः ॥ ६ ॥

^२असंस्तुतापि परपत्नी भगिनीति चाच्या पुत्रीति मातेति
वा ॥ ७ ॥ न च गुरुणां त्वमिति ब्रूयात् ॥ ८ ॥ ^३तदतिक्रमे निरा-
हारो दिवसान्ते तं प्रसायाश्रीयात् ॥ ९ ॥

अस्तुना अपरिचिता । अपिशब्दात् योन्यसंबद्धा च । परपत्नी ; न परदास्यादिः । भगिन्यादिशब्दैः वाच्या । व्यवस्थितश्चायं विरुल्पः । समानवयस्का भगिनीति, न्यूनवयस्का पुत्रीति, अधिकवयस्का मातेति ;

“ परपत्नी च या स्त्री स्याद्रसंबद्धा च योनितः ।

तां न्यूयाद्भवतीत्येवं^१ सुभगे भगिनीति च ॥ ”

इति मानवात् ॥ ७ ॥

गुरुणां पूर्वाक्तानां त्वंकारम्, इतिकरणादेवंजातीयकमन्यदप्यपकर्षवचः हुंकारादि न न्यूयात् । चकारादन्येषामपि मानवानाम् ; प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥ ८ ॥

तदेवाह । तेषां गुरुणामतिक्रमे त्वकारादिवचने आहाररहितः सायं तं गुरुं प्रसाद्यापराधं क्षमापयित्वा श्रीयान् । पुनस्तच्छब्दनिर्देशः अन्यस्याप्यतिक्रमे उक्तप्रायश्चित्तविधानार्थः ;

“ गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । दिवसान्ते अशनविधानादेव सिद्धौ निराहारवचनं यावत्प्रसादनं निराहारत्वाधर्मम् ;

“ हृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ” इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

न च गुरुणा सह विगृह्य कथाः कुर्यात् ॥ १० ॥ न चैवास्य

परीवादम् ॥ ११ ॥ न चानभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

गुरुणा सह विगृह्य चित्रिणीपया कथाः जल्पवितण्डाः न कुर्यात् । चकारादन्येनापि विप्रेण ; “ विप्रं निर्जित्य वादतः ” इति स्मरणात् ॥ १० ॥ अस्य गुरोः परीवादां दोषाभिर्व्यक्तिं न कुर्यात् । चकारात् निन्दादिप्रहणम् ;

“ परीवादात् गुरो भवति ध्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्तुं कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ ”

इति मानवात् । सद्दोषोक्तिः परीवादः । अमद्दोषोक्तिर्निन्द्या । वद्यपित्वा भोजनं परिभोजनम् । उत्कर्षासहनं मन्सरः ॥ ११ ॥ गुरोः अनभिप्रेतं प्रतिहृतं न कुर्यात् ; “ प्रतिहृतं गुरोः कृत्वा प्रमादं विशुष्यति ” इति योगिस्मरणात् ॥ १२ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाचेह पादयोः ।

पूर्णाविंशतिवर्षेण गुणदोषो विजानता ॥ १३ ॥

^१ इति १०—१.

^२ इति १०—१, २.

^३ इति १०—१.

^४ पूर्णं विंशतिवर्षं—१.

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्ब्रन्दनं^१ कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ १४ ॥

पूर्णतारण्या गुरुभार्या पूर्णविशेन शिष्येण गुणे पादोपसग्रहणोत्थे अदृष्टविशेषे दोषो स्त्रीणा मोहकत्व पुमिन्द्रियाणा दुर्निग्रहत्य चेह लोके विज्ञानता पादयोर्नोपसग्राह्या । विशतिवर्षत्वं व्यवहारक्षमत्वम्, “नेके युवतीना व्यवहारप्राप्तेन” इति गौतमीयात् । तेन बालस्य युवत्यभिवादनं यूता वृद्धाभिवादनं च नाय दोष । दोषौ च,

“स्वभाज एष नारीणा नराणामिह दूषणम् ।”

“बल्यानिन्द्रियग्रामो विद्वासमापि कर्पति ।”

इति मनुना स्पष्टीकृतौ । पत्नीपदान्न शद्राव्युदास , दृष्टदोषतौल्यात् ॥ १३ ॥

तर्हि कथमभिवाद्येत्यत आह । युवा शिष्यो युवतीना गुरुपत्नीना भुवि पादानुपसृष्टन् असावहमिति ‘अभिवाद्येऽह भो अमुकशर्मा’ इति स्वनाम निर्दिशन्, विधिवत् “व्यत्यस्तपाणिना” इत्यादिनेत्तरीत्या काम यथेच्छमभिवादनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ १५ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि^३मानस्यानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १६ ॥

उक्तयोर्विधिनिषेधयो कालप्रतिप्रववाहाह । यत् यूतो युसु गुरुदारेषु पादग्रहण निषिद्ध, तत् विप्रोष्य प्रवासादेत्य कार्यम् । यच्च भुयभिवादनं विहितं, तत् अन्वहमिति व्यन्या । एतेन “विप्रोष्य पादोपसग्रहण गुरुभार्याणाम् । नेके युवतीना व्यवहारप्राप्तेन” इति गौतमीयोऽपि सिद्ध्यो व्याख्यातः । तत्र प्रमाणमाह—सता धर्ममनुस्मरन्निति । शिक्षाचार एवञ्च व्यवस्थाहेतुः । गुरुदारेष्विति सामान्योपादानेऽपि मात्रादीनामभिप्रेष्याप्यन्वहं पादोपसग्रहण कार्यम्, “नान्निषेप्य न्नाणामनातृषितृष्यभार्यानिगिर्नानाम्” इति गौतमीयात्,

“उपसग्रहणं कुर्याद्भगिन्या मतुरेव च ।

तथा पितृष्यभार्याणां समरायेऽन्वहं द्विव ॥”

इति स्मृत्यन्तराच्च । आतृभार्यादीना तु विप्रोप्यापि न पादोपसग्रहणम्, “नेपसग्रहण आतृभार्याणां श्वश्राश्च” इति गौतमः । आतृभार्यादीना श्वश्राश्चोपसग्रहण न कार्यम् । अभिवादनमात्र तु भवत्येव । तत्रापि अत्यन्तगुरुस्थानिधाना^१मातुलान्यादीनामुपसग्रहणम्, अन्यासामभिवादनमिति हरदत्तः ॥ १५ ॥

मान्यताहेतूनाह । वित्त धनम् । नन्दुरभिचन । वयो जन्मन काल । कर्म श्रोतस्मार्तादि । विद्या वेदादि । परिगणनादेव सन्व्यासिद्धौ पञ्चमीग्रहण “वित्तनन्दुर्कर्मजातिविद्यावयासि मान्यानि परन्लीयासि” इति^२गौतमोक्तवयोऽरलीयस्त्वनिराकरणाय । अत एव गौतम — “श्रुत तु सर्वेभ्यो गरीय । एतन्नूलत्वाद्वर्मस्य” इति । यत्तु “विद्याकर्मवयोऽन्युवित्तेर्मान्या यथाक्रमम्” इति योगिस्मरण, तत्रापि पूर्वपूर्वपाठक्रमेण बलवत्त्वमिति ध्येयम् । सन्निधावप्येतच्छब्द गौतमोक्तजातिपरिग्रहणाय । एतानि आत्मनोऽतिरिक्तानि मानस्याभिवादानादे प्रत्येक स्थानानि निमित्तानि ।^३परस्परसमवाये तु उत्तरोत्तर गरीयो वेदितव्यम् । अयमथ — अल्पधनस्य बहुधन, अल्पान्द्रो बहुनन्दुर्माय इति । धनवद्वन्द्वुमतो समवाये नन्दुमान्, वन्दुमद्वयावृद्धयो समवाये वयोवृद्धो मान्य इत्यादि । यदा तु द्वयोरपि तुल्य धनादि, तदा उत्तरोत्तरगुणयोगेन मान्य । तदाह मनुः—

“पञ्चाना त्रिषु वर्णेषु भूयासि गुणवन्ति च ।

यत्र स्यु स्यात् स मानार्हं शूद्रोऽपि दशमा गत ॥”

इति । भूयासि, धननन्दु धननन्दुवयासीत्यादि । तेषामपि तौल्ये धनादावेव गुणो वाणिज्याद्युपायेभ्य प्रतिग्रहादि अन्वेष्टव्य । दशमां नत्सूध्नवयस्कृताम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १७ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्य क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतो द्वात्रिंशोऽध्यायः

जातिनयमोऽरलीयस्त्वे उदाहरणप्रत्युदाहरणे आह । दशवर्षत्वमुपनयनोर्ध्वकालत्वाप्रदर्शनाय । शतवर्षत्व च मान्यतानिश्चयप्रदर्शनाय, “शूद्रोऽपि दशमां गत” इत्यपि शब्दात् क्षत्रियादीना सुतरा तत्सिद्धे ।

^१ मातुलान्यादीनाम् omitted in च, छ

^२ परसमवाये—ग

^३ वैश्याय—स, वैष्णव धनशास्त्र गुणभिवादादेवप्रकरण द्वात्रिंशम्—च, छ

^४ परन्लीयस्त्व for वयोऽरलीयस्त्व—ख

^५ धनादि—ग

चकारात् वैश्यशूद्रयोर्ग्रहणम् । तेनाल्पवया अपि ब्राह्मणः वृद्धतमानामपि क्षत्रियादीनां पितृवाभिवादनीय इति ॥ १७ ॥

त्रैवर्णिकसाधारणं मान्यतानिमित्तमुक्त्वा प्रतिवर्णमसाधारणं तदाह । ज्ञानं वेदादिविद्याविषयकम् । वीर्यं युद्धादौ शौर्यम् । धान्यधने प्रसिद्धे । जन्मोत्पत्तिः । एतैः क्रमेण विप्रादीनां ज्यैष्ठ्यम् । एवकारो विप्रादिद्यावृत्त्यर्थः । तेन तेषां ज्ञानादिनैवेति नियमेन विद्यादीनामनियतत्वं गम्यते । ततश्च विद्यादिचतुष्टयवतोऽपि केवलविद्यावानेव ज्येष्ठ इति सिध्यति ;

“ न हायनैर्न पल्लितैर्न वितैर्न च वन्दुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनृचानः स नो महान् ॥ ”

इति मानवात् ॥ १८ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्ववौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वित्रिंशोऽध्यायः

